APRA
YAYINCILIK

ABHAZYA BİLİMLER AKADEMİSİ

ABHAZYA D. İ. GULİA BEŞERİ BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YAYINIDIR

Yayın No	: **63**
Kitabın Adı	: **Abhaz & Abaza Halkının Etnik & Siyasi Tarihi ile Dili Üzerine**
Yazar	: **Valeri Kuarçiya**
Rusça'dan Çeviri	: **Oktay Chkotua**
Düzelti	: **Hayri Kutarba**
Kapak Tasarım	: **Yunus Karaarslan**
ISBN	: **978-625-98031-7-3**
Baskı ve cilt	: **İsmail Özkan / İstanbul Matbaacılık Topkapı/Zeytinburnu**
Baskı Tarihi	: **Kasım-2025**

Yayın Yönetmeni: **Erol Karayel**

Yayınevi Sertifika No: 43509

APRA YAYINCILIK DAĞITIM VE REKLAM TİC. LTD. ŞTİ.

Mecidiyeköy Mahallesi, Büyükdere Cad. No:65/11 ŞİŞLİ/İSTANBUL

Tel: 0-553-016 15 44

www.aprayayincilik.com

e-posta: aprayayincilik@gmail.com

ABHAZ/ABAZA HALKININ ETNİK & SİYASİ TARİHİ İLE DİLİ ÜZERİNE

Prof. Dr.
VALERİ KUARÇİYA (KUARÇEY)

Rusçadan çeviri
OKTAY CHKOTUA

İSTANBUL – 2025

RUSÇA BASKININ KÜNYESİ

АКАДЕМИЯ НАУК АБХАЗИИ
Абхазский институт гуманитарных исследований им. Д. И. Гулиа

ИЗ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АБХАЗСКОГО (АПСУА // АБАЗА) НАРОДА, ИЛИ О ЯЗЫКЕ И ИСТОРИИ АБХАЗОВ И АБАЗИН

В. Е. КВАРЧИЯ (КУАРЧЕИ)

Научный редактор:
Хагба Л.Р. – доктор филологических наук, профессор, академик АНА и АМАН

Рецензент:
Дзидзария О.П. – доктор филологических наук, профессор

СУХУМ – 2015

Tarihçi, dilbilimci, filoloji doktoru ve akademisyen V.E. Kuarçiya'nın bu kitabı, en eski çağlardan M.S. XIII. yüzyılın sonuna kadar Abhaz-Abaza etnik dünyasının etnogenez tarihi sorunlarını çok yönlü bir şekilde incelemektedir. Yazarın çalışması, Abhazya ve diğer ülkelerdeki bilim insanlarının benzer araştırmalarının yanı sıra antik, klasik ve ortaçağ yazılı kaynaklarına dayanmaktadır. Çalışmada tarihsel-etnografik ve folklorik materyaller geniş ölçüde kullanılmış, özellikle de Abhaz-Abaza dilleri ve diğer dillerden çeşitli materyaller öne çıkarılmıştır. Sorunun kapsamlı bir şekilde incelenmesi, yazarın yalnızca Abhazların ve Abazaların tarihsel geçmişine dair temelde yeni değerlendirmeler yapmasını sağlamış, aynı zamanda bir ölçüde Kafkasya'daki bir dizi halkın tarihinin belirli dönemlerine de ışık tutmuştur.

Kitap, uzmanlar, öğrenciler ve geniş bir okur kitlesi için hazırlanmıştır

VALERİ KUARÇİYA

10 Şubat 1946'da Abhazya'nın Tkuarçal şehrinde doğdu.

1964 yılında Tkuarçal 1 Nolu İlköğretim Okulu'ndan mezun oldu.

1970 yılında Sohum Devlet Pedagoji Enstitüsü Tarih Fakültesini bitirdi.

1969-1974 yılları arasında Abhazya Devlet Müzesi'nde araştırma görevlisi ve bölüm başkanı olarak çalıştı.

1974 yılından bu yana Abhazya Bilimler Akademisi D.İ. Gulia Abhazya Beşeri Bilimler Araştırma Enstitüsü'nde çalışmaktadır. Önde gelen bilim insanı, filoloji doktoru ve Profesör olan Valeri Kuarçiya, Abhazya Cumhuriyeti Bilimler Akademisi üyesi olup Abhaz dili ve Abhazya toponomisi üzerine çok sayıda yayınlanmış eserin sahibidir.

Abhazya Cumhuriyeti Parlamentosu'nda dört dönem milletvekiliği, meclis başkan yardımcılığı ve meclis başkanlığı yapmıştır.

1992-1993 Abhazya Bağımsızlık Savaşı döneminde de Abhazya Yüksek Sovyeti milletvekili olarak Savunma ve Güvenlik Komitesi'nde yer aldı ve Abhazya Cumhuriyeti Devlet Nişan ve Madalya Komisyonu üyesi oldu.

Abhazya Cumhuriyeti Devlet Sınırları ve Abhazya Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki Deniz Alanlarının Sınırlandırılması Komisyonu Başkanlığını yürüttü.

Abhazya Cumhuriyeti Abhazca'nın Geliştirilmesi Devlet Komisyonu üyesidir.

Abhazya ulusal kurtuluş hareketinin aktif katılımcılarından biri olup. 1966-1970 yılları arasında Abhazya'daki öğrenci hakları hareketine de öncülük etmiştir.

Sovyet döneminde eski SSCB merkez organlarına ulusal haklarla ilgili birçok mektubun yazarı veya ortak yazarı, Abhazya Halk Forumu'nun organizatörleri ve yöneticilerinden biri oldu.

2003 yılından itibaren uzun yıllar "Aydgılara" Halk Hareketi Başkanlığını yürüttü.

Çok sayıda ödüle ve onursal unvana sahip olan yazar, I. Derece, II. derece ve III. derece "Axidz-Apşa" nişanlarına layık görülmüştür.

Kuarçiya evli olup üç çocuk ve yedi torun sahibidir.

TAKDİM

Özelde Abhazya, genelde Kafkasya yüzlerce yıldır "masallar ve mitler dağı" olarak bilinir.

Ülke, yaşadığımız dönemde resmi ideolojilerin kendi çıkarları doğrultusunda oluşturmaya çalıştıkları yeni mitlerin ve masalların boy ölçüşme alanına dönüşmüştür. Ancak, bu kadim coğrafyanın kendi gerçekleri vardır; bu gerçekler, her zaman her türlü ezberi ve dayatmayı şiddetle reddeder. Zaman, gerçekleri ortaya çıkarma ve bu güzel ülkeyi resmi ideolojilerin oluşturmaya çalıştığı yeni mitlerden ve masallardan arındırma zamanıdır.

Değerli Akademisyen Prof. Dr. V. Kuarçiya bu çalışmasında Abhaz ve Gürcü etnogenezi üzerinde gerçekten de çok önemli bir iş çıkarmış. Bugüne dek tartışılan birçok tarihi ve dilsel konuya açıklık getirdiği gibi, bundan sonra yapılacak çalışmaların da önünü açmıştır.

Bilgiyle doldurulamayan boşluk her zaman hurafe ile dolar. Bu kitabın, ezberlerden ve hurafelerden korunmak için mutlaka okunması gereken bir eser olduğunu düşünüyorum.

Kafkasya'yı, Abhazya ile Gürcistan arasındaki tarihsel çatışmayı anlamak isteyenler mutlaka okumalı!..

HAYRİ KUTARBA

Ekim 2025- Sohum

ÖNSÖZ

Mevcut veya artık var olmayan belirli bir ülke, devlet veya etnik grubun tarihi, dünya tarihinin önemli bir parçasıdır. Bununla birlikte, bir halkın gelişimi, öncelikle kendi tarihinin deneyimlerine ve farklı zamanlarda etnik dünyada sahip olduğu yer ve rol hakkındaki bilgisine dayanır.

Bir halkın geçmişini arkeolojik, etnografik, antropolojik, dilbilimsel, yazılı ve diğer veriler bir araya gelmeden yeniden inşa etmek mümkün değildir. Bunlar arasında en önemlisi ise dilbilimsel materyaldir, zira dilin kendisi, genel olarak, onu konuşanların tarihinin doğrudan ve canlı bir yansımasıdır.

Aşağıda bahsedilecek olan Abhazlar ve Abazalar, yakın geçmişe kadar (XVIII.-XIX. yüzyıllar) tek bir halk oluşturuyordu, ancak bugün ayrı ayrı gelişmekte ve yakın akraba olan Abhaz-Abaza dil grubunu temsil etmektedirler. Onların etnik ataları, en azından M.Ö. II. binyılın ikinci yarısından itibaren eski doğu yazılı kaynaklarında tanınmaktadır ve daha sonra antik ve ortaçağ tarihsel kayıtlarında giderek daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Abhazların ve Abazaların dili ve tarihine yönelik bilimsel ve bilişsel ilgi, XVII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Üstelik bu ilgi, ilk başta yabancı gezginler, misyonerler ve diğer kişilerden gelmiştir.

Özellikle, Abhaz dilinin eski yazılı kanıtları arasında, 1641 yılında ünlü Türk gezgin Evliya Çelebi tarafından yapılan 40 Abhazca kelime ve ifadenin kaydı yer alır. Onun verdiği etnotoponimik, etnografik ve diğer bilgiler, Batı Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarına ilişkin olarak günümüzde de bilimsel önemini korumaktadır [1].

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Abhazların tarihi ve yaşam tarzına İtalyan misyoner Arcangelo Lamberti [2], Fransız gezgin Chardin [3] ve diğerleri tarafından bir miktar ilgi gösterilmiştir.

XVIII. yüzyılın ortalarında Gürcü Prens Vahuşti Bagrationi, *"Gürcü Krallığının Tasviri"* [4] ve *"Gürcistan Coğrafyası"* [5] adlı eserlerini tamamlamıştır. Bu eserlerde Abhazya tarihine dair önemli materyaller ve değerlendirmeler yer almaktadır.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Abhaz dili, Rus ve Batı Avrupalı bilim insanları olan I. Güldenstedt, P. Pallas, Y. Klaprot, G. Rosen ve diğerleri tarafından incelenmeye başlanmıştır. Özellikle I. Güldenstedt, Abhaz-Çerkes dillerinin akrabalığını belirlemede öncü rol oynamıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Abhazya tarihiyle ilgili pek çok çalışma yayımlanmıştır. Bunlar arasında S. Bronovski [6], F. Dübois [7], A. Nordman [8], F.F. Tornau [9] gibi tanınmış yazarların yayınları öne çıkmaktadır.

XIX. yüzyılın ortalarında, ilk Abhaz etnografı S. Ajüanba (Zvanba)'nın [10] çalışmaları ortaya çıkmıştır.

1862 yılında, seçkin Kafkasolog P.K. Uslar'ın Abhaz dili üzerine temel eseri [11] yayımlanmıştır. Aynı dönemde, Rus grafik sistemine dayalı Abhaz yazısı doğmuş, bu da Abhaz dilinin kaydedilmesi, doğru bir şekilde yazıya geçirilmesi ve ulusal edebiyat ile yazı dilinin gelişmesine olanak sağlamıştır.

P.K. Uslar'ın bu çalışmasının yayımlanması, bilim insanlarının Abhaz ve Abazaların dili ve tarihine olan ilgisini önemli ölçüde artırmıştır. Kısa süre sonra, XX. yüzyılın başlarında, bu konuya akademisyen N.Y. Marr derinlemesine eğilmiştir. Marr, Abhazları kökleri en eski çağlara uzanan bir halk olarak görmüş ve dillerini dünyanın en eski dillerinden biri olarak sınıflandırmıştır. N.Y. Marr'ın Abhaz diline dilbilimde atfettiği bu büyük ve kilit rol, yalnızca bilimsel çıkarımlarıyla değil, aynı zamanda ünlü çalışmalarından birinin adıyla da kanıtlanmaktadır: *"Dünya Ölçeğinde Dil Öğretiminin Konumu ve Abhaz Dili"* [12].

1907 yılında, o dönemde olduğu kadar bugün de önem taşıyan P. Voronov'un "Abhazya Gürcistan Değildir" [54] adlı çalışması yayımlanmıştır.

Abhazların tarihinin bütünsel olarak yeniden inşasına önemli bir katkı yapan eser, K.D. Maçavariani'nin 1913'te yayımlanan "*Suhum ve Suhum Bölgesi Tanıtım Rehberi"* olmuştur [13]. Bu eserde, Abhazya'nın kısa ancak oldukça nesnel bir tarihsel-etnografik özeti ayrı bir bölüm olarak sunulmuştur [13, 222–347].

1919 yılında, Abhazya'nın Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti birlikleri tarafından işgal edildiği dönemde, N. Vorobyov'un *"Gürcistan'ın Suhum Bölgesi (Abhazya) Üzerindeki Haksız Talepleri Üzerine"* adlı çalışması yayımlanmıştır [14].

Kuşkusuz, Abhaz tarihçiliği için en önemli olaylardan biri, yetenekli tarihçi K. Kudryavtsev'in 1922'de *"Abhazya Tarihi Üzerine Materyaller Derlemesi"* adıyla yayımlanan mütevazı monografisi olmuştur [15]. Zorlu koşullar altında yazılan ve yayımlanan bu eser, bugün bile bilimsel ve kavramsal önemini korumaktadır.

Yukarıda bahsedilen çalışmanın ardından, 1923'te ünlü bilim insanı, sosyo-politik aktivist ve halk eğitimcisi S.P. Basarya'nın bir başka önemli Abhazya araştırması olan *"Coğrafi, etnografik ve ekonomik açıdan Abhazya"* [16] adlı eseri yayınlandı.

1925'te, S.A. Aşhatsaa'nın oldukça güncel bir analitik çalışması olan *"Abhaz Tarihinin Gelişim Yolları"* yayımlanmıştır [17]. Kitap daha sonra yasaklanmış ve yazarı 1939'da baskı görmüştür.

Aynı yıl, Abhaz bilim insanı ve Abhaz edebiyatının kurucusu D.Y. Gulia'nın *"Abhazya Tarihi"* (Cilt 1) adlı çok önemli ve titiz araştırması ilk kez bu başlıkla yayımlanmıştır [18]. Niteliği itibarıyla tarihsel-dilbilimsel bir araştırma olan bu eser, yazarının umduğu gibi, Kafkasya'nın kültürleri ve milletlerinin tarihine karşı kayıtsız kalan bilim dünyasının sakin sularına atılan ilk Abhaz taşı olmuştur [18, 14]. Gulia'nın *"Abhazya Tarihi"*ndeki birçok görüş, bugün hala bilimsel literatürde yer almaktadır. Bazı varsayımları ise yetkin araştırmacıların ilgisini beklemeye devam etmektedir.

Abhazya tarihinin belirli dönemleri, ünlü Sovyet tarihçi A.V. Fadeev, arkeologlar L.N. Solovyev, A.L. Lukin, B.A. Kuftin, S.N. Zamyatin ve diğerlerinin yanı sıra etnograflar G.F. Çursin ve İ.A. Acincal'ın 1930-1960'lı yıllarda yayımlanan çalışmalarında yansımasını bulmuştur. Aynı yıllarda, Gürcü bilim insanları da Abhazya tarihine büyük ilgi göstermişlerdir: İ.A. Cavahişvili, S.N. Canaşia, S.G. Kauçişvili, N.A. Berdzenişvili, G.A. Melikişvili, A.S. Çikobava, K.V. Lomtatidze ve daha birçokları.

1940-1950'li yıllarda, bir dizi ulusal bilim insanı akademik faaliyetlere başlamıştır. Bunlar arasında Z.V. Açba (Ançabadze), G.A. Dzidzariya, Ş.D. İnal-ipa, L.H. Akaba, A.E. Kuprava, B.E. Sagariya, arkeologlar M.M. Trapş, M.M. Gunba, dilbilimciler K.S. Şakrıl, H.S. Bğajüba ve diğerleri bulunmaktadır. Bu isimler, sonradan Abhazoloji alanının önde gelen otoriteleri haline gelmişlerdir.

Kruşçev'in başlattığı *"Bahar"* dönemiyle birlikte, Gürcü milliyetçi çizgisini destekleyen katı sansüre rağmen, Abhazya'da Abhaz halkının tarihi ve kültürünün kapsamlı bir şekilde incelenmesi geniş ölçüde yaygınlaşmıştır.

1959 yılında, Kafkasya uzmanları arasında tanınmış bir bilimsel otorite olan Abhaz bilim insanı Z.V. Açba (Ançabadze)'nin *"Orta Çağ Abhazya Tarihi Üzerine (VI-XVII. yüzyıllar)"* [19] adlı monografisi yayımlanmıştır. Bu eser, Orta Çağ Abhazya ve Gürcistan tarihine dair uydurulmuş masallar yığınını yıkan ilk ciddi çalışma olmuştur. Bununla birlikte, yazar, dönemin siyasi koşullarının ruhuna uygun olarak bir dizi konuyu bu çerçevede ele almak zorunda kalmıştır. Sonraki çalışmaları da Abhazoloji alanına önemli katkılar sağlamıştır: *"Antik Abhazya'nın Tarihi ve Kültürü"* [20], *"Abhaz Halkı-*

nın Etnik Tarihi Üzerine Bir Deneme" [21] ve diğerleri.

1960 yılında, Abhazya tarihi üzerine en eski zamanlardan XX. yüzyılın 50'li yıllarına kadar olan dönemi kapsayan kapsamlı bir çalışmanın (iki bölüm halinde) yayımlanması mümkün oldu [22]. Bu çalışma, Z.V. Açba (Ançabadze)'nin monografileri ve diğer Abhazya uzmanlarının eserleri gibi, 1930'lardan beri devam eden ve birçok Gürcü bilim insanı ve politikacı tarafından Abhazların önemli bir tarihe sahip olmadığının, hatta Abhaz halkının ayrı bir etnik grup olarak bile tanınmasının şiddetle reddedildiği bir ortamda hazırlandı. Dolayısıyla, bu kolektif çalışma, üst merciler tarafından belirlenen sınırlar ve kavramlarla sıkı sıkıya bağlı olsa da, biriken somut verilerin bilimsel olarak işlenmesi ve Abhaz tarihçileri ile diğer bilim insanlarının yıllar süren araştırmalarının kısa bir özeti niteliğindeydi.

Aynı zamanda, bu ilk kapsamlı çalışma üzerinde yapılan çalışmalar, gelecekte daha kapsamlı bir sentez eseri oluşturmak için Abhazya tarihinin belirli dönemlerine, arkeoloji ve etnografya dâhil olmak üzere, monografik araştırmaların yanı sıra Abhaz-Abaza dilleri, Abhaz-Abaza folkloru gibi konularda tarihsel-dilbilimsel araştırmaların gerekli olduğunu gösterdi.

1960 yılında, aynı derecede önemli bir olay da, büyük Abhaz bilim insanı Ş.D. İnalipa'nın *"Abhazlar"* adlı, 1965'te genişletilmiş bir baskısı yapılan ünlü tarihsel-etnografik eserinin yayımlanması oldu [23]. Gerçekten ansiklopedik nitelikteki bu eser, Abhazoloji biliminin tüm alanlarında derinlemesine çalışmalar için temel oluşturdu. Ş.D. İnalipa'nın birçok sonraki çalışması arasında, özellikle *"Abhazların Etnokültürel Tarihi Sorunları"* adlı monografisi [24] önemli bir yer tutar. Bu eserin ortaya çıkışı, 1970'lerin sonunda tüm beşeri bilimler dünyasını ve Gürcistan'ın siyasi liderliğini heyecanlandırdı. Sonuncuların bu çalışmayı karalamak için gösterdiği tüm çabalara rağmen, eser o dönemde SSCB'nin önde gelen bilim insanları tarafından yüksek itibar gördü. Bu araştırmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş versiyonu 2011'de yayımlandı [365].

1964 yılında, önemli Abhaz dilbilimci H.S. Bğajüba'nın *"Abhaz Dilinin Bzıp Diyalekti"* adlı ünlü monografisi yayımlandı, ardından onun *"Etütler ve Araştırmalar"* [168] gibi diğer çalışmaları geldi.

Tiflis'te, Leningradlı bilim insanı Prof. G.F. Turçaninov'un antik Abhaz yazısını keşfi [25] belirgin bir şaşkınlık ve olumsuz tepkilere neden oldu.

1950-1980 yılları arasında, XX. yüzyılın ikinci yarısında Abhazoloji biliminin öncüsü olan ve genel kabul görmüş Kafkasolog G.A. Dzidzariya'nın XIX. ve XX. yüzyıl Abhazya tarihi üzerine onlarca çalışması yayımlandı. Onun *"XIX. yüzyılda Muhaceret*

ve Abhazya Tarihinin Sorunları" (1975, 1982) [26], *"Devrim Öncesi Abhaz Aydınlarının Oluşumu"* (1979) [27], *"Abhazya Tarihinin Ana Hatları (1910-1921)"* [28] gibi büyük monografilerinin yanı sıra, Sovyet dönemi Abhazya tarihi üzerine yaptığı araştırmalar da paha biçilmez değerdedir.

Abhazya'nın tarihi ve kültürünün incelenmesine önemli katkılar sağlayan çalışmalar, daha önce adı geçen Abhaz bilim insanlarından M.M. Trapş, M.M. Gunba, B.E. Sağaria, A.E. Kuprava, K.S. Şakrıl, H.S. Bğajüba ile yeni nesil bilim insanlarından G.K. Şamba, G.A. Amıçba, R.A. Honelia, O.H. Bğajüba, Ts.N. Bjania, V.V. Bjania, Y.N. Voronov, I.I. Tsnaria, L.G. Hruşkova, V.G. Ardzınba, E.M. Malia, Y.G. Argun, R.K. Çanba; dilbilimcilerden Ş.K. Arıstaa, L.P. Çkadua, V.H. Koncaria, V.A. Amıçba, S.A. Amıçba, R.K. Gublia, T.H. Halbad, N.V. Arşba; folkloristlerden Ş.H. Salakaya, S.L. Zuhba, A.A. Anşba, Z.D. Capua ve diğer birçok ismin eserleri olmuştur.

1970'lerde, eski diller ve Hititoloji alanında tanınmış bir uzman olan V.G. Ardzınba bilimsel faaliyetlerine başlamıştır. 1977 yılında *"Hitit Ritüellerinin Metinlerine Dair Notlar"* [486] adlı makalesini yayımlamış, ardından *"Taştan Doğan Kahramanla İlgili Nart Öyküsü"* [137], *"Hattice ve Abhaz-Adige Dillerinin Bazı Benzer Yapısal Özellikleri"* [361], *"Antik Anadolu'nun Ritüelleri ve Mitleri"* [487] gibi bir dizi ilgi çekici çalışmaya imza atmıştır.

Yukarıda adı geçen ve diğer yazarların araştırmalarının bir sonucu olarak, Profesörler Z.V. Açba (Ançabadze), G.A. Dzidzaria ve A.E. Kuprava tarafından hazırlanan *"Abhazya Tarihi"* adlı kısa bir ders kitabı şeklinde derlenen eser ortaya çıkmıştır [29]. 1986 yılında yayımlanan bu ilk Abhazya tarihi ders kitabının önemi büyüktür. O dönemde, *"Abhazya Tarihi"* adlı bir ders kitabının yayımlanması, yazarların ve yayın kurulunun büyük bilimsel otoritesi ve ısrarları sayesinde mümkün olabilmiştir. Elbette, kitapta Abhazya tarihinin bazı dönemleri, Gürcü tarih yazımının bakış açısına yakın bir şekilde ele alınmak zorunda kalınmıştır. Örneğin, Abhaz krallarının genel Gürcü politikası yürüttüğü, VIII.-X. yüzyıllardaki Abhaz Krallığı'nda Gürcü nüfusunun baskın olduğu, Abhazya'nın XI.-XIII. yüzyıllarda *"birleşik Gürcü devletinin"* ayrılmaz bir parçası olduğu vs gibi. Ancak söz konusu ders kitabı, genel olarak, bilinen gerçekler ışığında Abhazya ve Abhaz halkının tarihini en eski zamanlardan 1980'lere kadar objektif ve özlü bir şekilde yansıtmıştır.

1980'lerde, siyasi konjonktüre rağmen, sözde yasaklı konuların ele alınmasına başlandı. 1983'te Tiflis'te O.H. Bğajüba'nın *"Antik ve Ortaçağ Abhazya'sında Demir Metalurjisi ve Metal İşleme"* (M.Ö. VIII. yüzyıl - M.S. XV. yüzyıl) [379] adlı monografisi

yayımlandı. Her türlü engellemeye rağmen, bu kitabın yazarının Abhazya toponimisi üzerine çalışmaları da yayımlandı: *"Yazılı Kaynaklarda Abhazya'nın Yerleşim Adları"* (1985) [30], *"Abhazya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Oçamçıra Bölgesi Toponimisi Materyalleri"* (1988, Abhazca) ve S.M. Şamba'nın araştırmaları *"Abhazya Topraklarında Para Dolaşımı"* (1987) [590], *"Güenos - I"* (1988) [591]. Daha sonra, 1990'da S. Lakoba'nın "*Abhazya'nın Siyasi Tarihi Üzerine Denemeler"* [31] adlı kitabı ve 1992'de kolektif bir çalışma olan *"Abhazya: Belgeler Konuşuyor. 1937-1953"* (derleyenler B.E. Sagarya, T.A. Açugba, V.M. Paçulia) [32] yayımlandı.

1992'de V.L. Biguaa tarafından Abhazca yazılan ilk Abhazya tarihi ders kitabı *"Apsnı Atourıx"*[1] ("Abhazya Tarihi") de önemli bir olay olarak kabul edilmelidir[33]. Aynı yazar, *"Abhazların Geleneksel Dini ve Gündelik Kültürü Üzerine Sorular"* [595] adlı özgün bir araştırmanın da yazarıdır.

1991'de (ikinci baskısı 1993) Abhaz Enstitüsü'nden bir grup bilim insanı, Rusça olarak yeni bir ders kitabı *"Abhazya Tarihi"*ni [34] yayımladı. Bu kitap, hacmi, içeriği ve objektifliği bakımından önceki benzer yayınlardan niteliksel olarak farklıdır. Belgelerle desteklenen, Abhazların tarihsel geçmişine dair bir dizi temel objektif değerlendirme sunmaktadır.

Bununla birlikte, bu kolektif çalışma hızlandırılmış bir şekilde, 1980'lerin sonunda SSCB'nin dağılması ve Abhaz-Gürcü ilişkilerinin keskin bir şekilde kötüleşmesi sırasında hazırlandı. Bu nedenle, bu yayının bazı eksiklikleri bulunmaktadır. Örneğin, metnin akademik bir anlatım biçiminin olmaması, Gürcü tarih yazımına ait olan ve orijinal kaynaklarla uyuşmayan bazı ifadelerin burada da tekrarlanması gibi. Bununla birlikte, bu önemli ders kitabının yayımlanmasıyla, Abhazoloji biliminin Sovyet dönemi tamamlanmış oldu. Bu dönem, baskıların, yasakların, istenmeyen kitapların ve yazarların yok edilmesinin, katı sansürün ve saygın bilim insanlarının zorla *"kendi kendini çürüten çalışmalar"* yazmak zorunda kaldıkları uzun bir dönemdi. Örneğin, D. Gulia'nın *"'Abhazya'nın Tarihi' kitabım hakkında"* gibi çalışmaları. Yine de, bu dönemde bilim insanları, Abhazya ve Abhaz halkının tarihini ve kültürünü doğru ve kapsamlı bir şekilde aydınlatma yolunda önemli ilerlemeler kaydettiler.

Sovyet döneminde, Abhaz halkının en yakın akrabaları olan Abazalar ve Ubıhların geçmişi ve bugünü üzerine de pek çok çalışma yapıldı. Özellikle onlara adanmış çalışmalar arasında en önemli ve kapsamlı olanlar, L.İ. Lavrov'un *"Abazalar"* (1955) [35],

[1] Abhazca ifadelerin daha net anlaşolabilir olması için "X" harfi bu çeviride "KS" olarak değil "KH" olarak okunmalıdır. (ç.n)

E.P. Alekseeva'nın (1971) [36], E.N. Danilova'nın (1984) [37] tarih ve etnografya üzerine yazıları, kolektif çalışma *"Abazalar"* (1989) [38] ve M.S. Thaytsukhov'un *"XVIII. yüzyıl Sonu ve XIX. yüzyıl Abazalarının Tarihi Üzerine Denemeler"* (1992) [39], aynı yazarın *"Abazalar"* (2006) [377] gibi monografileridir.

Yukarıda adı geçen çalışmaların yanı sıra, dilbilimcilerden, K.V. Lomtatidze'nin *"Abhaz Dilinin Tapant Diyalekti"* (1944) [40], *"Aşxar Diyalekti ve Diğer Abhaz-Abaza Diyalektleri Arasındaki Yeri"* (1954) [41], *"Abhazların Etnik Kökeni ve Yerleşimi Üzerine Bazı Sorular"* [232] gibi çalışmaları; A.N. Genko'nun *"Abaza Dili"* (1955) [42], G.P. Serdyuçenko'nun *"Abaza Dili"* (1955) [43], N.T. Tabulova'nın *"Abaza Dilinin Grameri"* (1976) [44] gibi araştırmaları da temel niteliktedir.

Böylece, XX. yüzyılın 80'li yıllarının sonunda, Abhazoloji alanında, Abhazların ve Abazaların tarihine dair önemli ve farklı dönemlere ait birçok birincil kaynak ve araştırma birikmişti. 1990'lardan itibaren, bu birincil kaynaklar ve diğer materyaller ışığında birçok yayının önyargısız bir şekilde yeniden değerlendirilmesi mümkün hale geldi. İşte bu noktada, sonraki Abhazoloji yayınları temel olarak bu niteliksel farklılıkla öne çıkmaktadır; bununla ilgili daha detaylı bilgi aşağıda verilecektir.

Peki, Abhaz ve diğer bilim insanları uzun yıllardır Abhazya tarihine dair birincil kaynaklardaki hangi çarpıtmalarla mücadele etmektedir?

Bilindiği gibi, Kafkasya'nın, özellikle de Abhazya ve Gürcistan'ın antik tarihini araştıranların başvurduğu temel yazılı kaynaklar Greko-Romen kaynaklarıdır. Ortaçağ tarihi araştırmacıları için ise Bizans kaynaklarının yanı sıra eski Gürcü, Ermeni, Fars, Arap, İtalyan, Türk ve Rus kaynakları da büyük önem taşımaktadır.

Ancak, başlıca sorun, erken ve olgun Orta Çağ dönemine ait Abhazya ve Gürcistan hakkındaki Gürcü kronik bilgilerinin oluşturduğu engellerdir. Bu bilgiler uzun yıllardır kapsamlı bir revizyona tâbi tutulmaktadır. Bunun temelleri, XVIII. yüzyılın başlarında, Persler ve Türkler tarafından parçalanmış Gürcistan'dan sürülen Gürcü "krallarının" torunları tarafından Moskova'da atılmıştır. Onlar, ellerinden alınan "krallıklarını" (yani topraklarını) geri almak için Rus yardımı umuduyla yıllarca Moskova'da beklemek zorunda kalmışlardır. Bilindiği gibi, bu uzun ve sıkıntılı bekleyiş sonuçsuz kalmıştır. Bununla birlikte, Moskova'da bulunmaları onlara Rus ve Avrupa kültürünü tanıma fırsatı vermiştir. Burada, İmereti Kralı Arçil edebi faaliyetlerini sürdürmüştür. Onun girişimiyle Moskova'da Gürcü dilinde kitap basımı başlatılmış, aynı yerde Gürcü kilise kitapları düzenlenmiş ve basıma hazır hale getirilmiştir [45, 117–118].

Moskova'da bulunan Gürcü mülteci kralların tavsiyesi üzerine, İran'ın Kartli'deki

Müslümanlaştırılmış temsilcisi olacak olan VI. Vahtang, XVIII. yüzyılın başlarında Gürcü vakayinamelerinin "restorasyonu" [46, 24] ve bütünlüklü bir Gürcistan tarihi oluşturulması için bir "bilge adamlar" komisyonu kurdu.

O dönemde Gürcistan, Perslerden büyük bir politik-kültürel etki (baskı) altındaydı. VI. Vahtang'ın kendisi, Pers şahı tarafından Kartli tahtına oturtulmuştu ve Afganlara karşı savaşmak için ihtiyaç duyduğu Gürcü birliklerinin başkomutanlığını yapıyordu. Vahtang, dilleri çok iyi biliyordu, kitap çevirileriyle uğraşıyordu ve ayrıca şiir yazıyordu.

Vahtang, 1709 yılında Tiflis'te matbaasını kurdu ve kitapları kendisi basmaya başladı. 1712'de *"Kaplan Postlu Şövalye"* adlı şiirini yayımladı. Şimdi ünlü olan bu şiir, o zamanlar, Gürcü elitleri ve özellikle de Gürcü kilisesi tarafından yabancı ve kınanmayı hak eden bir eser olarak algılandı. Neredeyse tüm baskı Kura Nehri'ne atıldı [417, 21, 22].

"Kaplan Postlu Şövalye" şiirinin ortaya çıkış zamanını ve bu koşulları göz önünde bulundurarak, ayrıca içeriğinin derinlemesine analizine dayanarak, bazı yazarlar şu sonuca varıyor: *"...şiir, büyük olasılıkla XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır ve yazarı, büyük bir ihtimalle, genç Gürcü kralı VI. Vahtang'dır. Kendisi, 1712'de bu şiiri Şota Rustaveli takma adıyla yayımlamıştır."* [417, 30].

P.L. Karabuşçenko'nun yazdığı gibi, tarihi tahrif etmek, politik ideologların ve aristokratların favori uğraşıdır: birinciler, mevcut politik rejimi meşrulaştırmak için tarihte bir dayanak bulmaya ihtiyaç duyarken; ikinciler, soylarını derinleştirerek sosyal ayrıcalıklarını ve asaletlerini kanıtlamaya çalışırlar. Genç Gürcü kralı Vahtang da, ülkesinin tarihine dair kaynakları düzeltmeye giriştiğinde bu motivasyonla hareket etmiş olmalıdır. Şiirine bir takma ad koyup 500 yıl geriye, ülkesinin tarihinin derinliklerine gönderirken de onu bu motivasyon yönlendirmiş olabilir [417, 30].

Aşağıda göreceğimiz gibi, VI. Vahtang tarafından oluşturulan *"bilge adamlar"* komisyonunun Gürcü vakayinamelerinin *"restorasyonu"* ve bütünlüklü bir Gürcistan tarihinin oluşturulması için yaptığı çalışmalar, VI. Vahtang'ın hareket ettiği motivasyonla aynıydı. *"Bilge adamlar"* komisyonu önüne konulan görevi yerine getirmiştir. Geçmiş dönemlerin müstensihlerinin *"Kartlis Tshovreba"*da yaptığı tüm *"hataları"* düzeltmiş ve düzeltilmiş, eklemeler yapılmış, gerçekten yeni bir *"Kartlis Tshovreba"* ortaya çıkartmışlardır [47, 14]. Hangi düzeltme ve eklemelerden bahsedildiği yalnızca tahmin edilemez, aynı zamanda *"bilge adamlar"*ın eseri ile orijinal kaynakların verileri karşılaştırılarak belirlenebilir, ancak bu kaynakların asıl versiyonları esrarengiz bir şekilde kay-

bolmuştur. Ayrıca, Arçil'in evleri Rusya'da, beraberinde İmereti'den getirdiği kraliyet arşiviyle birlikte her nedense üç kez yanmıştır [45, 84, 117]. Yeni *"Kartlis Tshovreba"*nın Gürcü yorumcularından biri haklı olarak şöyle yazmıştır: *"Yine de, Vahtang'ın komisyonuna saygı ve minnet borcumuzu öderken, bazı düzeltmelerin taraflı bir karakter taşıdığını belirtmeliyiz. Bu nedenle, Vahtang'ın 'Kartlis Tshovreba' düzenlemesini koşulsuz kabul edemeyiz"* [47, 14].

Vahtang'ın oğlu Prens Vahuşti, 1724'ten ölümüne kadar (1757) Moskova'da mülteci olarak yaşamış ve kendini Gürcistan tarihini yazmaya adamıştır. O da, esas olarak babası tarafından *"güncellenmiş"* ve keyfi olarak eklenmiş birincil kaynaklara dayanarak, Gürcistan tarihini [4] ve coğrafyasını [5] yazmıştır. Vahuşti'nin çalışmaları kısa sürede Rusça ve Fransızcaya çevrilmiş ve böylece o dönemin Rus ve Avrupalı bilim insanlarının bilgisine sunulmuştur.

Vahtang ve oğlu Vahuşti'nin eserleri, bilim insanları yarafından farklı değerlendirmeler almıştır. Bazıları, örneğin akademisyen M. Brossé ve diğerleri, bunların önemini abartırken; diğerleri, bilim insanlarını onlara karşı dikkatli olmaya çağırıyordu. Ünlü Gürcü bilimci, Fransız bilim adamı Victor Langua şöyle yazmıştı: *"Gürcü vakayinamelerinin ilk sayfalarının içeriğine bir göz atmak yeterlidir; bu sayfalar, cahil ve dini edebiyatın tuhaf örneklerini içerirken, bir anda kahramanlık efsanelerine rastlarsınız ve kısa sürede vakanüvis sizi miladın ilk yüzyıllarına götürür. Bu dönem, diğer halklar için tamamen tarihi bir çağken, Gürcistan için hâlâ kısmen kahramanlık dönemidir. Gerçekten de, derleyiciler miladın ilk yüzyıllarını seçmişlerdir; bizi, bir ulusun kurucusu değil, yeniden dirilticisi olan, olağanüstü bir fatih olan Gürcü kahramanının ortaya çıkışına tanık etmek için. Bu kahraman, ülkesinin sınırlarını başarıyla genişletmiş, ordularının yardımıyla tüm düşmanlarına karşı zafer kazanmış ve kendisine boyun eğen geniş topraklarda güçlü bir şekilde hükmetmiştir. İlginçtir ki, vakanüvisin Vahtang Gurcaslan – aslan – kurt olarak adlandırdığı bu kahraman figür, miladın V. yüzyılında yaşamıştır, yani Justinianus ve Hüsrev Nuşirevan'dan çok da önce değildir. Vahtang Gurcaslan'ın hayatını ve maceralarını okurken, hemen onun, bir hayalperestin yaratıcılığına borçlu olan ve ulusal bir kahramanı canlandıran, yüksek başarılarıyla vatanının tarihine giriş niteliği taşıyan o şiirsel eserlerden biri olduğunu fark edersiniz. Vakayinamelerde tasvir edilen Vahtang, Tacitus'un küçük bir devlet olarak nitelendirdiği yerin başından çok, Hindistan'ın Vak'ı veya sahte bir İskender gibi Asya'yı geçerek buraları kendi yasalarına boyun eğdiren yarı tanrı, yarı kahraman biri gibidir... Ne olursa olsun, Vahtang'ın biyografisi, tarih kayıtlarında aktarıldığı şekliyle, tuhaf bir biçimde çarpıtılmış ve eklemeler yapılmıştır ve eleştiri onun gerçekliğini kabul etmeyi reddedi-*

yor... Bununla birlikte, M.S. V. yüzyılda Gürcülerin hâlâ kahramanlık dönemlerinde olduklarını ve tarihlerinin büyük ölçüde şiirsel kurgulara dayandığını görmek ilginçtir." [15, 76, 77]. Daha XIX. yüzyılda, ünlü bilim insanı, Petrograd Üniversitesi profesörü ve Rus oryantalizm okulunun kurucusu O.İ. Senkovski, *"Vahtang ve Vahuşti'nin tarih kayıtlarını... Oryantalistlistlerin büyük bir şüphe ve son derece soğukkanlı bir eleştiriyle karşılaması gerekir. Çünkü bir kez onun değerini abarttığınızda, Gürcülerin tarihi hakkında bilim dünyasında bu tür yanlış bilgileri yaymak kolaydır ve bunların daha sonra çürütülmesi için kırk yıl zaman ve kırk cilt basılı eser gerekecektir, yani bu hikayenin değerinden tam olarak seksen kat daha fazlası"* [48, 172].

Adı geçen saygın profesör sadece bir konuda yanılmıştır, o da söz konusu yazarların *"yanılgılarının"* çürütülmesi için gereken zaman ve maliyet konusunda. Bilindiği gibi, bu durum bugüne kadar olmamıştır, çünkü bu *"yanılgılar"* her türlü yöntemle birçok Gürcü bilim insanı tarafından sürekli beslenmiş ve beslenmektedir.

Bu durumun nedenlerinden biri, VII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Kafkasya'da herhangi bir merkezi Gürcü devletinin varlığına işaret eden birincil kaynakların doğada bulunmamasıdır. Oysa Gürcü tarih kayıtlarında ve diğer kaynaklarda VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Abhazlardan, Abhaz krallarından ve yaklaşık 500 yıl boyunca varlığını sürdüren ve modern Gürcistan'ın topraklarını da içine alan Kafkasya'nın önemli bir bölümüne hükmeden Abhaz devletinden bahsedilmektedir. Bütün bunlar, Vahuşti'nin *"Gürcü Krallığı Tarihi"* adlı eserinde [4, 220–224] Abhazya hakkında verdiği tarihsel bilgilerle açıkça ifade edilmektedir. Ancak bu bilgiler, yazarın (veya başka biri tarafından mı?) bu devletin özünü ve önemini gizlemek için uydurduğu *"Egrisi, Abhazeti veya İmereti'nin Hayatı"* başlıklı bölümle hiçbir şekilde uyuşmamaktadır [4, 220]. Dahası, Vahuşti bir başka çalışması olan *"Gürcistan Coğrafyası"*nda Abhaz Kralı 3. Bagrat'ın (998-1024) *"Abhaz-Gürcü kralı"* olduğunu ve devletinin de *"Gürcü krallığı"* olduğunu yazmaktadır.

Böylece, bir kalem darbesiyle Abhazya'nın en önemli 300 yıllık ortaçağ tarihi, o dönemde hiç var olmamış bir Gürcü devletinin kahramanlık tarihine dönüştürülmüştür. Dolayısıyla, o dönemde ne modern *"Gürcistan"* adı, ne *"Gürcü"* etnonimi, ne de Gürcü halkının kendilerine verdiği "*Kartveli*" adı ve ülkelerinin adı olan "*Sakartvelo*" vardı. Bunların hepsi, bilindiği gibi, 1245 yılında Abhaz devletinin dağılmasından sonra, yani "*Kartveli*" Gürcü feodal halkının oluşum döneminde ortaya çıkmıştır [50, 35, 141; 51, 108; 52, 11; 45, 311, 313–326].

Vahuşti'nin *"Kartlis Tshovreba"*nın Vahuşti versiyonunu ve diğer çalışmalarını bi-

limsel dolaşıma sokmasıyla, sonraki yazarlar bu *"yeni katkıları*" orijinal metinlere çekinerek ve beceriksizce uygulamaya başlamışlardır. Örneğin, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ünlü Gürcü bilim insanı D.M. Bakradze'nin şu sözlerinden anlaşılacağı gibi: *"Bilindiği üzere, X. yüzyılın sonlarından itibaren Gürcü kralları sadece Abhazya'nın değil, Gürcistan, Ermenistan ve Rani'nin de kralları olarak anılmıştır"* [53, 5]. Bu mantıksız alıntı, eğer *"Gürcü kralları"* yerine *"Abhaz kralları"* yazılırsa tamamen anlaşılır hale gelmektedir.

Sonradan adı geçen yazar ve diğer birçokları, vakayinamelerde defalarca yer alan 'Abhazların kralı', 'Abhaz krallığı', 'Abhaz-Kartli (Kartal) krallığı' gibi terimleri giderek daha az kullanmaya başladılar. Dahası, Gürcü bilim adamları kısa sürede çarpıtmalar, taraflı terim yorumları ve çeşitli spekülasyonlar yoluyla tarihsel gerçekliği kendi istedikleri şekilde yansıtmayı başardılar. Örneğin, XI. yüzyıl başlarında Abhaz Krallığı'na katılan Kartli bölgesinin adına, o dönemde var olmayan 'Gürcistan' kavramı yüklendi. Aynı şekilde 'Kartliler' veya 'Kartallılar' gibi coğrafi terimler, 'Kartvelliler' veya 'Gürcüler' ile eşitlendi; buna bağlı olarak 'Abhazların ve Kartallıların kralı' unvanı, 'Abhazların ve Gürcülerin kralı' şeklinde değiştirildi. Nihayetinde Abhaz Krallığı Gürcü, Abhazlar ise Gürcü olarak ilan edildi.

Aleksandr Şirokorad şöyle yazıyor: *"...Peki ya "Abhazya kralı" unvanına ne olacak? Dolandırıcılar önce "Abhazya" kelimesinin yanına parantez içinde "Gürcistan" yazmaya başladılar. Sonra "Abhazya"yı tamamen kaldırıp "Gürcistan"ı parantezden çıkardılar... Tiflis mitolojisine göre, 3. Bagrat Gürcistan'ı birleştirdi ve Abhazya'yı ona kattı. Oysa bildiğimiz gibi, her şey tam tersiydi ve Tiflis'te hâlâ bir Arap emiri oturuyordu. Ama derler ya, "yalan ne kadar büyükse, o kadar inandırıcı olur"... Gürcü ve Sovyet tarih sahtekârları bize "Gürcistan" terimini neredeyse Taş Devri'nden beri varmış gibi dayatıyor..."* [476, 23].

Abhaz tarihinin çarpıtılması özellikle 1866, 1877-1878'de Abhazya'da yaşanan ve Abhaz halkını yok olma eşiğine getiren trajik olaylardan sonra belirginleşti.

1907'de Moskova'da yayımlanan *"Abhazya - Gürcistan Değildir"* adlı kitapta şu ifadeler yer alıyor: *"Son zamanlarda bir dizi Gürcü yazar... Rus kamuoyuna broşürler ve makalelerle Abhazların "Gürcü" olduğunu, Karadeniz kıyısında yaşadığını, Abhazya'nın bir Gürcü vilayeti olduğunu, Abhaz dilinin ve halkının Gürcü kökenli olduğunu kanıtlamaya çalıştı..."* [54, 1, 4].

Bu andan itibaren, Gürcü aydınlarının Abhazya ve Abhazların tarihini sahiplenme çabaları, Gürcü hükümetinin Abhazya topraklarını ele geçirme ve orada kalan Abhaz

halkını asimile etme yönündeki pratik eylemleriyle mutlaka bir arada yürütülmüştür. Bu amaçla, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yarı boş kalmış Abhazya'ya Kartveli etnik unsurlarının kitlesel olarak yerleştirilmesi organize edilmiş, 1918-1920 yıllarında ise ülke Gürcü Menşevikler tarafından işgal edilmiştir. Menşevikler 1921 başlarında kovulmuş ve aynı yıl Abhazya Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmişse de, on yıl sonra, 1931'de Stalin ve Orconikidze'nin isteğiyle Abhazya Cumhuriyeti, özerklik statüsüyle Gürcistan SSC'nin bir parçası haline getirilmiştir. Bu eylemin, bilindiği gibi, Abhaz halkı için acı sonuçları olmuştur. 1936-1940 yıllarında Abhazya fiziken başsız bırakılmış ve özerkliği kâğıt üzerinde kalmıştır. Bu dönemde ve 40'lı yılların başlarında, Z.V. Açba (Ançabadze)'nin ifadesiyle, *"Beria ve yardımcıları Abhazya'da büyük devlet şovenizmi politikası yürütmeye çalışmışlardır. Şovenistler Abhaz okullarını kaldırmış ve tüm derslerin Gürcüce okutulmasını zorunlu kılmışlardır... Abhazya tarihinin büyük devlet şovenizmiyle çarpıtılması, Abhaz yer adlarının Gürcüleştirilmesi, Abhaz diline yapay olarak Gürcü kelimelerin sokulması, Abhazların yönetim organlarından ve özellikle parti organlarından uzaklaştırılması gibi uygulamalar yapılmıştır."* [2, 142].

XX. yüzyılın 40'lı yıllarında Gürcü tarih yazımı, orijinal kaynaklarla (özellikle eski Gürcü metinlerle) çeliştiği için rahatsızlık verici bir noktaya ulaştı. Bu kaynaklarda ***'Gürcüler', 'Gürcistan', 'Gürcü devleti'*** yerine ***'Abhazlar', 'Abhazya', 'Abhaz devleti'*** gibi terimler geçiyordu. Mekanik değiştirmeler işe yaramayınca, yeni bir tarih yorumu arayışı başladı. 1954'te Gürcü edebiyat araştırmacısı P. İngorokva'nın *"X. yüzyıl Gürcü Yazarı Giorgi Merçule"* [55] adlı kitabı yayımlandı. Bu metinde, Orta Çağ ve modern Abhazların iki farklı halk olduğunu, bugünkü Abhazların Abhazya'ya ancak XVII. yüzyılda geldiğini ve buraya sonradan yerleşen bir halk olduğunu kanıtlamaya çalışılıyordu. Dolayısıyla, antik ve Orta Çağ kaynaklarında bahsedilen Apsiller, Sanigler, Abazglar, Misimyanlar, Obezler ve Abhazların Gürcü kabileleri olduğu iddia ediliyordu. *"Abhaz" etnoniminin Orta Çağ'da Gürcü kabilelerinden birini ifade ettiği, bugünkü "sonradan gelen" Abhazların ise aslında Apsua kabilesine mensup olduğu ve bu adı kendilerine mal ettikleri* öne sürülüyordu. İngorokva, bu teorisini genel düşüncelerle ve birçok Abhaz yer adını fantastik bir şekilde Gürcü etimolojisiyle uyumlayarak destekliyordu. Bu çalışma, tanınmış bilim insanları K.V. Lomtatidze [56], Z.V. Açba (Ançabadze) [57, 261–278], H.S. Bğajüba [58, 279–303] ve diğerleri tarafından sert eleştirilere maruz kalmış, bu da Gürcü milliyetçilerinin öfkeli tepkisine yol açmıştır [59]. İngorokva'nın kitabı hakkında günümüzde Gürcü bilim insanı ve Paris Siyaset Bilimi Enstitüsü çalışanı Tornike Gordadze şunları yazıyor: *"Abhazya'nın Gürcistan'ın bir parçası olduğunu kanıtlamak için Gürcü araştırmacılar, Abhazların Gürcü etnosunun bir par-*

*çası olduğunu kanıtlamak zorunda kaldılar, çünkü Sovyet bilimi için yalnızca etnos önemliydi. Böylesine karmaşık bir 'bili*msel *jimnastiğin' sonucu, İngorokva'nın 'Giorgi Merçule' (1954) adlı kitabı oldu. Bu kitapta, eski ve modern Abhazlar teorisini tamamen bilim dışı bir şekilde temellendirdi. İngorokva'nın kitabının, Gürcü muhaliflerin desteğiyle 80'ler ve 90'larda ikinci bir hayat bulması yalnızca üzücüdür"* [60].

İngorokva'nın teorisi, daha öncekilerden farklı olarak, taraflı araştırmacılara Abhaz tarihinin tümünü Gürcü tarihi olarak sunma kolaylığı sağladı ve bilindiği gibi bu günümüzde de yapılmaya devam ediyor. Tiflis'te bu türden yüzlerce kitap yayımlandı. Yakın zamanda çıkan V. Gamaharya ve B. Gogiya'nın "*Abhazya - Gürcistan'ın Tarihi Bölgesi"* [61] adlı hacimli kitabı bu tahrifatçı çalışmaların yeni bir örneği oldu. Kitap, diğer benzer yayınlar gibi şu tür *"açıklamalarla dolu"*: *" 'Kolkhlar yani Gürcüler', 'Apsiller yani Gürcüler', 'Abazglar yani Gürcüler', 'Abhazlar yani Gürcüler', 'Abhazya yani Gürcistan veya Batı Gürcistan', 'Abhaz kralı yani Gürcü kralı', 'Abhaz krallığı yani Gürcü devleti'"* vb. [61]. Artık kitabın adını saymıyorum bile...

Şunu belirtmek gerekir ki, tüm Gürcü yazarlar P. İngorokva'nın teorisini tamamen benimsememiştir. Aksine, bazıları Abhazların etnik bireyselliğini tanıyarak onları Batı Kafkasya'nın yerli halkı olarak kabul eder. Abhazların VIII. yüzyılda Abhaz Krallığı'nın kuruluşuna katılımı da kabul edilir, ancak aynı zamanda Vahuşti gibi X. yüzyıl sonunda Abhaz Krallığı'nın mucizevi bir şekilde Gürcü devletine dönüşümünden bahsederler. Bununla birlikte, Abhazlara ve ortaçağ krallarına, birleşik bir Gürcü devleti yaratma konusunda büyük bir arzu ve çaba atfedilir (S. N. Canaşia, G. A. Melikişvili, M. D. Lordkipanidze, Z. V. Açba (Ançabadze) vb.).

Ayrıca, özünde saçma olan *"ikili yerli halk"* teorisi de *"uzlaşma"* adı altında uydurulmuştur. Bu teoriye göre Abhazya'nın yerli halkı olarak iki halk birden kabul edilir - Abhazlar ve Gürcüler (M.D. Lordkipanidze, D.L. Mushelişvili vb.).

SSCB'nin dağılması öncesinde, Gürcü politikacılar ve tarihçiler için İngorokva'nın yukarıda bahsedilen teorisi özel bir önem kazandı. Milliyetçi bir coşkuyla, Abhazları birkaç yüzyıl önce Abhazya'yı işgal etmiş *"sonradan gelen"* bir halk olarak ilan eden çok sayıda broşür ve gazete makalesi yayımladılar. Bu nedenle, iddialarına göre, Abhazların ne özerkliğe ne de Abhazya'nın kendisine hiçbir hakkı yoktu. Örneğin, bir grup Gürcü yazar (M. Kahidze, R. Mişveladze, T. Meburişvili, G. Culuhidze) şöyle yazıyor: *"Bin yıllık iyiliğimizi ve nizaketimizi kullanarak, birkaç yüzyıl önce Kuzey Kafkasya'dan Adıge kabileleri (Apsiller ve Abazglar) bize geldi. Onları Gürcü toprağımızda ağırladık... Dağlardan gelen bu yabancılar, ulusal varlığımızı yosun gibi kaplayarak toprak-*

larımızı tartışmaya açıyor" [373]. Bunlardan biri olan R. Mişveladze daha sonra şöyle devam ediyor: *"...Doğada hiçbir zaman ve hiçbir yerde ne Abhaz dili ne de Abhaz kültürü var olmadı ve lanetli Bolşevikler saf Adıge halkını yanıltarak, Gürcistan topraklarında onlar için bir Abhaz özerkliği uydurdu ve pasaportlara var olmayan 'Abhaz' diye bir milliyet yazdı"* [62, 4].

Eski Gürcistan lideri E. Şevardnadze'nin BM Genel Kurulu'nun 47. oturumundaki (Eylül 1992) konuşması daha da çarpıcıdır. Kendisinin başlattığı Gürcü-Abhaz savaşında Gürcistan'ın kaybetme riskini göze alamayan Şevardnadze, yüksek kürsüden uluslararası toplumu, (5 milyon nüfuslu- V.K.) Gürcüleri korumaya çağırdı. Ona göre Gürcüler, kendi topraklarında (100 bin nüfuslu- V.K.) *"sonradan gelen"* bazı *"cüceler"* ve *"pigmeler"* tarafından yok ediliyordu [375].

Yorum yapmaya gerek yok. Sadece şunu vurgulamak gerekir ki, tüm bunlar, esas olarak Gürcü yönetiminin siyasi taleplerini yerine getiren Gürcü tarih yazımının *"başarılarının"* bir sonucuydu. Belirlenen yönde çok şey başardılar. Tarihsel gerçekleri ustaca tahrif ederek ve diğer dürüst olmayan yöntemlerle, Gürcü halkına ve uluslararası topluma, doğada hiç var olmamış *"büyük, merkezi bir Gürcü devletinin"* ilk bakışta inandırıcı görünen tutarlı bir tarihini sunmayı başardılar. Aynı zamanda, Gürcü halkında büyük devlet şovenizmi ruhunu uyandırarak, nihayetinde 1992-1993 Gürcü-Abhaz savaşına yol açtılar. Bu savaşın nedenleri hakkında Gürcü yazar P. Zakareişvili şöyle yazıyor: *"Gürcü yetkililerin en büyük hatası, dar görüşlü ve suç niteliğindeki politikalarıyla Abhazları Gürcistan yönetiminden uzaklaştırmasıdır. Abhazlar bu yönetimden sadece, Abhaz halkının bir yerlerden gelme bir nüfus olduğunu ve bu nedenle misafir gibi davranmaları gerektiğini duyuyorlardı"* [63, 6].

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhaz tarihinin tahrifi başlangıçta orijinal kaynakların yok edilmesi ve çarpıtılması yoluyla gerçekleşti. Örneğin, Gürcü-Abhaz savaşı sırasında, yani günümüzde bile, eşsiz arşiviyle Abhaz Enstitüsü, N.A. Lakoba'nın arşiviyle müzesi yakıldı; Devlet Arşivi de suç niteliğinde bir şekilde ateşe verildi vb.

Her kötülükten bir iyilik doğar derler;1992'de Gürcü yönetiminin başlattığı savaş sonucunda Abhazlar, kendi tarihi vatanlarında *"misafir"* konumundan çıkıp ülkelerinin bağımsız sahipleri haline geldiler. Halk, geçmişini ve bugününü özgürce geliştirme ve doğru bir şekilde anlatma fırsatı buldu.

Böylece, 1993'ten itibaren Abhazya tarihinde yeni bir dönem başladı.

Savaş sonrası kısa sürede, bilimsel araştırma kurumlarının, arşivlerin ve kütüphanelerin yakılıp yağmalanmasına, savaşın ağır sonuçlarına ve diğer koşullara rağmen, Ab-

haz bilim insanları çok şey başardı.

Savaş öncesinde ve sırasında, Gürcü aydınlarının ve yönetiminin Abhazlara yönelik topyekûn ideolojik ve askeri saldırısına yanıt olarak Abhaz uzmanları çok sayıda makale ve broşür yayımladı.

1992'de İ. Marıuxba'nın *"Abhazlar ve Abhazya Hakkında"* broşürü yayımlandı ve 1993'te genişletilmiş baskısı yapıldı [64]. Aynı yazar, 1994'te XX. yüzyıl Abhaz tarihinin en önemli belgelerini derleyerek *"Abhaz Mektupları"* adıyla yayımladı [65]. Yazarın diğer kitapları arasında *"Abhazya'nın Siyasi Tarihi Üzerine Denemeler"* (2000) adlı monografi de bulunmaktadır [66].

Savaş sırasında, yani 1993'te, akademisyen B.E. Sagarya'nın, *"Abhazya Tarihindeki 'Beyaz' ve 'Siyah' Noktalar Üzerine"* [67] ve ünlü Kafkasya uzmanı Y.N. Voronov'un "*Abhazlar - Kimlerdir?"* [68] broşürleri yayımlandı. Voronov'un 1998'de yayımlanan *"Orta Çağ Eşiğinde Kolhis"* adlı monografisi, Abhazoloji alanındaki en önemli yayınlardan biri oldu [69]. Aynı yıl, S.Z. Lakoba'nın *"Gürcistan'ın Abhazya'ya Karşı Yüzyıllık Savaşı"* [70] çalışması da yayımlandı. Lakoba daha sonra *"Aslanbey"* (1999) [71], *"Tiflisli Tarihçilere Cevap"* [72] gibi bir dizi ilginç yayın çıkardı.

Savaş sonrası dönemde Prof. Ş.D. İnal-ipa'nın *"Sadzlar"* (1995) [73], *"Abhaz Antroponimisi"* (2002) [74] gibi çalışmalarının Abhazoloji için önemi tartışılamaz.

Deneyimli tarihçi Prof. A.E. Kuprava da aktif çalışmalarına devam etti. *"Abhaz Geleneksel Kültürünün Tarihinden"* (1998) [79], *"Abhaz Antroponimisi Tarihinden"* (2003) [76], *"XIX.-XX. yüzyıl Abhaz Geleneksel Kültürü Sorunları"* [366] gibi monografileri güncel ve içerik açısından zengindi.

T.A. Açugba'nın *"Abhazya'da Etnik Devrim"* (1995) [62], *"Abhazya Bağı*msı*zlık Savaşı ve 'Gürcü Mülteciler'"* (iki ciltlik belge derlemesi) [77], [78], *"Güneydoğu Abhazya Nüfusunun Ulusal Bilinci Sorunları Üzerine"* [79], *"XIX.-XX. yüzyıl Abhaz Etnik Tarihi"* [367] gibi çalışmaları Abhaz tarih yazımına önemli katkılar sağladı.

Bilim insanı, ihtiyatlı politikacı ve eski Abhazya Parti Bölge Komitesi ideoloji sekreteri M.Ş. Huartsikya, 1997'de *"Tarihin Tahrifi mi Yoksa Tahrifin Tarihi mi?"* [80] adlı temel bir çalışma yayımladı. Bu eser, XX. yüzyıldaki Abhaz-Gürcü ilişkilerinin tüm olumsuz yönlerini açıkça ortaya koymaktadır.

Abhaz tarihinin bir dizi önemli sorusu, E.K. Acincal'ın şu çalışmalarında ele alınmıştır: *"Abhaz Devlet Tarihinden"* (1996) [81], "*Abhazya'da Hıristiyanlık Tarihinden"* (2000) [82], *" Abhazoloji'nin Tarihsel Öncelikleri"* (2005) [83], *"Abhaz Krallarının Unvanları Üzerine"* [488] ve diğerleri.

Kuşkusuz, Kafkasoloji için savaş öncesi kuşak Abhaz bilim insanlarının çalışmaları büyük ilgi çekmektedir: G. Gumba'nın *"Ortaçağ Kaynaklarında 'Gürcistan' ve 'Sakartvelo' Terimlerinin Anlamı"* (1994) [52], *"XI. yüzyıl Gürcü Tarihçisi Leonti Mroveli'nin Tarihsel Kavramının Kökenleri Üzerine"* (2003) [240], *"Cuanşer Cuanşeriani'nin 'Egrisçkali Nehri'nin Kimliği Sorunu"* (2004) [322] ve diğerleri; V.F. Butba'nın *"'Aşxaratsuytsu'ya Göre Batı Kafkasya Kabileleri"* (2001) [84], aynı yazarın *"Eserler"* (2005) [85]; D.K. Çaçhalia'nın *"Abhaz Ortodoks Kilisesi"* (1997) [86], *"Abhaz Krallarının Kroniği"* (2000) [87]; L.İ. Tsvijba'nın *"XIX. yüzyılda Abhazya'da Etnodemografik Süreçler"* (2001) kitabı [378].

Son yıllarda, Abhazologların bir dizi büyük monografisi yayımlandı: G.A. Amıçba'nın *"Erken Ortaçağ Abhazyası'nda Kültür ve İdeoloji (VI.-VIII. yüzyıllar)"* (1999), [88], aynı yazarın *"Erken Ortaçağ'da Abhazya"* (2002) [89], aynı yazarın *"Eserler"* (Abhazca, 2004) [90]; G.K. Şamba'nın *"M.Ö. I. Binyılda Abhazya"* (2000) [91], *"Antik Sohum"* (2005) [92]; bu satırların yazarının *"Apsnı Atoponimika"* (2003) [93], *"Abhazya'nın Tarihi ve Çağdaş Toponimisi"* (2006) [94]; T.Ş. Gıtsba'nın *"Kafkas Dağları ve Dağ Geçitlerinin Abhaz Toponimleri"* (Abhazca, 2002) [95], aynı yazarın *"Antik Abazgların Ülkesi"* [382]; V.İ. Voroşilov'un *"Rusya Karadeniz Kıyısı Toponimleri"* (2005) [96], *"Ubıhlar"* (2006) [97]; Başrahip Dorofey (Dbar)'ın *"Birinci Binyılda Abhazya'da Hıristiyanlık Tarihi"* (2005) [98], aynı yazarın *"Abhazya'da Ortodoks Kilisesi: Geçmiş, Şimdi, Gelecek"* (2012) [368]; Vyaçeslav Biguaa'nın *"Abhaz Tarihsel Romanı"* (2003) [99]; O.V. Maan'ın *"Abjua"* (2006) [100], aynı yazarın *"Antik ve Ortaçağ Abhazyası'nın Ticari-Ekonomik Bağlantıları Tarihinden"* (2012) [376], *"Abhazların Etnik Gelişimi ve Geleneksel-Gündelik Kültürünün Sorunları"* (2014); [484] ve diğerleri; A. F. Ayüdzba'nın *"Vatan Savaşı (1992-1993)"* [380], aynı yazarın *"Abhazya ve Gürcistan: Yarın Savaş Vardı"* [381], *"Abhazya Bağı*msızlık *Savaşı'nın Askeri-Politik Tarihi Sorunları (1992-1993)"* [485]; V.M. Paçulia'nın *"1992-1993 Gürcü-Abhaz Savaşı"* kitapları [391].

2006 yılında nihayet A.L. Papaskir'in titizlikle hazırlanmış dönüm noktası niteliğindeki monografisi *"Eski Rus Edebiyatında Obezler ve Abhazya Tarihinin Sorunları"* [42] yayımlandı. Bu eserde, ilk kez olarak, orijinal kaynakların derinlemesine analizine ve çeşitli yazarların ürettiği teorilere dayanarak, Abhazya'nın tüm tarihine ilişkin tarafsız bir Abhaz konsepti ortaya konuldu.

Yakın zamanda şu eserler de yayımlandı: R.H. Aguajba'nın *"Kafkas Diasporası Tarihinden: Abhazlar, Ubıhlar..."* [488] adlı büyük monografisi -başlığı kendini açıklıyor- ve M.H.-B. Kişmahov'un *"Ubıhların Etnik Tarihi ve Kültürünün Sorunları"* [416] adlı

çok yönlü araştırması.

Kuşkusuz, Abhazoloji'ye önemli katkılar sunan kolektif monografiler de şunlardır: *"Abhazlar"* (2007) [369], (ikinci baskı - 2012, yay. haz. Y.D. Açba (Ançabadze), Y.G. Argun) [374]; *"VIII-XI. yüzyıllar Abhaz Krallığı Sanatı"* [383]; Abhazya tarihiyle ilgili materyal derlemeler: *"Rus Süreli Yayınlarında Abhazya ve Abhazlar"* (R.H. Aguajba, T.A. Açugba), kitap I [384], kitap II [385*]; "XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri"*, cilt I [386], cilt III [388]; *"Abhazya-Belgeler ve Materyaller (1917-1921)"* [389], *"Sovyet Dönemi Abhazya Tarihi Materyalleri"*, cilt I [390], yeni Abhazya tarihi ders kitabı (O.H. Bğajüba, S.Z. Lakoba) [398] ve diğerleri.

Savaş sonrası dönemde, Abhaz dilbiliminde de ilerlemeler kaydedildi, özellikle hem gramer hem de sözcükbilim ve sözlükçülük alanlarında.

2003 yılında akademisyenler Ş.K. Arıstaa ve L.P. Çkadua'nın *"Abhazca Gramer"* [101] adlı monografisi yayımlandı.

Abhaz Enstitüsü Dil Bölümü'nde şu çalışmalar hazırlanıp yayımlandı: Prof. V.A. Kaslandziya'nın *"Abhazca-Rusça Sözlük"* (iki cilt) [102], S.B. Naçkebiya'nın *"Abhazca-Rusça Arkeolojik Sözlük"* [103], A.D. Hetsia'nın *"Spor Terimleri Sözlüğü"* [104], L.H. Samanba'nın *"Çokanlamlılık ve Eşadlılığın Sınırları Üzerine"* [105], *"Abhazcanın Sözcüksel ve Sözcüksel-Gramatiksel Eşadlıları"* [106], B.G. Conua'nın *"Abhazcanın Alıntı Sözcükleri"* [107] ve yazarın yukarıda adı geçen Abhaz toponimisi çalışmaları.

Ayrıca, T.P. Şakrıl, V.M. Bganba, A.D. Hetsia, L.R. Hagba, E.K. Kilba, N.V. Arşba gibi Abhaz dilbilimcileri tarafından Abhaz dilbiliminin çeşitli sorunlarına ilişkin bir dizi önemli makale yayımlandı.

Ünlü Abhaz dilbilimci, filoloji bilimleri doktoru, akademisyen V.A. Çirikba verimli çalışmalarını sürdürüyor. Yayımlanan önemli eserleri arasında şunlar var: *"Bask ve Kuzey Kafkas Dilleri"* (1985) [594], *"Megrelce'deki Abhazca Alıntılar Sorunu Üzerine"* (1998) [493], *"Abhazların ve Abazaların Türkiye'deki Yerleşimi"* (2012) [597] ve diğerleri.

AÜ'de hazırlanan Abhaz dilbilimcilerin çalışmaları da büyük ilgi çekmektedir: R.K. Gublia *"Abaza-Adıge Etimolojileri"* (2004) [108], *"Kartvel Dillerindeki Abhazca Sözcük Alıntıları Üzerine"* [551], *"Abhaz Etimolojisi Üzerine Denemeler"* [556] ve diğerleri; Prof. O.P. Dzidzariya *"Abhazcada Denizcilik Terimleri"* [147], *"Deniz ve Abhazlar"* [592], *"Kartvel Dillerinde Görülen Bazı Abhazizmler"* [593], *"Abhaz-Adıge Dillerinin Sektörel Sözcük Dağarcığının Tarihsel-Etimolojik Analizi"* (2005) [109] ve diğerleri.

1993 yılında Karaçay-Çerkesya'da S.H. İonova'nın oldukça güncel çalışması *"Aba-*

zin Toponimisi" [110] ve ayrıca *"Abazin Soyadları ve Adları"* [425] yayımlandı. Abhaz-Abaza dillerinin sorunları üzerinde yurtdışında tanınmış bilim insanları Z.M. Gabunia, G. Hewitt ve diğerleri verimli çalışmalar yürütüyor.

Ancak, Abhaz dilbiliminin açık başarılarına rağmen, ne yazık ki, genel olarak Kafkas dilbilimi gibi, henüz Abhazoloji'nin tüm tarihsel-kültürolojik taleplerine yanıt vermeye tam olarak hazır değildir. Abhaz-Abaza dillerinin tarihsel-etimolojik araştırması henüz emekleme aşamasındadır. Kültürel-sektörel ve temas sözcük dağarcığının, onomastiğin vb. incelenmesinde daha yapılacak çok şey var. Bunların tümü oldukça günceldir, çünkü bilindiği gibi dil, herhangi bir halkın etnokültürel tarihini en canlı şekilde yansıtan en önemli anıt, onun etnik yüzüdür.

Yazar bu çalışmada kendisine zor bir görev belirlemiştir: çeşitli tarihsel kanıtları, elindeki Abhaz-Abaza ve diğer dillerin verileriyle birleştirmek ve böylece Abhazların ve Abazaların en eski zamanlardan beri etnokültürel ve tarihsel gelişim yollarını izlemeye çalışmak.

Sonuç olarak, el yazmasını okuyup değerli yorum ve önerilerde bulunan akademisyenler O.H. Bğajüba, T.A. Açugba, Prof. O.P. Dzidzariya, Kafkasya'nın eski tarihi uzmanı G.D. Gumba ve ayrıca Abhaz Enstitüsü Müdürü V.Ş. Ayüdzba meslektaşlarıma teşekkür etmek isterim.

Ayrıca, bireysel materyaller sağlayan O.V. Maan ve R.H. Aguajba'ya ve ilgimizi çeken bir dizi metin ve alıntıyı Gürcüce'den Rusçaya çeviren Abhaz filologu V.B. Agrba'ya minnettarım.

Bu çalışmanın teknik olarak oldukça karmaşık metnini düzenleyen L. Çamagua, H. Ardzınba, A. Gurtskaya ve aynı zamanda bu kitabın fiili editörü olan İ. Şoua'yı da minnetle anmadan edemem.

Doğal olarak, bu çalışmanın yayımlanması için olanak sağlayan akademisyen Z.D. Capua'ya da teşekkürlerimi sunarım.

Son sözümüz kitapta kullandığımız referans sistemi hakkında. Tasarruf ve kolaylık amacıyla, çalışmada kullanılan literatür şu şekilde numaralandırılmıştır: metinde parantez içinde ilk olarak kaynağın numarası, ardından virgülle ayrılmış olarak sayfalar belirtilmiştir; noktalı virgülden sonra ise aynı sırayla bir sonraki kaynağın numarası ve sayfaları verilmiştir.

I. BÖLÜM

ANTİK ABHAZYA TARİHİNDEN

Herhangi bir bölgenin insanlık tarihi, onun ilk yerleşim süreciyle başlar.

Abhazya, abartısız bir şekilde, gezegenimizde insan toplumunun en erken ortaya çıktığı bölgelerden biridir. Bunun kanıtları ise, son yüz yıl boyunca hem yerel hem de yabancı ünlü arkeologlar tarafından keşfedilen ve oldukça iyi incelenen farklı dönemlere ait çok sayıda arkeolojik buluntulardır. Bu keşifler, ünlü Kafkasya uzmanları S.N. Zamyatin [111], L.N. Solovyev [112], A.L. Lukin [128], Z.V. Açba (Ançabadze) [20], M.M. Trapş [113], Y.N. Voronov [392] ve diğerlerinin eserlerinde derlenmiş ve bütüncül bir tarihsel analize tabi tutulmuştur.

Bilim insanlarına göre, Abhazya topraklarının ve komşu Karadeniz kıyı bölgelerinin ilkel insanların yaşam alanı olması ve ardından da insan kültürünün şekillendiği bir yer haline gelmesi tesadüf değildi; burada belirli ön koşullar zaten mevcuttu.

Abhazya toprakları, Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarının fazlasıyla kendine özgü bir parçasıdır; doğal özellikleriyle de farklılıklar gösterir. Kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerinin istilasına karşı Abhazya'yı koruyan Büyük Kafkas Sıradağları ile ısı ve nem kaynağı olan Karadeniz'in işbirliği, burada subtropikal iklime yakın bir mikroiklim oluşturur. Zengin bitki örtüsü, bitkisel kaynaklı besinlerin bolluğu, çeşitli av hayvanları, sınırsız su kaynakları, çok sayıda mağara ve kovuk bu bölgeyi ilkel insanların yaşaması ve insanlığın gelişimi için en uygun yerlerden biri haline getiriyordu.

İnsanlık tarihinin en eski dönemi Paleolitik Dönem (Yunanca *"palaios"*: eski, *"lithos"*: taş) olarak adlandırılır, yani Eski Taş Devri. Paleolitik çağ; erken, orta ve geç olarak üç bölümde incelenir.

1. Paleolitik. İnsanlık tarihinin genel kabul görmüş periyodizasyonuna göre, ilkel toplumun oluşumunun başlangıç dönemi Paleolitik'e (yani Eski Taş Devri'ne) aittir ve bu dönem 800 bin yıldan 40-50 bin yıl öncesine kadar uzanan muazzam bir zaman dilimini kapsar. Bu, insan toplumunun şekillenmesindeki en uzun evredir. Paleolitik, erken (Aşölyen), orta (Musteriyen) ve geç olarak ayrılır [245, 12]. Aşölyen ve Musteriyen isimleri, Kuzey Fransa'daki Saint-Acheul köyü ve Güneybatı Fransa'daki Le Moustier köyü ve mağarasıyla bağlantılıdır; burada ilk kez en eski tip taş aletler bulunmuştur [20, 6].

Arkeologların araştırmalarına göre, Aşölyen dönemine ait buluntular (taş aletler) Abhazya'da yaklaşık 400-300 bin yıl önce ortaya çıkmıştır.

Aşölyen dönemine ait arkeolojik buluntular, Abhazya'da ve komşu bölgelerde, deniz seviyesinden 80-110 m yüksekteki yamaçlarda tespit edilmiştir [392]. Bunun nedeni, o dönemde Karadeniz seviyesinin günümüzden yaklaşık 60 m daha yüksek olmasıdır.

Abhazya'daki erken (Aşölyen) dönem buluntuları arasında en eski ve önemli olanlar, 1958'de arkeologlar tarafından keşfedilen Doğu Gumısta Vadisi ve Yaştuh Dağı'ndaki ilkel insan yerleşimleridir. Bilim dünyasında geniş çapta tanınan Yaştuh yerleşimi, yaklaşık 70 hektarlık bir alanı kaplar. Burada badem şeklindeki büyük yongalar, çekiç taşları, taş yongaları (nükleuslar), çakmaktaşı uçlar, kazıyıcılar, delgiler vb. Çok sayıda el yapımı taş alet örnekleri bulunmuştur. Tüm Abhazya'da, Musteriyen öncesi döneme ait onlarca Paleolitik yerleşim yeri tespit edilmiştir: Gagra bölgesinde Psaxara köyü, Geçripş, Amzara; Gudauta bölgesinde Anxua köyü, Kür-dere (Yeni Afon yakınlarında); Sohum bölgesinde Aşağı Yaştux (Yaştxua) köyü, Bırçü, Guarda ve Apiança dağları; Oçamçıra bölgesinde Otap köyü; Gal bölgesinde Çuburxinc köyü vb. [111, 9-13; 20, 8].

2. Orta Paleolitik – **Musteriyen Çağı**. İnsanın evrimindeki en önemli dönemlerden biri, *"orta Paleolitik"* olarak da adlandırılan Musteriyen Çağı'dır. Abhazya'daki Musteriyen kültürüne ait buluntular, önceki dönemlere kıyasla çok daha yaygındır. Günümüzde burada 100'den fazla Musteriyen alet buluntu noktası kaydedilmiştir [34, 16]. Bu buluntular, ağırlıklı olarak deniz kıyısındaki alçak kesimlerde, Lıhnı, Gudauta, Leçkop, Kelsur, Bagaçiaşta, Oçamçıra, Muk, Eylır (İlor), Açguara, Gal gibi yerleşim yerlerinde keşfedilmiştir. Araştırmacılar bunu, o dönemde Karadeniz seviyesinin düşmüş olmasıyla açıklamaktadır. Aynı zamanda, Musteriyen Çağı'nın başlangıcının, iklimde ani değişikliklere yol açan Riss buzullaşmasıyla çakıştığı tespit edilmiştir. Başlayan

şiddetli soğuklar, ateşin yapay yollarla elde edilme yöntemlerinin geliştirilmesini hızlandırmış olduğu gibi, bu çağın insanları için ateş hayati bir gereklilik, yaşam mücadelesinde en önemli faktör haline gelmiştir. Aynı zamanda, mağaraların ve kovukların barınak ve yaşam alanı olarak önemi artmıştır. Abhazya ve komşu bölgelerde arkeologlar tarafından incelenen ilkel insanların şu mağara yerleşimleri söylediklerimizi doğrulamaktadır: Mzımta Nehri üzerindeki Ahştır, Kudepsta Nehri üzerindeki Navalaşin, 1 ve 2, Hosta Nehri üzerindeki Hostinskaya ve Vorontsovskaya, Ats (Soçi Nehri'nin kolu) üzerindeki Atsinskaya [114, 100-101; 115, 30-34], Abhazya'nın Huap köyündeki Maçagua, Yeni Afon yakınlarındaki Akui, Apianç, Hupinipşahua kovukları vb. [34, 17-18, 21]. Musteriyen Çağı'nda taş alet yapım teknikleri önemli ölçüde gelişmiş; taş mızrak uçları ortaya çıkmış, mızraklar ve kargılar kullanılmaya başlanmıştır. Tüm bunlar, avcılığın daha verimli hale gelmesini sağlamış; et giderek daha sık tüketilen bir besin maddesi haline gelmiştir. Dönemin önemli av hayvanları arasında mağara ayıları, bizonlar, geyikler vb. yer almış ama bununla birlikte toplayıcılık ilkel insanların geleneksel uğraşısı olarak varlığını sürdürmüştür.

Sonraki süreçte, klan öncesi topluluktan anaerkil toplum düzenine geçiş cinsiyet ve yaşa dayalı iş bölümüyle birlikte gerçekleşmiş; erkeklerin başlıca uğraşısı avcılık olurken, toplayıcılık ise çoğunlukla kadınların, gençlerin ve güçsüz bireylerin elinde kalmıştır [20, 23]. Anaerkil klan topluluklarının içinde –ki bunlar köken birliği, ekonomik ve manevi yaşam ortaklığıyla bir araya gelmiş akraba gruplardan oluşuyordu– cinsel ilişkilerin niteliğinde de önemli değişimler yaşanmıştır. Klan öncesi toplumda var olan düzensiz iç klan evlilik bağlarının yerini, klan toplumunun varlığı için zorunlu bir koşul olan egzogami (klan dışı evlilik) almış ve bu sistem giderek güçlenmiştir.

Musteriyen Dönemi'nde insanın fiziksel görünümünde de önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bilim insanlarının tespitlerine göre, Musteriyen tipi insanlar dünyada başından beri var olan bir form değildi. Bilimde en eski insan türüne arkaantrop (Yunanca "ilk insanlar") denir; zamanla onların yerini paleoantroplar ("eski insanlar") almıştır. Paleoantroplar, Musteriyen Çağı'nda modern insanın en yakın atası olan Neandertaller'e dönüşmüştür. Bilindiği gibi, bu eski insan tipinin adı, ilk kez kemiklerinin bulunduğu Almanya'daki Neanderthal köyünden gelmektedir. Neandertallerin, atalarına kıyasla çok daha iyi konuşma yeteneğine sahip olduğu kabul edilir. Şunu belirtmek gerekir ki, insanı hayvanlar dünyasından ayıran şey yalnızca emek ve ateşin kontrolü değildir (ki bu yaygın bir kanıdır), aynı zamanda kendini koruma içgüdüsü ve emek faaliyeti temelinde ortaya çıkan düşünme yeteneği ve bununla bağlantılı olarak işaret ve sesli-işaretli iletişim becerisidir. İnsan konuşmasının (dilinin) kökeni hakkında dilbilimci-

ler, tarihçiler, psikologlar ve diğer uzmanlar tarafından farklı zamanlarda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Modern bilim düzeyi, bilim insanlarının dilin düşünceyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğu yönünde genel kabul gören bir sonuca varmasını sağlamıştır. Düşünceyle birlikte ortaya çıkan ve gelişen dil, onun temel ve özgül aracı ve maddi dayanağıdır. Kelimeler ve kelime öbekleri, insan toplumunun var olduğu süre boyunca düşünme ve bilişsel faaliyetlerinin sonuçlarını yansıtır ve maddi olarak sabitler. Bu sonuca ulaşılmasında yalnızca bilim insanlarının teorik çalışmaları değil, aynı zamanda dilin ortaya çıkışının biyolojik ön koşullarını anlamak amacıyla hayvanlar (özellikle maymunlar) üzerinde yapılan çeşitli pratik deneyler ve gözlemler de etkili olmuştur. Çok az kişi, bu tür çalışmaların uzun süre SSCB Deneysel Tıp Enstitüsü'ne bağlı Sohum Maymun Yetiştirme Enstitüsü'nde de yürütüldüğünü bilir. Bu enstitünün araştırmacılarının bulguları, N.A. Tih'in "*Toplumun Tarih Öncesi"* adlı kapsamlı kitabında derlenmiştir [116]. Tespit edilmiştir ki, maymunlar diğer hayvanlardan farklı olarak iletişim aracı olarak nispeten geniş bir şekilde jest, mimik ve sesleri kullanır. Araştırmacılar, maymunların 30'dan fazla biyolojik sesini kaydetmiştir. İletişim sesleri ("ı-ı"), çağırma sesleri ("u, ou"), tedirginlik ve itaat sesleri ("ak-ak" veya "ah-ah"), tehlike sesleri ("e", "ee"), saldırganlık sesleri ("hı"-"hhı"), tımarlama sesleri ("ts-ts-ts"), yetişkinin yavruya seslenişi ("mlya-mlya"), zayıfın güçlüye seslenişi ("bla-bla" veya "ala-ala") vb. [116,187-200].

V.V. Bunak, konuşmanın yüksek primatlara özgü sesler temelinde ortaya çıktığını, ancak bu seslerin duygusal çığlıklar değil, gündelik davranışlara eşlik eden duygusal olarak nötr yaşam sesleri olduğunu yazmıştır. Bunlar arasında homurdanma, "a"lama, "e"leme, "mlya"lama, "uh"lama, "hım"lama gibi sesler vardır [117, 27]. Çocuksu-biyolojik kökenli duygusal seslerin de ilkel insanın gelecekteki kelimelerinin temelini oluşturmuş olabileceğini düşünen bilim insanları muhtemelen haklıdır [118]. Eski insanların, doğal sesleri çıkarıldıkları durumlarla ilişkilendirme yeteneği kazanmasıyla birlikte, bu sesler karşılık geldikleri durumları ve eylemleri ifade eden işaret birimlerine -yani kelimelere- dönüşmüştür. Böylece, insansıların ilkel ve sınırlı sözlüğü ortaya çıkmıştır. Zamanla bu sözlük, düşüncenin gelişmesi ve doğal olayların veya çevrenin kaynaklarını ifade etmek için onların seslerini taklit etme yeteneği sayesinde genişlemiştir.

Örneğin, Abhazca'daki an ("anne", "dişi"), ab ("erkek"), am ("yiyecek"), a-mla ("açlık") gibi kelimelerin çocuksu-biyolojik kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, işaret zamirleri olan a-na ("orada"), a-ni ("o") muhtemelen çocuk dilinden türemiş ve

annenin konumuyla bağlantılıdır.

Açıkça ses yansımalı (yansıtmalı) olan kelimeler de vardır. Çüa (açüa-ra) "emmek", a-pşa "rüzgâr", a-dıd ("gök gürültüsü") adıd-ra ("gürlemek"), a-guırguır-ra "gürültü yapmak", psı "su", a-bjı "böcek", a-hüa "domuz", a-ğuır-ra "hırıldamak", a-hühü "güvercin", a-xiaj "alakarga", a-füi-füi "hindi", a-kaka-ra "gıdaklamak" ve daha pek çok örnek.

Hem ses hem de içerik olarak insansıların biyolojik seslerini ve ses yansımalı kökenli kelimeleri andıran bu tür sözcükler, dünyadaki tüm dillerde mevcuttur. Onlar, dilleri birbirine bağlayan ortak bir temel oluşturur.

Dil, bir işaret sesinin çiftlenmesi [119, 228] ve çeşitli işaret temellerinin birleştirilmesi sonucunda daha da gelişti. Abhazca kelime yapımının en eski ve önemli yöntemlerinden biri olan kök çiftleme, birçok bilim insanının çalışmalarında belgelenmiş olup, bunun sayısız örneği mevcuttur [120, 115-135; 121; 122, 280-330].

Muhtemelen Orta Paleolitik'in sonunda, gezegenin farklı köşelerinde, anaerkil klan toplulukları tarafından taşınan ve sonraki dönemde gelişim gösteren modern dil gruplarının ilk örnekleri (başlangıç temelleri) zaten var olmuştu.

Geç Paleolitik dönemin insanları ise, hem gelişmiş iş aletleri, avcılık ve toplayıcılık teknikleri, hem de çok daha geniş ve çeşitli bir kelime dağarcığı ve daha gelişmiş bir konuşma sistemiyle önceki atalarından niteliksel olarak ayrılır. Bu dil katmanı, insan toplumunun en eski tarihini ve dilin inşa sürecini anlamak için bir kaynak teşkil eder.

Ünlü Paleolitik kültür araştırmacısı L.N. Solovyov, haklı olarak, en eski yaşayan dillerden biri olan Abhaz dilinin, ilkel insanlığın yaşamının bazı yönlerini aydınlatmak için son derece değerli bir kaynak olabileceğini düşünüyordu [112, 74]. Örneğin, Abhaz-Abaza dilindeki karmaşık bir kelime olan "aşxantza" – "çakmaktaşı", kelimenin tam anlamıyla "kan çıkaran" (daha doğrusu, "kan döken": "a-şa" "kan" ve "ntza" "bulaştırma"-V.K.) ifadesini en eski dönemlere ait olduğunu belirtiyor. Ayrıca, "aşıts" olarak adlandırılan şimşir ağacının adını da en eski isimlerden biri olarak kabul ediyor ve bunu "beyaz diş" (aş "beyaz" ve ats "diş, köpek dişi") veya "beyaz uç" olarak çeviriyor. Bu isim, mızrağın etkisini güçlendiren sivri uçlu bir sopayı ifade eder (ancak "aşıts", "asıts" kelimesinden türemiş olabilir). "as'ıts" "mızrak dişi" veya "mızrak ucu" olarak çevrilebilir: a-sa "kısa mızrak", "kılıç" (as-ra "vurmak" anlamında) ve ts "diş", "uç"-V.K.).

Yazarın, Abhazca apsa kelimesinin iki anlamını "köknar" ve "mızrak" (daha doğrusu "mızrak ucu", "kargı", "süngü") ile ilişkilendirmesi de ilgi çekicidir. Şöyle yazıyor:

"Köknar (apsa) dallarının dipleri reçine bakımından zengindir ve biri yumuşak ağaç gövdesine, diğeri dala giren iki keskin uçlu çok sert bir düğüm oluşturur. Ağaç çürüdüğünde, bu keskin düğümler düşer... Çok serttirler ve şekil olarak en eski Üst Paleolitik dönemin kemik mızraklarına benzeyen iğ şeklindeki mızrak uçlarını andırırlar." [112, 73, 74]

Alt Paleolitik döneme kadar uzanan bir dizi Abhaz-Abaza kelimesi bulunmaktadır. Örneğin: "axahü" (ahaxu) "taş", kelimenin tam anlamıyla "taş sap" veya "taş ağaç" (aha "taş", aha-tsha "taş köprü", aha-şa "kireçtaşı", kelimenin tam anlamıyla "beyaz taş" vb.); ahapı "mağara", "kaya sığınağı"; ahatza "mağara", kelimenin tam anlamıyla "taşın altı"; ahaqia yiyecekleri ezmek için ortasında çukur bulunan düz taş, kelimenin tam anlamıyla "düz taş"; atıp "konaklama yeri"; a-tdzı "duvar", kelimenin tam anlamıyla "korunaklı yer" veya "örtülü yer", daha sonra "ev", "aile" anlamlarını da kazanmıştır; a-taara fiilinin kökü ("birini veya bir şeyi ziyaret etmek", "gelmek") -taa, "ziyaret edilen yer" veya "ziyaret yeri" olarak ya da "yer-insanlar" olarak yorumlanır (t "yer" ve aa "gelmek", karşılaştırın aa-ra "gelmek" veya aa insan sınıfının çoğul göstergesi). Görünüşe göre bu kök, başlangıçta bir grup insanın yaşadığı genel bir yeri ve aynı zamanda grubun kendisini ifade ediyordu. Daha sonra a-taa kökünden a-taa-ra fiili -"birine veya bir şeye gelmek" ve ataa-çüa ismi- "soy", "aile" türetilmiştir; burada çüa aynı zamanda insan sınıfının çoğul göstergesidir. Muhtemelen aynı kökten axuştaa-ra – "Ocak" [123, 155–158] kelimesi de türemiştir. Bu tür kelimelerin kategorisi, şüphesiz her dilin en eski katmanını oluşturur ve modern dil gruplarının proto-dillerinde daha saf halleriyle ortaya çıkarlar. Bu dilsel katman, aynı dönemin arkeolojik kalıntıları gibi, eski taş devri insanlarının tarihi için önemli bir kanıttır.

3. Üst Paleolitik: Klan Toplumu. Alt ve Orta Paleolitik Dönem'i takip eden arkeolojik dönem, Üst veya Geç Paleolitik olarak adlandırılır. Yaklaşık olarak 40.000 ila 14.000-12.000 yıl öncesini kapsar.

Abhazya'da, Üst Paleolitik döneme ait 10'dan fazla yerleşim yeri bilinmektedir.

En önemli buluntular şu köylerde keşfedilmiştir: Guma (Mihaylovskoye), Leçkop, Yaştukha (Sohum yakınında), Otap (Oçamçıra bölgesi), Gal (Gal bölgesi), ayrıca Kvaçara Mağarası (şartlı ad) ve Hupinipşahva Mağarası (Tzabal köyü yakınında). Burada ve diğer bölgelerde bulunan aletler, Geç Paleolitik dönemde taş işleme tekniklerinin daha da geliştiğini göstermektedir. Bu yerleşim yerlerindeki çakmaktaşı envanteri arasında bıçak şeklindeki levhalar, uzun levhaların uçlarına yerleştirilmiş kazıyıcılar,

kenar retuşlu yan kesiciler, masif çekirdekli kazıyıcılar ve yongalar bulunur. Bu buluntuların birçoğu, Musteriyen Dönemi'nin kültürel katmanının üzerinde ortaya çıkarılmıştır [13, 57]. Bununla birlikte, bu dönemde yerleşim yerlerinin nehir akıntılarıyla olan bağlantısı, önceki dönemlerde olduğu kadar net değildir [111, 9-18].

Geç Paleolitik dönemin en dikkat çekici anıtları arasında Hupınıpşahva Mağarası'ndaki buluntular yer alır: bir mağara ayısının düzleştirilmiş ve cilalanmış ön kolundan yapılmış ok ve mızrak düzeltme aleti ile balıkçılık için tasarlanmış süslü sabit zıpkın örnekleri. Aynı yerde, söz konusu döneme ait fosil insan kalıntıları da keşfedilmiştir [20, 27, 30; 23, 61].

Genel olarak, bilim insanlarının belirttiği gibi, Abhazya'daki Paleolitik anıtlar, Küçük Asya'nın Karadeniz kıyılarındaki Alt Paleolitik dönemle genetik bağlar göstermektedir. Bu konuda Z.V. Açba (Ançabadze) şöyle yazmaktadır: *"Kafkasya ve Yakın Doğu'nun bitişik bölgelerindeki Üst Paleolitik kültür, şaşırtıcı bir tekdüzelik sergiler, bu da onu taşıyanların ortak etnik özelliklere sahip olduğu sonucuna varmamızı sağlar"* [21, 12].

Geç Paleolitik dönemde, hem alet yapım tekniklerinde hem de ekonomi biçimlerinde, yaşam tarzında, toplumsal ilişkilerde ve insanın fiziki yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Avcılığın verimliliği, atıcı silahların (mızrak, kargı, ok) geliştirilmesi ve yay ile okun (xıri-xıts; Abhazcada çocuk varyantı axıts ve a-xumpal'ın) icadı sayesinde önemli ölçüde artmıştır. Bu son gelişme, ilkel insanın yaşamında büyük tarihsel öneme sahipti. Engels bu konuda şöyle yazmıştır: *"Vahşet çağında yay ve ok, barbarlık için demir kılıç ve medeniyet için ateşli silahların oynadığı rolü oynamıştır."* [124, 30]

Avcılığın yanı sıra balıkçılık da gelişmiş, toplayıcılık deneyimi bu dönem insanının hayatında önemli bir rol oynamıştır. Tüm bunlar, klan içi ensest evlilik yasakları, dilsel iletişim olanaklarının iyileşmesi ve düşünme yeteneğinin gelişmesiyle birleşince Geç Paleolitik Dönem'de Neandertal atalarının yerini alan modern insan türü Homo Sapiens ortaya çıkmıştır [20, 30]. Aynı dönemde anaerkil klan düzeninin oluşumu da tamamlanmıştır. Aynı klanının üyeleri arasındaki evliliklerin sona ermesi yalnızca insanın biyolojik olarak iyileşmesine değil, aynı zamanda farklı toplulukların birbirine yakınlaşmasına ve nihayetinde daha karmaşık bir sosyo-ekonomik organizasyonlar olan kabilelerin oluşmasına yol açmıştır. Erkek egemen ilişkiler döneminde de tam olarak uygulanan dış evlilik düzeni, günümüzde bile birçok halk tarafından (Abhazlar dâhil [23, 446]) belli ölçüde korunmaktadır [125, 20-104]. G.F. Çursin'in dediği gibi: *"Aynı soya-*

dını taşıyan kişiler, Abhazya'nın farklı bölgelerinden gelseler ve en uzak akrabalık derecelerinde olsalar bile evlenemezler." [126, 159]

Bilim insanlarına göre, Geç Paleolitik Dönem'in klan toplulukları artık daha uzun süreli yerleşik bir yaşam sürüyordu. Aynı zamanda ilkel ev yapımı biçimleri ortaya çıkmış, insanlar basit ve dikilmiş giysiler giymeye başlamıştı. Bunu, büyük miktarlarda bulunan çakmaktaşı ve kemik uçlar (delgiler) ve iplik için delikli kemik iğneler doğrulamaktadır [20, 32].

4. Mezolitik Dönem. Paleolitik Dönem'den Neolitik Dönem'e geçiş aşaması, Mezolitik Dönem (Orta Taş Devri) olarak adlandırılır. Yaklaşık M.Ö. 13.000-6.000 yılları arasına tarihlenir.

Abhazya'da Mezolitik katmanlar, önceki dönemlere ait mağara yerleşimlerinde (Tzabal köyü yakınındaki Kuaçara ve Hupinipşahua), Yaştuh Dağı'nda ve diğer bölgelerde tespit edilmiştir. Bu dönemde, standart Geç Paleolitik döküm; gelişmiş kemik zıpkınlar, ilkel balta, keski, rende ve diğer aletlerin kaba örnekleriyle zenginleşmiştir. Ancak en önemli buluntular, tarımın ve muhtemelen hayvancılığın ilk izlerini gösteren ilkel tahıl öğütme taşları, çapalar ve ezgi taşlarıdır [127, 194].

Bu dönemde toplum, anaerkil klan düzeninin kurallarına göre yaşamaya devam etmiştir. Kan ve evlilik bağlarıyla birbirine bağlı insan sayısı artmış, bu da klanlar arası birliklerin -gelecekteki kabilelerin- genişlemesine yol açmıştır.

5. Neolitik Dönem. M.Ö. 6.000-4.000 yıllarını kapsayan dönemdir; bilimde Neolitik Dönem veya Yeni Taş Devri olarak bilinir. Haklı olarak insanlık tarihinin en önemli dönemlerinden biri kabul edilir. Bu çağda, "*insanlar çanak çömlek yapmayı icat etmiş, cilalı taş aletler üretmeyi öğrenmiş, taşı delme ve kesme tekniklerini keşfetmiş ve en önemlisi de tüketim ekonomisinden üretim ekonomisine geçiş yapmışlardır. Neolitik Dönem'de evcil hayvanlar ortaya çıkmış ve tarım yaygınlaşmıştır"* [20, 38].

Abhazya'da Neolitik Dönem'e ait aletler; Oçamçıra bölgesinde, Sohum yakınlarında (Guadixu), Gudauta'nın kuzeyinde (Kistrik Nehri'nin ağzında), Adzlaharaxuk yerleşiminde (Lıhnı köyü) ve diğer bölgelerde bulunmuştur.

Abhazya'daki Neolitik yerleşimler arasında en iyi incelenen ve önemli olanı, Gudauta'nın kuzeybatısında deniz kıyısında yer alan Kistrik yerleşimidir. Yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplayan bu yerleşim, 1940'ların sonunda ünlü arkeolog A.L. Lukin [128] tarafından keşfedilmiş ve daha sonra uzun yıllar V. Bjania [129] tarafından araştı-

rılmıştır. Günümüzde, Kistrik arkeolojik buluntularının zenginliği, çeşitliliği ve anlatım gücü sayesinde bu Neolitik Dönem yerleşiminin dünya çapında öneme sahip antik kalıntılar arasında yer aldığı söylenebilir.

Kistrik arkeolojik kültürünün yaratıcıları ve taşıyıcıları uzun süre bu bölgede yaşamış ve artık bir kabileye benzeyen gelişmiş bir anaerkil klan topluluğuydu [20, 50].

Bilim insanları anaerkil klan düzeninin zirvesine Neolitik dönemde ulaşıldığını kabul eder. Bu çağ yalnızca daha gelişmiş maddi kültür, toplumsal ilişkiler ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesiyle değil, aynı zamanda dilsel iletişim olanaklarının önemli ölçüde artması ve dini inançların gelişmesiyle de önceki dönemlerden ayrılır. Bu dönemde, birbirleriyle az çok anlaşılır dillerle iletişim kuran insanlar geniş topraklara yayılmıştı. Kelime dağarcıkları oldukça zengindi. Modern dil gruplarının sistemlerinin temelleri oluşmuştu.

Abhaz ve Abaza dillerinde, anaerkil klan düzeniyle bağlantılı oldukça ilginç bir dil katmanı tespit edilebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, an // ana ("anne") kelimesinden türeyen işaret zamirleri a-na ("orada"), ani ("o") (yukarıya bakınız) ve muhtemelen aynı kökten gelen eski Abhaz-Adıge fiil kökü nı-qu (a-nıqua-ra – "yürümek", kelimenin tam anlamıyla "anneden ayrılmak") bulunmaktadır. A-n // a-na ("anne", "doğurgan") terimi zamanla "koruyucu" → "tanrı" anlamını da kazanmıştır. Buradan anıhüa ("dua", "bayram"), anıhüara ("dua etmek", kelimenin tam anlamıyla "anneyi (koruyucuyu) istemek") gibi kelimeler türemiştir. "Doğurgan, koruyucu (tanrı)" anlamındaki an kökü, hayvancılık dallarının koruyucu tanrılarının isimlerinde de yer alır: “Cab-r-an” küçükbaş hayvanların koruyucusu, “Jüabr-an” büyükbaş hayvanların koruyucusu, “Açişaşan” at yetiştiriciliğinin koruyucusu. Z.V. Açba (Ançabadze), Abhazca anışü ("toprak", "zemin") kelimesinin de temelde "anne" (an) kavramını içerebileceğini öne sürmüştür. Bu nedenle, toprak ve bereket tanrıçası bir kadın olarak tasavvur edilmiştir. Abhazlar, hasat döneminde "nanhüa" adı verilen ve toprağın bereketli büyük annesi onuruna yapılan bir ayin düzenlerdi [20, 52]. Şüphesiz, an ("anne", "doğurgan") kökünün çiftlenmesiyle türeyen Anana (basitleştirilmiş nan // nana – "büyükanne", kelimenin tam anlamıyla "anne + anne") kelimesi de aynı kökten gelir. Günümüzde bu kelime, büyükannenin torunlarına veya annenin çocuklarına hitap şekli olarak ve bereket tanrıçası Anan // Nan onuruna düzenlenen nanhüa bayramının adında korunmaktadır (nanhüa, nan nıhüa'dan türemiştir, kelimenin tam anlamıyla "Nana'ya dua"). Nan // nana ("büyükanne", "ata") birleşik yapısına du ("büyük") sıfatının eklenmesiyle nandu ("büyük büyükanne") oluşmuş, ardından nandu du ("büyük büyük büyükanne") terimi türemiştir. Daha

sonra aynı modelle baba tarafına ait terimler oluşturulmuştur: ab // aba ("baba") → baba ("dede", yani "babanın babası"), baba + du ("büyük dede"), babadu du ("büyük büyük dede"), varyantı dadu (dad du'dan) [130, 12].

Büyük ailelerin dağılmasıyla birlikte, ayrılan hücrelerin en yaşlı üyeleri dede ve büyükanne olmuş, bu nedenle Abhazcada zamanla onlar için andu veya nandu ("büyükanne"), abdu veya babadu ("dede") terimleri yerleşmiştir.

Anaerkil dönemde, anne, büyükanne ve büyük büyükannenin kültü o kadar gelişmiştir ki, onlar tanrılar –koruyucular- seviyesine yükseltilmiştir. Hepsi Ançüa ("tanrılar", kelimenin tam anlamıyla "anneler", yani "doğurganlar", "koruyucular") çoğul terimiyle birleştirilmiş, bu terim sonunda Abhazlar ve Abazalar için tek tanrının adı haline gelmiştir.

Anaerkil döneme uzanan diğer Abhaz akrabalık terimleri de ilgi çekicidir:

- *anxua* - "kayınvalide", "üvey anne" ve daha geç dönem abxua "kayınpeder", "üvey baba" (bazı bilim insanları tarafından "eğri anne", "eğri baba" olarak yorumlanır [131, 93]). Anğua "ikinci anne" ve abğua "ikinci baba" (burada ğu-a eki, modern yü ("iki") sayısının eski bir biçimidir).

- *anşa* - "dayı", kelimenin tam anlamıyla "annenin erkek kardeşi" (an "anne" + şa "erkek kardeş", "kan"); anş-çüa "annenin akrabaları";

- *abyaşa* - "amca", abyaş-çüa ("babanın akrabaları"); bu terimlerin yapısında, ilk anşa'dan farklı olarak, sınıf göstergesi 2. tekil şahıs ve "onun" (ab-ia-şa) ifadesinin bulunması, bunların daha geç bir kökeni olduğunu (ab-ia-şaa) gösterir, ki olması gerektiği gibi;

- *amahü* - "damat" (mevcut etimoloji varyantları için bkz. [132, 259–260; 133, 128]. Orijinal form anahü olabilir, "eşin annesinden isteyen" anlamına gelir (an "anne" ve hüa ahüara fiil kökünden "istemek", "yalvarmak"). Buradan mahüra tsara ifadesi türemiştir, yani "eşin akrabalarına gitmek", aslı ise anhüara tsara, kelimenin tam anlamıyla "eşin annesinden istemeye gitmek", bu da tamamen anaerkil ilişkilerle, o dönemdeki kocanın, damadın konumuyla uyumludur;

- *amhara* - yeni evliler için yuvarlak şekilli küçük bir yapının adıdır, bu yapı hem eşin kabilesinin topraklarında, hem de kocanın tarafında bulunabilirdi [134, 254–260]. Etimolojik olarak amhara "duymamak" olarak anlaşılır, ancak amhara, anhara'dan da gelebilir, bu da "ana-reis yeri" olarak çevrilebilir anha'dan, kelimenin tam anlamıyla "ana-reis"den.

Eski anaerkil kabileyle, bir dizi modern soyadının Anua, Anaa (tekil hali Anba) kö-

keni de ilişkilendirilir, bu isimler "annenin halkı" olarak çevrilebilir (ua – "halk", aa – insan sınıfının çoğul eki), Nanaa adı ise kelimenin tam anlamıyla "Büyükannelerin", Nanba ise "Büyükannenin" anlamına gelir – (V. K.).

Annelik soy sistemi döneminde, insanların söz varlığı not edilecek şekilde zenginleşmiştir ve bu zenginleşme, iş faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan terimlerle de desteklenmektedir. Görünüşe göre, bu dönem, Abhazca dilinde "ga" şeklindeki araç eklerinin oluştuğu zamana denk gelmektedir. Bu ekler, çeşitli araçların isimlerini oluşturmak için kullanılmaktadır. Örneğin: arpıga – *"kancalı bir ucu olan sopa"*, kelime anlamıyla *"toprağı havalandırmak için kullanılan şey"*, a-rpı fiil kökünden gelmektedir ve anlamı *"toprağı havalandırmak, gevşetmek"*tir; arpı-ga şeklinde birleşmiş ve bu forma, tavuğun kancalı kemiğine de isim olarak kalmıştır. Bkz. apxnı-ga – *"yiyecekleri öğütmek için kullanılan taş"*; apqa-ga – *"kesici alet"*, kelime anlamıyla *"kesmek için kullanılan şey"*; apçı-ga – *"kırklamak için kullanılan şey"*; aqı-ga – *"oyma aleti"*, kelime anlamıyla "*delmek, delmek için kullanılan şey"*; aça-ga – *"kazma"*; ahühüa-ga – *"tırmık"*; ajı-ga – *"bel küreği"* ve diğerleri. Bu dönem insanların söz varlığı, hayvan ve bitki türlerinin isimleriyle, gök cisimlerinin ve doğal olayların adlarıyla ve birçok başka kategoriyle de doldurulmuştur. Genel olarak, dil bu dönemde gelişmiş bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anaerkil klan düzeni sözlü halk edebiyatında derin izler bırakmıştır. Antik dönemin en dikkat çekici anıtlarından biri de Abhaz-Adıge Nart destanıdır. Bu destanda, 99 erkek kardeş ve tek bir kız kardeşten oluşan, ortak anneleri Sataney tarafından yönetilen büyük bir aile anlatılır (destan hakkında bkz. [135; 136; 137, 128-161]). Kahraman anne figürünün gücü, dileklerinin, sözlerinin ve lanetlerinin gerçekleşebilir olmasında yatar. Bu durum, ismin etimolojisini de açıklayabilir: Sataney, Çataney'den türemiş olup *"gerçekleşen söz"* anlamına gelir (çata – *"söz"*, ney – *"ulaşan, gerçekleşen"*).

Neolitik Dönem, uzun Paleolitik Dönem'in sonunu işaret eder. Abhazya'nın bu tarihsel döneme ait arkeolojik kültürü, hem özgün köklere hem de yakın ve uzak bölgelerdeki benzer kültürlerle bağlantılara sahiptir. Akademisyen B.B. Piotrovski şöyle yazmıştır: *"Kafkasya, özellikle Transkafkasya ve Karadeniz'in doğu kıyıları, bize Akdeniz'in Paleolitik kültürleriyle Kuzey Karadeniz bölgesini birleştiren en eski insan kültür merkezlerinden biri olarak görünmektedir."* [138, 24]

Ünlü Paleolitik Çağ uzmanı A. A. Formozov ise, Kafkasya'nın (Abhazya dâhil) ve Azak Denizi çevresinin Geç Paleolitik Dönem'ini Ön Asya'nın Paleolitik kültür alanıyla birleştirmiştir [139, 51].

6. Bakır Taş Çağı (Eneolitik Dönem). M.Ö. IV. binyılda Neolitik Dönem (Yeni Taş Devri), yeni bir arkeolojik çağla yer değiştirir: Bakır Taş Çağı veya Eneolitik Dönem. Bu dönem, aynı zamanda anaerkillikten ataerkilliğe geçişe tanıklık eder. [113, 59].

Eneolitik döneme ait çok sayıda arkeolojik buluntu, o dönem insanlarının yaşamında büyük değişimler yaşandığını gösterir. Bu değişimler yalnızca yeni keşfedilen metal eşyaların kullanımıyla sınırlı değildir; aynı zamanda önceki dönemin temel geçim kaynakları olan avcılık ve toplayıcılığın yerini tarım ve hayvancılık almıştır. İlkel tarım ile hayvancılığın bir arada var olduğuna dair kanıtlar arasında çakmaktaşı orak bıçakları, taş çapalar, tahıl öğütme taşları, buğday ve arpa taneleri, çanak çömlek, büyükbaş ve küçükbaş hayvan kemikleri sayılabilir [24, 68].

Avcılık ve balıkçılık, bakır çağı insanları için önemli bir rol oynamaya devam etmiştir. Buluntular arasında mükemmel şekilde rötuşlanmış çakmaktaşı ok ve mızrak uçlarının yanı sıra balık ağları ve dokuma tezgâhı için ağırlıklar, ağ örmek için kullanılan delikli bir boynuz (ağ iğnesi) ve yaşam ve çalışma alanlarının izleri bulunmaktadır. Bilim insanları, bu dönemde insanların sığ körfezlerde ve deniz kıyısındaki küçük derinliklerde gezindikleri teknelerin kullanıldığını düşünmektedir.

Abhazya'da bakır ürünler ilk kez, Suhum yakınlarındaki Eşıra köyündeki dolmenlerde yapılan kazılarda keşfedilmiştir. Abhazların "adamra" dediği dolmen, devasa taş levhalardan inşa edilmiş antik bir yer üstü mezar yapısıdır. Dört taş levha dikilerek bir oda oluşturulur, beşinci ve en büyük levha ise üst kısma yerleştirilir. Dolmenin ön duvarında, büyük bir taş tıkaçla kapatılan yuvarlak bir delik bulunur. Bu tür dolmenler, Abhazya'nın diğer bölgelerinde (Aznata, Açandara, Othara vb.) ve Kuzeybatı Kafkasya'nın başka yerlerinde de bulunmuştur. Erken Tunç Çağı boyunca uzun süre kullanılan bu yapılar, büyük olasılıkla kabile liderlerinin ardışık gömüleri için kullanılmıştır. Kuzeybatı Kafkasya dolmenlerinin inşası M.Ö. III. binyıla tarihlenmektedir. Yerel dolmenlerin alt tabakalarında, yassı bakır baltalar, bakır bıçaklar, mızrak uçları ve komşu bölgelerin dolmen buluntularıyla benzerlik gösteren kancalar bulunmuştur [113, 61].

Arkeologların belirttiğine göre, Abhazya'nın ve genel olarak Kafkasya'nın bakır çağı kültürü, Ön Asya'nın bakır çağı kültürüyle de yakınlık göstermektedir [21, 20]. Batı Kafkasya dolmenleri ise Akdeniz'deki benzer anıtlarla ilişkilendirilmiştir [405, 223].

Dilbilimsel gerçekler de ilgi çekicidir.

Abhazcada bakır, abyüa kelimesiyle ifade edilir ve bu kelime, Abhaz-Abaza dilindeki bayüı // byüı ("kemik") kelimesiyle benzerlik gösterir. Abhaz-Abaza a-byüa ("ba-

kır"), hiç şüphesiz, M.Ö. III. binyıl Antik Mısır metinlerindeki bia ("bakır") ile akrabadır [141, 84]. Bu kelime, daha sonra bazı dillerde "demir" veya "cevher" anlamını almıştır [142, 210]. Abhazcada bakır cevheri, ahabüya ("taş-bakır", ha = "taş") kelimesiyle ifade edilir. Bu kelime, günümüzde Gudauta bölgesindeki maden yüklü bir dağın adı olarak korunmuştur: Habyüı (Ҳабԥы). Bakır-Tunç Çağının önemli anıtlarından biri, Bzıb Nehri'nin yukarısında bulunan ve muhtemelen M.Ö. III. binyılın sonlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar faaliyet gösteren Başkapsar (Başkapsara Dağı) bakır madenleridir.

Bakır çağı ve metal işleme döneminde anaerkil ilişkilerden ataerkil ilişkilere geçiş tamamlanmış; toplumun sosyal farklılaşması ve kabile aristokrasisinin ortaya çıkışı güçlenmiştir. Bunun kanıtı ise M.Ö. III. binyılın ortalarından itibaren kabile önderlerinin gömüldüğü höyüklerin ve dolmenlerin ortaya çıkmasıdır. O dönemde toplumsal düzenin temel birimi özel mülkiyetin giderek büyüdüğü ve güçlendiği ataerkil aile topluluğuydu. Ortak baba soyundan gelen aileler (patronimiler) daha büyük birimler olan ataerkil klanlarda birleşiyordu. Klanların birleşimi ise kabileleri ve halkları oluşturuyordu.

Bu tür bir toplumsal yapı Abhazlar da dahil, farklı halkların dillerinde ve etnografik kalıntılarında iz bırakmıştır.

Ş.D. İnal-ipa ve Z.V. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, bu kalıntı izler sayesinde, Abhaz toplumunun temel biriminin ataatçüa ("bireysel aile") olduğu söylenebilir. Yakın akraba aileler, abipara ("baba soyundan gelen oğullar") adı verilen patronimilerde birleşirdi. Patronimilerin birleşimi ise aeşara ("kardeşlik") oluşturuyordu. Bunların toplamı, gerçek anlamda ataerkil klan olan ajüla ("sülale") idi. Ajüla'nın tüm üyeleri kardeş sayılırdı. Akraba ve komşu ataerkil klanların (ajüla) birleşimi ise kabileyi, yani ajülar ("halk", çoğul: ajü-la, kelimenin tam anlamıyla "tohum", yani "soy") oluşturuyordu [20, 102; 23, 403–405].

Aile ve soyun başını "a-xı" yani "baş" olarak adlandırırlardı: "ataatçüa rxı" "aile reisi", kelimenin tam anlamıyla "ailelerinin başı (reisi)". Burada "r", 3. çoğul şahıs işaretleyicisi "onlar" anlamına gelir; "ajülantü rxı" – "soyun (aynı soyadını taşıyanların) reisi". "A-xı" kelimesinden başka bir sosyal terim türetilmiştir: "axada" "yönetici", "şef" ve günümüzde "cumhurbaşkanı"; muhtemelen "axı ata" "yön vermek", yani "yön veren", "yöneten" (karşılaştır: fiil "ax(ı)atara" "yön vermek", "yönetmek") ifadesinden gelmektedir.

Soyların birleşmesi ve kabilelerin oluşmasıyla birlikte, tüm soy reislerini yöneten daha güçlü, seçilmiş (tanınmış) bir kişi ortaya çıktı. Abhazların ve Abazaların ataları

böyle bir kişiyi "ah", "aha", kelimenin tam anlamıyla "en yüksek", "büyük" (karşılaştır: günümüzde "aha-ra" "yükseklik", "zirve", "aha-rak" "yüksek") olarak adlandırdılar. Dikkat çekici olan, en yüksek makam sahibi "ah" "yüksek" (günümüzde "prens", "hükümdar", "kral") olarak adlandırılırken, ona bağlı olan insanlar "alaa", kelimenin tam anlamıyla "aşağılar", "alt tabakadaki insanlar" olarak adlandırılırdı.

İncelenen dönemde, ataerkil-topluluk ilişkilerinin ve kabile içi düzeninin yanı sıra kabile birliklerinin siyasi üstyapısının temeli, sözde "askeri demokrasi" haline geldi. F. Engels'in belirttiği gibi, *"...savaş ve savaş için örgütlenme artık halk yaşamının düzenli işlevleri haline geliyor"* [124, 164].

Bilim insanları, tipik bir askeri demokrasi kalıntısı olarak, örneğin en önemli konuların halk meclisinde çözüldüğü Abhazların "ajülar reyzara" (kelimenin tam anlamıyla "klanların toplantısı") gibi uygulamalarını gösterirler. Bu toplantılarda aynı zamanda askeri seferler sırasında geçici olarak askeri liderler ("apıza") seçilirdi [20, 105]. Görünüşe göre bu dönemde Abhaz dilinde şu terimler de yerleşmiştir: *"aybaşra"* "savaş", "savaşmak" (kelimenin tam anlamıyla "birbirini öldürmek"; burada "ay" karşılıklılık öneki ve *"aşra"* "öldürmek" anlamına gelir), *"akula"* (akulayü) "saldırgan", "haydut", *"akulara"* "saldırmak", "haydutluk yapmak", *"apqara (ankapa)"* "dövmek" ve "birini dövmek", *"xidzratsara"* "sefere çıkmak" (kelimenin tam anlamıyla "şan peşinde gitmek"). Aynı dönemde *"a-tüı"* (orijinalde "atı") "köle" (kelimenin tam anlamıyla "aidiyet") terimi de ortaya çıkmıştır. Köleler, hem klan veya kabilelerin bireysel üyeleri, hem de bütün bir kabile olabilirdi. Ele geçirilen topraklar ve insanlar *"atüıla"* olarak adlandırılır. (Atüıra'dan, "atıra" kelimenin tam anlamıyla "mülkiyet", sonradan "ülke" anlamına gelir; buradan *"atülarbgara"* kelimenin tam anlamıyla "ülkeyi yıkmak", günümüzde Abhaz dilinde mecazi olarak "muazzam bir şey yapmak" anlamında kullanılır.)

Görünüşe göre aynı dönemde denizcilik de belirli bir gelişme göstermiştir [144, 145]. Bu bağlamda, Abhaz denizcilik terminolojisinin dallanmış sözcük dağarcığından bazı terimler ilgi çekicidir [146, 189–211, 177]. Örneğin: *"amşın"* ("deniz"), *"amşın nıquara"* ("denizde dolaşmak"), *"adzsara"* ("yüzmek"), "adztsara"dan (kelimenin tam anlamıyla "su üzerinde yürümek"), *"arra"* ("geçmek, yüzmek (nehir, deniz)"), buradan *"arga"* ("geçiş aracı"), *"aşxua"* ("kayık" ve "tavuk küreği"), *"aşxuar"* ("deniz birliği"), *"amar"* ("hamar") "dokuma tezgâhının mekiği", Abhazların ve Abazaların ataları olan geniokhların kayığının adı olan "kamar" ile bağlantılı, *"ajüyüa"* "kürek", *"apra"* "yelken" ve diğerleri.

Askeri demokrasinin yükseliş döneminde, insan toplumunun ekonomik faaliyet

alanları önemli ölçüde genişlemiştir. Çömlekçilik *«ahapşaçapara»*, dokumacılık *«asra»*, arıcılık *«aşxaadzara»* ve özellikle tarım *«aarıxra»* ile hayvancılık *«araxuaadzara»* gibi alanların önemi artmıştır. Ayrıca, arıcılık ve dokumacılık temelde kadınların uğraşı haline gelmiştir. Abhaz ve Abaza atalarının yaşamında bu kadın uğraşlarının önemi, koruyucu tanrı figürlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır: Anana-Gunda «arıcılık tanrıçası», Eriş «dokumacılık tanrısı», Kuıkun (Кәыкәын) «keten ve pamuk tarımının koruyucusu». Arıcılık sayesinde elde edilenler: *atsxa* «bal», açüa «balmumu»; dokumacılık sayesinde: *aşlıx* «keten kumaş», *abırfı*n «ipek», *alasalıx* «yünlü kumaş», «çuha», halılar *«akıdırfüıla», «akuırfü», «awarhal»* ve çeşitli ipler *«aşaxa», «aşafüa», atçapırxua (аҷапырхәа)* gibi ürünlerdir. Bunlar sadece iç tüketim için değil, birçok yazarın belirttiği gibi ihracat ürünleri olarak da kullanılmıştır [23, 260–265]. Antik yazarlar (özellikle Ksenofon) Kolhis keteninin ve keten kumaşının üstün niteliklerini vurgulamış, Herodot ise Kolhislilerin keten işlediğini ve Kolhis kumaşının Yunanlılar arasında «sardonik» olarak bilindiğini yazmıştır [23, 260; 215, 256]. Bu bağlamda, Kolhis kumaşının adı olan «sard» (sardonik) ile Abhazca asırtı veya asırta (asra «dokumak») «dokuma tezgâhı», «dokuma atölyesi» arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Yakın geçmişte olduğu gibi, komşu halklar arasında «Abhaz ipleri» olarak bilinen kendirden yapılmış ipler de büyük talep görmüştür [149, 198].

Dokumacılığın hammaddesi; hayvancılık (*alasa* "koyunyünü"), tarım (*aş* "keten", *akunı* "kendir", *abımba* "pamuk") ve ipekböcekçiliği *aqantçaadzara (аҟанҷаазара)* ürünlerinden sağlanıyordu.

Eneolitik Dönem, aslında Bakır-Tunç Çağı'nın şafağıydı ve M.Ö. IV. binyıl sonunda Tunç Çağı başladı.

Bu dönemde tarım ve hayvancılık daha da gelişerek halk ekonomisinin temel sektörleri haline geldi. Uzun süre boyunca bir etnik grubun kültürel gelişiminin genel düzeyini ve özgün niteliklerini belirlediler.

Abhazya'da en iyi incelenen ve en önemli Erken Tunç Çağı yerleşimi, M.Ö. III. binyıl ortalarına tarihlenen Oçamçıra yerleşimidir [140, 6, 5]. Çok sayıda arkeolojik buluntu, bu dönemin ekonomisinin temel özelliklerinin tarım, hayvancılık, balıkçılık, avcılık, dokumacılık, çömlekçilik, taş ve kemik işçiliği ile ticaret olduğunu göstermektedir.

Tarım, çeki hayvanlarının ve sabanın kullanılmaya başlanmasıyla toprağın işlenmesinde önemli ölçüde daha verimli hale gelir. Abhaz dilinde saban, boyunduruğuyla birlikte *"açümatüa"* kelimesiyle ifade edilir, kelimenin tam anlamıyla "öküz giysisi". Saban ise tek başına *"atçüxua (аҷəыхəа)"* (Bzıb lehçesinde *"atçüaxua")* olarak adlandırı-

lırdı ki bu, ilkel tarımsal el aleti olan *"atçüxua"*nın adından gelir: "kancamsı, sivri uçlu sopa", kelimenin tam anlamıyla "eğri (bükülmüş) sopa". Buradan, muhtemelen *"açüağuara (aцəaçəara)"* fiili "sürmek, toprağı işlemek" türemiştir: *"atçüağuara (aӷəыçəapa)"* "çizmek", "kabartmak", "kazımak" [23, 232]. Ayrıca Abhazca'da boyunduruk için kullanılan "*auğ", "auığu" ("au(ı)ğu")* terimi de ilgi çekicidir; bu terim Gürcüce "uğeli", Megrelce "uği", Svanca "uğva" ile akrabadır ve bazı dilbilimciler bu kelimeyi yeniden yapılandırılmış Hint-Avrupa kökenli "iug" "boyunduruk" kelimesine dayandırır [150, 186]. Ancak, Abhazca'daki *"a-u(ı)ğu"* ("boyunduruk") kelimesinde daha eski bir form olan *"yüğu (ɯыçə)"* (Hint-Avrupa "Iug" ile karşılaştırınız) veya "ğuığu"ı görmek oldukça ilginçtir, kelimenin tam anlamıyla "iki tahta", "iki çubuk", burada "yüı" sayısal temel "yüba" ("iki") ve "ğuı" ("tahta"). Bu terimin semantiği, eski boyunduruk türüne tam olarak uymaktadır ki bu boyunduruk, yontulmuş iki tahta çubuktan oluşurdu biri çeki hayvanlarının boynuna yerleştirilir, diğeri ise alt taraftan boynun altına bağlanarak (sabitleştirilerek) üst çubukla birleştirilir ve yan tarafları hayvanın boynuna sabitlenirdi. İlginçtir ki, Abhazlar böyle bir boyunduruğun alt tahtasına *"atzatzğuı (aӷaӷçəы)"* derlerdi, kelimenin tam anlamıyla "alt tahta", ayrıca mecazi anlamda "temel", "dayanak", "arka plan" anlamını da kazanmıştır.

Arkeolojik materyallere göre, Abhazya topraklarında incelenen dönemde, çeşitli tarımsal ürünler, bu arada ekmek tahılları -buğday, darı vb.- az ya da çok yaygındı. Abhaz dilinde ekmek ve buğday "açа" kelimesiyle, akdarı "aşı" ile kuş darısı ise "axuıdz" veya "abısta" (sonuncusu Abhazca'da mısır unu lapası – *"abısta"* adından gelir) olarak adlandırılır. Görünüşe göre Abhazlar, *"apş"* adı verilen siyez buğdayını (özel bir buğday türü) da biliyorlardı, bu ad daha sonra mısır *"apş"* için kullanılmaya başlandı. Bu kelimeyi, Eski Krallık döneminde Mısırlıların yetiştirdiği özel bir siyez buğdayı türü olan "beşo"nun adından ayırmak pek mümkün değildir [141, 22].

Açıkçası, Abhazların ve Abazaların atalarında geçmişte, uzun bir süre boyunca en çok kullanılan buğday "açа" idi, bu nedenle bu kökten onlarca türemiş Abhazca kelime ortaya çıktı: *"açа"* ("ekmek", "buğday", "çavdar"), *"açardz" // "açarıts"* ("buğday tanesi"), *"açajüla"* "buğday tohumu", *"açha"* "ekmek başağı", *"açaşıla"* "buğday unu", *"açará"* "yemek", "doymak", *"açára"* "düğün", "ziyafet", *"açeycıka"* "ekmek-tuz", "*açıs"* "unlu mamuller", *"açağia"* "yiyecek", "açxuar" "kızarmış kabuk", *"açaşü"* "peynirli pide", "peynirli börek (haçapur)", *"açac"* "krepçik", *"açgiaxia"* "oruç yemeği", *"açgara"* "oruç tutmak", "*açafaga"* "geçim aracı*", "açaxra"* "beslemek", *"açarğu"* "tahta kürek", "ekmek küreği", "ekmek tahtası", *"açarta" // "açatra"* "ekin tarlası", *"açayü-*

ra" "hasat" *("açafura"*dan, kelimenin tam anlamıyla "buğday yetiştirme"), *"açbıga"* // "*açapıga"* "iki ağızlı tırpan" *("açbıga",* Abazaca *"aça"* – "ot", "saman" ile karşılaştırınız), *"açaala"*, Bzıb lehçesinde "*açalaa"* "tırpan", "*açaz"* "ekmek kamışı", "kepek", *"áça"* "bıldırcın", *"açalt"* "tırmık", *"açaçra"* "harman dövmek", *"açaçaba"* "ekmek veya mısır saplarından örme", *"açaqua"* "yığın", "saman yığını" vb. [151, 116].

Tarımla uğraşma, Abhaz ay takviminde ve panteonunda da yansımasını bulmuştur; örneğin, Abhazlarda mayıs ayı "*latzamza" // "latzaramza"* olarak adlandırılır, kelimenin tam anlamıyla "ekim ayı", ağustos "nanhüa", yani "bereket tanrıçasına dua ayı", eylül *"abtzara",* yani "darı toplama ayı". Tarımın önemli tanrıları şunlardı: Nan "büyük bereket tanrıçası", aynı zamanda ona adanan bayramın adı olan "Nanhüa" (Nan nıhüa'dan, kelimenin tam anlamıyla "(tanrıça) Nan'a dua"); Caca "ekinlerin koruyucusu"; Kuıkun ketencilik ve pamuk yetiştiriciliğinin koruyucusu.

Dokumacılık zanaatı ve tarımın yüksek gelişim düzeyi, hayvancılığın da geniş çapta geliştiğini varsayar. Bunu, Abhazya'nın incelenen dönem arkeolojik kültüründe hemen hemen tüm evcil hayvan türlerinin bronz figürlerinin ve ayrıca at koşum takımları unsurlarının bulunması gösterir. Aynı zamanda, Abhazların hayvancılık kültürüne ilişkin mevcut etnografik açıklamalar [243; 23, 204–225] ve bununla bağlantılı geniş dallanmış kelime dağarcığının analizi [151], hayvancılığın Bronz Çağı'nda zaten Abhazların ve Abazaların önde gelen ekonomik faaliyetlerinden biri olduğunu iddia etmeyi mümkün kılar. Hayvancılık sektörel ilkeye göre gelişmiştir. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği "*apsasa"* iki yönde ilerlemiştir: *"acmaadzara (aԥьмаазара)"* "keçi yetiştiriciliği", *"acmaxiça (aԥьмахьча)"* "keçi çobanı" ve *"auasaadzara (ayacaaзapa)"* "koyun yetiştiriciliği" *"auasaxiça (ayacaxьча)"* "koyun çobanı"; her iki yönün de tek bir koruyucu tanrısı vardı *Cabran (Цабран)*. Kelimenin tam anlamıyla *"keçilerin tanrısı (koruyucusu)"*. Büyükbaş hayvan *"aşamaqa (ашьамаƙа)",* Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği *"aşamaqaadzara (ашьамаƙаазара)"* olarak adlandırılırdı. Çoban ise *"ajüxiça (ажәхьча)",* kelimenin tam anlamıyla "inek çobanı", bu sektörün koruyucusu *Jüabran (Жәабран)* "ineklerin tanrısı" idi. Ayrıca: *"açaadzara (аҽаазӑра)"* "at yetiştiriciliği" *"açıxiça (аҽыхьча)"* "at çobanı" *Açışaşnan (Аҽышьашьан)* "at yetiştiriciliğinin koruyucusu"; *"ahüaadzara (аҳәаазӑра)"* "domuz yetiştiriciliği", *"ahüaxiça (аҳәахьча)"* "domuz çobanı", *Ahüarah (Аҳәараҳ)* "domuz yetiştiriciliğinin koruyucusu"; *"alaadzara (алаазара)*" "köpek yetiştiriciliği", *"alaxiça (алахьча)"* "bekçi köpek", *Alışkıntır (Алышькьынтыр)* "köpeklerin koruyucusu". Tüm hayvancılık tanrıları, doğanın yenilenmesi, üreme ve özellikle hayvancılığın yedi bölümlü büyük tanrısı Aytar'ın [152, 23–24] parçaları olarak tasavvur edilirdi.

Böylece, Abhazya ve çevre bölgelerinin eski arkeolojik materyallerinin analizi ve bunlara karşılık gelen dilsel gerçekler, Bakır-Bronz Çağı'nda yalnızca metalürji kültürünün değil, aynı zamanda çömlekçilik, dokumacılık zanaatı, tarım, hayvancılık ve bunlarla bağlantılı insan dünya görüşünün de geniş çapta geliştiğini ikna edici bir şekilde göstermektedir.

Daha sonra bronz metalürjisi ve metal işleme, Abhazya'da M.Ö. VIII.-VI. yüzyıllarda doruk noktasına ulaşmıştır. Burada bronz savaş baltaları, tören baltaları ve gravürlü baltalar; çeşitli hançerler, yay şeklinde fibulalar – kopçalar, plakalı kemerler, gravürlü ritonlar, çeşitli bronz kült nesneleri vb. üretilmiştir.

Geç Bronz Dönemi'nde Abhazya toprakları, "Kolhis-Kuban Metalürji Bölgesi" sınırları dahilinde gösterilir; bu bölgenin yayılım alanı Abhaz-Adige kabilelerinin Gelencik'ten Ordu'ya (Türkiye) kadar olan yayılım alanıyla örtüşmektedir [245, 39].

Abhazya'da bronz işlemeciliğinin gelişim döneminde, demir işlemeciliği de filizlenmeye başlamıştır. Demir ürünleri burada M.Ö. VIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. M.Ö. VII.-VI. yüzyıllarda Abhazya'da, demiri çelik haline getirmeyi ve bu çeliği sertleştirmeyi (demir metalürjisi hakkında ayrıntılar için bkz. [379]) biliyorlardı. Demirin ve demire su vererek çelikleştirme yöntemlerinin keşfinin bilindiği gibi insan faaliyetinin tüm alanlarının gelişimi üzerinde büyük bir etkisi olmuştur.

Abhazların geçmişte metal üretimi ve demircilik zanaatıyla yoğun bir şekilde uğraştıklarını ve bu uğraşın onların yaşamındaki önemini, demirci ocağı kültü ve Abhaz panteonunda metalürji ve demircilik zanaatının koruyucu tanrısı *Şaşü(Шьашәы)'*nın[365, 587, 589] varlığı göstermektedir. Aynı şekilde, Abhaz dilindeki geniş metalürji ve demircilik terminolojisi yelpazesinden de bunu görmek mümkündür (bununla ilgili ayrıntılar için aşağıda Bölüm VI, § 5'e bakınız).

II. BÖLÜM

DİL TARİHİ VE ABHAZ - ABAZA HALKININ ETNOGENEZİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

§ 1. Kafkas Dillerinin Akrabalığı ve Özellikleri Üzerine

Dil, temel bir etnik gösterge olmasının yanı sıra, aynı zamanda bir halkın tarihini ve etnogenez özelliklerini yansıtan en önemli malzemedir. P.K. Uslar'ın da belirttiği gibi, herhangi bir halkın incelenmesi onun dilini bilmeden düşünülemez [153, 7].

Bilindiği üzere dünya dilleri akrabalık temelinde çeşitli dil ailelerine ayrılır. Bunlardan biri de **Kafkas dil ailesidir**. "Kafkas dilleri" kavramı (ya da geçmişte **İber-Kafkas dilleri**), üç ayrı dil grubunu kapsar: **Abhaz-Adıge**, **Nax-Dağıstan** ve **Kartvel dilleri**.

Kafkas dillerinin genetik ortaklığı, daha önce P.K. Uslar tarafından da belirtilmiştir. 1864 yılında şöyle yazmıştır: *"Artık kesin olarak söyleyebiliriz ki, eski dünyanın büyük dil aileleri olan Hint-Avrupa, Sami, Kuşi (Kıpti, Etiyopya) ve Ural-Altay ailelerine, tamamen bağ*ımsız *bir dil ailesi olan Kafkas dilleri de eklenmelidir. Çünkü bu diller şaşırtıcı çeşitliliklerine rağmen (Ermenice ve Osetçe hariç) derin akrabalık özellikleri sergiler"* [359, 465]. Daha sonra, ünlü dilbilimci N.S. Trubetskoy hem Abhaz-Adıge grubu hem de Doğu Kafkas dilleri (yani Nax-Dağıstan dilleri) için karakteristik olan bir dizi özelliği ortaya çıkarmayı başarmıştır. Böylece, XIX. yüzyılda Kafkas dillerinin akrabalığı teorisi doğmuş ve bu teori günümüzde hala geliştirilme aşamasındadır. Ancak birçok bilim insanına göre, Kafkas dillerinin akrabalığı henüz tam olarak kanıtlanmış değildir [154, 10].

Bu konuda A.S. Çikobava şöyle yazmıştır: *"İber-Kafkas dilleri (yani Kafkas dilleri. – V.K.), şu anki durumlarıyla birbirlerinden öyle keskin bir şekilde ayrılırlar ki, hatta ortak bir morfolojik tipin varlığı bile sorgulanır: Örneğin, Abhaz dilinde isimler çekimlenmez ancak fiiller son derece zengin bir biçim çeşitliliğine sahiptir. Bu fiiller, dilbilgisel sınıflar ve sayılar, özne ve nesne kişileri, geçişlilik, durağanlık ve hareketlilik, zaman, kip gibi morfolojik kategorileri ifade eder; ayrıca yer, zaman gibi durum zarfla-*

rını da içerir. Lezgice dilinde ise çekimleme iyi gelişmiştir ancak fiiller yalnızca zaman ve kiplere göre değişir; kişileri veya dilbilgisel sınıfları ayırt etmez. Dahası, aynı gruptaki diller bile temel noktalarda farklılıklar gösterir: Adigece ve Lezgicede dilbilgisel sınıflar ayırt edilmezken, Abhazca, Lakça ve Dargince gibi dillerin morfolojisinde dilbilgisel sınıf kategorileri önemli bir rol oynar» [155, 223].

Aynı zamanda, Kafkas dilleri uzmanları bu dillerde, en eski dil katmanı düzeyinde ortaya çıkan pek çok leksikal paralellik ve ses benzerliği tespit etmişlerdir. Özellikle Kuzey Kafkas (Abhaz-Adıge ve Nax-Dağıstan) dil temelini oluşturan ortak bir Kafkas dilinin yeniden inşasına yönelik ilginç girişimler yapılmaktadır [156; 157].

Abhaz-Adıge dil grubundaki dillerin akrabalık derecesi daha net bir şekilde belirlenmiştir.

Bu dil grubu, beş Batı Kafkas dilinden oluşur: **Abhazca, Abazaca, Ubıhça**, **Adigece ve Kabardeyce** (Kabardey Çerkesçesi). Ayrıca bu diller üç alt grupta temsil edilir: **Abhazca, Adigece** ve **Ubıhça**.

Abhaz-Adıge dil ailesine ait diller öncelikle ses yapısının benzerliği ile tanımlanır. Bu dillerde sade bir ünlü sistemi ve zengin bir ünsüz fonem yapısı bulunur. Abhaz-Adıge dillerindeki ünsüzlerin özellikleri arasında sert ve yumuşak fonemlerin ayrımı (şişkinler dâhil), düzlü ve yuvarlak ünsüzler, şıpırtı-üfleme ünsüzlerin varlığı ve maddesel üfleme ünsüzlere örnekler gösterilebilir [164, 80].

Abhaz-Adıge dilleri, morfolojik tip olarak aglütinatif dillere dâhil edilir. Başka bir deyişle, bu dillerde kelimeler çoğunlukla değişmeyen kök veya temellere standart eklerin eklenmesiyle oluşturulur. Diğer kelime oluşturma biçimlerinde de ortaklık görülür. Bu dilleri birbirine bağlayan önemli bir faktör, ortak polisentetik fiil tipidir. Bu tipte morfolojik kategoriler şunlardır: geçişlilik – geçişsizlik, statiklik – dinamiklik, sınırlılık – sınırsızlık, şahıs, sayı, zaman, eğilim, teşvik edicilik, versiyon, istemsizlik, geri dönüşlülük, birleşiklik, birliktelik, karşılıklılık [164, 82].

Batı Kafkas dillerinin sözdizimi de genellikle tekdüzedir. Burada basit cümlenin nominatif, ergatif ve inversif yapıları göze çarpmaktadır. Abhaz-Adıge dillerinin karşılaştırmalı-tarihsel incelemesi, ayrıca yaklaşık 250 ortak sözcük kökünü ortaya çıkarmıştır. "Ben", "sen", "siz" gibi kişi zamirlerinin ifadeleri ortaktır. Sözcük paralellikleri arasında vücut parçalarının bazı adları, bazı sayılar ve akrabalık terimleri, ayrıca cansız doğa, bitki ve hayvan adları, iş aletleri, fiiller ve sıfatlar gibi bir dizi isim yer almaktadır [165, 48–54].

Bununla birlikte, diğer dil materyallerine bakılırsa, Abhaz-Adıge ana dilinin dağıl-

ması çok eski bir geçmişte gerçekleşmiştir. Ş.D. İnal-ipa şöyle yazıyor: *"Temel kan bağı terimlerinin ortaklığı, daha sonra ortaya çıkan akrabalık ilişkilerini ifade eden isimlerin ('damat' kelimesi hariç) uyuşmaması ve ayrıca bronz, demir, keten gibi kültürel-tarihsel açıdan önemli sözcük birimlerindeki farklılıklar, Abhazca ve Adige dillerinin çok erken bir dönemde, klasik bronz kültürü çağından çok önce, kendi bağı*msız *gelişim yollarına ayrıldığını göstermektedir. Aynı zamanda, bazı özgün Abhaz Nart kişi isimlerine (Narçxiou, Xuajüarpıs vb.) bakılırsa, Nart destanının çekirdeğinin oluştuğu dönemde bile Abhazcanın ayrı bir birim olarak şekillenmeye ve ayrışmaya başladığı varsayılabilir"* [24, 347].

Abhaz-Abaza hayvancılık terminolojisinin Adige dillerindeki benzerleriyle karşılaştırılmasının sonuçları da ana dilin dağılma zamanına işaret edebilir. Bu karşılaştırmada, hayvan türlerinin isimlerinde bir dizi benzerlik tespit edilmiştir. Ancak burada, hayvanları cinsiyet, yaş, renk, besi durumu ve diğer özelliklerine göre ayıran isimlerde hiçbir paralellik bulunmamaktadır. Ayrıca, evcil hayvanların yetiştirilmesi ve kullanılmasıyla ilgili pratik faaliyetlerle bağlantılı terimler grubunda ve et-süt ürünleriyle ilgili terimlerde de ortak kökler yoktur. Tüm bunlar, Batı Kafkasya'nın ana dilinin çok eski zamanlarda, hayvancılığın gelişiminin ilk aşamalarında, yaklaşık M.Ö. IV. binyılda dağıldığını düşündürmektedir [151, 128, 129]. Dolayısıyla, M.Ö. IV. binyılda Abhaz ve Adige dil kollarının artık kendi gelişim yollarında olduğu varsayılabilir. Bu da, onların konuşucuları olan Abhazların ve Adigelerin atalarının, ayrılmış etnik oluşumlar olarak var olduğu anlamına gelir.

Bilimsel literatürde, Kafkas halklarının ana dili ile (Abhaz-Adıge ve Nax-Dağıstan) Küçük Asya'nın Hatti ve Hurri-Urartu dilleri ve İspanya'nın Bask dili arasındaki olası genetik bağlantılar hakkında birçok ifade bulunmaktadır. Örneğin, E. Forrer, İ.M. Dyakonov [158, 11, 166–176], İ.M. Dunaevskaya [159, 73–77], G.G. Giorgadze [160, 189, 206], G.A. Melikişvili [161, 169, 168], O.N. Trubaçev [162, 35], M.A. Kumahov, V.G. Ardzınba [361, 7–20] ve diğerleri gibi birçok bilim insanı, Abhaz-Adıge dillerinin konuşurları ile Hattiler arasında genetik bir bağ olduğunu düşünmektedir. Abhazların etnogenezi sorununu araştıran Ş.D. İnal-ipa da bu konuya önemli ölçüde dikkat çekmiş ve bu problemle ilgili bilinen tüm materyalleri eserinde ele almıştır [24, 122–166].

Kafkas dilleri ile Bask dili arasındaki olası akrabalık fikri de yeni değildir. Bu görüş, G. Schuchardt, A. Trombetti, N.Y. Marr, K. Bouda, R. Lafon, V. Georgiev, İ.M. Dyakonov, Y.V. Zıtsar, V.A. Çirikba gibi tanınmış bilim insanları tarafından dile getirilmiştir. Son olarak, V. Çirikba tarafından yakın zamanda yayınlanan bir çalışma, Bask

dili ile Kuzey Kafkas dilleri arasındaki bazı dilbilimsel benzerliklere odaklanmıştır. Bu yazar ve diğer bilim insanları tarafından ortaya konulan ses benzerlikleri, bu dillerin akrabalığını desteklemek açısından oldukça önemli görülmektedir [163, 95–104], ancak şimdilik bu akrabalık kesin olarak kanıtlanmış sayılmamaktadır.

§ 2. Abhaz-Abaza Dilleri, Lehçeleri ve Konuşurlarının Adları

Batı Kafkas dillerinde bu alt grubu, esas olarak **Abhazca** ve **Abazaca** oluşturur; bu diller hala lehçe farklılıklarına yakın durmaktadır. Ubıh dili ise yapısı itibarıyla Abhaz ve Adıge dilleri arasında bir ara konumdadır.

Abhazca ve Abazaca günümüzde dört lehçeye ayrılmaktadır: **Abjua, Bzıb, Aşxarua** ve **Tapanta**. İlk ikisi Abhaz lehçeleri, diğer ikisi ise Abaza (Abazin) lehçeleri olarak kabul edilir. Abhaz lehçelerine, pratikte kaybolmak üzere olan **Sadz ağzı** da dâhil edilmelidir.

Aynı zamanda, Abazaca'nın Aşxarua lehçesi ile Güney Abhaz ağızları arasında daha yakın bir bağ olduğu, modern Abazacanın temelini oluşturan Tapanta lehçesinin ise Sadz (Ciget) ağzıyla benzerlik gösterdiği açıktır.

Tüm bu lehçeler, ortak fonetik, morfolojik, sözcüksel ve gramer temeline dayanır. Aralarındaki bazı farklılıklar, zaman içinde eşit olmayan fonetik, semantik ve gramer değişimlerinin ve komşu halkların dillerinin etkisinin sonucudur. Bu nedenle, Abhaz dilinin tarihsel gelişimi açısından Abazaca ve Sadz ağzının Abhazcanın diyalektleri olarak ele alınması mümkündür [40; 41].

Abhazca öncelikle fonetik çeşitliliğiyle öne çıkar. Bazı lehçelerinde (Abazaca dâhil) ünsüz sayısı 80'e kadar çıkar [393, 30-31]. Günümüzde kullanılan Abhaz alfabesi 56 ünsüz ve 6 ünlü fonemi temsil eder. Altı ünlüden (a, e, i, o, u, ı) temel olanlar **a** ve **ı**'dır; bu sesler, açık hece yapısındaki eski kök sözcüklerde de görülür.

Abhazcanın ayırt edici özelliklerinden biri, isim çekiminin olmayışıdır. Bununla birlikte, fiil çekimlerindeki zenginlik bu eksikliği telafi eder. İsimlerde cinsiyet ayrımı da yoktur, yalnızca insanlar için eril ve dişil işaretleyiciler kullanılır.

Abhazcada isimler genellikle **a-** öneki alırken, Abazaca ve diğer akraba dillerde bu özellik bulunmaz.

Abhaz-Abaza konuşmasının en ilginç ve karmaşık unsuru fiillerdir. Başlıca özellikleri polisentez ve polipersonalizm'dir. Bu, tek bir fiil formunun yalnızca eylemin öznesini değil, nesnesini ve hatta eylemin yöneldiği hedefi de ifade edebildiği anlamına gelir. Fiil köküne kişi zamirleri, yer-yön önekleri ve diğer unsurlar eklenerek tümce yapısı

yansıtılabilir [311, 3; 312, 223; 313, 123]. Dolayısıyla Abhaz fiilleri, aynı zamanda temel sözdizimsel işlevleri de üstlenir. Bir fiil, Abhaz cümlesinin tüm yapısını kendi içinde barındırabilir [314, 9].

Abhazca, kökleri antik çağlara uzanan, kendine özgü bir konuşma yapısına sahip olgun bir dildir. Akademisyen N.Y. Marr bu konuda şöyle demiştir: "*Abhaz dili, şimdiki haliyle bile, günümüzden altı bin yıl öncesine tarihlenen Sümer çivi yazılarından daha arkaik bir konuşma sistemini temsil eder.*" [49, 45] Marr ayrıca şu sonuca varmıştır: *"Abhazca, dilbilimsel açıdan insan konuşmasının en yüksek gelişim aşamalarından birinde yer alır. Akraba diller arasındaki konumu, İngilizcenin Avrupa dilleri arasındaki konumuna benzer."* [294, 63]

Abhazlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısından (1862'den) beri kendi yazı sistemlerini kullanırken, Abazalar 1933'te yazıya geçmiştir. Bununla birlikte, daha eski bir yazılı geleneğin varlığına işaret eden çok sayıda kanıt bulunmaktadır [25; 49, 48-50; 24, 258].

XIX. yüzyıl ortalarına kadar tüm Abhaz-Abaza lehçelerini konuşanlar kendilerini tek bir halk olarak görüyor ve farklı dönemlerde ortak adlarla anılıyordu: **apasa // аҧaza** (çoğul **apasa-kua // abazakuəa**), **apsa-uaa // аҧza-uaa; abaza // apasa** (kısaltılmış **apsa**), çoğul **apsa-r, apsa-kua, apsa-çüa, apsa-ua, apsuaa**. Buradan yaşadıkları toprakların adı olan **Apsnı** türemiştir [394, 127; 9, 109, 123-124; 367, 29]. Her topluluk, kendini bu ortak etnik yapıdan ayrı bir yerel adla tanımlıyordu. Diğer halklar ise onları (dil açısından Abhazlar ve Adığeler arasında bir konumda olan Ubıhlar dâhil) Abazalar/Abhazlar olarak biliyordu [217, 479-480; 11, 77-79]. Kabardeyler ve diğer özerk Adıge toplulukları, Abadzeh, Şapsığ ve Natuhayları da **abadze-çil** ("Abaza soylu") olarak adlandırıyordu. **Abaza** adı bazen Bjeduğ, Mahoş ve Jane toplulukları için de kullanılırdı [167, 10, 11], ki bu onların Abaza kökenli olduğunu düşündürür.

Abhazların ve Abhazcanın tarih boyunca yayılım alanı değişmiş ve her zaman modern Abhazya'nın sınırlarını aşmıştır. Örneğin, VIII–XIII. yüzyıllardaki **Abhaz Krallığı** döneminde sınırlar şöyleydi: *"Kuzeyde Neçepsuho (Nikopsiya) Nehri; güneydoğuda Suram Dağları; kuzeydoğuda Büyük Kafkas Sıradağları; güneyde Çoruh (Apsara) Nehri; batıda Karadeniz."* [374, 67]

Abhaz Krallığı'nın dağılmasından sonra İtalyan misyoner İovane de Galonifontibus'un aktardığına göre, Abhazlar Çerkesya ile Megrelya arasındaki bölgede yoğun olarak yaşıyordu [603, 18, 19]. XVI. yüzyılda Sigismund Herberstein, Azak Denizi bataklıkları ve Pontus bölgesinde Kuban Nehri civarında Abhaz yerleşimleri tespit etmiştir. Şöyle yazar: *"Azak bataklıkları ve Pontus yakınında, bataklığa dökülen Kuban Nehri*

kenarında Afgaz halkı yaşar..." [395, 2, 159-160]

1641'de Abhazya'nın (Abaza) tüm bölgelerini gezen ünlü Türk seyyah Evliya Çelebi, Gürcüleri, Abhazları ve Adığeleri açıkça ayırt ederek Rion (Faşa) Nehri'nden Anapa'ya kadar 25 büyük Abhaz etnografik topluluğunu kaydetmiş [1, 49-56] ve Abhazca konuşma örneklerini aktarmıştır.

1750-1762 yıllarında Karadeniz kıyılarını inceleyen M. Peyssonel, döneminde Abhazların (Abazaların) Sucuk (Novorossiysk) ile Megrelya arasında yaşadığını belirtir [396, 29]. Güldenştadt da aynı bilgiyi verir [399]. Bu ve diğer yazarlara göre, XVIII. yüzyıl başlarında Abhazların ve Abhazcanın yayılım alanı ile Abhaz Prensliği'nin etki sahası, Anapa'dan veya Kuban Nehri'nden İngur Nehri'ne kadar uzanan Karadeniz kıyılarını ve modern Karaçay-Çerkesya'nın bir kısmını kapsıyordu. 1788'de yayınlanan Rus Devleti'nin Yeni ve Tam Coğrafi Sözlüğü veya Leksikon adlı ansiklopedik eserde şöyle yazılmıştır: *"Abhazlar – Kafkas dağlarında yaşayan özgür ve kalabalık bir halktır. Dilleri bilinen hiçbir dil ile benzeşmez, yalnızca Çerkesçe ile küçük bir benzerlik gösterir. Ülkeleri kendi dillerinde Apsne, Tatarlar, Türkler ve Çerkeslerce, Abaza; Gürcüler tarafından ise Abhazeti olarak adlandırır... Eskiden bu halk yalnızca Karadeniz'e bakan Kafkas dağlarının batı yamaçlarında, Kuban ile İngur nehirleri arasında yaşardı. Halkın çoğu hâlâ bu bölgededir ve şu illeri oluşturur: Hırpis, Çaşi, Sadz, Aibga ve Axşipsa... Bu illerin güneybatısında Tubi, Ubuh, Şaşi ve Şapsix illeri uzanır; bunlar Çerkesya'nın Bjana ve Gatukay illeriyle komşudur... Abhazların üçüncü küçük kısmı ise geçen yüzyılda dağların kuzeyine göç etmiş ve Kabardey ile Bezlen arasında Kuma Nehri, Kuban'ın yukarı kısımları ile İncik ve Uarp/Arp nehirleri boyunca, Georgiyevsk Kalesi'nden Stavropol Kalesi'ne kadar güneye paralel bir hat üzerinde yaşamaktadır."* [178, 2-4]

Yukarıda verilen Abhazya sınırları ve Abhaz topluluklarının yerleşimine dair tanım, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki yazarların verileriyle de örtüşmektedir: Gamba [400, 87], Baron İ.K. Aş [23, 357], Han Giray [175, 57, 76, 82], Lyulye [167, 9], J. Bell [217, 479, 480], Bronevski [6, 326-328] ve diğerleri. Bu bilgiler, XVII-XIX. yüzyıllara ait Türk, Fransız, Alman ve Rus haritalarıyla da desteklenmektedir. Bu haritalarda Abhazya toprakları, Büyük Abhazya ve Küçük Abhazya olarak ikiye ayrılmıştır. Büyük Abhazya, Fransız haritacı Delisle'nin 1723 tarihli hariasında GRANDE ABAZA ou ABKASIE [401, K-7], 1802-1804 Alman haritalarında Der CROSSEN ABASA - ABSNE [402, K-8], 1770-1825 Rus haritalarında ise İngur ve Kuban nehirleri arasındaki Karadeniz kıyılarında gösterilmiştir [403, K-9; K-10; K-11]. Küçük Abaza (Petite Abasa,

Kleine Abasa veya Малая Абхазия) ise Karaçay-Çerkesya topraklarında yer alan Kuzey Kafkasya bölümüdür [94, 7-10].

Kafkasya'nın ünlü araştırmacısı S. Bronevski'nin 1823 tarihli haritasında [404, K-12] da Abhazya'nın sınırları, kendi yazılı açıklamalarıyla uyumludur: *"XIX. yüzyıl başlarında Abhazya (veya Abaza), güneybatıda Karadeniz, kuzeyde Zakuban Çerkesleri, kuzeydoğuda Kabardiya, dağlarda güneyde Karaçaylar, doğuda Megrelya ile komşuydu."* Bronevski ayrıca şunu ekler: *"Abhazlar, Karadeniz kıyısında İngur Nehri'nden Gelencik Körfezi'ne ve ötesine kadar yaşar. Bu kısım Güneybatı veya Büyük Abhazya olarak adlandırılır... Dağların kuzey ve kuzeybatı yamaçlarındaki bölge ise Kuzey ve Kuzeydoğu Abhazya'dır."* [6, 326, 328].

Etnik Dönüşümler ve Siyasi Çatışmalar Abhaz-Abazaların tarihsel olarak Karadeniz'in önemli bir kıyı şeridini kaplaması nedeniyle, Karadeniz'e **Abaza Denizi** (Абазское // Абхазское море) de denmiştir [491, 109]. Aynı şekilde, Abaza etnotoponimi, *"Karadeniz'in batı kıyılarında esen ve Tuna balıkçıları için tehlikeli olan güçlü doğu rüzgârı"* anlamında da kullanılmıştır [492, 5].

Son yüzyıllarda Kuzeybatı Abhazya'daki etnik durum değişmeye başladı. Adığelerin güneydoğuya göçü ve asimilasyon süreçleri sonucunda, XVII - XVIII. yüzyıllarda burada Abhaz-Adıge karışımı bir etnik yapı oluştu. 1830'larda Han Giray ve Bronevski, Abhazya ile Çerkesya arasındaki sınırı Gelencik Körfezi yakınlarında çizmiş, Laba Nehri'ni ise *"Abadzehler ile Abhaz kabileleri arasındaki sınır"* olarak belirtmiştir.

1810 yılında, Abhaz Prensliği, belirtilen sınırlar içinde Rus İmparatorluğu'nun himayesi altına alındı. Ancak Abhazya'nın tüm toprakları Rus kontrolüne girmedi. Bunun nedeni, Abhazya'nın, eski güçlü Abhaz yöneticisi Keleşbey Çaçba (Şervaşidze)'nin oğullarından biri olan ve Megrelya'da sürgün hayatı yaşayan Giorgi (Safarbey)'nin girişimiyle Rusya'nın "ebedi tabiyeti" altına alınmasıydı. Giorgi, ağabeyi Aslanbey'e muhalif durumdaydı; Aslanbey ise Abhazya'nın yasal varisiydi. Bu nedenle, Abhaz Prensliği'nin Rus İmparatorluğu himayesine alınması, halkın büyük çoğunluğunun bilgisi ve rızası olmadan gerçekleşti. Bu siyasi hamle ve ardından Giorgi Çaçba (Şervaşidze)'nin Rus silahlı güçleriyle Abhazya'ya yerleştirilmesi, Rus-Abhaz çatışmasına ve 1810-1830 yılları arasında süren bir iç savaşa yol açtı [398, 212–226]. Bu savaş sonucunda, Abhaz dağ toplulukları ve tüm Kuzeybatı Abhazya Abhaz Prensliği'nden ayrıldı; bu bölgeler daha sonra Çerkes bayrağı altında Rus-Kafkas savaşına dâhil oldu. Bu bağlamda, XIX. yüzyılın ortalarında bazı yazarlar, Kuzeybatı Abhazya'yı Çerkesya'nın bir parçası olarak görmeye başladı ve buradaki Abhaz nüfusunu "Çerkes" veya "Çerkes Abhazlar" olarak

adlandırdı [367, 31, 58–59]. Abhaz Prensliği sınırları dışında kalan Ubıhlar ve Sadzlar, Rus yanlısı tutumları nedeniyle Güneydoğu Abhazya'ya birçok kez cezalandırma seferleri düzenledi [10]. Sonraki dönemde, Rus İmparatorluğu, Abhaz topluluklarını fethederek bu toprakları doğrudan kendi sınırlarına kattı.

Mayıs 1864'te Rusya, artık ıssız olan Sadz Abhazya'sındaki Kbaade, Gubaade olarak bilinen ve kaynaklarda geçen Krasnaya Polyana'da Kafkas Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasını kutladı. Abhazca'dan **Gubaadüı**, kelimenin tam anlamıyla "Gubaa'nın alanı (bölgesi)" veya **Gubaa adüıdu** (bozulmuş haliyle Gubaa Abdu), kelimenin tam anlamıyla "Gubaa'nın büyük alanı (bölgesi)" anlamına gelir. Bu kutlamadan bir ay sonra, Rusya ile ittifak halindeki Abhaz Prensliği'nin İngur ve Bagripsta nehirleri arasında kalan kısmı lağvedildi. Bilindiği gibi, tüm bunların sonucunda Abhazların ve Abazaların, aynı zamanda Çerkeslerin, tarihi vatanlarından Türkiye ve Orta Doğu'nun diğer ülkelerine zorunlu kitlesel göçü gerçekleşti.

Günümüzde dünya genelinde yaklaşık bir milyon Abhaz ve Abaza bulunmaktadır, bunlardan yalnızca 160 bini tarihi vatanlarında yaşamaktadır.

Abhazlar, Karadeniz kıyısında Psou ve İngur nehirleri arasında yer alan bağımsız Abhazya Cumhuriyeti'nin (Аҧсны Аҳәынҭқарра // Республика Абхазия) kurucu ulusudur. Kuzey Kafkasya'daki tarihsel Abhaz (veya Abaza) etnik grubu ise, XIX. yüzyıl başlarında Abhaz Prensliği'nden koparak Rus İmparatorluğu içinde **Abazin** (Абазин) adıyla ayrı bir halk olarak şekillenmiştir.

Halkın bölünmesi, yalnızca coğrafi kopuşla değil, literatürde **apsua** veya **abaza** halkının yapay olarak "Abhazlar" ve "Abazalar" şeklinde ayrılmasıyla da desteklendi.

Böylece, Kuzey Kafkasya'daki Abhaz (Abaza) etnografik grubu olan Tapanta ve Aşxarua toplulukları için Rusça kökenli bir etnonim olan "**Abazin**" terimi kullanılmıştır. Bu terim, başlangıçta Batı Kafkasya'daki tüm Abhazca konuşan nüfusu ifade etmek için kullanılıyordu. XIX. yüzyılın sonlarındaki Rus ansiklopedilerinde, bu topluluklar "Abhaz halkına ait olan Abazin kabilesi" olarak geçmektedir [489, 10; 490, 6]. Bununla birlikte, neredeyse tüm bilinen kaynaklar, Abhazlar, Sadzlar ve Abazinler arasındaki etnik birliği ve bu grupların isimlerinin eşdeğerliğini vurgulamaktadır: **Apsua, Obez, Abaza, Abhaz**. Bu gruplar, Adıgeler, Türkler ve Araplar tarafından genel olarak "**Abaza**" adıyla anılırken, eski Rus kaynaklarında "**Obezler**" [48] olarak geçmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise "Abaza, Abazinler, Abazinliler" olarak adlandırılmışlardır. **Apsua, Abaza, Abazin** ve **Abazinliler** etnonimleri, Gürcücedeki "**Aphazi**" kelimesine karşılık gelir, buradan da Rusça "**Abhazlar**" türemiştir. Bu isimler, Abhazların ülkesi-

nin adı olan Gürcüce "**Aphazeti**" ve Rusça "**Abhazya**" ile ilişkilidir.

Yukarıdaki etnonimlerin tek bir halkı işaret ettiği, akademisyen İ. A. Güldenştadt [317, 46-47], M. Peyssonel (18. yy.) [206, 29], F. F. Tornau [9, 106, 109, 123-124], L. Y. Lyulye [167, 9], P. K. Uslar (19. yy.) [11, 77-79] gibi birçok ünlü yazar tarafından doğrulanmıştır. Dilbilimci A.N. Genko şöyle yazmıştır: *"Abazalar kendilerini ancak Rus ve Kabardey kullanımının etkisiyle **Abazin** olarak adlandırır. **Abadza** veya **Abaza** terimi çok eski kökenlidir... ve kolektif bir anlam taşır: Çerkes kabileleri tarafından, dil ve kültür birliğiyle bağlı olan ve Çerkeslerin güneyinde, özellikle Karadeniz dağ vadilerinde yaşayan tüm Abhaz kabileleri (Ubıhlar dâhil) bu şekilde adlandırılmıştır. Bu Çerkes teriminden, XVIII. yüzyıldan itibaren Kuzey Kafkasya'daki Abhazca konuşan kabileleri ifade eden Rusça **Abazin** terimi türemiştir."* [42, 7, 8] G.P. Serdyuçenko'ya göre, **Abhaz, Abaza, Abazin** terimlerinin içerik birliği, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar korunmuştur: *"...tarihi ve uluslararası literatürde, resmi Rus belgelerinde (özellikle Kafkasya'ya dair askeri yazışmalarda) **Abazin** terimi 'Abhazlar' ile eşanlamlı kullanılmıştır..."* [39, 23] M. Thaytsukhov'un haklı olarak belirttiği gibi, bu terimlerin sonraki dönemlerde farklılaşması, Abhaz ve Abazaların ortak tarihinin anlaşılmasını zorlaştırmıştır [39, 24].

Abazinler üzerine çalışmalarıyla tanınan M.S. Thaytsukhov, bir dizi eserin yazarıdır. İlk yayınlarında, Kuzeybatı Kafkasya'nın büyük çoğunluğu gibi, antik ve ortaçağ kaynaklarında geçen etnonimlerin eşdeğerliğinden bahseder: "**Abazg", "Abbaz", "Obez", "Obeses", "Abasa", "Abaza", "Abeslin", "Afgaz", "Abxaz", "Abbaz", "Abassin", "Abaza", "Abazin**" vb. [39, 23]. Daha sonra şöyle yazar: *"'Abaza' terimi ile 'Abhazya' ve 'Abhazlar' terimleri arasındaki bağlantının ortaya çıkarılması, bu sonuncuların, bilindiği gibi, Gürcü ortaçağ kaynaklarından literatüre girdiğini ve bu terimlerin taşıyıcılarının tarihsel geçmişte etno-kültürel bir birlik oluşturduğunu gösterir"* [39, 24].

Yazar, birçok ortak Abhaz-Abaza soyadının yanı sıra pek çok ortak soy damgasını da tespit etmiştir. Bu ve diğer materyaller temelinde M. Thaytsukhov, Abazaların atalarının tarihi Abhazya'nın tüm bölgesinden, yani doğuda İngur Nehri'nden batıda Tuapse'ye kadar olan alandan Kuzey Kafkasya'ya göç ettikleri sonucuna varır [397, 17; 39, 151]. Böylece, Abhazlar ve Abazinler, ortak adlandırmaları, ortak dil temelleri, ortak tarihi toprakları, ortak soyadları ve damgaları vb. ile birleştirilir. Tüm bunlar, Abhazlar ve Abazaların yakın zamana kadar ortak bir tarihsel geçmişe sahip tek bir halk olduğu anlamına gelir. Ancak buna rağmen, son yıllarda M. Thaytsukhov farklı bir görüş be-

nimsemiştir. Yeni iddiaları şaşırtıcıdır ve şu şekildedir: "**abaza**" terimi, kabile adı olan "**abazg**"a dayanır (oysa tam tersi olmalıdır, abaza > abazg. – V.K.); modern Abazinler, abazgların doğrudan torunlarıdır; **abazg, abaza** ve **abazin** etnonimleri her zaman yalnızca bugünkü Abazaların atalarını ve onların topraklarını ifade etmiştir. Yazarın bu çıkarımından, tarihi ve modern Abhazya topraklarında, yabancı dillerde Abhaz, Abaza ve Apsnı ülkesi olarak bilinen, ayrıca Abhaz Krallığı, Abhaz Prensliği vb. olarak adlandırılan **Apsua** halkının olmadığı sonucu çıkar. Yazarın bu ifadesi, Abhazların ve Abazaların tarihini büyük ölçüde çarpıtan bir nitelik taşımaktadır ve bilimsel literatürde haklı olarak eleştirilmiştir [49, 148–154].

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhaz-Abaza etnik dünyasının ortak eski öz adı "**abaza // apasa**"dır, kısaltılmış haliyle "**apsa**"dır. "**abaza", "apasa**" ve "**apsa**" gibi fonetik (lehçe) varyasyonlardan, bilinen etnonim formları türemiştir: "**abaz-g", "abez", "aps-il", "apsa-r", "apsa-kua", "apsa-çüa", "aps-uaa**" ve ayrıca Abhazca "**aps-şüa**" "Abhaz dili" ifadesi, Türkiye'deki Abhazlar arasında "**apsa şüa**" ve "**apasa-şüa**" olarak korunmaktadır. Yukarıda adı geçen "**aps", "apsa", "apasa**" gibi öz ad formlarının köken olarak "**abaza**" formundan ayrılamayacağı, daha önce P. Uslar tarafından da belirtilmiştir. Bazı yazarlar, bu formları aynı zamanda eski Abhaz-Abaza etnik oluşumlarının adları olan "**aps-il", "abas-k**" veya "**abaz-x", "abaz-g**" ile ilişkilendirmektedir. H.S. Bgajba şöyle yazmaktadır: "Abazgiler ve Apsiller, en yakın akraba etnik oluşumlardır ve bu durum, aynı kökenden gelen, farklı fonetik varyasyonlarla temsil edilen öz adlarıyla da gösterilmektedir: ps // ps’ (← pas // pas’) // bs (← bas // bas) // pş (← paş.). Böylece, kısaltılmış kök olan 'ps' (karşılaştırınız: a-ps-ua), 'pas'ın bir varyasyonudur" [168, 150].

Büyük olasılıkla, eski otokton formlar olan "**abaza**" ve "**apasa**", Abhaz-Adıge dilindeki "**a-bız**" (dil) kelimesine dayanmaktadır. Buradan "**abaz-a**" veya "**abız-a**" türemiştir ki, kelimenin tam anlamıyla "dil, insanlar" yani "aynı dili konuşanlar" anlamına gelir: "**abız**" (dil) + "**a**" (insan sınıfının çoğul eki). Daha sonraki formu olan "**abz-ua → aps-ua**" da aynı anlamı taşır ve "**abız**" (dil) + "**ua**" (insanlar) birleşiminden oluşur (karşılaştırınız: "**akırt-ua**" "Gürcü", "**agır-ua**" "Megrel", "**Asadz-ua**" "Sadz" vb.). "**Abız**" (dil) kökünden, Abhazca "**abızşüa**" (konuşma dili) kelimesi türemiştir. Dünya halklarının isimleri arasında "insan", "halk", "anlayanlar", "konuşanlar" anlamına gelen birçok etnonim bulunmaktadır. V.A. Nikonov'un belirttiği gibi, aynı dili konuşan ve birbirini anlayan insanlar, kendilerini "konuşanlar" olarak adlandırırken, anlamadıkları dili konuşanları bu şekilde tanımlamazlar [169, 16]. Abhazlar ve Abazalarda bugün bile

"**habzuaa**" ifadesini duymak mümkündür; bu, kelimenin tam anlamıyla "bizim dilimizi konuşan insanlar" demektir.

Bize göre, sadece "**a-bız", "a-baz", "a-bas", "a-ps**" kökleri değil, aynı zamanda "**aps-ua", "abas-k**" veya "**abaz-x", "abaz-g**" gibi etnonimlerin son ekleri ile Antik Yunan kaynaklarındaki "**kol-x", "bru-x", "zi-x", "sani-k // sani-g**" ekleri de aynı kökene sahiptir. Görünüşe göre, eski kayıtlardaki değişken sonek unsurları olan "**u (ğuı)", "g", "gu (bazgun)", "k", "x**", Abhaz-Adıge dilindeki gırtlaksı "**ğuı**" (insan, halk) kelimesinden türemiştir [94, 64–65]. Bu kök, daha sonra Abhazcada "**u, yü**" formunu almıştır [170, 46]. "**ğuı**" kökü, Ubıhça "**tığusa**" (insan) kelimesinde de bulunur; aynı kök, Adıgece "**şıuı**" (atlı) teriminde "**uı**" formunda yer alır [132, 22].

Akademisyen N.Y. Marr, **Abazg'ın** Abhazların antik adı olduğunu savunmuştur [12, 44].

Bu görüşü İ.A. Cavahişvili, S.N. Canaşia, Z.V. Açba (Ançabadze), Ş.D. İnal-ipa ve diğerleri paylaşmıştır. Aynı zamanda, Kafkasya uzmanlarının büyük çoğunluğu için, antik dönemde "**Abazg**" adının, tarihi Abhazya'nın batı bölgesi olan Abazgia'nın sakinleri olan Abhazlar için kullanıldığı şüphe götürmez bir gerçektir. Aynı yorum, tüm tarihsel referans kitaplarında ve ansiklopedilerde yer almaktadır. Bununla birlikte, yukarıda adı geçen etnonimler, özellikle "**Abhaz**" ve "**Abaza**" terimleri, antik Abhaz-Abaza etnik oluşumlarıyla bağlantılı olarak, uzun zamandır Gürcü tarih yazımı için bir tartışma konusu olmuştur. Bunun nedeni, bu terimlerin tarihselliği ve kabul görmüş anlamlarıdır; bu durum, bazı Gürcü "milliyetçilerin" hem antik Gürcü kaynaklarında hem de antik Yunan, Ermeni, Arap, Rus ve diğer belgelerde arzuladıkları, "bölünmemiş bir Gürcistan" ve "Gürcü halkının kahramanlık tarihini" görmelerine engel olmaktadır (bkz. Önsöz). Bu nedenle, bu durumu bir şekilde "düzeltmek(!)" için P. İngorokva, K.İ. Berdzenişvili, M.P. İnadze, N.Y. Lomouri ve diğerleri, "**Abhaz", "Apsil**" ve "**Abazg**" etnonimlerinin geçmişte Gürcü kabilelerini ifade ettiğini, modern Abhazların Abhazya'ya (nereden geldikleri bilinmez) 200-300 yıl önce geldiklerini ve Gürcü adı olan "**Abhaz**"ı kendilerine mal ettiklerini kanıtlamaya çalışmışlardır. Günümüzde akademisyen T.V. Gamkrelidze de bu teoriyi bir şekilde temellendirmek amacıyla, VII-VIII. yüzyıllarda kullanıma giren "**Abhaz**" etnoniminin, antik kaynaklarda 500 yıl önce bahsedilen "**Abazg**" ve "**Abask**" terimlerinin kökeni olduğunu savunmaktadır. Onun mantığı basittir: Eğer "**Abhaz**" etnonimi Gürcü dilinde kullanılıyorsa, o zaman bu terim Gürcüdür ve Gürcü etnosuyla bağlantılıdır [171, 89-95]. Bu çalışma ve genel olarak adı geçen yazarların versiyonu, hem Gürcü hem de Abhaz ve diğer yetkili bilim insanları

(Açba (Ançabadze), Lomtatidze, Bğajüba, Gordadze, Bganba) tarafından kapsamlı bir şekilde eleştirilmiş ve geçersiz kabul edilmiştir.

Edebiyatta, Abhaz etimolojisini Ermenice temelinde açıklama girişimi de bulunmaktadır. XIII. yüzyılda Ermeni tarihçi Mxitar Ayrivansky, Abhaz kelimesinin Ermenicede "işaretli avuç içi" anlamına geldiğini yazmıştır (ap "avuç içi" ve haz "çizgi, işaret"). Bu etimolojinin temelsizliği Z.V. Açba (Ançabadze) tarafından belirtilmiştir [19, 173].

V.M. Bganba, Abhaz etnoniminin etimolojisini hibrit bir form olan **a + pökh + az** ile açıklar; burada pökh – "Ubıh" + az (azra) – "Abhazlar" [172, 72].

Ayrıca, Abhaz etnoniminin VII-VIII. yüzyıllarda Abhazya'nın Bizans'tan bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte kullanıma girdiği görüşü de ifade edilmiştir. Buradan hareketle, **apkhaz** kelimesinin muhtemelen Abhazca bir kelime olan **auaaxaz**'dan (→ auaaxaz → avxaz → abxaz) türediği, kelimenin tam anlamıyla "**bağımsız, özgür insanlar**" anlamına geldiği öne sürülmüştür; burada **auaa** "insanlar" + **xaz(ı)** "bağımsız". Aynı zamanda, Abhazca **auxaz** (auaaxaz'dan) kelimesinin **apxaz, abxaz** formlarında Gürcüce ve Ermeniceye Farsça **afxaz, apxaz** veya Arapça **abxaz** aracılığıyla geçmiş olabileceği, önce Abazgların adı olarak, sonra da tüm Abhaz etnosunun adı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Fars-Arap aracılığı, VI-VIII. yüzyıllarda Perslerin ve Arapların Gürcistan'daki, özellikle batı bölgeleri ve Apsilya'daki konumuna uymaktadır [94, 71].

Ancak, Abhaz etnoniminin daha eski bir kökene sahip olabileceği ve Ş.D. İnalipa'nın belirttiği gibi, kökü olan **abkh** ile Karadeniz kıyısındaki Xabx, Xabxi ülkesinin adının XII. yüzyıl Asur kaynaklarında geçtiği de göz önünde bulundurulmalıdır (bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Bölüm V).

Apsua veya Abhaz // Abaza halkının önemli bir kısmını, XIX. yüzyılda sürgün edilene kadar Batı Abhazya'nın Karadeniz kıyısında Gagra ile Soçi Nehri arasında, biraz daha önce de Kuban Nehri'nin ağzına kadar yaşayan Sadzlar oluşturuyordu. Ortaçağ Gürcü kaynaklarında **çiki** veya **cixi** olarak bilinen bu halk, Rusçada Sadzlar için kullanılan **cixi** adının kaynağıdır.

S.Ya. Chanba, 1925 yılında bile, geçmişte Gagra'dan Huasta (Hosta) Nehri'ne kadar olan bölgeyi Abhazların "**Cgit**" veya "**Cgit Apsnı Xuıçı**" yani "**Küçük Abhazya**" olarak adlandırdığını yazmıştır [173, 443]. Bize göre, bu durum önemli bir tarihsel ve dilbilimsel ilgiyi hak etmektedir. Öncelikle, Abhazca "**Cgıt**" veya "**Cgıt**" kelimesinin Gürcü kaynaklarında geçen "**çiki", "ciki", "cixi**" "Sadz bahçesi" ve "**Ciketi**" "Sadzla-

rın Ülkesi" ile akrabalığı dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, Abhazca "**Cgıt**" veya "**Cgiıt**" kelimesinin, orijinal "**Çıgkıta**"nın (kelimenin tam anlamıyla "Çıg'ların köyü") dönüştürülmüş bir biçimi olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi, muhaceret öncesinde Gagra'nın hemen ardından, kalabalık bir soylu aile olan Çıg'ların (**Çıgaa, Çıg-ba, Çıgu-ba, Açıgu-ba**) toprakları başlıyordu. Bu aile, Gagra Geçidi ile Tsandrıpş Vadisi arasındaki, Batı ve Doğu Abhazya arasında geçişi zorlaştıran geniş dağlık bölgenin neredeyse tamamını kaplıyordu [94, 140]. Burada, "Çıg'ların ucu" anlamına gelen **Çıgrıpş** adlı bir köy, "Çıgrıpş Nehri" anlamına gelen **Çıgrıpş akuara**, "Çıg Vadisi" veya "Çıg Platosu" anlamına gelen **Çıgrha** (Çıgurha), "Çıg'ların Dağı" anlamına gelen **Çıgırhu** (Çıgırhıa), "Çıg Kutsal Alanı" veya "Çıgurh Kutsal Alanı" anlamına gelen **Çıgırhına** veya **Çıgırhına** bulunuyordu. Aynı bölgede, denize daha yakın bir yerde, denizcilere korku salan "**Aga (Kıyı)Tanrısı**" (Aga iku) vardı ve Çıgu (Çıguba) ailesi bu tanrıya tapıyordu [73, 224]. Bu bölge aynı zamanda Sadz Abhazya'sının, yani Cigetiya'nın merkeziydi. I. Averkiev'in belirttiği gibi: "Halk meclisleri ve halk mahkemeleri, kutsal sayılan yerlerde yapılırdı; Ruslar bu tür yerlere 'yemin yeri' derlerdi. Cigetler için toplantı yeri, Gagra'dan yaklaşık 15 kilometre uzaklıkta, Çugur Nehri yakınındaki **Çugurhanaha** (Çıgı-rxa-nıxa. – V.K.) adlı küçük bir tepedir. Burada aynı zamanda baskın veya soygun başarısı için kurbanlar sunulurdu" [174].

Görüldüğü gibi, geçmişte Gagra ile Çandrıpş Nehri arasındaki stratejik açıdan önemli bölge, güçlü Çıgov ailesi tarafından yoğun bir şekilde iskân edilmişti. Bu aile, koşullara bağlı olarak Batı veya Doğu Abhazya'nın girişini koruyordu. Abhazlar bu bölgeye **Çıgkıta** adını vermişlerdi, zamanla bu isim **Dıgıta**'ya dönüşmüştür: "Çıgların köyü (bölgesi)", "Çıgların yerleşimi". Daha sonra bu son isim, yani **Cgıta**, Gagra'dan Hosta Nehri'ne kadar tüm Sadz Abhazya'sını kapsamaya başladı; **Cgıta** veya **Cgıta Apsnı Xuıçı** "**Cıgetiya Küçük Abhazya**".

Görünüşe göre, Çıg aile adından, Gürcülerin Sadzlar için kullandığı **Çiki, Ciki** ismi ve Sadzların ülkesi için kullandıkları **Çiketi, Ciketi** (Çik-eti, Cik-eti) isimleri de türemiştir. Bunu **Apxa-zeti** ile karşılaştırabiliriz [94, 286, 287].

Abhazlar ise tüm Sadz bölgesine **Sadznı** (Sadz ve -nı yer bildiren ek) adını vermişlerdir, yani *"Sadzların toprağı, ülkesi".*

Modern Abhazca'da Sadzlar için kullanılan terimler: **Asadz, Asdzua** "Sadz", **Asadzuaa, Asadzkua** "Sadzlar" (Bzıb Abhazya'sındaki bazı bilgilendiricilerin konuşmalarında kaydedilmiştir). Ayrıca **A-sandz, Asandzua** (Asandzua, Asandzkua, yani "Sadzlar") şeklinde de geçer ki bu daha eski bir form gibi görünmektedir. Bu isim,

Sandz kökünden ve -dzı çoğul ekinden oluşur; **A-sandz**, kelimenin tam anlamıyla "Sandzlar", yani "Sadzlar".

Sandz formu, aynı zamanda **Sandzaa** aile adında da korunmuştur, kelimenin tam anlamıyla "Sandzlar", ayrıca etkili bir Sadz topluluğunun ve büyük bir köy olan **Çandrıpş** (Tsandzrıpş'tan) // **Tzandrıpş** (Tsandzrıpş'tan) ve Gagra bölgesindeki **Sandrıpş** (Sandzrıpş'tan) Nehri'nin adlarında da görülür. **Sandrıpş, Çandrıpş, Tsandryış** gibi varyasyonlar, kelimenin tam anlamıyla *"Sandzların veya Tsandzların sınırı"* anlamına gelir, burada **pşı** "sınır" demektir. Etnonimik kök **tsan // tzan**'dan, ünlü Sadz prenslerinin aile adı olan **Tsan-ba // Tzan-ba** (tekil), **Tsanaa, Tzanaa** ("Tsanlar") da türemiştir. Bilindiği gibi, Sadzlar (**San-dzı**), antik yazarların **San-igleri** ile özdeşleştirilir ve bu, yukarıda sunulan etnopatronimik ve toponimik materyallerle doğrulanmıştır.

XVIII–XIX. yüzyıllarda **Apsua** halkı, yani Abhazlar veya Abazalar, aşağıdaki büyük coğrafi-etnografik topluluklara ayrılıyordu: **Asadz (Asandz), Ahçıpsı, Aibga, Pshü, Aşuva (günümüzdeki Abazinler), Abzıp, Guma, Dal, Tsabal, Abjıua, Samırzaqan**. Bunlara, hem Abhazlarla hem de Adigelerle akraba olan Ubıhlar (**Aubıh**) da dâhil ediliyordu; Ubıhlar, Soçi (Şaça) Nehri'nin yukarı kesimlerinde yaşıyorlardı. XIX. yüzyılın başlarındaki yazar Han-Giray, aynı zamanda Abadzehleri de köken olarak Abhaz olarak kabul ediyordu. Şöyle yazıyor: *"Bu kabile, alçak kesimlerdeki Çerkes lehçesinde daha kolay telaffuz edilebilmesi için **Abadzah** olarak adlandırılır, ancak aslında **Abadzeh** olarak söylenmelidir: çünkü bu isim, büyük olasılıkla, ilk Abadzah'ların Abhaz olmasından kaynaklanmaktadır; bu yüzden diğer Çerkesler Abhazlara Abadzeh, yani Abhaz, derlerdi"* [175, 199].

Abadza (bkz. Abaza) etnonimi, Abadzeh'lerin yanı sıra Şapsığlar ve Natuhaylar için de kullanılıyordu [175, 229]. Aynı Han-Giray, Abadzeh, Şapsığ ve Natuhay yerleşimleri arasında tamamen Abhaz olan yerleşimlerin konumunu doğrudan belirtir [175, 82]. XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın başlarındaki kaynaklara göre, **Apsua** halkı (Abhazlar, Abazalar) oldukça kalabalıktı ve sayısal olarak en yakın komşuları olan Gürcülerden çok az geride kalıyordu [176, 199; 177, 148; 178, 2].

Abhazlar etnopolitik topraklarını uzun zamandır **Apsnı** olarak adlandırırlar. Abhazca **Apsnı** ve Rusça **Abhazya**, bugün anayasal olarak onaylanmış ülke adlarıdır.

Apsnı, ilk kez V. yüzyılda eski Ermeni kaynaklarında "**Psin**" şeklinde geçmektedir [84, 76, 78]. Daha sonra, XVII. yüzyıldan itibaren Abhazca **Apsnı**, "**Absne**" olarak çeşitli kaynaklarda sıkça yer almaya başlar (bkz. K–12, K–13, K–16; 176]. Farklı zaman-

larda ve farklı yazarlar tarafından kullanılan **Apsnı, Abaza, Abazya, Abhazya** ve **Aphazeti** terimleri eş anlamlıdır. Kaynaklarda ve coğrafi haritalarda ayrı ayrı veya birlikte geçerler. Örneğin, Lamberti'nin haritasında (XVII. yüzyıl) "**Abassa veya Abhazya**" yazarken, Reineke'nin haritasında (1802) "**Abaza – Apsne**" yazmaktadır.

Abhaz dilinde **Apsnı** (Аҧсны) dışında şu terimler bulunur: **Apsnıdu** (Аҧсынду) "**Büyük Abhazya**", **Apsnıkiakiadu** (Аҧсынҟьаҡьаду) "**Muazzam Abhazya**" (kelimenin tam anlamıyla "geniş, büyük Abhazya"), **Apsnıxuıcı** (Аҧсынхәҷы) "**Küçük Abhazya**". **Apsnıkiakiadu/ Аҧсынҟьаҡьаду** ("Muazzam Abhazya") terimi, büyük bir coğrafyaya yayılan Abhaz Krallığı dönemine dayanıyor olabilir.

XVIII. yüzyıldan itibaren **Apsnıdu** ("Büyük Abhazya") İngur Nehri'nden Kuban Nehri'ne kadar olan bölge için, **Apsnıxuıcı**("Küçük Abhazya")ise Modern Karaçay-Çerkesya sınırındaki topraklar için kullanılmıştır [178].

Ülkenin genel adı olan **Apsıntüıla** (Аҧсынтәыла), "**Apsnı ülkesi**" anlamına gelir (**tüla** "ülke"). Aynı yapıyla **Urıstüla** "Rusya", **Kırttüıla** "Gürcistan" gibi diğer ülke adları türetilmiştir. P. Uslar'ın da belirttiği gibi, **Apsnı** şu unsurlardan oluşur: **aps-ua** Abhazların öz adı ("Aps halkı"), **-nı** – "yer, ülke" ekidir; böylece **Apsnı**, kelimenin tam anlamıyla "**Apsların Ülkesi**" demektir. Benzer örnekler verirsek; **Agırnı** "Megrelya", (**Agır-ua** "Megrel"), **Zıx'ını** "Çerkesya", (**A-zıux** "Çerkes"), **Şüanı** "Svanetya".

III. BÖLÜM

EN ESKİ UYGARLIKLAR DÖNEMİNDE ABHAZ-ADIGE DİLLERİNİN YAYILIM ALANI

Birçok saygın bilim insanına göre Abhaz-Adıge dillerinin (özellikle Abhazca ve Abazaca) konuşulduğu bölgeler, antik çağlarda yalnızca Batı Kafkasya'yı değil Küçük Asya'nın geniş topraklarını da kapsıyordu. XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında ünlü dilbilimci Friedrich Müller şöyle yazmıştır: *"Kafkas dilleri -tıpkı Avrupa'daki Bask dili gibi- bu bölgede Semitik, Aryan ve Ural-Altay kabileleri ortaya çıkmadan önce Kafkasya ve güneyinde yaygın olan büyük bir dil grubunun kalıntılarıdır."* [179, 21]

XX. yüzyılın başlarında, antik tarihin saygın araştırmacısı P.N. Uşakov şunları kaydetmişti: *"Çok eski zamanlarda, M.Ö. IV-XVIII. yüzyıllarda, Abhaz-Çerkes grubuna mensup kabileler, Kafkasya'nın batı yarısının tamamını Karadeniz vilayetinden başlayarak Kolhis boyunca kesintisiz bir şerit halinde Fırat'ın kaynaklarına kadar işgal etmişlerdi ve dört kola ayrılıyorlardı: Mitanni halkı, Kolkhlar, Abasgiler (Abhazlar) ve Ubıhlar..."* [406, 27]. P.N. Uşakov'u takiben Profesör A.K. Gleye de proto-Abhaz-Ubıh dilinin *"güçlü Mitanni halkının dili"* olduğunu düşünüyordu [253, 25–27; 49, 40].

Doğubilimci İ.M. Dyakonov'a göre ise, *"...Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya'nın merkezi ve batı kesimlerinden Doğu Karadeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada, M.Ö. III. ve muhtemelen II. binyılda, ya doğrudan Kuzeybatı Kafkas (Abhaz-Adıge) dil grubuna ait olan ya da Abhaz-Adıge dilleriyle akraba diller konuşan kabileler yaygındı; ayrıca bazı bölgelerde (Transkafkasya) muhtemelen Kartvel dilleri konuşuluyordu"* [180, 13].

S.A. Tokarev'in *"Dünya Halklarının Tarihinde Din"* adlı monografisinde şu ifadeler yer alır: *"Küçük Asya, tarih öncesi çağlardan beri, Yafetik Kafkas dilleriyle akraba diller konuşan kabileler tarafından iskân edilmiştir"* [185, 371].

Akademisyen A. Çikobava, çeşitli dil verilerini analiz ederek şu sonuca varır: *"Kartvel ve diğer Kafkas dillerinin tarihsel geçmişine ne kadar derinlemesine bakar-*

sak, bu dillerin Ön Asya ve Akdeniz'in (Urartu, Hurri, Hatti, Elam, Sümer) antik uygarlık dilleriyle olan genetik bağlantısını o kadar belirgin şekilde hissederiz" [179, 23].

Abhazların ataları ve Abhazca hakkında N.Y. Marr şöyle yazmıştır: *"Bizim şimdi ilgilendiğimiz Abhazlarda, bize ulaşmamış olan bir bütünün değerli bir parçasını görmek için haklı nedenlerimiz var; bu, antik Ön Asya kültür dünyasının bir parçası ve dolayısıyla nadir bir canlı kaynaktır. Bu nedenle, Abhazcanın, yalnızca bu dünyanın değil, aynı zamanda Ermenistan, Hindistan ve Elam'ın da şimdiye kadar anlaşılamamış çivi yazılı eserlerinin çözümlenmesine yardımcı olmaya başlaması tamamen doğaldır"* [17, 32; 12, 147].

Yukarıda, bilim insanlarının Abhaz-Adıge dil grubuna mensup halkların Küçük Asya'nın en eski sakinleri olan Hattilerle akrabalığı lehine yerleşik görüşünden de bahsedilmişti.

Bununla birlikte, Abhaz halkının etnogenezi bağlamında, yalnızca Hitit metinlerinde parçalar halinde kanıtlanmış olan Hatti diline ait veriler (bkz. yukarı) değil, aynı zamanda M.Ö. III. binyılda Küçük Asya ve Ön Doğu'nun en eski devletlerini kuran diğer halkların yazıtlarında bulunan materyaller de ilgi çekicidir. Bu verilerin Kafkas ve özellikle Abhaz-Adıge dillerinin materyaliyle karşılaştırılması, bu bölgede eski bir Kafkas substratı olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Abhaz dil grubu ile bu bölgenin antik dilleri arasındaki bir dizi dilsel paralellik de bunu büyük ölçüde doğrulamaktadır. Önceki bölümde, gerektiğinde, belirli bir ilkel çağa karşılık gelen en eski Abhazca kelime örnekleri verilmiştir.

Yaklaşık M.Ö. IV. binyılda, Abhazların ve Abazaların ataları tamamen bağımsız ve sistemli bir dil konuşuyorlardı. Metal işleme çağında, dillerinde hayvancılık, tarım, metalürji, çömlekçilik, dokumacılık, denizcilik ve diğer insan faaliyetleriyle bağlantılı oldukça gelişmiş bir terminoloji mevcuttu. Abhaz pagan panteonu ve mitolojisi de geniş ölçüde gelişmişti (bkz. yukarı). Abhazca sözcük dağarcığının bu kısmında, doğrudan veya dolaylı olarak en eski yazılı dillerin (özellikle Mısır ve Sümer kaynaklarının) benzer materyaliyle örtüşen önemli bir kültürel-tarihsel terimler dizisi yer almaktadır. Aşağıda bahsedilecek olan dilsel olguların çoğu, antik uygarlıkların ortaya çıkışından önce, yani M.Ö. III. binyıldan önce var gibi görünmektedir.

§ 1. Proto-Abhazlar ve Mısır

Bilindiği gibi, birleşik Mısır devleti M.Ö. IV. ve III. binyılların eşiğinde ortaya çıkmıştır. Temel nüfusu Sami-Hami dil grubuna ait bir dil konuşuyordu. Bu etnik yapıya

yabancı halklar da karışmıştı; güneyden Kuşitler (Koptlar) veya Yunanların Etiyopyalılar olarak bildiği Nubyalılar, batıdan açık tenli ve mavi gözlü Libyalılar, kuzeydoğudan ise Asyalı halklar Nil Vadisi'ne defalarca akın etmişlerdi [181, 151].

Bilim dünyasında, Kafkas dilleri ile Sami dilleri arasında antik bağlantılar olma olasılığı sık sık dile getirilmiştir. Dahası, P. K. Uslar, N.Y. Marr, A.N. Gren ve D.Y. Gulia bir dönem bu dillerin ortaklığını kanıtlamaya çalışmışlardır. Onları bu yönde harekete geçiren temel etken, Herodot'un Kolhların muhtemelen Mısır kökenli olduğu yönündeki görüşüydü. D.Y. Gulia ise Abhazların Mısır kökenli olduğuna dair teorisini hem Herodot'un aktarımlarına, hem de Abhazların kendi kendilerine verdikleri isim olan **apsa // abas // apsar** (günümüzde **apsua**) ve ülkelerinin adı **Apsnı**'nın Mısır'daki **Abassia** (Habeşistan) yani **abasların ülkesi** ile olan benzerliğine dayandırmıştır. Gulia, 1919 yılında yayınlanan ve Abhazların Mısır'dan çıkışını anlatan oldukça ilginç bir Abhaz efsanesini de aktarır [18, 95, 103]. Herodot'un da Kolhların Mısır kökenli olduğunu söylerken bu etnonim benzerliğinden ve yukarıda bahsedilen efsane gibi bir anlatıdan haberdar olması mümkündür.

D.Y. Gulia, "**Abhazya'nın Tarihi**" adlı kitabında, Mısır ile bağlantılı olduğunu düşündüğü Abhaz dilsel ve folklorik verilere geniş yer ayırır. Bu karşılaştırmalar ve diğer materyallerden yola çıkarak şu sonuca varır: *"...Abhazlar ve onların ataları olan Heniokhler (İniokhler), Mısır'dan ve özellikle Habeşistan'dan çıkan Kolhlardır"* [18, 12, 110]. Ona göre Kolhlar, isyankar karakterleri nedeniyle Mısır hükümdarları tarafından Transkafkasya'ya komşu devletin sınırlarına yerleştirilenler arasında olabilirlerdi. [18, 118].

Ancak, D.Y. Gulia'nın sunduğu dilsel materyallerin birçoğu tartışmalı kabul edilmiş ve Abhazların Mısır kökenli olduğu teorisi bilim dünyasında kabul görmemiştir. Bununla birlikte, gerçekten de Abhaz ve Abazaların atalarının Mısır ile antik temasları olduğunu gösteren çarpıcı veriler bulunmaktadır. Üstelik bu alandaki bilgilerimizi genişletecek özel dilbilimsel çalışmalar henüz yapılmamıştır.

D.Y. Gulia'nın da belirttiği gibi, Abhazlar Mısır'a **Mısır**, Adigeler ise **Missir** derler. **Mısır** kelimesinden türeyen **amsırkiaad** ("papirüs", kelime anlamıyla "Mısır kâğıdı"), Abhaz ve Abaza atalarının Mısır ile olan kadim tanışıklığının bir kanıtıdır. Daha derin bağlantıların varlığına işaret eden şey ise öncelikle en eski dini inanışlarla ilgili terminoloji, Mısır hükümdarlarının isimleri ve bir dizi leksikal benzerliktir.

Mısırbilimcilere göre, Mısır panteonundaki en eski tanrı, güneş tanrısı **Xoru Axa**'dır (sonraki formları **Xor // Hor**). Aynı zamanda kraliyet iktidarının koruyucusu

olan bu tanrı, yüksekliği simgeleyen bir şahin formunda tasvir edilirdi [182, 38; 184, 202]. Başlangıçta sadece Hierakonpolis ve Edfu'da tapınılan bu tanrı, daha sonra bu bölgeden çıkan ve Mısır'ı birleştiren ilk krallar (M.Ö. IV. binyıl sonu) tarafından tüm Mısır'ın güneş tanrısı haline getirilmiştir [185, 334]. Mısır güneş tanrısının ismi olan **Xoru Axa** (**Xor, Hor**), Abhaz-Abaza (Abhazca, Abazaca ve Sadzca) dilleri üzerinden bir açıklamaya kavuşabilir: Örneğin, Abhazca ve Abazacada **a-xı** "baş", "başlangıç", "lider" anlamına gelir; buradan **o-xarı** ("baş kısım", "üstünlük") ve **aharıwaa** ("üstün olanlar") türemiştir. Aynı zamanda bu dillerde **hı** kökü "yüksek" anlamına gelir; **a-hara** ("yükseklik"), **a-h** ("prens", "kral"), **a-hra** ("prenslik", "krallık"). Bu veriler ışığında, Mısırlı **Xoru Axa** "baş olanların başı", "üstünlerin başlangıcı" veya **harı axa** "en yüce başlangıç", "kralların başlangıcı", "krallığın başlangıcı" şeklinde çevrilebilir.

Kralların isimlerine bakıldığında (Ahtoy I Heti; Ahtoy II Heti vb.), M.Ö. III. binyılın sonlarında Mısır'da, muhtemelen Hattilere ait yeni bir hanedan ortaya çıkmıştır. Ardından, XI. Hanedan döneminde, Mısırlılar kralların isimlerine **hatep** veya **hatti** kelimesini eklemeye başlamışlardır. Bu kelimeye, pek uygun olmayan bir şekilde "memnun" anlamı verilmiştir [201, 504]. Örneğin, Abhazca ve Abazacada **xatıp** "vali", "vekil", "halef" demektir. Buna göre, **Mentuhatep** kelimesi "Mentu'nun vekili (halefi)", **Amonhatep** ise "Amon'un vekili" yani "güneş tanrısı Amon'un vekili" anlamına gelir.

Mısır krallarının unvanlarında **ax (h)** gibi unsurlar da görülür. Karşılaştırınız: Abhazca-Abazaca **Ah** ("kral", "prens") demektir. Mısır dilindeki **Axatıp**, Abhazca "kralın vekili"; **Yax-mos** veya **Ax-masi** "Kral Masi" anlamına gelir. Abhazca **a-xi (axıı)** "altın" demektir, **Axetaton**, kelimenin tam anlamıyla "altın Taton" yani "altın güneş" (ancak "güneş ufku" olarak çevrilmiştir) anlamındadır. Ayrıca, Mısır'da "tanrının hazinecisi" anlamına gelen **Xi-r-xuf** ismi vardır. Kraliçe **Xi-shapsauı** (Hatshepsut) ismi **Xi-shaptsı** "altın ayak", "ayakaltını" olabilir. Karşılaştırınız: Abhazca **Ançüa ixiış'arguıts'a**, kelimenin tam anlamıyla "Tanrı'nın altın ayağı", **Axi Zoshan** "Altın Zoskhan" çiçek hastalığı tanrısı.

Abhazca ve Abazacada güneş **a-mra** (Abazaca **mara**) kelimesiyle ifade edilir. Bu terim, diğer Kafkas dillerindeki güneş isimlerinden (örneğin, yakın akraba olan Adıgecede **dığe // tığe**, Ubıhça **d(ı)ğa, ndğa** "güneş" [132, 153]; Gürcücede **dğe**, Megrelcede **dğa**, Lazca **nabğa**, Svanca **la-beğ** "gün", aslen "güneş" anlamında [186, 3]) belirgin şekilde ayrılır. **gi:r** ses denkliği temelinde, bu formlar Doğu Kafkas dillerindeki güneş adlarıyla ilişkilendirilebilir. Böylece, tüm Kafkas güneş adlarının kökeninde birbiriyle uyumlu **ra** ve **gia** morfemleri yatar.

Abhazca **a-mra** ve Abazaca **mara**'daki **-m-** sesi, gramer sınıfının fosilleşmiş bir öğesi olarak kabul edilir ve fonetik olarak **-b-**'ye dayanır [132, 153]. Dolayısıyla, Abhaz-Abaza güneş adında anlamlı bir kök olan **ra** öne çıkar ki bu, hem Abhaz-Abaza hem de Mısır dilinde "güneş" demektir.

M.Ö. II. binyılda Mısır'daki güneş kültüyle bağlantılı olarak, Abhaz-Abazaların antik ve temel refreni "**Ua rada, siua rada ua hahaira**" büyük ilgi uyandırır. Bu ifade aslen "**Ua Ra du, esiua Ra du, ua haha-ira**" şeklinde söylenmiş olabilir ve "**Ua! Yüce Ra, daima doğan Yüce Ra, Ua! Krallar kralından doğan**" anlamına gelir. Bir diğer varyant "**Ua rarira ua radou**" ("Ua! Ra-ri-Ra, ua! Ra du") ise şöyle çevrilebilir: "**Ua! Ra'dan (güneşten) doğan. Ua! Yüce Ra**", burada **Ra** "güneş tanrısı", **ri** "doğan", **ari-ra** "doğurmak", **du** ise "yüce" demektir.

Mısır'da bir Güneş Tapınağı görevlisinin kendine **Aman apa** [201, 509] ("güneşin (Aman) oğlu") dediği bilinir. Buradaki **pa**, Abhaz-Abazaca **pa** ("oğul") ile özdeştir. Mısır'ın güneş şehri Heliopolis'in adı **Ane // Ana** [201, 498, 508] veya **İunu, Unu** [214, 234, 250] ("güneşin evi") olarak geçer. Bu isimler, Adıgece **unı** ve Abhazca **ʿnı** ("ev") ile karşılaştırılabilir.

Abhazcada fosilleşmiş bir ifade olan **nın // nıın** veya **nıın-nıın**, şaşkınlık anında soru sormak için kullanılır: "**Nıın-nın! izbo zakuzei?**" ("Nıın-nın! Ne görüyorum?"); "**Nıın! iihüo zakuzei?**" ("Nıın! O ne diyor?"). Bu ifade, muhtemelen unutulmuş antik bir tanrı olan **Nın** veya **Nıın**'a hitap eder ki bu da Mısır'ın güneş tanrısı Ra'nın yaratıcısı **Nun**'u anımsatır [187, 172].

Mısır'da güneş tanrısı Ra'nın boğa formundaki tezahürü **Apis** [185, 336], Abhaz-Abazacadaki **abts (abçüı)** ("baba boğa") ile karşılaştırılabilir. Burada **ab // ap** "baba" veya "erkek", **ts(ı)** ise Kafkas dillerinde ortak olan "boğa" köküdür (modern Abhazca **a-çü**). Mısırlılar güneş (ra) ve "tekne" için aynı kelimeyi kullanırlardı. Abhazcada da benzer bir durum söz konusudur: **amra // a-mara**'nın kısaltılmış hali **amar**, "dokuma tezgâhının mekiği" anlamına gelir (bkz. aşağı).

Mısır'daki **Afı** tapınağının adı [201, 444], Abhaz-Abazaca **Afı** ("gök gürültüsü ve şimşek tanrısı") ile örtüşür.

Antik Mısır tanrısı **Anubis** (ölülerin koruyucusu) [184, 161, 201] ile Abhaz tanrısı **Anıps // Anıbıs** (**Anıps nıxa** – "Anıps tanrısının sureti") arasındaki benzerlik tesadüfi değildir. Etimolojik olarak **Anıps, An** ("tanrı", "ana") ve **ps** ("ölü") köklerinden oluşur [188, 42]. Hristiyanlık döneminde bu pagan figür, Abhazlar tarafından Meryem Ana'nın ölümüyle özdeşleştirilmiş olabilir.

Eski Mısırlılar gökyüzünü, altın bir buzağı (güneş) doğuran dev bir inek olarak tasavvur ederdi [187, 88]. Bu bağlamda, Abhaz-Abazaca **ajüʿan** ("gökyüzü") dikkat çekicidir. Bu kelime **ajü-an** ("inek-ana" veya "inek-tanrı") olarak ayrıştırılabilir; burada **ajü** "inek", **an** ise "ana" veya "yaratıcı"dır. Ayrıca, Abhazlarda Büyük Ayı takımyıldızına **jügaraa** ("ineği götürenler") denir.

Mısır dilindeki "**nç**" (Mısır yazımı) – "**anç**" (şartlı olarak) "tanrı" kelimesinin Abhaz-Abaza "**A-nçüa**" – "Yüce Tanrı" ile yakınlığı da açıktır; Mısır dilindeki "**nx**" – "**anxa**" (şartlı olarak) Abhaz-Abaza "**anxa-ra**" – "hayat", "yaşamak", burada "**ra**" soyut bir anlam katan mastar ekidir; Mısır dilindeki "**xt**" veya "**xuta**" (şartlı olarak) – "pay", "ayrılan parça" [201, 475], Abhaz "**xuta**" – "pay", "**ixutaa**" – "onun payı", "ona ayrılan" ile karşılaştırılabilir. Mısırlılarda "**ham**" kelimesi "hizmetçi" anlamına geliyordu ("**xama**" "hizmetçi kadın"), bu bağlamda Abhaz-Abaza yarı katılaşmış ifade "**xamıjü uçdır!**" ilgi çekicidir, aynı zamanda bir Abhaz masalının adı olarak da bilinir. Günlük konuşmada, ölçüyü kaçırmış birini yerine oturtmak için kullanılır. İfadenin ikinci kısmı olan "**uçdır**" kelimenin tam anlamıyla "kendini bil", "kendinin farkında ol" demektir: ilk kısım olan "**xamıjü**" ise Abhaz dilindeki küçümseme eki "**jü**" "eski", "işe yaramaz" ile birleşmiş olup, kelimenin tam anlamıyla "işe yaramaz ham" anlamına gelir. Eğer Mısır dilindeki "**xam**"ın "hizmetçi" anlamından yola çıkılırsa, Abhazca-Abazaca ifade "**xamıjü uçdır!**" kelimenin tam anlamıyla "haddini bil, işe yaramaz köle!" anlamına gelir. Bununla birlikte, Abhaz "**xamıjü**"ın "eski kürk" olarak da çevrilebileceği belirtilmelidir.

Ayrıca, Abhaz-Çerkes destanı **Nart**'ın genel adı ile Mısır dilindeki "**ntr**" "tanrı", Sanskritçe "**netr**", Milice "**natri**" "lider", "reis" [234, 9, 17] arasında bir bağlantı kurulabilir.

Mısır hiyeroglif yazısında baykuş resmiyle gösterilen "**tı**" morfeminin Abhaz dilinde "baykuş" anlamına gelmesi de ilgi çekicidir. Aynı şekilde, antik Mısır dilindeki bakır adı "**abia**" ile Abhaz "**abyüa**" "bakır" arasındaki ortaklık inkâr edilemez. Burada, Mısır'ın kendisinde bakır cevheri yataklarının neredeyse hiç bulunmadığı [189, 146] dikkate alınmalıdır. Ayrıca, Mısır'ın özel bir buğday türü olan "**beşa**"nın antik Abhaz "**a-pş**" ile olan yakınlığı da açıktır, günümüzde mısır adı olarak kullanılmaktadır (yukarıya bakınız).

Yukarıda verilen materyallere, D.Y. Gulia'nın şu karşılaştırmalarını da ekleyebiliriz:

- Abisian (Habeş) **sıt**, Abhazca **i-sıt** – "ver";
- Abisian **tenış**, Abhazca **anış** – "sandal";

- Abisian **adauaua**, Abhazca **adauara, adauarta** – "mahkeme";
- Abisian **axuay**, Abhazca **axuyüı** – "hizmetçi", "uşak";
- Abisian **zara**, Abhazca **azaara** – "kuduz hali";
- Abisian (gemiro) **kets** – "keçi", Abhazca **kets** – "keçi çağırma" ve diğerleri [18, 124].

Başka birçok ilginç materyal de sunulabilir, ancak burada belirleyici söz öncelikle Mısırbilim uzmanlarına aittir.

§ 2. Abhaz-Abazaların Ataları ve Antik Mezopotamya Halkları

Mezopotamya (Dicle-Fırat arası), medeniyetin en eski beşiklerinden biridir. İnsanoğlunun, M.Ö. IV. binyılın sonlarında Sümer'de ilk kez ilkel dönemi aşıp antik çağa adım attığı kabul edilir; bu nedenle insanlık tarihinin gerçek anlamda burada başladığı söylenebilir [182, 112].

M.Ö. IV. binyılda bu bölgenin asıl sakinleri Sümerlerdi; dillerinin diğer dillerle akrabalığı hâlâ çözülememiştir. Bununla birlikte, Mezopotamya'nın kuzey kesimlerinde M.Ö. IV-III. binyıllarda bazı Kafkas dillerine ve Hurriceye yakın diller konuşan kabilelerin yaşadığı tespit edilmiştir [189, 192].

Bilim insanlarına göre Sümerler dağlık bir bölgeden Mezopotamya'ya gelmişti; bu da onların dağlara tapınmasını ve bazı inançlarında bu kültün izlerini sürdürmesini açıklayabilir [191, 100].

Sümerler, M.Ö. III. binyıldan itibaren bölgeye gelen Sami kökenli Akad kabileleriyle karışmaya başladı. Bu kabileler "Batı Ülkesi" olan Martu'dan gelmişlerdi ve bu nedenle Amoritler olarak adlandırıldılar [191, 67]. **Martu** ismini analiz ettiğimizde, Abhaz-Abaza dilindeki **marı** ("güneş"), lokatif eki **t** ("yer") ve etnonim yapıcı **u (ua)** ("halk") köklerini görüyoruz: Abazaca **martı**, Abhazca **mratı** "güneşin yeri", yani "batı". Modern Abhazcada **mra-ta-şüara** ("batı") ile paralellik gösterir. Dolayısıyla **Martu**, kelimenin tam anlamıyla "**batı halkı**" anlamına gelir.

Sümerlerin en önemli başarılarından biri, M.Ö. IV. binyılın ortalarında yazıyı geliştirmeleriydi. En eski Sümer yazıtlarında, Abhaz-Abaza, Hurri ve diğer akraba dillerin izleri ile leksikal benzerlikler tespit edilebilir.

Bu durum, özellikle tanrı isimlerinde, dini kavramlarda ve tarımsal terminolojide belirgindir. Abazin yazar V.Z. Kopsergenova bu konuda şöyle yazıyor: *"Sümer edebi metinlerini dikkatle okuduğumda, Abazin ve Abhazca kelimeler, imgeler, çeşitli adlar, tanrı ve kral isimleri buluyorum."* [407, 23]. Örneğin: Sümerlerde su tanrısı başlangıçta

Apsu olarak adlandırılıyordu; bu isim, Abhaz-Adıge dillerindeki **psı** ("su") ile örtüşür. Abhaz-Abazacada **psı** aynı zamanda "ruh" ve "ölü" anlamına gelir. Sümerler, suyu yaşamın kaynağı olarak görüyordu [191, 100]. Sümer-Akad mitolojisinde **Apsu, Abzu** olarak da geçer. Ansiklopedik kaynaklara göre: *"Abzu (Sümerce), Apsu (Akadca), Sümer-Akad mitolojisinde yeraltı tatlı sularının okyanusudur... Abzu'nun efendisi, bilgelik tanrısı Ea/Enki'dir. Onun tapınakları Eridu ve Ur'da 'Abzu' olarak adlandırılırdı. Aynı zamanda Abzu, tanrıların bile göremediği gizli bir yerdi."* [408]. V. Kopsergenova, **Abzu**'yu Abhaz-Abazaca **abzu** ("canlı"), **abza** ("yaşam") ile ilişkilendirirken, **Apsu**'yu "ruh" olarak yorumluyor: *"Başlangıçta Apsu, Ruh (Duh) iken, sonradan 'su' anlamını kazanmıştır."* [407, 9, 14, 106].

Bir Babil mitinde evrenin yaratılışı şöyle anlatılır: *"Yukarıda gökler henüz adlandırılmamışken, aşağıda toprağın adı yokken, sadece ilksel **Apsu**, onların babası **Mummu** ve tüm tanrıları doğuran **Tiamat** vardı..."* [185, 365]. Burada: **Apsu**: Yeraltı sularının eril temsili. **Tiamat**: İlkel okyanusun dişil temsili (kanatlı bir canavar olarak tasvir edilir). **Mummu**: Onlara hizmet eden bir ruh. Abhazca-Abazaca **mım** ("canavar") ile benzerlik dikkat çekicidir. Apsu'nun oğlu **Tamm-uz** (veya Dumuzi), "**Apsu'nun gerçek oğlu**" anlamına gelir. Onun ölümü, yeraltına inişi ve yeniden doğuşuyla ilgili bir mit vardır [185, 361]. Bu ismin kökü (**Tamm**), Abhaz-Abazaca **tımı-tışa** ("cehennem", "uçurum") ile bağlantılı olabilir. Sümer mitolojisinde su tanrısı Ea/Eya, yeraltı tatlı su okyanusu **Apsu**'da yaşardı [183, 105].

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhaz-Adıge dilinde "**psı**" - "su", "nehir" anlamına gelirken, **Eya** adı ise Abhaz-Abaza dilindeki "**aya**" fiil kökünü çağrıştırmaktadır; buradan "**ана-ра**" "yatmak", "uzanmak" türemiştir. Bu durum, su tanrısının başlangıçta "**Apseia**, **Apsia**" "suda yatan", "suda bulunan" şeklinde adlandırılmış olabileceğini düşündürmektedir. Daha sonra bu ismin ikinci bileşeni olan "**aya**" // "**eya**" "yatmak" bağımsız bir su tanrısı adı olarak ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Nitekim Abhazcadaki su tanrısı adı **Ait // Hayt** [24, 202] de büyük olasılıkla bu sonuncudan türemiştir.

Öte yandan, Sümer mitolojisine göre su tanrısı **Ea (Eya)**'nın ilk insanı **Adapa** adıyla yarattığı bilinmektedir. Bu durum göz önüne alındığında, **Adapa** adında Abhazca "**Adzapa**" (Аҙапа) "**suyun oğlu**, **su soyu**" formu görülebilir; burada **adzı** (аҙы) "su" ve **pa** (па) - "oğul", "soy" anlamına gelmektedir.

Dünyanın yaratılışına dair şiirde şöyle denmektedir:

"...Tanrılar henüz ihtişamlarıyla parlamıyorken,

İsimler verilmemiş, kaderler tayin edilmemişken,

O zaman kargaşanın içinden tanrılar ortaya çıktı,

***Lahmu** ve **Lahamu**'ya isimler verildi ve*

*bu tanrılar büyümeden önce, **Anşar** ve **Kişar** gibi ulular yaratıldı..."*

Bu, tanrı **Apsu**'nun evrende yaratılan ve yeniden yaratılan her şeyin kaderini önceden belirleyen **Laxmu** (Tokarev'e göre **Lammu** [185, 365]) ve **Laxamu**'yu yarattığı anlamına gelmektedir. Apsu, Laxmu ve Laxamu büyürken kendisine yardımcı olacak benzer tanrılar **Anşar** ve **Kişar**'ı da yaratmıştır.

V. Kopsergenova'nın tanrı isimlerinin anlamlarını Abhaz-Abaza dilleri temelinde açıklama girişimi dikkate değerdir: **Lahma** ve **Lahama** Abhaz-Abazacadaki "**laxıı/лахьы**" "kader"den (modern Abazaca "**laxıı/лахьы**", Abhazca "**alaxıı-ntza/алахьы-нца**" "kader", "**laxıı-çügia/лахьы-цәгьа**" "talihsiz") türemiştir. Kopsergenova, **Anşar** tanrısının adını Abhaz-Abazaca "yaratıcı" olarak çevirmektedir, ancak bize göre "**tanrı An tarafından yaratılan**, **yaratılmış**" anlamında "**An şara**" ("**An**" tanrı ve "**şara**" - "yaratılmış") şeklinde bir çeviri daha gerçekçi olacaktır. Kopsergenova, **Kişar** adını ise Abazaca "**Xişara**" "**yeniden yaratıcı**" olarak yorumlamaktadır [407, 10, 11].

Antik Sümer-Akad mitolojisine göre, **Apsu**'da kendisinden önce yaratılan tüm tanrılardan üstün olan muhteşem, tanrısal bir "**güneş çocuk**" **Marduk** doğmuştur. "**Güneş çocuk**" [410; 407, 13] epiteti, Marduk adındaki "**mar(ı)**" kökünün Abhaz ve Abazalarda "**güneş**" [407, 13, 14] anlamına geldiğini göstermektedir.

Sümerlerde gök tanrısı **An** (Akadlarda **Anu**) olarak adlandırılıyordu. Bu tanrı (tanrıça) aynı zamanda dünyanın baş hükümdarıdır [191, 95]. Abhazlarda "**ан**" hem "anne" hem de "**tanrı-yaratıcı**" anlamına gelmektedir. Buradan Abhazca "**anıhüara**" "dua etmek", "yalvarmak" ("**anıhüa/аныхәа**" "dua", "bayram") kelimesi türemiştir; bu da "**an (anne)'den dilemek**", yani "**An (tanrı)'dan istemek**" anlamına gelir; burada "**an**" "tanrı" ve "**(a)-hüapa**" "istemek" demektir. Aynı "**an**" "anne", "yaratıcı" (daha doğrusu "yaratıcı dişi") köküyle Abhaz ve Abazaların Yüce Tanrısı olan "**Ançüa**"nın adı da bağlantılıdır; bu kelime tam anlamıyla "**yaratıcılar**", yani "**tanrılar**" demektir [192, 23]. Abhazlarda gökyüzü "**ajüyüan**" (ажәӷан) olarak adlandırılır; bu da eski Mısırlıların hayal gücüne uygun olarak "**inek-gökyüzü**" veya "**inek-tanrı**" olarak çevrilebilir (bkz. yukarıda). "**an**" - "anne" kökünden ayrıca "**anan**" // "**nan**" - "büyükanne" (tam anlamıyla "annenin annesi") terimi ve daha sonra "**anan du**" // "**nandu**" "büyük büyükanne" (tam anlamıyla "büyük büyükanne") türemiştir (bkz. yukarı).

Tıpkı "**an**" "anne"den "yaratıcı", "Tanrı (yaratıcı)" kavramının türemesi gibi, "**anan**"

// "**nan**" "büyükanne"den de "**ilkyaratıcı**", "**tanrıçaların annesi**" kavramı ortaya çıkmıştır. Buradan Abhazlarda tanrıların anası, toprak ve bereket tanrıçası olan Büyük Tanrıça "**Anana**" // "**Anan**" veya "**Anandu**" "Büyük Anan", "**Anana Xibla**" (tam anlamıyla "altın gözlü Anana") adı gelmektedir; bu isim Hıristiyanlık döneminde Tanrı Anası'yla özdeşleştirilmiştir [192, 48, 50]. Bu teonimin kökü, Abhazların söz konusu tanrıça onuruna düzenledikleri "**ananhüa**" veya "**nanhüa**" ("**Anan nıhüa**" veya "**Nan nıhüa**" tam anlamıyla "(tanrıça) Anan // Nan'a dua") adlı ayin (bayram) adında korunmuştur.

Abhaz teonimi "**Anana**" // "**Anan**" veya "**Nana**", hem biçim hem de içerik olarak Sümerlerdeki "**Anana**" (Akad formu "**İnanna**") toprak bereketi ve aşk tanrıçası [181, 138; 184, 203] ile neredeyse aynıdır. Aynı isim Sümer ay tanrısı "**Nanna**" [184, 118, 204] ile de bağlantılıdır. Abhazlarda "**Anana**" teonimi aynı zamanda "tanrı", "tanrılar" anlamında da kullanılmaktadır: "**Anana Gunda**" "arıcılık tanrıçası", "**Anana şaçüa**" (tam anlamıyla "Anana yaratıcıları"), yani "yaratıcı tanrıların hepsi" [152, 70].

Anana tanrıçası işlevsel olarak daha sonraki antik **Kibele** Tanrıların Büyük Anası ile örtüşmektedir. Bu isim, Abhazların Büyük Tanrıça **Anana**'ya atfettikleri "**Xibla**" "altın gözlü" (**xi (xıı)** "altın" ve **bla** "göz") sıfatını hatırlatmaktadır. Abhaz-Hurrice "**Xu-baba**"nın "**Ku-baba**, **Ku-vava**" "kıllı canavar", "orman ruhu" (bu konuda aşağıya bakınız) formlarıyla uyumundan yola çıkarsak, Abhaz-Abazaca "**Xi-bla**" "altın gözlü" ile antik "**Xibla**" veya "**Kibele**" Tanrıların Büyük Anası [301, 257] arasındaki özdeşliği kabul etmek oldukça mümkündür. Bu bağlamda, Kibele hakkındaki Küçük Asya efsanesi ilgi çekicidir. Bu efsaneye göre, Kibele'nin "**Attis**" adında genç bir ortağı veya eşi vardı. Attis, Kibele'nin (tanrıça-annenin) aşk taleplerinden kaçınmak için kendini hadım etmiş ve bir çam ağacının altında ölmüştür. O zamandan beri çam ağacı Attis'in kutsal ağacı olarak kabul edilir [185, 316-317]. Büyük olasılıkla Abhazcadaki çam ağacının adı olan "**a-psa**" (**psı** - "ölü"), Kibele (Abhazca "**Anana Xibla**" veya "**Xibla**" "altın gözlü") ve çam ağacının altında ölen Attis hakkındaki organik mit ile bağlantılıdır. Buradan mezarlıkların yanına çam ağacı dikme geleneği de kaynaklanmaktadır.

Antik Sümerlerin tasavvurunda tanrıça **Ananna** veya **İnanna**, yüce tanrı **An**'ın (Akad dilinde **Anu**) kızıydı. Bu tanrıça **Ananna//İnanna**'nın işlevsel olarak Akad (Sami) **İştar**'la toprak ve bereket, hayvancılık ve tarım tanrıçasıyla [193, 23] aynı olduğu kabul edilir. Birçok bilim insanı, Akadların yedi parçalı tanrısı **İştar**'ı, benzer işlevlere sahip Abhaz tanrısı **Aitar** [152, 27; 24, 142] ile karşılaştırmaktadır; **Aitar** hayvancılık ve üreme tanrısı olarak algılanmaktadır. Abhazlar bu tanrıyı asla toprak bereketi ve do-

ğanın yenilenmesi tanrıçası **Anana//Anan** ile karıştırmazlar.

Abhaz **Aitar**'ında şu yedi parça (tanrı) bulunur: **Cab-r-an** "keçilerin koruyucusu (tanrısı)", **Jüab-r-an** "ineklerin tanrısı", **Açışaş-an** "atların koruyucusu", **Alışkintır** - "köpeklerin koruyucusu", **Amza** "ay", **Amra** "güneş", **Anapaanaga** "hasadın koruyucusu".

Abhaz tanrısı **Aitar** ile Sümer-Akad **İştar**'ı sadece yedi parçalı oluşları ve isim benzerlikleri değil, aynı zamanda ortak kökenleri de birbirine bağlamaktadır. Yukarıda Abhaz **Aitar**'ının yedi parçası (tanrısı) sayılmıştır. **Aitar** adının tek bir tanrıyı değil, bir grup tanrıyı ifade ettiği, Abhazların sıkça tekrarladıkları şu dua metninden de anlaşılmaktadır: "**Aitar, bjeitar, abjnıxa, abjçüımzak zızkıdırtzo**" tam anlamıyla "**Aitar yedi Aitar, yedi kutsallığın, adına yedi mumun yakıldığı**" [152, 27]manasını içerir. Bu durum, **Aitar** adının etimolojisine işaret etmektedir ki bu ad muhtemelen orijinal Abhaz formuna sahiptir (daha önce sanıldığı gibi **Aydıra** değil [151, 117]).

Aitar şu şekilde çevrilebilir: "**bir arada bulunma**, **birlikte yaşama**" -

- **ai//ei** - birliktelik ön eki
- **ta** - "birinin yanında olmak", "birlikte yaşamak" fiilinin kökü (**a-ta-ra**)
- **r** - çoğul eki (Bu konuda farklı görüşler için bkz. [194, 154]).

Megrelce **Antar** ise açıkça Abhazcadan ödünç alınmıştır ve "**n**" sesinin eklenmesiyle oluşmuştur. Bu durum şu örneklerle karşılaştırılabilir:

- Abhazca **xaga** - Megrel. **xanga** ("deli")
- Abhazca **atsha** - Megrel. **natsha** ("köprü")
- Abhazca **Egrı** - Megrel. **İngur** (Engur Nehri) vb.

Eski Sümer-Akad dilinde **İştar** ismi (aslen Akadca **Eştar** "tanrıça") Abhazcadaki **Aitar**'ın en yakın varyantı olabilir. **İştar**, **Eyiştar**'dan türemiş olarak "**eşlik edenler**, **yoldaşlar**" anlamında düşünülebilir **-eyiştou**- "birbirine eşlik eden", "yoldaşlar", burada **r** aynı çoğul ekidir. Her halükarda, açıkça görülüyor ki **Aitar** ve **İştar** başlangıçta sadece tanrıların birliğini, uyumunu ifade eden kelimelerdi ve ancak daha sonra yedi parçalı bir tanrının adı olarak algılanmaya başlandı.

Dikkat çeken bir diğer önemli gerçek de şudur. D.G. Reder'in "**Eski Mezopotamya Mitleri ve Efsaneleri**" adlı eserinde şöyle okuyoruz: "Yedi en büyük tanrı ve tavsiyeler veren tanrıça, yaratılış salonunda, **Duku** evinde toplandılar ve ilahi genç çoban **Laharı** ve onun kız kardeşi, çalışkan ve özenli tahıl tanrıçası **Aşnan**'ı kilden şekillendirdiler" [195, 31]. Öncelikle dikkat çeken, Abhazcada "**darı tanrıçası**" veya "**tahıl tanrıçası**" olarak çevrilebilen **Aşnan** teonimdir: **aşı** "darı", "tahıl" (buradan **aşı-la** "un") ve **nan** -

"koruyucu tanrıça" (bkz. yukarı). Etnograf V.L. Biguaa **Aşnan**'ı Abhazcada "darı annesi" olarak çevirir [595, 178], ancak Abhazlar darıya **axuıdz/axəbıʒ** derler. Sümercede de, tıpkı Abhazlarda olduğu gibi, **Aşnan** etimolojik olarak Sümerce **şe** (Abhazca **şı** - "darı" ile karşılaştırınız) "tahıl", "arpa" ve **nan** "tanrıça"dan türemiştir; **Aşnan** yani "**tahıl tanrıçası**, **hububat tanrıçası**" [189, 220, tabloya bakınız]. Yukarıdaki metne göre, yedi büyük tanrı ve tanrıça Aşnan'la birlikte, ilahi genç çoban **Laxara** (veya Laxar)'ı kil ile şekillendirmişlerdir, daha sonra o, koyun ve keçilerin yaratıcısı tanrı, aynı zamanda ilk tohumları toprağa bırakan tanrıça Aşnan'ın kardeşi oldu [181, 115, 138]. Görünüşe göre bu ilahi gencin adı da Abhazca **lahara** ("arzu edilen", "çekici"), **ailahara** ("dilemek", "bir şeyi çok istemek", "âşık olmak") [42, 29] kelimesiyle bağlantılıdır. Büyük yaratıcıların toplandığı "**duku**" evinin adına gelince, burada da Abhazca **adıukua (адуқәа)** "**büyükler**", **Ançüa dıukua** "büyük tanrılar", **auaa dukua** "büyük insanlar", "seçkinler", **adukua rıyünı** "büyüklerin evi", yani "seçkinlerin evi" vb. görülmektedir.

Şu bağlantılı gerçekleri de gözden kaçırmamak gerekir:

- Abhazca **Adad//Adıd** "gök gürültüsü" ve Asur-Babil **Adad**'ı "gök gürültüsü, yağmur ve fırtına tanrısı" [184, 201; 185, 369];
- Yağmur tanrısı **İşkur**, Adad'la özdeşleştirilen ve Abazaca **İşkur** [409, 100; 407, 33];
- Sümer-Akad dilinde sedir ormanının bekçi canavarı **Xuwawa, Xumbaba, Kubaba** veya Hurrice **Xubaba** [181, 141; 189, 509] ve Abhazca **Xubaba** (çocuk dilinde **Xumbaba**) "**kıllı canavar**", burada Abhazca **Xu-baba** formu tamamen şeffaftır, Abhazca **axu** "saç", "kıl örtüsü" ve **baba** "aşırı kıllı"dan oluşur;
- **Aşaku** (Mezopotamya'da) baş ağrısına neden olan, başı vuran kötü ruh ve Abhazca **aşaqua/ашаҟәа** ("bozuk", "çürük"), **akutağişaqua/акәтаҕышаҟәа** ("bozuk (çürük) yumurta"), **axışaqua (Axışaquara)** "hasta, uyuşuk baş";
- **Utuku** boğaz hastalığına neden olan kötü ruh, Abhazca **atıqu/атыкә** "sap yuvasıyla birlikte balta başı";
- **Nabu** yazı ve bilgelik tanrısı, Abhazca **napı** "el", **anapıntzara** "imzalamak".

Abhazların geleneksel dini ve günlük kültürü konularını araştıran V.L. Biguaa'ya göre, "Abhazca hemen hemen tüm diğer teonimler de açıklanabilir ki bunların en şeffaf olanları yukarıda adı geçen **Apsu, Anşar, Kişar** ve **Aşşur**'dur. **Apsu** dünya okyanusunu simgeler ve Abhazcada **apsu** sudur. Bu terimin anlamı, bu arada, akraba Adıge dilinde de böyledir. '**Kişar**' ses olarak Abhazca '**kaşıra**'ya evrensel aydınlık, bolluk, ye-

terlilik benzer. '**Anşar**' sanki iki Abhazca kelimeden oluşuyor: "**an"** gökyüzü + "**aşara"** şafak. **Aşşur** güneş tanrısıysa (Asur), Abhazca **aşara** şafak, **aşra** kaynama, **aşı** kaynar su, sıcak. Buraya Akad güneş tanrısının diğer adı **Şamaş** da dâhil edilebilir ki Abhazca gibi seslenir: **şa** ışık, sıcak + **maş** gün. Abhazcadaki (**atüy**) canavar adında güneş tutulmasını gerçekleştiren ve Sümer güneş tanrısı **Utu**'nun adında aynı **t** kökünün bulunması da muhtemelen tesadüf değildir" [595, 180; 598, 88].

Dikkat çeken bir diğer nokta da **Enkidu** (Sümerlerde **enki** hizmetkâr, Akadlarda ise Gılgamış'ın arkadaşı kahraman) ve **Ere-du** (Sümerlerin en eski şehirlerinden birinin adı, krallık yeri olarak kabul edilir) isimlerindeki **du** son ekidir, Abhazca ve Abazacada **du** "büyük", "ulu" anlamına gelir.

Daha az veya daha çok belirgin olan şu paralelliklerden de söz edilebilir:

Sümerce	**Abhazca**
an-naku «kalay» (eski Sümerlere göre, gökyüzü kalaydan yapılmıştı) [187, 210]	**anakua(анаҟәа)** yoğun sis"
ara «yürümek» [189, 20]	**aara** "gitmek", "gelmek"
baru «falcı» [185, 68]	**a-bara** "görmek", "önceden görmek", karşılaştırın: **a-pşra** "falcılık yapmak", Harfiyyen tam karşılığı "bakmak"
bia – «demir» (Mısırlılarda «bakır»)	**a-byüa** (а-бԥа) – "bakır"
dar – «borç»	**a-tara**–"vermek"
sim // sum // şum – «yay»	**Cımşı**(**a-cım-şı**)–"yay"
uru – «sürmek (toprağı)»	**ura** – "işlemek" ve isim **aura** "toplanmamış hasat"
heka – «köy ve avluların efendileri [189, 165]	**axkua** – "başkanlar", (reisleri)» "yöneticiler" (karş. **ahkua // ahçüa** – "krallar", "hükümdarlar")
şe – «arpa», «tahıl»	**a-şı** – "darı", "tahıl"
emmer – «verimli iki taneli buğday»	**amara** – "verimli", "en yüksek çıktıyı veren"

Daha önce N.Y. Marr da Abhaz-Abazaca "**a-la**" - "köpek" kelimesini Sümerce'de "**lu**" - "aslan" [197, 127] ve Rusça "**лаять**" (**lau-a-te**) [198, 269] ile karşılaştırmıştı.

Eski Sümer şehri **Umma**'yı hatırlatan, Abhazcada fosilleşmiş ama sık kullanılan "**auma//ouma**" kelimesi "korkunç bir şey", "büyük felaket", "devasa bir şey", "son derece", "mucize", "canavarca" vb. anlamlara gelir: "**ouma ixiyt**" "başına büyük bir felaket geldi", "**ouma iduup**" "son derece büyük", "**ouma aamta**" "uzun (büyük) bir süre", "**oumajü**" "dev" vb.

Muhtemelen Abhazca "**a-uma**", M.Ö. III. binyılın ortalarında komşu Lagaş devleti tarafından güçlü şehir-devlet Umma'nın uğradığı büyük yıkımın uzak yankısıdır. Bu olay, "**Akbabalar Steli**"nde ölümsüzleştirilmiştir ve bu stelde Umma için korkunç bir savaş sonucu tasvir edilmiştir [189, 204; 184, 135].

Abhazların "geçmişte", "başlangıçta" anlamında kullandıkları "**ankia**" kelimesinin de Sümer-Akad tanrısı **Enki** (aynı zamanda **Eya**) mucit tanrı, eski "teknik" başarıların yaratıcısı; tatlı suların tanrısı, bilgeliğin efendisi vb. [184, 23, 207] ile bir şekilde bağlantılı olması mümkündür.

Eski Mezopotamya şehir-devleti **Aşşur**'un adının etnonim **Aşu** veya "**aşşu**" Aşulu, çoğulda ise **Aşur, aşşur,** "**Aşular**"dan (örneğin, **apsu//apsua** ("Abhaz") **apsar** ("Abhazlar") türemiş olabileceği varsayılabilir. İlki, yani **aşu (aşşu)**, Abhazca **aşua** "Abaza" ile karşılaştırılabilir; burada **u, ua** "insan", "halk" demektir. Abhazların kendi adları olan **apsua** ile Sümer şehri **Apsu(va)** adının (Ullikummi şarkısında bahsedilir [199, 105]) benzerliği de muhtemelen tesadüf değildir. Bunların hepsi, söz konusu bölgenin en eski sakinlerinin Kafkasya ve Transkafkasya halklarıyla akraba olan Hurriler olabileceği yönündeki bilim insanlarının görüşüyle oldukça uyumludur [189, 311]. M.Ö. III. binyılın ortalarında burada daha sonra merkezi Aşşur'da Asur devletini kuracak olan Sümerlerden ve Akadlardan gelen Samiler yerleşmişti [182, 101].

Ayrıca, ünlü (güçlü) Abhaz prensliği **Mar-şan** sülalesinin adının temeli olan **Mar**'ın (aşağıya bakınız) eski Sümer şehir-devleti **Mari**'nin adıyla bağlantılı olabileceği ihtiyatla kabul edilebilir. Bu durum öncelikle eski Mari kraliyet hanedanı **Mari-Zimrilim**'in adının, **Mar (Marşan)** sülalesinin Abazin kolunun adı olan **Zourım** (şimdi Zourumov olarak yazılıyor) ile benzerliğine işaret ediyor gibi görünmektedir.

Yukarıdaki benzerlikler bağlamında, koruyucu tanrıçası **Ananna (İnanna)** olan şehir-devlet **Uruk**'un adı da dikkat çekicidir. Kuzey Kafkasya'da bir nehrin ve bölgenin eski adı olan **Uruk, Urux** (geçmişte Abazaların /Abhazca aşua/ yaşadığı) ile eski Uruk adının benzerliği muhtemelen tesadüf değildir. Bu tür tesadüflere, eski Mezopotamya'nın bir başka şehir-devleti **Kut**'un adını ve Kutaisi şehrinin eski adı olan **Kuta**'yı (Abhazca "**kıta**" "köy" ile açıklanabilir) veya M.Ö. III. binyılın başlarında Uruk kralı

Gılgamış'a (Abhazca "**agiırgialaş**" "dev" ile karşılaştırınız) karşı savaşan Kiş ülkesi kralı **Akka**'nın adını, Kolhis kralı **Akki**'nin adını ve Abhazya'nın başkentinin eski Abhazca adı **Akua**'yı da ekleyebiliriz.

Son olarak, eski Abhaz kabilelerinden birinin yabancı dildeki adı olan "**Apsil**"in, kökeninde Abhazların eski kendi adlandırması "**apsu**" (modern "**apsua**") bulunan bu formunun, Sümer ortamında şekillendiğini düşünmek için bir temel var gibi görünüyor. Bunu, **-L** son ekinin Sümercedeki "**lu**" – "insan", "halk" [234, 17] ile karşılaştırılabilir olması gösteriyor gibi; "**Apsil**", "**apsulu**"dan "**Apsiller**", bu da Abhazların eski kendi adlandırması olan "**aps-u**", modern "**aps-ua**"ya karşılık geliyor, burada **u // ua** "insan", "halk" anlamına geliyor.

Yukarıda anlatılanlardan, eski Hurri halklarının, Abhaz-Adige ve özellikle Abhaz-Abaza kabilelerinin, büyük olasılıkla Sümerlerin Mezopotamya'daki öncülleri olabileceği sonucuna varılabilir. Temel olarak bu kabilelerin kültürü üzerinde, M.Ö. IV. binyılın sonlarında Sümer uygarlığı doğmuştur ki bu da sırasıyla Akad, Asur ve diğer kültürlerin temelini oluşturmuştur. Görünüşe göre, Abhaz-Abaza ve onlarla akraba halklar, bu bölgenin uygarlığıyla olan bağlarını M.Ö. III–II. binyıllar boyunca kaybetmemişlerdir.

IV. BÖLÜM

M.Ö. I. BİNYILIN İLK YARISINDA ABHAZ-ABAZA ETNİK TOPLULUKLARI

§ 1. Abişa veya Abisar

Abhazların ve Abazaların antik etnokültürel tarihini anlamak için, daha önce belirtilen dilsel gerçeklerin yanı sıra, M.Ö. XIX. yüzyıla tarihlenen Newberry mezarındaki Mısır yazıtı da oldukça önemli olabilir. Özellikle, bu duvarda yüksek rütbeli bir Mısırlı yetkilinin 37 kişilik bir delegasyonu kabul ettiği bir sahne tasvir edilmiştir. Burada fonetik görünüm olarak birbirine yakın olan *Abişa* ve *Abisar* isimleri de belirtilmiştir [190, 81]. Araştırmacılar bu isimlerde, bu insan grubunun temsil ettiği bir halkın adını görmeye eğilimlidir. Bazı yazarlar ise söz konusu sahne ve yazıtın içeriğinde, Yakup veya İbrahim önderliğinde İsraillilerin Mısır'a gelişine dair kanıtlar olduğunu düşünmektedir. Ancak bu görüşlerin geçersizliği günümüzde bilimsel olarak kanıtlanmış kabul edilmektedir [190, 80-85].

Aynı zamanda, Mısır yazıtındaki *Abişa* ve *Abisar*'ın Abhazların eski öz adlarıyla olan yakınlığı da açıktır. Bunlardan ilki olan *Abişa*, M.Ö. XII. yüzyıl Asur kaynaklarında Küçük Asya'nın kuzey kesimleri ve Güney Transkafkasya'da kaydedilen *Abeş-la, Abeşla* halkının adında etnonimik bir temel olarak karşımıza çıkar. Birçok antik tarih araştırmacısı, *Abeşla* halkını M.S. I. binyılın başlarındaki ve daha sonraki dönemlerin yazılı kaynaklarında geçen *Apsiller* veya *Abşillerle* ilişkilendirir [180, 12, 13; 360, 204; 24, 130]. *Abeşla, abşil, apsil* biçimlerinde, modern Abhaz öz adı olan *Aps-ua - Ap(ı)sa, Apsa*'nın antik temelini görmek gelenekseldir; bu muhtemelen *Ab(ı)za* "aynı dili konuşanlar"dan (karşılaştırın *Abaza* - tüm Abhaz-Abaza etnosunun adı) (bkz. Bölüm II) türemiştir. Eski Mısır yazıtında *Abişa* ile birlikte yer alan *Abisar* biçimine gelince, bu pratikte Abhaz öz adı *"Apsa"*nın çoğul hali olan *Apsar* ("Abhazlar") ile aynıdır. Sonuncusu, yani *Apsar*, M.Ö. I. binyılda bir halkın adı olarak ve aynı zamanda bir nehrin (modern Çoruh), bir şehrin ve Karadeniz kıyısındaki bitişik toprakların adı olarak kay-

dedilmiştir. Daha sonra *Apsar* halkının etnodilsel kimliği, M.S. XII. yüzyıla ait eski Gürcü yazılı kaynağında açıklanmıştır. Örneğin, "Kralların Tarihi ve Övgüsü" adlı anonim eserde, Kraliçe Tamar'ın uzun zamandır beklenen tek oğluna Apsar dilinde "ışık", "aydınlatıcı" anlamına gelen *Laşa* adını verdiği belirtilir [199, 91; 19, 215]. Bilindiği gibi, bu etimolojik olarak şeffaf Abhazca sözcük oluşumu günümüzde Abhazlar arasında yalnızca bir kişi adı olarak değil, aynı zamanda "aydınlık", "parlak" anlamına gelen bir sözcük olarak ve mastar haliyle -*Alaşa-ra*- "ışıldamak", "şafak sökmek" ve *Alaşara* "ışık" olarak kullanılmaktadır.

Asur *Abeşla*'sı (Apeşla), muhtemelen *Abeş-lı* veya *Abeş-lu*'dan türemiştir; bunların sonundaki ek ise Sümerce *ly, lu* "insan", "halk" [200, 400] ile bağlantılı görünmektedir. Bu, Asur kaynaklarında M.Ö. XII. yüzyılda bahsedilen Abeşla halkının Küçük Asya'da çok daha önceleri -Sümerlerle doğrudan komşuluk döneminde- bile bilindiğine işaret ediyor olabilir.

Daha önce de belirtildiği gibi, *Abeşla // Apeşla* etnonimi, daha sonraki kaynaklardaki *Abşil, Apsil* etnonimlerinin varyantlarıyla özdeştir. Ünlü Hititolog V.G. Ardzınba'nın ifadesine göre, bunların sonundaki ek büyük olasılıkla Hitit kökenli bir sonek olan "*il*"dir [24, 220].

Görüldüğü kadarıyla, M.Ö. II. binyılda antik yazılarda, eski Abhaz etnosuna ait aynı kökten türeyen iki etnonim kaydedilmiştir. Birincisi M.Ö. XIX. yüzyıldan itibaren *Abişa, Abisar, Apsar* olarak anılan öz ad *Apsa (Apısa)* ve onun çoğul hali *Apsar*'dır; ikincisi ise diğer kaynaklarda Apsil, Apsil olarak geçen, Asur kralı I. Tiglat-Pileser'in (M.Ö. XII. yüzyıl) yazıtlarında ise *Abeşla* veya *Apeşla (Apeşlalar)* olarak geçen yabancı dillerdeki addır.

Ayrıca, Hitit belgelerinde sıkça karşılaşılan (M.Ö. XVII-XIII. yüzyıllar) ve M.Ö. XII. yüzyılda yukarıda adı geçen Asur kralının yazıtlarında *Apeşla (Abeşla)* ile birlikte kaydedilen *Kaski* veya *Kaşki* etnik adı da büyük ilgi uyandırmaktadır. Örneğin, I. Tiglat-Pileser'in M.Ö. 1114 yılında Asurluların Trako-Frig kabileleri olarak adlandırdığı Muşkilere karşı düzenlediği sefere 4000 Kaşki-Apeşlalı ve Urumeyli birliği katılmıştır [180, 181]. I. Tiglat-Pileser'in yıllıklarında Apeşlalar ve Urumeyliler "Hitit ülkesinin bazı insanları" olarak adlandırılır; Asurlulara karşı 4000 asker ve 120 savaş arabası çıkarmışlar, ancak daha sonra onlara boyun eğmişler ve "Asur halkına dâhil edilmişlerdir" [201, 107].

"Kaski" // "Kaşkiler" adıyla bilim insanları tarafından karşılaştırılan etnonim "Kasoglar" ("Kosoglar", "Kaşaglar", "Keşagler"), daha sonraki Bizans, Arap, eski Gürcü,

eski Ermeni ve eski Rus kaynaklarında Kuban bölgesinde yaşayan Adıge kabilelerinin adı olarak geçmektedir [24, 130]. Eğer *Kaskiler // Kaşkeler* Adıgelerin ataları; *Abeşlalar* ise Abhazların atalarıysa, o zaman birbirine yakın akraba olan bu iki halkın adlarının *"Kaşki-Abeşlalılar"* şeklinde birlikte anılması tesadüf değildir. Bu, günümüzdeki *"Abhaz-Adıge"* adıyla tamamen örtüşmektedir. Bu konuda ünlü doğubilimci İ.M. Dyakonov, M.Ö. II. binyılın sonlarına ait Asur kaynaklarında Kaşkilerle bağlantılı olarak geçen "Abeşlalılar" kabile adının, tıpkı Kaşki adı gibi, "Abhazo-Adıge dil grubuna ait olarak yorumlanabileceğini" yazmaktadır [180, 12].

Bilim insanlarına göre, M.Ö. II. binyılın başlarında Kaşkiler veya Kaskeyler, Halys Nehri(Kızılırmak)'nin ağzından Batı Transkafkasya'ya doğru uzanan Karadeniz kıyısı boyunca yaşıyorlardı. Çok sayıda ayrı kabileye bölünmüşlerdi. Kaşkilerin güçlendirilmiş kalıcı yerleşimleri vardı ve hayvancılık ve tarımla uğraşıyorlardı. Aynı dönemde, güneydoğudan Kaşkilere, onlarla yakın akraba olan Apeşlalılar (Apsarlar) katılmıştır ki bunların, yukarıda da belirtildiği gibi, modern Abhazların ve Abazaların atalarından biri olduğu kabul edilmektedir [201, 107, 118-119].

Vurgulamak gerekir ki, Abhazlar ve Adıgeler M.Ö. II. binyıla gelindiğinde, ortak kökten tamamen ayrılmış, kendi etnik alt bölümleri, farklı dilleri ve yaşam alanları olan iki halk haline gelmişlerdi. Bununla birlikte, tıpkı bugün olduğu gibi, birbirleriyle yakın ve doğrudan temas halindeydiler ve tehlike anında kendilerini tek bir halk olarak görüyorlardı.

§ 2. Abhazo-Adıgeler ve Hattiler

Yukarıda da belirtildiği gibi, eski **Abhazo-Adıgeler** yani **Kaşkiler** ve **Abeşlalılar**, dil açısından Küçük Asya'nın eski sakinleri olan ve kaynaklarda M.Ö. II. binyılın ilk yarısında Halys Nehri(Kızılırmak)'nin büyük kıvrımının doğusunda, **Kaşkilerin** ötesinde kaydedilen **Hattilerle** akraba kabul edilmektedir. Farklı kuşaklardan bilim insanları Abhaz-Adıge dilleri ile Hattice arasında şu belirgin yapısal ve maddi benzerlikleri tespit etmişlerdir:

- İki ünlülü (**a, ı**) bir sistemin varlığı
- Fiilin önek, kök ve sonek kısımlarının ayrımı
- Öneklerin belirli bir sırayla dizilimi, yerel önekin (Hattice **ta**, Abhazca **ta**, Adıgece **t**) konumu ve işlevlerindeki benzerlik
- Tek-iki heceli fiil kökleri, emir kipinin saf fiil kökünden türetilmesi
- İsim çekiminin zayıf gelişimi (orijinal durumu koruyan Abhaz-Abaza

dillerinde çekim sistemi tamamen yokken, Adıgecede nispeten geç oluşmuş ve ilkel haldedir)

- İsim ve sıfatın morfolojik olarak ayırt edilememesi
- İsim köklerindeki benzer reduplikasyon türleri
- İsimlerin aynı şekilde birleştirilmesi
- Basit cümlelerin kuruluşundaki örtüşmeler vb. [24, 421].

Aynı bilim insanlarına göre (özellikle İ.M. Dyakonov, İ.M. Dunaevskaya, G.A. Melikişvili, İ.A. Cavahişvili, N.Y. Marr, O.N. Trubaçev, Ş.D. İnal-ipa vb.), Hatti-Kaşko-Abeşlalı (Apsarlı) etnik kitlesi M.Ö. II. binyılda Orta Küçük Asya'dan Güneydoğu Karadeniz bölgesine ve ötesine, modern Abhazya'yı da içeren tüm Kafkas deniz kıyı şeridine kadar oldukça geniş bir alanı kaplıyordu. Ş.D. İnal-ipa ve İ.M. Dyakonov gibi araştırmacılar, Hatti-Abhaz-Adıge dil ailesinin M.Ö. III-II. binyıllarda coğrafi olarak Kuzey Kafkasya'nın merkezine kadar uzandığını düşünmektedir [24, 424; 180, 13].

Bu zincirde, eski Kaşkilerin ve Hattilerin yerleşim yerleri bir şekilde belirlenmiş olsa da, Abhaz-Adıgelerin en doğudakileri olan *Apeşlalıların* nerede bulunduğu tam olarak net değildir. Bir dizi başka soru da akla gelmektedir. Örneğin, *Apeşlalıların (Abişa, Abisar)* en erken M.Ö. XIX. yüzyıla ait Mısır kaynağında geçtiği kabul edilirse, neden Hitit Krallığı'nın yıkılışına kadar kaynaklarda görünmezler? Hatti dili ve Hattiler, ülkelerinin M.Ö. XVII. yüzyılda yabancı dilli Hititler-Nesitler tarafından fethedilmesiyle ne oldu? Hatti dili gerçekten de M.Ö. III. binyılın sonu - II. binyılın başında, bazı ciddi tarihsel çalışmalarda [201, 119] yazıldığı gibi yok mu oldu, yoksa günümüzde yaşayan herhangi bir dilde mirasçısı var mı? Son olarak, birçok bilim insanının çabalarıyla ortaya çıkarılan ve Abhaz-Adıge dillerini Hattice ile bağlayan oldukça önemli ortak özelliklere rağmen, şu soru hala cevapsızdır. Abhaz-Adıgelerin hangi kısmı genetik olarak Hattilere daha yakındır; yoksa Hatti dili, Proto-Abhaz-Adıge dilinin bağımsız bir kolu muydu?

Bu ve diğer önemli sorulara yanıtlar, öncelikle Hattice ile Abhaz-Adıge dillerinin karşılaştırmalı-tarihsel incelemesi sonucunda elde edilebilir. Ancak bu yolda oldukça ciddi engeller bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Hattice hakkındaki mevcut anlayış, Hint-Avrupa kökenli bir dilde yazılmış Hitit belgelerinin incelenmesiyle şekillenmiştir. Bu belgelerde genellikle "**hattili**" ("Hattice olarak") notuyla Hattice eklemeler ve metinler yapılmıştır - bu da "**hatti**" ülke adından türetilen bir işarettir [202, 70].

Hititli yazıcıların, ağırlıklı olarak Hatti dini ayinlerinden parçalar kaydederken, artık Hatticeyi anlamadıkları ve bu nedenle orijinal metni aktarım doğruluklarının (hatta yan-

lış kelime bölümlemelerine kadar) uzmanlarda belli şüpheler uyandırdığı bilinmektedir. Ayrıca, hem Hitit hem de Hatti metinlerinin kaydında kullanılan Akad çivi yazısı sistemi, Hatti ses yapısını aktarmak için tamamen uygunsuzdur: örneğin, sadece 13-14 ünsüzü ayırt edebilirken, Hattide muhtemelen onlarca ünsüz bulunmaktaydı. Bu nedenle, Hattioloji uzmanlarının belirttiği gibi, Hatti dilinin fonolojik sistemini yeniden oluşturmak şimdiye kadar mümkün olmamıştır. Bu da onun belirli bir dil ailesine ait olduğuna dair güvenilir bir karar vermeyi imkânsız kılmaktadır, çünkü bunun için Hatti ve karşılaştırılan dilin (veya tercihen Hatti kadar eski bir proto-dilin) fonemleri arasında düzenli denklikler kurmak gerekmektedir [201, 119].

Bu durumda, Hitit metinlerinin ve Abhaz-Adıge dillerinin verilerinin yanı sıra, özellikle M.Ö. II. binyılda Hititlerin etkisi altında bulunan bir dizi halk arasında yaygın olan eski kültürel terimlerin analizi de önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, büyük ölçüde Küçük Asya'nın tarihsel toponimisi ve özellikle de etnotoponim olan Hattiler hakkındaki onomastik materyal de kilit önemdedir.

Artık bilindiği gibi, "**hatti**" adı başlangıçta bir şehri (şimdi Türkiye'deki Boğazköy) ve onun sakinlerini [201, 119] belirtiyordu, daha sonra bir ülkenin ve halkının adı haline geldi ve ardından "**Hititler**" biçiminde, M.Ö. XVII. yüzyılda Hitit Krallığı'nın kurucularından biri olan Hint-Avrupa dil grubundan bir halkı temsil etmeye başladı.

"**Hattiler**" adı - orijinal kaynakta "**Hatti**" olarak, bilimsel literatürde bir şehir, ülke, halkın adı olarak ve "**Hattice**", "**Hattice olarak**" anlamlarında yer almaktadır. Ancak "**Hattice**" ve özellikle "**Hattice olarak**" çevirisi yapılan bir kelimenin aynı zamanda bir etnotoponim olması mümkün değildir. Genellikle birincisi, ikincisinden yani bir şehir, ülke veya halkın adından türetilmelidir.

Bu nedenle, "**Hatti**" - "**Hattice**" kelimesinde, saf haliyle bir şehir, ülke veya halk adı olan bir kök ve soneksel bir öğe görülmelidir. Görünüşe göre, buradaki orijinal kök, eski bir yazıcı tarafından **hattə** yani çift **t** ile yazılmış **hatə** olabilir - bu da **ha-tə** kelimesinin son öğesinin, Abhaz-Abazaca **tı (ҭы)**'ya karşılık gelen ötümsüz olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Yeni Krallık dönemi (M.Ö. XVI-XIII. yüzyıllar) Mısır kaynaklarında, Mısır'ın Filistin ve Suriye'deki en büyük düşmanı olarak kaydedilen **ht'** halkının adı (şartlı olarak "**heta**" olarak seslendirilmiştir) ilgi çekicidir [201, 121].

Eğer **hatъ (ht')**'nin başlangıçta bir şehir adı, belirli bir bölgenin yöneticilerinin ikametgâhı olduğu varsayılırsa, bu kök şeffaf Abhaz-Abaza **ahtı // hatı (аҳҭы // ҳаҭы)** - "ikametgâh", tam anlamıyla "prenslerin veya kralın yeri" ile özdeştir; burada **h-** "**prens**", "**kral**" (modern Abhazca **ah**, Abazaca **a-hı** "**prens, kral**") ve **tı** - yerel sonek-

tir. Bu kelimenin fonetik varyantları, Abhazya'daki bazı coğrafi adlarda tespit edilmiştir. Abhazya'nın başkenti Sohum'da, geçmişte Abhazya yöneticilerinin (ünlü Keleşbey Çaçba dâhil) ikametgâhlarından birinin bulunduğu **Aht-xuaa** veya **Hat-xua** olarak bilinen bir yükselti vardır; tam anlamıyla "**kralın (veya prensin) yerinin dağı**" [94, 111]. Abhazya krallarının-yöneticilerinin Lıhnı köyündeki ikametgâhına bitişik bölge ise **Ahtı- xutçüa (Аҳҭы-хәпа)** olarak adlandırılır, tam anlamıyla "kraliyet (prenslik) ikametgâhının dağ eteği", burada **ahtı-** "ikametgâh" ve **xutçüa** - "dağ eteği"dir. **a-htı** kökünden ayrıca Abhazca **aht-nı** - "başkent" türetilmiştir; burada **nı-** etnik bölgelerin ve idari merkezlerin adlarını oluşturan yerel sonektir: **Lıh-nı** - Geç Orta Çağ'da Abhazya'nın başkenti, **Aps-nı** - "**Abhazya**", **Egır-nı** - "**Megrelya**" vb.

Hattice (**"hatti"**) kelimesinin kökeni de açıklanabilir görünmektedir: Hattice **hatə**, eski Abhazca **htı** veya **hatı** - "**kralın yeri**", "**başkent-devlet (ülke)**" ve aidiyet eki **ti** (Abhazca **ti**, daha sonra **tüi**'ye dönüşmüştür). Örneğin: **Gagra-tüi** - "**Gagra'lı**" **Moskva-tüi** - "**Moskova'lı**" **Lıhnı-tüi** - "**Lıhnı'lı**" vb. Böylece **hat-ti** kelimesi ve onun Abhazca formu **hat-ti** (modern **hat-tüi**), Hattice'de olduğu gibi Abhazca ve Abazince'de tam anlamıyla "**Hattice**" demektir.

Halys Nehri'nin (modern Kızılırmak) büyük kıvrımı içinde, Hattilerin başkenti **hatь** veya Hatti'nin yanı sıra şu antik şehirler bulunuyordu: **Amkuva** ve **Koman // Kumanlar** (Abhazya'daki Kaman köyüyle karşılaştırınız), Modern **Yenişehir** (Abhazca **apan** "sığ geçit") Boğazköy (eski Hatti) şehrinin doğusunda **Bozok** adında geniş bir plato uzanır. Bu isim Abhaz ve Abazaların yabancı dildeki adı **a-baza**'yı ve eski Ermenice çoğul eki **-k'yi** (örneğin, Abhazlar eski Erm. **abkhazk**; Apsiller eski Erm. **Apsilk** vb.) hatırlatmaktadır. Köprüköy şehri yakınındaki **Bebrek Dağı** ise Abazin prens aile adı **Beber-d** ile bağlantılıdır.

Kızılırmak'ın batısındaki bölgede dikkat çeken hidronimler: **Ayaş** (Abhaz soylu aile adı **Ayaş** ile bağlantılı), **Ankara // Angora // Ankira**, **Zir**, **Kulu** (Kolhis'teki Kulxa şehri ve bölgesiyle karşılaştırınız).

Bu bölgenin hidronimleri özel ilgi çekmektedir. Pek çok tanınmış bilim insanı (P. Uslar, A. Gleye, N. Marr, A. Gren, P. Ushakov, İ. Cavahişvili, S. Canaşia, D. Gulia, İ. Dyakonov, Ş. İnal-ipa vb.) Küçük Asya'nın kuzeydoğu kesiminde ve Güneybatı Transkafkasya'da şu Abhaz-Adıge toponimik gerçeklerini tespit etmişlerdir: **Sinope, Akampsis, Aripsa, Arpas, Diraps, Apsar, Apsarea, Duabzu, Supza, Fazis, Kura** vb.

Türkiye'de Kızılırmak'ın güneyinde "**-z**" ile biten hidronimler:

Devrez (Kızılırmak'ın sol kolu),

Banaz (Ahır Dağları'ndan doğar, aynı yerde Banaz şehri; aşağı kesimlerde Büyük Menderes olarak adlandırılır),

Gediz (Kırka şehrinin altından doğar ve Ege Denizi'ne dökülür).

Bu hidronimlerdeki ortak "**-z**" eki, Abhaz-Abazaca su veya nehir anlamına gelen **dz (ʒ)** temeliyle neredeyse özdeştir ve verimli bir hidronim oluşturucu unsurdur.

"-s" eki de muhtemelen **dz (ʒ)** "**su**", "**nehir**" kökünden türemiştir: **Araks** veya **Aras - Arakz**'dan (Abhazca **Apakʒ**), tam anlamıyla "**Arak Nehri**", **Kars Karz**'dan (**Kapʒ**) "**Kar Nehri**", **Arpas** (veya **Arpa**) **Arpaz** (**Arpadz**), "**Arpa Nehri**" vb.

Görünüşe göre, aynı "**ʒ**" unsuru, Ova ve Çubuk nehirlerinin arasında bulunan **Zir** şehrinin adının önünde de yer almaktadır, yani bu iki nehrin birleştiği noktada: **Zir**'i Abhazca **dzır // dzırı** "**sular**" ve Abhazya'daki **Dzır-kua** ve **Dzır-xu** [93, 623] hidronimleriyle karşılaştırın.

Aynı bölgenin nomenklatüründe, **Egrioz** hidronimi de dikkat çekmektedir. Egrioz Nehri, Bozok platosunun (yukarıda bahsedilmiştir) altından başlar ve Kanak Nehri'ne dökülür. Bu hidronimin temeli olan **Egri** (Türkçe eğri "kavisli" ile karşılaştırın), aynı zamanda Türkiye'deki **Egri-dir Gölü**'nün adında ve Emet ile Simav nehirleri arasındaki **Egri-göz Dağı**'nın adında da bulunmaktadır. Bilindiği üzere, bu temel, saf haliyle "**Egri**", antik dönemde Çoruh Nehri'nin bir adı olarak, daha sonra Tsxenistskali Nehri'nin adı olarak kullanılmış ve günümüzde Abhazca **Egrı**, İngur Nehri'nin adıdır.

Vurgulamak gerekir ki, yukarıda adı geçen tüm hidronimler, Abhaz-Çerkes dillerinin konuşurları açısından çekici görünmekte ve belirli sınırlı bölgelerde, özellikle Türkiye'de gruplar halinde lokalize edilmektedir.

Bu özelliğe göre, daha önce de belirtildiği gibi, öncelikle Kızılırmak'ın (antik Halys) kıvrımının bulunduğu bölge, yani tarihi **Hattilerin** toprakları öne çıkmaktadır. Bu bölgenin antik onomastik katmanı, Hattilerin Abhaz-Adıge ve özellikle Abhaz-Abazin etnik dünyasıyla genetik bir bağlantısı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bilindiği üzere, dillerin akrabalığının temel göstergesi, öncelikle gramer ve sözcük temellerinin benzerliğidir.

Eğer karşılaştırma için kullanılan Hatti sözcüklerinin, Hitit metinlerinden çıkarıldığında başlangıçta Hitit belgelerine dâhil edilirken yazıcılar tarafından çarpıtılmadığı ve daha sonra okuyucular tarafından doğru şekilde seslendirildiği varsayılırsa (ki bilim insanları bu konuda şüphe duymaktadır, yukarıya bakınız), o zaman Hitit Krallığı dönemindeki sözde Hatti dilinin, ne Abhazca ne de Adige dilleriyle doğrudan bir bağlantısı olduğu söylenemez.

Uzmanların tespit ettiği ortak özellikler, yalnızca uzak bir akrabalığa işaret etmektedir. Hitit metinlerinden bilinen sözde Hattice dili, Proto-Abhaz-Adıge dillerinin yapısal olarak şekillenmiş, bağımsız bir kolu gibi görünmekte ve en azından Abhaz-Abaza lehçelerinden oldukça farklıdır. İ.M. Dyakonov'a göre, Hattice dili ya Abhaz-Adıge grubundan çok eski bir dal ya da bu dillerle Kartvel dilleri arasında bir ara halkadır [158, 11]. Ubıh dili araştırmacısı A. Dirr ise Ubıhları antik Hititlerin (Hattilerin) torunları olarak görmüş ve Ubıhça (pekhij) dilini genetik olarak Proto-Hititçe (yani Hattice) ile bağlantılı kabul etmiştir [411, 14, 96; 412, 195].

Hatti bölgesinin antik coğrafi terminolojisi, daha çok Abhaz-Abaza etnosuyla bağlantılı görünmektedir. Bu durum, antik yerli Hattiler ile Hitit Krallığı dönemindeki Hattilerin aynı halk olmayabileceğine işaret edebilir. M.Ö. II. binyılın başlarında, sözde Hattice dilini konuşanlar (pseudo-Hattiler) muhtemelen Halys Nehri'nin kuzey kesiminde, antik **Kussara** veya **Kushshara** şehir-devletinin (modern Çorum bölgesi) sınırları içinde yaşıyorlardı. Kussara'nın güneyinde ise **h(a)ttə** şehir-devleti bulunuyordu ve bu devlet tüm Halys kıvrımının güney bölgesini kontrol ediyordu. Araştırmacıların da belirttiği gibi [201, 119], bu devlet ve halkı adını başkent **hattə**'den almıştır ve toponimiye bakılırsa (yukarıda bahsedilen **h(a)tə** adı dâhil), bu bölgenin orijinal sakinleri büyük olasılıkla ağırlıklı olarak Abhazca konuşuyordu ve muhtemelen antik kaynaklardaki **abisar // apeşla** halkının bir kısmını temsil ediyordu.

Hitit belgeleri, M.Ö. XVIII. yüzyılın başlarına doğru Halys Nehri'nin büyük kıvrımı bölgesinde belirli olaylar yaşandığına ve bunun kısa sürede tüm Orta Küçük Asya'nın etnopolitik durumunda köklü bir değişime yol açtığına dair dolaylı kanıtlar içermektedir. Her şey, Kussara (Kuşşara) kralı Pithanas'ın, bilinmeyen bir nedenle (muhtemelen Hatti yöneticilerinin baskısıyla) kendi ve Hatti krallığının sınırlarının çok ötesinde, Halys Nehri'nin sol tarafındaki güney bölgesine gitmesiyle başlar. Burada aynı Pithanas, "*Nesa şehrinin kralını esir alarak, bu şehri gece baskınıyla ele geçirir ve Nesitlere hiçbir zarar vermeden, orayı kendi ikametgâhı haline getirir*" [201, 127]. Bu bölgede güçlenen Pithanas'ın oğlu Anitta, Nesitlerle (Hint-Avrupa kökenli) birlikte Hatti Krallığı'na saldırır, Hatti şehrini kuşatma altına alır ve temellerine kadar yıkar. Bu antik başkent o kadar nefret edilen bir yerdir ve yeniden canlanmasından o kadar korkulmaktadır ki, Anitta, Hatti'yi ikametgâhı yapmak isteyecek herkesi lanetler. Bununla, muhtemelen gelecekteki Hatti krallarını (şehrin orijinal sakinlerinden olanları) kastetmekteydi, Nes ve Kussara vatandaşlarını değil [201, 128]. Buradan, antik Hatti şehir-devletinin özellikle acımasız bir şekilde yıkıldığı (M.Ö. XVII. yüzyıl) ve topraklarının Kussara-Nesit

Krallığı'na geçtiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen o sırada burada bir nüfus değişimi de yaşanmıştır yerli (Abhazca konuşan?) Hattiler, yeni oluşan Kussara-Nesit devletinin (Hitit Krallığı olarak bilinen) batı ve güney sınırlarına itilmişlerdir. Bu durum, Abeşlalılar ve Kaşkilerin Hitit İmparatorluğu'nun var olduğu süre boyunca uzlaşmaz düşmanları haline gelmesiyle de bağlantılı olabilir.

Yıkılan Hatti devletinin toprakları eski adı olan **hattъ** ile anılmaya devam ederken, bu bölgeyi **Nesitlerle** birlikte fetheden yeni sahipleri (muhtemelen Kussaralar) "**Hatti halkı**" veya "**Hatti ülkesinin insanları**" olarak adlandırılmıştır. Zamanla **hattъ** adı "**Hititler**"e dönüşmüş ve bu terim, Hitit devletinin ana nüfusunu oluşturan Hint-Avrupalıları ifade etmeye başlamıştır. M.Ö. XV. yüzyılda ise "lanetlenmiş" antik Hatti şehri (Hititçe Hattuş), Hitit İmparatorluğu'nun yeni başkenti olarak yeniden inşa edilmiştir.

Tüm bu veriler ve özellikle Kussaraların Hitit devletindeki rolü dikkate alındığında, Hitit metinlerinde **hattili** ("Hattice olarak", "Hattice") notuyla geçen dil malzemesinin aslında Kussaralara ait olduğu söylenebilir. Hattice olarak bilinen bu dil malzemesi, Hattice yani Kussarca (yeni Hattice) dilinin, yukarıda da belirtildiği gibi, büyük olasılıkla Proto-Abhaz-Adıge dilinin bağımsız bir kolu olduğunu göstermektedir. Bilim insanlarına göre, bu sözde Hatti (Kussarca - V.K.) dili, Hitit İmparatorluğu döneminde Hint-Avrupa dil ortamı tarafından absorbe edilmiştir [189, 367].

Son olarak, Abhaz ve Abaza atalarının antik Hatti ülkesiyle bağlantısına dair önemli argümanlardan biri de folklorik verilerdir. Örneğin, Abazin folkloru **ХІаты (Hatti)** etnotoponimini korumuştur. Abazin uzmanlar S.U. Pazov ve A.H. Tatırşao şöyle yazmaktadır: "...**ХІаты дцатІ ('Hattilere gitti'. - V.K.) // ХІаты дцан дгІайтІ ('Hattilere gitti ve geri döndü'. - V.K.)** şeklinde bir deyim vardır" [413, 12].

Folklorist V.B. Tugov, Hatti ülkesinden de bahseden şu Abazin tekerlemesini yayınlamıştır:

ЪахІы-ъахІы!	*Kxı-kxı!*
Ауи дзачІвыйа?	*Kim o?*
ЦІаракІвыжв сакІвпІ	*Benim, Çarakuş.*
Уабаъаз?	*Neredeydin?*
ХІатты саъан.	*Hattı'daydım.*
Йудрыфйа?	*Ne ikram ettiler?*
Тшыбгъабаста.	*At sırtından basta.*
Схъвы абау?	*Benim payım nerede?*

АцIла йхъанI.	*Ağaçta.*
АцIла абау?	*Ağaç nerede?*
АгврыхIа йпнакъытI.	*Balta kesti.*
АгврыхIа абау?	*Balta nerede?*
АлгъачI йабылтI.	*Bozkır ateşi yaktı.*
АлгъачI абау?	*Bozkır ateşi nerede?*
Адзы йарычвтI.	*Su söndürdü.*
Адзы абау?	*Su nerede?*
Ала йажвтI.	*Köpek içti.*
Ала абау?	*Köpek nerede?*
Дон йцатI!	*Don'a gitti!*

Hatlarla ilgili bir de alay şarkısı var:

ХIатт, хIатт – джьалала!
ХIатты, хIатты – джьалала!
ХIатт, хIатт – джьалала!
ХIатты, хIатты – джьалала!

V. Kopsergenova'ya göre "**calala**" (**джьалала**), "izin verilen ve verilmeyen her şeyi yapmaya cüret eden, huzursuz, dengesiz bir Hatti" anlamına gelmektedir [407, 120].

Hattilerle bağlantılı bir diğer unsur da Abazincede **xatık ("хIатыкъ")** adı verilen bir çeşit yassı ekmektir; bu kelime tam anlamıyla "**Hatti yemeği**" demektir [407, 121].

Dolayısıyla, yukarıda anlatılanların bütünü, antik Hatti devletinin Abhazca (yani Abazaca) konuşan bir ülke olabileceğini söylemek için belirli bir temel sağlamaktadır.

V. BÖLÜM

KÜÇÜK ASYA TARİHİ BAĞLAMINDA ABHAZ-ABAZA ETNİK DÜNYASI (M.Ö. XV–XI. yüzyılLAR)

M.Ö. XVII. yüzyılda Kussara-Nesitler tarafından Hatti Devleti'nin acımasızca yıkılması, büyük olasılıkla yerli nüfusun bölgeden göç etmesine yol açmıştır. Bu durum ve Hatti topraklarında güçlü Hitit Krallığı'nın kurulması, Küçük Asya bölgesinin etnopolitik durumunu derinden etkilemiştir. M.Ö. II. binyılın ortalarına gelindiğinde, Hatti-Abeşla topluluklarının, Küçük Asya'nın batısında, güneyinde ve güneydoğusunda bir dizi krallığın kurucularından olduğu anlaşılmaktadır.

Batıda, Banaz (Büyük Menderes) ve Gediz (Hermos) nehirleri arasında yer alan **Arzava** ve **Seha Nehri Ülkesi** (muhtemelen **Assuva** da) bu krallıklardandı. Bu bölgenin güney ucu Ege Denizi'ne kadar uzanıyordu. Arzava Krallığı'nın, bazen Seha Nehri Ülkesi ve diğer özerk yapıları da içine alan, çok uluslu büyük bir devlet olduğu düşünülmektedir.

Bu bölgedeki coğrafi adlar dikkat çekicidir: **Ahır Dağı** (Banaz Nehri'nin kaynağında) Abhazca **axra** veya **axır** ("uçurum", "kayalık dağ") ve **axrı** ("tepe", "zirve") ile bağlantılıdır. Diğer dağlar: **Gal, Eğrigöz**. Şehirler: **Hocalı** (Çal Dağı eteklerinde), **Karaçal** (Eren Nehri yakınında), **Kırka** (şehir ve nehir), **Çine** (şehir ve Büyük Menderes'in sol kolu), ayrıca Küçük Menderes Nehri'nin sol kıyısındaki **Çatal** ve **Ödemiş**. Bu isimlerin hemen hepsi Abhazya toponimisinde de mevcuttur: **Çal** köyü ve dağı, **Egri Nehri, Hocal Dağı, Tkuarçal // Karçal** şehri [30, 31, 76; 93]. **Kırka** – Kirkipal ile karşılaştırılabilir. **Çin** köyü, **Çatal** Dağı. **Ödemiş** Abhazya'daki Tamış, Tou-mış, Gerge-mış gibi köy adlarıyla benzerlik gösterir [93]. Ayrıca Türkiye'deki **Keçi-barlu** şehri (Kuban Nehri'nin kolu Keç-psı ve Abhaz prens aile adı Keç, Geç ile bağlantılı), **Kartı** (Tiflis'in eski adı Kart), **Kula** (Kolhis'teki Kula şehri) gibi yerleşimler de bulunmaktadır. Nehirlerden **Banaz, Gediz** ve **Kum** (Gediz Nehri'nin sağ kolu) ise Abhazya'daki Gum, Guma

yerleşimleri ve Gum-sta Nehri ile Kuzey Kafkasya'daki Kum Nehri'yle benzerlik gösterir.

Büyük ve Küçük Menderes nehirleri arasında, Ege Denizi yakınında bulunan antik **Apasa** şehri (modern Efes) [History of the Ancient East kitabındaki haritaya bakınız, 201], Abhaz ve Abazaların kendi adları olan **apasa // abasa // abaza** ile örtüşmektedir (Bkz. Bölüm II).

Arzava krallığının adındaki **-va** eki, Abhazca **ua** ("halk") ile karşılaştırılabilir ve etnonim oluşturan bir unsurdur:

- **Aps-ua** – "Abhaz"
- **Agır-ua** – "Megrel"
- **Akırt-ua** – "Gürcü" vb.

İ.M. Dyakonov, Küçük Asya'daki -u(va), -ua ile biten coğrafi adlarda Hurrice aitlik eki -va'yı görmektedir. Örneğin, Salua toponimi "Sala halkının bölgesi" anlamına gelir [180, 86]. Aynı ek, Arzava'nın yukarısındaki **Assuva** (Abhazca aşua ← as-ua – "Abaza") ve **Axiyava** krallıklarının yanı sıra **Pahhuva, Işuva, Xemuva** gibi krallıkların adlarında da bulunur (aşağıya bakınız).

Seha Nehri Ülkesi'nin kralı **Manapa-Tattas**'ın adı Abhazca tam anlamıyla "**Mana oğlu - Tattas**" demektir (**pa** – Abhazca **a-pa** – "oğul"). **Tattas** (Abhazlarda Tattaş), "yumuşak", "iyi", "hoşgörülü" anlamına gelen Tatta kelimesinden türemiş bir prens adıdır.

Hitit kralı II. Murşili, Arzava şehri **Apasa** (Apasas) ile birlikte bu ülkenin kralı **Uaxxatsit** (Uaxxatsitis)'ten de bahseder [201, 155]. Bu isim, Abhaz Nart destanının kahramanlarından **Uaxsit // Uaxasit** ile örtüşmektedir [74, 41].

Ayrıca, Abhazcada "deniz kıyısı" veya "deniz" anlamına gelen **aga** kelimesinin Ege Denizi (**Aigaion**) ile ses benzerliği tesadüfi olmayabilir.

Türkiye'nin güneydoğusunda, Küçük Asya'daki Toroslar'da, Tarsus, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin havzalarında, yani tarihi Katsu vadisi bölgesinde, coğrafi nesnelerin ilginç adlarından oluşan bir grup dikkat çekmektedir. Bunlar: küçük bir dağ krallığı olan **Tabal**, karşılaştırma için Tsabal Abhazya'da bir dağ bölgesi ve topluluğunun adı; **Çamardı Dağı** Çakıt Nehri'nin kaynağında -karşılaştırma için Açmarda // Çamarda- Abhazya'nın Gagra bölgesindeki bir dağ; **Çakıt** mevkii ve nehri (Çamardı Dağı'ndan doğar ve Seyhan Nehri'ne dökülür). Bu birbirine bağlı isimlerde, eski Abhaz krallarının **Açı** (şimdi Aç-ba) soyadının temeli görülüyor gibidir – buradan **Çamardı** oronimi (Abhazya'da Açmarda // Çamarda Dağı), kelimenin tam anlamıyla "**Ça'ların yokuşu**

veya eğimi" olarak çevrilir, burada **mardı // marda** "dik yokuş", "dik eğim" anlamına gelir. İkincisi ise **Çakıt**, kelimenin tam anlamıyla "**Çaaların köyü**" demektir, Abhazya'daki köy adlarıyla karşılaştırın: Çaa-rkıt "**Çaaların köyü**", Baz-kıt – "**Bazların köyü**", Eş-kıt "**Eşlerin köyü**", Lou-kıt, Tam-kıt vb.

Aynı bölgede **Mededsiz** Dağı ve Nehri bulunur. Buradaki **-dsiz** eki, Abhazca **dzij** (**adzıj** – "su birikintisi", "gölcük") ile bağlantılı olabilir. Mede-dsiz Nehri, adını taşıyan dağdan doğar ve oluşturduğu gölcüklerde son bulur. Diğer ilginç yer adları: **Zanapa** (Mededsiz Nehri yakınında), Abhazya'daki Anapa, Kuanapa ile karşılaştırılabilir. **Tarsus // Tars** şehri ve nehri (M.S. II. yüzyılda Arrian'ın bahsettiği Abhazya'daki Tarsur Nehri). Ceyhan Havzası'nda **Kozan** şehri ve nehri, Abhazya'nın Tkuarçal şehrindeki Kuazan yerleşimi. **Axır Dağı** (yukarıda bahsedilen ikinci Axır Dağı). **Maraş** şehri (Ahır Dağı eteklerinde),Abhaz prens ailesi **Mar(ı)ş-an** ile bağlantılı. **Darende** şehri (Tohma Nehri'nin sağ kıyısında), Abhazya'daki **Dranda // Daranda** yerleşimi [94, 161-166].

Ayrıca, **Kitsuva-dna** krallığının adı ve başkenti **Kummanna** dikkat çekmektedir. **Kitsuva-dna** adının sonundaki "**-dna**" eki, Abhazca toponimlerle benzerlik göstermektedir: **Aşu-dünı** "Abazya" (yani "Abazaların ülkesi"), **Apş-dünı, Bgar-dünı, Dzidünı // Dzi-düna** – Abhazya'daki tarihi köyler. Bu isimleri birleştiren son ek olan "**düna**", "düzlük yeri" veya "düzlük ülke" anlamına gelir; "**dü**" (eski ← d) – "düzlük" ve "**-na**" yer bildiren bir ektir. **Kitsuva-dna** adının kökü olan "**Kitsu-va**" ise, muhtemelen Arza-va, Assu-va, Pakhu-va, Ishu-va, Hemu-va gibi krallıkların adlarında da görülen etnonimik bir son ek olan "**va**" bulunmaktadır. Bu, Abhazcadaki etnonim yapıcı "**ua**" – "halk" ile karşılaştırılabilir (bkz. yukarı). Aynı zamanda, bu krallığın başkenti olan **Kummanna** adı, Abhazya'nın merkezindeki Kamana köyü ve kutsal mekânı ile benzerlik göstermektedir. Son olarak, **Kitsuva-dna** dağlarının, demir ve gümüş madenleriyle ünlü olduğu [189, 504] ve "**Tavr // Tavra**" olarak adlandırıldığı ilginçtir. Abhazcada "**Tsaurı // Tsaura**" biçiminde ifade edilen bu ad, kelimenin tam anlamıyla "*kurşun (veya kalay) elde edilen yer*" anlamına gelir: "**tsa**" "kurşun" (Abazacada "kalay") ve "**aura**" "elde etmek".

Bilim insanlarına göre, Kitsuva-dna Krallığı M.Ö. XVI. yüzyılda ortaya çıkmış ve Luvice-Hurrice konuşan, Hurri kraliyet hanedanına sahip bir devlet olarak tanımlanmıştır. Başlangıçta Hitit Devleti ile anlaşmalı ilişkiler içinde olan krallık, daha sonra Hurri Devleti Mitanni'nin etkisi altına girmiş ve Mısırlılar ile Hititler arasındaki Kadeş Savaşı'nda Hititlerin tarafında yer almıştır. Bu krallık**,** M.Ö. XII. yüzyılın başlarında "Deniz

Kavimleri" tarafından yıkılmıştır.

Kitsuvadna Hurrileri, Mitanni Hurrilerinin dilinden farklı bir dil konuşuyordu [201, 124, 134] ve yukarıda verilen dilsel veriler onları Abhazların ve Abazaların atalarıyla ilişkilendirmektedir.

Yukarıda belirtilen Kitsuvadna bölgesinin yakınında, özellikle Fırat Nehri'nin sağ kıyısında bir şehir ve Fırat'ın sağ kolu olan **Kiyaxta Nehri** bulunmaktadır. Bu hidrotoponimde de Abhaz-Abaza hidronimik soneki **-ta** ve Kabardeyce Kex (Adigelerin adı ve kelimenin tam anlamıyla "aşağıdakiler" anlamına gelen) kökenli eski bir kabile adı olan **Kiyax (Кяхь)** görülebilir [204, 267]. Hitit İmparatorluğu döneminde, Kiyaxta Nehri'nin aşağısında, Fırat kıyısında **Haxxa** ve **Haşşu (Haşşa)** şehirleri yer alıyordu. Sonuncusunun, Türkçede "altın taş", "altın taşlar (yığınları)" anlamına gelen modern Türk şehri **Altıntaş**'a karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, eski **Haşşu**'nun Abhazca **Haşa (Хаша)** – "*beyaz taş (veya beyaz taşlar)"* (burada **ha** "taş", **ş** "beyaz", "açık renk") veya **hassa** *"küçük taşlar", "küçük taş yığını*"; **ahasa** "iri kum" şeklindeki olası açıklaması da ilgi çekicidir. Dikkat çeken bir diğer nokta, **Haşşu** sakinlerinin **haşşuva** veya **hassuva** olarak adlandırılmasıdır; burada daha önce bahsedilen **-va // -ua** "insanlar" son eki mevcuttur: **haşşuva // hassuva**, kelimenin tam anlamıyla "Haşşa halkı", yani "Haşşulular" (bkz. yukarıda). İkinci antik şehir olan **Xaxxa**'nın adı ise Abhaz-Abaza dilindeki **Xaxa // Xaxxa "yayılmış", "tek başına duran", "çıkıntı yapan"** ile benzerlik göstermektedir.

Antik **Haşşu**'nun (günümüzdeki Altıntaş) güneyinde, Türkiye-Suriye sınırına daha yakın bir noktada, Fırat'a orijinal adı Nezip olan bir nehir dökülür; aynı nehrin kıyısında **Nizip** şehri de bulunmaktadır (karşılaştırınız: Abhazya'daki Mezıb, Bzıp, Pşap nehirleri; Huap, Garp köyleri vb.). Nezip Nehri'nin biraz aşağısında, Fırat kenarında, adı Abaza toplumunun bir kolu olan **Barak (Baraka-ipa)**, yani Barakaylar ile benzerlik gösteren **Barak** şehri de yer almaktadır.

M.Ö. II. binyılın ilk yarısında (hatta daha önce) bazı Abhaz-Abaza etnik gruplarının Fenike, Filistin ve çevre bölgeleriyle bağlantıları olduğunu söylemek için de bir miktar dayanak vardır. Onomastik materyale dayanılırsa, burada da Abhazya'daki yer adlarıyla paralellikler gösteren veya Abhaz prens ve asillerinin kabile adlarıyla benzeşen bir dizi coğrafi isim bulunduğu görülür:

- **Akka // Akki** -Fenike'nin en güneydeki sahil şehri- karşılaştırınız: antik Akku // Akki, modern Abhaz **Akua,** Abhazya'nın başkenti (Suhum), aynı zamanda deniz kıyısında yer alır;

• **Gubla (Bibl)** şehri. Karşılaştırınız: **Ubla (Aubla)**, Abhazlar ve Abazaler arasında en saygın prens ailesinin kabile adı, folklor verilerine göre kraliyet ailesi Lau // Lou (Açba) ile akraba olduğu kabul edilir;

• Fenike'nin kuzey sınırında, deniz kıyısındaki **Tsumur // Sumur** şehri. Karşılaştırınız: **Tsumur // Sumur,** Abhazya'nın merkezinde bir nehir ve köy;

• Antik Ugarit kent-devletinin sınırları içinde, Akdeniz kıyısındaki **Akra** şehri. Karşılaştırınız: Abhazya'nın sahilindeki **Akra** ve **Anakra**, Abhazcada "deniz feneri" anlamına gelir.

Yukarıdaki paralelliklere şu benzerlikler de eklenebilir:

• **Karkamış** – Fırat'ın büyük kıvrımında yer alan antik bir kent-devletin adı ve **Giargiamış (Гьаргьамышь)** Abhazya'nın Gulrıpş bölgesinde bir köy ve mevki [93, 333, 344];

• Hitit-Suriye şehri **Kadeş** (aynı zamanda Kindza), Orontes Nehri kıyısında ve **Kadoş//Kodoş** tarihsel Batı Abhazya'da, Tuapse şehri yakınında bir sahil köyü ve koy. İkincisi, yani Kafkasya'daki **Kadoş // Kodoş,** XVIII. yüzyılın ortalarında Peysonel tarafından kaydedilmiştir [206]. Şöyle yazar: *"**Kadoş** açık bir koy. Burası, Abazaların ve Çerkeslerin (pangiassan ağacı) saygı duyduğu ünlü ağacın bulunduğu yerdir. 'Kutsal' anlamına gelen Kadoş kelimesinin etimolojisi, aynı pangiassan gibi, Yunanlıların kutsal bakireye verdiği isim olan Yunanca panaghia'dan gelir"* [207, 198–199]. J.N. Kokov'a göre, Çerkesler ve Abazaların tarihsel Kodoş kelimesini saygı duyulan, kutsal yerleri ifade etmek için kullanması, "kutsal" anlamındaki Arapça Kudüs ile bağlantılı olduğunu gösterir. Şöyle devam eder: "Kafkasya'daki **Kodoş (Kadoş)** toponimini, Ön Asya'daki **Kadeş**'ten (aslan sırtında oturan bir kadın şeklinde tasvir edilen antik Asur tanrıçasının adı; Suriye'deki en büyük Hitit kalesinin adı) ayrı düşünmek pek anlamlı değildir. Bu paralellik, Kafkasya-Ön Asya onomastiğinde tek benzerlik olmadığı için göz ardı edilmemelidir" [207, 198–199].

Öte yandan, Abhaz folkloruna göre **Kodoş** (Abhazca: **Kuadaş**) bir kabile adı veya tanrılaştırılmış bir isim olabilir. Ş.D. İnal-ipa'nın belirttiği gibi, Abhaz folklorunda **Kuadaş-pha (pha** – "kız"), kişi adı olmayan, sadece Kuadaş soyundan geldiği bilinen belirsiz bir göksel bakire imgesidir [74, 35, 191].

Öte yandan, Ön Asya şehri **Kadeş**'in ikinci adı olan **Kindza**'nın Abhaz-Abaza asilzade ailesi **Kindza // Kintsa** [74, 166, 184, 206] ile örtüşmesi ve bu şehrin bulunduğu Orontes Nehri'nin adının kökünün Abhaz-Abaza prens ailesi **Aran//Arin //Arın (Arınba, Arınd-ba)** [74, 160] ile benzerliği de ilgi çekicidir. Hidronim Orontes'in sonundaki

-ta eki ise, Abhaz hidronimik soneki **-ta** ile aynı olabilir (karşılaştırınız: Gumıs-ta, Hıps-ta, Mçış-ta, Dzia-ta, Basla-ta vb.) [91, 46].

M.Ö. II. binyılda bazı Abhaz-Abaza atalarının Fenike, Filistin ve çevre bölgelerde varlığına dair başka kanıtlar da vardır. Örneğin, Avusturyalı bilim insanı A. Irku ve Rus epigrafi profesörü G.F. Turçaninov gibi araştırmacılar, M.Ö. 2000–1800 yıllarında Byblos'a psödo-hiyeroglif yazıyı Kafkasyalılarla, özellikle Abhaz-Abazalarla akraba olan **Aşuyların** getirdiğini düşünmektedir. G.F. Turçaninov tarafından deşifre edilen ve *"Maykop Yazıtı"* olarak bilinen M.Ö. XIII–XII. yüzyıla ait bu yazıt, onun tarafından *"Kolh (eski Abhaz) yazısı"* veya *"Aşu (eski Abhaz-Abaza-Ubıh) yazısı"* olarak adlandırılmıştır [208, 18].Aynı şekilde, M.Ö. XV-XIII. yüzyıllara ait Ugarit metinlerindeki materyaller oldukça önemli bir ilgi odağıdır. Öncelikle, bu metinlerde geçen kralların adları, yüksek rütbeli yetkililer ve bazı terimler, M.Ö. II. binyılın ikinci yarısında Ugarit kent-devletinde Abhazca konuşan bir kraliyet hanedanının varlığına işaret ediyor gibi görünmektedir. Örneğin, Ugarit arşivlerinde sırasıyla Ugarit kralları **Nikm-Addu I, Nikm-Epa, Nikm-Addu II** ve onun oğlu **Nikm-Epa** vb. adları geçmektedir. Kraliyet adı **Nikm-Addu**, Abhazcada "**Büyük Nikm**" olarak çevrilebilir; burada **addu (adu)** "büyük", "ulu" anlamına gelir. Diğer materyallere bakılırsa, "**addu**" sıfatı, kralların isimleriyle birleştiğinde "büyük" anlamına gelirken, diğer durumlarda (Abhazlarda olduğu gibi) "reis", "baş", "lider" (aile, klan, topluluk vb. başı) anlamında da kullanılmıştır.

Kral **Nikm-Addu**'nun oğlu, **Nikm-Epe** olarak adlandırılır; burada Abhazca formu **Nikm-ipa** veya **Nikm-ipa**'yı ("Nikm'in oğlu") görmek zor değildir: **-i-pa // i-pı-** "onun oğlu". Burada "**i"** 2. şahıs iyelik zamiri, "**pa"** "oğul".

Ayrıca, Ugarit metinlerinde, intikam amacıyla kendi oğulları yerine kızından olan torununu evlat edinen ve ona mirasını bırakan bir **Abdu//Abdi**'den bahsedilir. Görünüşe göre, burada bu dedenin özel adı değil, Abhazcada'ki "dede", kelimenin tam anlamıyla "büyük baba" anlamına gelen "**abdu"** kelimesi kullanılmıştır. Muhtemelen, evlat edinilen torun, Amurru'nun ilk yöneticisi Abdu (Abdi), Aşırta'nın (?) soyundan gelen **Aziru** idi. Bu nedenle, kaynakta bu iki dedenin aynı şekilde **"Abdu"**, yani "dede" olarak adlandırılması tesadüf değildir. Aziru, daha sonra Amurru'nun en güçlü kralı olur [201, 248–249].

Ugarit Kralı **Nikm-Epa**'nın varlıklı saray mensuplarından biri ve daha sonra onun varisi olan **Ammistamr(u)** adlı bir kişi de bilinmektedir; bu isimde Abhazca sosyal terim **aamısta**: "saraylı", "asilzade" ve **marı // mara**: "sahip olmak", "yönetmek" sezil-

mektedir. Ugarit'te Kral **Ammistamra**'dan sonra **İberanu** (muhtemelen Ammistamra'nın oğlu) tahta geçer, ardından onun oğlu ve varisi **Nikm-Addu III** olarak anılır; Ugarit'in son kralı ise **Amurapi** (M.Ö. XIII. yüzyıl sonu – XII. yüzyıl başı) olur [201, 259].

Aynı şekilde, Biblos veya Gubla krallarının isimleri de ilgi çekicidir. M.Ö. XIV-XIII. yüzyıllarda, Mısır etkisinin neredeyse bin yıl öncesinden beri sağlam bir şekilde yerleştiği Gubla (Biblos) kralları, resmi dil olarak Mısır dilini kullanıyor ve firavunların iradesini yerine getiren kişiler olarak genellikle bu dilde yazıtlar diktiriyorlardı [201, 226]. Örneğin, bu yazıtlarda (M.Ö. XIV. yüzyıl sonu) Biblos kralları **Abişemu I** ve onun oğlu **Yapaşemu-Abi I**'den bahsedilir. Baba **Abi-şemu I**'in adında (Abhazca **ab** – "baba") Abhazca **aabiaşa** "amca", kelimenin tam anlamıyla "babanın kardeşi" terimini görmek mümkündür; ancak **-mu** ekinin anlamı belirsizdir. İkinci kralın adı olan **Yapaşemu-Abi I** (Abişemu I'in oğlu) ise, "Abi-I'in oğlunun kardeşi" (muhtemelen anne tarafından) olarak yorumlanabilir. Burada ön ek **Yapa**, Abhazca **i-pa**, yani "onun oğlu" ile örtüşür (bkz. yukarıda). Biblos'ta daha sonra ikinci bir aile çifti, baba **Abişemu II** ve onun oğlu **Yapa-şemu-Abi II** hüküm sürdü. Hepsi ve bölge için oldukça kargaşalı bir dönemde hüküm süren sonraki Biblos kralı **Rib-Addi**, firavun iktidarıyla yakından bağlantılıydı. Kral **Rib-Addi** döneminde, burada son derece zor bir askeri-politik durum ortaya çıktı; bu da nüfusun kitlesel olarak yoksullaşmasına ve insanların özgür **hapiru** bölgelerine göç etmesine neden oldu. Hapirular bu durumu fırsat bilerek Amurru krallığını kurdular.

Doğu bilimciler, özellikle İ. Dyakonov'un yazdığı gibi, Amurru'nun ilk yöneticisi **Abdi Aşirta**, halkı Biblos (Gubla)'a saldırmaya ve yakındaki ülkelerden (şehirlerden) valileri kovmaya çağırarak, bir anti-firavun koalisyonu oluşturulması gerektiğini ima etti. Bununla birlikte, **Abdi-Aşirta** ve daha sonra oğlu **Aziru**, Mısır'a yazdıkları mektuplarda ihtiyatlı davranarak firavunun sadık hizmetkârları gibi görünüyorlardı; ancak ikisi de sistematik olarak ajanları aracılığıyla çevre şehirlerin halkını "valilerini" öldürmeye ve hapirulara katılmaya çağırdı. Bu sadece Biblos'ta değil, komşu şehirlerde, Sur ve Ambi (Ammiya) ve hatta Mısır sınırlarına kadar uzanan Filistin'de de yaşandı; burada kölelerin isyanlarına kadar varan olaylar meydana geldi. Örneğin, Filistin'deki Kenanlı krallardan biri (**Milkiel**), firavundan askeri yardım istedi: *"kölelerimiz bizi öldürmesin diye"*; Kudüs kralı **Abdi-Heba** ise, bir devlet adamının kölelerinin onu gerçekten de **Zilu** (daha doğrusu Çilu, Abhazya'daki Çlou köyü ile karşılaştırınız) şehrinin kapılarında öldürdüğünü ve daha sonra hapirulara katıldığını bildirdi [201, 248].

Fenike şehir devletlerinin halklarıyla yapılan savaşta **Abdaşirta (veya Abdi-Aşirta)** da öldürüldü [189, 393]. Bu bağlamda, Abdi-Aşirta//Abdaşirta adının ikinci kısmı olan **aşirta**, Abhazcada kelimenin tam anlamıyla "**öldürme yeri**", "**idam yeri**" anlamına gelir. A**şır, aşra** "öldürmek" fiilinden ve **-ta** lokatif ekinden türemiştir. Karşılaştırınız: Abazaca **aba-şırta**, Abhazca **aiba-şırta:** "çarpışma yeri". Kelimenin tam anlamıyla "karşılıklı öldürme yeri"; Abhazya'da **ab-aşırta** "boğa öldürme yeri" vb. Abhaz etimolojisinden hareket edersek, orijinal kaydın veya okumanın doğruluğu konusunda şüpheler ortaya çıkar; burada Abdi-Aşirta, muhtemelen Amurru hükümdarının özel adı değil, onun öldürüldüğü yerin (bölgenin) adıdır. Karşılaştırınız: Abhazca **Abduişırta**, kelimenin tam anlamıyla: "**Abdi'nin (veya Abdu) öldürüldüğü yer**". Amurru hükümdarının gerçek adı ise **Abdi//Abdu** ("dede", "büyük (ulu) baba") olmalıdır. Bu acımasız ve kan dökücü kral Abdi veya Abdu'nun adı, Abhazcadaki modası geçmiş bir ifade olan "**Ҳaıı! Abdu ixı laxaait**" ve kısaltılmış haliyle "**Xay! Abadixa (abadihxua)**" ile bir şekilde bağlantılı olabilir; bu ifade büyük bir pişmanlık, üzüntü veya lanet anlamına gelir. İlk tam form, "**Hay! Abdu'nun başı düşsün**", yani "ölmesi (yok olması) için" şeklinde çevrilebilir; karşılaştırınız: Abhazca lanet, **uxı laxaait** – "başın düşsün", yani "öl".

Ayrıca, Kudüs yöneticisi **Abdi-Heba**'nın adı da dikkat çekicidir [201, 248]. Bu ismin ikinci bileşeni "**Heba"**, Abhazca "**eihabı"** "yaşlı", "reis", "yönetici" (buradan **aihabı-ra** "hükümet") kelimesini çağrıştırır. Muhtemelen Abdi-Heba, Abdi-Aşirta'nın ağabeyiydi: **Abdi-Heba**, Abhazca **Abdu eihabı**, yani "**büyük Abdu (Abdi)**" veya "**yaşlı dede**" ile karşılaştırılabilir.

Sanırım, belirtilen bölgelerde Abhaz-Abaza etnik unsurunun geçmişteki varlığına bir dizi başka dilsel gerçek de tanıklık edebilir. Örneğin, bunlara özellikle Doğu Abhazya'da yaygın olan Abhazca ricai ifade "**iaxua**" da dâhildir. Bu ifadeyle her türlü rica cümlesi kurulur: **iahua suhoit** "iaxua, sana yalvarıyorum", **iaxua isıt** "iaxua, onu bana ver", **iaxua ugıl** "iahua, kalk" vb. Abhaz dilinde çoktan kalıplaşmış olan bu kelimenin, İsrail tanrısı Yaxve'nin adından (karşılaştırınız: Abhazca **İaxua**) ayrı olduğunu düşünmek pek mümkün değildir.

Başka bir ilginç gerçek de Abhaz-Abaza dilindeki "**tsabış//sabış**" (cumartesi) ile İbranice "**şabat**" (şabat) arasındaki benzerliktir. Bilindiği gibi, İbranice "**şabat**" (Eski İbranice şabbad) kelimesinden bilim insanları Rusça "**subbota**" (Eski Slavca "subota"), Latince "**Sabbata**", Yunanca "**sambata, sabbaton**", Gürcüce "**şabati**" ve haftanın altıncı gününün diğer benzer adlarını türetmişlerdir [209, 391; 210, 460].

Ancak, bildiğimiz kadarıyla İbranice "**şabat**" kelimesinin etimolojisi hala tam ola-

rak aydınlatılamamıştır. Ayrıca, Eski İbranice "**şabbad**" ile akraba olan Gürcüce "**şabati**", Ermenice "**şapti**" ve diğer birçok dildeki varyantların neden hem "gün", "şafak" hem de "cumartesi" anlamına geldiği de anlaşılamamıştır. Dikkat çeken bir diğer nokta, bu dillerde (Gürcüce, Ermenice vb.) haftanın günlerinin sayımının pazar gününden başlamasıdır. Örneğin, Gürcüce'de pazartesi "**orşabati**" yani "ikinci gün", salı "**samşabati**" yani "üçüncü gün" olarak adlandırılır. Aynı durum Ermenice, Tacikçe, Özbekçe ve diğer birçok dilde de görülür. Oysa Abhaz-Adıge, Slav ve diğer bazı halklarda haftanın ilk günü pazartesidir.

Abhazca ve Abazacada pazartesi günü şu an tam olarak anlaşılmayan bir isimle - "**aşüaxia // aşüaxıı**" olarak adlandırılır. Bu kelimenin "**aşaxı**" "günlerin başlangıcı" veya "baş gün"den türemiş olması muhtemeldir. Diğer günler ise şöyledir:

- **a-yüaş // a-yüaşa** – salı (ikinci gün)
- **a-xaş // a-xaşa** – çarşamba (üçüncü gün)
- **a-pşaş // a-pşaşa** – perşembe (dördüncü gün)
- **a-xuaş // a-xuaşa** – cuma (beşinci gün)
- **a-tsabış // a-sabış** (modern edebi Abhazca **a-sabşa**, Abazaca **tsabış**) – cumartedi (altıncı gün)
- **a-mçış // a-mçışa** – pazar

Son terim olan "**a-mçış // a-mçışa**" büyük olasılıkla "**a-mşış(a)**" formundan gelir ve kelimenin tam anlamıyla "**aydınlık gün**" anlamına gelir; bu da İsa'nın diriliş günüyle bağlantılıdır. Ayrıca, Abhaz ve Abazalarda pazar günü (haftanın yedinci günü) başlangıçta "**amçıbj**" olarak adlandırılıyordu; bu kelime "**amşbj**"den türemiştir ve kelimenin tam anlamıyla "**yedinci gün**" veya "**yedi gün**" anlamına gelir. Günümüzde bu kelime "hafta" anlamında kullanılmaktadır.

Böylece, Abhaz-Abaza dilindeki "**tsabış // sabış**" (**tsabaş**'tan) "cumartesi" kelimesi, İbranice "**şabat**" ile benzerlik gösteren oldukça şeffaf bir iki heceli yapıdır. Bu kelime, Abhaz-Abaza sayı sistemi temelinde "**altı**" anlamına gelen "**tsı (tsa)**" (**ts-ba:** "altı"; **tsı-şü**: "altı yüz") [246, 566] ve zaten bilinen "**şı (şa)**" "gün", "şafak" kökünden oluşur. Dolayısıyla, Abhaz-Abaza "**tsabış**" veya "**tsabaş**" kelimesi kelimenin tam anlamıyla "**altıncı gün**" anlamına gelir ve bu kökün İbranice "**şabat**" kelimesinin kaynağı olması oldukça muhtemeldir.

Burada şu soru ortaya çıkabilir: Neden Abhazca'da haftanın ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci günlerinin adlarında sayıların kısaltılmış formları (**yü:** yüba'dan, **x** – xpa: "üç"ten, **pş** pşba: "dört"ten, **xu** xuba: "beş"ten) kullanılırken, altıncı günün adında tam

sayı formu "**ts(ı) - tsba**" ("altı") kullanılmış ve buradan "**tsabış**" veya "**tsabaş**" ("altıncı gün") türetilmiştir? Belki de burada beklenen kısaltılmış form "**tsaş (tsış)**", daha uyumlu olan tam form "**tsabış**" lehine terk edilmiştir. Bu son form aynı zamanda eski bir diyalekt varyantı da olabilir. Bu bağlamda, haftanın yedinci günü olan "**amçıbj**" (**amşıbj**) "Pazar", "hafta" adının da bazı özellikler gösterdiğini belirtmek gerekir. Beklenen "**bjış**" "yedinci gün" yerine, "**amş-bj**" (**amçıbj**) "yedinci gün" ifadesi kullanılmaktadır.

Ayrıca, M.Ö. II. binyılın ilk yarısında Asur, Fenike, Mitanni ve muhtemelen diğer Yakın Doğu devletlerinde bilinen oldukça önemli bir sosyal terim olan "**xupşu, xupşe**" de büyük ilgi çekmektedir. Asur'da bu terim, krala bağımlı olan ve saraydan ya toprak tahsisi, ya da sadece erzak alan en düşük rütbeli askerleri ifade ediyordu [189, 322]. Fenike'de ise bağımlı köylüleri tanımlamak için kullanılıyordu. Örneğin, "**Biblos Kralı Rib-Addi**, firavuna yazdığı mektupta, açlık ve düşman istilası nedeniyle tarlalarını terk eden Hupşuların ya Biblos şehrine, ya da komşu şehirlerin bölgelerine kaçtığını" belirtmişti [189, 388; 201, 244, 249]. Bu terim, etimolojik olarak anlaşılabilir olan Abhaz-Abaza kelimesi "**a-xııpşı**" "bağımlı"dan ayrı düşünülemez. Bu kelime özellikle bağımlı köylü kategorisini [211, 17, 27; 23, 502], ayrıca birine bağımlı olan kişiyi veya birini takip eden bir grup insanı ifade eder. **Apsha i-xııpşı(u)** *"(Abhaz) kralının tebaası"*, **Ah i-xııpşu** "*Krala bağımlı insanlar",* **Axııpşı** veya **anxayüı xııpşı** *"bağımlı köylü"*, **Atüıla xııpşı** *"bağımlı ülke"*, **Ajülar z-xııpşu** *"halkın bağımlı olduğu kişi"*, **Ar z-xııpşu** *"önder"*, yani *"ordunun bağımlı olduğu kişi"* vb. "**Xııpşı**" kökünden "**axııpş-ra**" *"bağımlılık"* ismi türetilmiştir. Olumsuzluk eki "**m**" ile birleştiğinde ise "**axııpşı-m-ra**" *"bağımsızlık"* kelimesi oluşur.

İncelediğimiz "**xııpşı**" kökünün bir de ikinci anlamı vardır: "birini takip eden". Buradan da "**axııpş-ra**" fiili "birini takip etmek" türemiştir [212, 354]. Görünüşe göre, ikinci anlam orijinale daha yakındır. "**A-xııpşı**" kelimesi, **"Xi(ı)**" ön ekinin "arka", "gerideki" anlamına geldiği ve ikinci bileşen olan "**pşı**"nin "**apş-ra**" "bakmak", "göz atmak" fiilinin kökü olduğu eski bir iki heceli yapıdır. Karşılaştırınız: "**a-xııa-pşra**" ("arkaya bakmak") "**xıı**" morfeminden (ön eki) ve "**apşra**" "bakmak"tan, "**a-xıı(ı)-şt-ra**": "arkada bırakılan iz". Burada "**aşt-ra**" "iz", "**axııa-tsra**" "geri çekilmek", "retreat", "**xıı!**" öküzleri geri çekmek için kullanılan bir ünlem vb. Böylece, "**axııpşı**" kelimesi kelimenin tam anlamıyla "**birinin arkasına bakan**", yani "**birini takip eden**" anlamına gelir. Buradan "**a-xııpş-ra**" "birini takip etmek" ve nihayetinde "**axııpşı**" "önderini veya efendisini takip eden kişi", "birine bağlı insanlar" ve son olarak "bağımlılar" kavramı türemiştir. "**Xupşu**" kelimesinin eski formu aynı zamanda Abhazca "**xua-pşı → a-xua-**

pş-ra" "birine bakmak" fiiliyle de karşılaştırılabilir.

Asur'da, "**xupşu**" sosyal teriminin yanı sıra, en az onun kadar önemli olan eski bir kelime daha kullanılıyordu: "**alayau**" "topluluk üyesi" [189, 322]. Görünüşe göre, bu kelime de Abhaz-Abaza "**aila (ailar)**" "topluluk" ve "**ailaeiwow**" "topluluk üyesi" ile belirli bir bağlantıya sahiptir. Birincisi, Abhazca ve Abazacada "birliktelik", "kolektif" anlamına gelir; kelimenin tam anlamıyla "birbirinin içinde olanlar" demektir: "**ai(ei)**" karşılıklılık önekinden [213, 144] ve "**L-a**" "girmek" unsurundan türemiştir. "**Aila**" kökünden (Ugaritçe "**ala**" "topluluk" ile karşılaştırınız), çoğul eki "**r**" ile "**ailar**" "topluluk" kelimesi türetilmiştir [94, 169]. Bu kök aynı zamanda birçok bileşik kelimede ön ek olarak da kullanılır. Örneğin: "**ailaga**" *"deli"*, yani *"aklı karışmış"*, "**aila-ga-ra**" *"karıştırmak"*, "**aila-jı-ra**" *"hepsini birlikte gömmek"*, "**aila-j-ra**" *"hepsini birlikte devirmek"*, "**aila-jü-ra**" *"hepsini birlikte pişirmek"*, "**aila-k-ra**" *"hepsini birlikte kapatmak"*, "**aila-psa**" *"ortak fon"* vb. Eski form "**a-ila**"dan (modern "**aila-r**") "topluluk", "kolektif", "birliktelik", bileşik bir kelime olan "**ailaeiwow**" (Asur "**alayau**" "topluluk üyesi" ile karşılaştırınız) türetilmiştir; kelimenin tam anlamıyla "**topluluğa ait olan**", yani "**topluluk üyesi**": "**aila**" (modern "**aila-r**") "topluluk" ve "**eiwow**" "ait olan", "ilişkin".

Yukarıda aktarılan dilsel veriler ve eski Mısır-Abhaz-Abaza sözcük benzerlikleri (Bkz. Bölüm II), Doğu Akdeniz'de, Mısır ve kısmen Hitit İmparatorluğu'nun hâkimiyetindeki Fenike, Filistin ve çevre bölgelerde bir zamanlar Abhazca konuşan bir etnik unsurun varlığına dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Dahası, M.Ö. XV-XIV. yüzyıllarda (hatta daha önce) bu bölgedeki bir dizi şehir devletinin, Mısırlıların *"yabancı ülke hükümdarları"* [201, 229] dediği **Hiksosların** bir kolu olabilecek Abhazca konuşan bir yönetici sınıfın kontrolünde olduğu izlenimi uyanmaktadır.

M.Ö. II. binyılın ilk yarısında Mısır etkisi, özellikle de ilgi alanımız olan Doğu Akdeniz bölgesinde geniş bir coğrafyaya yayılmıştı.

M.Ö. XIV. yüzyıl ortalarında Hitit-Mısır ilişkilerinin gerilmesiyle birlikte burada etnopolitik durum keskin bir şekilde karmaşıklaştı. Görünüşe göre Hitit kralının desteğiyle, Orontes Nehri civarında hapiruların devleti Amurru ortaya çıktı. İlk hükümdarları **Abdi-Aşirta** ve halefi **Aziru**, Hititlerin desteğine dayanarak, Fenike ve Filistin şehir devletlerini fethetmek için şiddetli girişimlerde bulundular. Aynı zamanda bu ülkelerin halkını, muhtemelen çoğunlukla kendilerine yabancı olan yöneticilerini öldürmeye veya kovmaya çağırdılar. Nüfus açlık ve paniğe kapıldı, insanlar farklı yönlere dağıldı. Bu bağlamda Mısır yanlısı yöneticiler firavundan yardım dilemekteydi. Ancak bu talepler çoğunlukla yanıtsız kalırken, Hitit yanlısı Ugarit kralları **Nikm-Addu** ve oğlu

Nikm-Epa ile Amurru kralları **Abdi-Aşirta** ve **Aziru** gibi isimler Hitit imparatorluğunun somut desteğini gördü [201, 249, 254, 255].

Aynı dönemde Hititler, Mısır'ın müttefiki olan güçlü Hurri devleti Mitanni'yi boyunduruk altına aldı. Her şey oldukça ilginç bir olayla başladı - Hititlerin kontrolündeki güney topraklarından İşuva krallığına ve oradan da Hayasa'ya büyük bir insan kitlesinin kaçışı. Bu, Hitit kralı I. Şuppiluliuma'yı bu krallıklarla savaşa itti ve bu da İşuva halkının Mitanni'ye kaçmasına yol açtı. Hititler, Mitannileri düşmanları saklamakla suçlayarak onlara saldırdı ve bilindiği gibi bu Mitanni'nin yenilgisiyle sonuçlandı. Mısır'ın müttefiki Mitanni'nin çöküşü, Mısır yanlısı şehir devletlerini daha da zor bir duruma soktu; durum, Mısır firavunu II. Ramses ile Hitit kralı II. Muvatalli'nin katıldığı ünlü Kadeş Savaşı'ndan (M.Ö. 1312) sonra da pekiyi görünmüyordu.

Görünüşe göre, Doğu Akdeniz bölgesinde yaşanan bu olaylar ve özellikle de M.Ö. XIV. yüzyılın ikinci yarısında (muhtemelen daha sonra) bu bölgeden bir nüfus kesiminin zorunlu göçü, tarihin babası Herodot'un Kolhların Mısır kökenli olduğuna dair düşünceleri ve Abhaz etnogenetik söylenceleriyle önemli ölçüde örtüşmektedir.

Örneğin Herodot, Kolhların Mısır'dan Karadeniz kıyılarına geçişini, yukarıda bahsedilen Mısır firavunu II. Ramses (Ramses), aynı zamanda Sesostris olarak da bilinen, M.Ö. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren 67 yıl hüküm süren kral ile ilişkilendirir. Bilindiği gibi, bu kral M.Ö. XIV. yüzyıl sonlarında Hititlerle ünlü Kadeş Savaşı'nda Mısır ordusuna komuta etmiş ve daha sonra *"yıkıcı bir kasırga gibi... İtaatsiz topraklarında dolaşmış, kaleleri yerle bir etmiş, ormanları yok etmiş, halkı sürgün etmiştir. Mısır birlikleri Küçük Asya'nın eşiğine kadar ilerlemiştir"* [189, 354]. Herodot'a göre II. Ramses (Sesostris), Phasis Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Bu bağlamda Herodot şöyle yazar: *"...Kral Sesostris'in, ordusunun bir bölümünü ayırarak bu ülkeyi iskân etmek için orada bırakıp bırakmadığını veya askerlerinden bazılarının, onun gezilerinden memnun olmayarak Phasis Nehri kıyısında kalıp kalmadığını kesin olarak söyleyemem. Çünkü Kolhlar açıkça Mısırlıdır: Bu görüşe başkalarından duymadan önce kendim ulaştım ve bu beni ilgilendirdiği için hem onları hem de diğerlerini sorguladım ve Kolhlar Mısırlıları, Mısırlıların Kolhları hatırladığından daha iyi hatırlıyorlardı. Mısırlılar, Kolhların Sesostris'in ordusundan geldiğine inandıklarını söylediler. Ben bunu, Kolhların koyu tenli ve kıvırcık saçlı olması nedeniyle varsaydım. Ancak bu bir şey kanıtlamaz, çünkü bu özelliklere sahip başkaları da var. Çok daha önemli olan, Kolhların, Mısırlıların ve Etiyopyalıların, tüm insanlar arasında sünneti en eski uygulayanlar olmasıdır... Şimdi Kolhların Mısırlılarla akrabalığına dair bir kanıt daha vereceğim: Onlar ve Mısırlılar yal-*

nızca keten yetiştirirler ve bunu aynı şekilde yaparlar ve genel olarak yaşam tarzları ve dilleri karşılıklı benzerlik gösterir. Kolhis keteni Helenler arasında Sardonic adını taşırken, Mısır'dan getirilen keten Mısırlı olarak adlandırılır" [215, 256].

Herodot'un bu aktarımıyla ilgili olarak D.Y. Gulia şöyle yazmıştır: *"Onun (Herodot'un – V.K.) fikrine göre, Mısır ordusunun bir kısmı, büyük olasılıkla firavunun dokuz yıllık gezilerinden ve sık sık yapılan savaşlardan memnun kalmayarak, firavunun ordusundan ayrıldı; elbette bu, Herodot'un düşündüğü gibi Kafkasya'da değil, Lenormant'ın da belirttiği gibi, Suriye'de, Orontes Nehri ve Hitit şehri Kadeş civarında, Mısırlılarla Hititlerin mücadelesinin yaşandığı yerde olmuş olabilir. Belki de oradan, bazı diğer kabilelerle (Mitanniler) birlikte, kendi istekleriyle veya Asurluların bir taraftan, Hititlerin diğer taraftan baskısıyla kuzeye hareket ederek Karadeniz'in güneydoğu ve doğu kıyılarını işgal etmişlerdir"* [18, 117–118]. XIX. yüzyılın ikinci yarısında başka bir yazar, D. Bakradze ise şöyle yazmıştır: *"Abhazlar, kökenlerini Büyük Sazostris'in M.Ö. XII. yüzyılda Pontus Euxinus (Karadeniz) kıyılarına yerleştirdiği bir Mısır kolonisinden almışlardır. Bunun kanıtı olarak bazı modern yazarlar, Abhaz fizyonomilerinin Mısır mumyalarında korunmuş yüz hatlarıyla benzerliğine, dillerinde kalan Kıpti kelimelere, her iki halkın yaşamındaki ortak geleneklere ve hatta Mısır sikkelerinin tarzına sahip bazı eski Kolhis sikkelerine işaret etmektedir"* [216; 24, 162].

Her hâlükârda, bu varsayımlarda belli bir gerçeklik payı olduğu görülmektedir. Gerçekten de, Kolhların bir kısmı, II. Ramses döneminde Mısır'a bağlı Fenike ve Doğu Akdeniz'in diğer bölgelerinden, ayrıca Hitit İmparatorluğu'nun güneydoğu eyaletlerinden kaçan mültecilerin torunları olabilir. Abhaz-Abaza etnogenetik söylenceleri de bunu desteklemektedir. Bu söylencelerin ana motifleri şunlardır: 1) Abhazların ve Çerkeslerin Mısır'dan, genel olarak güneyden çıkışı; 2) Üzerlerindeki bir tehdit nedeniyle zorunlu kaçışları; 3) Kaçakların, kendilerini yakalayan kralı (veya peygamberi, komutanı) **Azartala** veya **Hazartala**'yı (Çerkeslerde Hazret-Ali) ekmek ve tuzla durdurmaları; 4) Onları yakalayan kralın, Abhazları ana vatanlarına dönmeye ikna etmeye çalışması, ancak onların reddetmesi üzerine onlara yolun açık olmasını dilemesi [18, 103–104; 24, 164–174].

Bize göre, bu geleneklerde geçen ve peşlerine düşen kralın adı olan **Azartali** veya **Xazartala // Xazartaal**, Amurru'nun ünlü kralı Abdi-Aşirta'nın halefi **Aziru**'yu hatırlatmaktadır. Her iki kral da Hititlerin müttefikiydi ve özellikle Mısır'a bağlı Fenike şehir devletlerini ve çevre bölgelerini terörize etmekte büyük çaba sarf ediyorlardı (Aziru → Azır-tala, Hitit kralı II. Muvatalli'nin adıyla karşılaştırınız). XVIII. yüzyılda kayde-

dilen ve ilgilendiğimiz geleneğin Kabardey versiyonunda, ana vatanlarından kaçanların geldiği **Kara-Xissa** ülkesinden de bahsedilir. Burada, kendi ülkelerine dönebileceklerine dair bir haber aldılar, ancak bunu yapmadılar [217, 24, 164–166]. Türkleştirilmiş **Kara-Xissa** adında, Hitit kralı I. Şuppiluliuma döneminde Hitit İmparatorluğu'nun güneydoğu sınırından İşuva krallığı üzerinden gelen bir mülteci kitlesinin ulaştığı eski **Hayasa** krallığının adını görmek mümkün gibi görünüyor. Şuppiluliuma, mültecileri takip ederek İşuva ve Hayasa topraklarına girdi ve sonuçta bu krallıklar, ardından da Mitanni yenilgiye uğratıldı (bkz. yukarıda).

Abhaz-Adıge halklarının bir kolu olan Şapsığlar da kendilerini Suriye'den (Şapsığlarda Şam olarak adlandırılır) gelenler olarak görürler ve isimlerini **Şampsığu** [24, 174] formuna dayandırırlar. Bu, Abhazcada "Suriyeli Abhazlar" anlamına gelebilir: **Şam** "Suriye" ve **psı-ğu** modern **psıua** yani "Abhazlar" ile aynıdır (ğu → yü → u geçişi için bkz. yukarıda).

Böylece, Herodot'un aktardıkları ve bahsedilen etnogenetik gelenekler, hem Abhazların ve Abazaların, hem de Adıgelerin etnik tarihinin gerçek olaylarının uzak bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Bilim insanlarının tanımlamasına göre, M.Ö. XV-XII. yüzyıllarda Küçük Asya'nın kuzeydoğu kesiminde **Kaşka, Azzi, Hayasa** (veya Azzi-Hayasa), **Pahhuva, Tsuhma, İşuva, Tegarama, Alzi, Hemuva, Salua** gibi etnopolitik oluşumlar, yani krallıklar vardı.

Kaşka Krallığı, Hitit Krallığı'nın kuzey ve kuzeydoğu sınırları ile Karadeniz arasında yer alıyordu. M.Ö. XVII. yüzyıldan itibaren Hitit belgelerinde sıkça geçen Kaşka terimi, daha önce de belirtildiği gibi, daha sonraki kaynaklarda Adıgeleri (Çerkesleri) ifade eden "**kasog**", "**kaşag**", "**keşag**" gibi terimlerle ilişkilendirilmiştir (bkz. yukarıda). Aynı zamanda, "**Kaşka**" teriminin Hititler tarafından genellikle kuzeydoğulu dağlılar için kolektif bir anlamda kullanıldığı bilinmektedir [180, 123; 235, 169; 24, 124, 127].

Kaşkaların doğusunda, Karadeniz kıyısına **Azzi Krallığı** bitişikti. M.Ö. XVI-XV. yüzyıllarda Kaşka kabileleri, Hitit Krallığı'nın zayıflığından yararlanarak güneye doğru ilerledi ve ülkenin içlerine kadar girdi, Azzi Krallığı'nın insanları ise Kızılırmak'ın yukarı kesimlerine akın düzenleyerek "*Samuha şehrini sınırları haline getirdiler*" [24, 124].

Azzi'nin doğusunda, Fırat ve Çoruh nehirlerinin yukarı kesimlerinde oldukça önemli bir krallık olan **Hayasa** bulunuyordu. Hayasa, M.Ö. XII. yüzyıla kadar Azzi Krallığı ile yakın bir ittifak içindeydi ve bu ittifaka **Azzi-Hayasa** adı veriliyordu. Görünüşe göre,

bu iki krallık öncelikle bu ülkelerin nüfusunun genetik akrabalığı temelinde birleşmişti ve bu, coğrafi olarak Pontus Dağları ile ayrılmış olmalarına rağmen böyleydi. Aynı zamanda, Azzi-Hayasalıların etnik kimliği hala tam olarak net değildir.

Bazı araştırmacılar, Hayasalıları Ermeni halkının eski çekirdeği olarak kabul etme eğilimindedir [189, 514], diğerleri ise herhangi bir akrabalığı reddetmektedir. Ayrıca, Hayasalıların Hurrilerle de bir bağlantısı olduğuna dair yeterli kanıt olmadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte, G.A. Melikişvili, İ.M. Dyakonov gibi büyük şarkiyatçılar, Hayasalıların Hatti veya Kuzeybatı Kafkas (özellikle Abhaz-Adıge) dil grubuna ait olmasının daha muhtemel olduğunu düşünmektedir. Bu düşünceyi, özellikle *"Abhaz-Adıge toponomisinin tipine ait olan"* **Aripsa** adı gibi coğrafi nomenklatürün bazı özellikleri desteklemektedir [205, 83–85; 180, 184]. Bu düşünce, bir dizi başka dilsel materyalle de doğrulanmaktadır.

Örneğin, Abhazcada "dağ" anlamına gelen ve aynı zamanda oroform bir temel olarak işlev gören "**aşxa**" kelimesi, Doğu Pontus dağlık bölgesi **Aşxarpaya**'nın (Asxarpa) adında yer almaktadır. Hitit kralı II. Murşili (M.Ö. XIV. yüzyıl), bu bölgede yaşayan Kaşkalarla yapılan savaşları anlatırken Aşxarpa (Asxarpa) dağından bahseder. Ş.D. İnal-ipa şöyle yazıyor: *"'**Aşxarpaya**', Abhazcadaki (şeffaf. – V.K.) '**aşxarpı**' kelimesine, yani 'dağ eteği', 'dağlık arazi' anlamına gelen kelimeye neredeyse tamamen benzemektedir"* [24, 140]. Aynı şekilde, bu toponimi G.A. Melikişvili [205, 78] ve V.N. Haçaturyan [236, 88] da bu şekilde çevirmiştir.

Ş.D. İnal-ipa, Abhazca, Kaşkaca ve Hattice'de coğrafi adlar oluşturmak için ortak olan **-ra** sonekinin varlığına dikkat çeker ve ayrıca Hititçe **Purushanda, Kaburanda** gibi **-nda** ile biten toponimleri Abhazca **Dranda, Pitsunda** ile Hititçe **Alanda, Lan-da**'yı Abhazya'da Kodor Nehri'nin yukarı kesimlerindeki **Alanda** ile Çoruh Nehri havzasında (M.Ö. XII. yüzyıl) **Kindari** ülkesinin adını Abhazya'nın sahil köyü **Kındığ** ile Karadeniz ile Çoruh Nehri'nin yukarı kesimleri arasında yer alan **Azzi** ülkesini Abhazya'nın Gudauta bölgesindeki **Aatsı** köyü ile karşılaştırır [24, 140–141].

Sonuncusu, yani **Azzi** ülkesinin adı (tarihi Batı Abhazya'da Soçi Nehri'nin bir kolu olan Ats Nehri ile de karşılaştırınız.-V.K.), Hurri destanı "**Ullikummi Şarkısı**"nda geçen **Xatsi** kayalık dağının adıyla da karşılaştırılmayı beklemektedir. **Azzi** formu, **Xat-si**'den -ön ekteki x (h)'nin bitişik vurgulu **a** ile kesilmesi veya asimilasyonu sonucu- türemiş olabilir. Adı geçen destana göre, Hitit fırtına tanrısı, kardeşi **Tasmis** ile birlikte, sürekli büyüyen ve tanrının tahtını yıkma tehdidi oluşturan bazalt kayalık **Xatsi**'ye doğru yola çıkar [233, 120]. Taş canavar **Ullikummi** ile ilk çatışmadan sonra fırtına tanrısı, **Xatsi Dağı**'nı ikametgâhı haline getirir [182, 132]. Efsanevi bazalt kayalık **Xatsi**'nin

adı, Abhaz-Abazaca **a-h'ats,** tam olarak "çıkıntı yapan kaya", *"tek başına yükselen kayalık tepe"* anlamındadır. Lügat karşılığı "**taş diş**", "**taş çıkıntı**" ile neredeyse aynıdır: h'a "**taş**" (bkz. yukarıda) ve a-ts "**çıkıntı**", "**diş**" demektir.

Muhtemelen, kayalığın ve daha sonra da Xatsi Dağı'nın adından, **Azzi** (Xatsi → Azzi) ülkesi ve Hitit Devleti için sürekli bir tehdit oluşturan müttefik **Azzi-Hayasa Krallığı** adını almıştır. "**Ullikummi Şarkısı**" destanında, tanrının (yani Hitit krallarının tahtını) yıkma tehdidi oluşturan sürekli büyüyen Hatsi kayalığından (ülkeden. -V.K.) bahsedilirken, büyük olasılıkla bu tehditten söz ediliyor. Görünüşe göre, bu destanla ülkenin ikinci adı olan Hayasa da bir şekilde bağlantılıdır. Bu ad, Abhazca **haeiusa (xaeiusa)** "**yarılmış taş**" manasındadır. **"H'a"** "taş", "**eiusa"** "yarılmış", "**a-yüsa-ra**" "yarmak" ile açıklanabilir. Destana göre, taş canavar Ullikummi, bir devin omzundan bir kesici ile ayrılmıştır [182, 133].

Aynı zamanda, destanda Hatsi Dağı ve kayasının özellikle bazalt olarak vurgulanmasından yola çıkarsak, **Hayasa** adının bozulmuş bir Abhaz-Abaza formu olan **a-haiatçüa (a-ҳаиацәа)** "**bazalt**", kelimenin tam anlamıyla "**yeşil taş**" (burada **a-ha** – "**taş**", **iatçüa (иацәа)** "**yeşil**" anlamındadır. Karşılaştırınız: **ahaski'ın iatçüa** "yeşil çimen", **abği'ı-iatçüa** "yeşil yapraklar" vb.) ile ilişkili olabileceği düşünülebilir. Bilindiği gibi, bazalt - yaygın, yoğun, genellikle koyu renkli, düşük erime noktalı, cam benzeri volkanik siyah bir kaya türüdür [237, 84]. En eski bazalt türleri (paleobazalt), diyabaz ve porfirit olarak adlandırılır ve yeşil renge sahiptir, bu nedenle bunlara ve eşlik eden tüflere "yeşiltaş katmanları" denir. Bazalt, kaldırımlar, seramik ve cam endüstrileri için değerli bir inşaat malzemesi olarak kullanılır. Antik çağda ise bazalt, Mısır, geç Roma ve Bizans sanatında heykel malzemesi olarak kullanılmış [238, 36] ve bu nedenle önemli bir değere sahip olmuştur. İlginçtir ki, Yunanca "**bazalt**" kelimesi "**Abaz (Abhaz) taşı**" olarak çevrilebilir; burada "**lt**", Yunanca "**lit**" ("taş") kelimesinden gelir.

Son olarak, **Hayasa** ülkesinin adının kökü olan "**Haya-**" (**-sa**//**-sa** Hititçe bir son ek olabilir). Argonautlar hakkındaki antik Yunan efsanelerinde yarı efsanevi bir ülke olan **Aya//Eya**'nın adıyla da karşılaştırılabilir. **Aya** formu muhtemelen **Haya**'dan (Abhazca ha) ön ekteki h'nin asimilasyonu sonucu türemiştir. Ancak tersi de mümkündür, yani **Haya (Haya-sa)** formundaki baştaki h (ha) bir ek olabilir. Hitit kaynaklarındaki (M.Ö. XIV-XII. yüzyıllar) **Hayasa (Haya-sa - Aazzi)** krallığının adı ile antik Yunan efsanelerindeki (M.Ö. XII-XII. yüzyıllar) **A-ya**, sadece isim benzerliği açısından değil, aynı zamanda coğrafi olarak ve var oldukları zaman dilimi açısından da uyumludur (aşağıya bakınız).

Hayasa veya **Azzi-Hayasa** ülkesinin güneyinde, Fırat Nehri'nin sağ tarafında **Pahhuva Krallığı** bulunuyordu ve aynı zamanda Fırat Nehri boyunca **Tsuhma Krallığı** ile sınır komşusuydu. **Pahhuva Krallığı**'nın adının kökü olan "**pahh-**", Ş.D. İnal-ipa [221, 224], G.A. Melikişvili [161, 63] ve diğerlerinin de haklı olarak belirttiği gibi, Ubıhların adı olan **a-pöx, pöx, pahı; Abhazca au-bıh, Adigece u-bbıh** "**Ubıhlar**" ile ilişkilidir ve **-va** son eki Abhazca **-ua** "**insanlar**"dan gelir (bkz. yukarıda). Dolayısıyla **Pahhuva**, kelimenin tam anlamıyla "**pahhlılar**", yani "**Ubıhlar**" anlamına gelir (bkz. [416, 198, 199]).

Tsuhma nüfusuna gelince, bazı araştırmacılar bunun proto-Ermeni olabileceğini düşünmektedir. Bu bağlamda, **Tsuhma** ülkesinin adı Gürcüce "**somehi**" "**Ermeni**" kelimesiyle karşılaştırılır; bu kelimenin, Fırat'ın yukarısındaki Tsuhma (Hititçe) veya Suhmu (Asurca) bölgesinin sakinleri anlamına geldiği iddia edilir [180, 196, 234; 24, 118]. Ancak krallığın adının varyasyonları **Tsuhma//Suhmu**, tarihi Abhazya'daki bölge ve şehir adları olan **Tshom** ve **Suhum** (modern Abhazya'nın başkenti Sohum) ile çok daha yakından ilişkilidir. Gürcüce "**somehi**" ve Abhazca **aşüamah' (aşvamah)** "**Ermeni**", "**Ermeniler**" ise, muhtemelen Keltkit Nehri (?) yakınlarında bulunan [201, 84, 126, 144] antik şehir devleti **Samuhi** veya **Şamuhi**'nin adına çok daha yakındır.

Pahhuva Krallığı'nın güneyinde, Fırat Nehri'nin sağ tarafında **Tegarama Krallığı**, aynı nehrin sol tarafında ise **İşuva** ülkesi ve daha doğuda **Alzi Krallığı** yer alıyordu. **Tegarama**'nın, muhtemelen **Samuhi** şehir devletiyle birlikte, eski bir proto-Ermeni etnopolitik oluşumu olduğunu düşünmek için bazı nedenler vardır. Şimdilik bunu, bu krallığın adı olan **Tegarama** ile Urartu (Kafkas) halklarının "**babası**" **Targamo-sa**'nın adı arasındaki benzerlik ima etmektedir; Targamo-sa "*tüm kabilesiyle birlikte gelip insan için ulaşılmaz iki dağ Ağrı ve Masis arasına yerleşmiştir...*" [239, 21; 240, 110–120].

XIV. yüzyılın başlarında Tegarama Krallığı İşuva tarafından fethedildi, İşuva sınırlarını genişletti ve Katsuvadna ülkesine kadar uzandı [201, 144], ancak Hitit kralı I. Şuppiluliuma döneminde İşuva zorla Hititlere tabi oldu (bkz. yukarıda).

Suxma ve Işuva'nın doğusunda, Ermeni Yaylası'nın merkezinde, **Xemuva** ve **Salua (Sala)** krallıkları yer alıyordu. **Salua**, Ağrı Dağları'nın en güney ucunda, uzun sıradağların Ağrı veya Ağrı Dağı olarak adlandırıldığı ve Aras ile Murat nehirlerinin yukarı havzalarında bulunuyordu. Ağrı adı, günümüzde Ağrı Dağı sırası ile İran arasında yer alan bir Türk vilayeti olarak da bilinmektedir. Türkçe Ağrı Dağı, "**Ağrı Dağı**" anlamına gelir; burada "**dağ**" Türkçe "dağ" kelimesidir. Ancak "**Ağrı**"nın kökeninde ise, Abhazca bir kelime olan "**agrı**"nın ("**sınır**", "**uç**", "**kenar**") yer aldığı görülmektedir; bu kelime

"**aga**"dan ("**sınır**", "**kenar**") türemiştir: "**amşın aga**" ("deniz kenarı"), tam olarak "deniz sınırı veya kenarı". **Agrışxa** ("sınır [sınırdaş] dağ"), **Agrıdzı** ("sınır nehri") vb.

Aras ve Hınıs nehirlerinin adları da ilgi çekicidir; bu nehirler yukarıda belirtilen bölgede birbirine yakın yerlerden doğar. Ortak **-s** sonları muhtemelen Abhaz-Abazaca (**z, dz, ts**) "**su**", "**nehir**" kelimesinden gelmektedir. Büyük Aratsani (günümüzde Murat) nehrinin adının **Aradzı**, kelimenin tam anlamıyla "**Ara nehri**", yani "**Ara Dağı'nın nehri**" (karşılaştırınız: A-ra-rat) kelimesinden türediği görülmektedir. Murat (Aratsani) Nehri'nin sağ kıyısında bulunan dağlık bölge ve Mıgdı şehrinin adları ile Abhazya'daki **Mıgdı // Mdı** şehri ve **Mıdı-adzıix (Migdadzex)** nehrinin adları arasındaki benzerlik de dikkat çekicidir [93, 172].

-ua ile biten coğrafi adlar Urmiye Gölü'nün güneyinde de görülür. Bunlar, Cegetu Nehri havzasında ve Küçük Zap Nehri'nin yukarı kesimlerinde bulunan **Zamua** (veya **Mazamua**) bölgesi ile Diyala Nehri havzasındaki **Parsua** veya **Parsava**'dır [244, 88, 89]. Bunlardan sonuncusu, yani **Paraua** veya **Parsava**'nın Perslerle bir ilgisi olmadığı ve "**uç**", "**kenar**" anlamına geldiği tespit edilmiştir [244, 161] (**par(ı)** kökünü Abhazca **varı**, yani "**yan**" – **a-vara** "**yan**" ile karşılaştırınız); **Parsua** Abhazcada kelimenin tam anlamıyla "**Pars halkı**" veya "**Parslılar**" olarak çevrilebilir. **Zamua** bölgesinin adı ise kelimenin tam anlamıyla "**Zamlılar**" veya "**Zam halkı**" anlamına gelir. Aynı zamanda, **zam (Zam-ua)** kökü ile Abhaz-Abazaca **Cam** "**Persia**", "**İran**". Dolayısıyla Abhaz-Abazaca **a-cam, a-camua** (karşılaştırınız: Zam-ua) "**Pers**"; **acam-uaa, aca-mkua** "**Persler**", "**İranlılar**" arasındaki yakınlık açıktır. **Zamua**'nın güney kesiminde küçük **Araştua Krallığı** da bilinmektedir [244, 157].

Böylece, onomastik materyale, özellikle de Abhazca **-ua, -va** – "**insanlar**" son ekli **Pahu-va, İaşu-va, Xemu-va, Sal-ua, Zamua, Parsua, Araştua** krallıklarının adlarına ve Şubartu bölgesindeki apeşlaylar ve urumeyler hakkında bilgi veren Asur kaynaklarına bakılırsa, M.Ö. XV-XII. yüzyıllarda Ermeni Platosu'nun önemli bir bölümünün Abhaz-Abaza etnik grupları tarafından işgal edildiği söylenebilir. Aynı zamanda, M.Ö. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Hititler tarafından İşuva, Hayasa ve Mitanni krallıklarının yenilgiye uğratılmasının ardından, bazı Abhaz-Abaza etnik unsurlarının Hurriler ve belki de Kartvelilerle birlikte Van Gölü bölgesine yerleşmiş olması da mümkündür. Bu versiyon, çok daha sonra Urartu devletinin başkenti olan antik **Tuşpa** kalesinin adının Abhaz etimolojisiyle doğrulanıyor gibi görünmektedir. **Tuşpa**, Abhazca **Tışba**'dan (modern atışabaa ile karşılaştırınız), kelimenin tam anlamıyla "**uçurum kalesi**"; burada belirleyici kök **tış** – "**uçurum**" ve belirlenen kök **ba** (modern baa) – "**kale**"dir. Böyle bir ad, "**her tarafı dik bir şekilde uçurumlarla çevrili, ulaşılmaz bir dağ kalesi**"

[181, 222] olarak nitelendirilen bir kaleye tam olarak uymaktadır. Akademisyen N.Ya. Marr'ın tespit ettiği, Ermeni Prometheus adı **Mher**'in, Gürcü **Amirani**'nin ve Abhaz **Abrskil**'in Abhazca **a-mra** veya **amer** yani "**güneş**" [12, 144–145; 219, 75] kelimesine dayandığı gerçeğini de belirtmek yerinde olacaktır. Aynı zamanda, Abhaz-Adıge destanının tanınmış araştırmacılarından Ş.H. Salakaya, Nart destanının kahramanlarını birleştiren isim olan "**nart**"ın, daha sonra Nairi-Urartu kabile birliğine dâhil olan antik **Nairi (Hubuşkia)** krallığının adıyla ilişkilendirilebileceğini düşünmektedir [220, 74; 189, 515].

Son olarak, bazı Abhazların Ermenistan'dan geldiklerine dair inançları da tamamen temelsiz değildir. XVIII. yüzyılda Jacob Reineggs şöyle yazmıştır: "*Abhazların kendileri kökenleri konusunda hemfikir değildir: bazıları Ermenilerden geldiklerini, diğerleri ise atalarının Mısır'dan veya belki Habeşistan'dan geldiğini iddia ederler, çünkü Abhazlar kendilerine Absne derler*".

Aynı zamanda, daha önce de belirtildiği gibi, M.Ö. II. binyılın ikinci yarısında Küçük Asya'nın kuzeybatı kesiminde, Ege Denizi bölgesinde **Axiyava, Arzava, Assuva** gibi krallıklar ve Assuva ile Çanakkale Boğazı arasındaki en kuzeybatı kesimde ise **Misiya** bulunuyordu.

Yukarıda anlatılan bu bölgenin toponomik materyali (bkz. yukarı) ve bu krallıkların adları göz önüne alındığında, burada Abhaz-Abaza etnik dünyasının bir bölümünün yer aldığı ve bu grubun bölgedeki varlığının, Hititlerin M.Ö. XVII. yüzyılda eski Hatti krallığını yıkmasının bir sonucu olabileceği görülmektedir.

Etnotoponim **Axiyava**, büyük olasılıkla Akhaların ve onların ülkesinin Abhazca adıydı. **Misya** ülkesinin adı ise, VI. yüzyılda Agathias tarafından günümüz Abhazya topraklarında yaşayan dağlı savaşçı halklardan biri olarak "**misi-miyaneler**" adıyla anılan eski Abhaz etnik grubu **Mysı** veya **Mysaa**'nın adıyla karşılaştırılabilir. **Arzava** ülkesinin toponimisi ve özellikle de krallığın ve başkenti **Apasa**'nın adı, Abhazlara ve onların kendi kendilerine verdikleri eski ad olan **apasa // abaza**'ya işaret etmektedir. **Assuva** krallığına gelince, daha önce de belirtildiği gibi, bu ad Abhazların Abazalar için kullandığı **assua** (→ aşua) adıyla özdeştir; burada **-ua** "**insanlar**" anlamına gelirken, **as//ass** kökü Adıge dilinde Abhazlar ve Abazalar için kullanılan **az** veya **az-ra** ile uyumludur. **Assuva** bölgesi, daha sonra Lidya'nın kurulduğu yerdi ve Yunanlılar buraya **Asya** adını verdiler [189, 281] -buradan "**Asya**" kelimesi türemiştir- ve söz konusu krallıkların nüfusu Yunan öncesi Pelasglara dâhil edilmiştir.

M.Ö. XIV. yüzyılın başlarında, büyük olasılıkla Abhaz-Adıge dilli tüm krallıklar dört yönden Hitit devletine saldırdı: batıdan Arzava, kuzeyden Kaşka halkları, kuzey-

doğudan Azzi ve Hayasa, doğudan İşuva ve güneyden Katsuadna. Bu, Hitit devletini tam bir yenilginin eşiğine getirdi. Ancak kısa süre sonra durum Hititlerin lehine döndü [201, 144].

M.Ö. XIV. yüzyılın ortalarında Hitit kralı I. Şuppiluliuma, acımasız bir şekilde Arzava'yı fethetti. Bu ülkeden 66 bin kişiyi [189, 370] alıp götürdü ve onları devletinin güney sınırına yerleştirdi. Görünüşe göre, bu insanlar kısa süre sonra İşuva'ya ve ardından kendilerine etnik açıdan yakın bir ortamın bulunduğu Hayasa krallığına kaçtılar. Hititlere teslim edilmedikleri için, I. Şuppiluliuma döneminde daha önce anlatılan büyük olaylar meydana geldi. I. Şuppiluliuma'nın halefi II. Murşili de Hayasalılardan kaçakların iadesini talep etti. Hayasalılar buna karşılık Hititlere karşı askeri harekata girişti ve Kızılırmak'ın yukarı kesimlerindeki toprakları ele geçirdi [201, 148]. Kaşkalar da Hitit topraklarına akınlar düzenlemeye başladı.

Bir süre Arzava, Hitit Devleti'nin müttefiki olarak da hareket etti. Arzava birlikleri, Hititlerin tarafında, Mısır firavunu II. Ramses'e karşı ünlü Kinza (Kadeş) savaşına katıldı. Ancak M.Ö. XIII. yüzyılın ilk yarısının sonunda Batı Küçük Asya (Arzava, Assuva ve Axiyava dâhil) tamamen Hitit Devleti'nden koptu. Bu bağlamda Hititler, Arzava ve Assuva'ya karşı askeri harekâta girişti. Assuva, Hitit kralının Assuva'ya yürüyüşü sırasında Hititlere saldıran Kaşkalar sayesinde kurtuldu ve bu da kralın yürüyüşünü yarıda kesmesine neden oldu [201, 188].

Bundan kısa bir süre sonra, M.Ö. XII. yüzyılın başlarında, Batı Küçük Asya krallıklarının halkları -Misyalılar, Axeyalılar, Assuvalılar ve Arzavalılar- *"Deniz Halkları"* arasında, Kaşkalar ve Apeşlaylar [201, 192] vb. ile birlikte Hitit Devleti'nin kesin yenilgisinde belirleyici bir rol oynadı. Bilim insanlarına göre, buna Akhaların Truva şehrini ele geçirmesi, Seha Nehri Ülkesi'nin boyunduruk altına alınması ve ardından Balkanlar'dan bazı kabilelerin gelmesi öncülük etti [201, 192].

Mısır firavunu II. Ramses'in yazıtından, sözde *"Deniz Halkları"*nın bazı kabilelerinin adları bilinmektedir. Bunlar arasında **şrdn, çkr, şkrş, trş, rk** gibi, ünlü harflerin atlandığı Mısır yazım biçimine sahip olanlar ilgi çekicidir. II. Ramses'in bildirdiğine göre, **şrdn** kabilesinin (halkının) temsilcileri Mısır ordusunda paralı asker olarak hizmet ediyordu. Daha sonra, firavun Merneptah'ın Libyalılarla savaşı sırasında, **şrdn, şklş, kvş, rk** ve **trş** onların müttefikleri arasındaydı [201, 192, 194, 196]. **Şrdn** veya **Şardan** kabilesinin, Sardes şehrinin bulunduğu Seha Nehri Ülkesi [189, 383] veya Assuva krallığından (bkz. [189, 376] kitabındaki harita) geldiği varsayılmaktadır.

Sardes şehrinin adı, Abhazca **A-şüırdüı (Asırdı'dan)** "*Abaza ovası*" ile karşılaştırı-

labilir. Buradan **A-şüıyrdünı** (veya **Aşüdünı)** "*Abazaların Ülkesi*", "*Abazya"* formu türemiştir; burada **aşuy, aşua**'dan (← asua, karşılaştırınız: Assuva) "**Abaza**". **-r** 3. çoğul şahıs iyelik zamiri "**onların**" demek, **dü** (eski dı) "**ova**", "**tarla**" ve **-nı** lokatif eki; **dünı (dnı)** kompleksi ise "**ovalık yer**", "**ovalık ülke**" anlamına gelir. Sonuncusu, daha önce de belirtildiği gibi, **Apşırdünı//Apş-dünı, Dzi-dünı, Bgar-dünı** vb. gibi Abhazca coğrafi adlarda görülmektedir. Görünüşe göre, **Kizzuvadna** krallığının adındaki son ek de aynıdır :"*Kizzuva ovası, (ülkesi)", "Kizzuovalıların ovası, (ülkesi)"* (?). Aynı zamanda, **şardan** kabilesinin adının eski bir Abaza-Kabardey prens ailesi olan **Şardan** ile ve ayrıca Abhaz Nart destanının bir karakteri olan ve radız kabile grubunun bir temsilcisi olan **Şuradın (Şaradın)** [74, 42] ile olan benzerliği ilgi çekicidir. Daha sonra: **çkr** kabilesi, karşılaştırınız: **çikir-ei//çigir-ei** bilinen bir Abaza klan topluluğu ve **Çıkır//Cikır** (Cikir-ba olarak yazılır) klan adı; **şkrş** kabilesi, karşılaştırınız: **Skrış // Tskrış** bir Abhaz klan adı ve ayrıca Doğu Abhazya'da bir dere ve köy; **trş** kabilesi, karşılaştırınız: eski bir Abhaz-Abaza klanı **Trış** (Trış-ba olarak yazılır, Abazaca Tatrış-au); **rk** kabilesi, karşılaştırınız: Megrelcede Rik-uaa klan adı **Rik-va-va**.

Bilim insanlarına göre, Hititlerin yenilgisinden sonra batıdan gelen "*Deniz Halkları*"nın heterojen etnik kitlesinin bir kısmı yarımadanın doğusunda kaldı veya onlara etnik açıdan yakın olan Abhaz-Adıge ortamının bulunduğu Ermeni Platosu'na [201, 194] ilerledi. Diğerleri ise çoğunlukla Doğu Akdeniz'de yerleşti.

Yukarıdakilerle bağlantılı olarak, Abazaların bir zamanlar Arnavutlar arasında yaşadıklarına dair etnogenetik geleneği de bir ölçüde gerçekçi bir anlam kazanmaktadır [24, 167]. Bu, bir ölçüde, M.K. Pervukhin tarafından 1916'da yayınlanan bir Arnavut efsanesiyle de örtüşmektedir. Efsane şöyle der: *"Fırat Nehri'nin güneyinde çok eski zamanlarda iki kardeş aile yaşıyordu. Çok zenginlerdi: atlarının, develerinin, kölelerinin sayısı yoktu. Ama bir gün yaratıcı o topraklara öfkelendi ve kuraklık gönderdi. Sürülerin büyük bir kısmı öldü, insanlar açlıktan ölüyordu. Ve sonra kardeşler, yeni yerler aramak için kuzeye doğru yola çıktılar. Yüksek dağlara ulaştılar, coşkun suların uçurumların dibinde aktığı, boz bulutların çorak kayaların zirvelerine çarptığı yere.*

'İşte vaat edilmiş ülke bu!' dedi bir kardeş. 'Görüyor musun, burada ne kadar çok su var? Kuraklıktan korkmaya gerek yok! Ve sürülerimiz için her zaman yeterince ot olacak!'

*Ama diğer kardeş burada kalmak istemedi ve ayrıldılar. Büyük kardeş - adı **Abhaz**'dı - beğendiği Kafkas dağlarında kaldı, küçük kardeş - adı **Naut**'du - daha ileri gitti, Karadeniz'i dolaştı, Balkanlar'ı geçti. Ve sonunda, Abhaz'ın durmasına neden olan dağlara benzeyen dağlar gördü." "Bu dağlar benim, çocuklarımın ve torunlarımın ola-*

cak!" dedi Naut.

Ve şimdi Elbasan şehrinin bulunduğu yere kampını kurdu.

Büyük kardeş Abhaz'dan Kafkasya'nın en savaşçı kabilesi, Arnavutların kardeşleri olan Abhazlar türedi. Naut'tan ise dünyanın en yılmaz kabilesi olan Arnavutlar doğdu" [222, 172].

Son olarak, M.Ö. I. binyılda Axeya ve Axeylerin, geniokhların batısında Karadeniz kıyısında kaydedilmiş olması tesadüf değildir. Dahası, antik Yunan yazarları ısrarla Kafkas Akhaları ve komşuları zikhler ile geniokhların Pelasg kökenli olduğunu, Batı Anadolu'dan geldiklerini *("...Akhalar, geniokhlar ve zikhler, Pelasg toprağının çocukları"; "...Akhalar, geniokhlar ve zikhler çok vahşi bir kabiledir, geleneğe göre Pelasglardan türemişlerdir")* vb. belirtmişlerdir [223, 240, 251].

Genel olarak, M.Ö. II. binyılda Küçük Asya halkları arasında Abhaz ve Abaza atalarının önemli fiziksel ve kültürel varlığı, yukarıda adı geçenlerin yanı sıra diğer en az onlar kadar önemli dilsel gerçeklerle de kanıtlanmaktadır.

Bir dizi bilim insanı (J. Mészáros, V. Georgiev, G. Melikişvili vb.) çalışmalarında sık sık proto-Hitit (Hatti) **waşhaw** "**tanrı**" ile Abhaz-Abazaca "**uaşxua**", Ubıhça "**uaşxua**", Adigece "**uaşxue**", "**uaşxo**", Kabardeyce "**uaşxue**"nin (esas olarak en katı yemin formülü olarak kullanılır [24, 152]) ortak kökenine atıfta bulunur. Bu duruma önemli ölçüde dikkat çeken ve Kafkas dillerinin materyallerini karşılaştıran Ş.D. İnalipa, "**uaşxo**"nun Abhaz-Adıge halklarının ana dilinin ortak mirası olduğu ve bu durumun doğrudan Hattice **Uaşhaw (wa-shaw)** "**tanrı**" ile bağlantılı olduğu sonucuna varır [24, 157]. Ancak, bu bağlantının açık olmasına rağmen, Abhaz-Adıge "**uaşxo//uaşxua**"nın yerel dil temelinde, en azından Abhazca ve Abazaca düzeyinde ikna edici bir etimolojik açıklaması yok gibi görünmektedir. Dahası, Abhaz-Adıge semantiği "**uaşxo**"nun en güçlü, sadık yemin ve güvence ifadesi olarak kullanılması, örneğin dirençten vazgeçme, yenilgiyi kabul etme, koşulsuz olarak galip gelenin iradesine boyun eğme vb. durumlarda [24, 146] büyük olasılıkla onun yabancı kökenine işaret etmektedir. "**Uaşxo**" adlı bir tanrının Abhaz ve Abaza (ve muhtemelen tüm Abhaz-Adıge) panteonuna yabancı olduğunu göstermektedir. Abhaz-Adıge semantiği, görünüşe göre, bir zamanlar bu yabancı tanrı ve ona sadakat yemininin bir Abhaz-Adıge etnik grubunun gücüyle dayatılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu, Müslümanların İsa'yı tanımaya ve ona sadakat yemini etmeye zorlanmasına veya tam tersine Hıristiyanların Allah'a sadakat yemini etmeye zorlanmasına vb. eşdeğerdir.

Bu nedenle, Abhaz-Adıge "**uaşxo**"nun Hatti-Hitit "**uaşhaw**" ile bağlantısı, Hattilerin

Abhaz-Adıgelerle akrabalığını kanıtlamak açısından değil, Hitit Devleti'nin güçlü olduğu dönemde Hatti-Hititlerin Kaşkalar ve Apeşlaylarla, yani Abhaz-Adıge atalarıyla olan etnopolitik ilişkilerinin niteliğini belirlemek açısından önemlidir. Ve bu ilişkiler, yukarıda da belirtildiği gibi, hiç de dostane değildi.

Aynı zamanda, *"Kahraman Gurparantsaxu"* hakkındaki Hurri destanının [182, 133] kahramanının adının Abhaz-Abaza etimolojisine sahip olduğu da açıkça görülmektedir. Destansı isim **Gurparantsaxu**, Abhazcada kelimenin tam anlamıyla "**avlu (veya avludakilerin) tanrısı (koruyucusu)**" veya "**gurpların tanrısı**" olarak çevrilebilir. Burada **gurpa**, muhtemelen **aguarp** ("avlu") **aguarpaa** ("avludakiler") kelimesinden gelmektedir veya **gurpa** bir etnonimdir ve ardından **rı** 3. çoğul şahıs iyelik zamiri "**onların**" ve **nçüaxu** "**tanrı**", "**koruyucu**" (**ha-nçüaxu**, yani "**bizim tanrımız**").

Hititçe **appante-s** - "*yakalanmış", "esir alınmış*", yani **appante** [189, 370] teriminin kökünün Abhazca **abaanda-yüı** "*esir", "tutuklu*" kelimesinin köküyle benzerliği de dikkat çekicidir. Burada **yüı** *"insan*" anlamına gelir, dolayısıyla çoğul formu **abaanda-yü-çüa** "*esirler", "tutuklular*" ve fiil **abaandayu-türa** *"esir almak", "tutuklamak*". **Abaanda** kökü Hititçe **appante**, Abhazcada **abaa** (Farsça baa) "**kale**" ve **aanda** "*çit", "parmaklık*" olarak açıklanabilir. Genel olarak Abhaz-Abazaca **abaanda-yüı** "*esir", "tutuklu*", kelimenin tam anlamıyla "*kale parmaklığının insanı*", "*kale sakini*", yani "*tutuklu", "esir alınmış*" anlamına gelir.

Aynı şekilde, Abhazca "**a-yüı**", Hititçe "**viyanı**", Latince "**vinum**", Yunanca "**oinos**", Fenikece "**yain**", Rusça "**vino**", Gürcüce "**gvino**" ve "**şarap**" anlamına gelen diğer benzer varyantların akrabalığı da açıktır. Bir dizi bilim insanı, Hint-Avrupa şarap adı varyasyonlarını yeniden yapılandırdıkları Hint-Avrupa kökü **uei** "**büküm**", "**örgü**"den türetir [210, 71; 224, 647–649]. Diğer Hint-Avrupa dil araştırmacıları (Thomson ve diğerleri.) ise bu kelimenin özünde Hint-Avrupa kökenli olmadığını ve ödünç alınmış olması gerektiğini iddia eder. Sami dil bilimciler de onun Sami kökenli bir kelime olduğunu düşünmezler (Legarde, Hommel, Genesius). N.Ya. Marr ve G.V. Tsereteli, esas olarak Kafkasya'yı bağcılık ve şarapçılığın beşiği olarak gösteren İncil geleneğine dayanarak bu kelimenin Gürcü kökenli olduğunu varsaymışlardır [179, 73]. Ancak modern yazarlar -T.V. Gamkrelidze ve Vyacheslav Ivanov- Gürcü şarap adı **gvino (gwino)**'yu Gürcü dilindeki yabancı bir katkı olarak değerlendirir [224, 651].

Abhazca şarap adı **yüı-(a-yüı)** ile ilgili olarak, öncelikle ona fonetik açıdan yakın olan ve Hint-Avrupalı dilbilimciler tarafından yeniden yapılandırılan şarap adının orijinal formu **wei** ilgi çekicidir. Aynı zamanda, bilim insanlarının önerdiği Hint-Avrupa kökü "**uei**" "sarmak", "örmek", buradan "sarmaşık" ve "asma"ya gitmek, ardından

“üzüm meyvesi“ ve sonra da "üzüm suyundan içecek" şeklinde anlam çıkarmak pek ikna edici görünmemektedir.

Abhazca **yüı (a-yüı)** "şarap", "sıkılmış", yani "meyve suyu" anlamında anlaşılır ve **a-yüa** kelimesi "kuru", "kurutulmuş", "sıkılmış" anlamına gelir. Bu kökten, nedensel form Abhazca masdar **ar-yüa-ra** "sıkmak", isim **ar-yüa-ga** "pres", kelimenin tam anlamıyla *"sıkmak için kullanılan şey"*, **aj'aği-r-yüa-ga** - "*üzüm suyu sıkmak için özel pres*" vb. türemiştir.

Şarap yapım teknolojisine de tam olarak uyan başka bir açıklama da mümkündür. Fiil kökü "**ayü**" **ayü-ra** "karıştırmak", "çırpmak (örneğin yumurta)", Abazaca **ayüa-tra (alayüa-tra)**, Abhazca **ayüı-ntra (aila-yüı-ntra)** "çalkalanmak", "karışıklık", "köpürme" mecazi olarak "telaş". Aynı zamanda, Abhazca şarap adı **yüı**'nın karmaşık olmayan formunun, onun yukarıda adı geçen şarap adının türetilmiş varyasyonlarına kıyasla daha eski bir kökene sahip olduğunun göstergesi olduğu kesin olarak söylenebilir.

Bilindiği gibi, bağcılık ve şarapçılık eski zamanlardan beri Abhazların geleneksel uğraşıları olmuştur ve bunlarla bağlantılı olarak geniş bir sektörel sözcük dağarcığı gelişmiştir. Yakın zamana kadar Abhazya'da kırkın üzerinde üzüm çeşidi yetiştiriliyordu [13, 181] ve şarap ihracat ve takas işlemlerinin konusuydu: örneğin, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Abhazlar şaraplarını Megrel mısırı ve diğer mal türleriyle takas ediyorlardı. Aynı zamanda, iklim koşulları ve Müslümanlığın burada yerleşmesi nedeniyle, Kuzey Kafkasya'daki Abazalar ve diğer Abhaz-Adıge halkları arasında bağcılık ve şarapçılık kültürünün zayıf bir şekilde geliştiği belirtilmelidir.

Kafkas halklarının, özellikle de Abhazların ve Abazaların atalarının, Küçük Asya'nın antik uygarlıklarıyla olan geniş kültürel ve tarihî bağlarına dair bir dizi başka **dilsel kanıt** daha mevcuttur. Örneğin, Abhazca **a-çı**, Abazaca **çı**, Ubıhça **çı**, Adigece **şı**, Gürcüce (çocuk dilinde) **açu**, **açi** (Abhazcadan alıntı olduğu düşünülür), Avarca **çu**, Lakça **çu** kelimeleri ile Hurrice **issi**, Hititçe **aşşu**, Eski Farsça **asa**, Sanskritçe **aśva** – "**at**" kelimeleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir [151, 87–88]. Abhaz-Adige dillerinde "**at**" anlamına gelen **çı//şı** kökünden "**eşek**" adı türetilmiştir: Abhazca **a-çada**, Abazaca **çada**, Ubıhça **çıdı**, Adigece **şıdı**, Kabardeyce **şıd** "**eşek**". Son ek olan **d//dı**'nın kesin anlamı ise henüz tam olarak aydınlatılamamıştır [151, 90–91]. Ancak bu ek, büyük olasılıkla Adigece **tı (dı)** "baba", "erkek" kelimesine dayanmaktadır. Dolayısıyla Adigece **şıdı**, kelimenin tam anlamıyla "erkek at" demektir; tıpkı Abhazca ve Abazacada **a-çaba** "aygır" (**a-çı** "at" ve **ab//aba** "erkek", "baba" birleşimi) örneğinde olduğu gibi.

Abhaz-Adige dillerindeki "**at**" karşılığı **çı // şı** aynı zamanda "**deve**" adında da yer alır: Abhazca **a-max-ç**, Abazaca **max-ça**, Ubıhça **maxu-ça**, Adigece **max-şe//махъ-шэ** "**deve**" [225, 100; 151, 92, 98]. Bu kelimeyi özbeöz Kafkas kökenli olarak ele alırsak, **max** öğesini Abhaz-Abaza dilindeki "eyer" **a-maxa** (**a-maxa** aynı zamanda "**uç, son**" demektir) ile ilişkilendirmek mümkündür. Bu durumda **a-maxçı**, kelimenin tam anlamıyla "**eyerli at**" anlamına gelir. Devenin bu adı, hörgücünün şeklinden dolayı verilmiş olabilir. A. Kuipers [226, 101], A. Şagirov [132, 262] ve diğerleri bu kelimenin alıntı olma ihtimalini de göz ardı etmemektedir. Ancak Abhaz-Adige **max-çı//махъ-шэ** "**deve**" ile Kırgızca **mokoço** "**büka**", "**canavar**" (çocuk dilinde) [227, 437] veya Farsça **maxçi** "**Arap atı melezi**" (Farsça **max** "**saf olmayan, karışık**" [227, 437]) arasında nasıl bir bağ olabileceğini söylemek zordur.

Öte yandan, Abhaz-Abaza dilindeki **a-guj** "**katır**" kelimesi hiç şüphesiz Hint-Avrupa **ekuos**, Latince **equus** "**at**" kelimesine dayanmaktadır [228, 48]. Burada, V.İ. Abayev'in de belirttiği gibi, bir halkta "**at**" anlamına gelen bir kelimenin komşu halklarda genellikle alaycı bir ifadeyle "**beygir**" gibi anlamlar kazanması örneğiyle karşı karşıya olabiliriz [229, 256; 151, 98].

Aynı şekilde, Abhaz-Abaza **a-uasa** "**koyun**", Adigece **wasa** "**fiyat**", Hint-Avrupa **owis**, Orta Hititçe **hawas**, Latince **ovis**, Rusça **овца** kelimeleri arasındaki ortaklığı reddetmek de pek mümkün görünmemektedir. Bu kelimenin henüz ikna edici bir etimolojisi bulunmamaktadır [228, 70; 151, 72]. Dolayısıyla, Abhaz-Abaza **uasa**'nın **hu(a)sa** veya **xu(a)ssa**'dan, yani kelimenin tam anlamıyla "**ince yünlü**"den türemiş olabileceğini öne sürmek yerinde olacaktır. Burada **xu(a)** "**yün**", "**kıl örtüsü**" ve **sa//ssa** "**ince**", "**ufak**" anlamına gelir (**ca** aynı zamanda **a-sa-ra** "**kırkmak**", "**tıraş etmek**", **a-sa** "**kırkılmış**", "**tıraş olmuş**" fiillerinin de köküdür). Bununla birlikte, Abhazca ve Abazacada "**koç**" anlamına gelen **a-tı** kelimesi yabancı kökenlidir ve büyük olasılıkla Adigece **t//ı** "**koç**" (**tı** "**erkek**", "**baba**"dan) kelimesinden gelmektedir; tıpkı Abhaz-Abaza **ab** "**teke**" (**ab** "**erkek**", "**baba**"dan) örneğinde olduğu gibi.

Proto-Abhaz-Abazaların dünyanın en büyük çölü olan Sahra ile doğrudan tanışıklığına işaret eden bir diğer kelime de Abhaz-Abaza dilindeki **a-sakara** (bkz. "Saxara") "**çöl**" kelimesidir (Arapça **saxara**, Türkçe **sahra** "**çöl**" demektir). Bu bağlamda, Abhazlar arasında **korkunç bir beddua** olarak kullanılan "**aguı-saxara ukuxaait**", yani "*Sahra'nın ortasında sıkışıp kalasın*" ifadesi oldukça ilgi çekicidir. Mecazi olarak **asakara** veya **agu-sakara (aguısakara)** – "**ümitsiz**", "**aşılmaz**", "**zahmetli**" anlamlarına gelir; burada **aguı** "**merkez**", "**orta**" demektir. **A-sakara** teriminin Proto-Abhaz-Abaza dilinde M.Ö. II. binyıldan çok daha önce ortaya çıktığı düşünülmektedir. Kelimenin fo-

netik yapısı ve sonekleri göz önüne alındığında, Abhaz-Abaza dilinin köklü kelime hazinesine tamamen uyum sağladığı görülür; **asaka-ra** "*çöl*", karşılaştırınız **aşşa-ra** *"ova"*, **aguayüa-ra** *"vadi"*, **aşxa-ra** "*dağlık arazi*", **adzbaa-ra** "*bataklık*", **abna-ra** "*ormanlık alan*" vb.

Çölle bir ölçüde ilişkilendirilen diğer unsurlar, onun kadim sakinleri olan **siyahiler ve Araplardır**. Abhazlar ve Abazalar, Arapları "**arap**" olarak adlandırır; bu kelime diğer birçok dilde paralellikler gösterir. Bununla birlikte, Abhaz-Abaza **arap** yalnızca "**siyahi**", "**Arap**" değil, aynı zamanda "**siyah**", "**ceviz kabuğu**" anlamlarına da gelir. Görünen o ki bu anlamlar tesadüfi değildir ve birbiriyle bağlantılıdır. Öyle anlaşılıyor ki, en azından Abhaz-Abazaca **arap** başlangıçta cevizin siyah (boyayan) kabuğunu ifade ediyordu; bu durum, kelimenin etimolojisiyle de doğrulanmaktadır: **ara** "**ceviz**" (karşılaştırın: **ara-sa** "**fındık**", kelimenin tam anlamıyla "**ufak ceviz**") ve **a-p** "**kabuk**", "**kepek**" [212, 51]. Dolayısıyla, mecazi olarak **arap** sıfatı "**siyah**" ve ardından "**siyahi**", "**Arap**", yani "**siyah, koyu tenli insanlar**" anlamını kazanmıştır. Aynı **ara** "**ceviz**" kökünden, Abhaz-Abaza **araçüa** "**kömür**" (kelimenin tam anlamıyla "**ceviz kabuğu**") kelimesinin de türediği düşünülmektedir; burada **çüa** "**kabuk**", "**deri**", "**zarf**" demektir. Bu bağlamda, cevizin Abhazlar ve Abazaların yaşamında kadim zamanlardan beri önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim Abhazlar cevize **apsnıxuşa**, yani "**Abhazya'nın yağı**" da derlerdi; gerçekten de cevizden (tıpkı bugün olduğu gibi) değerli **ceviz yağı**, sosların, çeşnilerin ve çeşitli günlük ve törensel yemeklerin temelini oluşturan **ceviz ezmesi** elde ediyorlardı. Ceviz kabuğu boya olarak kullanılırken, ceviz ağacı değerli bir inşaat malzemesi olarak kullanılıyordu. Geçmişte, Abhazya'ya gelen birçok gezgin ve diğer kişiler, burada farklı türlerden oluşan devasa ceviz ağaçlarının bolluğu karşısında hayrete düşmüşlerdi [247, 47].

Arap ("Arab") etnonimiyle bağlantılı olarak, Hurrilerin M.Ö. I. binyılın ilk yarısında kontrol ettiği **Arrapxa** bölgesinin adı ilgi çekicidir. Bu bölge, söz konusu dönemde Hurri devleti Mitanni'nin en doğudaki eyaletiydi [189, 316]. **Arrapxa//Arapha** adı, Abhazca'da "**baş Araplar**", "**ön (başlangıç) Araplar**" olarak yorumlanır: **arrap//arap** ("Arab") ve **xı//xa** ("baş", "başlangıç") kelimelerinden türemiştir.

Mitanni devletine gelince, bu devlet Hurriler tarafından M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Fırat ve Dicle nehirleri arasında, Kuzey Suriye'den Aşşur ve Arrapha'ya kadar uzanan bölgeleri kapsayan bir alanda kurulmuştu. Uzun süre Hitit Krallığı ve Mısır gibi güçlü devletlerle rekabet etti. Mitanni Hurrileri, savaş arabalarının ve bu arabalara koşulan atların eğitim yöntemlerinin mucitleri olarak kabul edilirler [187, 129]. Mitanni ülkesi, yerel devlet ekonomisinin merkezi olan bir *"saray"* tarafından yönetiliyordu

[189, 316]. Başkent **Waşşukanni** olarak adlandırılıyordu. Bu adın sonundaki **kan** veya **-kkan(n)i** eki, Abhazca **xan (a-xan)** "**saray**" (örneğin, **Lou-xan** "**Lou ailesinin sarayı**") ile karşılaştırılabilir. Abhazca **a-xan**, kelimenin tam anlamıyla "**liderin yeri**" anlamına gelir: **xı** "**lider**" ve **-n** lokatif eki (karş. **ayü-nı, au-nı (ağu-nı)** "**ev**", kelimenin tam anlamıyla "**kişinin yeri**"). Mitanni ülkesinin adıyla bağlantılı olarak, Abhazca'da yarı katılaşmış bir kelime olan **a-matanei-ra** *("yakarmak")* dikkat çeker. Bu kelime, "*birinden merhamet dilemek*", "*dalkavukluk yapmak*", "*dalkavukluk yaparak suçunu örtbas etmek"* anlamlarında kullanılır [102, (c. 1), 667]. Abhazca **a-matanei-ra**, Grekçe **μετάνοια** [370, 1082], kilise dilinde **μετάνειο** [371, 512; 372, 248, 495] "*pişman olmak", "tövbe etmek", "nedamet", "yakarış"* ile aynıdır. Bu, belki de Mitanni'nin Hititler tarafından, Hititlerden kaçan İşuva krallığı halkını kabul ettiği için acımasızca yıkılmasının bir yankısıdır. Mısır'ın müttefiki olan ve yenilgiye uğrayan Mitanni'de artık Hitit kralının damadı hüküm sürüyordu.

Bilim insanlarının tespit ettiği gibi, Hurri kabileleri Mitanni'nin ötesinde de geniş bir alana yayılmıştı. Onlar, hemen hemen tüm yukarıda adı geçen bölgelerde yer alıyorlardı: Aşşuva, Arzava, Kizzuvatna krallıklarında ve Fırat Nehri'nin yukarısında, ayrıca Ermeni Yaylası ve Doğu Akdeniz'de. Hurrilerin, dil açısından Kafkas halklarıyla – Nax-Dağıstan ve Abhaz-Adıge dil gruplarıyla akraba oldukları daha önce de belirtilmişti. Bu nedenle, adı geçen bölgelerde Abhaz-Abaza etnik birimlerinin izlerinin görülmesi tesadüf değildir.

Abhaz ve Abazaların atalarının bir kısmının, M.Ö. I. binyılda (ve belki daha önce) Küçük Asya topraklarında Kartvel kabileleriyle uzun süreli yakın temaslar içinde olduğunu söylemek mümkündür. Üstelik bilim insanlarının tespit ettiği gibi, Abhazca, köken itibarıyla Hint-Avrupa dili olarak kabul edilen Kartvel dilleri üzerinde oldukça ciddi bir etkiye sahipti. Örneğin, akademisyen A.S. Çikobava, uzak geçmişte Abhazcanın Megrel ve Zan dilleri üzerindeki önemli etkisini vurgulamıştır [230, 288]. Özellikle, Abhazcadan alınan **la, ta, ta, tza, na** gibi ön eklerin, Megrel ve Zan lehçelerinin dil yapısı üzerinde önemli bir etkisi olduğuna dair haklı gerekçeler sunmuştur [231, 165–166]. Kafkas dilbiliminde önemli bir otorite olan K.V. Lomtatidze şöyle yazıyor: *"Abhazca konuşan kabileler, en eski zamanlardan beri Gürcü kabileleriyle kopmaz bağlara sahipti. Bu karşılıklı ilişkilerin bir sonucu olarak, Abhazcanın Gürcüce üzerindeki etkisi yalnızca kelime hazinesinde değil, aynı zamanda morfolojinin belirli alanlarında da tartışmasızdır. Bu tür dilsel olgular, basit bir etkileşimin sonucu olamaz. Bu durumda, Megrel-Çan dilindeki Abhazca substrat(alt tabaka) ile karşı karşıyayız. Bu olgu, uzak geçmişe ait bir gerçektir ve adı geçen kabileler arasındaki en eski yoğun temaslara işa-*

ret eder." [232, 138].

Bu temaslar, M.Ö. I. binyılın sonlarında da, Küçük Asya'nın kuzeydoğu bölgesinde devam etmiştir. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından (ve belki daha önce), burada Abhaz-Adıge (yani Kaşka-Abeşlay) etnik birimlerine ait çeşitli krallıklar arasında bir ittifakın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır [24, 129].

Aynı zamanda, burada yerel akraba kabilelerin bir miktar yer değiştirdiği veya karıştığı gözlemlenmektedir. Örneğin, M.Ö. XII. yüzyılın başlarında, Fırat Nehri'nin sağ kıyısında **Paxxuva** yerine artık **Kaska** adı geçmekte, Hayasa krallığının (Çoruh ve Fırat nehirlerinin yukarısındaki bölgede) yerine ise **Dayaeni** veya **Diauexi//Diaoxi** ("Taoxların Ülkesi") krallığı ortaya çıkmaktadır [189, 515]. İlginçtir ki, Paxxuva ve Dayaeni // Diauexi krallıklarının adları doğrudan Ubıhlarla ilişkilidir. Ubıhlar, her zaman hem coğrafi hem de dil açısından Abhazlar ve Adıgeler arasında bir ara halkaydı. Yukarıda, **Paxxuva** krallığının adının etimolojisinden bahsedilmişti: Ubıhların kendilerine verdikleri **paxı, pöx** adı ve Abhazca etnonim yapım eki **-ua** ("halk") birleşimi. **Paxxuva**, kelimenin tam anlamıyla "**Paxxlar**", yani "**Ubıhlar**" demektir [161, 63].

Ubıhların Çoruh Nehri'nin yukarısında ortaya çıkması ve burada, onların belirleyici rolüyle güçlü bir Abhaz-Ubıh devletinin kurulmasıyla, Çoruh Nehri de Abhaz-Adıge dilinde Ubıhların adı olan **Pöx, Bux** adını almıştır. Muhtemelen buradan, Ermenice'de Çoruh Nehri'nin eski adı **Voh** [240, 121] ve M.Ö. V. yüzyılda yaşamış Ermeni yazar Faustos Buzand'ın eserinde geçen **poxi** halkının adı [414, 15, 16] ile VII. yüzyıla ait "Ermeni Coğrafyası"nda geçen **puxi** [415, 38] türemiştir (bu konu için ayrıca bkz. M. Kişmahov'un çalışması [416, 199, 200]). Yeni krallığın adı olan **Dayaeni** veya **Diaoxi //Diauhi**, bilim insanları tarafından "**Taoh ülkesi**" olarak çevrilmiştir. Burada açıkça Ubıhların kendi kendilerine verdikleri **tuahı (tüahı)** adını görüyoruz. Buradan **tüaxıbza** "**Ubıh dili**" ve Abhaz-Ubıh **Tuahı (Tüahı)** "**Ubıhya**" türemiştir. Aynı zamanda, **Taox** etnonimi, **Tao** kökünden oluşmuştur. Bu, antik Gürcü tarih literatüründe kaydedilen **Tao** ülkesinin yerel adıdır [249, 245], Ermeni kaynaklarında ise **Taik** olarak geçer.

Görünen o ki, **Tao** etnonimindeki son **-o**, Abhazca etnonim yapım eki **-ua**'dan (yukarıya bkz.) gelmektedir: **taua → tao** – "**Taular**". Daha sonra **tao (taua)** etnonimi, Urartu çoğul eki **-h** ile genişletilerek **taox** haline gelmiştir. Buradan, halkın ve ülkenin dışarıdaki adı olan **Diaux** veya **Taox** türemiştir. Zamanla bu isim, Ubıhların kendi kendilerini adlandırması haline gelmiştir.

M.Ö. II. binyılın sonlarına ait Asur kaynaklarında, özellikle I. Tiglat-Pileser'in yıllıklarında, Abeşlaylar ve Kaşkalar (Kaskalar) ile birlikte **Diaeni (Diaoxi)** ülkesinin yanı

sıra, muhtemelen "Büyük Deniz" (yani Karadeniz) kıyısında yer alan **Habxi** ülkesinden de bahsedilir. Ş.D. İnal-İpa'ya göre, **Habxi** adı, **apsua** (eski **apsar**) halkının yani Abhazların ve ülkeleri Abhazya'nın dışarıdaki adının temelini oluşturuyor olabilir veya Ubıhların kendi kendilerine verdikleri **pöx** adıyla bağlantılı olabilir [24, 111].

M.Ö. XII. yüzyılın ilk yarısında, Abhaz-Adıge etnik grupları, Küçük Asya'nın güneydoğu bölgelerine bir dizi askeri sefer düzenlemişlerdir. Özellikle, Kaskalar ve Abeşlalar o dönemde **Melid-Kammanu** topraklarından geçmişlerdir [180, 181]. Bu tarihten itibaren, Küçük Asya'nın doğu kesiminde, Taballar ve Muşkilerin komşuluğunda daha sık anılmaya başlanmışlardır. Aynı zamanda Arimler Urumeylilerle komşuydular ve sıklıkla onlarla birlikte hareket ediyorlardı [24, 125]. Kaskalar ve Abeşlalar, Şubartu ülkesini de ele geçirmeyi başarmışlardı. Ancak, Küçük Asya'nın güney ve güneydoğusuna doğru ilerleyişleri, Asur kralı I. Tiglat-Pileser'in karşı saldırısıyla durduruldu. Kral şöyle yazıyor: "*4000 Kaskalı... ve Hitit ülkesinin asi halkı olan Urumeliler, Şubartu ülkesinin yerleşimlerini zorla ele geçirdiler... Savaştan korktular ve ayaklarıma kapandılar."* [24, 129]. Başka bir övgü yazıtında ise şöyle diyor: *"...Urumelileri ve Abeşlaları... Hitit ülkesinin asi halkını yakaladım ve kendi ülkemin halkına kattım.*" [24, 129].

Görünüşe göre, I. Tiglat-Pileser'in M.Ö. XII. yüzyılın sonlarındaki başarılı seferleri, **Abeşlalar-Apsarları** Fırat'ın yukarısında, Çoruh Nehri havzasında ve Karadeniz'in doğu ile Kafkas kıyılarında yoğunlaşmaya zorlamıştır. Ancak kısa süre sonra, Abhaz-Adıge etnik grupları, eski Hitit devletinin doğu topraklarında yeniden önemli bir rol oynamaya başlamışlardır [189, 515].

Kaskaların bir kısmı, **Halys Nehri'nin** yukarısındaki bölgeye yerleşmiş ve burada güçlü bir **Kaska Krallığı** kurmuştur. Ubıh-Abhaz etnopolitik oluşumu olan **Tuahı (Tüahı)** veya **Diauexi (Dayaeni)** ise yalnızca Asurluların saldırılarına direnmekle kalmamış, aynı zamanda M.Ö. XI-X. yüzyıllarda Küçük Asya'nın doğu kesiminde, tüm Ermeni Yaylası dâhil olmak üzere, en güçlü ve zengin devlet haline gelmeyi başarmıştır [189, 515; 241, 140; 24, 110]. Bu krallık, Asur'a karşı kuzeyde yaşayan kabilelerden oluşan büyük bir koalisyona öncülük ediyordu. Bu geniş bölge, **Nairi** adıyla biliniyordu ve burada onlarca küçük krallık vardı.

Diaoxi veya **Dayaeni** Krallığı'nın etkisi, birçok Karadeniz kabilesine de yayılmıştı. Bu kabilelerin orduları, Asurluların saldırılarına maruz kalan Diaoxi'ye yardım için geliyorlardı [249, 193–194].

M.Ö. I. binyılın sonlarında, Güneydoğu Karadeniz bölgesinde, Diaoxi'nin hemen yanında, **Haya (Haya-sa)** Krallığı varlığını sürdürüyordu. Bu krallık, muhtemelen antik Yunan kaynaklarındaki **Aia (Aya)** veya **Eia (Eya)** ve Asur kaynaklarındaki **Habxi** ile

aynıdır.

Böylece, Abhazların, Abazaların, Ubıhların ve Adıgelerin atalarının M.Ö. I. binyılda bile kalabalık bir etnik topluluk oluşturduğunu düşünmek için oldukça güçlü nedenler vardır. Birçok saygın bilim insanının (A. Gleye, İ.A. Cavahişvili, İ.M. Dyakonov, N.Y. Marr, G.A. Melikişvili, Ş.D. İnal-İpa vb.) belirttiği gibi, bu yakın akraba etnik topluluk, M.Ö. I. binyılda Orta Küçük Asya'dan Güneydoğu Karadeniz'e ve tüm Kafkas sahil şeridine kadar uzanan bir alana yayılmıştı [24, 424; 180, 13].

Abhaz-Adıgelerin, Küçük Asya ve Ön Asya'nın antik uygarlığı tarihinde oynadıkları önemli rol, onların kendi antik yazı sistemlerine sahip olma ihtimalini de akla getirmektedir. Abhaz-Abaza dilindeki okuma ve yazmayla ilgili antik terimler de bu ihtimali desteklemektedir [242; 99, 57]. Bununla birlikte, M.Ö. I. binyılda Küçük Asya'da devlet ve diğer belgelerin Sümerce veya Akadca, Mısırca (Kıptice), Hititçe, Luvice, Palaca ve Hurrice gibi dillerde yazıldığı bilinmektedir. Ayrıca, kökeni bilinmeyen ve çözülememiş metinler de mevcuttur. M.Ö. I. binyıla ait hiyeroglifik ve diğer metinlerin çoğu ahşap tabletlere (Abhazca **аҧüquı (ашәкәы)** "**mektup**", "**kitap**", kelimenin tam anlamıyla "*oyulmuş ağaç gövdesi*") yazıldığı için günümüze ulaşmamış olabilir [182, 122]. Yukarıda adı geçen yazı sistemlerinden, Küçük Asya bölgesinde en yaygın olarak kullanılanı Akad çivi yazısıydı ve genellikle Akad diliyle birlikte kullanılıyordu. Ayrıca, protobiblos veya sözde hiyeroglifik Biblos yazısı da bilinmektedir. Bu yazı, onun temelinde geliştirilmiş olan gelişmiş Fenike yazısıyla birlikte kullanılıyordu [201, 266]. Daha önce de belirtildiği gibi, Avusturyalı semitolog **A. İrku** ve Sovyet Kafkasolog-epigrafist **G.F. Turçaninov** gibi bilim insanları, bu antik yazı sisteminin Fenike'ye (Biblos veya Gubla'ya) Kafkasya'dan Abhaz ve Abaza ataları tarafından getirildiğini düşünmektedir. Turçaninov, bu yazıyla yazılmış metinlerin çözümü ve incelenmesine iki önemli monografi ayırmıştır: "*Kafkasya ve Doğu Avrupa Halklarının Yazı ve Dil Anıtları*" [25], "*Kafkasya'nın En Eski Yazısının Keşfi ve Çözümü*" [208].

G.F. Turçaninov'un antik Abhaz (Aşuva) yazısını keşfi hakkında birçok tanınmış şarkiyatçı olumlu görüş bildirmiştir. Ancak ne yazık ki, yazarın ve onu destekleyen bilim insanlarının ölümünden sonra başlattığı çalışma, bugüne kadar devam ettirilmemiştir. Yine de, Turçaninov'un bu yazı sistemindeki metinlerde Abhaz-Abaza dilinin antik örneklerini tespit etmeyi başardığını söyleyebiliriz. Ayrıca, bu yazı ve metinlerin Fenike ile bağlantılı olması da önemlidir; çünkü daha önce de belirtildiği gibi, Fenike'de M.Ö. I. binyılda Abhaz-Abaza etnik unsurlarının bulunmuş olması mümkündür.

Şimdilik, Küçük Asya ve Kafkasya'nın en eski tarihini araştıranlar için temel kay-

nak, bilim insanları tarafından çözülmüş olan yukarıda adı geçen yazı sistemlerinin metinleridir. Bu kaynaklardan malzeme seçilirken, antik yazı geleneğinin özellikleri dikkate alınmıştır. Özellikle, yazının erken dönemlerinde kelimeler yazılırken (Mısırlılarda özellikle) ünlü harflerin atlandığı ve bilim insanlarının bunları şartlı olarak yeniden oluşturmak zorunda kaldıkları unutulmamalıdır. Ayrıca, her metin, yazıcının dil normlarını ve okuryazarlık düzeyini yansıtıyordu. Bu nedenle, antik metinlerin dil malzemesini modern dillerin verileriyle karşılaştırırken belirleyici olan şey, öncelikle kök ünsüzlerinin uyumu veya ses denkliği ve anlamsal yüklerinin uyumluluğudur. Sanırım bu açıdan, yukarıda bahsedilen dilsel yakınlaşmalar tamamen kabul edilebilir niteliktedir ve antik Küçük Asya, Ön Asya ve Kafkasya'nın tarihsel arka planına uyum sağlamaktadır.

Hititler döneminde Küçük Asya (Yaklaşık olarak M.Ö. 1500-1200)

VI. BÖLÜM

M.Ö. I. BİNYILIN İLK YARISINDA GÜNEY TRANSKAFKASYA, KAFKASYA'NIN GÜNEYDOĞU VE KARADENİZ KIYISI

§ 1. Urartu Kaynaklarına Göre Güneybatı Transkafkasya'daki Etnik Topluluklar.

M.Ö. I. binyılın başlarında Güneybatı Transkafkasya ve güneyindeki komşu bölgelerde ekonomik ve kültürel açıdan en gelişmiş topluluklar, Küçük Asya-Kafkasya kökenli Abhaz-Adıge etnik gruplarıydı. Çoruh Nehri'nin yukarı kesimlerinde ise hala önemli bir etnopolitik yapı olarak Dayaeni veya Diaoxi (yani "Taoxlar Ülkesi") Krallığı bulunmaktaydı. Bu isim, Ubıhların kendilerine verdikleri "tuahı" adından türemiştir (bkz. yukarı).

M.Ö. IX. yüzyılda Asur, kuzey topraklarına yeni ve büyük seferler düzenler. Bu bağlamda Asur kaynaklarında Dayaeni ülkesi yeniden büyük bir siyasi birim olarak karşımıza çıkar. Aynı dönemde, Dayaeni (veya Diaoxi) yakınında, Van Gölü çevresinde güçlü bir devlet olarak Urartu ortaya çıkar ve Dayaeni için oldukça tehlikeli bir düşman haline gelir. Bu durum, Dayaeni'yi eski düşmanı Asur ile ittifak yaparak Urartu'ya karşı savaşmaya zorlar. Ancak IX. yüzyılın sonlarında Dayaeni, Urartu'nun baskısına karşı artık yalnızca kendi gücüne güvenmek zorunda kalır. Kendi lehine olan bu durumu değerlendiren Urartu kralı Menua, M.Ö. IX-VIII. yüzyıl dönümünde, Urartu kaynaklarında Diauexi veya Diaoxi olarak adlandırılan Dayaeni'ye karşı başarılı bir askeri sefer düzenler. Bu olayı anlatan Yazılıtaş kaya yazıtında Menua şöyle der: *"Tanrı Haldi, silahlarıyla birlikte güçlü ülke Diauexi'ye karşı yürüdü. Diauexi ülkesini fethettim, savaşta kraliyet şehri Şaşilu'yu ele geçirdim. Ülkeyi yaktım, kaleleri yıktım(?). Şeşeti ülkesine, Zua şehrine kadar ulaştım(?). Diauexi kralı Utupurşi önüme çıktı, ayaklarıma sarıldı, yere kapandı. Ona merhametle davrandım(?), haraç ödemesi koşuluyla hayatını bağışladım: bana altın ve gümüş verdi, haraç ödedi. Kendisine dönen esirleri tamamen iade etti..."* [250, 36].

Dikkat çekici olan, bu yazıtta Urartu kralı Menua'nın Diauexi'den çok sayıda kalesi ve bağlı kralları olan güçlü bir ülke olarak bahsetmesidir. Aynı yazıt ve diğer Urartu kaynaklarına göre, Diauexi'de hayvancılık ve metalürji oldukça gelişmişti. Özellikle küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, bilhassa koyunculuk öne çıkıyordu. At yetiştiriciliği de önemli bir yere sahipti ve komşu halklar arasında Diauexi atları büyük rağbet görüyordu. Diauexi'de bakır, altın ve gümüş gibi metaller yaygın olarak kullanılıyordu [249, 201]; özellikle bakır metalürjisiyle öne çıkıyordu. Urartu devleti de dâhil olmak üzere komşu ülkeler, bakırı Diauexi'den temin ediyordu [214, 408].

Urartu kaynaklarında, Diaoxi/Diauexi ülkesinin adı ve Çoruh Nehri (Vox, Box) ile birlikte (bkz. yukarıda) bir dizi ilginç yer adı daha geçmektedir. Öncelikle, Diaoxi'nin kraliyet şehri olan Şaşil/Şaşil-uni adı büyük ilgi uyandırır. Bu isim, son eki itibarıyla güneydoğu Abhazlarının antik adı olan Apsiller veya Abşiller (bkz. yukarıda) ile benzerlik gösterir ve tam haliyle günümüzde Abhazya'nın Gal bölgesindeki büyük bir köyün adı olarak varlığını sürdürür: **Şeşeleti/Şaşileti (Abhazca: Şaşıl kıt).** Aynı bölgede Şaşkuara Nehri (Abhazca: "Şaş'ın deresi") de bulunmaktadır. Şaşıl kıt köyünün adı, Abhazya'daki pek çok diğer yer adı gibi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Abhaz muhacirler (göçmenler) tarafından Türkiye'ye taşınmış ve orada da **Şaşilkıt** adında bir köy kurulmuştur [268, 429]. İlk isim (Şaşeleti), Gürcüce bir ek olan -eti (karşılaştırına. Gürcüce Abhaz-eti "Abhazya", Kakheti "Kaheti" vb.) ile oluşturulmuş olup "Şaş'ların ülkesi veya toprakları" anlamına gelir; Abhazca Şaşıl kıt ise tam anlamıyla "Şaş'ların köyü veya topluluğu" demektir."

Urartu kaynaklarında ayrıca **şaşk** ve **şaşki** formları da geçer [292, 31]. **Şaş-il** ve **şaşk** isimlerinin kökü olan **şaş**, Urartu kralı Menua'nın bahsettiği Şaşeti/Şeşeti ülkesinde de görülür; bu isim "Şaş'ların Ülkesi" anlamına gelir (burada -eti yer bildiren bir ektir). Şaşeti ülkesinin (bölgesinin) adı, sonradan Gürcü kaynaklarında Şavşeti olarak değiştirilmiştir. Bu isimlerin temelinde, Abhaz prenslerinin ve krallarının soyadı olan **Şaş** (kuzeybatı Abhazlarında) [35, 9; 74, 172] veya **Çaç** (doğu Abhazya'da) yatar. Aynı **Şaş** adı, tarihi Batı Abhazya'nın bir bölgesini de tanımlamaktaydı [293, 3]; bu bölgenin adı, geçmişte Şaşa veya Şaşe olarak da bilinen Soçi şehrinin adına kaynaklık etmiş olabilir [96, 191, 194].

Urartu kralı Menua'nın yazıtlarında, Diaoxi'nin kraliyet şehri Şaşilu'nun yanı sıra Zua (Zua-ni) şehrinden de bahsedilir; bu şehri daha sonra Argişti de kraliyet şehri olarak anar [292, 42]. Zua adında da Abhazca etnonim yapıcı bir ek olan -ua ("halk, insanlar") mevcuttur: Zua, tam anlamıyla "Zuo halkı" demektir. Zua etnonimi, dağlık Abhaz

topluluğu **Zou** (Zaua'dan) ile bağlantılıdır ve Abhazya'nın Gagra bölgesindeki şu coğrafi adlarla ilişkilidir: *Zou Dağı, Zou du ("Büyük Zou"), Zou xuıtçı ("Küçük Zou"), Zou ixuı ("Zou yükseltisi"); Zouadzı ("Zou Nehri"), Zou adzxıççа ("Zou Şelalesi").* Zua veya Zaua etnoniminden, muhtemelen Urartu'daki **Zabaxa** (Zauax > Zavaxa > Zabaxa) ve Gürcüce **Dzavaxa/Cavax** isimleri türemiştir. G.A. Melikişvili'nin haklı olarak belirttiği gibi, tarihi Diaoxi bölgesi **Zabaxa**'nın adı, Gürcüce **Cavax** ve **Cavaxeti**'ye kaynaklık etmiştir [292, 30].

"Zua etnonimiyle bağlantılı olarak, Abhazların bilinen bir diğer adı olan **azra** da ilgi çekicidir [217; 11, 77, 79; 24, 323, 353]. Bu isim, "**Az"** etnoniminin Abazacadaki çoğul halidir. Muhtemelen, Abazacadaki **azra** formundan, Zabaxa'ya komşu olan **Odzr(a)he** bölgesinin ve şehrinin adı türemiştir [249, 205, 220]. Bu isim, Urartu-Abazaca **Azra-xa'nın** ("xa" Hurrice aidiyet eki [292, 30], karşılaştırın: **Zaba-xa, Kul-xa** vb.) Çan dilindeki aktarımıdır. G.A. Melikişvili'ye göre ise bu isim, Yunan kaynaklarında Karadeniz kıyısında, Çoruh Nehri'nin güneyinde bahsedilen Bezirlerle bağlantılıdır [249, 212] (Bezirler hakkında bkz. aşağıda).

Urartu Kralı Menua'nın halefi Argişti I (M.Ö. VIII. yy.), fethedilen kabileler arasında hem **Şaşkileri** hem de **Kabiluxları** sayar. **Kabilux** kabilesinin adında da, daha önce bahsedilen diğer isimlerde olduğu gibi "-hi" son eki bulunur. Bu durum, kelimenin başındaki "**kabil**" kısmının etnonim (kabile adı) kökü olduğunu düşündürür. Aynı zamanda, "**kabil**" kökü, son eki itibarıyla Karadeniz'in eski kabile adları olan **Apsil, Dril, Şaşil** gibi isimlerle akrabalık gösterir. Dolayısıyla, **kabil** kökünün bir etnonim olduğu ve Urartu'daki "**kabiluxi**" kelimesinin buradan türediği söylenebilir. **Kabil** etnonim kökü, Kura Nehri'nin yukarı havzasındaki büyük bir kolu olan **Kobliani** (aynı zamanda Cah-Suyu) ve Acara'nın sahil kesimindeki **Kobuleti** (Gürcücede "Kobul'un yeri (köyü)") adlarında da tanınabilir. Bize göre, **Kabil** veya **Kobl** (Kobl-iani), **Kobul** (Kobul-eti) etnonimi, Abhaz-Şapsığ topluluğu olan **Şapsığ Kobalar** (Abhazca: Kuapal, Abazaca: Kabulov) ile örtüşür. "**Kuapal**" etnonim kökü, Fırat'ın yukarısında, bir kolu olan Geksu'nun orta kesiminde, Abaza bölgesinin altında yer alan **Kopal** adlı bir bölgeyle de uyumludur [K-2].

Abhazca **Kuapal** (çoğul: Kupalaa "Kuapallar", tekil: Kupalba "Kuapal") kökünden, Gürcüce (Svan) **Kopaliani** (Kopal-iani) ve Megrelce **Kobalia** (Kobal-ia) gibi soyadları türemiştir.

Kobal veya **Kuapal/Kupal** (Abazaca: Kabul) topluluğu, XIX. yüzyıla kadar Abhaz Prensliği'nin batı sınırlarında yaşamış, daha sonra büyük bir kısmı Türkiye'ye göç et-

mek zorunda kalmış, geriye kalanlar ise Abhazya'nın içlerine ve Kuzey Kafkasya'ya yerleşmiştir.

Diaoxi (yani **Taoxlar**) Krallığı, M.Ö. IX. yüzyılın sonlarında Urartu ile mücadelede yaşadığı askeri başarısızlıklar nedeniyle gerilemeye başlar. Urartular, giderek daha fazla **Diaoxi** topraklarını kendi ülkelerine katma hedefini benimser. Menua'nın oğlu **Argişti I**, M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında babasının Diaoxi'ye yaptığı yıkıcı seferi tekrarlar ve bu ülkeyi en azından kısmen Urartu vilayetine dönüştürür [189, 518]. Kısa süre sonra, M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarında, yaklaşık 500 yıl boyunca varlığını sürdüren bu ülke, kaynaklarda **Diaoxi** (veya **Diauexi**, **Diaoxi**) adıyla bir devlet olarak anılmaktan çıkar. Ancak aynı dönemde Urartular, **Diaoxi'nin** kuzey kesiminde bu kez **Kulxa** adlı bir siyasi oluşumla karşılaşır. Akademisyen G.A. Melikişvili'ye göre bu isim, Asur Kralı I. Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 1112) yıllıklardaki "**Büyük (Yukarı) Deniz**" (yani Karadeniz) yakınında bulunan bir krallık olarak kaydedilen **Habx // Habxi** ülkesine karşılık gelir.

M.Ö. VIII. yüzyılda, Urartu kaynaklarındaki **Kulxa** ile eş zamanlı olarak, antik Yunan literatüründe **Eya//Aya** ülkesi ve daha sonra **Kolhis** adı ortaya çıkar. Görünüşe göre, tüm bu durumlarda aynı bölge ve etno-politik birleşimden (*Habxi, Aya, Kulxa, Aya-Kolxide*) bahsedilmektedir.

§ 2. Habx Halkı ve Ülkesi

Daha önce de belirtildiği gibi, Asur kaynaklarına göre **Habxi**, Nairi ülkelerinin en kuzeyinde yer alan ve Karadeniz kıyısında bulunan bir ülkeydi. Bilim insanları, bunun coğrafi olarak **Kulxa Krallığı'na** denk geldiğini düşünmektedir.

G.A. Melikişvili, **Habxi** ülkesini Urartu'daki **Kulxa** ile özdeşleştirirken, aynı zamanda ülke adının "**Habxi**" olarak okunmasının doğruluğundan şüphe duyar ve **Habxi** için **Kilxi** veya **Kulxa** formlarının daha doğru olabileceğini savunur. Bu konuda Prof. Ş.D. İnal-İpa şöyle yazar: *"G.A. Melikişvili, 'Habxi' adının okunuşunu yanlış bulur ve bu etno-politik oluşumun adının 'Kilxi' olarak yorumlanmasını önerir. Bunun özellikle, 'Kilxi'nin Urartu kaynaklarında geçen 'Kulxa' ile yakınlık gösterdiği gerekçesine dayanır. Ancak bir çalışma hipotezi olarak, 'Habxi' ('Hapxi') kelimesinin 'Abhazya' adının köküyle veya Ubıhların kendi kendilerine verdikleri 'pöx' adıyla da ilişkilendirilebileceği düşünülebilir. Bu bölgelerin toponimisinde önemli bir Abhaz-Adıge katmanının varlığı da göz önünde bulundurulmalıdır."* [24, 111]

Gerçekten de, **Habxi** adının Asurca formunun doğruluğundan şüphe etmek için yalnızca **Kilxi** (?) veya **Kulxa** gibi daha sonraki formlarla uyuşmamasını gerekçe göster-

mek yeterli değildir. Ayrıca, **Habxi** ve **Kulxa** formlarının etimolojik ve fonetik yakınlığını hayal etmek zordur, ancak bunlar aynı bölge ve etno-politik oluşumun adlarıdır. Bu isimleri birleştiren tek şey, "**-x-**" son ekidir (**Habxi-i, Kulh-a**). Bu ek, birçok eski Kafkas kabilesinin adlarında da bulunur: **Tao-x, Pö-x, Mos-x, Zaba-x (Cavax), Abas-x, Zi-x** vb. Dolayısıyla, yalnızca **Habxi** ve **Kulxa** adlarında etnonim köklerinin **hab** ve **kul** olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte, Ş.D. İnal-İpa'nın **Habxi** adının "**Abhazya**" isminin köküyle bağlantılı olabileceğine dair işareti ciddiye alınmayı hak ediyor. Daha kesin ifade etmek gerekirse, **Abhazya** ismi, **Abhaz** (Abhazlar) etnoniminden türemiştir ve bu kelimenin kökü aslında **abha** olabilir. Ş.D. İnal-İpa, bunu **Habxi** ile karşılaştırır. **Habxi** için orijinal formun **abha** olduğu düşünülebilir; burada kelime başındaki a- vurgulu telaffuz edilmiş ve **Habxi-a // Xabx-a // Kabx-a // Qabx-a** formlarını doğurmuş olabilir (karşılaştırın: Abhazca **amar** "tekne", Grekçede **kamar** olarak geçer). Ancak tersi de mümkündür: Bu formlar, kelime başındaki ünsüzün asimilasyonu sonucunda **abxa'ya** dönüşmüş olabilir.

Her halükarda, **abha** (**Habxi, Habxia, Kabha**) etnoniminden, Sadz çoğul eki -dz (ʒ) eklenerek türetilmiş **abxadz → abxaz** (**Habxaz, Kabxaz**) formunun ortaya çıktığı görülüyor. Bu isim muhtemelen başlangıçta bir Abhaz-Abaza topluluğunu ifade ediyordu. Daha sonra Sadzca **abhaz**, Kartvel kabileleri ve komşu halklar tarafından tüm Abhaz etnosunun adı olarak benimsendi (karşılaştırına. Gürcüce **apxazi, apxazni, apxas**; Megrelce **apxaza**; Ermenice **apxaz, apxazk**; Arap. **augaz, avghaz, abxaz**; Farsça **afxaz**; Antik Yunan **avogaz**; İtalyanca **abkas, abkatz**). Gürcüce **apxazi**'den, Abhazların ülkesinin Gürcüce adı olan "**Apxazeti**" türemiştir. **Abhaz** formundan ise "**Abhazya**" ortaya çıkmıştır.

Ayrıca, antik Fenikelilerin Kafkas Dağları için kullandığı **Kaf** adı dikkat çekicidir. Bu isim, Asurca **Habxi'in** (**Habxi, Habxia**) fonetik varyantlarından biri olabilir (karşılaştırın: **ab, kab, kap, kaf, kav, kau**). **Habxi**'in olası diğer formları (**Habk, Kabk**) **abx, abk** ile uyumludur. Bu bağlamda, Mesudi'nin bahsettiği Arapça "**Kafkas Dağları**" anlamındaki **Kabk** [61, 194] ile bağlantı kurulabilir. Günümüzde bu dağların adı olan **Kafkas**, Eshilos (M.Ö. V. yy.) tarafından "**Kaukasos**" olarak kaydedilmiştir. Bu ismin **Kabkaz, Kapkaz** (→ **Kavkaz**) formlarından türediği düşünülür. Daha önce de belirtildiği gibi, bunların kökeni **abxaz // apxaz // abkas** etnonimi olabilir. Arap yazar Yakut'a göre bu isim yalnızca bir halkın değil, aynı zamanda bir dağlık bölgenin adıydı. Yakut şöyle yazar: "**Abxaz... Kabki (Kafkas) Dağı'nın bir bölgesinin adıdır.**" [61, 215].

§ 3. Aia // Eia Ülkesi ve Krallığı

Aia//Eia ülkesi, krallığı ve şehri ile **aiaos** halkı hakkındaki bilgiler, **Argonotlar** efsanesi ve Kafkas Dağları'na zincirlenmiş **Prometheus** mitinde geniş yer bulur. Bu anlatılar, bilindiği üzere, Homeros'un M.Ö. VIII-VII. yüzyıllara ait şiirlerine dayanır. **Argonotlar** mitinin ise Homeros öncesi dönemde şekillendiği düşünülmektedir. Buradaki olaylar, Truva Savaşı'ndan bir nesil önce, Küçük Asya'nın Hellespont (Çanakkale) kıyılarında geçer (M.Ö. XIII. yüzyıl sonu veya XII. yüzyıl başı).

Argonotlar'ın seyahat ettiği **Eia** ülkesi, pek çok antik Yunan ve modern araştırmacı tarafından **Kolhis** ile özdeşleştirilir [24, 199-200]. Bununla birlikte, **Aia//Eia** adının Yunan öncesi kaynaklarda da bu krallıkla bağlantısız olarak geçtiği belirtilmelidir.

Daha önce de değinildiği gibi, antik Mezopotamya'da **Ea//Aia**, yeraltı okyanusu **Apsu(va)'da** yaşayan bir su tanrısının adıydı [Bkz. Bölüm II]. Aynı zamanda **Eridu** kentinin bilgelik tanrısıydı.

Mısır'da, **Aia//Ai //Eia** adlı bir saray görevlisi, M.Ö. XIV. yüzyılda firavun olmuştur [201, 148, 575]. Homeros'un **Odysseia'sında**, tanrı Helios'un kızı ve **Aietes // Aetes'in** kız kardeşi olan tanrıça **Kirke'nin** yaşadığı ada da **Eia//Eiya** olarak anılır [256, 120]. Bazı yazarlar bu adayı İtalya'daki **Latium** kıyılarına lokalize eder. Cornelius Tacitus'un aktardığına göre, Kuzey Afrika'da da **Eia** adlı bir antik şehir bulunuyordu [257, 529; 99, 52]. Y.V. Otkupşikov'un belirttiği gibi, **Kolhis'in** antik adı **Aia//Eia**, aynı zamanda Argonotlar'ın sefere çıktığı Teselya'daki bir şehirle de örtüşür [258, 68-69]. Antik kaynaklara göre, **Argonotlar** Truva Savaşı'ndan önce yaşamıştır ve birçok yazar onları **Karyalılar** [258, 65] ve **Pelasklar** (Yunanistan'ın Hint-Avrupa öncesi yerli halkı) ile özdeşleştirir. Antik Yunanların baskısı, bu halkları M.Ö. II. binyılın ilk yarısında Küçük Asya'nın Ege kıyılarına yerleşmeye zorlamıştır. Özellikle, Karyalıların ülkesi olan Karya, Arzava Krallığı'nın topraklarının güneydoğu tarafında yer alır ve görünüşe göre, Seha Nehri Ülkesi, Assuva, Misi gibi, M.Ö. 2. binyılın ortalarında Küçük Asya'nın batı kesimindeki Abhaz-Abaza dilli etnopolitik oluşumlardan biriydi [bkz. Bölüm III]. Bir dizi eski ve modern yazar, "güçlü bir deniz halkı" olan Karyalıların, Ege dünyasından Karadeniz kıyılarını Yunan kolonizasyonundan çok önce ziyaret eden ilk halk olduğunu düşünmektedir. Argonautların seferi efsanelerindeki birçok eski yer adı ve karakter ismi onlarla ilişkilendirilir [258, 65–74]. Temel olarak bu görüşü reddetmemekle birlikte, deniz seferlerini Karyalıların yakın komşuları olan Arzava halkı, Seha Nehri Ülkesi, Misya ve diğer sahil bölgelerinin insanlarının da gerçekleştirmiş olabileceği varsayılabilir. Bunların bir kısmı, daha önce belirtildiği gibi, Abhaz-Abaza dilli halklar gibi gö-

rünmektedir. Bu halklar, Ege dünyası ile Karadeniz kıyısındaki Aia-Kolkhis ve Kuzeybatı Kafkasya arasında deniz bağlantısı kuranlar olabilir, zaten bu bölgelerde onlarla akraba kabileler yaşıyordu. Görünüşe göre, Kuzeybatı Kafkasya'daki dolmen kültürünün Akdeniz'deki en yakın benzerlerini bulması da tesadüf değildir. [259, 322; 260, 29, 43, 50].

Bu bağlantılar karşılıklı olabilir. Ünlü Kafkasolog **L.I. Lavrov**, Kafkas dolmenlerinin inşacıları olan **Adigeler, Kabardeyler, Ubıhlar, Abazalar** ve **Abhazların** atalarının, bu yapıların fikir ve tekniklerini Neolitik çağdan itibaren Akdeniz havzasına yaptıkları ticari ve askeri deniz seferleri sonucunda edinmiş olabileceğini yazar [261, 105-107].

Bu iki bölge arasındaki antik bağlantıya, bazı antik yazarların Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki **Heniochilerin** (Abhazların ataları) ve **Zikhlerin** (Adigeler) Pelasgian kökenli olduğuna dair iddiaları da işaret eder [223, 240, 251].

Ancak tüm bunlar, **Kolhis'in** ve başkenti **Aia // Eia'nın** antik adının etimolojisine ışık tutmaz. Benzerlikler bazen birbiriyle bağlantısız da olabilir. Önceki bölümde de belirtildiği gibi, antik Yunan kaynaklarındaki **Aia, Eia** ile Hitit kaynaklarındaki **Haya** (M.Ö. XIV-XII. yüzyıllar) aynı krallığın fonetik varyantları gibi görünmektedir. Bazı dönemlerde **Haya (Hayasa)** ve **Azzi**, **Hayasa-Azzi** adı altında birleşik bir yapı olarak ortaya çıkmıştır (karşılaştırın: **Aatsı** Abhaz Krallığı'nın antik başkenti **Apsar'ın**, bugünkü Yeni Afon yakınlarındaki bir köyü). M.Ö. XII.-VIII. yüzyıllarda bu krallığın topraklarında iki müttefik devlet bulunuyordu: güneyde Ubıh-Abhaz **Diaoxi (Diaeni)**, kuzeyde ise **Haya** veya **Aia** (Asur kaynaklarında **Habxi**, Urartu kaynaklarında **Kulxa**). Sonuncusu, bazı araştırmacıların eserlerinde "**Güney Kolhis Krallığı**" veya "**Aia-Kolhis Krallığı**" olarak anılır

"**Kolhis'teki Aia//Eia** başlangıçta dar bir etnik kabile adı olabilir, dolayısıyla bir bölge ve krallık adına dönüşmüştür. Bu açıdan, Abhazlardaki **Ai//Aia** soyadı ilgi çekicidir. Tekil hali **Ai-ba** ("Ai'nin oğlu"), çoğul hali **Aiaa** veya **Ai-r//Ai-raa** ("Ailer, Ai-oğulları") şeklinde yazılır. Bu son formlar, Abhazların eski kendi adları olan **Apsa-r** veya **Apsa-raa** ("Abhazlar") ile aynı çoğul eklerini (-r ve -aa) taşır.

Ai // Aia soyadı, Abhazya toponimisinde de yaygındır:

- **Ai-şxa** – Gagra bölgesinde bir dağ, "**Aioğulları'nın dağı**";
- **Ai-bga** – Abhazya'nın tarihi bir bölgesi ve Psou Nehri'nin yukarısında bir sıradağ, "**Aioğulları'nın sırtı**";
- **Aibı-xutsa** – Gulrıpş bölgesinde bir köy ve Aatsı köyü (Gudauta bölgesi)

yakınında bir arazi, "**Aioğulları'nın eteği**";

- **Ai-raa rıbna** – Jüandrıpş köyünde (Gudauta) bir orman, "**Aioğulları'nın ormanı**";
- **Ai-raa rıcra** – Apşdünı köyünde (Gudauta) bir meşelik, "**Aioğulları'nın meşesi**";
- **Airkua // Airkua rıdzxa** – Aatsı köyünde, **Aibıhwtsa** yakınında büyük bir pınar, "**Aioğulları'nın pınarı**";
- **Aits Dağı** ve **Aits Nehri** – Doğu Abhazya'da İngur Nehri'nin sağ kolu, **Aidz'den** türeme, "**Aioğulları'nın suyu (nehri)**" [93, 190, 555, 217, 345, 246, 275, 303, 550].

Dikkat çekici bir diğer nokta, **Aia (Aiba)** soyunun yaşadığı köylerden biri olan **Othara** (Gudauta) yakınında, Urartuların **Kul-ha (Kulxa)** dediği **Kolhları** anımsatan **Akula** adlı geniş bir taşlık alanın bulunmasıdır [93, 273].

Asur, Urartu ve antik Yunan kaynaklarına göre, **Aia-Kolhis Krallığı**, Doğu ve Güneydoğu Karadeniz bölgesini kapsıyor, Karadeniz'den Kura Nehri'nin yukarı havzasına kadar uzanıyordu. Bu sınırlar içinde tarihi **Moshların (Mosheti, Mesheti)** ve **Zabahların (Cavaheti)** toprakları da yer alıyordu. Homeros'un destanlarına göre ise **Aia Krallığı'nın** etkisi, Kuzeybatı Karadeniz'den Kırım'a kadar geniş bir alana yayılıyordu. Krallığın en doğudaki sınırını, bugün bile varlığını sürdüren bir yer adı işaret ediyor olabilir: Kura Nehri'nin büyük sol kolu olan "**Aia**" (günümüzde Türkiye sınırları içinde) [K-2].

Aia-Kolhis Krallığı'nın siyasi merkezinin Çoruh Nehri havzasında olduğu düşünülmektedir. Akademisyen **G. A. Melikişvili** bu konuda şöyle yazıyor: *"Kolhis'in (mitik) siyasi merkezinin Rion Nehri civarında gösterilmesi, kuşkusuz sonradan oluşan bir yorumdur. Aslında bu merkez çok daha güneyde, Güneydoğu Karadeniz'de, Urartu gibi antik Doğu devletlerine yakın bir konumdaydı. Kolhis ile 'Fasis' adı arasındaki organik bağ, bu en eski merkezin Doğu veya Güneydoğu Karadeniz'deki büyük bir nehir üzerinde aranması gerektiğini gösteriyor. Eğer bu Rion değilse, o zaman bugünkü Batumi'nin hemen güneyinde denize dökülen Çoruh Nehri akla geliyor. Urartu kaynaklarındaki 'Kulxa'nın başkenti, büyük olasılıkla Çoruh'un aşağı veya orta kesimindeki sahil şeridinde olmalıdır. Bu bölgenin toponimisinde 'Fasis' ile bağlantılı isimler (Basiani bölgesi, Fasian kabilesi vb.) korunmuştur. Muhtemelen 'Fasis', Çoruh Nehri'nin en eski adıydı. Bu isim daha sonra Rion'ye aktarılmış olabilir."* [249, 207].

Urartu kaynaklarında Çoruh'un yukarı kesimleri "**Vox**" veya "**Box**" olarak geçer. Bu

ad, Ubıhların etnonimi "**Pöx**" ile bağlantılıdır ve bu bölgede "**Poxuva Krallığı**" bulunuyordu. Yunan komutan Ksenofon (M.Ö. V. yy.), ordusuyla birlikte "**Arpas**" adlı büyük bir nehri geçtiğini yazar. Araştırmacılar, bunun Çoruh olduğunu düşünür. "**Arpas**", Abhaz-Abaza dilindeki "**Arpadz**" (Arpa Nehri) ile ilişkili olabilir. Benzer şekilde, Kuban'ın bir kolu olan "**Arpa**" (Abhazca) / "**Uarpa**" (Abazaca, bugünkü Urup) adı da bu kökenden geliyor olabilir [110, 218, 219].

Antik Yunan kaynaklarında Çoruh'un orta ve aşağı kesimleri "**Apsar**" olarak geçer. Bu isim, nehrin sol ağzındaki bir liman ve kale-şehir için de kullanılıyordu (bugünkü Gonio). M.S. IV. yüzyıldan itibaren kaynaklarda "**Apsari, Apsaros, Apsarea, Apsarunt**" ve Gürcüce "**Apsareti**" (Apsarların Ülkesi) gibi varyantlar görülür [281, 179-180]. **Apsar** ismi, büyük olasılıkla Abhazların antik kendilik adı "**Apsa**" (modern **Apsua**) ve çoğul eki -(a)r'dan türemiştir. Bu form, Orta Çağ'a kadar kullanılmıştır. Erken Orta Çağ'da **Abhaz Krallığı'nın** ilk başkenti de **Apsar** (bugünkü Yeni Afon) adını taşıyordu. XII. yüzyıldan kalma bir Gürcü kaynağında, Kraliçe Tamar'ın oğlu **Laşa'nın** adının "**Apsarca (Abhazca) 'ışıltılı, parlak' anlamına geldiği**" belirtilir [199, 91; 19, 215]. Bu durum, **Apsarların** Abhazca konuştuğuna dair güçlü bir kanıttır. M.G. Canaşvili, Abhazların "**Absarlar, Apsiller**" (Yunan kaynaklarındaki **Apsaros, Absil, Apsil**) olduğunu ve ülkelerinin Gürcücede "**Absareti**" veya "**Absireti**" olarak adlandırıldığını savunur [265, 18, 95]. Benzer şekilde, **N.Y. Marr, İ.A. Cavahişvili, B.A. Kuftin, Ş.D. İnal-İpa** ve **Z.V. Açba (Ançabadze)** gibi bilim insanları da **Absaları** Abhazlarla özdeşleştirir.

G.A. Melikişvili, Çoruh Nehri'nin antik dönemde "**Fasis**" olarak adlandırılmış olabileceğini öne sürer. Ancak bu iddiayı destekleyecek doğrudan bir kaynak yoktur. Antik yazarlar "**Fasis**" adını yalnızca **Rion Nehri** için kullanmıştır. Melikişvili, Çoruh'un orta ve aşağı kesimlerindeki **Basiani** bölgesi ve **Fasian** kabilesinin varlığına dayanarak bu bağlantıyı kurar. Ancak bu grupların **Rion'ye** kadar yayılmış olması da mümkündür. **Basiani, Fasian** ve **Fasis** isimlerinin kökü olan "**bas/pas/fas**", birçok araştırmacıya (**Uslar, Gleye, Marr, Kuftin, Bğajüba, İnal-İpa**) göre, Abhazların antik etnonimi "**a-pasa/a-baza/a-psa**" ile bağlantılıdır. N.Y. Marr, **Rion'nin** yukarısındaki "**Fasa Dağı**" ve nehrin Yunan adı "**Fasis**" hakkında şöyle der: *"Bu isimler, Rion'nin bir zamanlar 'Pas' (yani Abhaz) kabilesinin topraklarından aktığının kanıtıdır. Abhazlar antik çağda çok daha geniş bir alana yayılmıştı: güneyde Supsa Nehri'ne, Rion (Fasis) boyunca uzanıyordu. Eski şehir 'Kuta' veya 'Kita' (Gürcüce Kutatis, Kutaisi), Abhazca 'akıta' (köy) anlamına gelir."* [264, 19]. P.K. Uslar da aynı görüştedir [11 (Ubıh Dili), 78].

Abhazların eski etnonimi olan "**abasa'nın**", günümüzde Gürcistan'ın Senaki bölgesindeki **Abaşa (Abaşya, Abassa)** şehrinin ve Tehura Nehri'nin bir kolu olan, Rion (Fasis) Nehri'ne dökülen **Abaşa'nın** adlarına da kaynaklık ettiği neredeyse kesindir [18, 101]. Antik Yunan yazarları, tam da bu bölgede, günümüz araştırmacılarının **Nakalakevi** ve Bizans kaynaklarındaki "**Arkeopolis**" (Antik Şehir) ile özdeşleştirdiği antik **Aya // Eya** şehrini konumlandırır [249, 231]. "**Argonautika'da**", **Aya // Eya Krallığı** ile bağlantılı olarak, **Aya // Eya, Fasis** ve **Apsar** gibi topo-hidronimlerin yanı sıra bir dizi ilginç isim de sıkça anılır.

Aya (Kolhis) Kralı'nın adı olan **Aiet // Aet'in** etimolojisi, bize göre, **Aya // Eya Krallığı'nın** etnik kimliğine ışık tutmaktadır. Bu ismin sonundaki "**t**" ekinin, büyük olasılıkla, Abhaz-Abazin dillerindeki aidiyet veya sahiplik bildiren "**t**" soneki olduğu düşünülebilir. Bu sonek, Abazincede orijinal formunu korurken, Abhazcada labialize olarak "**tü**" şeklini alır. Buradan hareketle, **Aiet//Aet** kelimesi tam anlamıyla "*Aia'nın sahibi*", yani "*Aia'nın (ülkenin veya şehrin) hükümdarı*" olarak çevrilebilir. "**Aiati**" formu ise Abhazcada "**Aialı**" anlamına gelir: "**aiatüi ah**" ifadesi "**Aialı kral**" demektir. Dolayısıyla, **Aiet//Aet'in** başlangıçta Aya (Kolhis) kralının kişisel adı olmayıp, onun unvanını veya aidiyetini belirttiği düşünülebilir. Bu bağlamda, Bizanslı Stefan'ın (M.S. V. yüzyıl) şu sözleri dikkat çekicidir: "*Aya//Eia, Kolhların şehridir ve Aiet tarafından inşa edilmiştir; şehrin adından Aiet'in adı türemiştir; tıpkı Asya'dan Asiat, Aya'dan Ayat ve Aiet gibi. Şehir sakinlerinin adı ise 'ayayos'tur.*" [270, 170; 271, 253; 99, 52]. Zamanla **Aiet** tanrılaştırılmıştır. Yunan mitolojisinde, **Aiet/Aet**, güneş tanrısı **Helios'un** oğludur. Abhazlarda ise yakın zamana kadar "**Et-nıh**" (Eet'in ikonu/kutsal emaneti) veya "**Et-nıx Ag-nıx**" (Eet'in deniz kutsalı) adlı bir tanrıya tapınılırdı. Özellikle **Kaldaxuara** köyündeki **Ampar** klanı bu kültü benimsemişti [126, 26; 188, 26; 23, 552]. Ayrıca, günümüzde bile Abhazlarda "**Aiat, Ait, Aita**" gibi erkek isimleri kullanılmaktadır [509, 24].

Argonautika'nın en ilginç anahtar isimlerinden biri, ilk kez M.Ö. V. yüzyılda **Sofokles** ve **Ferkides** tarafından bahsedilen **Apsırt'tır**. Bu ve diğer antik Yunan yazarlarına göre **Apsırt**, Kolhis Kralı **Aet'in** oğluydu. Bu ismin etimolojisi üzerine **Canaşvili, Marr, Cavahişvili, Guliya, Kuftin, Açba (Ançabadze), İnal-ipa, Otkupshikov** gibi birçok ünlü bilim insanı çalışmıştır. Çoğu **Apsırt'ı** Abhazların etnonimi olarak görmektedir. Akademisyen **İ.A. Cavahişvili**, **Absırt/Apsırt** etimolojisini Abhaz dilinden çıkarır ve "*Abhazların (apsarların) yaşadığı yer*" olarak çevirir [266, 67]. Bu konuda **D. Guliya** şöyle yazar: "*Bize göre Absırt-a gerçekten Abhazca bir kelimedir, ancak anlamı*

'ölüm yeri, insanların yok olduğu yer'dir, 'Abhazların yaşadığı yer' değil." [18, 95]. **Z.V. Açba (Ançabadze)'ye** göre, Kolhis hükümdarı **Aet'in** Abhaz etnik kökenli olması şüphe götürmez bir gerçektir, çünkü oğlu **Apsırt'ın** adı Abhazlara ismini veren bir etnonimdir [267, 9]. **Ş.D. İnal-ipa** da **Apsırt** isminde bir Abhazca kelime görür: "*ilk kısım (aps) kabile adıdır, -r- Abhazca çoğul eki, son ek -t ise Abhazca yer bildiren ektir (tı). Bu durumda Apsırt kelimesi aslında 'apsların (Abhazların) yaşadığı yer' anlamına gelir*." [24, 220]."

Görüldüğü gibi, yukarıdaki birbiriyle bağlantılı ve temelsiz olmayan bu bilimsel görüşlerin bazı düzeltmelere ihtiyacı vardır. Öncelikle, **Absırt-(ı), Apsırt(ı)** ve **Apsırta** formlarının sadece son eklerle değil, anlamlarla da farklılık gösterdiğini belirtmek gerekir. **D. Guliya'nın** haklı olarak işaret ettiği gibi, **Apsırta** (modern Abhazca **apsı-rta**) kelimesi Abhazcada açıkça "*ölüm yeri", "yok oluş yeri*" anlamına gelir: **apsı** kökü "**ölü**" (**aps-ra** "ölmek") ve -rta yer bildiren ekinden oluşur. Görünüşe göre, bu Abhazca anlamdan yola çıkan antik Yunanlılar, **Apsırt'ın** öldürüldüğü ve gömüldüğü söylenen **Apsar** bölgesi ve limanının adını bu şekilde açıklamışlardır [269, 14].

Kaynaklarda geçen **Apsırt(ı)** formundan hareketle, burada Abhazların kendi adı olan **apsı**, 3. çoğul şahıs iyelik eki -r ve "**mülk, aidiyet**" anlamındaki -tı (modern **-t'üı, a-t'üı**) eklerini görebiliriz. Dolayısıyla **Apsırt(ı), Apsart(ı)** kelimesi **Ş.D. İnal-ipa'nın** çevirdiği gibi "*apsların yaşadığı yer*" değil, "*apsların mülkü*" anlamına gelir. Ancak bu varsayılan anlamların **Apsırt** veya **Apsart** kahramanının adıyla bağdaştırılması zordur. Bu nedenle, büyük olasılıkla **Apsırt** veya **Apsart** isminin kökünde, zaten bir bölge adı olan Abhazların eski kendi adı **apsır/apsar'ın** çoğul hali ve Abhaz-Abaza aidiyet eki -t (modern Abhazca **-t'ü**) bulunmaktadır. Bu durumda **Apsırt/Apsart** "*Apsır'ın (Apsar'ın) sahibi*" anlamına gelir; **Apsırti/Apsarti** formundan hareketle ise bu isim "**Apsırlı/Apsarlı**" anlamını taşır, tıpkı **Apsırt'ın** babasının adı (unvanı) olan **Aet/Aiet'in** "*Aia'nın sahibi*" veya "**Aialı (kral)**" anlamına gelmesi gibi.

Antik Yunan efsaneleri, **Kolhis kralı Aet'i** efsanevi **Prometheus'la** da ilişkilendirir. **Aet** ve **Prometheus**, kız kardeşlerle evliydi [49, 57]. **Prometheus** ismi köken olarak Yunancadır. Ancak tanrılara karşı gelen ve insanlara iyilik getiren **Prometheus**, Zeus'un emriyle **Aia-Kolhis** dağlarına, yani **Kafkas Dağları'na** zincirlenmiştir; bir başka versiyona göre ise bir mağaraya [24, 250]. **Arrian** bu dağın adını **Strobil** olarak verir (bkz. aşağıda). Birçok araştırmacının belirttiği gibi, **Prometheus** efsanesinin konusu büyük ölçüde Abhazların ünlü **Abrıskil** ve Gürcülerin **Amirani** efsanelerine benzemektedir. Abhaz **Prometheus'u Abrıskil**, Abhaz köyü **Otap'ta** bir dağın eteğindeki

derin bir mağaranın sonunda zincire vurulmuştur ve efsaneye göre hala oradadır. Bu mağara Abhazlarca uzun zamandır **Abrıskıl ihapı** "**Abrıskil'in Mağarası**" olarak adlandırılır.

Bir dizi araştırmacı (**N.Y. Marr, Vs. Miller, S.L. Zuhba** vb.) Yunan **Prometheus** efsanesinin Kafkas kökenli olabileceğini kabul etmektedir. Dahası, çeşitli edebiyatlarda Abhazlar **Prometheus-Abrıskil'in** torunları olarak adlandırılır [49, 54-57]. **Abrıskil'in** –Abhaz mitolojisindeki **Prometheus'un**– isminin kökeni büyük ilgi uyandırmaktadır. Bu konuda **N.Y. Marr, G.V. Tsulaya** [273, 329-330; 274, 87], **Ş.D. İnal-ipa** [24, 249-251, 425], **Ş.H. Salakaya** [220, 121, 123], **L.H. Akaba** [275, 67-71] ve diğer araştırmacılar görüş belirtmişlerdir. Bize göre, gerçeğe en yakın olan, **A-b-r-skil (Abırskil)**, Gürcü **Amirani** ve Ermeni **Mher'in** Abhazca **a-mra** veya **a-mar** "**güneş**" kelimesinden türediğini savunan akademisyen **N.Y. Marr'dır** [12, 144-145]. **Marr**, Abhazca **Abırskil'i** "**güneşin çocuğu**" olarak çevirir: **bır/mır** "**güneş**" ve Megrel-Çan dilindeki **skil/skir** "**oğul**" kelimelerinin birleşiminden [219, 75].

Öncelikle, yazarın **Abırskil** isminin kökü olan **abır'ı amır** "**güneş**" ile özdeşleştirmesinin tamamen doğru olduğunu vurgulamak gerekir. Abhaz dilinde dudak seslileri **m** ve **b'nin** birbirinin yerine kullanılması yaygın bir olgudur. Bunun çarpıcı bir örneği, Abhazya'nın çeşitli bölgelerinde toponim olarak karşımıza çıkan **mramba** kelimesidir. Yazılı kaynaklarda bu kelime bazen **Mramba**, bazen **Bramba** olarak geçer. Orijinal form olan **Mramba**, kelimenin tam anlamıyla "*güneş görmeyen*", yani "*güneş ışınlarının ulaşmadığı yer*" anlamına gelir: **mra** "*güneş*" ve **m-ba** "*görmeyen*" kelimelerinin birleşiminden oluşur.

N.Y. Marr'ın, Ermeni **Mher**, Gürcü **Amirani**'nin kökü olan **Amir** ve Abhaz **Amırskıl**'ın kökü olan **Amır**'ın (→ abır) Abhaz-Abaza *a-mra/a-mır* "güneş" kelimesinden türediği yönündeki görüşüne itiraz etmek zordur. Bu bağlamda, Gürcü **Amiran(i)** ("i" Gürcüce bir sonektir) formundaki **Amiran/Amaran** ismi Abhazlar ve Gürcüler arasında yaygın bir kişi adıdır. Bu ismin **Mrın**, **Marin(e)** gibi fonetik varyantları ise eski kaynaklarda Abhaz krallarının isimleri olarak geçmektedir [25, 39; 276, 112].

Yapı ve fonetik görünüm açısından **Amiran/Amaran** ve onun **Mryn**, **Marin** gibi varyantları, büyük olasılıkla Abhazca "güneş tanrısı" anlamına gelen **Amran**'dan türemiştir: *a-mır* "güneş" ve *an* "tanrı", "yaratan" (karş. *an-çüa* "tanrılar") kelimelerinin birleşiminden. Abhazca *amranıhüa / amırnıhüa* "güneşe dua", *amzan + nıhüa* "aya dua", *nanhüa* "Büyük Toprak ve Bereket Tanrıçası'na dua" gibi örnekler bu yapıyı desteklemektedir (bkz. yukarı).

Amiran ve **Amırskıl**'ın (→ **Abırskil**) anlamlarının aynı olabileceği düşünülebilir, eğer ikincisini (**Amırskıl**'ı) N.Y. Marr'ın yaptığı gibi Abhaz-Megrel-Çan melezi bir kelime olarak değil de, Abhaz-Yunan melezi bir kelime olarak kabul edersek: **Amros + gel** (→ **Abrosgel** → **Abrıskel**). Bu durumda, tıpkı Abhazca **Amran** gibi, "güneş tanrısı" anlamına gelecektir: **Amros** Abhazca *amra*'nın Yunanca formu ve Yunanca *gel* (**Helios**) "güneş tanrısı".

Tüm bunlar, Aia-Kolhis'te, tıpkı Mısır'da olduğu gibi var olan **güneş kültüyle** uyumludur. Bu nedenle, Aia-Kolhis'teki **Aetid hanedanlığının** kurucuları güneş tanrısının oğulları olarak kabul edilmişlerdir. Bu tanrıya, onun adını taşıyan bir tapınakta tapınıyorlardı. Argonotlar, Kral Aet'in kızı Medea ile işte bu güneş tapınağında karşılaşmışlardır.

Friksus'u yetiştiren altın postlu konuşan koçun adı olan **Krios** ("koç") da ilgi çekicidir. Aet'in emriyle tanrılara kurban edilen bu koçun altın postu, Ares tapınağının duvarına asılmıştır. Bu mitolojik koçun özellikleri ve postu, **Krios** isminin kökü olan "**Kri**"nin (os Yunanca bir sonektir) Abhazca *xri* "altın doğumlu" (*xıı* "altın" + *ri* "doğmuş") kelimesiyle ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Ares tapınağının adı ise, literatürde de belirtildiği gibi [280, 92; 107, 51], Abhazca "zafer kazanan ordu" veya "muzaffer ordu" anlamına gelen **Areyay (Areyaay)** tanrısının adını çağrıştırmaktadır: *ar* "ordu" ve *eyaay* "yenmek", "zafer kazanmak" (*ayaayra* "zafer", "yenmek") kelimelerinin birleşiminden oluşur.

§ 4. "Argo" Gemisi

Bilindiği gibi, Argonotlar isimlerini içinde seyahat ettikleri "**Argo**" gemisinden almışlardır. Homeros'un destanına göre, seferin başlangıcında Argonotların birçok gemisi vardı, ancak sadece "**Argo**" gemisi sağlam bir şekilde Aia-Kolhis'e ulaşabildi [256, 149]. Argonotlar buraya, o dönemde Aia (Kolhis) Kralı Aet'in etki alanında olan Taurlerin topraklarından geldiler. Efsaneye göre, Aet'in oğlu tarafından Taurida'da Panticapaeum şehri kurulmuştu ve Aet'in kardeşi Taurlerin/Sindlerin kralıydı. Taurler aynı zamanda Aia-Kolhis'teki altın postun koruyucularıydı. Aet'in (//Aiet'in) kızı Medea, Taurca konuşuyordu ve Kolhis dilinde dua ediyordu (belki de daha doğrusu "Kolhis usulü dua ediyordu") [277, 105]. Tüm bunlar, Taurlerin (veya Sindlerin) ve Kolhların dil açısından yakın olduklarına işaret ediyor gibi görünmektedir.

Bu bağlamda, bir antik Yunan yazarı tarafından kaydedilen ve günümüzde sadece Abhazlar ve Abazalar arasında kullanılan bir **Taur** kelimesi dikkat çekicidir. Ayrıca,

Yunanlıların "**Argo**" adlı gemiyi, Kolhlar gibi önemli bir gemi yapımı deneyimine sahip olan Taurlerden/Sindlerden almış olmaları da mümkündür [278, 168-171].

Kafkasologlar, "**Argo**" gemisinin adını genellikle göz ardı etmişlerdir, muhtemelen gemide Yunanlıların seyahat ettiği ve dolayısıyla adın da Yunan kökenli olduğunu varsaymışlardır. Oysa Yunanca "**Argo**" formu, Abhazca *arga* kelimesinden türetilmiş olabilir. Abhazca "a"nın Yunanca "o" sonekiyle (örneğin Abhazca **Apsırta** → Yunanca **Apsırto**) ve genel olarak Yunan öncesi substrattaki a ve o seslerinin karışımı, araştırmacılar tarafından uzun zamandır bilinmektedir [266, 67; 258, 69].

Dolayısıyla, Yunanca "**Argo**"nun kökenini Abhaz-Abaza *arga* kelimesi olarak kabul edersek, etimolojisi anlaşılır hale gelir: Abhazca *arga*, kelimenin tam anlamıyla "geçiş aracı", yani "nehri/denizi geçmek için kullanılan şey" anlamına gelir. Bu kelime, *ar* fiil kökünden (masdar formu *ar-ra* "nehri/denizi geçmek") ve yaygın bir alet yapım eki olan *-ga*'dan oluşur; karşılaştırın: *aça-ga* "çapa", *ahühüa-ga* "tırmık" vb.

"**Argo**"nun etimolojisini Abhazca *arga* "geçiş aracı", "nehri/denizi geçmek için kullanılan şey" olarak açıklamak, bir teknenin, geminin veya herhangi bir su geçiş aracının işlevini en iyi şekilde ortaya koymaktadır.

"**Argo**" adı, Peloponnese'deki Argos şehri ve Argolis bölgesinin adlarıyla da benzerlik göstermektedir. Eğer bu adlar Argonotlarla veya gemilerinin adıyla bir şekilde bağlantılıysa, o zaman Argos ve Argolis adlarının Argonotların Yunanistan'a dönüşünden sonra, yani Truva Savaşı'ndan (M.Ö. XII. yüzyıl) çok önce ortaya çıkmış olması gerekir.

Antik yazarlar, Argonotları Karadeniz bölgesinin çok ötesindeki bazı yer adlarıyla da ilişkilendirmişlerdir. Örneğin, Arrian, Adriyatik Denizi'ndeki **Apsırtid** adalarının adının, Medea tarafından öldürüldüğü iddia edilen Aet'in oğlu **Apsırt**'ten geldiğini söyler [18, 265, 279]. Diodorus Siculus'un anlattığına göre, Aet'in kızı Kirke, ele geçirdiği krallıktan sürüldükten sonra Karadeniz'i terk etmiş ve İtalya'da, günümüzde hala Circaeum olarak adlandırılan bir buruna yerleşerek ona kendi adını vermiştir [18, 286].

§ 5. Kolhlar ve Kolhis

Antik kaynaklarda, Aia-Kolhis veya Güney Kolhis Krallığı'nın tüm nüfusunu ifade eden genel bir ad olarak, Yunanca *aiaios* (yani "Aialılar") ile birlikte, onunla eş anlamlı olan *kolkhos* ("Kolhlar") etnonimi de yer alır; bu terim, M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarına ait Urartu kaynaklarında **Kulxa** şeklinde karşımıza çıkar.

Araştırmacılar için **Kulxa**, **Kolha** veya **Kolh** teriminin kökeni hâlâ bir muammadır. Bu terimin M.Ö. VIII. yüzyıldan önce herhangi bir etnik grup veya etnopolitik oluşumu tanımlamak için kullanılıp kullanılmadığı ya da Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasi olaylarla bağlantılı olarak M.Ö. VIII. yüzyılda ortaya çıkıp çıkmadığı da bilinmemektedir.

Eğer *Argonautika*'dan yola çıkılırsa, her şey oldukça basit görünmektedir. **Aia//Eia** ülkesinin adı, **Aia//Eia** şehrinin adından gelir. Şehrin adından ise Aia veya Aia-Kolhis Kralı **Aet**'in adı türetilmiştir. Kral Aet'in oğlu **Apsırt** ile kale-şehir ve nehir olan **Apsar** (modern Çoruh) ilişkilendirilirken, Fasis Nehri'ne ise Aet'in kardeşi **Fasis**'in adı verilmiştir. Son olarak, Theokritos (M.Ö. IV-III. yy.) [272, 48], Strabon, Dionysios, Periegetes (M.Ö. I. yy. – M.S. I. yy.) ve daha sonraki dönemde yaşamış Eustathius'a göre, Fasis'in (Aet'in kardeşi) **Kolhas** adında bir oğlu vardı ve **Kulxa** ülkesinin adı ile halkı olan **Kolhlar** ondan türemiştir [18, 259, 279].

Bize göre, açık olan bir şey var: Yukarıda aktarılan isim zinciri, öncelikle **Aialılar**, **Fasianlar** (Fasis'ten), **Apsarlar** ve **Kolhlar** terimlerinin eşdeğerliğini kanıtlamak amacıyla oluşturulmuştur.

Antik Yunan edebiyatında bu isimlerin birbirinin yerine kullanıldığına dair doğrudan ifadeler de mevcuttur. Bu konuda Ş.D. İnal-ipa şöyle yazmaktadır: *"Bazı antik Yunan yazarlarının (örneğin Ksenofon) anlatımlarında 'Kolhlar' teriminin eşanlamlısı olarak 'Fazianiler', 'Fasianlar' kullanılmıştır. Bunlar muhtemelen 'Apsiller', 'Apsua' (yani Abhazlar) kelimelerinde de bulunan 'pas' (ps) kökünden türemiştir."* [24, 130].

Araştırmacılar, **Kulxa** ülkesinin varlığı konusunda farklı görüşlere sahiptir. Bazı yazarlar, **Kulxa** siyasi oluşumunun **Diaoxi Krallığı**'nın yıkılışından önce de var olduğunu düşünür [249, 205]. Diğerleri ise Diaoxi ve Kulxa adlarının aynı ülkenin iki farklı dönemini yansıttığını kanıtlamaya çalışır: ilk aşamada güney eyaleti (veya belki de hanedanı) **Diaoxi** öne çıkarken, sonraki aşamada Kulxa önem kazanmıştır [251, 140]. Bir de, M.Ö. I. binyılda iki Kolhis krallığının var olduğunu düşünen araştırmacılar vardır: biri erken dönem **Güney Kolhis Krallığı** (antik Yunanca **Aia**, Asurca **Habxi**, Urartuca **Kulxa**), diğeri ise daha geç dönem **Kuzey Kolhis Krallığı** (antik Yunan kaynaklarında **Kolhis**). Güney Kolhis Krallığı'nın basit bir kabile birliği değil, erken köleci tip bir devlet yapısı olduğu ve **İskit-Kimmer** istilaları sonucunda yıkıldığı genel kabul görmektedir [235, 218-223; 249, 208; 24, 194]. Bu krallığın, Doğu Karadeniz kıyıları boyunca ilerleyen İskit-Kimmerler tarafından yıkıldığı düşünülür [235, 115].

Kuzey Kolhis Krallığı ise M.Ö. VI. yüzyılda ortaya çıkmış ve **Çoruh Nehri**'nin

ağzından **Kodori Nehri**'ne, hatta M.P. İnadze'ye göre daha da kuzeybatıya, **Fasis (Rion) Nehri** merkezli bir alana yayılmıştır [252, 168].

Gürcü araştırmacılar (Melikişvili, Mikeladze vb.), her iki Kolhis krallığını da erken Gürcü devlet oluşumları olarak değerlendirir [235, 219; 251, 140]. Bununla birlikte, tarih yazımında başka iddialar da mevcuttur. Daha M.Ö. V. yüzyılda, tarihin babası Herodot, Kolhların Mısır kökenli olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır [148, 256]. Günümüz araştırmacılarının bir kısmı, **Kulxa** veya **Kolhlar** adında Abhaz ve Abaza etnik topluluklarını görmektedir [253, 49-50; 18, 9-12; 49, 42 vb.]. Diğer yazarlar ise **Kolh** etnonimini, M.Ö. I. binyılda Doğu Karadeniz'de yaşayan **çok dilli halkların**, Abhaz-Adıge topluluklarının da dâhil olduğu **ortak bir ad** olarak ele alır [235, 66-69; 20, 132]. Bazı bilim insanları, *kolxos* teriminin, yerel **Kulxa** adının **Yunanca formu** olduğunu savunur [285, 280-321; 286, 175].

Ayrıca, Argonotlar hakkındaki efsanenin, Kolhida'ya metal aramak için yapılan antik seyahatlerin yansıması olarak ortaya çıktığına dair bir görüş vardır [287, 125; 258, 69], Kolhidanın adının ve dolayısıyla sakinlerinin adı olan Kolhların, Yunanlı denizciler tarafından verildiği düşünülmektedir [258, 69]. Bu bağlamda Y.V. Otkupşikov şöyle yazar: *"Bir ülkenin veya halkının adının metal adıyla bağlantılı olması tarihte oldukça yaygındır: Latince cuprum 'bakır' ve Yunanca Κυπρος, Yunanca χαλυψ 'yüksek kaliteli demir türü' (çelik?) ve Χαλυβες 'Halybler' (güney Pontus'da yaşayan ve bu metali üreten halk). Χαλκις (Eğriboz), Χαλκιδικη (bakır cevheri açısından zengin Trakya bölgesi), Χαλκηδων (Trakya Boğazı'nın girişinde, Pontus'a giden yolun kilit noktasında bulunan şehir) gibi toponimler, muhtemelen Yunanca (Yunan öncesi kökenli) χαλκος 'bakır' ile bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Καλχηδων toponimi, metatez(birincil) Καλχηδων formunda defalarca görülmüştür. Bu addaki δων soneki kolayca ayırt edilebilir (bkz. Σαρπηδων, Μακηδων vb.). Aynı kökten, kâhin Kalhas'ın (Καλχας, -γτος) adı da türemiştir. Sonuncusunu vurgulamak özellikle önemlidir, çünkü demircilik ile çeşitli türden büyücülük arasındaki bağ, halkların tarihinde iyi bilinmektedir. χαλκος | καλχος ile olan bağlantı, hem Kâhin Kalkhas'ın kehanet yeteneğini, hem de Kolhisli Medea'nın büyücülüğünü açıklayabilir. Bu varsayımı destekleyen dolaylı bir argüman, Yunan mitolojisindeki Χαλκο – μεδεια ve Χαλκο – μεδη gibi isimler olabilir. Sonuç olarak, etimolojik açıdan Κολχις, belki de Χαλκις 'bakır açısından zengin ülke' toponimiyle eşdeğerdir. Buradaki kelime yapım modeli Χρυσος → Χρυσις ve αργυρος → αργυρις örneklerindekiyle aynıdır. Καλχος'tan (Καλχηδων ile karşılaştırınız) türetilen Κολχις şekli, Καλχις değildir; çünkü birincisi, Yunan substratında a ve o seslerinin 'karışması' oldukça tipiktir;*

ikincisi, yakın sesli bir yerli toponim veya etnonimin yeniden yorumlanmış olma ihtimali göz ardı edilemez." [258, 69].

Yukarıdaki **Kolh** adının kökenine ilişkin versiyonla bağlantılı olarak, Abhazca *a-kal* terimini de hatırlamak gerekir. Bu kelime Abhazcada "kalay" anlamına gelir; fiil hali *akalra* ise "kalaylamak", "yamamak" demektir.

G.F. Turçaninov ayrıca *kualh//kolh* etnoniminin kökenini, Abhazca *kualdzı* (кәалҙы) "zırh", "koruyucu giysi", "zırhlı giysi" anlamına gelen "*kua*" metal adıyla ilişkilendirir. Özellikle şöyle yazar: "*k'ualdzı* kelimesi bileşik bir sözcüktür. İkinci kısmı, yine fiil kökenli olup tamamen şeffaftır: *ldzı* 'sertleştirilmiş' anlamına gelir (karşılaştırınız: Abazaca *ladzara* 'sertleştirme', 'sertleştirilmiş'). ***Ldzı*** kelimesi, ***-a-dz-ra-*** fiilinde görülen 'kızdırmak', 'tavlamak', 'pişirmek' anlamındaki *dzı* kökünden türemiş olup, 'içe doğru hareket' anlamındaki ***L*** ön ekiyle genişletilmiştir; buradan nadir ***a-l-dz-ra*** 'sertleştirmek', kelimenin tam anlamıyla 'fırında veya ateşte pişirmek'. Şüphesiz, kelimenin doğrudan anlamıyla 'sertleştirmek' yalnızca metal için kullanılabilir, dolayısıyla *kualʒı, k'ualdzı* 'zırh', 'örme zırh', 'koruyucu giysi' şu şekildedir: *kua//k'ua* metal, *-ldzı* 'sertleştirilmiş' " [208, 27].

G.F. Turçaninov, "*kua*" formunda tam olarak bronzun adını görürken, "*kualh // kolh*" etnoniminin sonundaki "**-lc**" eki, Abhazca ve Abazaca kökü "lh" olan ve günümüze kadar geniş bir eylem anlamıyla ulaşan, "işleme", "dönüştürme", "işleme", "bir şeyden bir şey çıkarma" anlamına gelen fiilsel bir bileşendir. Daha sonra yazar şu sonuca varır: "Eski Aşu (Abhaz.–V.K.) dilindeki 'kualh//kIualh' bileşik kelimesini Yunanlılar 'kolc' şeklinde algılamış, 'ua' diftongunu 'o' ile aktarmışlardır. Böylece burada 'metalürjist', yani kelimenin tam anlamıyla 'bronz işçisi' anlamına gelen 'kolcoj' 'etnonimi' ortaya çıkmıştır. 'Kualh//kIualh' terimi, eski Aşular (Abhaz-Abazin-Übıhların ataları) tarafından, metal eritme ve sıcak döküm tekniklerini bildikleri bir dönemde, yani en azından M.Ö. III. binyılın ikinci yarısında oluşturulmuştur. Maykop kurganındaki metal eşyalar, Aşuların metalürji tekniğini iyi bildiklerini göstermektedir." [208, 28]. Ancak yazarın önerdiği *kualh//kolh* etimolojisi pek ikna edici görünmemektedir. İlk olarak, Abhazlar ve Abazalar tunç için *acaz* kelimesini kullanırken, *kua* formantı (Ubıhça *klı*), *akua-ra* "dövmek" fiilinin köküdür. Bu anlamda pek çok dilde karşılaşılır ve Hint-Avrupa *qouā* "vurmak", "dövmek" kökünden türediği düşünülür [143, 205]. İkinci olarak, Abhazca *akualdzı* (*akuldzı*) yalnızca "zırh", "örme zırh", "koruyucu giysi" değil, aynı zamanda "yelek", kadınların eski giysisi "kolsuz giysi" anlamına da gelir [288, 123]. Bu son durum, *akualdzı* kelimesinin metal dışında bir bağlamda da ortaya çıkmış

olabileceğine işaret eder. Örneğin, *akualdzı, akuaaldzı*) formunda "ham deri örtüsü", yani "ham deriden yapılmış örtü" anlamına gelebilir; burada *akuaal* kökü *akuaala* "ham deri", "sert deri" ve *-dz-* (*a-dzı-ra*) "örtmek", "saklamak", "örtü" kelimelerinden oluşur. Metal koruyucu giysilerin ortaya çıkmasından önce, özel olarak işlenmiş sert deriden yapılmış giysilerin zırh görevi gördüğü oldukça mantıklıdır. Bu bağlamda Herodot'un, Kolhların ham deri kalkanlarla silahlandığını belirten ifadesini hatırlamak yerinde olur [18, 245]. Muhtemelen ham deri giysilerin adı, daha sonra metal koruyucu ekipmanlara (örme zırh, plaka zırh, koruyucu giysi) aktarılmıştır.

Kolhların, komşuları Halibler gibi usta metalürjistler oldukları, uzmanlar arasında şüphe götürmez bir gerçektir.

Yerel cevher yataklarının varlığı ve bunların çıkarılması ile işlenmesine dair birikmiş deneyim, M.Ö. IX-VII. yüzyıllarda tüm Kuzeybatı Kafkasya'da özgün bir tunç kültürünün hızla gelişmesine yol açmıştır. Bu kültür, bilim insanları tarafından Kolhis veya Kolhis-Koban Kültürü olarak adlandırılır. Bu kültürün gelişim düzeyine göre, tunç çağı erken, orta ve geç olmak üzere üç döneme ayrılır. Tunç kültürü, en parlak dönemine Abhazya ve komşu bölgelerde Geç Tunç Çağı'nda ulaşmıştır.

Abhazya'da tunç eserler her yerde, çoğunlukla mezarlarda ve define olarak bulunmuştur. Çok sayıda buluntu arasında en çok tunç süs eşyaları (bilezikler, boncuklar, küpeler, fibulalar, iğneler, çeşitli hayvan ve kuş figürleri) ve silahlar (baltalar, hançerler, mızrak ve ok uçları, at koşum takımı parçaları vb.) temsil edilmiştir. Kolhis Kültürü'nün en karakteristik anıtları arasında, Gagra, Pitsunda, Sohum, Lıhnı, Tagilan (Tagiloni) köyleri ve diğer yerlerde büyük defineler halinde keşfedilen zarif süslemeli savaş ve iş baltaları yer alır. Buluntular arasında tunç nesnelerin dökümü için kullanılan kalıplar da vardır; bu da söz konusu kültürün yerel kökenine dair bir başka kanıttır.

M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren demirin işlenmesi süreci de başlamış ve demir, M.Ö. VI. yüzyıla gelindiğinde tunçtan daha yaygın hale gelmiştir [379].

Kafkasya'da ve özellikle Abhazya'da metalürji tarihiyle bağlantılı olarak, bu uğraşla ve en çok da tunç metalürjisiyle ilişkili Abhazca terimler büyük ilgi uyandırmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Abhazca ve Abazacada bakır, eski Mısır dili ve diğer antik dillerde *bia* formunda karşılaşılan *a-byüa* terimiyle ifade edilir. Cevher ise Abhazlarda *habyüı*, kelimenin tam anlamıyla "bakır taşı" olarak adlandırılırdı.

En az onun kadar önemli olan bir diğer terim, akraba dillerde de yer alan **acaz** "tunç"tur. Bu terim, komşu Türk dilli Karaçay ve Balkarlar tarafından da bilinmekteyken, Türkçe ve diğer yakın dillerde bulunmamaktadır.

Abhazca **acaz** kelimesinin, ne kadar yaygın olursa olsun, Abhaz-Abaza etimolojisine sahip olduğu neredeyse kesindir. Bronz, esas olarak bakır ve kalayın bir alaşımıdır. Kalay, Abhazlarda *a-tsa* olarak adlandırılır ve Abzhui lehçesinde "kurşun" anlamına gelir (Bzıb lehçesinde *ŋsmạ* "kurşun")[4], Abazacada ise *a-tsa* "kalay"dır. Ayrıca: Kabardeycede *dzə-xu* "kalay", Adıgecede *Ptsa-şʾo* "kurşun".

Bu durum ve dildeki doğal fonetik değişimler dikkate alındığında, modern *a-μьaz* "bronz" için orijinal formun *a-tsaz* olduğu, kelimenin tam anlamıyla "*kahverengi kalay*" anlamına geldiği görülür: *a-tsa* "kalay" ve *-z* "kahverengi" (karşılaştırın: *açı-z* "kestane rengi at").

Burada vurgulanmalıdır ki, bakır ve bronz birçok dilde renk temelli adlandırmalara sahiptir. Örneğin, "bronz" kelimesi İtalyanca *brunezz* "kahverengi", Latince *brunz* "kahverengi" kökenine dayanır [143, 51]. Bronz teriminden farklı olarak, Abhaz-Abaza *atsaz* (*acaz*) hem rengi hem de metalin bileşimini belirtir.

Orijinal *a-tsaz* "bronz" formu, Abhazca "yüzük" anlamındaki *amatçüaz* kelimesinde tanınabilir. Bu kelime *amatçütsaz*'dan türemiştir ve kelimenin tam anlamıyla "parmak bronzu" demektir: *amatçüa* "el parmağı" ve *atsaz* "bronz".

Kalay adı olan *a-tsa*, muhtemelen Abhaz metalürji tanrısı (koruyucusu) **Şʾaşüʾı**'nın adının da temelini oluşturur (Adıge materyaliyle karşılaştırma için bkz. [137, 151]). Bu aynı zamanda **eritme ocağı** veya **çukuru** anlamına gelir; dolayısıyla "**şʾaşʾı utarbalaait**" "*seni eritme ocağında yaksınlar*" şeklinde bir beddua vardır.

Şʾaşʾı formu büyük olasılıkla *tsajüı*'dan türemiştir: kelimenin tam anlamıyla "*kalay (veya kurşun) kaynatıcı*", dolayısıyla *"(kalay/kurşun) kaynatma yeri*", burada *jüʾı aüjʾra* "kaynatmak" fiilinin köküdür.

Aynı şekilde, Abhaz-Abaza *a-jʾi* "demirci", "metalürjist" kelimesinin de *atsa* "kalay", "kurşun"dan geldiği düşünülmektedir: *atsa* > *atsi* > *ajʾi* "demirci", aslen "kalaycı".

Örneğin, eski Mısır'da metalürjist mesleği, bakır *bia* ile aynı pota işaretiyle gösterilirdi [141, 84].

A-jʾi "metalürjist", "demirci" terimiyle bağlantılı bir dizi Abhaz metalürji kavramı vardır:

- *ajʾi-ra* – "demircilik yapmak", "demircilik mesleği"
- *ajʾı-ra* – "demirhane"
- *ajʾıra-qıı* – "cüruf", "eritme atıkları"
- *ajʾahüa* – "demirci çekici"

- *apsıngʾiri* – "örs"
- *ağa* – "körük"
- *ajʾırnıhüa* – "*demirhane bayramı*", kelimenin tam anlamıyla "*demirciye dua*", mecazi olarak "*Yeni Yıl*".

Abhaz metalürji ve demircilik sözlüğünden diğer önemli terimler:

- *atüara* – "erimek"
- *artüara* – "eritmek"
- *arıtüa* – "maşa"
- *ailartüara* – "alaşım yapmak"
- *aitçıbaara* – "kaynak yapmak"
- *araçüartsa* – "eritme için odun kömürü"
- *adzrıjüʾara* – "su verme", kelimenin tam anlamıyla "su içirmek"
- *acua* – "cıva"
- *atıyüşa* – "kükürt"
- *aixa* – "demir", "balta"
- *atıc* – "dökme demir"
- *acır* – "çelik"

Abhazlar ve Abazalar, altın ve gümüş işlemede de önemli bir deneyime sahiptir. Özellikle altın işleme ile ilgili terminoloji dikkat çekicidir:

Abhazcada altın, **axıı** olarak adlandırılır ve bu kökten türeyen kelimeler:

- *axii-ra* – "altın işleme", "altın işlemekle uğraşma"
- *axıra* – "altın işleme yeri" [109, 176]
- *axıı* – "kuyumcu"
- *axiyüeijʾ* – "sarı altın"
- *axidzı* – "erimiş altın"
- *axidzırkı* – "yaldız", "altın kaplama"
- *axidzırkra* – "yaldızlamak"
- *axıtüı* – "altından yapılmış"
- *axıırçüʾaçüʾa* – "bir tür altın"
- *axıırşʾıgu* – "altın külçe"
- *axıırxıts* – "altın iplik"
- *axıımatüa* – "altın kap", "altından yapılmış eşya"

- *axıpsa* – "altın değerinde", "altın fiyatı"
- *axipara* – "altın para"
- *axitra* – "altın deposu"

Bu geniş metalürji sözlüğü ve etnografik-tarihsel veriler [189, 514], Abhaz ve Abaza atalarını hem Abhazya'nın hem de tüm Batı Kafkasya ve Doğu Karadeniz'in tunç kültürüne tam olarak yerleştirir.

Ancak, "**Kolh**" etnonimi ve "**Kolhis**" toponiminin etimolojisini Antik Yunan *Xalkos* ("bakır") veya "metalürjist" kavramıyla ilişkilendirmek bize şüpheli görünmektedir.

Kulxa // Kolhi adında, **kul** veya **kol** kökü ayırt edilir; sonundaki **-h** veya **-k** ise bazı yazarlara göre çoğul eki [282, 133; 99, 51] veya aidiyet bildiren bir işaret olabilir.

Öncelikle, **kul** veya **kual, kol//kal** kökünün Kafkas halklarının bilinen adlarında görülmediği belirtilmelidir. Ancak bu varyasyonlar, Abhaz ve Abaza soyadlarında ve Abhaz toponimisinde yaygındır.

XX. yüzyılın başlarında Abhaz bilim insanları **D. Guliya**, ardından **Ş. İnal-ipa** ve **K. Şakrıl**, "**Kolhi**" adını Abhaz soylu aile adı **Kolhi//Kalhi** (Ҟалҕьы//Ҟолҕы) ile "**Kolhis**"'i ise Abhazca **Kolhita//Kalhita** (Ҟолҕъҭа//Ҟалҕъҭа), kelimenin tam anlamıyla "**Kolhlerin yeri**" ile karşılaştırmışlardır [18, 81; 283, 7; 284, 242-243].

Soyadı **Kolhi//Kualhi//Kalhi**, tekil formda **Kolba** veya **Kolbaya** olarak yazılır [74, 261]. Muhtemelen **Kualdzba** (Кәалʒба//Акәалʒба) soyadı da bunun bir varyantıdır [74, 191]; burada **-dzba** (ʒба), Sadz çoğul eki *dz* (ʒ) ve "oğul" anlamındaki soyadı eki **-ba**'dan oluşur.

Ayrıca şu kişi adları da bilinmektedir:

- **Kual**
- **Kualaş** (Кәалашь)
- **Kualdzıp** (Кәалʒып) [74, 103, 104]

Ve şu toponim:

- **Kual ixu**, kelimenin tam anlamıyla "**Kuala Dağı**" [93, 247].

Ancak bize göre, **kol, kual** köklü soyadlarını, Hekataios (M.Ö. VI. yy.) ve Pseudo-Skylaks (M.Ö. IV. yy.) tarafından bahsedilen **Kollar** etnik topluluğuyla karşılaştırmak daha doğrudur. Bu yazarlara göre, **Kol** halkı ve ülkesi, Koraksların yanında, Kolhlerin yukarısında, Kafkasya'nın eteklerinde, özellikle Doğu Abhazya sınırları içinde yer alıyordu [20, 133-134]. **Kol** kökünün, **kual** formunun ve **Gual** kökünün (soyadı **Gual-aa** "Guallar" ve **Gual-düxuı** "Gual tepesi" [Suhum bölgesi, Yukarı Eşera] gibi yer adlarında) akraba olduğu düşünülmektedir. **Gulrıpş** (Abhazya'nın Gulrıpş bölgesinin merkezi)

muhtemelen **Kual-rıpş** veya **Gual-rıpş**'tan türemiştir: "*Kol/Gual halkının sınırı*", yani "*Kolların ülkesi*".

Kolh, Kolhlar etnonimiyle bağlantılı olarak, eski biçimi Urartu dilinde **kulk, kulh, Kulxa** olan bu isim, bizim için Abhaz-Abaza soyadları ve "**kul**" kökünü içeren yer adları açısından ilgi çekicidir. Örneğin, **Kul** (Ҟəыл) Abhaz folklorunun kahramanlarından birinin soyadıdır **Kul Ahmat**, yani adı Ahmat olan Kul [99, 51]. Abazalarda günümüzde hala **Kul** (yazılışı "Kulov") soyadı bulunmaktadır [39, 199, 140], Abhazlarda ise **Akul-ba** (Аҟулба) (*ba* "oğlu" soyadı eki) [74, 218] ve **Kul-aa** (Ҟəлаа, Аҟəл-аа) soyadları, Megrellerde ise **Kula-va** soyadı mevcuttur. "**Kul**" kökünün, **Gul-ia, Gul-ua** gibi soyadlarında görülen "**gul**" biçimine de kaynaklık etmiş olması mümkündür. "**Kul**" kökü, aşağıdaki coğrafi adlarda da yer almaktadır: **Akula** Gudauta bölgesindeki Otkhara köyünde geniş bir tarlanın adı (yukarıda bahsedilmiştir), **Akul-patsxra**, (Акулпацхьра) kelimenin tam anlamıyla "**Akul çalılıkları**" (Ochamchira bölgesinde) [93, 440, 580], **Kulaa rtüı** (Кəылаа ртəы) "**Kulların toprağı**" (Gudauta bölgesinde) [93, 265], **Kul-rxua**, kelimenin tam anlamıyla "**Kulların dağı**" (Gudauta bölgesinde) [93, 235], **Kuldzxu** (Кулʒхəы), kelimenin tam anlamıyla "**Kulların kıyısı**" (Gagra bölgesinde) [93, 193]. Kulhlarla, antik çağlardan beri bilinen ve Baş Kafkas Sıradağları'nı aşan bir geçit olan **Kluxor**'un adı da muhtemelen bağlantılıdır. Abhazca **Kulxura// Kluxura** [94, 184], bu isim **Kul + xura**'dan türemiş olabilir, kelimenin tam anlamıyla "**Kulların sırtı (dağı)**". Aynı kök, bir etnonim olarak eski yazılı kayıtlarda da geçmektedir. Urartu kayıtlarına göre, İşpuini ve Menua krallarının hüküm sürdüğü dönemde (M.Ö. VIII. yüzyıl) Diaoxi krallığı sınırları içinde **Kul-iani** adlı bir ülke bulunmaktaydı [292, 39].

Aynı zamanda, etnonimik kök "**kul**"un daralmış biçimi olan "**kl**"nin, antik Kolhis bölgesinin halkını ve ülkelerini ifade eden **Klarc** adında da yer aldığı oldukça muhtemeldir. Bu ülke, eski Gürcü kaynaklarında **Klarceti** adıyla bilinmektedir [249, 205]. Bize göre, karşımızda duran "**klarc**" adı, açık bir şekilde Abhazca "**kulardz**" (→ klarc) kelimesinin bozulmuş bir biçimidir. Bu kelime, etnonimik kök "**kul**"dan türemiştir, çoğul hali "**kular**", "**kul-ar-dz**", kelimenin tam anlamıyla "**kullar**" anlamına gelir. Burada "**ar**", etnonim "**aps-ar**" "Abhazlar"dakiyle aynı Abhazca çoğul ekidir, buna Sadzca "**dz (ʒ)**" eklenmiştir ki bu da çoğul bir işaretleyicidir (yukarıya bakınız). Dolayısıyla, tarihi Kolhis'in bir bölgesinin Gürcüce adı olan **Klarceti**, "**Kulardz-eti**"den gelir, kelimenin tam anlamıyla "*kulardzlarin ülkesi (yeri)*" ("*eti*" Gürcüce yerellik eki) anlamındadır.

Abhaz etnonimi "**kular**", "**kullar**" biçiminde, Asur kralı V. Şamşi-Adad'ın (M.Ö. IX. yüzyıl) yıllıklarında Güney Transkafkasya sınırları içindeki dağların adı olarak geçmektedir [291, 265]. "**Kul//kular**" etnoniminin çoğul biçimiyle, Abhaz soyadları **Gular-ia** (Kular-ia'dan) ve **Gular-d-aa**, Megrelce **Gular-d-ava** (Abhaz-Sadzca Kular-dz-aa'dan) da ilişkilendirilebilir. Abhazca "**kular**" ve Abhaz-Sadzca "**kulardz**" ile bağlantılı olarak, kulardzlara komşu olan halkların adları da dikkat çekmektedir: **Katarza-Kotarze-na** ve **Goderz** (Samtshe'den Acara'ya geçit) [249, 213, 327–328]. Görünüşe göre, **Kat-ar-za** veya **Kot-ar-za** etnoniminde, **Kul-ar-dz**'da olduğu gibi, Abhaz-Sadzca çoğul eki "**ar**" + "**dz**" bulunmaktadır. **Kat-ar-za, Kot-ar-ze** ile karşılaştırıldığında, Abhaz soyadları **Kot, Kud, Kut-Kutar** (buradan **Kot-ba, Kud-ba, Kut-ba, Kutar-ba** soyadları türemiştir) görülür.

Dolayısıyla, geçmişte Abhaz-Abaza etnik dünyasında "**kul**" adında bir kabile birliğinin var olduğunu söylemek için belirli bir temel vardır. Abhazolog Vyaçeslav Biguaa da aynı görüştedir [99, 51].

Bundan yola çıkarak, Urartuca "**Kulxa**"nın kökünde "**kul**" etnonimini, sonundaysa Urartu-Hurrice çoğul eki "**-h**"i (**kulh, Kulxa → kolh**) veya Abhaz-Adige "**ğua**" "insan", "halk"ın Urartuca aktarımını görmek mantıklıdır. Bu, modern Abhazca "**ua//uaa**" "halk"a karşılık gelir [yukarıya bakınız]. "**Kul // kol**" kökünden, kulhlar//Kolhların topraklarının ve ülkesinin adı olan **Kulhida//Kolhida** da türetilmiştir. Bu isim, muhtemelen "**Kulkita//Kolkita**" biçiminden gelmektedir, buradaki son ek Abhazca "**kita (kıta)**" "köy", "topluluk", "ülke"den türemiştir. Bu durumda, karşımızda Abhazca kelimenin tam anlamıyla "*kulların topluluğu (veya ülkesi)*" anlamına gelen **Kulkita//Kolkita → Kolhida** toponimi bulunmaktadır. Bilindiği gibi, antik Yunan yazarlar, Aya-Kolhis krallığının merkezini Kita olarak adlandırmışlardır (yukarıya bakınız). Güney Kolhis Krallığı'nın çekirdeği, tarihi Klarceti'nin (Kul-ardz-eti), Abhazca Kulkita (→ Kolhida) topraklarıydı, bu, eski Abhaz-Abaza topluluklarından biri olan kulların ülkesiydi. Onların adının çoğul biçimi olan "**kular**", "**kular dz**", Urartuca "**Kulh**", "**Kulxa**" "**kullar**" anlamına denk gelmektedir. Kulların öneminden dolayı, onların adının Urartuca biçimi olan "**kulh**", "**Kulxa**" (→ kolh, kolhi), M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Kulxa, yani Kolhis krallığı sınırları içindeki kullarla akraba olan tüm toplulukların ve topraklarının genel dış adı haline gelmiştir.

G.A. Melikişvili'ye göre, bu krallık, M.Ö. VIII. yüzyılın sonunda Kimmerler tarafından uğradığı yenilgi sonucunda varlığını sona erdirmiştir [249, 209, 215, 216].

Ancak tarihi kaynaklarda bu konuda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bize göre,

Kimmerlerin Diaoxi ve Güney Kolhis Krallığı'nın ortadan kalkmasında suçlu olmaları pek mümkün değildir. Aksine, Kimmerlerin güneye yaptığı sefer büyük olasılıkla, Urartu'nun Diaoxi ve Aya-Kolhis Krallığı'na karşı düşmanca eylemleri nedeniyle gerçekleşmiştir. Bu eylemler, M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında bu krallıkları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır. Gerçekler, Kimmerlerin yardımı sayesinde Diaoxi ve Aya-Kolhis'in yaklaşık yüz yıl daha, Kimmerlerin İskitler tarafından yenilgiye uğratılmasına kadar varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Bu krallıklar sadece ayakta kalmakla kalmamış, aynı zamanda halkları Kimmerlerin Ön Asya'ya, özellikle de Urartu'ya düzenlediği seferlere aktif olarak katılmıştır [189, 530].

Antik Yunan yazarlarının anlayışında Kimmerler Kuzey Karadeniz'in tüm nüfudur. Antik Doğu kaynakları ise Kimmerler adıyla sadece, başlangıçta muhtemelen Kuban bölgesi ve Kırım'da yaşayan güçlü bir kabile veya kabile birliğini kastetmektedir. Bazı araştırmacılar, Kimmerlerin İran veya Frig kabileleriyle akraba olabileceğini düşünmektedir. Bununla birlikte, Kafkasologların çoğu, M.Ö. I. binyılın başında Kuzey Kafkasya'nın, Karadeniz kıyılarının bir bölümünün ve Doğu Transkafkasya'nın Abhaz-Çerkes ve kuzeydoğu (Dağıstan) Kafkas dilleri konuşan kabileler tarafından iskân edildiğini kabul etmektedir [189, 527, 529]. Ünlü Kafkasolog L.İ. Lavrov, Abhaz-Adige halklarının kökenini Kimmer kabilelerinden türemiş olarak açıklamaktadır [290, 198, 199].

Bizim anlayışımıza göre Kimmerler, Karadeniz'in kuzeybatı kıyılarında Meotlar veya Sindi (Zikhler, Zikhler)//Taurlar ve aslında Kolhlar olarak bilinen Abhaz-Adige etnik gruplarının bir birliğidir. Antik Yunan edebiyatının verilerine bakılırsa, Sindi veya Taurler, M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Aya-Kolkhis Krallığı'nın, muhtemelen Diaoxi'nin de etki alanı içindeydi, yani güneydoğu Abhaz-Adigelerinin etki alanındaydı. Örneğin, T.S. Kauxçişvili'nin belirttiği gibi, Selanikli Eustathius, Dionysius Periegetes'in 311. satırına yaptığı yorumda şöyle yazar: *"Pantikapeum, Aetes'in oğlu tarafından kurulmuştur"*; Sicilyalı Diodorus'a göre ise Kirke (Aetes'in kızı), bir Sarmatya veya İskit kralının eşiydi; Aetes'in kardeşi Pers, Taurların kralıydı; babasını zehirleyerek öldüren Pers'in kızı Hekate, Taurların ülkesini miras aldı ve daha sonra Aetes ile birleşti (yani iki ülke - Kolhlar ve Taurler birleşti). Kolkhis'te bekçiler Taurlardı; Medea, Taur dilinde konuşuyor, Kolkh dilinde dua ediyordu vb. Kaukhçişvili şöyle devam eder: "*Bu yazılı kaynakların verilerine (arkeolojik materyallerle desteklenmiş olarak) dayanarak, Kolhlar ile Taurlar//Sindi arasındaki ilişkilerin tartışılmaz bir gerçek olduğunu düşünüyorum"* [277, 104, 105].

Daha önce de belirtildiği gibi, Kimmerler, Karadeniz'in kuzeybatısındaki (Abhaz-Adige.-V.K.) kabileler birliği olarak kabul edilir. Bu bağlamda, bu birliğin adının Abhaz-Abaza etimolojisi ilgi çekicidir: **Kimmir, Gimar** veya **Gamir** (bunlar aynı zamanda Transkafkasya'daki Kimmer mülklerinin adlarıdır). Görünüşe göre, bu varyantlar Abhazca "**Gaeimara**"dan, kısaltılmış haliyle "**Geimar**"dan gelmektedir, kelimenin tam anlamıyla "**kıyı birliği**", "**kıyı birleşimi**", burada baştaki "**g(a)**", "*a-ga*"dan "deniz kıyısı" ve "*eimara*" "birlik", "birleşme", "bağlantı"dır [94, 83].

Karadeniz etnik topluluklarının birliği, bize göre, M.Ö. VIII. yüzyılın başında Ubıh-Abhaz Diaoxi krallığını fiilen fetheden ve aynı yüzyılın ortalarında Güney Kolkhis Krallığı'nı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan Urartulara karşı ortaya çıkmıştır.

Karadeniz'in akraba etnik topluluklarının müttefik güçleri büyük olasılıkla Kolkhis'in merkezinde, yani günümüz İmereti'sinde oluşturulmuş ve burada konuşlanmıştır. İ.M. Dyakonov'a göre ise Kimmer ülkesi Gamir, Orta Gürcistan'da veya günümüz Acara ve Doğu Pontus'unda bulunuyordu [24, 112]. G.A. Melikişvili de şöyle yazar: *"İstilacı Kimmerler muhtemelen sadece Küçük Asya'nın kuzeydoğu kısmına değil, çok daha kuzeye, Güney Transkafkasya'nın birçok yerine yerleştiler. Muhtemelen Kimmer kabilesi Trierler, Güney Gürcistan'daki bir dağ sırasına -Trialeti'ye (eski Ermeni kaynaklarında Trel) adını vermiştir"* [249, 212].

Görünüşe göre, Kimmerlerin adı, Gürcü bölgesi **İmereti**'nin adıyla da bağlantılıdır. Bizim görüşümüz, kelimenin tam anlamıyla "İmerlerin Ülkesi" anlamına gelen "**İmereti**" adının Gürcü etimolojisine dayanmaktadır, burada "-eti" - Gürcüce yerel son ektir. "**İmer**" kökünün antik kaynaklardaki "**kimmir**", "**geimar**" veya "**gamir**" ile yakınlığını fark etmek zor değildir, "**imar**", "**imer**" biçimi ise asimilatif redüksiyonun bir sonucu olabilir: Geimar → İmar, imer. Bununla birlikte, başka görüşler de vardır. Prof. O.İ. Senkovski, "**İmereti**" adının kökü olan "**imer**"i, "**iber**"//"**iber**" etnonimi ve "**İberia**"// "**İberia**" ülke adıyla ilişkilendirmiştir [516, 27–30]. Ayrıca, "**İmer**" veya "**İmereti**"nin Gürcüce işaret zamiri "*im*" "o" (şu, o) ve yerel sonek "*eti*" aracılığıyla oluşturulduğu, dolayısıyla "**imereti**"nin "o yer" veya "onların yeri" gibi bir anlama geldiği görüşü de vardır. Doğu Gürcistan'a atıfta bulunulduğunda kullanılan "**Amarati**" biçiminde ise ön pozisyonda "burada", "şurada" anlamına gelen başka bir zamir "*am*" ve sonda yerel ek "*eti*" görülür, dolayısıyla "**Amarati**" "buradaki yer" olarak çevrilebilir. Bu etimolojiler bize pek mantıklı görünmemektedir, pratikte bu tür oluşumların örnekleri yoktur.

Daha olası olan, Gürcüce "**Amarati**"nin Abhaz-Abazaca "**Amarata**"dan, kelimenin tam anlamıyla "güneşin yeri", yani "doğu" Abazaca "*amara*", "*amar*", Abhazca "*amra*"

"güneş" ve Abhazca "*ta*" (Gürcüce "*eti*") "yer" (modern Abhazca "*amragılara*" "doğu", kelimenin tam anlamıyla "güneşin durduğu yer") geldiğidir.

"**Amarata**"//"**amrata**" kelimesinin "doğu" anlamından yola çıkarak, "**İmereti**" adının kökeninin Abhaz-Abazaca "**Aia-mara**" veya "**Aiamra**"dan, kelimenin tam anlamıyla "yatmakta olan güneş" -"*aia*" "yatmak" fiilinin kökü ve "*mra*" "güneş"- dolayısıyla "**Aiamrata**", kelimenin tam anlamıyla "güneşin battığı yer", yani "batı" (modern Abhazca "*amrataşüara*", "*amrataşüarta*" "batı", kelimenin tam anlamıyla "güneşin battığı yer") olarak da açıklanması mümkündür.

Her halükarda, tartışmasız olan, Kimmerlerin M.Ö. VIII-VII. yüzyıllarda Transkafkasya'da, özellikle de günümüz Gürcistan topraklarında önemli bir rol oynadığıdır. Onlar, bizim görüşümüze göre, Kuzeybatı Karadeniz ve Kolkhis'in Abhaz-Adige etnik topluluklarının bir koalisyonu -**Geimara (Geimar → Kimmir // Kimmer)** olarak oldukça etkileyici bir güce sahipti. Geimar veya Kimmer ordusu tamamen süvarilerden oluşuyordu, büyük bir hareketlilik gösteriyordu ve o zamana kadar Antik Doğu halklarının bilmediği kitlesel okçuluk taktiklerine hâkimdi [189, 529]. Askeri operasyonlarda savaş köpeklerinin kullanılması da bir yenilikti. Ele geçirilen toprakları tamamen yağmalayan Kimmer ordusu, komşu ülkelerin sakinlerine korku salıyordu [189, 530].

Kimmerler, M.Ö. VIII. yüzyılın 30'lu yıllarında Ön Asya'ya nüfuz etmişlerdi. Bu nedenle, görünüşe göre Urartuları Diaoxi ve Aya-Kolkhis sınırlarından geri püskürtmüşlerdi. Urartular ise Kimmerlerin doğrudan Urartu'ya saldırmasından korkarak onlara önleyici bir darbe vurmaya karar verdiler. Ancak Urartuların saldırısı, M.Ö. VIII. yüzyılın 20'li yıllarının başında Urartu ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı [249, 211]. Kimmerler Urartu devletini yıkamadılar, ancak Küçük Asya'nın doğu kısmının hâkimi olmayı başardılar. Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 705 yılında onlarla yapılan bir savaşta öldüğüne dair bir varsayım vardır. Yaklaşık M.Ö. 679 yılında Kimmerler Asur topraklarına girmeye çalıştılar, ancak püskürtüldüler [189, 530].

Kimmerlerden en çok Frigya zarar gördü. Bir devlet olarak yıkıldı. Kimmerlerle yapılan bir savaşta Frigya kralı Midas da öldü.

M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısında Küçük Asya'nın hemen hemen tüm bölgeleri Kimmerlerin yıkıcı akınlarına maruz kaldı, Kimmerler Lidya'nın başkenti Sardes'e ve Ege Denizi kıyısındaki Yunan şehirlerine de saldırdılar. Lidya'nın iki kez Asur'dan yardım aldığı ve Kimmerlerin İskitlerle çatışmaları nedeniyle zayıfladığı düşünüldüğünde, Lidyalıların zafer kazandığına inanılmaktadır.

M.Ö. VII. yüzyılın 40'lı yıllarının başında Kimmerler İskitler tarafından yenilgiye

uğratıldı. Bilim adamlarına göre, Kimmerlerin kalıntıları Küçük Asya'nın kuzeydoğu kısmına yerleşti ve zamanla yerel nüfusla kaynaştı [189, 524, 530]. Bizim görüşümüze göre, Kimmer ordusunun, yani kuzeybatı Abhaz-Adige etnik topluluklarının birliğinin ordusunun yenilgisiyle, Diaoxi//Diauhi krallığı ve kısa süre sonra da Aya-Kolkhis veya Güney Kolkhis Krallığı varlığını sona erdirmiştir.

VII. BÖLÜM

M.Ö. I. BİNYILIN İKİNCİ YARISINDA ABHAZ-ABAZA TOPLULUKLARI

§ 1. Güneydoğu Karadeniz Bölgesi Nüfusunun Etnik Yapısı

M.Ö. VI. yüzyılda, Diaoxi'yi takiben Urartu Krallığı da tarih sahnesinden çekilir. Yaklaşık M.Ö. 590'da Med Krallığı tarafından kesin olarak yıkılmıştır [205, 319]. Ancak Med Krallığı'nın yerini kısa sürede Pers İmparatorluğu alır. M.Ö. VI. yüzyılın sonlarında, Aya-Kolkhis Krallığı'nın güney bölgelerinin bir kısmı Pers egemenliğine girerken, Güney Kolkhis veya Kulh Krallığı siyasi bir birim olarak varlığını sona erdirir. Buna rağmen, bu krallığın toprakları, güneyde Trabzon'a kadar uzanan bölgede bir süre daha "**Kolkhlar Ülkesi**" olarak anılmaya devam eder [215, 311].

Kolkhların kendileri, yani **Kullar** (Kular veya Kular-dz'lar), M.Ö. V. yüzyılın sonlarında Karadeniz kıyılarında, Trabzon yakınlarında ortaya çıkarlar [215, 340, 341]. Herodot'a (M.Ö. V. yüzyıl) göre, bu dönemde Kolkhlar Pers İmparatorluğu'nun hiçbir satraplığına (eyaletine) bağlı değildi, ancak "*kendi koydukları bir vergi olarak her dört yılda bir yüz erkek ve yüz kız çocuğu"* gönderiyorlardı [18, 245].

Aynı zamanda Herodot, Güneydoğu Karadeniz halklarından olan **Mosx'lar, Tibaren'ler, Makron'lar, Mossynoik'ler** ve **Mar'lar**ın, Pers'in 19. Satraplığını oluşturduğunu belirtir. Ancak, Apsar Nehri'nin sol kıyısında yaşayan Bizer'ler Herodot'un listesinde yer almaz. Görünüşe göre, Herodot zamanında Bizer'ler ile Ekexir'leri ayıran nehir, artık Arion (bugünkü Fırtına Burnu yakınlarındaki Abu Nehri [bkz. 295, 242]) olarak adlandırılıyordu. Muhtemelen bu nehir, Fasis Kolkhis'i ile Pers İmparatorluğu arasındaki sınırı oluşturuyordu. Bu durum, özellikle "**Persli**" anlamına gelen Arion adıyla desteklenmektedir [249, 252].

Kısa bir süre sonra, Pers sarayındaki karışıklık döneminde, Güney Kafkasya ve Güneydoğu Karadeniz bölgesindeki kabilelerin bağımlılığı nominal hale gelir. 401 yılında Ksenofon şöyle yazar: *"Karduklar, Halibler, Khaldlar, Makronlar, Kolhlar, Mossinik-*

ler, Koitler ve Tibarenler", ayrıca "**Taohiler**" (yani Ubıhlar, bkz. yukarı) Pers kralına tabi değildi [215, 245]. Uzman literatürde bu kabilelerin etnik kökeni hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Gürcü bilim insanlarının çoğu, bize göre hiçbir temeli olmadan, onları ve Kolhları Batı Gürcü kabileleri olarak kabul etmektedir.

Bazı araştırmacılar ise, örneğin İ.A. Cavahişvili, İ.M. Dyakonov, M. Kisling, P.K. Uslar, Z.V. Açba (Ançabadze), Ş.D. İnal-ipa ve diğerleri, Güney Kafkasya'da ve Güneydoğu Karadeniz bölgesinde M.Ö. I. binyılın sonuna kadar Abhaz-Adige kabilelerinin varlığını mümkün görmektedir.

Yukarıda adı geçen ve diğer Güneydoğu Karadeniz kabileleri, ilk olarak M.Ö. VI. yüzyılın antik Yunan yazarı Hekataios tarafından anılır, ardından Herodot (M.Ö. V. yüzyıl), Ksenofon (M.Ö. 5-4. yüzyıllar), Skylaks (M.Ö. IV. yüzyıl) ve diğerleri tarafından bahsedilir.

Hekataios, Güneydoğu Karadeniz bölgesinde şu kabileleri sayar: **Mosklar, Kholar, Vehirlar, Makronlar, Marlar, Mossinikler, Tibarenler, Halibler**. Özellikle Hekataios şöyle der:

- *"Mosklar, Kolhların bir kabilesi, Matienlerle komşudur";*
- *"Kholar, Vehirlere yakın bir halktır..."*
- *"Khoların doğusunda Dizirler (muhtemelen Bizeler. - V. K.) yaşar";*
- *"Makronlar" (Strabon onları Sannlarla özdeşleştirir);*
- *"Marlar, Mossiniklerle komşu bir halktır";*
- *"Tibarenlerin güneşin doğduğu tarafında Mossinikler sınır komşusudur ve onların Heirades adında bir şehri vardır";*
- *"Halibler, Pontus'ta, Thermodon nehri kıyısında yaşayan bir halktır... ve Khaliboiler."*
- *"Stamena, Haliblerin şehridir"* [291, 301].

Yukarıda adı geçen kabilelerden Kholar hariç, Herodot da bahseder. Sonraki yazarlar sadece Khoları değil, aynı zamanda Moskları ve Marları da artık anmazlar. Bununla birlikte, Hekataios'un Güneydoğu Karadeniz kabileleri listesini Ksenofon, Taohiler (yani Ubıhlar, bkz. yukarı), Skifinler, Skifinlerin düşmanları, Kolhlar, Mossinikler (Herodot da onlardan bahseder) ve Driller gibi isimlerle genişletir.

Daha sonra Skylaks, bu kabileleri anmaz, ancak önceki yazarların bilmediği **Bizeler, Behirlar, Ekexeiritler** ve **uzun kafalılar** hakkında bilgi verir.

Diğer kanıtların yokluğu nedeniyle, bu kabilelerin etnik kökenini belirlemek zordur. Bu konuda yalnızca ilgili bölgenin etnik isimlerinin ve onunla ilişkilendirilen coğrafi

adların dilbilimsel analizine dayanarak bir fikir edinilebilir.

Hekataios, Kolhların bir kabilesi olan **Mosklar**dan, Matienlerle komşu olduklarını belirterek ilk kez bahseder. Moskların bir kısmı Güneydoğu Karadeniz bölgesinde ve Kura nehrinin orta ve yukarı kesimlerinin sol kıyısında da tespit edilmiştir (onlar hakkında aşağıya bkz.).

M.Ö. IV. yüzyılda Skylaks, Ksenofon gibi, Güneydoğu Karadeniz kabileleri arasında Mosklardan artık bahsetmez. Bununla birlikte, Skylaks ilk kez Apsar (Çoruh) nehrinin sol kıyısında **Bizer** kabilesini gösterir [295, 242]. Bizer etnonimi, muhtemelen, Karadeniz'e Türk köyleri Ardeşen ve Pazar arasında dökülen Pazar nehrinin adında tanınabilir (Türkçede pazar, bazar "pazar"). Skylaks, Bizerlerin sınırları içinde Arion (modern Abu) ve Daraanon nehirlerini adlandırır ki bunlar daha sonraki yazarların Arhab veya Arxave nehirleriyle özdeşleştirilir [295, 242]. Sonuncuları, yani Arhab ve Arxave, hidronim Pazar gibi, muhtemelen Bizerlerin mirasıdır; **Arxab(a)** Abhazca ve Abazaca "**kuruyan vadi**" anlamına gelir, burada *arxa* "vadi" ve *ba* "kuruyan", *aba-ra* fiilinden - "kurutmak"; ikinci form **Arxave** ise Abhazca **Arxayüa**'dan gelir, kelimenin tam anlamıyla "**kuru vadi**", burada postpozisyonel *yüa* "kuru". Bu hidrotoponimlerle, bu bölgenin nüfusunun daha sonraki adı olan **zidrit** de uyumludur, burada *zidri* temelinde Abhazca **dzıdara** (зыдара) kelimesi görülür, kelimenin tam anlamıyla "**susuzluk**" anlamına gelir ve *dzıdaraa* "susuz". Görünüşe göre, buradan da Eski Yunanca *zidr-it*, aynı şekilde, "kamar" teknesinin adından "kamara-it" gibi oluşturulmuştur.

Tarihi Bizerlerin topraklarında, özellikle Rize şehri bölgesinde, **Zil kale** veya **Zir kale** (kale - Türkçe "kale") adında antik, orijinal bir kale bulunmaktadır. Zil (Zir) temelinde, şüphesiz, Abhaz-Adıge'nin klan veya etnografik topluluklarından birinin adı yatmaktadır. Bunun doğrulanması Arrian'ın, zamanında (M.S. II. yüzyıl) Aheunta nehri yakınında Saniglerle birlikte yaşayan **Zilkhler** (zil-x) hakkındaki mesajıdır [223, 271].

Karadeniz kıyısındaki **Rize** şehrinin adı da dikkat çekicidir ki onun bölgesinde, daha önce de belirtildiği gibi, Zil-kale kalesi bulunmaktadır. Oikonym Rize (eski kaynaklarda Rhizion, Rhiziun, Riso vb.) henüz genel kabul görmüş bir etimolojiye sahip değildir. Bu durumda Rize, Rize veya Ritsei [302, 18, 60] form olarak Abhazya'daki Ritsa nehri ve gölünün adını anımsatmaktadır. Görünüşe göre, Rize ve Ritsa için kaynak, etnonimik temel **Rei** veya **Rii** [168, 174] ve Abhaz-Abaza *dzı* (зы) - "su", "nehir"den oluşan **Reidzı** veya **Riidzı**'dir, buradan Reidzı veya Riidzı (Rize, Ritsa) "**Reiov veya Riiov nehri**" [94, 235, 236]. Bununla birlikte, Sadz çoğul eki -dz (ʒ) ile oluşturulmuş etnonim Riidzı veya Reidzı'nın kaynak olması da mümkündür.

Rize şehrinin antik sahil bölgesi **Hemşin** veya **Amşen** olarak adlandırılır, bu da Abhazca **amşın** "**deniz**"i hatırlatır. Bu bağlamda, Güneydoğu Karadeniz'den gelen Ermenilerin kendilerini Amşen Ermenileri olarak adlandırmaları ve onların açıklamalarına göre, bu adı Abhazca *amşın* "deniz", "Karadeniz"den aldıkları, **amşen Ermenileri**, yani deniz Ermenileri veya Karadeniz Ermenileri olması ilgi çekicidir.

Rize'den 30 km uzaklıkta, Şairler nehri üzerinde **Aparon** adında ünlü bir şelale bulunmaktadır. Bu hidronimin temeli *apar*, Abhazca *ápara* (áԥapa) fiilini "**atlamak**" hatırlatır, bu Abhazca *adzıpara* (аҙыԥара // аҙырԥара) "**şelale**"de temsil edilir, kelimenin tam anlamıyla "**zıplayan su**", *adzı* "su" ve (*a*) *para* "atlamak"tan. Bu durumda, *n* veya *on* ekinin anlaşılması zor kalır, bu da ilgilendiğimiz Aparon adını aynı bölgenin bir başka toponimi olan Psaron (aşağıya bkz.) ile akraba kılar. Aynı zamanda, modern Türk köyü Fındıklı'nın antik adı olan **Vitsa // Vitse**nin Abhaz-Abaza **a-yütza** (аҩытԥа) - "**dağ eteği**"nden geldiği neredeyse kesin gibi görünmektedir. Fonetik görünümleri açısından, **Dutha** (Ardeşen'in güneydoğusundaki bir köy) ve **Hopa** (Vitsa köyü yakınında bir sahil-yayla yerleşimi) gibi Türk köylerinin adları da dikkat çekmektedir. Sonuncusu, araştırmacılar tarafından ***p//pa*** **(п//па)** ile biten Abhaz-Adıge coğrafi adları arasında sayılmaktadır [268, 174]. O, yani Hopa, pratik olarak Megrelya'daki **Hobi** - nehir ve bölgenin adı ve Bzıp Abhazya'sında yüksek dağ köyünün adı olan **Huap** (Хəаԥ) ile özdeştir; Abhazca Huap kelimenin tam anlamıyla "**dağın önü**", "**dağ eteği**" olarak çevrilir [94, 266].

Böylece, Bizerlerin ve Moshların Abhazca konuşan topluluklar olduğunu ve "**bizer**" ile "**mosx**" etnonimlerinin geçmişte aynı halkın alt gruplarını ifade ettiğini düşünmek için gerekçeler vardır. Birincisi olan "**bizer**", etnonimik temel "*bızı*" veya "*bazı*"dan (karşılaştırın: Apsua, Abazgi) Abhaz-Abaza çoğul eki *-r/-ar* ile türetilmiş "**bazır**" veya "**bazır**" şeklinin bozulmuş hali gibi görünmektedir: *bızı*, çoğulda *baz-ir*, kelimenin tam anlamıyla "**bazılar**" (karş. apsu - apsır, apsar; kul - kular, kular-dz vb.). "**Bız > baz// paz**" etnonimik kökü günümüzde Abhazlar ve Abazalarda bir soyadı olarak yaşamaktadır: Abhazlarda "**Bazı**" (çoğul Bazaa veya Bazır, yazılışı Bazba), Abazalarda ise "**Paz**" (çoğul Pazraa, Pazlar). İkincisi olan "**mas-x**", Yunancadaki "**mos-x**" formunda, muhtemelen Abhaz halkının bir kolu olan "**masır//mısır**" (mısaa), Abazalarda "**masıl//mısıl**"ın (bkz. yukarı) yabancı dillerdeki karşılığıdır. Ancak "**masx (mosx)**" formu için asıl kök, Çerkes-Ubıh dilindeki Abaza adı olan "**basx-ıg**"da korunan "*basx*" olabilir (karşılaştırın: baskhy ve maskhy) [11, 72; 24, 262].

Hekataios, Moshlardan sonra "**khoi**" veya "**khou**" (xoûs) kabilesinden bahseder

[304, 263], ki bunlar Vehirler (Behirler) yakınında yaşamaktadır, ancak sonraki yazarlar onlardan söz etmez. P.K. Uşakov ve onu takip eden V.V. Latışev, "**xoi**"nin belki de "**taoi**" veya "**taokhi**" şeklinde okunması gerektiğini düşünür [291, 301], ki bu bize göre ikna edici değildir. M.Ö. V. yüzyıl sonlarında Ksenofon, Taokh'ları (yani Ubıhları) daha önce yaşadıkları yerlerde, özellikle Apsar (Çoruh) nehrinin yukarı kesimlerinde bulmuştur. Görünüşe göre "**xoi**" veya "**xou**", daha sonra "**makrosefaloi**" (yani "**uzun kafalılar**") olarak adlandırılan bu topluluk, Skylaks'a (M.Ö. IV. yüzyıl) göre Behirler ile Mossinikler arasında yaşıyordu ve Psaron limanı onlara aitti [295, 242]. "**Makrosefaloi**" (uzun kafalılar) etnonimi, Abhazca "**xou**"nun (kelimenin tam anlamıyla "**uzun kafalılar**", burada "***x***" "kafa", "***au***" "uzun") serbest çevirisinden başka bir şey değildir. Bu yorum halk etimolojisine örnek olabilir, ancak gerçekte bu ad farklı bir anlam taşıyor olabilir. Örneğin, Adıgecede "**insanlar**", "**kişi**" anlamına gelen "**ts'ıfa**" adı, Abhazcadaki "**atz'afa**" ("bit yiyen") ile benzerliği nedeniyle Eski Yunancaya "**phtheirphagi**" (yani "**bit yiyenler**") olarak çevrilmiş ve antik kaynaklarda bu şekilde yer almıştır [296, 401-404]. Görünüşe göre Hippokrates (M.Ö. V-IV. yüzyıllar) da Phasianlar (Apsiller-V.K.) hakkında "**aşırı şişman**", "**vücutlarında eklem veya damar görünmez**" [18, 246] derken, "**Apsil**" etnonimiyle Abhazca "**Apsıla**" ("şişman", "tıknaz") kelimesinin benzerliğinden yola çıkmıştır.

"**Xoi**"lerin limanı olan "**Psaron**" adının "**uyuzlu**" olarak çevrilmesinin de gerçeği yansıtmadığını düşünüyoruz. Büyük olasılıkla karşımızda "*a-psar'ların (limanı)"* anlamına gelen etnotoponim "**Psaron**" bulunmaktadır, burada "**a-psar**" etnik adı ve muhtemelen Eski Yunanca olan "*-on*" veya "*-un*" eki (bkz. yukarı Aparon) yer almaktadır. Aynı zamanda "**Psaron**", Abhaz-Abaza etnotoponimi "**Psarnı**" veya "**Psarın**"ın (kelimenin tam anlamıyla "**a**-*psar'ların yeri*" veya "*apsarlar ülkesi*", burada "*-n*" yer bildiren ektir (karşılaştırın: "apsuaa" "Abhazlar", "Apsnı" "Abhazya"; "agırua" "Megreller", "Agır-nı" "Megrelya" vb.) bozulmuş bir şekli olabilir.

"**Uzun kafalılar**" "**xoi**" veya "**xou**" adıyla bağlantılı olarak Hekataios'un Mossiniklerin şehri "**Xeirade**"den bahsetmesi, Skylaks'ta ise bu ad "**Xoyrade**" olarak geçer. İkincisi şüphesiz bir etnotoponimdir ve burada "**xoi**"lerin Abhaz-Abaza çoğul formu "**xoyra**" veya "**xoura**" açıkça görülür, bundan şehrin adı "**Xoyrade**" türetilmiştir, tıpkı "**behir**" etnoniminden "**Behiriada**" şehir adının türetildiği gibi (bkz. yukarı). Hekataios'a göre "**xoi**"lerin şehri "**Xoyrade**" M.Ö. VI. yüzyılda Mossiniklerin sınırları içindeydi, M.Ö. IV. yüzyılda ise "**Xoyrade**" ve "**Behiriada**" Hellen şehirleri olarak anılır.

"**Mar(lar)**" kabilesinin adına yalnızca Hekataios ve Herodot'ta rastlanır. Marlar ve

Kolhlar muhtemelen komşu ve etnik açıdan akraba topluluklardı. Pers ordusunun Yunanistan'a karşı seferine birlikte katıldılar. Bu bağlamda Herodot şöyle der: "*Marlar ve Kolhlar üzerine Teaspis'in oğlu Farandat komuta ediyordu*" [18, 245]. "**Mar**" etnonimi muhtemelen güçlü Abhaz prensleri Marşan'ların soyadının köküyle bağlantılıdır, karşılaştırınız. Abhazya'da bir dağ ve geçit "**Marıx**", "**Mar + rx**"dan, kelimenin tam anlamıyla "**Mar'ların dağı**" [24, 234]; Kafkas sıradağlarının ötesinde, Abazalarda, Kuban'ın bir kolu olan "**Mara**" veya "**Marıps**" nehri, kelimenin tam anlamıyla "**Mar'ların nehri**" [204, 77].

Yunan komutan Ksenofon M.Ö. 401 yılında ordusuyla Taokh'ların (yani Ubıhların) topraklarını geçtikten sonra "*Haliblerin ülkesinden*" geçerek Halibleri Skifinlerden ayıran "**Arpas**" nehrine ulaşmıştır [215, 309]. Başka bir yerde ise Mossiniklerle sınır komşusu olan Haliblerden bahseder ve "*bunlar az nüfuslu ve Mossiniklere tabi bir halktı; çoğu demir cevheri işleyerek geçiniyordu*" [215, 314] der. "**Halib**" etnonimiyle bağlantılı olarak Abhaz (Sadz) soyadı "**Khal-ipa**" ve Sadz'ların ve onların topraklarının bir diğer adı olan "**Xaltzıs**" (Abhazca "**Xaltz'ıs**") [73, 95-96] dikkat çekicidir. "**Xal-ipa**" soyadı (karşılaştırın: Xalibler) Abhazcada "**Xal'ın oğlu**" anlamına gelir, bu da antik Yunan yazarı Kallimakhos'un (M.Ö. III. yüzyıl) şu sözlerini hatırlatır: *"...Xalibler - bir İskit kabilesi. Topraklarında demir çıkarılır; adlarını Ares'in oğlu Xalib'den almışlardır..."* [18, 266].

İlginçtir ki "**Khaltsıs**" etnotoponimi kelimenin tam anlamıyla "**küçük Khal**" olarak çevrilebilir, burada "*tzıs*" (Abhazca "*tz'ıs*", "*tç'ıs*") "**küçük**", "**ufak**" demektir (karşılaştırın: "*açı*" "at", "*açtzıs*" "tay", yani "küçük at"; "*açü*" "öküz", "*açü'tzıs*" "buzağı" vb.) [151, 64]. Buradan şu sonuç çıkar: Eğer "**Xaltz'ıs**" (yani "**Küçük Xal**") varsa, o zaman bir yerde "**Xal**" veya "**Xaldu**" ("*du*" - "büyük", "ulu") olmalıdır, belki de bu "**Xald ülkesi**"dir.

Aynı zamanda Haliblerin etnik kimliğine, onları Skifinlerden ayıran "**Arpas**" nehrinin adı işaret ediyor gibi görünmektedir ki bu ad Skylaks'ın "**Arabis**" nehri adıyla uyumludur. Birincisi, yani "**Arpas**", araştırmacılar tarafından Çoruh nehri ve Hitit kralı Mursilis'in (M.Ö. XIV. yüzyıl) Güneydoğu Karadeniz'deki Atsi krallığı sınırlarında bir dağ ve kale adı olarak bahsettiği "**Arippsa**" formuyla ilişkilendirilir [201, 150]. "**Arippsa**" veya "**Arpas**"ta neredeyse tüm araştırmacılar Abhaz-Adıge hidronim yapım eki (affiksi) "**psı**" "**su**", "**nehir**" ile oluşturulmuş bir ad görürler [297, 204; 180, 84; 266, 428-429 vb.].

Skylaks, Güneydoğu Karadeniz'de Bizerlerin güneyinde önceki yazarların bilmediği

"**ekeheriy**"leri, "**Pordanis**" ve "**Arabis**" nehirlerini, "**Limna**" şehrini ve Hellen şehri "**Odinion**"u gösterir [295, 242]. Görünüşe göre "**ekeheriy**" adında "**kekh**" etnonimik kökü ve onun çoğul hali "**kexe-r**" seçilmektedir ki bu pratikte Abhaz genel soyadı (Bzıp Abhazya'sındaki Beni'lerin) "**Kexir**" veya "**Kexir-aa**" ("**Kekhir'ler**") ile aynıdır. Ayrıca "**Kiyax**" - yazılışı "**Kiaxba**" ("**Kiyax-ba**", yani "**Kiax'lar**") soyadı da vardır. Kabardeycede ise "**kiax**" kelimesi "**aşağı**", "**aşağıda yaşayan**" anlamına gelir. "**Ekexeriy**" nehrinin adı olan "**Pordan-is**" de dikkat çekicidir. Sonuncusu, tarihi Batı Abhazya'da bir nehir ve Abhaz-Ubıh topluluğunun adı olan "**Vardan**" (Vardane) veya "**Vordan**" (Abhazca "**Yüardan**") ile karşılaştırılabilir görünmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi Hekataios, xoileri (yani uzun kafalıları-V.K.) vehirlere yakın bir yere yerleştirir. Yaklaşık iki yüzyıl sonra Skylaks, "**behirler**" adıyla vehirlere, ekeheriyler ile uzun kafalılar (yani Hekataios'un xoileri) arasında bir konum verir ki bu, xoilerle uzun kafalıların aynı olduğunu doğrular. Skylaks, behirlerin sınırları içinde Behiri limanını ve Hellen şehri Behiriada'yı gösterir [295, 242].

Bize göre "**behir**" veya "**vehir**" etnoniminde Ubıhların kendilerine verdikleri "**pöx**" adının çoğul hali olan "**pöxir**" mevcuttur, burada aynı çoğul eki *-r* bulunur (karşılaştırın: behir, vehir ile pöxir). Ubıhların kendi adları olan "**pöx**" muhtemelen Ksenofon'un denizi gördüğünü söylediği "**Fex**" dağının adına da kaynaklık etmiştir [215, 309].

Görünüşe göre bu etnik topluluklarla dilsel yakınlık gösteren bir diğer grup da **driller**dir. Ksenofon'a göre driller, savaşçı ve Trapezuslulara düşman olan, Mossiniklerin yakınında yaşayan bir halktı [215, 311, 312], özellikle Trapezus'un kuzeydoğusundaki dağlarda. "**Dril**" etnoniminin sonundaki ***-il*** eki, eski Abhaz topluluklarının adları olan "**aps-il**", "**şaş-il**"deki (bkz. yukarı) ile aynıdır. Adın kökü olan "**dr**", "**dır**" ise antik kaynaklarda [289, 123; 24, 385] geçen "**Dirap**" veya "**Drips**" hidroniminde mevcuttur ve Abhazca-Adıgecede "**Dırların nehri**" anlamına gelir. Bu nehir günümüzde "**Dirmen**" adıyla bilinir (Türkiye'deki Abhazların dilinde "**Adzlagaradzı**" Abhazca "değirmen suyu") ve Türkiye'nin Trabzon şehri (Yunanca Trapezus) yakınlarında Karadeniz'e dökülür. Açıkça görülüyor ki, antik Abhaz-Adıge nehir adı "**Dirap**" veya "**Dırap**"tan, "*und(a)*", "*unt-a*" formantı (Pits-unda, Axe-unta vb.) yardımıyla Yunanlar tarafından Dirapis-unt > Trapez-unt, Trapez-und, günümüzde **Trabzon** olan şehrin adı türetilmiştir. Aynı "**Dır**" kökünün, Abhazya'da ünlü "**Dırıpş**" (şimdi Dürıpş, Abh. Дәрыԥшь) köyünün adında da bulunduğu düşünülmektedir, bu kelimenin tam anlamı "**Dırların ucu**" veya "**Dirlerin sınırı**"dır.

Ksenofon'a göre M.Ö. V. yüzyıl sonlarında Trapezus, bir Hellen şehriydi ve Kolhla-

rın sınırları içinde yer alıyordu, Kolhlar da bu şehrin yakınında yaşıyordu [215, 311]. Ancak M.Ö. IV. yüzyılda Pseudo-Skylaks, Trapezus bölgesindeki Kolhlardan bahsetmez, onların yerine burada uzun kafalıları (yani xoileri) gösterir.

Güneydoğu Karadeniz'in eski etnik topluluklarından biri de Makronlardı, onlardan M.Ö. V-VI. yüzyıl yazarları bahseder. M.Ö. IV. yüzyılda Skylaks'ın bu bölgenin kabileleri listesinde Makronlar yoktur, ancak M.Ö. III. yüzyılda Apollonios Rhodios onları anar [295, 280, 282].

Ksenofon'un verilerine göre Makronlar muhtemelen Dirap (modern Digermen) nehrinin yukarı kesimlerine bitişik dağlarda yaşıyordu. Yunan ordusu, daha önce bahsettiğimiz ve denizin görülebildiği Fex dağını geçtikten kısa bir süre sonra makron topraklarına ulaştı. Ubıhların adı olan "**Pex**" ile bağlantılı olduğunu düşündüğümüz **Fex dağı**, Trapezus'un güneybatısında, Zigan yakınlarındaki 2000 m. yükseklikte bir tepeyle özdeşleştirilir [215, 309]. Makronlarla yapılan görüşmelerden sonra Yunanlar, Makronların eşliğinde üç gün içinde Kolhların sınırlarına ulaştı.

Daha sonraki yazarlar Makronları Sannlarla özdeşleştirir; örneğin Strabon (M.Ö. I. yüzyıl) zamanında onlara Makron değil, Sann dendiğini söyler [18, 256; 249, 277]. Bu bağlamda Arrian (M.S. II. yüzyıl) muhtemelen yanlışlıkla Maxelonları Makronlarla özdeşleştirir [223, 270]. Esasen Makronlar hakkında bilinenler bunlardan ibarettir.

Büyük ilgi gören bir diğer halk da ilk kez Hekataios tarafından "**Xeirade, Mossiniklerin şehri**" [291, 301] olarak anılan **Mossinikler**dir. Onlardan daha sonra Herodot, Ksenofon, Skylaks, Apollonios Rhodios vb. bahseder. Mossinikler hakkında daha ayrıntılı bilgiyi, ordusuyla Mossinik topraklarından geçen Ksenofon verir. Onun zamanında (M.Ö. V. yüzyıl sonu) Mossiniklerin ülkesi birbirine düşman iki bölgeden oluşuyordu. Üstelik kuzeydoğu bölgesindeki Mossinikler bir "**Başkent**" şehrine sahipti ve kendilerini tüm Mossiniklerin efendisi olarak görüyorlardı. Yunanlar bu durumdan yararlanarak mağdur tarafın, yani güney bölgesindeki Mossiniklerin yanında yer aldı ve ortak güçlerle ilk Mossinikleri boyunduruk altına aldı. Yunanlar, sonuncuların sınırlarına Kerasus'tan güney yönünde bir süre ilerledikten sonra ulaştı. Bu nedenle Mossiniklerin günümüzde Aksu olarak adlandırılan nehirle Milet nehri arasında ve bu nehirlerin kaynaklarına kadar uzanan bölgeyi işgal ettiği varsayılabilir. Mossiniklerin kralı ve kralcıkları "**Mossin**"lerde, yani ahşap kulelerde yaşıyordu ve halkın adı da buradan geliyordu [215, 342-344].

Ksenofon'a göre Mossiniklerin ötesinde Halibler yaşıyordu: *"...bu az nüfuslu bir halktı ve Mossiniklere tabiydi*" [215, 343, 344] (Halibler hakkında bkz. yukarı). Mossi-

nikler aynı zamanda uzun kafalılarla ve Tibarenlerle komşuydu. Skylaks şöyle der: *"Uzun kafalıların ötesinde - Mossinik halkı, Zephyrium limanı, Hellen şehri Xoyrade, Ares adası. Bunlar dağlarda yaşar. Mossiniklerin ötesinde tibaren halkı yaşar. Tibarenlerin ötesinde ise halib halkı yaşar"* [295, 242, 243].

Apollonios Rhodios (M.Ö. III. yüzyıl) da Mossiniklerin yanına Tibarenleri yerleştirir ve şöyle yazar: *"...Mossinikler ormanlık bir ülke ve dağ eteklerini işgal ederler, ahşap kulelerde ve Mossin adı verilen sağlam çitlerle çevrili yerlerde yaşarlar: adlarını da buradan alırlar. En yüksek Mossinde kralları oturur ve kalabalık halkına adalet dağıtır"* [295, 280, 281].

Mossiniklerin etnik kökeni henüz açıklığa kavuşmamıştır. Ş.D. İnal-ipa eserinde bu konuda bilim adamlarının görüşlerini aktarır, özellikle şöyle yazar: *"G.A. Melikişvili'nin belirttiği gibi, Mossiniklerin adı ses yapısı bakımından modern kuzeybatı Abhazya topraklarında lokalize edilen Sanig kabilesinin adına yakındır, bu nedenle Mossiniklerde Kuzey'den gelen kabilelerin kalıntılarıyla karşı karşıya olmamız mümkündür. Aynı zamanda o (yani Melikişvili-V.K.), san (çan) adını Gürcü ön eki **n** ve Sanig adında bulunan **-ig** sonekiyle ilişkilendirir ve bu temelde onları Gürcüce konuşan etnik dünyaya dâhil etme eğilimindedir"* [300, 80; 24, 177]. İ.M. Dyakonov buna itiraz ederek Saniglerin büyük olasılıkla bir Abhaz-Adıge kabilesi olduğunu düşünür. Şöyle yazar: *"Strabon'un [XII, 3, 18], mosynoikoi (kulelerde yaşayanlar) adının yerel olmayan kökeninden bahsettiği ve burada mosyn'in Yunanca değil, muhtemelen aslen Frigce bir kelime olan 'kule' anlamına geldiği yönündeki ifadesinden şüphe etmek için bir nedenimiz yok; çan adının san olarak aktarılması Yunanca fonetiğinden kaynaklanır, ancak burada **a**'nın **u**'ya dönüşmesi için bir neden göremiyoruz"* [180, 122; 24, 177].

Bize göre, antik yazarlar "**Mossinikler**" adıyla etnik olarak heterojen bir nüfusu kastetmektedir. Bu, Ksenofon'un hâkim Mossinikler ile onlara bağımlı Mossinikler arasında ayrım yapmasından anlaşılmaktadır. İkinci grup, Yunanlarla ittifak kurmuştur. Yunanlar müttefiklerinin (Mossiniklerin bir kısmı) bölgesine ulaştıklarında, zenginlerin şişman çocuklarını gösterdiler; sırtları boyalı, ön tarafları ise çiçek dövmeleriyle kaplıydı [215, 344]. Yunanlar, boyun eğdirdikleri hâkim Mossiniklerde böyle bir şey görmemişlerdi.

Strabon (M.Ö. I. yüzyıl) "**Mossinikler**" adını toplu bir anlamda kullanır ve kendisinden önceki Güneydoğu Karadeniz'in dağlık kesimindeki etnik duruma atıfta bulunur [XII, 3, 18].

Önemli olan bir diğer nokta da "**Mossinikler**" adının bu halkın kendi kendine verdi-

ği bir ad olmamasıdır; onlara bu ad, krallarının ve kralcıklarının, hangi dilde olduğu bilinmeyen "**Mossin**" adlı ahşap kulelerde yaşaması nedeniyle verilmiştir. Antik yazarların iddialarından yola çıkarsak, "**Mossinikler**" etnonimi ile iyi bilinen etnik topluluklar olan **Sanigler** veya **san (çan)** arasında bir akrabalık olduğunu söylemek mümkün değildir.

Apollonios Rhodios'a göre Mossinikler kalabalık bir halktı ve sınırları içinde daha sonra Hellen şehri haline gelen xoilerin (yani uzun kafalıların) Xoyrade şehri bulunuyordu. Mossinikler Halibleri ve M.Ö. V. yüzyıl sonunda Yunan ordusunun yardımıyla Mossinikya'da hâkim duruma gelen isimsiz bir "mağdur" bölgeyi kontrol ediyordu. Bu nedenle, "**mos-sin-(ikler)**" adında iki etnonimik kök olan "**mos**" (mosklar) ve "**sin**" (san, çan) mosklara tâbi bir kabileyi ifade ediyor olabilir: **mos-sin(ikler)**, muhtemelen **mos-san(ikler)** "**mosk Sanları (çanları)**" veya "**Mosk (mosk)ların Sanları**" anlamına gelebilir. Yunanlar "**mos-san**" formunu, "**Mossin**" kulesiyle benzerlik kurarak "**Mossinikler**" olarak aktarmış olabilir.

Pontus moskları, modern Ordu bölgesinde Tibarenler ve Mossiniklerle komşuydu [215, 344; 249, 220]. Herodot, moskların ve Tibarenlerin, Yunanistan'ı işgal eden Ahameniş kralı Xerxes'in ordusunda tek bir komuta altında temsil edildiğini söyler. Ayrıca, Pers ordusunda Makronlarla birlikte ayrı bir askeri birlik oluşturan hem mosklardan hem de Mossiniklerden bahseder. Sonraki yazarlar, bazı geç dönem yazarlarının öncüllerini körü körüne tekrarlamaları dışında, artık Güneydoğu Karadeniz'in bir kabilesi olarak mosklardan bahsetmezler.

Skylaks, Mossiniklerin sınırları içinde adı muhtemelen bu bölgenin sakinleri olan "**sapirler**"le bağlantılı olan "**Zephyrium**" limanını gösterir. Apollonios Rhodios onlardan "**mağrur sapirler**" olarak bahseder [295, 282]. "**Zephyrium**" ve "**Sapirler**"in fonetik varyantlarında, günümüzde Abhazya'da ve özellikle Türkiye'deki Abhaz göçmenler arasında yaşayan Abhaz klan topluluğu "**Capır**" (Цьапцыр)ın adı seçilmektedir. Görünüşe göre bu adın kökü olan "**Cap//Dzap**" (çoğulda capır, dzapır), Abhaz prens sülalesi "**Dzapş**" (Dzapş-ipa) ve köylü sülalesi "**Capş**"ı doğurmuştur.

Bize göre, Yunanların kendilerine düşman olan kabileleri yöneten Mossinikler de dâhil olmak üzere yenilgiye uğratmasının ardından, Yunanları destekleyen etnik toplulukların oluşturduğu bir ittifak ortaya çıkmıştır; yani Makronlar, Sanlar, Halibler ve Tibarenlerden oluşan Yunan yanlısı bir birlik ki burada Makronların belirli bir dönemde önder rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bunun kanıtı olarak Strabon'un şu sözleri gösterilebilir: *"Trapezus ve Pharnacia'nın yukarısında Tibarenler, Xaldlar ve Sanlar yaşar ki*

bunlara eskiden Makronlar denirdi" [XII, 3, 18].

Güneydoğu Karadeniz'in eski kabilelerinden biri de Mossiniklerin yanında belgelenen **Tibarenler**dir. Bir dizi Gürcü bilim insanı Tibarenleri tuballar ve muşkilerle (onlara göre bunlar aynı zamanda mosklardır) akraba kabul eder ve bunları Batı Gürcü kabileleri olarak sunar. G.A. Melikişvili de bu kabilelerden bahseder ve onları "**Tubalo Tibarenler**" olarak adlandırır; daha sonra kendi oluşturduğu bu etnonimi, aralarında M.Ö. XIII-XII. yüzyıllarda buraya gelen Batı Gürcü kabilelerinin ve "*dil açısından modern Kafkas dağ dillerinin (Abhaz-Adıge, Batsbi-Kist) konuşurlarına yakın*" [235, 169; 24, 127] birçok kabile bulunan farklı kökenli halkların toplu adı olarak ele alır. İ.M. Dyakonov, tabal veya tubal ile muşkilerin Tibarenler ve Mosklarla özdeşleştirilmesinden memnun olmayarak, "*Tibarenler adının M.Ö. XIV. yüzyıl Kaşka kabilesi 'tipiya' (tibiya) ile yerel bir çoğul eki olan -ar ile birleşmiş hali olduğunu*" [180, 123; 24, 127] en olası ihtimal olarak görür. Böylece "**Tibarenler**" adı da Abhaz-Adıge kabilesiyle ilişkilendirilir ve Abhazca çoğul formu "**tib-ar**"da bulunan, muhtemelen çan ortamında "**tibareni**" olarak telaffuz edilen "**tib (tip)**" etnonimik kökünü içerir.

Strabon'un bahsettiği "**appaiti, eski kerkitler**", "**antik kerkitler**" kabilesinin adı da dikkat çekicidir. Yazar onları Tibarenler, Xaldlar, Sanlar ve Makronların yukarısında, Küçük Ermenistan yakınında gösterir. "**Kerkit(ler)**"e benzeyen bir adla Skylaks, Batı Karadeniz'de bir kabileyi "**Kerketler**" olarak adlandırır ki bu, araştırmacılar tarafından "**Çerkes**" etnonimiyle bağlantılandırılır. Bu bağlamda, "**Çerkes**" adındaki ön ek "***ç***"nin, Yunancada bulunmaması nedeniyle "***k***" ile aktarıldığı düşünülür -böylece Çerk-es, Yunancada Kerk-et (24, 189). Aynı zamanda, Strabon'un kabile adlandırması olan "**Kerkit**"in, Strabon'un bahsettiği yerlerden, yani Kelkit bölgesinden geçen modern **Kelkit nehri**nin adında korunduğu anlaşılmaktadır.

M.Ö. I. binyılın sonundaki antik yazarların aktarımlarında Güneydoğu Karadeniz'in dağ kabileleri arasında "**Sanlar, Sannlar**", yani **Çanlar** (bkz. aşağı) kabilesi yer almaya başlar ki bunların antik Gürcü olduğu görüşü bize göre haklıdır. Onların tarihsel yerleşim yerlerine öncelikle Türkiye'deki **Canika** veya **Çanika sıradağı**nın adı işaret eder. Bizanslı yazar Eustathius, antik yazarların aktarımlarına yaptığı yorumlarda şöyle yazar: *"Makronlar, vehirlerin güneyinde yaşayan Pontus halkı. Onlara şimdi Sanlar veya daha yaygın şekliyle Tsanlar diyoruz... ve Sanların ülkesine Tsanika deniyor, adın yaygın formu kullanılıyor"* [303, 202-205, 08].

Strabon'a göre Sanlar (çanlar) eskiden, tıpkı Tibarenler ve Xaldlar gibi, Makronlar olarak adlandırılıyordu; Romalı yetkili Arrian (M.S. II. yüzyıl) ise Sanların eski driller

olduğunu söyler. Bu sonuncusu, M.Ö. I. binyılın sonunda Sanların (çanların), daha önce Makronlara tabi olan yukarıda adı geçen kabileler arasında ön plana çıktığına işaret ediyor olabilir. Daha sonra, Arrian'a göre "**kralsız bir halk**" olan ve Roma'ya boyun eğmeyen Sanlar (çanlar) önderliğindeki kabileler birliği, G.A. Melikişvili'nin yazdığı gibi, Roma döneminde öyle bir siyasi güce ulaşmıştır ki M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısında Kapadokya, Kilikya ve Suriye'ye akınlar düzenlemiştir [300, 83, 86].

Ancak bize göre, Strabon, Arrian ve Eustathius tarafından Küçük Ermenistan'a bitişik Güneydoğu Karadeniz'in güney kanadındaki dağ kabileleriyle ilişkilendirilen bu Çanları (Yunanca formu Sanlar veya Tsanlar), Plinius'un M.S. I. yüzyılda ana nehirleri Apsar olan Genioxlarla birlikte Karadeniz kıyısında yaşayan sannları ve Kuzeybatı Karadeniz'in Sanigleriyle (bkz. aşağı) karıştırmamak gerekir.

Araştırmacılar "**sannlar**" etnonimik formunu "**çan**"dan (*tçan*) türetir. Çan adının "**san**" olarak aktarılmasının Yunanca fonetikten kaynaklandığı düşünülür [180, 122]. "**Çanlar**" adıyla hem "**Çana, Çaneti**" bölgesinin adı hem de modern Gürcistan'ın sahil kesimi "**Açara**" veya "**Açanra**" [55, 139] ilişkilendirilir. Bu bağlamda Abhazların Acaralıların, daha doğrusu Acara'daki seleflerinin adı olan "**çou**" (*tçou, a-tçou*) - "**çau**" (*a-çau*), "**tça**" etnonimik kökü ve Abhaz-Abaza son eki "*u*" - "**insan**"dan oluşan, köke etnik bir ad formu veren kelime ilgi çekicidir. Çou diline Abhazlar "**atçou bızşüa**", yani "**çouların dili**" derler. Çouların (tçauların) tarihi topraklarına Abhazlar muhtemelen "**Çanı**" derlerdi, burada "*-nı*" yer bildiren ektir: **Ça-nı** "**Çauların Ülkesi**" veya "**çaulaın yeri**" (karşılaştırın: "apsua" "Abhazlar", "Apsnı" "Abhazya"; "agırua" "Megreller", "Agır-nı" "Megrelya" vb.). Çana ülkesinden (bölgesinden) gelenlere Abhazlar "**a-çanua**" (**çanua**), yani "**Çana ülkesinin insanları**", "**çan insanları**" derlerdi. Görünüşe göre "**Çanı**" etnotoponimi ve "**a-çanua**" etnonimi Gürcüler tarafından Abhazlardan ödünç alınmıştır ki onların yakınında bir zamanlar çou (çau) halkı yaşardı. Üstelik Abhazların çou ülkesinin adı olan "**Çanı**", Gürcüler ve Yunanlar tarafından çouların etnik adı olarak benimsenmiştir.

Daha sonra Abhazların ataları, "**çanı**" (tçanı) adını ve ondan türeyen Abhazca "**a-çanua**"yı, yani "**çan insanları**"nı, eski etnik ad "**çau**" (*çau, çou, a-çou / ҷay, ҷoy, a-ҷoy*). Varyantları olarak kullanmaya başladılar. Abhazların taşlaşmış ifadesi olan "**i-çan-çanı eibafoit**", akraba insanlar arasındaki uzlaşmaz çatışmalardan bahsederken kullanılır: "**i-çan-çanı eibafoit**", yani "**çan çanı yer**", bu da "**birbirlerini çan çan gibi yerler**" anlamına gelir. Görünüşe göre bu ifadede, antik çağda çan kabilelerinin şiddetli iç çatışmalara sürüklendiği durumun anısı korunmaktadır.

M.Ö. I. binyılın sonunda, büyük Selevkos İmparatorluğu'nun dağılması ve Pontus hükümdarlarının saldırgan eylemleri sonucunda, Küçük Asya'nın kuzey kesiminde, özellikle de Güneydoğu Karadeniz'de etnopolitik durum önemli ölçüde değişmeye başlamıştır.

M.S. II. yüzyılın başında Ermeni devleti ortaya çıkar. Kısa süre sonra Güneydoğu Karadeniz kabileleri Küçük Ermenistan'ın egemenliği altına girer. Sahil bölgesine Ermeni etnik unsuru sızmaya başlar, yoğun bir Helenleşme ve Ermenileşme süreci başlar. Ermenilerin komşu Karadeniz kabilelerinden koparıp aldığı bölgelerde Ermenice devlet dili haline gelir... Bu süreçle, sözde Ermeni-Haliblerin ortaya çıkışı da birbiriyle bağlantılıdır[249, 275].

§ 2. Phasianların Ülkesi

M.Ö. VII. yüzyılın sonlarında Diauhi ve Güney Kolhis Krallığı'nın yıkılmasıyla, Güneydoğu Karadeniz'de önce Urartu, ardından Pers İmparatorluğu'nun hâkimiyeti başlar. Bu dönemde Aia-Kolhis'in siyasi merkezi Doğu Karadeniz'e kayar. Bölge halkı, kendini antik Kolhların mirasçısı olarak görür. Yunanların, antik (Güney) Kolhis efsanelerini (örneğin Argonotlar döngüsü) sonraki Kolhis'e aktarması ve **Phasis** adının Çoruh Nehri'nden Rion Nehri'ne taşınması bu sürekliliğin bir göstergesidir [249, 219].

Antik yazarlar, Doğu Karadeniz'de Apsaros (Çoruh) ve Phasis (Rion) nehirleri arasında kalan bölgeyi ayrı bir coğrafi birim olarak tanımlar; bu, Antik Aia Krallığı'nın merkezi topraklarıyla örtüşür. Birçok araştırmacı, Phasis Nehri kıyısında bu krallığın başkenti olan **Aia** veya **Eia** şehrinin bulunduğunu düşünür. Ksenofon'un (M.Ö. V. yüzyıl) aktardığına göre, bu bölge "*Phasianların Ülkesi*" olarak adlandırılıyordu ve o dönemde Aietes'in soyundan gelen bir kral tarafından yönetiliyordu [249, 221]. Ksenofon, bu Phasianları ayrı bir halk olarak görür ve Güneydoğu Karadeniz'de, Trapezus (Trabzon) yakınlarında yaşayan **Kolhlar** ile karıştırmaz. Ksenofon'un bahsettiği Kolhlar, büyük olasılıkla gerçek Kolhlardır, yani **Kular** veya **Kulardz** (Klarjeti bölgesinden) Güney Kafkasya (Güney Kolhis) Krallığı'nın merkezi olan ve Urartu kaynaklarında **Kulxa**, Abhazca'da **Kulkita**, Antik Yunanca'da **Kolhis** olarak geçen halktır (bkz. yukarı).

Daha önce de belirtildiği gibi, Güneydoğu Karadeniz'de Ksenofon, Kolhların yanı sıra **Taohileri** (yani Ubıhları) de anar, ki bunlar güçlü Diauhi Krallığı'nın kurucularının torunlarıdır [249, 202]. M.Ö. V-VI. yüzyıllarda, Kolhlar ve Taohiler, siyasi statü ve güç açısından Güneydoğu Karadeniz kabilelerinden pek farklı değildi. Herodot'a göre, bu

kabileler Pers İmparatorluğu'nun XIX. satraplığını oluşturuyordu, oysa Doğu Karadeniz'de zaten Aietid hanedanı tarafından yönetilen önemli bir **Phasian Krallığı** vardı.

Bize göre, Phasianlar da daha önce **Aia** veya **Kolh** olarak bilinen halkın bir alt grubuydu. Bu nedenle bazı antik Yunan yazarları "Kolh" adını, "Aia" ve "Phasian" ile eş anlamlı olarak kullanmıştır. **Phasian halkı**, antik **Apsiller** ile örtüşür gibi görünmektedir ki bu, Hippokrates'in (M.Ö. 5-4. yüzyıllar) şu ifadesinden anlaşılabilir: "Phasianlar, dış görünüşleriyle diğer insanlardan keskin bir şekilde ayrılır. Boyları uzun ve aşırı şişmandır; vücutlarında ne eklem ne de damar fark edilir." [18, 246] Burada, Hippokrates'in, Abhazca "**apsıla**" ("şişman", "tıknaz") kelimesiyle benzerlik kurarak Phasianları tanımladığı anlaşılıyor, muhtemelen Abhazca konuşan bir kaynaktan bu bilgiyi almıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi, birçok araştırmacı (Kolhları yalnızca Kartveli unsuru olarak görenlerin aksine), Kolh-Phasianları modern Abhaz ve Abazaların ataları olarak kabul eder (bkz. *Aia Ülkesi ve Krallığı*). Antik Yunan edebiyatının büyük uzmanı, çevirmen ve Kafkasya üzerine metinlerin yorumcusu V.V. Latışev de Kolh-Phasianları Abhazların ataları olarak görür [215, 265]. Bu iddianın temel dayanağı, bu antik metinlerdeki yer ve kişi adlarının Abhaz-Abaza diline uygunluğudur (bkz. yukarı).

Antik Aialılar, Kolhlar ve Phasianların Abhazlarla akrabalığı, maddi ve manevi kültürlerindeki ortak unsurlarla da desteklenir – özellikle de yalnızca onlara özgü olan *"havada gömme"* geleneği. Nymphodorus of Syracuse (M.Ö. IV-III. yüzyıllar) – *"Barbar Yasaları"* adlı eserin yazarı – şöyle yazar: "Kolhlar, erkek cesetlerini ne yakabilir ne de göme bilirlerdi; erkek bedenlerini taze derilere sararak ağaçlara asarlar, kadınları ise toprağa verirlerdi." [295, 273] Apollonius Rhodius (M.Ö. III. yüzyıl), Argonotların Aia-Kolhis'e yolculuğunu anlatırken, Aietes'in sarayına giden yolda "üstlerine iplerle bağlanmış cesetlerin sallandığı kavak ve söğüt ağaçları" gördüklerini söyler. Ardından, Aialıları kendi zamanındaki Kolhlarla özdeşleştirerek şunu ekler: *"Kolhlar arasında erkek ölülerini yakmak büyük günahtır; onları toprağa gömmek ve üzerlerine höyük yığmak bile yasaktır. İşlenmemiş öküz derilerine sarılıp şehirden uzak ağaçlara asılırlar. Ancak toprak da hakkını alır, çünkü kadın cesetleri gömülür. Onların geleneği budur."* [295, 283]

Daha yakın dönemlerde, Kafkasya ve Karadeniz'in tamamında yalnızca Abhazlarda "*havada gömme*" geleneği kaydedilmiştir. XVII. yüzyılda Abhazya'yı ziyaret eden Dominiken keşiş **Jean de Luc**, Abhazların "ölülerini oyulmuş ağaç kütüklerine (tabut olarak) koyup, dört direğe bağlayarak havada asılı tuttuklarını" yazar [319, 493]. Türk

seyyah **Evliya Çelebi** (XVII. yüzyıl) ise şöyle aktarır: *"Bu Abaza kavmi acayip bir şekilde defneder... Ölünün cesedini tahta bir sandığa koyup yüksek bir ağacın dallarına asarlar."* [320, 179]. İtalyan misyoner **A. Lamberti**, bu geleneği daha detaylı anlatır ve özellikle şunu vurgular: *"Abhazların dünyada başka hiçbir halkta görülmeyen ilginç bir âdeti vardır; ölülerini gömmeyip ağaçlara şu şekilde asarlar: Bir ağacın gövdesini tabut gibi oyup içine ölüyü yerleştirirler ve sağlam bir asma dalıyla ağacın tepesine bağlarlar. Aynı ağaca, ölünün hayattayken savaşta kullandığı tüm silahlarını asarlar. Sahibinin atını öbür dünyaya göndermek için, bu ağaçtan hızla koştururlar ve at ölene kadar sürerler. Eğer çabuk ölürse, 'sahibi onu çok severmiş' derler; ama uzun süre dayanırsa, 'ölü, atı pek önemsememiş' diye yorumlarlar."* [1, 189, 190; 321, 212]. Bu gelenek, antik Kolh-Phasianlarla Abhazlar arasındaki kültürel sürekliliğin en çarpıcı kanıtlarından biridir.

Bize göre, Phasian-Kolhların etnik kimliği antik Gürcü kaynaklarında da görülebilir. Bu kaynaklarda, bilindiği gibi, "Kolhis" ve "Kolh" terimleri bulunmaz; bunların yerine "Eger", "Egrisi" ve "Egr" kullanılır. Bu terimler geniş anlamda tüm Kolhis'i ve Kolhları, dar anlamda ise Phasianların yaşadığı Phasis bölgesini ve nüfusunu ifade eder. **"Egr"** adı, antik Ermeni kaynaklarında **"Egerk"** (Çoruh Nehri'nin aşağı kesimindeki bir bölge) ve **"Egeratsik"** (yani Egrler) olarak da geçer [322, 82]. Muhtemelen bu nedenle Çoruh Nehri Gürcü kaynaklarında ilk olarak **"Egris-Çhali"** ("Egr Nehri") olarak adlandırılırken, Yunan ve Roma yazarları aynı nehri Abhazların kendi dillerindeki adıyla **"Apsar"** olarak kaydetmiştir.

Birçok bilim insanı (İ.M. Dyakonov, D.İ. Gulia, Ş.D. İnal-ipa vb.), "**Egr**" teriminin etnik bir isim değil, bir bölge adı olduğunu savunur [24, 198]. Bu bağlamda, D.İ. Gulia'nın şu tespiti önemlidir: "*Abhazlar, Megrellere Agır-ua (Агыр-уа) derler ki bu, Abhazcada 'deniz kıyısı insanları' anlamına gelir. Eğer bu kelime 'Egri' (İngur Nehri) veya 'Egrisi' kökenli olsaydı, Abhazlar onlara 'Egrua' derdi. Guriler ise 'Aguraa' ('merkezde yaşayanlar') denir"* [18, 69].

Gerçekten de, Abhaz dilinde **"aga"** kelimesi "deniz kıyısı" anlamına gelir ve bu kelimeden türetilen **"agara"** terimi ise "sahil bölgesi" veya "deniz kenarı" demektir (örneğin, "aşxa" "dağ", "aşxara" "dağlar"). Ayrıca, Abazacada **"agaraa"** veya Abhazcada **"agaraauaa"** (kısaltılmış haliyle "agar") "sahil halkı" veya "deniz kenarındakiler" anlamına gelir. Aynı şekilde, Karadeniz bölgesindeki Abhazlar ve Abazalar dağlılar ve sahil halkı olarak ikiye ayrılırdı. Dağlılar, Abazacada **"aşxar"** veya **"aşxaraa"** (**aşxa** "dağ", **aşxar** "dağlar") olarak adlandırılırdı. Buradan, Abazaların bir kısmını ifade eden

"**aşxar**" veya "**aşxaraa**" terimi türemiştir; bu kişiler **Aşxar** lehçesini konuşurlar ve "**Aşxaraa**" soyadıyla ilişkilidir. Abhazcada, Abazaca "**aşxar**" veya "**aşxaraa**" "dağlılar" karşılığı olarak **"aşxarua"** kullanılır; bu, "**aşxara**" "dağlar" ve "**uaa**" "insanlar" kelimelerinin birleşimidir. Buradan da Abhaz soyadı "**Aşxarua**" ortaya çıkmıştır. Sahil halkı ise her iki halkta da "**agaraa**" veya kısaltılmış haliyle "**agar**" olarak adlandırılırdı. Geçmişte, muhtemelen Abhazların ve Abazaların en kalabalık ailesi olan "**Agraa**" veya "**Agır**"ın (tekil hali Abhazcada "**Agır-ba**", Abazacada "**Agir-ov**") ataları bu kategoriye dâhildi.

"Egrı" terimi, büyük olasılıkla Abhazca **"agara"** veya **"agar"**, **"agr"** kelimelerinden türemiştir. P. İngorokva'ya göre, yer adlarında baştaki "a" harfi Gürcücedeki "**e**" harfine karşılık gelebilir "Egrı" (Egrısi) [55, 138]. Yukarıda anlatılanlardan hareketle, Abhazca "ağara" veya "ağar" "deniz kenarı" ifadesinin, antik çağda Kartveli kabileleri tarafından "deniz kenarı" veya "kıyı" anlamında "eger" olarak benimsendiği ve ondan türeyen "egri" formunun, deniz kenarındaki Abhazları, yani Kolhları-Fasiaları ifade etmeye başladığı söylenebilir. Dolayısıyla, **"Egrisi"** Gürcü dilinde egirlerin yaşadığı bölgenin adıdır ve bu bölge, antik Yunan literatüründe Kolhis veya Fasialar Ülkesi olarak bilinir. Ş.D. İnal-ipa, **"Egrisi"** adının kökeninin Abhazca **"Egr"** olduğunu ve Adıgelerde **"Egerkuay"** (bir köy ve kabile adı) şeklinde korunduğunu yazar [365, 22]. C. Neumann, Ermeni kaynaklarında **"Eger/Eker"in** Adıge-Abhazları ifade ettiğini belirtir [483; 365, 222].

Gürcü tarihçisi Mroveli, Kafkas halklarının soy ağacında **"Egros"** adlı bir figürden bahseder. Egros'a, Karadeniz kıyılarından Kuban'a kadar uzanan (yani tarih boyunca Abhaz-Adıge halklarının yaşadığı) bölge tahsis edilmiştir ve burada **"Egrisi"** şehrini kurduğu belirtilir [239, 229]. "Egros" adının, Abhazca "Agar/Agar" (Gürcüce "Eger/Egri", Ermenice "Egerk") – "sahil" kelimesinden türeyen bir Yunan formu olduğuna inanıyoruz. Dolayısıyla "Egros", "sahilli" anlamına gelir. Bu nedenle Mroveli, Abhazların güçlü olduğu dönemi anlatırken, onları doğrudan adlandırmak yerine "Egros'un torunları" olarak tanımlamıştır. P. İngorokva haklı olarak şunu belirtir: *"Leonti Mroveli, Abhazlardan bahsetmez çünkü onları etnik olarak Egrilerle özdeş görür."* [55; 365, 529]. G.D. Gumba'ya göre, Mroveli'nin Kafkas halklarının kökenine dair anlatıları, Urartu Krallığı dönemine kadar uzanmaktadır [240, 115, 127]. Bu veriler ışığında, geçmişte **Kolhlar, Apsarlar, Phasianlar** ve Gürcü kaynaklarındaki **Egrlerin** eş anlamlı etnonimler olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre Phasianların Ülkesi, Kolhis veya **Egrisi** ile aynı coğrafyayı ifade etmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Phasianların/Egrisi'nin ana toprakları, Apsaros (Çoruh) Nehri'nin orta ve aşağı kesimlerinden Phasis (Rion) Nehri'ne ve onun kolu Texuri'ye kadar uzanıyordu. Bununla birlikte, **M. İnadze'ye** göre bu ülke Phasis'in ötesine, Çoruh(Apsar) Nehri'nin ağzından Kodori Nehri'ne ve belki de daha kuzeybatıya kadar yayılıyordu [252, 168]. Bize göre, M.Ö. V-VI. yüzyıllarda Phasianların güneydoğu sınırı Çoruh Nehri'nin ağzından değil, daha güneyde - Ksenofon döneminde "Arior" ("Pers Nehri") olarak adlandırılan Abu Nehri'nden başlıyordu [249, 252]. Bu sınırın, Büyük İskender tarafından daha sonra Apsaros (Çoruh) Nehri'ne kaydırıldığı anlaşılıyor - ki bu nehir, antik Gürcü kaynaklarında "Egris-Çhali" olarak geçer.

Akademisyenler İ.A. Cavahişvili ve S.T. Eremyan'ın belirttiği gibi, Kolhis'te isim benzerliği olan iki nehir bulunuyordu: "Egris-Çhali" ve "Egrisis-Çhali" [331, 23; 337, 264]. Bunları karıştırmamak gerekir: **Egris-Çhali** ("Egr Nehri"): Abhazca "Agar/Agar" ("sahil") kelimesinden türeyen bu isim, Gürcücede Çoruh Nehri'ni ifade eder. G.A. Melikişvili'ye göre, bu nehir antik çağda "Phasis" olarak biliniyordu [249, 207]. **Egrisis-Çhali** ("Egrisi Nehri"): Daha geç dönemde ortaya çıkan bu isim, "**Egrisi**" ülkesinin adından türemiştir. Kısaltılmış formu "**Egris-Çhali**", **Kvirila Nehri'yle** (Phasis) [322, 88] ve **İngur Nehri'yle** [337, 264] ilişkilendirilmiş, yanlışlıkla **Galidzga Nehri'ne** de uygulanmıştır [55, 175; 338, 114].

Ancak bize göre, Egris-Çhali (Çoruh) ve Egrisis-Çhali (Kvirila-Phasis) nehirlerinin isimleri farklı kökenlere dayanıyor olabilir. Birincisi, yukarıda belirtildiği gibi Abhazca "Agar/Agar" ("sahil") kelimesinden gelirken; ikincisi, "**Agar/Agar**", "Eger", "**Egr**" ile ses benzerliği olan "**Agura**" toponiminden türemiş olabilir. Abhazca **"Agura"**, "merkez, öz, kalp" anlamına gelir ("**agu**" [arəы] "kalp, öz" + "**ra**" – topluluk eki) [94, 29, 45]. Bu terim, Kolhis'in merkezi bölgesi olan Guria'nın Abhazca adıdır: "**Agura**". Buradan "**Agur**" ("Gurili") ve "**Aguraa**" ("Gurililer") kelimeleri türemiştir [18, 69].

Daha önce de belirtildiği gibi, Fasian Ülkesi veya Kolhis'in (Egrisi) siyasi ve ekonomik merkezi, Phasis'in her iki yakasında yer alıyordu ve bu tarihi merkez Abhazlar tarafından Agura olarak adlandırılıyordu. Sonuncusu, muhtemelen düzenli bir form olan Agura, Gürcüce'de Eguri veya Eguris-Tsxali olarak geçer ve aynı zamanda Phasis Nehri'ni (Kvirila Phasis) ifade ediyordu. Bize göre, bu durum, modern Inguri Nehri adında da görülmektedir; burada "**n**" Megrelce bir eklemedir (yukarıya bakınız). Dolayısıyla modern İngur formu, Abhazca Agura'dan türeyen Eguri'den gelmektedir. Bu sonuncusu, kökün daralması ve Gürcü formu Eguri'nin etkisiyle zamanla modern Abhazca Egrı'ye ve Megrelcede İnguri'ye (İngur) dönüşmüştür. Gürcü Eguri veya Eguris-

Tsxali ise eski Gürcü kaynaklarında Egris-Tsxali'ye evrilirken, Egris-Tsxali formu başlangıçta Çoruh Nehri'ni ifade ediyordu. Bununla birlikte, araştırmacıların da belirttiği gibi, nehir adlarının birinden diğerine aktarılması ihtimali de göz ardı edilemez; bu durum, Kolhis'in merkez bölgesindeki yerli nüfusun kuzeybatı yönüne doğru göç etmesiyle açıklanmaktadır [322, 89, 90].

Bize göre, M.Ö. I. binyılın sonlarında Phasis Nehri'nin (Rion) Abhazlar tarafından Egrı (← Agura) olarak adlandırıldığını gösteren bir işaret, Plinius'un bu bölgenin topraklarını Kægritika olarak anmasıdır; burada baştaki "**k**" bir eklem olabilir, (karşılaştırın: *Kægritika* ile Ptolemy'nin Ekrektika'sı). Egrit-ika (*K-ægritika*) formunda, Abhazca Egırta'yı anımsatan Egrit kökü öne çıkar; bu, Egrı Nehri'nin havzası içinde yer alan bölgeyi ifade eder. Bu model, Abhazya'nın büyük nehirlerinin havzalarındaki bölgelerin Abhazca adlarının oluşumunda da görülür: Kudrı Nehri Kudırta, Gumıs Gumısta, Gudou Gudouta, Bzıp Bzıpta, Mzım Mzımta vb.

Plinius'u (M.S. I. yüzyıl) takiben Ptolemy (II. yüzyıl), Kolhis'in kıyı kesiminin yukarısında kalan ülkeyi Ekrektika olarak adlandırır [304, 251]. Ptolemy'nin Ekrektika adı, bileşim açısından Plinius'un Kiagritika'sından (Egriktika) farklıdır. Ekrekt-ika adında, muhtemelen Abhazca Egrıkıt "Egrı bölgesi, topluluğu"ndan gelen Egrekt'ten türeyen Ekrekt kökü ayırt edilir; burada Abhazca kıt, kıta "bölge, topluluk, köy" anlamına gelir (karşılaştırın: Egrı-kıta veya Agura-kıta ile Kul-kıta "*Kul ülkesinin (Kolhis) bölgesi*", bu konuda yukarıya bakınız).

Abhaz-Abazin kıta ile daha önce de belirtildiği gibi, araştırmacılar Aia-Kolhis'in merkezi olan Kita'nın adını ilişkilendirirler. Bu, antik yazarların Kiteleri olarak adlandırdığı ve günümüzde Rion Nehri havzasında, yukarı kısımları olan Yukarı Rion ile Kvirila arasında yer alan Kutaisi şehrine karşılık gelir. Burası aynı zamanda Ptolemey'in Egrektica'sı ve Ermeni kaynaklarında geçen Egrevike'nin bulunduğu yerdir.

Fasian Krallığı veya bazı araştırmacıların adlandırdığı şekliyle Kuzey-Kolhis Krallığı, M.Ö. VI.-IV. yüzyıllarda, ilkel topluluk ilişkilerinin kalıntılarının hâlâ güçlü olduğu erken sınıflı bir devletti [249, 233]. Bununla birlikte, dönemin arkeolojik materyali, üretici güçlerin yüksek düzeyde geliştiğini, ekonominin tüm alanlarında (tarım, hayvancılık, zanaat) ilerleme kaydedildiğini, meta ekonomisinin geliştiğini ve bu bağlamda yerel darphane ürünü olan sözde *"kolhidok"* paraların yoğun bir şekilde dolaşımda olduğunu göstermektedir [249, 232].

Phasis Nehri'nin (Rion Nehri) orta ve aşağı kısımlarında, Fasian Ülkesi'nin tüm önemli ticaret-zanaat ve siyasi merkezleri, başkenti Aia da dâhil olmak üzere yer alı-

yordu. Bu bölge aynı zamanda, Hindistan'dan Orta Asya nehirleri ve Hazar Denizi, Azerbaycan ve Doğu Gürcistan üzerinden, Suram Geçidi ve Phasis Nehri'ni takip ederek sonuncusunun ağzında Karadeniz kıyılarına ulaşan uluslararası ticaret-transit yolunun son etabından geçiyordu [249, 231, 232]. Phasis Nehri'nin ağzında, M.Ö. VI. yüzyılda, antik Yunan şehri, bir ticaret kolonisi şehri olan Phasis (günümüzde Poti) ortaya çıkmıştır.

Aynı zamanda, günümüz Güney Abhazya sınırları içinde de, Hyen veya Hyenos (günümüz Oçamçıra yakınında) ve Dioskurias (günümüz Sohum) adlı kıyı Yunan koloni şehirleri belirmiştir; bu, M.Ö. VI.-IV. yüzyıllarda Helenlerin Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki nüfusla ticari ilişkilerinin yoğunluğunun bir göstergesidir [287, 48–58; 94, 145–146, 159–161].

Ancak M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında, Küçük Asya kıyılarındaki tüm Yunan şehirleri Pers egemenliği altına girmiştir [301, 35]. Görünüşe göre, aynı dönemde Phasis şehri ve tüm Fasian-Kolh ülkesi de Pers etki alanına girmiştir. Herodot (M.Ö. VI. yüzyıl), siyasi bir oluşum olan Fasian-Kolh Krallığı'ndan bahsederken, Kolhilerin Ahameniş İmparatorluğu'na karşı "her beş yılda bir" yüz erkek ve yüz kız çocuğu gönderme şeklinde tek bir yükümlülük aldıklarını belirtir [249, 219, 220].

Herodot'un Kolhilerle bağlantılı olarak bahsettiği bu "gönüllü sunular"ın yanı sıra, Kolhilerin muhtemelen gerektiğinde yardımcı birlikler sağlama yükümlülüğünü de üstlendikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, aynı Herodot'un, M.Ö. 480'de Pers Kralı Xerxes'in Yunanistan'a karşı düzenlediği ünlü sefere katılan halklar hakkındaki anlatısında da görülür. Pers ordusunun katılımcıları arasında Kolhileri de sayar [249, 221].

Bir süre sonra, Xenophon (M.Ö. V. yüzyıl sonu) -Yunan paralı askerler ordusunun komutanı- Pers seferine Phasialılar ve Gasporitlerin de katıldığını, bunlara Tiribaz'ın komuta ettiğini bildirir [215, 315]. Aynı zamanda, Kotyora şehrinde (günümüz Ordu) konuşlanmış ordusunda bazılarının, deniz yoluyla Phasis'e doğru bir sefer düzenleme ve Fasian Ülkesi'ni ele geçirme fikrini ortaya attığını da belirtir; muhtemelen bu ülkeyi Yunanlara düşman, Pers yanlısı bir yer olarak görüyorlardı.

M.Ö. IV. yüzyılın 30'lu yıllarında, Ahameniş Pers İmparatorluğu varlığını sona erdirmiştir.

Eski bir Gürcü kaynağına göre, Büyük İskender M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısında Persleri Orta Transkafkasya'dan çıkararak burada Yunan yönetimini kurmuştur. Mtsheta'ya (Kartli) kendi adamı Azo'yu (Azon) yerleştirmiş [239, 27–28], Mtsheta (Kartli) Krallığı'nın sınırlarını "Ereti, Egris-Tskali, Ermenistan ve Tsrol Dağı'na kadar" belirle-

miş ve geri çekilmiştir [327, 23]. İskender ve Azo döneminde ve nihayet Farnavaz zamanında, Klarceti bölgesi, Çoruh Nehri'nin sol kıyısı boyunca denize kadar uzanan topraklarla birlikte Mtsheta (Kartli) Krallığı'na katılmıştır. Sanırız ki, bu bölgede, Egris-Tskali Nehri'nin (Apsar, günümüz Çoruh) aşağı kısımlarında Kartli Krallığı, Egrisi ile sınır komşusu haline gelmiştir.

Kaynağa göre, Büyük İskender'in Mtsheta'daki temsilcisi Azo, "Kartli'nin tüm şehirlerinin surlarını yıkmış ve onun sınırlarını Ereti ve Berunci Nehri'nden Sper Denizi'ne kadar boyun eğdirmiştir. Kartli'yi takiben Egrisi'yi de boyun eğdirmiş ve Ovslerin, Leklerin ve Hazarların vergiye bağlanmasını sağlamıştır" [239, 28, 29]. Ancak kısa süre sonra, Pontuslu Yunanların temsilcisi Azo'ya karşı, onun yönetimi altındaki tüm bölgelerde isyan çıkmıştır. O dönemde Fasian Ülkesi veya Egrisi'nde Kuc hüküm sürüyordu. Sonuncusunun desteğiyle isyanı, İskender tarafından öldürülen Mtsheta yöneticisinin oğlu Farnavaz yönetmiştir [239, 29]. Farnavaz ve Kuc birleşmiş, ardından Ovsler ve Leklerle anlaşmışlardır. Kaynağa göre, *"...onlara Ovsler ve Lekler geldi ve orduları çoğaldı. Egrisi'nde sayısız bir ordu toplandı ve Azon'a karşı yürüdüler..."* [239, 29]. Koalisyonun Azo'ya karşı askeri harekâtı, Seleukosların güçleri tarafından desteklenmiş, daha da ötesi, isyanın kendisinin onların kışkırtması olmadan ortaya çıkmadığı düşünülmektedir. Bu durum, Seleukos Krallığı ve Pontus'un çıkarlarının keskin bir şekilde karşı karşıya geldiği dönemde, Transkafkasya'daki anti-Pontus koalisyonunun organizatörünün, annesi tarafından Pers olan Asparux'lu Farnavaz olmasından da anlaşılmaktadır. Sonuncusunun elinde, "fantastik koşullar" altında, isyanı organize etmek için kullandığı hazineler bulunmaktadır.

Farnavaz önderliğindeki koalisyonun Azo'ya karşı mücadelesi, Azo'nun yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Farnavaz, kendisine bağlılık sözü verdiği Asuristan kralından (yani Seleukoslardan) taç alır ve Mtsheta (Kartli) kralı olur.

Fasian (Egri) kralı Kuc, muhtemelen Farnavaz'ın üstünlüğünü tanımıştır; bu durum, Kuc'un "*sen Kartli (Mtsheta) patrikinin evladısın ve benim üzerimde hüküm sürmek sana düşer*" [239, 29] sözlerinden anlaşılmaktadır. Kuc'un Farnavaz'a boyun eğmesi, onun vasıtasıyla Asuristan kralına da boyun eğdiği anlamına geliyordu. Farnavaz, muhtemelen müttefikleri Kuc ve Ovslerin topraklarını Mtsheta Krallığı'na katma girişiminde bulunmuş, ancak bu sonuncular tarafından desteklenmemiştir. Dahası, Kuc'un bu durumda Farnavaz'a Pontuslu Yunanların tarafına geçme tehdidinde bulunduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle kaynakta şöyle denir: *"...Egris-Tskali'nin aşağı kısımlarındaki [topraklar] Yunanlarda kaldı, çünkü bu yerlerin halkı Yunanlardan vazgeçme arzusu*

göstermedi. O zaman Farnavaz, bir kız kardeşini Ovs kralına, diğerini ise Kuc'a verdi. Ve Kuc'a, Egris-Tskali ile Rion arasındaki toprakları, denizden dağlara kadar olan bölgeyi verdi. Bu [bölgede] Egrisi ve Svaneti bulunuyordu. Ve onu orada Eristav olarak atadı. O, Kuc, Tsixe-Goci'yi inşa etti..." [239, 30].

Bize göre, alıntılanan metinde bazı gerçekler çarpıtılmıştır. İlk olarak, Farnavaz, Kuc'a, daha Farnavaz'ın henüz hiçbir gücü olmadığı dönemlerde bile hüküm sürdüğü toprakları "veremezdi". Farnavaz, ancak Kuc'un mevcut hâkimiyet alanlarını tanıyabilirdi. Bu topraklar muhtemelen şu şekilde sınırlandırılabilir. Güneyde deniz ile Büyük Kafkas Sıradağları arasında; doğu ve güneydoğuda ise Egris-Tskali Nehri'nin (Apsar, günümüz Çoruh) aşağı kesimleri, İmer-Hevi [330, 26, 240, 121], Mesheti Sıradağları, Honis-Tskali, Kvirila, Egrisis-Tskali nehirleri, Phasis (Rion) Nehri'nin aşağı kısmı ve onun sağ kolu olan Texuri Nehri arasında uzanıyordu. Ayrıca, Kuc bir "eristav" (vali) olamazdı, çünkü Ksenofon'a göre, M.Ö. IV. yüzyılın başlarında bile Fasian Ülkesi, Aetidler hanedanından bir kral tarafından yönetiliyordu ve Kuc, bu hanedanın M.Ö. III. yüzyıldaki halefi olmalıydı.

Farnavaz, Kuc'un topraklarını tanıyarak ve kız kardeşini onunla evlendirerek, hem kendi nüfuzunu hem de Asuristan'ın (Seleukoslar) etkisini, eski Gürcü kaynaklarında Egri, Egrisi (eski Ermenice Egerk) olarak adlandırılan Fasian Ülkesi'nde tesis etmiş oldu. Bununla birlikte, Farnavaz, Kartli'nin kurtarılmasında ve kendi tahta çıkışında Kuc ve onun ülkesinin oynadığı önemli rolü göz ardı edemezdi.

Bilimsel literatürde, Kuc adının kökeni ve aidiyeti konusunda çeşitli görüşler dile getirilmiştir. Y.G. Gagloity, bu adı Osetçe "köpek" anlamına gelen "Kuc" kelimesine bağlar ve şu sonuca varır: *"Görünüşe göre Kuc, Kartli hükümdarına bağımlı bir Sarmat askeri lideriydi"* ve bunun kanıtı olarak da *"Kuc ile Ovslerin Farnavaz'ın yanında birlikte hareket etmesi"* gösterilir [332, 183, 184]. Ancak kroniklere göre, Kuc, Kolh (Fasian) yönetici hanedanının bir temsilcisiydi. Ayrıca, kronikler Kuc'u ve onun ülkesini Ovsler (Osetler) ve onların yaşadıkları bölgelerle karıştırmaz. G. Tsulaya'nın belirttiği gibi, "*Kuc ile Ovslerin Farnavaz'ın yanında birlikte hareket etmesi, Kolh kralının 'Sarmat kökenli' olmasından değil, Kafkas halklarının siyasi hedeflerinin ortaklığından kaynaklanıyordu..."* [239, 62, 63].

Kolh kralı Kuc adına Ş.D. İnal-ipa da değinmiştir. Özellikle, bu adın hala Abhazlar arasında kullanıldığını ve onların eski totemik inançlarıyla bağlantılı olduğunu belirtir (Abhazca "akucma" kurt anlamına gelir) [24, 201]. Gerçekten de, Gürcü onomastiğinde tipik olmayan Kuc adı, Abhaz ve Abazaler arasında eski zamanlardan beri kullanılmak-

ta ve Kuc, Kuac gibi formlarda Abhaz toplumunun ayrıcalıklı sınıflarına mensup kişilerin adları olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda, Abhaz ve Abazalarda (folklorunda da görülen) Kuc (Kucba//Kucev şeklinde yazılan) adında bir prens-soylu ailesi ve Sadz varyantında Kudz olarak geçen prens Kud ailesi bulunmaktadır. Sonuncular, muhacerete kadar Soçi-Adler bölgesinde yaşıyorlardı. Onların aile adı Kuddan, bölgenin ve nehrin adı olan Kude-psta (kelimenin tam anlamıyla "Kud geçidi") türemiştir; burada "psta" "geçit" anlamına gelir. Ayrıca, Kutarba ("Kutarlar") olarak yazılan ve etnonimik kök Kut, Kuta (Kud, Kut//Kuta ile Kutaisi karşılaştırılabilir) temelinde oluşan Abhaz Kutar klan topluluğunu da hatırlayabiliriz; buradan çoğul formu Kutarlar türemiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Kuc (Kuci) ve Ovs kralı, Farnavaz'ın kız kardeşleri - Mtsheta hükümdarı Ublos'un kızlarıyla evliydiler. Böylece, Kuc'un oğlu Ublo(s)'un torunuydu. Kuc'un varisi için, Farnavaz'ın oğlu Saurmag'ın kızı olan torunuyla evlendirilmişti. Bu durumlar, Abhaz efsanesi olan Aubla ve onun torunu Apsha [146, 230-231] ile bağlantılı görünmektedir. Bu efsaneye göre, ilk Abhaz kralı Apsha (kelimenin tam anlamıyla "Abhaz kralı"), anne tarafından dedesi Aubla'nın soyundan geliyordu (bu konu hakkında aşağıya bakınız).

Farnavaz'ın krallığını, babası Ublo(s) soyundan, annesi ise Durdzuklar (Çeçenler, İnguşlar, Batsbiler) soyundan gelen oğlu Saurmag devraldı. Saurmag'ın Mtsheta'da tahta çıkışı, asıl Mosx-Kartlliler tarafından olumlu karşılanmadı. Onlar ona karşı ayaklandılar; bu muhtemelen Saurmag'ın, ülkeyi yönetirken esas olarak annesinin kuzeni olan Ovsler (Osetler) kralına ve annesinin akrabaları olan Durdzuklara dayanmasından kaynaklanıyordu. İsyan, yine onların yardımıyla bastırıldı. Kroniğe göre, "O zaman Saurmag, yanına [Durdzukların] hepsini Kavkasianların soyunun yarısını aldı. Bazılarını soylu yaptı, diğerlerini Mtiuleti'ye, Didueti'den Egrisi'ye (ki burası Svaneti'dir) yerleştirdi ve hepsini - annesinin soyunu - sağlam bir şekilde kontrolü altına aldı..." [239, 30]. Ermeni versiyonunda ise şöyle denir: *"...Ovs kralını yanına çağırdı. Geldi ve bu toprakları kolayca ele geçirdi... Çoğalan Kafkas kabilelerinin yarısını getirdi ve onları Mtiuleti'ye (ki burası Svaneti'dir) yerleştirdi"* [239, 63]. Bu materyaller, Ovslerin M.Ö. III. yüzyılın sonlarında Saurmag'ın yardımıyla Fasian Ülkesi'nin (Egrisi) kuzeydoğu sınırlarını, özellikle de Kiane (Yukarı Rion) Nehri'nin yukarı kısımlarını kontrol etmeye başladıklarını düşündürmektedir. Bu durum, daha sonra eski Phasis adının yerini alan Roan veya Rion hidroniminin ortaya çıkışıyla da desteklenmektedir [69, 8]. Roan veya Rion hidroniminin, Ovslerin (Osetlerin) bir kısmının kendi kendine verdiği ad olan "iron"dan geldiği düşünülmektedir. M.S. I. yüzyılda Plinius'un Roan Nehri, muhteme-

len İngur Nehri ile Xob Nehri arasında lokalize edilmektedir [61, 527].

Fasian Ülkesi'nde Ovslerin ortaya çıkışı, muhtemelen Abhaz Abrskil efsanesindeki bir olayla bağlantılıdır. Bu efsanede, kahraman Abrskil'in, zayıf ve fakirleri ezen kızıl saçlı, mavi gözlü insanlarla mücadelesi anlatılır. G.F. Chursin, bunu Abhaz halkının mavi gözlü sarışın bir yabancı halkla olan inatçı mücadelesinin uzak bir anısı olarak görmüştür [126, 24]. Bu bağlamda, Osetler ve onların kralları Uobos veya Uavbos'u ifade eden Ovs, Ops etnoniminin Abhazca formu olan **auaps** (auaps', auapş) kelimesinin etimolojisi ilgi çekicidir [239, 52]. Abhazca **auaps** (auaps', auapş) "kızıl saçlı insanlar", "sarışınlar" olarak çevrilebilir; burada **aua**(**a**) "insanlar" ve **pş** "kızıl" anlamına gelir (auayüapş "kızıl saçlı adam", adau-apş "kızıl dev", amtsa-pş "alev" vb. ile karşılaştırınız) [333, 48].

Abhazca **auaps** (Osetler) için bu tür bir etimoloji lehine, eski yazarların verdiği bilgiler de bulunmaktadır. Örneğin, Hippocrates (M.Ö. IV. yüzyıl) İskitlerin (Alan-Osetlerin onlardan geldiği kabul edilir) kızıl saçlı olduğunu yazar [215, 297]; diğer bir yazar Ammianus Marcellinus (4. yüzyıl) ise neredeyse tüm Alanların sarışın olduğunu belirtir [334, 304]. Ayrıca, bir Sarmat kabilesinin adı olan Ρωξολανοί "roxs" Osetçe "ışık" ve alan kelimelerinin birleşimi "Osetler" olarak açıklanır; kelimenin tam anlamıyla "ışık Alanları" [335, 38].

M.Ö. III-II. yüzyılların başında, Fasian Ülkesi veya Egrisi'de muhtemelen Kuc'un (adı bilinmiyor) oğlu, Mtsheta (Kartli) Kralı Saurmag'ın kızıyla evli olan bir kral olarak tahta çıktı. Kuc'un torunu Kartam (Saurmag'ın kızının oğlu) ise küçük yaştan itibaren Kartli Kralı Bartom'un yanında yetiştirildi ve yetişkin olduğunda Bartom, kızını Kartam'la evlendirdi ve onu evlat edindi [239, 32]. Daha sonra, görünüşe göre Bartom ve Kartam, Egrisi ve Mtsheta (Kartli) Krallığı'nda birlikte hüküm sürdüler. Ancak kısa süre sonra ikisi de rakipleri Mirvan tarafından bir savaşta öldürüldüler. Bundan çok sonra, Kuc'un torununun torunu Aderk (Aderki), Aetidler hanedanından, anne tarafından Farnavaz'ın Ublo(s) (Abhazca Aubla) soyundan geliyordu ve görünüşe göre Kartli, muhtemelen Egrisi kralı oldu.

Böylece, Fasian Ülkesi'nin M.Ö. III.-I. yüzyıllarda Kartli ile ittifak halinde bir devlet olduğu görülmektedir. Bu ittifak, sürekli olarak her iki ülkenin kralları arasındaki akrabalık bağlarıyla pekiştirilmiştir. Bununla birlikte, M.Ö. III. yüzyılda Asuristan'ın güçlü olduğu dönemde, bu devlete daha çok satraplık benzeri bir bağımlılık içinde görünmektedirler. Görünüşe göre bu dönemde, Phasis Nehri'nin sağ kollarından biri olan (muhtemelen Texuri) Suri adlı bir topo-hidronim ortaya çıkmış ve nehrin adından hare-

ketle Suri şehri adını almıştır. Bu sonuncuda büyük olasılıkla Suriye ülkesinin adı "Suriye" (Asuristan) görülmelidir. Öyle anlaşılıyor ki, Suri (Texuri) Nehri aynı zamanda Fasian Ülkesi'nin kuzeybatı sınırını ve Asuristan'ın sınırlarından birini oluşturuyordu.

M.Ö. III.-I. yüzyıllarda, Seleukos Devleti'nin zayıflamasıyla bağlantılı olarak Kolhis (Fasian Ülkesi // Egrisi), Pontus Devleti'nin etki alanına girmiştir. Kısa süre sonra Pontus Kralı VI. Mithridatis Eupator (M.Ö. 111-63), devletine Güneydoğu ve Doğu Karadeniz bölgesini (Kolhis) ve ayrıca Kuzey Karadeniz bölgesini (Bospor Krallığı) katmıştır [249, 278]. Appian'ın bildirdiğine göre, M.Ö. 83 yılında zaten "isyan eden Kolhlar ve Bosporlularla savaşıyordu" [336, 26]. Mithridatis'in M.Ö. 65 yılında Pompeius'un birliklerine yenilmesinden sonra Kolhis veya Fasian Ülkesi, siyasi olarak Roma'ya bağımlı hale gelmiştir.

§ 3. Moshlar ve Mtsheta Krallığı

1. Moshlar

Miletli Hecataeus'un (M.Ö. VI. yüzyıl) ilk kez bahsettiği **Moshlar** kabilesi, Matienlerin komşusu olarak biliniyordu. Asur fetihlerinin ardından Transkafkasya'nın içlerine doğru ilerleyen Moshların, bilim adamlarına göre M.Ö. V.-IV. yüzyıllarda Phasis'in güneyinde ve Kura Nehri'nin yukarı ve orta kesimlerinin vadisinde yerleştiği düşünülmektedir. Bu durum, **Moshlar** kabile adıyla bağlantılı olan **Mtsheta** adından da anlaşılmaktadır [301, 155; 249, 395]. Ayrıca **Samtshe**, **Mesheti** ve **Moshi Dağları** gibi coğrafi adlar da onlarla ilişkilendirilir.

Maslar veya Moshlar olarak da bilinen Meshlerin etnik kökeni hakkında literatürde farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar (G. Melikişvili, T. Mikaladze, A. Apakidze vb.), Meshleri (Moshları) sadece isimlerindeki benzerliklerden dolayı Küçük Asyalı **Muşkilerle** özdeşleştirmiş ve daha sonra onları en eski Gürcü kabilelerinden biri olarak adlandırmışlardır [235, 96, 150; 205, 420; 251, 35; 325, 176]. Ancak İ. Dyakonov'a göre, Muşkiler veya Moshların yaşadığı yerlerde ne daha önce, ne de daha sonra Gürcü dilli kabilelere ait herhangi bir iz bulunmamıştır [180, 30, 56; 326, 54].

Kafkasolog G.D. Gumba ise Moshların eski Gürcü kabilelerine ait olduğu hipotezini reddetmiştir. Moshların kökeni sorununa kendi versiyonunu sunarak, M.Ö. I. binyılın ikinci yarısında **Moshi** adının Orta Kafkasya'da yaşayan Nah kabilelerini ifade ettiğini ileri sürmüştür. Tezini desteklemek için yazar, Nah kabileleriyle bağlantılı olduğunu düşündüğü bu bölgedeki bazı coğrafi adları örnek göstermektedir. Ana argümanlarından biri, Dağıstanlıların **Mosoh** terimiyle özellikle Nah Tsova-Tuşinleri kastetmesidir

[343, 223]. Ancak yazarın da belirttiği gibi, Vaynah etnik nomenklatüründe **Muşk** veya **Mosoh** terimi tamamen yoktur. Bu durum, **Mosoh** teriminin herhangi bir Nah kabilesinin kendi kendine verdiği bir ad olmadığını, aksine o dönemde (M.Ö. I. binyılın ikinci yarısı) tüm Orta Kafkasya'nın güney ve kuzey kesimlerindeki nüfusu genel ve toplu bir anlamda belirtmek için kullanıldığını göstermektedir [343, 228]. Aynı zamanda, M.Ö. III. yüzyılın sonlarında Kartli Kralı Saurmag'ın Moshlar Ülkesi veya Kartli'ye önemli sayıda Ovs ve Vaynah (Durdzuk) yerleştirdiği de bilinmektedir [239, 30, 63]. Bu bağlamda, Nah Tsova-Tuşinlerinin komşuları Dağıstanlılar tarafından **Mosoh** veya **Mosoh** adıyla anılmaya başlanmış olması da olasıdır.

Özel literatürde Moshların eski bir Abhaz kabilesi olduğuna dair tartışmalar da bulunmaktadır. Akademisyen N.Y. Marr, **Moshi** adında etnonimik köken olan "bas" veya "mas"ın fonetik bir varyantını görmektedir. Marr, Moshları eski Ermenice Ağrı Dağı adı olan **Masik** ve etnonim **Maskutlar** ile ilişkilendirmiş, ayrıca Gürcistan'ın en eski şehri **Mtsheta** ve **Samtshe** adlarında, "Abhazların ataları olan Moshlara" dayanan aynı "Yafetik" kökenin bulunduğunu düşünmüştür [18, 94]. Akademisyen İ.A. Cavahişvili bu görüş hakkında, böyle bir bakış açısının Mosiniklerin (Moshlar) ve Fazianilerin eski zamanlarda Abhaz-Çerkes kabilesinden halklar olduğu lehinde ek bir kanıt olabileceğini yazmıştır [266, 21, 22, 23]. Profesör Turaev de **Masuku** (Maskutlar veya Moshlar) halkını güneyden göç etmiş Abhazların ataları olarak kabul etmektedir [316, 133].

Kabile adı **Mosx(i)**, şüphesiz etnonimik köken olan "mos" veya "mas"tan (a'nın o'ya dönüşümü için yukarıya bakınız) ve Hurri-Urartu çoğul eki "-x"ten (karşılaştırın: Kul-x, Kul-xa) oluşmuştur; bu da kelimenin tam anlamıyla "Maslar" veya eski Yunanca aktarımıyla "Moslar" anlamına gelir. "Mas" kökünden ayrıca eski etnonim **masil//mysıl** (karşılaştırın: Apsil, dril, şaşil) türemiştir; bu etnonim Abaza klan topluluğu **Masıl-para//Mısıl-para** adında korunmuştur. Bu topluluk, kelimenin tam anlamıyla "masillerin torunları" anlamına gelir ve aynı zamanda **Masıl-bay//Mısıl-bay** (-bay Türkçe son ek) ve **Başil-bay** formlarında da kaydedilmiştir. **Masıl-para** veya **Mısıl-para** topluluğu, eski Abhaz kabilesi **mas//mıs** ile Abazaca çoğul hali **mıs-ra(a)**, Abhazca **mas-ir** veya **mıs-ır** ile bağlantılıdır [42, 10, 11; 148, 268, 269]. Herodot'un Kolhların Mısır kökenli olduğundan bahsetmesi, görünüşe göre öncelikle Abhaz-Abaza etnik adı **masır // mısır** (veya mıs-ra) ile Abhaz-Abazaca **Msır** "Mısır" arasındaki ses benzerliğinden kaynaklanmaktadır.

Araştırmacıların da belirttiği gibi, etnonimik köken "mos" veya "mas", "pas", "fas", "faz", "bas", "baz" ile karşılaştırılabilir; bunlardan eski Abhaz-Abaza topluluklarının ve

onların topraklarının adlarının varyantları türemiştir. **Masx (mosx, mesx)** formu için başlangıç noktası **basx** olabilir; bu, Çerkes-Ubıh dilinde Abazaların **basx-yg** adının temelinde korunmuştur (karş. basx-yg ile mosx-yg).

Bu konuyu daha geniş bir şekilde P. İngorokva ele almıştır. Ona göre, M.Ö. V.-I. yüzyıllarda Abhazlar sadece **Moshi** adıyla biliniyordu; aynı şey **Meshi**, **Masxi**, **Bashhi** için de geçerliydi. Sonuncusundan, yani **Bashhi**'den, onun yazdığına göre, Abhaz klanlarından birinin adı olan **bashhog-i** türemiştir. **Bashhi** ve **basil-i** formlarından ise ilgili coğrafi adlar türemiştir; **Bashhi** adından **A-basxeti (Sa-basx-eti)** veya **A-basx-iya** adı; **basil-i**'den ise coğrafi ad **A-basileti (Sa-basx-eti)** veya **A-bsil-eti** türemiştir [55, 137–139]. Ancak bu haklı muhakemeye rağmen, P. İngorokva sonunda tamamen zıt bir sonuç çıkarmaktadır; bu, onun "tuhaf" teorisine uygundur: Moshi-Abhazlar ve onların tüm en eski kolları köken itibarıyla Kartvellilerdi.

Bize göre, Moshların veya Masların etnik kimliğini belirlemede, **Kura Nehri**'nin yukarı ve orta kesimlerinin sol kıyısındaki **toponimi** de önemli bir destek sağlamaktadır; burası tarihi **Zabaha (Cavaxeti)** ve **Moshlar Ülkesi**'nin (**Mosheti** veya **Samtshe**) bulunduğu yerdir.

Şu gerçekle başlayalım: **Kura Nehri**'nin adının kendisi, Abhazca **kuara** "nehir, çay" [18, 62] ile karşılaştırılmaktadır.

Kura Nehri'nin yukarısında **Ardahan** veya **Ardahan** [305; 306] adında eski bir şehir bulunmaktadır. Bu şehrin adı, büyük olasılıkla, XIX. yüzyılın ortalarına kadar Adler bölgesinde yaşayan Abhaz (Sadz) prenslerinin soyadı olan **Ard//Art**'tan gelmektedir; bu nedenle Adler yerleşim adı da Türkçe **Ard-lar**, yani "Ardlar"dan türemiştir. **Ard** (veya Arıd; Arıdba olarak yazılır) prenslerinin soyu şu anda Türkiye'de yaşamaktadır. **Ardahan** şehrinin adı modern Abhazcada "Ardların sarayı" anlamına gelir; burada Abhazca **han** "hükümdar", "saray" demektir; **Ardagan** formu ise "Ardların bölgesi" veya "Ardların diyarı" olarak çevrilebilir. **Art** temelinden Farsça **Artani** yerleşim adı da türemiştir [339, 36, 37].

Ardahan yakınında **Sazara** [305] şehri bulunur; bu ad da Sadzlar, daha doğrusu onların Abaza formu olan **Sadzara**, yani "Sadzlar" ile bağlantılı görünmektedir.

Ardahan'ın batısında, sırtın ötesinde **Arlan** adlı bir bölge vardır; bu ad Sadz prenslerinin **Arlan** topluluğunun adıyla örtüşmektedir.

Ardahan'ın aşağısında, Kura'nın sol tarafına **Aya Nehri** dökülür; bu adın, daha önce de belirtildiği gibi, antik krallığın ve başkenti **Aya // Eya**'nın adını andırdığı görülmektedir. Aya Nehri'nin aşağı kesimlerinde aynı zamanda **Hani** veya **Honi çay** (Türkçe

"çay-nehir") olarak da adlandırılır. Aya Nehri'ne sol kolu olan **Maçaheli** [306, 308] dökülür; bu ad, Maçahelis tskali (Gürcüce tskali "su", "nehir") formunda Çoruh Nehri'nin sağ kollarından birinin adı olarak da geçer; burada aynı zamanda **Maçihel** adlı bir bölge bulunur [305, 308]. Maçaheli topo-hidronimi, Maçah(i) temelinden ve Gürcü "-eli" sonekinden oluşmaktadır. Aynı zamanda, Maça-h(i) son ekiyle (karşılaştırın: Hab-hi, Kabil-uhi, Zaba-hi vb.) Hurri-Urartu etnonim formu olan **maça** etnonimi, XVII. yüzyılda Türk gezgin Evliya Çelebi tarafından bahsedilen Abhaz-Abaza topluluklarından biri olan **maça (matça)** adına karşılık gelmektedir. Ünlü Abhazolog H.S. Bğajüba'nın belirttiği gibi, Maçalar varlıklarının izlerini Abhazya'nın Sohum bölgesinde şu adlarda bırakmışlardır: **Maça-ra** nehri ve köyü – kelimenin tam anlamıyla "Maçalar", **Maça-rıpş** "Maçaların diyarı", **Maça-nıxa** bölgesi "Maça (soyunun) kutsal yeri" [168, 178]. Maçara etnonimi, kısaltılmış **Maçar** formunda Borjomi bölgesindeki **Maçar-tskali Nehri**'nin adında da korunmuştur [55, 180]. Kabile adı **Maça**'dan şu soyadları türemiştir: Abhazca **Maça**, **Maça-ba**; Gürcüce **Maça-işvili**, **Maça-idze**; Abhazca **Maça-ba**'dan ise Gürcüce **Maça-beli**.

Daha önce de belirtildiği gibi, Aya ve Maçaheli nehirlerinin birleştiği yere yakın bir yerde Kura'ya **Kobliyani** adında bir nehir daha dökülür; bu ad, Urartu kaynaklarındaki **Kabıluhiler** halkını ve Abhaz-Şapsığ topluluğunu Şapsığca **Koble**, Abhazca **Kuapl**, **Kopal Kopalba** olarak yazılır (bu konuda ayrıntılı bilgi için yukarıya bakınız) hatırlatmaktadır. Abhazca **Kopal** veya **Kopal** ile aynı olan bu ad, orta Gösu Nehri'nin aşağı kesimlerinde Abaza bölgesinin altındaki bir bölgenin adı olarak da geçer [306].

Kobliyani Nehri'nin sağ kolu **Posx-ovi** olarak adlandırılır; P. İngorokva bunu **Mosx** veya **Bosx** etnonimiyle ilişkilendirmektedir. Bu bağlantıya hiç şüphesiz Kobliyani Nehri'nin sol kolu olan **Abastuman(i)** ve onun sol kıyısında yer alan aynı adlı bölgenin adı da işaret etmektedir. Abastumani topo-hidronimi Gürcüce **Abast-ubani**'den gelir ve "Abas mahallesi" veya "Abas bölgesi" anlamına gelir. Gürcüce **Abas-t** "Abaslar" ve **ubani** "mahalle", "bölge" kelimelerinden oluşur, antik Mtsheta'daki "Uriatubani" ("Yahudi Mahallesi") toponimiyle karşılaştırınız [249, 375]. Aynı zamanda **Abastuman** Farsça **Abas-duvan**'dan gelmiş olabilir; bu da "Abasların (Abhazların) toplanma yeri" veya "Abasların (Abhazların) birikim yeri" anlamına gelebilir; burada **Abas (Abasa, Abaza)** "Abhazlar" ve Farsça **duvan** "danışma veya toplantı yapılan yer" [318, 192] demektir. Dikkat çekici olan, tam da bu bölgede **Sadzha-su Nehri** (Posxovi Nehri'nin sol kolu) ve **Sadzeli** [308] bölgesinin bulunmasıdır; bu adların temelinde Abhaz-Abaza etnik topluluğunun bir parçası olan "**Sadz**" adı yatmaktadır. Bu etnik adın Abhazca

formu **Asaz (Asadz)** [305], Araks Nehri'nin sağında Parnaut bölgesi yakınlarında (burada aynı zamanda Kiti bölgesi de bulunur) [305] kaydedilmiştir. Sonuncusu (yani Parnaut) Abhazya'da bir soyadı ve köy adı olarak da kullanılmaktadır [94, 224].

Kobliyani ve Abastumani nehirleri arasındaki bölgede şu yer adları da bulunmaktadır:

Mohva [305] Abhazya'daki Muk köyü ve ayrıca Abhaz soyadı Mahu ile karşılaştırınız; buradan Mahu-kuara "Mahu'nun çayı", Mahuitıp "Mahu'nun durağı" ve Mahuraa, Megrelce Mahuri "Mahular" (Gal bölgesinde) [93, 559, 482, 538] türemiştir;

Liaşe veya **Lyaşe** [305], Adler sahilinin Abhazca adı Liaşü [146, 287] ile karşılaştırınız;

Tsre [305], Pitsunda bölgesindeki Tsıra çayı [93, 309] ve ayrıca Sohum bölgesindeki M-tsıra dağı ve nehri [93, 309] ile karşılaştırınız.

Kura Nehri boyunca ilerledikçe, sol kıyısında düzinelerce başka yer adı daha görülür; bunların temelleri de büyük olasılıkla Abhaz etnik dünyasıyla ve en çok da Sadzlarla bağlantılıdır. Bu adlardan bazıları daha geç dönemlerde, Abhaz Krallığı zamanında ortaya çıkmış olabilir. Bu nedenle burada sadece, bize göre daha eski kökenli olan adlar üzerinde duracağız. Bunlar şunlar olabilir:

Çvinta [305] - Ahıska'nın yukarısındaki bir bölge, büyük olasılıkla Abhazca **Çhüınta** (Цəхəыҥа) "Çıplak yer", **Çhüına** (Цəхəына) "çıplak" ve **-ta** yer bildiren ekinden türemiştir. **Çhüın//Çhüına** adıyla Abhazya'nın Gagra, Tkuarçal ve Gal bölgelerindeki dağlar bilinmektedir [93, 194, 554; 340, 7];

Atskur (Atskuri) - Kura'nın kıyısında bir bölge ve dere [308]. Atskur topohidronimi Abhazca **Açükuar** (Ацəкəар) "Boğa deresi" [17, 31] ile ilişkilidir;

Borjomi - Kura'nın sol kıyısında bir bölge (şehir) [308]. Bu ad **Borj** veya **Borc** temelinden türemiştir; bu da Abhaz prenslerinin soyadı **Bardz** (çoğul Bardzaa "Bardzlar") [74, 191] ve **Bırc** (Бырcаа "Bırclar") [167, 21] ile örtüşmektedir. Birincisinden, yani **Bardz**'dan Ubıh soylu aile adı **Berdzıhu** veya **Berdzeko** (Berdzekov olarak yazılır) türemiştir; **Bırc** formundan ise Abhazya'nın Gulrıpş bölgesindeki **Bırca** köyü [94, 137] türemiştir;

Haşuri - Kura'nın sol kıyısında bir bölge (şehir). Hiç şüphesiz Abhazca **Haşa (Хаша)**, kelimenin tam anlamıyla "Beyaz taş", yani "kireçtaşı" [341, 338], **Ahaşara** "Kireç yeri"nden türemiştir; bu da Haşuri bölgesinin coğrafi özelliklerine tam olarak uymaktadır. Abhazya'da **Haşpsı (Хашԥсы)** "Kireçli nehir" ve ayrıca Çhorotskui bölgesinde Hobi Nehri'nin sol kolu olan ve kireçli yatağıyla dikkat çeken **Haşa** deresi bu-

lunmaktadır;

Psa - Kura'nın sol kıyısında bir bölge ve kol [307], Abhazların eski kendi kendine verdiği ad **apsa** ile karşılaştırınız; buradan çoğul formu **Apsar**, **Apsakua (Аҧсаҟәа)**, **Apsuaa** (Apsua'dan) türemiştir;

Agara - Kura'nın sol kıyısında, Psa Nehri'nin (modern Proni) Kura'ya döküldüğü yere yakın bir bölge [308]. Bu ad aynı zamanda Abhazya'da, Batı Gürcistan'da ve en çok da Acara'da kaydedilmiştir. Bazı Gürcü bilim adamları Saba Orbeliani, N. Berdzenişvili, Y. Siharulidze vb. bu adla ilgilenmişlerdir. Saba Orbeliani'ye göre, Agara çok anlamlı bir addır. Bu adla bahar konaklama yerleri, ekim alanları, bağlar ve ayrıca yerleşim yerleri belirtilmiştir [342, 4]. Aynı zamanda bir dizi dağın adı olarak da bilinir. Y. Siharulidze [281, 145], Agara kelimesiyle belirtilen yerlerin heterojenliğine işaret etmektedir, ancak bu yazarların hiçbiri, büyük olasılıkla temelinde Kartvel kökeni olmadığı için, bu toponimin etimolojisini derinlemesine incelememiştir. Aslında Agara adı, fonetik görünümü itibarıyla, vurgunun yerine bağlı olarak birkaç anlama gelen bir Abhaz topoformu olarak karşımıza çıkmaktadır. Baştaki "**а**" vurgulu **Ágara** Abhazcada "kıyı şeridi" anlamına gelir, ortadaki "**а**" vurgulu **Agára** ise "Kafkas beşiği" toponimide mecazi olarak "eyer" anlamına gelir. Ayrıca **Aggara (→ Agara)** "çıplak yer" formu da vardır, karşılaştırın: **açüı-ggara (ацәыггара)** "çıplak vücut" (kelimenin tam anlamıyla "çıplak deri"). **Aggara (→ Agara)** adı "çıplak" herhangi bir örtüsüz yerin, ister dağ ister arazi parçası olsun, belirtilmesi için evrenseldir;

Abisi - Lapnis tskali Nehri'nin sağ kıyısında, Psa Nehri ile birleştiği yere yakın bir bölge [308]. Abisi'yi Abhazların kendi kendine verdiği ad **aps**, **aps** ve Psa Nehri'nin adıyla karşılaştırınız;

Skra - Kura Nehri üzerinde Urbnisi ve B. Liaşvi arasında bir bölge [308]. Büyük olasılıkla Skra, Abhazca **Dzıkra (Зыкра)** adının bozulmuş bir formudur "nehirin tutulduğu yer", "nehirin gölet yeri". **dzı (зы)** "su", "nehir" ve mastar kökü **kra** "tutmak"tan türemiştir. Tam da **Skra (Abhazca Dzıkra)** bölgesinde Kura dar bir geçide girer; oradan çıktıktan sonra nehir yatağını genişletir ve sakin akışı başlar;

Aragva (Aragvi) - Kura Nehri'nin sol kolu [308], Kura'ya Mtsheta şehrinin doğusunda dökülür. D. Gulia'ya göre Aragva, Abhazca **Arakua (Аракәа)** "dal, kol" mecazi olarak "kanal" [18, 62] ile örtüşmektedir. Ancak "-va" son eki göz önüne alındığında, **Arag-va** hidronimi, Abhazcada "ua" "insanlar" anlamına gelen bu ekten dolayı, Arag bölgesi veya nehri adından türemiş olabilir. Buradan **Aragua** (Gürcüce Aragva, Aragvi), kelimenin tam anlamıyla "aragalı insanlar", yani "araglar". Ayrıca Gandza Neh-

ri'nin sağ kıyısında, sağ kolunun yakınındaki Aragva bölgesine bakınız [308; 612, 100];

Mtsheta - Kura ve Aragvi nehirlerinin birleştiği yerde bulunan şehir. Mtsheta, Orta Transkafkasya'nın en eski şehirlerinden biridir. Mroveli'nin efsanevi anlatısına göre, Moshların etnarhı **Ublos**'un [239, 24] ikametgâhıydı. Bu isim, geçmişte Abhazlar ve kralları tarafından en çok saygı gösterilen prens ailesi **Aubla**'nın (bu konu aşağıda ele alınacaktır) adıyla örtüşmektedir. Ublos ailesi, M.Ö. IV.-I. yüzyıllarda Mtsheta'da hüküm süren Mtsheta (Kartli) krallarının hanedanının da atasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, bilim insanları Mtsheta adını mosx etnonimiyle ilişkilendirmektedir. Ancak bize göre bu bağlantı biraz daha netleştirilmelidir. Özellikle, Mtsheta yerleşim adında mosx etnonimini görüyorsak, Gürcücede Mtsheta değil, Mosheti veya Mtsheti formu beklenirdi. Dolayısıyla, Mtsheta formunun Abhazca **Mısxata (Мысҳата)**'dan geldiğini düşünüyoruz. Buradaki **Mısha (Мысҳа)** temeli, kelimenin tam anlamıyla "mosların (masların) prensi (kralı)" anlamına gelir (karşılaştırınız: Abhazca **apsha (аԥсҳа)**, "Abhazların kralı"; burada **ha, ah** "prens, kral"dan gelir). **Mısxa** temeline Abhazca yer bildiren **-ta** eki eklenerek **Mısxata** (→ Gürcüce Mtsheta) oluşmuştur, kelimenin tam anlamıyla "mosların (masların) kralının (prensini) yeri", yani "masların hükümdarının ikametgâhı", ki bu da gerçeklikle uyumludur. Abhazcada "ikametgâh" **ahtı (аҳҭы)** veya **ahtnı (аҳҭны)** olarak ifade edilir, kelimenin tam anlamıyla "kralın (prensini) yeri" (yukarıya bakınız).

Kart veya **Kartl (Kartli)** - Orta Transkafkasya'da bir dağ, şehir ve bölge. Bu toponimler, efsanevi Kartli halkının atası Kartlos'un adıyla bağlantılıdır. Kartlos'un, Armazi Dağı'na (modern Bagineti) yerleştiği ve ardından bu dağın [239, 47] ve *"Hunani'den Sper Denizi'ne kadar tüm Kartli'nin"* [239, 23] onun adını aldığı söylenir. G.A. Melikişvili'ye göre, Kart, Karta, Kartli için kök olan Kart, başlangıçta bir dağ zirvesinin adıydı [205, 95]. Bu form (Kart, Kard, Gart, Garta, Karta, Kartı), Türkiye'nin güney sınırlarından Orta Transkafkasya'ya kadar geniş bir alanda yaygındır; Kartla adıyla Çoruh Nehri'nin sol kıyısında bir bölge de bilinmektedir [308]. Kart teriminin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır [343]. Biz sadece şunu belirtelim: Abhazlar ve Megreller, geleneksel olarak Gürcistan'ın başkenti Tiflis'i **Kart** adıyla anarlar. Kart toponiminden türeyen Abhazca **akırtua (ақыртуа)** "Gürcü", kelimenin tam anlamıyla "Kartlı insan"; Megrelce **kortu** "Gürcü" ve Gürcülerin kendi kendine verdikleri ad olan "**kartveli**" de buradan gelir. Akademisyen N.Y. Marr bu konuda şöyle yazmıştır: Gürcü dil ortamında kart kelimesinin bir açıklaması yoktur ve "Gürcülerin kendi kendine verdikleri ad olan ქართველი (kartveli), saf kart temelinden değil, Abhazca **a-kart-ua**

formundan türemiştir", burada "**ua (wa)**" "insanlar" anlamına gelir, yani "Kart (bölgesinin) insanları" [344, 1047]. A.S. Çikobava ve K.V. Lomtatidze'ye göre, başlangıçta Abhaz ve Kartli kabileleri, Lixi Sıradağları bölgesinde yakın ve uzun süreli bir etnik temas içindeydiler; ta ki aralarına Megrel-Çan kabileleri girene kadar. Bu durum, Abhaz toponimisinin en eski katmanlarıyla (ve Abhazcanın Kartli dili üzerindeki, Megrel-Çan dilini atlayarak, hem sözcük bilimsel hem de morfolojik açıdan önemli etkisiyle) kanıtlanmaktadır [231, 149–168; 232, 139].

Armaz(i) – Kura Nehri'nin sağ kıyısında, Mtsheta'nın karşısında bulunan kutsal bir dağ. Modern Bagineti, Strabon'un Harmozika'sı ve eski Gürcü kaynaklarındaki Kart veya Kartl (Kartli) Dağı ile örtüşür [239, 47]. Gürcü araştırmacılara göre, Moshlar bu dağda Hitit tanrısı Armas (ay tanrısı) adına tapınıyorlardı; burada ona bir ikon dikildiği ve onun adına Armaz-tsixe kalesinin inşa edildiği iddia edilir. Ancak Arma(s) adı, büyük olasılıkla Abhazca **Amra** "güneş" kelimesinin ses değişimi (metatez) sonucudur. Amra(s) formu, "Kartlis Tsxovreba"nın Ermenice versiyonunda da geçer [239, 47]. Dolayısıyla, Moshların baş tanrısı (tüm Aia-Kolhlar gibi) Hitit ay tanrısı Arma(s) değil, güneş tanrıçası **Amra** idi.

Bu bağlamda, Büyük İskender'in Mtsheta bölgesini fethettikten sonra, kendi temsilcisi Azon'a (Arian-Kartli'den, yani Pers Kartli'sinden) *"Güneş'e ve Ay'a ve beşli yıldızlara saygı göstermesini ve görünmeyen Tanrı'ya –her şeyin yaratıcısına– hizmet etmesini"* emretmesi dikkat çekicidir [239, 28]. Bu arada, Azon babasının yanına (Arian-Kartli'ye) gitti, *"sekiz ev ve on akraba evini (kendi soyundan) getirdi ve eski Mtsheta'ya yerleşti",* yanında Gatsi ve Ga putlarını (tanrılarını) bulunduruyordu [249, 252]. Bunlar Kartvel tanrıları olarak kabul edilir [249, 254]. Eski kaynaklara göre, Mtsheta bölgesinde, yine güneş tanrıçasına adanmış başka bir kutsal alan olan **Levkothea** da vardı [249, 355]. V. Latışev'in belirttiği gibi, bu tapınak, Yunan kolonistleri tarafından "Argonautika"daki Levkothea ile özdeşleştirilmiştir [299, 216]. Strabon şöyle der: *"Moshların ülkesinde, Phriksos tarafından inşa edilmiş Levkothea tapınağı ve kehanet merkezi vardır; burada koç kurban edilmez. Bir zamanlar zengin olan bu tapınak, bizim zamanımızda Farnak (Bospor Kralı VI. Mithridatis Eupator'un oğlu) tarafından yağmalanmış ve biraz sonra da Mithridatis Pergamonlu tarafından talan edilmiştir"* [XII, 2, 17]. Bu tapınağın (M.Ö. I. yüzyılın 40'lı yıllarında–V.K.) Pontus ve Bosporus'un güçlü hükümdarları tarafından yağmalanması, tapınağın kendisinden ziyade, onunla aynı adı taşıyan ve tapınağa ait olan bölgenin talan edildiğini gösterir [249, 304, 356].

Levkothea tapınağının ve bölgesinin adı, Abhaz-Abaza **Loukıta** (karşılaştırın: Aba-

za köyü Loukıt, Loukıta) formunun bozulmuş hali olarak görünmektedir, kelimenin tam anlamıyla *"Louların topluluğu veya köyü"*. Yunanca Levkothea'daki Lev-, Abaza prenslerinin aile adı **Lou//Lau** ve Abhaz krallarının Leonid hanedanının adı **Lou** ile örtüşür. Levkothea adının ikinci kısmı olan "-kothea", eski Yunan yazarlarında Kolhis Krallığı'nın başkenti **Kitei** olarak geçer; bunun Abhaz-Abaza **kıta, kıt** "topluluk", "köy, yerleşim" kelimesinden türediği kabul edilir (bkz. yukarıda). Böylece, M.Ö. I. binyılın ikinci yarısına ait Moshlarla ilgili tüm mevcut materyaller, onların Abhazca konuştuğuna ve Kartvel kökenlerine dair herhangi bir iz olmadığına dair güçlü kanıtlar sunmaktadır.

2. Mtsheta Krallığı

Ahameniş Pers İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemde Moshların Ülkesi (Samtshe-Kartli) onun etki alanındaydı. Ancak Moshların Ülkesi, Arian-Kartli yani Pers Kartli'sinin aksine, Pers toprağı olarak kabul edilmiyor gibi görünmektedir [249, 252].

M.Ö. IV. yüzyılın 30'lu yıllarında Ahameniş Pers İmparatorluğu tarih sahnesinden çekildi. Aynı zamanda, Greko-Makedon ordusunun baskısıyla Orta Transkafkasya ile Güneydoğu ve Doğu Karadeniz bölgesinde etnopolitik durum değişti.

Bu dönem, Gürcü kroniklerinde (X. yüzyıl) "Kartli'nin Hristiyanlaşması" [323, 1–117] ve Leonti Mroveli'nin (XI. yüzyıl) "Kartli Krallarının Yaşamı" [239, 27–39] adlı eserlerinde kayıtlı olan Büyük İskender ve ilk Mtsheta (Kartli) kralları hakkındaki eski Gürcü efsanelerine dayanır.

Bu kaynaklara göre, Büyük İskender (M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında) Transkafkasya'ya iki kez sefer düzenlemiştir. İlk seferi keşif amaçlı gibi görünmektedir. Burada direnişle karşılaşınca geri dönmüştür. İkinci seferinde ise "Pers Kartli'si" anlamına gelen Arian-Kartli'yi [323, 1–11] ve merkezi Mtsheta olan Moshların Ülkesi'ni fethetmiştir.

Aynı zamanda, Fasianların Ülkesi veya Egrisi de Pers etkisi altındaydı ve bu nedenle Yunanlılar, Mroveli'ye göre Azo veya Azon güçleriyle Egrisi'yi (yani Fasianların Ülkesi'ni) de ele geçirdiler. Leonti Mroveli'nin kroniklerinde şöyle yazılıdır: *"İskender bütün Kartli'yi fethetti, Kartli'de bulunan tüm karışık kabileleri yıktı, yabancı kökenli olanların hepsini öldürdü veya esir aldı, kadınları ve on beş yaşından küçük çocukları bağışladı; yalnızca kartlosan kabilelerini korudu ve onların başına, kendi ülkesi Makedonya'dan olan, İaredos'un oğlu patrikios Azon'u atadı. Ona Roma eyaleti Frotatos'tan yüz bin kişi verdi. Bu Frotatoslular güçlü, yakışıklı ve Roma devletini rahatsız eden insanlardı. [İskender] onları Kartli'ye getirdi ve patrikios Azon'a teslim etti. Böylece*

Kartli'ye eristav olarak Azon'u ve onunla birlikte Kartli'yi işgal eden orduyu yerleştirdi. Kartli'den sonra [Azon] Egrisi'yi fethetti ve Osetleri, Lekleri ve Hazarları haraca bağladı." [239, 28–29].

Diğer bir kaynak olan "Moktsevay Kartlisay"da ise şöyle denir: *"Kral İskender, Arian-Kartli kralının oğlu Azo'yu yanında tuttu: ona Mtsheta'yı verdi ve sınırlarını Ereti, Egriskali, Samhitya ve Tsrol Dağı olarak belirleyerek ayrıldı. Bu arada Azo, babasının yanına Arian-Kartli'ye gitti, sekiz aile ve on akraba ailesi getirdi ve eski Mtsheta'ya yerleşti, yanında Gatsi ve Ga putlarını taşıyordu. Ve bu Azo, Arian-Kartvellilerin (daha doğrusu Arian-Kartlilerin) kralının oğlu, Mtsheta'nın ilk kralıydı..."* [323, 1–11].

Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, Büyük İskender'in Transkafkasya'daki ilk seferi, eski Pers Kartli'sinin (Arian-Kartli) kralının (Pers atanmışının) oğlu Azo'yu rehin almasıyla sonuçlanmıştır. İskender'in tüm Kartli'yi fethinden bir süre sonra, Yunanlar tarafından yeniden eğitilen Azo (Azon), merkezi Mtsheta olan bu bölgenin Yunan yöneticisi olur. Azo'ya kral değil, patrikios, eristav unvanı verilir [239, 28].

"Kartlis Tsxovreba"da Azo, "Yunanlar"a yani komşu Pontus devletinin güçlerine dayanan bir yabancı ve fatih olarak tasvir edilir. Mtsheta'ya yerleşen Azo, sadece Ereti'den Berduji Nehri'ne ve Sper Denizi'ne kadar olan Kartli'yi değil, aynı zamanda Egrisi'yi (Fasianların Ülkesi) de tabi kılmış ve dağlık Kafkasya'nın nüfusunu -"Osetler, Lekler ve Hazarlar"- haraca bağlamıştır. Ülkeyi yönetmek için öncelikle kendi yabancı ordusundan insanları getirmiş ve bunlardan soylu sınıfı oluşturulmuştur. Görünüşe göre, bu nedenle Azo veya Azon adı, soylu sınıfının adı olan "**aznauri**" ile ilişkilendirilir [249, 255–257].

Azo'nun yönetimi acımasız ve kanlıydı ve bu durum yerel halkın hoşnutsuzluğuna yol açtı. Öte yandan, Moshların Ülkesi'nde ve genel olarak Kartli'de Yunan hâkimiyetinin kurulması, Persler yani Seleukos Devleti (Asuristan) tarafından kabullenilemezdi.

Onların da çabalarıyla, Kuc liderliğindeki Fasianların Ülkesi (Egrisi) ve Farnavaz liderliğindeki Moshların Ülkesi (Kartli) ile birleşen Osetler ve Leklerden oluşan bir anti-Yunan koalisyonu oluştu. Koalisyona, Farnavaz önderlik etti. Farnavaz, *"...vatandaşı bir Kartlili, Uplos'un oğlu Mtshetos'un soyundan ve annesinin tarafından bir Pers, Aspaneli idi. O, İskender'in Kartli'ye gelişi sırasında Mtsheta'nın aile reisi olan Samara'nın yeğeniydi. Bu Samara ve kardeşi, Farnavaz'ın babası, İskender tarafından öldürüldü. Farnavaz'ın annesi, üç yaşındaki çocuğu alıp Kafkasya'ya kaçırdı. Orada büyütüldü ve mülkü olan Mtsheta'ya geri döndü."* [239, 29]. "Kartlis Tsxovreba"ya göre, Farnavaz son kez annesiyle birlikte, annesinin ailesinin mülkü olan Pers'ten Mtsheta'ya

döndü. Yanında, sözde bir mağarada bulduğu hazineleri getirdi. Aslında, muhtemelen bu, nefret edilen Azo'yu Kartli'den kovmak için gerekli güçleri örgütlemek amacıyla bu ülkenin yetkililerinden aldığı fonlardı. Bu amaçla Farnavaz, kısa sürede Egrisi hükümdarı Kuc ile iletişim kurdu ve ona bir ittifak önerisinde bulundu. Bu bağlamda Kuc, Farnavaz'a şöyle dedi: *"Sen Kartli patriklerinin evladısın ve benim üzerimde hüküm sürmen gerekir. Ordumuzu güçlendirmek için servetinden fedakârlık etme. Eğer bize zafer bahşedilirse, efendimiz ol, ben de senin kulun olayım."* [239, 29]. Farnavaz, Egriler (Fasianlar) ile birlikte Kartliler, Osetler, Lekler ve Seleukoslar tarafından desteklendi. Farnavaz, büyük hediyelerle elçiler göndererek "Asuristan Kralı Antiohos"tan, "Yunanlar"a (yani Pontus ordularına) karşı mücadelede yardım istedi ve itaatini vaat etti. Antiohos onun ricasını kabul etti, ona kraliyet tacını gönderdi ve Ermenistan'daki eristavlarına (valilerine) Farnavaz'a yardım etmelerini emretti [249, 256, 257].

Sonuç olarak müttefiklerin Azo'ya karşı mücadelesi, onun güçlerinin yenilgisiyle sonuçlandı ve Farnavaz, Seleukoslar tarafından taçlandırılmış Kartli kralı oldu. Böylece Seleukosların Kartli üzerindeki etkisi ve onun aracılığıyla Fasianların Ülkesi (Egrisi) üzerindeki hâkimiyeti kuruldu. Bu tür bir vasallık sistemi muhtemelen daha önce de vardı, bu yüzden Kuc, Farnavaz'a şöyle dedi: *"Sen Kartli patriklerinin evladısın ve benim üzerimde hüküm sürmen gerekir."* [239, 29].

Aynı eski Gürcü efsanesine göre, Farnavaz, babası tarafından Mtsheta'nın aile reisleri (ağaları) olan Uplos, Mtshetos'un oğlu soyundan geliyordu [239, 29]. Uplos, babası Mtshetos'un ikametgâhı olan Mtsheta'yı aldı ve Aragvi'den Tiflis'e, Tasiskari'den Fanavari'ye kadar olan bölgeyi yönetti. Mroveli'ye göre, Uplistsihe kalesini de o inşa etti [239, 24].

Farnavaz, krallığının başkentini, daha önce Büyük İskender'in ordularıyla savaşta öldürülen babası Uplos'un ikametgâhı olan Mtsheta'ya kurdu. Böylece M.Ö. IV.-III. yüzyılların başında **Mtsheta Krallığı**, aynı zamanda **Kartli Krallığı** olarak da adlandırılan devlet ortaya çıktı. Farnavaz, Uplos soyundan gelen Mtsheta kralları hanedanının kurucusu oldu. Özellikle ilgi çeken, Uplos adının, Yunanca formda Uplo kökünden türetilmiş olmasıdır. Bu isim, Abhazların en saygın prens ailelerinden biri olan ve Şaşe (Şaş-eti ile karşılaştırın) topluluğunun prensleri ile Soçi bölgesinin hâkimleri olan **Ubla (A-ubla)** adıyla neredeyse aynıdır. Ubla veya Aubla, Abhaz kralları Apsha'nın ataларından biri olarak kabul edilir [146, 231, 269] (bkz. yukarıda).

G.V. Tsulaya'nın açıklamasına göre, Uplos kelimesi kelimenin tam anlamıyla "efendi" anlamına gelir ve Gürcüce "**upali**" (efendi) kelimesinden Yunanca modelle tü-

retilmiştir [239, 49]. Aslında, Uplos (Abhazca Ubla) ve Gürcüce "**upali**" (efendi, bey) kelimelerinde, Sami halkları –Asurlular, Babilliler ve diğerleri– arasında güneş tanrısı, gökyüzü ve ışığın efendisi, dünyanın ve insanların yaratıcısı anlamına gelen **Bel** veya **Bal** köküne dayanan bir temel vardır. **Bal** veya **Bel** isimleri aynı zamanda krallara da "efendi" anlamında verilmiştir [324, 22; 240, 115].

Uplo (Abhazca Ubla) ve Gürcüce "upali" (efendi, bey) kelimelerindeki **"u"** ön eki muhtemelen Abhazca **"u"** (insan) kelimesinden türemiştir, dolayısıyla Uplo veya Ubla "insan-efendi" anlamına gelir, yüce tanrının aksine.

Yukarıda belirtilenlerle uyumlu olarak, Mtsheta Uplo(-s) soyunun baş tanrısı olan güneş tanrısı (tanrıçası) **Amra** veya **Arma (Armazi)** adı da bulunmaktadır. **Amra**, Abhazca ve Abazacada "güneş" anlamına gelir ve eski Ermeni kaynaklarında güneş tanrıçası (Amra, Amras) olarak geçer [239, 47]. Eski Gürcü efsanelerindeki **Amra → Arma (Armazi)** varyantı, şüphesiz Abhazca **"amra"** (güneş) kelimesinin değiştirilmiş bir formudur (bkz. yukarıda "Armaz-i dağı-tapınağı"). Bilindiği üzere, güneş tanrısı, Aya-Kolhis Krallığı'nın panteonunda da baş tanrıydı ve Aya-Kolhis kralları güneş tanrısının oğulları olarak kabul edilirdi. Efsanelerin kahramanlarının isimlerinin Abhazca **Abrskil** (Amros-gel'den), Gürcüce **Amirani** (Abhazca amra, Abazaca amır "güneş"ten) güneş kültüyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Yukarıdaki anlatılardan, Kolhlardan geldikleri kabul edilen Moshlar (Mosxlar) için de ana tanrının güneş tanrıçası **Amra** olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, ilk Mosx (Mtsheta) kralı **Farnavaz** Uplos'un oğlu Kura Nehri'nin sağ kıyısında Mtsheta'nın karşısında yer alan **Kart** veya **Kartl Dağı**'na tam da güneş tanrıçası Amra'nın (Yunancada Amras) heykelini dikmiştir; bu isim "Kartlis Tsxovreba"nın Ermeni versiyonunda kayıt altına alınmıştır [239, 47]. Aynı yere Amra (Amras) Kalesi'ni de inşa etmiş, bu kale Gürcü kaynaklarında **Armaz**, **Armaztsihe** olarak geçmektedir.

Seleukoslar tarafından taçlandırılan Farnavaz, krallığını "Pers Krallığı gibi" düzenlemeye başlamış, topraklarını bölgelere ayırmış ve buralara kendi valilerini atamıştır. Başkenti Mtsheta'yı ve Kartli'deki diğer tüm şehirleri ve kaleleri güçlendirmiştir [249, 257]. Farnavaz, krallığına Klarceti'yi de katmış ve Dimnu ile Şorapani kalelerini inşa etmiştir [322, 87]. Şorapani, o dönemde Mtsheta Krallığı (Kartli) ile Fasianlar Ülkesi (Egrisi) arasındaki sınırı oluşturan Kvirila Nehri'nin sol kıyısında yer alıyordu [322, 88]. **Şorapan-i** veya **Sarapan-i** [249, 279] adlı yerin ismi, Abhazca **Tşırpan** (Açırpan) yani "at geçidi"nden geliyor gibi görünmektedir. Abhaz-Abaza dilinde **tşı (çı), şı** "at", **r** 3. çoğul şahıs işareti "onların" ve **pan** "geçit" anlamına gelir. Şorapan(i) veya Sarapan

bölgesinde, Kutaisi'den Mtsheta'ya giden yol (tıpkı bugün olduğu gibi) Kvirila Nehri'ni geçmekteydi.

Farnavaz ayrıca müttefikleri olan Fasianlar (Apsiller), Ovsler (Osetinler) ve Durdzuklar (yani Vaynaklar – Çeçenler ve İnguşlar) ile akrabalık bağları kurarak ilişkilerini güçlendirmiştir. Kız kardeşlerinden birini Fasianların kralı Kudc'a, diğerini Ovslerin kralına vermiş, kendisi de "Kafkas [kabilesi] Durdzuklardan bir kızla" evlenmiştir [239, 30].

Mtsheta Krallığı'nda Farnavaz'dan sonra tahta oğlu **Saurmag** geçmiştir. Saurmag, babası tarafından Uplo(s) (Abhazca Ubla//A-Ubla) soyundan, annesi tarafından ise Durdzuk idi. Görünüşe göre Saurmag, ülkeyi yönetirken ağırlıklı olarak Durdzuklara dayanmış, bu nedenle Mtsheta ülkesinin (Kartli) halkı ona karşı ayaklanmış ve Saurmag, annesiyle birlikte Durdzuklara sığınmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Saurmag'ın tarafına Roma aznaurları geçmiş, ardından *"Saurmag, kuzeni olan Ovslerin kralıyla anlaşmış"* ve ondan yardım istemiştir. Ovslerin kralı sevinçle yardımına gelmiş; Saurmag, bir de Durdzuketi'nin [halkını] toplayarak Kartllilerin üzerine yürümüştür. Hiç kimse ona karşı koyacak güçte değildi. [Saurmag] Kartli'yi ele geçirmiş ve isyancıları ezmiş; ardından bazılarını affetmiş, ancak Kartlosianları küçük düşürmüş ve aznaurları soylu yapmış, Kafkas'ın torunları olan Durdzuklar onun döneminde çoğalmışlardır. Hazarların esaret döneminde ise ülkenin gücü sayesinde herkes barış içinde yaşamış ve Durdzuketi nüfusu sığdıramaz hale gelmiştir. *"Saurmag o sırada yanına Durdzukların tamamını –Kafkasion soyunun yarısını– almıştır. Bazılarını soylu yapmış, geri kalanını Mtiuleti'ye, Didueti'den Egrisi'ye (ki burası Suaneti'dir) yerleştirmiş ve hepsine –annesinin akrabalarına– sağlam bir şekilde hükmetmiştir…"* [239, 30]. Alıntılanan kaynağa göre, Saurmag tam bir Durdzuk yanlısıydı. İktidarını, annesinin tarafı olan Durdzukların, kuzeni Ovsler kralının ve sözde Roma aznaurlarının desteğiyle sürdürdü. Saurmag, eşinin kuzeni olan Pers asıllı Mirvan'ı evlat edinerek varisi yapmış [239, 30], kızını ise Fasianların (Apsillerin) kralı Kuc'un oğluyla evlendirmiştir.

Moshların ülkesi ve genel olarak Kartli, Büyük İskender'in seferleri döneminde bile çok ulusluydu [239, 28]. Mtsheta bölgesinde Mosx-Abhazlar, Persler, Ermeniler, Yahudiler, Durdzuklar, Ovsler ve diğerleri yaşıyor gibi görünmektedir. Saurmag'ın hükümdarlığı döneminde, Mtsheta Krallığı'nda yerli halkın ağırlığı ve etkisi büyük ölçüde azalmıştır. Görünüşe göre burada, Saurmag sayesinde Durdzuklar ve Ovsler ön plana çıkmıştır. Ancak bu durum, Saurmag'ın evlat edindiği Pers Mirvan'ın tahta çıkmasıyla kökten değişmiştir. Ona karşı, Saurmag'ın eski desteği olan Durdzuklar açıkça ayak-

lanmıştır. Kaxeti ve Bazaleti'yi zorla ele geçirmişlerdir [239, 30]. Mirvan, yerli Kartllilerden oluşan bir ordu toplayarak Durdzuklara saldırmış ve onları bozguna uğratmıştır. Durdzuklar, Mtsheta Krallığı topraklarından kaçmak zorunda kalmışlardır.

M.Ö. I. yüzyılın ilk yarısında, Kartli'nin dördüncü kralı Pers Mirvan'ın oğlu **Farnacom** olmuştur. "Kartlis Tsxovreba"ya göre Farnacom, birçok şehir ve kale inşasını artırmıştır. Kaxeti'de, daha sonra Doğu Gürcistan'ın –İberya'nın– siyasi ve kültürel merkezi haline gelen **Nalkari** şehrinin inşasına başlamıştır. **İberya** adı ilk kez M.Ö. I. yüzyıl kaynağında geçmektedir. Strabon'un yazdığı gibi, bu isim Farnacom'un çağdaşı olan Romalı yazar Apollodor'dan alınmıştır. Ancak Farnacom, aynı zamanda Pers yanlısı bir politikanın aktif savunucusu haline gelmiştir. Mroveli'nin dediğine göre, Farnacom *"Pers inancını, ateşperestliği sevmiş, Persler'den ateş rahipleri ve magları (mugları) getirmiş ve onları Mtsheta'da, bugün Mugların (yeri) olarak adlandırılan yere yerleştirmiştir."* Görünüşe göre Farnacom, faaliyetlerinde İberlere doğru da bir yönelim göstermiştir. Bu durum ve yerel kültlerin kasıtlı olarak baskı altına alınması, Mtsheta Krallığı'ndaki yerel halk arasında bir direnişe yol açmıştır. Mroveli'nin anlattığı, Kartli eristavlarının Ermenilerle ittifak kurarak Farnacom'u devirdiği [239, 67] hikâyesi muhtemelen bunu kanıtlamaktadır.

Farnacom'un devrilmesinden sonra Kartli'nin yöneticileri Ermeni asıllı krallar olmuştur: **Arşak** (Ermeni prensi) ve ardından **Artok**. Appian (M.S. II. yüzyıl), Pompey'in seferi döneminde (M.Ö. 65) Kartli'de hüküm süren Artok'u İberlerin kralı olarak adlandırmıştır [291, 286]. Strabon (M.Ö. I. yüzyıl sonu) ise Moshların ve Kolhların ülkesini İberlerle karıştırmamaktadır. Özellikle şöyle yazmıştır: *"Tapınağın (yani Leukothea'nın–V. K.) bulunduğu Mosx bölgesi üçe ayrılmıştır: birine Kolhlar, diğerine İberler, üçüncüsüne ise Ermeniler hükmetmektedir"* [239, 217].

Artok (Artag)'tan sonra Kartli'de kral olarak oğlu **Bartom** geçmiştir. Bartom'un varisi olmamış ve Fasianlar kralı Kuc'un torunu, annesi Farnavazların, Uplos'un (Abhazca Ubla//Aubla) soyundan gelen **Kartam**'ı evlat edinmiştir. Ayrıca Kartam, Kral Bartom'un kızıyla evlenmiştir. Bartom bunu, kaynağa göre, *"Kartllileri memnun etmek için yapmıştır, çünkü Kartlliler Farnavazlıya çok bağlıydılar ve Farnavazlı ile ilgisi olmayan birinin krallığını istemiyorlardı"* [239, 32]. Ancak Bartom'un ve Kartllilerin niyeti gerçekleşmemiştir. Bartom ve Kartam, Pers Farnacom'un oğlu II. Mirvan'ın ordusuyla yapılan savaşta öldürülmüştür. Kartli'nin II. Mirvan tarafından ele geçirilmesinden sonra, kısa bir süreliğine Kartli'nin sekizinci kralı olmuş, ardından tahta oğlu Arşak geçmiştir.

Bu sırada Kuc'un torunu Kartam'ın oğlu **Aderki**, Ermenistan'da büyümekteydi. Yetişkin olduğunda, M.Ö. I. yüzyılın sonlarında Ermeni kralının askerleri ve Kartllilerin desteğiyle Arşak'ı devirmiştir. Kaynağa göre: *"Ve tüm Kartlliler attan inip Aderki'nin önünde yere kapandılar. Ermeniler, Kartlliler ve Ran'daki Persler barış içinde bir araya geldiler. Kartlliler Arşak'ın tacını getirip Aderki'nin başına koydular ve onu [Mtsheta'ya] götürdüler"* [239, 33]. Böylece Kartli'nin kralı, Fasianlar (Apsiller) kralı Kuc'un Aetid hanedanından torunu, annesi tarafından ise Uplos (Abhazca Ubla) soyundan Farnavazlı'dan gelen Aderki olmuştur. Böylece Mtsheta Krallığı'nda (Kartli) Farnavazlı krallar hanedanı ve Kolh-Kartli ittifakı geleneği yeniden tesis edilmiştir [239, 67].

Daha önce de belirtildiği gibi, Mtsheta Krallığı'nın nüfusu heterojen bir yapıya sahipti. Dar anlamda "**Kartliler**" terimi, kaynaklara göre Mosxları (Abhazları) ifade ederken, geniş anlamda krallığın tüm nüfusunu (Mosx-Abhazlar, Persler, Ermeniler, Yahudiler, İberler ve diğerlerini) kapsıyordu. Bu krallığın toprakları, M.Ö. I. yüzyılın sonlarında bile Greko-Romen kaynaklarda "**Mosxların Ülkesi**" olarak adlandırılıyordu. Görünüşe göre bu bölgede başlangıçta Kartvel kabileleri bulunmuyordu. Kartvellerin Mtsheta bölgesine sızma girişimi, yalnızca İskender'in kuklası Azo döneminde gerçekleşmiş, ancak o zaman başarısız olmuştu. XI. yüzyıl yazarı Mroveli ise, kendi dönemindeki duruma dayanarak Kartlileri, efsanevi Kartlos'un soyundan geldiği iddia edilen sonradan gelen Kartvellerle özdeşleştirmiştir. Bununla birlikte, M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Mtsheta Krallığı'nda İberlerin öneminin arttığı görülmektedir.

Yukarıdaki tüm bu anlatılanlar, M.Ö. I. binyılın ikinci yarısında Kolhların (Fasianlar [Apsarlar, Apsiller] ve Mosxlar [Basxlar] olarak) Karadeniz'den Kura Nehri'nin orta ve yukarı havzasına kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapladığını göstermektedir. Phasis şehrinden ve Güneydoğu Karadeniz bölgesinden Mtsheta'ya kadar uzanan önemli ticaret yollarını kontrol ediyorlardı. Mtsheta şehri etnark Ublo(s)'nun (Abhazca Ubla//A-ubla) soyunun yerleşim yeri, Kuzey Kafkasya, Ermenistan, Albanya ve Kolhis'ten gelen yolların kesişme noktasıydı [345, 288].

Görünüldüğü üzere, Mosxların (Basxların) tarihiyle bağlantılı olarak, Abhaz Nart destanının genel kabul gören adı olan "**Nartaa rajüabj**" (Kelime anlamıyla "Nartların Hikâyesi") için bir varyant olarak "**Nartaa Kartaa rajüabj**" yani "Nartların ve Kartların Hikâyesi" ortaya çıkmıştır. Bize göre, M.Ö. II. yüzyılın ilk yarısında, tam da Mtsheta Kralı Farnacom ve Pontus Kralı VI. Mithridates döneminde, Mtsheta Krallığı'ndaki öncelik Mosxlardan İberlere geçmiştir. Dahası, görünüşe göre bu dönemde önemli sayıda Mosx, Kuzey Kolhis'e göç etmiş ve M.S. I. yüzyılda Mela ve diğer yazarlar tara-

fından burada tespit edilmiştir. Bu konuda Kiesling şöyle yazmaktadır: *"Muhtemelen VI. Mithridates'in, eski yaşam alanlarından sürülen göçebe kabilelere, onları sınır muhafizları olarak kullanmak amacıyla Kolhis'in sınır bölgesini bilinçli ve gönüllü olarak tahsis ettiğini varsaymalıyız... Açıkça görülüyor ki, Kerketlerin yanına, muhtemelen eski yaşam alanları olan Kura Nehri'nin yukarı havzası ile Çoruh Nehri'nin aşağı kesimleri arasında kendisine rahatsızlık vermeye başlayan Mosxları yerleştirmiştir. Her halükarda, Mosxların M.Ö. I. yüzyılda zaten Kafkasya'nın Kuzey Kolhis'inde yaşadığı tartışılmaz bir gerçektir"* [350, 265].

Kuzey Kolhis'teki Mosxların, bizim görüşümüze göre, daha sonra **Misimyanlar** olarak adlandırılan Basxlar (Basxoglar) olduğunu düşünüyoruz. Apsiller (güneyli Abhazlar) onlara **Mısa** veya **Mısır** adını veriyordu.

§ 4. Kuzeybatı Karadeniz Bölgesi

Daha önce de belirtildiği gibi, M.Ö. VI. yüzyılda kurulan **Fasian (Kolhis) Krallığı**, günümüz Abhazya'sının İngur Nehri'nden Sohum'a kadar olan güneydoğu kesimini ve "belki de daha kuzeybatıdaki bölgeleri" içeriyordu [252, 168]. Daha önce ise, Sinop'tan Tanais (Don) Nehri'ne kadar tüm Doğu Karadeniz-Azak kıyı şeridi, görünüşe göre **Aia** veya **Aia-Kolhis Krallığı**'nın etkisi altındaydı. Bu duruma öncelikle şu "Argonautika" bilgileri işaret etmektedir: *"Taurlar, Kolhların altın postunun koruyucularıydı"*; *"Kral Aietes'in kızı Medea, Taur dilinde konuşuyor ve Kolh dilinde dua ediyordu"*; *"Aietes'in oğlu Panticapaeum şehrini kurmuştu"*; *"Aietes'in kardeşi Sindlerin kralıydı"*; *"Aietes'in kız kardeşi Kirke, Odysseus'u Kemeriyanların (Kimmerlerin) topraklarına gönderir"*; *"Kirke, bir İskit veya Sarmat kralıyla evlendirilmiş, daha sonra kraliyet tacını ele geçirmişti"* vb. [8; 285–292; 247, 105].

Aynı zamanda, Kuzeybatı Kafkasya'nın dolmen kültürü ve yayılım alanının analizi, "Argonautika" verileri ve Abhaz-Adıge toponimisi ve etnonimisi materyalleri, antik çağda tüm Doğu Karadeniz-Azak kıyı şeridinin temel olarak Abhaz-Adıge kabileleri tarafından işgal edildiğini düşündürmektedir. Görünüşe göre bu etnik durum, M.Ö. I. binyılın ikinci yarısında da burada korunmuştur.

Bu dönemde, Phasis Nehri'nin kuzeyindeki deniz kıyısında antik yazarlar şu kabileleri sıralamaktadır: *Kerketler, Gelonlar, Melanhlenler, Makropogonlar, Korakslar, Fterofaglar, Genioxlar, Axalar, Toretler, Sindler ve Meotlar.*

Ne yazık ki, özellikle S.T. Kauxçişvili olmak üzere bir dizi Gürcü bilim insanı, hiçbir temel olmaksızın bu kabileleri, Apsilleri, Abazgları, Sanigleri ve Güneydoğu Karadeniz'in tüm etnik topluluklarını Gürcü olarak ilan etmektedir [346, 28; 249, 234, 277].

Aşağıda, antik yazarların M.Ö. I. binyılın ikinci yarısında Kuzeybatı Karadeniz bölgesinin etnik topluluklarına ilişkin bilgileri daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

1. Kerketler (Güney)

Kerketler adlı halk, Transkafkasya ile ilgili olarak ilk kez Hellanikos (M.Ö. IV. yüzyıl) tarafından anılmaktadır. Özellikle şöyle der: *"Kerketlerin üstünde Mosxlar ve Harimatlar, altlarında Genioxlar, daha yukarıda ise Korakslar yaşar"* [347, 25]. Daha sonra, ancak milattan önceki yüzyılın sonlarında Strabon Kerketlerden bahseder: *"...Sindika'nın ötesinde Axalar, Zigler, Genioxlar, Kerketler ve Makropogonlar (uzun sakallılar) yaşar. Onların yukarısında Fterofagların (bit yiyenlerin) geçitleri uzanır"* [299, 209]. Başka bir yerde ise şöyle yazmıştır: *"...Mitridates'in faaliyetlerini kaydeden ve daha fazla güvenilirlik atfedilmesi gereken tarihçiler, ilk olarak Axaları, ardından Zigleri, sonra Genioxları, daha sonra Kerketleri, Mosxları, onların altında yaşayan Kolhları, Fterofagları, Soanları ve Kafkasya'daki diğer küçük halkları sayarlar"* [299, 214].

Erken dönem yazarları -Hekataios (M.Ö. VI. yüzyıl) ve Pseudo-Skylaks (M.Ö. IV. yüzyıl)- Kerketleri Genioxlar ve Kolhlar yakınında tanımamaktadır. İkincisi, yani Skylaks, Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki kabilelerin ayrıntılı tanımıyla diğer yazarlardan ayrılır ve Kerketleri Sindler ile Toretler arasına yerleştirir. Strabon dışındaki sonraki yazarlar da aynı şeyi yapmaktadır. Bu nedenle, Hellanikos'un muhtemelen Kuzeybatı Karadeniz halkı olan Kerketlerin adını, Kolhis'in sahil kesiminin yukarısında yer alan ve adı Kerketlere benzeyen **Ekrektika** bölgesiyle yanlışlıkla özdeşleştirdiği düşünülebilir [304, 251]. Daha önce de belirtildiği gibi (bkz. yukarı), ikincisi Abhazca **Egırkıt** - "Egr topluluğu (köyü)" (yani "Egırlılar") olabilir, burada **Egr** (Abhazca Egrı) başlangıçta Phasis Nehri, daha sonra ise İngur Nehri (Abhazca Egrı) idi. Buradan hareketle, Abhazca Egırkıt'ın yabancı dillere **Ekrek(ı)t-ika** ve **Kerket** olarak aktarılması - Kuzeybatı Karadeniz halkı Kerketlerin adına benzer şekilde- mümkündür. Aynı zamanda, Strabon'un Abhaz Kerketleri ile antik Kuzeybatı Karadeniz Kerketlerinin aynı olması da mümkündür. Görünüşe göre bunu, Abhaz Kerketleri ile Toretlerin komşuluğu, tıpkı ilk kez bahsedildikleri Kuzey Karadeniz bölgesindeki gibi, işaret etmektedir [295, 242].

Bir dizi yazar, **Kerket** etnonimini ses benzerliği yoluyla modern Çerkes adıyla ilişkilendirmektedir, ancak bu henüz kanıtlanmamıştır. Kerket etnoniminin de Abhazca **gırkıt** (← garkıt), kelime anlamıyla "deniz kıyısı sakinleri topluluğu" -Abhazca **ga (a-**

gaa)- "deniz kıyısı sakinleri", **r** 3. çoğul şahıs iyelik zamiri ve **kıt//kıta** - "topluluk, köy, bölge" kelimelerinden türemiş olması mümkündür: Antik yazarların Kerketi ile Abhazca gırkıt karşılaştırılabilir.

2. Toretika

İsmi, **Toret** etnoniminden türemiştir. Toret halkı ilk kez Pseudo-Skylaks (M.Ö. IV. yüzyıl) tarafından Karadeniz'in kuzeyinde Axalar ile Kerketler arasında anılmıştır [295, 242–243]. M.Ö. I. yüzyılda (muhtemelen bir kolu) günümüz Abhazya topraklarında da görülürler. Buradaki Toretleri yalnızca Pomponius Mela kaydetmiş ve Melanhlenler ile Korakslar arasına yerleştirmiştir [351, 118]. Mela'nın çağdaşı Strabon ise Toretleri bilmemektedir. Onun yerine, Mela'nın Toretlerini Kerketlerle değiştirir ki, bu bölgede daha önce ne Toretler ne de Kerketler anılmıştır. Bu durum, Kerket ve Toret isimlerinin birbirinin yerine kullanılabileceğini gösterir. Kerketlerin, Toretlerle aynı halk olduğu kabul edilir [61, 182].

Bize göre, Toretlerle bağlantılı olarak şu Abhaz soyadları ortaya çıkmıştır: ***Tort-ia***, ***Tart-ava*** *(Tort-aa) [74, 323]*, ***Tor-ua***, ***Tor-aa*** *(Tor-ava, Tur-ava)*, ***Tor-ia***, ***Tar-ia***, ***Torçua*** *(Tor-dz-ua)*, ***Tar-pş*** *(Tarpşı) [74, 322], belki de* ***Tor-naa // Tar-naa***.

3. Gelonlar

Gelonlara Transkafkasya'nın Karadeniz kıyısında yalnızca Pseudo-Skylaks yer verir. Özellikle şöyle yazar: *"Melanhlenlerin ötesinde Gelonlar, onların da ötesinde Kolh halkı ve Dioskurias şehri ile Yunan şehri Hien ve Hien Nehri bulunur"* [295, 242]. Bununla birlikte Herodot ve Skylaks, Karadeniz'in kuzeyinde Budinlerle birlikte yaşayan Gelonlardan bahseder. Herodot şöyle der: *"Kraliyet İskitlerinin kuzeyinde Melanhlenler yaşar, yabancı ve İskit olmayan bir halktır; Melanhlenlerin ötesinde ise bildiğimiz kadarıyla bataklıklar ve ıssız topraklar uzanır... Tanais (Don) Nehri'nin ötesindeki topraklar artık İskit değildir, Sauromat ülkesinin başlangıcıdır... Bu sauromatların yukarısında, ikinci bölgede Budinler yaşar. Budinler büyük ve kalabalık, mavi gözlü, kızıl saçlı bir halktır. Ahşap mimariyle yapılmış, Gelon adında bir şehirleri vardır... Gelonlar aslen Yunanlıdır, ticaret merkezlerinden sürülmüş ve Budinlerin yanına yerleşmişlerdir. Dilleri kısmen İskitçe, kısmen Yunancadır. Yaşam tarzları da Budinlerden farklıdır: Budinler yerli halktır, göçebe yaşarlar ve bu ülkenin tüm halkları arasında tek bit yiyenlerdir; Gelonlar ise toprağı işler, ekmek yer, bahçeleri vardır ve ne görünüş ne de ten rengi olarak Budinlere benzerler. Ancak Yunanlılar Budinlere de yanlışlıkla Gelon*

derler..." [348, 27–28, 100–136; 61, 163, 165].

Claudius Ptolemy (M.S. II. yüzyıl) da Gelonları Karadeniz'in kuzeyinde gösterir: *"...Okyanus kıyısındaki Venedik Körfezi'nde Velletler, onların yukarısında Ossiler, daha kuzeyde Karbonlar, doğularında Kareotlar ve Sallar; bunların aşağısında Gelonlar, Hippopodlar ve Melanhlenler bulunur"* [304, 237].

Eğer Skylaks yanılmıyorsa, M.Ö. VI. yüzyılda Gelonlar günümüz Abhazya topraklarında da, Dioskurias (Suhum) şehrinin kuzeybatısında, Melanhlenler ile Kolhlar arasında yaşıyordu. Ayrıca, Gelonlarla bağlantılı olarak, zengin mezar buluntularıyla bilinen Abhazya'nın Gal bölgesindeki **Tagiloni** köyünün adı dikkat çekicidir [69, 20].

Plinius'a göre, M.S. I. yüzyılda saly-fteirofaglar, Xarien Nehri'nin yukarı kesimlerinde, Svanların yanında yaşıyorlardı [61, 171]. Saly halkı, Tanais (Don) Nehri'nin ağzı yakınlarında gelonlarla birlikte yaşayan Spal halkıyla özdeşleştirilir [304, 237].

4. Melanhlenler veya Makropogonlar

Pseudo-Skylaks, Melanhlenleri ilk kez günümüz Abhazya topraklarında, Gelonlar ile Kollar (Kolika) arasında anar. Daha önce Hekataios, onları Kırım bölgesinde kaydetmişti [291, 299]. Herodot da Melanhlenleri, "bit yiyen" Budinler ve Gelonlarla birlikte Karadeniz'in kuzeyinde ve Meotida'da gösterir: *"Melanhlenlerin hepsi siyah giysiler giyer, bu yüzden bu adı almışlardır; gelenekleri İskitlerinkine benzer,"* daha sonra ekler: *"Melanhlenler, yabancı ve İskit olmayan bir halktır"* [348, 27–28, 100–136; 61, 163, 165]. Claudius Ptolemy (M.S. II. yüzyıl), Herodot (M.Ö. V. yüzyıl) gibi Melanhlenleri ve Gelonları kuzeyde gösterir [304, 237].

Dikkat çekici olan, Pseudo-Skylaks'ın da Abhazya topraklarında Melanhlenleri ve Gelonları yan yana yerleştirmesidir [295, 242]. Pomponius Mela (M.Ö. I. yüzyıl - M.S. I. yüzyıl), Karadeniz kıyısında güneyden kuzeybatıya doğru Kolhlardan hemen sonra Melanhlenleri sayar, ardından Toretler, Ledohekler (yalnızca bu yazarda) ve Korakslar, Fterofaglar, Genioxlar, Axalar, Kerketikler gelir [61, 170]. Plinius (M.S. I. yüzyıl) ise Apsilia sınırları için şöyle yazar: *"...Kolika adı verilen bölge. Sahilin neredeyse tamamını kaplayan kabileler – Kara Çuhalar (Melanhlenler) ve Korakslar, Anthemunta Nehri üzerindeki Kolhis şehri Dioskurias ile birlikte"* [61, 172]. Bilindiği gibi, Kara Çuha (Burka) en eski zamanlardan beri Abhaz-Adıge ve bazı Kuzey Kafkas halklarının geleneksel giysisinin önemli bir parçasıdır ki bu Kartvel kabilelerinde görülmez. Ancak "**melanhlen**" (siyah giyenler) adı etnik kimliklerini aydınlatmaz. Bu bağlamda, Strabon'un "melanhlen" yerine kullandığı "**makropogon**" (uzun sakallılar) lakabı daha ilgi

çekicidir [299, 209]. Görünüşe göre burada, eski bir Abhaz topluluğunun kendi kendine verdiği "**psou**" adının, "**ptsou**" biçimiyle (kelime anlamıyla "uzun sakallı") çevirisi söz konusudur. Buradan Abhazya'daki **Psou Nehri**'nin adı da türemiştir.

5. Korakslar ve Kollar

Bu iki etnik topluluk, Abhazya'nın Karadeniz kıyısında kaydedilen en eski halklardandır. M.Ö. VI. yüzyılda Hekataios yalnızca onları anar: *"**Korakslar**, Kolların yakınında yaşayan bir Kolh kabilesidir. Koraks Kalesi ve Koraks Ülkesi" ve devam eder: "**Kollar**, Kafkasya'da bir halk... Kafkasya'nın etekleri Kol Dağları olarak adlandırılır. Ülkenin adı Kolika'dır"* [291, 300].

Pseudo-Skylaks, Abhaz kıyısında bir dizi etnik topluluğu (Korakslar ve Kollar dâhil) sayar. Kolları Melanhlenler ile Genioxlar arasına yerleştirir [295, 242].

M.S. I. ve II. yüzyıllarda yaşayan yazarların Abhazya'nın Karadeniz kıyısındaki kabilelere dair düzenlemeleri biraz farklıdır. Örneğin Pomponius Mela (M.S. I. yüzyıl), kollar yerine daha önce bilinmeyen Toretler ve Ledohekleri, onların kuzeybatısında ise Korakslari gösterir [61, 170]. Plinius ise şöyle yazar: *"[Genioxların] aşağısında Kolika adlı Karadeniz bölgesi bulunur... Sahilin neredeyse tamamını siyah çuhalılar (Melanhlenler) ve Korakslar kaplar, Anthemunta Nehri üzerindeki Kolhis şehri Dioskurias ile birlikte"* [61, 172]. Strabon'da ise ne kollar ne de Korakslar veya Melanhlenler geçer; onların yerine Makropogonlar ve Kerketleri sayar (bkz. yukarı).

Sonuç olarak, M.Ö. IV. yüzyılda Abhazya'nın Kafkas Dağları eteklerinde Korakların yukarısında yaşayan Kollar, M.S. I. yüzyılda Genioxlar ile Melanhlenler arasındaki Karadeniz kıyı bölgesine yerleşmiş, Melanhlenlerin ardından ise Korakslar gelmiştir. Plinius'a göre, sahilin geri kalanı (kolların güneyi), Dioskurias şehriyle birlikte Melanhlenler ve Moraksler tarafından işgal edilmiştir [61, 171]. Pomponius Mela ise bu bölgenin Geniox Ülkesi'nde olduğunu belirtir: *"Geniox ülkesindeki Dioskurias"* [61, 170]. Bu, kolların, Korakların, Melanhlenlerin (Makropogonlar) ve Kerketlerin (yani Egırketlilerin) Geniox kabileleri olduğuna işaret ediyor olabilir.

Ancak antik yazarların aktardıkları, Kollar ve Korakların etnik kökenleri hakkında kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir. Gürcü araştırmacı P. İngorokva, Kolları daha sonraki yazarların Kodor Nehri'nin yukarı kesimlerinde yaşayan **Misimyanlarla** özdeşleştirmekte ve onları, bazı Tiflisli meslektaşları gibi, Megrel-Svan kabilesi olarak görmektedir [55, 143–145]. Diğerleri ise onları eski bir Abhaz kabilesi olarak kabul etmektedir. Bize göre, başlangıçta günümüz Abhazya'sının dağlık bölgelerini işgal eden

antik kollarla, eski Abhaz klan topluluğu **Kul** veya **Kual**, **Gol**, **Gual** arasında bir bağlantı kurulabilir. Karşılaştırın: soyadları **Kul-aa** (Abazalarda Kul-raa, Megrellerde Kul-ava) "Kullar"; tekil hali Kul-ba, Akul-ba (Abazalarda Kulov); Kul klan adından Abhazya'daki yer adları: **Kul-rxua**, kelimenin tam anlamıyla "Kulların dağı", **Kul-aa rtüı** (Кулаа ртәы) "Kulların mülkü", **Kual-ixu** "Kual Dağı" (Gudauta bölgesi), **Kuladzxuı** (Кулʒхәы), kelimenin tam anlamıyla "Kul Nehri'nin kıyıları" (Gagra bölgesi) [93, 629, 631]. Buraya, görünüşe göre, **Kluhor Geçidi**'nin adı da dâhildir, Abhazca **Kulxura**. Sonuncusu muhtemelen Abhazca Kul-xura'dan gelmektedir, kelimenin tam anlamıyla "Kulların sırtı (dağı)", buradan Kulxura axıtzırta "Kulhur Geçidi". Hekataios'un "*Kollar Kafkasya halkıdır... Kafkasya'nın eteklerine Kol Dağları denir"* [291, 300] şeklindeki ifadesi, Abhazca Kulhura "Kulların sırtı (dağı)" ile tamamen örtüşmektedir. Kul, kual biçimlerinin fonetik varyantları, görünüşe göre, Abhaz soyadları **Gol-aa** (Megrelcede Gol-ava "Gollar") veya **Gual-aa** "Gualar" da olabilir. Buradan yer adları **Gualdüxuı** (Гәал-дәхәы), kelimenin tam anlamıyla "Gualaların tarlası (ovası)" ve **Gualdza** veya **Gualtsa** (Suhum bölgesinde), kelimenin tam anlamıyla "Gualaların dağ eteği", ayrıca Abhazya'nın merkez bölgesinin bilinen adı **Gul-rıpş** (muhtemelen Gual-rıpş'dan), kelimenin tam anlamıyla "Gulların (Gualaların) ucu", kul, kual, gul, gual köklerinin antik yazarların kol etnonimiyle (bkz. "Kolhlar ve Kolhis") varyasyonlarını karşılaştırınız. Aynı zamanda, Abhazya'nın merkez sahil bölgesinin adı olan **Gul-rıpş** veya **Gual-rıpş** (Kol-rıpş ile karşılaştırınız) "Gualaların (Kolların) ucu" ile Plinius'un Genioxlar ile Melanhlenler arasında bulunan ve Kol-ika olarak adlandırdığı Karadeniz bölgesi arasında bir bağlantı kurulabilir. Oldukça ilginç olan, Pomponius Mela'nın aynı bölgeyi "**Altı Kolika**" [351, 118] olarak adlandırmasıdır. Bu detay, altı kısımdan oluşan, yani altı kabileli olarak adlandırılan başlıca Abaza topluluğu **tapanta** ile ilişkilendirilebilir. Nogaylar onları **Altı Kesek Abaza** "altı kısımdan oluşan Abaza" [42, 8] olarak adlandırırlar, onlar aynı zamanda Basxlardır (Kabardeycede Basxag), görünüşe göre onlar aynı zamanda Misimyanlardır.

Koraksların etnik kökeni hakkında konuşmak da zordur. Hekataios'a (M.Ö. VI. yüzyıl) göre, "Korakslar kolların yakınında yaşayan bir Kolh kabilesidir...", kollar ise yazara göre Kolhlara dâhil değildir. Bize göre, buradan, Koraksların Dioskurias şehri bölgesinde (kollardan farklı olarak) Kolhis Krallığı sınırları içinde yaşadıkları, tıpkı Dioskurias şehrinin kendisi gibi [291, 300] sonucu çıkmaktadır.

Koraks etnoniminin kökenine gelince, P.K. Uslar'a göre, "bu tamamen Yunanca bir isimdir, hafif bir yanlışlıkla 'kargalar' anlamına gelir" [18, 66]. Ş.D. İnal-İpa bu bağlamda, Koraks etnoniminin Abhazca **kuarasa** "kumru" [24, 181] ile ses benzerliğine

dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, Koraks adının, Ptolemy'nin bahsettiği ve Latışev tarafından Aluşta'nın kuzeyinde bulunan Ayü-Dağ ile özdeşleştirilen Koraks Burnu ve aynı bölgede yer alan Korak Dağı ile benzerliği dikkat çekicidir [304, 240, 248]. Daha sonra Ptolemy, Karteron Teixos ("Güçlü Kale") kalesinden, Korak Nehri'nden, Naana bölgesinden ve Kolhis sınırından bahseder [304, 244, 245, 250]. Bu raporda, bazı yazarlara göre Korak Nehri, Bzıb Nehri'ne karşılık gelebilir [55, 150; 61, 517]. Diğer araştırmacılar ise Korak Nehri'ni Kodor Nehri ile Naana'yı ise Kodor Nehri'nin sağ kıyısındaki günümüz Naa köyünün adıyla özdeşleştirirler [304, 244, 245; 18, 37; 24, 181]. Bize göre, Ptolemy'nin Karteron Teixos Kalesi de Kodor Vadisi'nin girişini kapatan Pskal Kalesi'ne veya Abhazya'nın merkezindeki başka bir eski kaleye karşılık gelebilir. Hekataios'un Koraks Duvarı'na gelince, Kudryavtsev, Gulia ve diğerleri onu Büyük Abhaz (Kialasur) Duvarı ile ilişkilendirirler [15, 28, 29, 53; 18, 158].

Her halükarda, Koraksların de Kerketler, Gelonlar, Melanhlenler, Toretler gibi antik yazarlar tarafından hem günümüz Abhazya topraklarında, hem de ondan uzak Kuban-Azak bölgesinde aynı anda anıldığı açıktır. Bunlar arasında Abhazya topraklarında en eskileri Koraksların yanı sıra kollar ve Genioxlardır. Genel olarak, büyük olasılıkla, bilindiği gibi yayılım alanı tüm Karadeniz-Azak bölgesini kapsayan Abhaz-Adıge kabilelerinden bahsedilmektedir. Bu nedenle, yukarıda adı geçen kabilelerden hiçbiri, bazı araştırmacıların (Orbeli, Gulia, Mibçuani vb.) kanıtlamaya çalıştığı gibi Kartvel kabilelerine ait sayılamaz.

Z. Açba (Ançabadze), G. Tomaşev vb. gibi araştırmacılar Koraksların **Sanikler** veya **Absillerle** özdeşleştirilebileceğini düşünmektedir [20, 134]. Uslar ise Koraksların Şapsığlar veya Ubıhlar olduğuna inanıyordu [15, 53], Dubois de Montpere ise onları Tsaballılar olarak görüyordu. Dubois'un görüşünü destekleyen Kudryavtsev şöyle yazıyor: "*Korakslar hiç şüphesiz Kodorludurlar ve daha sonra yaşadıkları nehre göre değil de vadiye göre 'uzaktakiler', 'Tsaballılar' adını alanlardır. Koraks duvarları, günümüzdeki Kodor'u kesen Kialasur (yani Büyük Abhaz Duvarı.–V. K.) duvarlarıdır "* [15, 28, 53].

D.Y. Gulia, Koraks etnik adının bir kale duvarının, Koraks, yani Koraksinski (Kialasur) duvarının adından türemiş olabileceği ihtimalini kabul etmektedir. Özellikle şöyle yazıyor: *"Bu duvarın adı, belki de onu inşa eden yerli halkın kullandığı malzemeyi göstermektedir: Abhazca* ***a-quaraş*** *yuvarlak nehir taşları: 'ş' taşın beyazlığını gösterir; quara kökü muhtemelen eski bir Geniox kelimesidir ve 'taş' anlamına gelir. Duvarın adına göre, Yunanlıların yerel kabileye 'karaksienler' (quaraş-nı taşlar ülkesi veya du-*

varın ötesindeki ülke yerine) demeye başlaması mümkündür. Ülkenin sakinleri: ***quaraşua (quaraşaa)*** *= Yunanca κοραξ-οι"* [18, 158]. Yazar, Kodor Nehri'nin aşağı kesiminin Korasi, Abhazca **Kuaraş** (Кәарашı) adını kastediyor, İnal-İpa da bundan bahseder [24, 181]. Bu isim, kıyıları tamamen beyaz (kireçtaşı) taşlarla kaplı nehirlerin belirtilmesi olarak Abhazya'nın birçok yerinde de karşımıza çıkar [93, 168, 337, 365, 558].

Bize göre, Koraks etnoniminin Abhazca **guarakuşa** (Koraks ile karşılaştırınız) kelimesiyle bağlantılı olması daha olası görünmektedir, kelimenin tam anlamıyla "çitle çevrili", "taş duvarla sınırlandırılmış": **a-guara** "taş duvar" ve **kuşa** (fiil a-kuşa-ra) "çevreleme", "sınırlandırma"dan. Aynı zamanda, Koraks etnotopohidroniminin, yabancı dillerden ekler "k" ve "o-s" yardımıyla Abhaz-Abaza topluluğu **koura** veya **goura** adından türemiş olması da mümkündür. Kök kısmının kendisi, yani koura veya goura, birincil kök **kou** veya **gou**'nun çoğul halinin Abaza biçimini temsil eder, burada **u** – "insan" anlamında etnonimik bir son ektir. Temel kök kou veya gou, geçmişte tarihi Abhazya'nın batı sınırında yaşayan Abaza prens ailesi **Gou**'nun (şimdi Goov, çoğul hali Gouraa) adına karşılık gelir. Burada aynı zamanda bir nehir, bir dağ ve bir yerleşim yeri (aul) Agoi bulunmaktadır [96, 42–43]. Gou soyadı, Abhaz-Abazaca "sahil sakinleri", "deniz kıyısı sakinleri" anlamına gelen **Gau** (**Gauaa** veya **Agauaa**) biçimine kadar gider, **ga (a-ga)** "deniz kıyısı" ve **u (ua)** "insanlar"dan [96, 43].

Daha önce de belirtildiği gibi, etnonimik temel gou//kou'nun çoğul biçimi **gouraa//kouraa**, Yunanca aktarımı kora, bizi ilgilendiren Yunanca biçim kora-k'ın temeli olabilir, buradan da korak-s. Aynı zamanda, görünüşe göre aynı temel, Kodor Nehri'nin solunda deniz kenarında bulunan günümüz Skurça köyünün tarihi adının varyasyonlarında da mevcuttur. Kaynaklarda farklı zamanlarda şu biçimlerde kaydedilen isimlerden bahsediyoruz: **Kavro** (Dzvampi), **T-kavru**, **Kursa** (Dosifey), **Iz-gaur // Is-gaur** (Şarden), **İs-kuria** (Lamberti), **İs-kuar** (Fadeev) [94, 178]. Bazı yazarlar İskuria'yı (Skurça) Dioskurias ile özdeştirir (aşağıya bakınız). Bu isimde, yani **Dios-kur-ia // Dios-koria**'da da Koraksların topraklarında bulunan ünlü Dioskurias şehrini ifade eden aynı temel goura//koura olabilir.

İlgimizi çeken etnonim, aynı zamanda bir dizi yerel soyadının temelinde yatıyor olabilir, örneğin: **Kuar-dzı** (Pshu'daki "Kuardzların dağı" Kuardzışxa ile karşılaştırınız), *Kuar-dz-aa, Kor-dz-aya, Kor-ç-aa, Kuar-ç-ia, Kor-andz-ia, Kor-s-aa // Kor-s-ava, Kor-s-aya, Kor-t-aa // Kor-t-ava, Kor-t-ua, Kor-ua, Kork-ia, Kurık-ba vb.*

6. Fterofaglar – "Bit Yiyenler" veya "Kurt Yiyenler"

M.Ö. I. yüzyılda Pomponius Mela, **Fterofaglar** "bit yiyenler" lakabını etnik bir isim olarak kaydeder. Onları Korakslar ile Genioxlar arasına yerleştirir. Arrian (M.S. II. yüzyıl), görünüşe göre yanlışlıkla, Herodot'un İskit kabilesi Fterofagları, antik çağda Nitika (modern Gagra) bölgesinde yaşayan bir halk olarak kabul eder. Ancak Herodot yalnızca Tanais yakınlarında, sauromatların yukarısında yaşayan çok sayıda budin ve gelondan bahseder (bkz. Gelonlar). Arrian ise yalnızca Herodot'un şu sözlerini aktarır: *"...bu halk (yani Budinler) bit yerler ve bu şöhretleri günümüze kadar sürmüştür... Yunanlılar Budinlere yanlışlıkla Gelon derler..."* [61, 165]. Bize göre, kaynaklara göre güneyli Fterofaglar, Pseudo-Skylaks'ın Gelonları ve Plinius'un sonraki Salları ile özdeşleştirilebilir (bkz. Gelonlar).

G.F. Turçaninov'a göre, aşağılayıcı Fterofaglar "bit yiyenler" adı, Abhaz dil ortamında oluşturulmuş halk etimolojisinin bir ürünüdür. Adigece **ts'ıfa** "insanlar", "kişi" kelimesinin, kulağa benzer gelen Abhazca **tsıfa (tsafa)**, kelimenin tam anlamıyla "bit yiyen", "bit yiyenler" şeklinde çevrilmesi sonucu ortaya çıkmış olabilir. Aslında, onun düşüncesine göre, Adigece **ts'ıfa** "insanlar", "kişi", Adigelerin kendi kendine verdiği eski bir ad olabilir ve Abhazca **tzıfa (tzafa)** "bit yiyen" ile hiçbir ilgisi olamaz [355, 401–404; 356, 18].

Yukarıdakilerle bağlantılı olarak, şu Abhaz dil olgusu da ilgi çekicidir. Abhazlar, Kuzey Kafkasya'nın düzlüklerinde yaşayanları alaycı bir şekilde **şkifa // şkif (ҽкъыф)** "at gübresi yiyen", çoğul hali **şkifa-aa (ҽкъыф-аа)** veya **şkifa-çüa (ҽкъыфа-цәа)** olarak adlandırırlar.

Artık bizim için açık olan şu ki, böyle bir lakap, Abhazlar tarafından, bilinen eski etnonim "İskit"in, kulağa benzer gelen Abhazca **şkif-a (ҽкъыф-а)**, kelimenin tam anlamıyla "at gübresi yiyen" (burada **şki (ҽкъы)** "at gübresi" ve **f-a** "yemek". Karşılaştırınız: **tsı-fa** "bit yiyen") şeklinde çevrilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu dil olgusu, kuşkusuz, Abhaz-Adıge topluluklarının İskitlerle eski komşuluğuna işaret etmektedir.

7. Genioxlar

Genioxlar veya **İnioxler**, antik yazarlar tarafından erken dönemde bahsedilen Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki önemli halklardan biridir. İlk olarak Hellanikos (M.Ö. V. yüzyıl) onlardan bahseder: *"...Kerketlerin üzerinde Mosklar ve Harimatlar, onların üzerinde Genioxlar, daha yukarıda ise Korakslar yaşar"* [347, 25]. Skylaks (M.Ö. IV. yüzyıl) onları Axalar ile Korakslar arasına yerleştirir [295, 242] ve aynı zamanda Genioxları "çeşitli türden" bir halk olarak adlandırır [295, 276]. Herakleides (M.Ö. II.

yüzyıl), Phasis boyunca başlangıçta Genioxların yaşadığını yazar [295, 304]. Plinius'a (M.S. I. yüzyıl) göre, *"...Trabzon'a varmadan önce kıyıda Piksit Nehri ve onun ötesinde San-İniox kabilesi" [351, 178], "...onların nehri Absar" [18, 272] ve "...Absil kabilesi, Phasis'ten 100.000 adım uzaklıkta Sebastopolis kalesi, Sanik kabilesi, Kign (veya Tsign) şehri, Penius Nehri ve şehri ve son olarak birçok isimle anılan İniox kabileleri"* [351, 179; 61, 171]. Pomponius Mela (M.S. I. yüzyıl), İniox topraklarında Dioskurias'ın kurulduğunu söyler [351, 118; 18, 271]. Aynı zamanda Strabon (M.S. I. yüzyıl), Kolhların Genioxların ötesinde yaşadığını belirtir [303, 84–85]: *"...Genioxların ötesinde, Kafkas ve Mosxi dağlarının eteklerinde Kolhis uzanır"* [299, 209–210]. Genioxlardan ayrıca Diodorus Siculus, Aristoteles, Tacitus ve birçok diğer antik yazar bahseder.

Pseudo-Skylaks'ın (M.Ö. IV. yüzyıl) belirttiği Genioxların yaşadığı yer, bazı araştırmacılara göre, kabaca Soçi ile Sohum şehirleri arasında kalan Karadeniz kıyı şeridinin bir bölümüne karşılık gelir. Sohum (Akua, Dioskuria, Sebastopolis) şehri ve Korak (Kodor) Nehri bölgesinde ise, kollar ve Melanhlenlerle sınır komşusu olan Korakslar yaşıyordu. Bahsedilen topluluklar, yani Korakslar, kollar ve Melanhlenler, muhtemelen birçok Geniox kabilesinden bazılarıydı. Bu duruma, antik yazarların bir dizi ifadesi işaret ediyor gibi görünmektedir: *"...Geniox topraklarında Dioskurias kurulmuştur"* (Pomponius Mela*); "Genioxların ötesinde Kolhis bulunur"* (Strabon); *"Kafkas Kapıları'ndan (Daryal Geçidi) Gurda Dağları'nda Valler ve Svanlar (yanlışlıkla Savalar) yaşar... Onlardan Karadeniz'e kadar birçok İniox ve sonra Aka kabilesi uzanır"* (Plinius [351, 182]).

Daha önce de belirtildiği gibi, M.Ö. II. yüzyılda yaşayan Herakleides, Phasis Nehri bölgesini Genioxların ilk yaşam alanı olarak gösterir. Arrian ve diğer antik yazarlara göre ise, M.S. I. yüzyılda Genioxlar artık Doğu Karadeniz'de, Piksit ile Absar nehirleri arasında da bulunuyordu. Antik yazarlar Genioxları veya inioxleri şu şekilde tanımlar:

- Birçok isimle anılan çok sayıda kabile (Plinius);
- *"...Genioxların dört kralı vardı"* (Strabon);
- *"...savaşçı Genioxlar" – "Beni tanıdı boyun eğmiş Arap ve savaşçı Genioxlar"* (Pompeius'un sözleriyle Lukian);
- *"...ünlü kabileler... Genioxlar"* (Pseudo-Orpheus);
- *"Genioxlar korkunç binicilerdir"* (Lukian);
- "*İnioxlar... atları yönetmede çok yetenekli oldukları için İnioxler olarak adlandırılmışlardır"* (Lukian'a şerhler);
- *"Genioxlar denizci ve korsanlardır"* - "*Kamara adlı gemileriyle denize açılıp*

bazen yük gemilerine, bazen bir bölgeye hatta bir şehre saldırarak denizde hâkimiyet kurarlar. Bosporos hükümdarlarının da onlara yardım ettiği olur, liman sağlayarak, erzak satın almalarına ve yağmaladıklarını satmalarına izin verirler. Memleketlerine dönerken, liman bulamadıkları için kamaralarını omuzlarına alıp ormanlara taşırlar ve orada yaşayarak verimsiz toprağı işlerler; denize açılma zamanı geldiğinde ise kamaralarını tekrar kıyıya indirirler. Yabancı bir ülkede de tanıdıkları ormanlık bölgelerde aynı şeyi yaparlar: kamaralarını orada saklayıp gündüz ve gece köle ele geçirmek için yaya olarak dolaşırlar; ele geçirdiklerini fidye karşılığında memnuniyetle iade ederler, ayrıldıktan sonra mağdurlara haber verirler" (Strabon);

- *"Genioxlar – Kamaritler" – "...büyük kamarit halkı" (Dionysius); "Onlar, korsanlık yaptıkları gemilerden dolayı bu adı almışlardır, Yunanlılar bu gemilere 'kamarae' derler"* (Dionysius Periegetes'e Eustathius'un yorumları).

Antik söylenceler Genioxları Argonautlarla ilişkilendirir. Özellikle Plinius şöyle aktarır: *"Birçok kişi, bu şehrin (Dioskurias) Castor ve Pollux'in arabacıları Amphitus ve Tohius tarafından kurulduğuna ve muhtemelen Geniox kabilesinin onlardan türediğine inanır"* [18, 274; 351, 179]. Pomponius Mela da aynı şeyi söyler [351, 118].

Strabon ise şöyle yazar: *"Anlatıldığına göre, Iason'un mürettebatından Aka-Fiotlar buradaki Aka'yı, Dioskurlar'ın arabacıları Reka ve Amfistrat'ın liderliğindeki Lakonialılar ise Genioxia'yı iskân etmişlerdir; Genioxlar muhtemelen adlarını onlardan almıştır*" [299, 213]. *"...Genioxlar ve zigiler, Pelasg toprağının çocukları...", "...Genioxlar ve zigiler çok vahşi bir kabile olup geleneklere göre Pelasglardan gelirler"* [223, 240, 251] vb. şeklinde iddialarla da karşılaşılır.

Antik yazarlar tarafından kaydedilen bu söylenceler, antik tarih araştırmacıları tarafından ciddiye alınmaz. Araştırmacılar, Genioxların etnik kökeni konusunda bunlardan farklı görüşler öne sürerler. Bazıları Genioxları Svanlar olarak kabul eder (İ. Orbeli, G. Melikişvili, T. Mibçuani), diğerleri onları Megrel-Lazlarla özdeşleştirir (S. Canaşia, M. İnadze vb.), üçüncü grup ise Genioxlarda Abhazların atalarını görür (A. Kudryavtsev, D. Gulia, Ş. İnal-İpa, Z. Açba (Ançabadze), Y. Voronov vb.).

Bize göre, Genioxların etnik kimliğini belirlerken öncelikle adlarının çeşitli versiyonlarını anlamak önemlidir: Genioxlar, Enioxlar, İnioxlar, Voznich'i//Voznitsi, Kamaritler. Bunların hepsi geçmişte etnonimler olarak değil, mesleki lakaplar olarak ele alınmıştır. Burada yazarlar, Geniox kelimesiyle fonetik benzerlik gösteren Yunanca "Ηνioxoi" kelimesinin "voznitsi" (arabacılar) anlamındaki çevirisinden yola çıkmış-

lardır. Bu konuda D. Gulia şöyle yazmıştır: *"... 'arabacılar' ifadesi, tıpkı Karadeniz'in güney kıyısındaki 'makrosefal' (uzun kafalılar), doğusundaki 'Makropogonlar' (uzun sakallılar) ve 'fteirofaglar' (bit yiyenler) gibi uydurulmuş sözde etnik bir addır."* [18, 44].

Geniox adını Kafkas kökenli bir etnonim olarak ilk kez P.K. Uslar ele almıştır. Ona göre, "Geniox" kelimesi, Yunanlar tarafından bozulmuş bir Adigece *"Gannoaçe*" olabilir; bu kelime, Adige halkının Lezgileri adlandırdığı şeklidir. Ancak, İ. Orbeli'nin belirttiği gibi, Lezgilerin kendileri bu adı bilmemektedir [18, 42, 43]. P. İngorokva ise Genioxların adını Gürcüce "tsxeni → geni" (at) kelimesinden türeyen "voznichi" (arabacılar) olarak yorumlamıştır [55, 178]. Ayrıca, Saniglerin adının da "Geniox" adının bir varyantı olabileceğine dair bir görüş bulunmaktadır. Özellikle G. Melikişvili şöyle yazmaktadır: *"Ses yapıları bakımından bu adlar birbirine oldukça yakındır. 'S' ve 'H' seslerinin yer değiştirmesi diğer kabile adlarında da görülmektedir (örneğin, 'Sper' ve 'Hiber')."* [345, 91].

Yukarıda belirtildiği gibi, "Geniox" adının "Eniox" ve "İniox" gibi varyantları vardır. Bunlar büyük olasılıkla "Geniox" kelimesinin başındaki "g" veya "h" sesinin asimilasyonu sonucu ortaya çıkmıştır. Kelimenin kökü, Antik Yunancadaki "genio" (hevio) olup, buradan etnonimin "-h" eki almış hali olan "genio-h" (karşılaştır: zi-h, abas-h, mos-h, kol-h vb.) türemiştir. Görünüşe göre, "genio" etnonim kökü, fonetik kurallarına göre kısalmış bir Abhazca kelime olan "**gaianu**"dan (kelimenin tam anlamıyla "deniz kıyısında bulunanlar") gelmektedir. Burada "**ga (a-ga)**" "deniz kıyısı", "**ianu**" ise "bulunan" anlamına gelir (karşılaştır: amyüa ianu "yolda olan", Apsnı ianu "Abhazya'da yaşayan" vb.). Öyle görünüyor ki, Abhazca "gaianu" veya "genou", Antik Yunan şehri "**Gienos**"un adının da temelini oluşturmaktadır (şehir hakkında bkz. [591]). Daha önce de belirtildiği gibi, Abhazca kök "**a-ga**" "**agara//agar**" (deniz kıyısı) kelimesinden, kıyı bölgesinin adları olan "**Egır//Eger//Egrisi**" ile deniz kıyısı sakinlerinin adları olan "**agarua**" (agarıuaa'dan) ve "**gouaa//gouraa**" (Korakslar'e bakınız) türemiştir.

Genioxlarla bağlantılı olarak, Abhazlardaki şu soyadları da dikkat çekmektedir: **Gen** çoğul: **Genar** (yazılış: Genaba), Abazalarda **Genov**. **İn** çoğul: **İnar** (yazılış: İnarba); **İn-apş** (kelimenin tam anlamıyla "Kızıl İn"), yazılış: İnapşba; **Gun** soyadı, yazılış: Gunba (varyant: Gumba), Abazalarda: **Gonov**.

Ayrıca, Abhazya'daki şu yer adları da özel ilgi uyandırmaktadır: **Gen-rıpş // Gin-rıpş** (Suhum bölgesi) "Genlerin (Ginlerin) sınırı"; **Kin-rıpş** (Gudauta bölgesi, Genrıpş ile karşılaştırınız) "Kinlerin sınırı"; **Genaraa rkuara** (Oçamçıra bölgesi) "Genlerin de-

resi"; **Genadz** (Gulrıpş bölgesi dağlarında bir dere) "Genların deresi (suyu)"; **Genaraa rdzıix** (Gudauta bölgesi) "Genların pınarı".

Öte yandan, şu dilbilimsel gerçek oldukça önemli ve anahtar niteliğindedir: Bilindiği gibi, Yunanlar Genioxları aynı zamanda "**kamaritler**" olarak da adlandırıyorlardı; bu ad, Genioxların denizde kullandıkları "**kamara**" adlı teknelerden gelmektedir. Geniox teknelerinin adı olan "kamar" kelimesi, Abhazcadaki "**amar**" (tekne, kayık; çoğul: amarkua) kelimesinden ayrı düşünülemez. Bu kelime günümüzde dokuma tezgâhının mekiği veya metaforik olarak dikiş makinesinin mekiği anlamında kullanılmaktadır. Görünen o ki, Abhazca "amar" kelimesi, tıpkı Rusça "çelnok" (mekik) gibi, hem "denizde kullanılan tekne" hem de "dokuma tezgâhının mekiği" ve metaforik olarak "dikiş makinesinin mekiği" anlamlarını taşımaktaydı. "Amar" (tekne) kelimesinin çoğul hali olan "**amarkua**" (mekikler) ve Abhazca denizcilik terimi "**apra**" (yelken) [357, 87, 143], komşu Megreller ve Gürcüler tarafından da ödünç alınmıştır.

"Amar" teriminin önündeki "a" sesi, bir çıkış sesi olarak algılanabilir ve bu nedenle "k" gibi duyulabilir, dolayısıyla "amar", "kamar" olarak seslendirilebilir. Ancak başka bir ihtimal daha vardır: "Amar" kelimesi, aslında içine iplik yumağı sarılı dokuma mekiği anlamına gelen "**hamar**" kelimesinden türemiş olabilir. "**Hamar**", kelimenin tam anlamıyla "iplik (eğirme) içeren" demektir "**aha**" (eğirme, iplik) ve "**mar** (a-mar-a)" "içermek, sahip olmak" köklerinden gelir. Başlangıçtaki "h" sesinin asimilasyonu sonucu "hamar", doğal bir şekilde "amar"a dönüşmüş olabilir. Bu durumda, dokuma tezgâhı mekiğinin adının, benzer bir su taşıtı olan tekneye (kayık) aktarıldığı açıktır. Böylece, Abhazca "amar" veya "hamar" ile Yunanca kayıtlardaki "kamar" kelimelerinin özdeş olduğunu söylemek mümkündür. Dubois'a göre, bu kelime Çerkeslerde de tekne adlarından biri olarak korunmuştur [7, 58].

Ayrıca dikkat çekici bir nokta, Abhazlar ve Abazalarda "tekne" ve "güneş"in aynı kelimeyle ("amar", Abazaca: "amar", Abhazca: "amra" güneş) ifade edilmesidir. Tıpkı Mısırlılarda "Ra" adının hem güneş, hem de tekne anlamına gelmesi gibi (yukarıya bakınız).

Son olarak, M.S. II. yüzyılda yaşamış Dionysios'un Geniox-kamaritler hakkındaki şu ilginç aktarımını da belirtmek gerekir: *"Kafkasya kıstağında yaşayan büyük kamarit kabilesi, bir zamanlar Hint Savaşı'ndan dönen Baküs'ü misafirperverce karşılamış ve onunla birlikte kutsal bir horon kurup geyik derisinden önlükler giyerek 'Evoe, Baküs!' diye bağırmışlardır."* [303, 184; 18, 258]. Bize göre, Dionysios'un bu anlatısında Baküs efsanesi ile yazarın aşina olduğu Geniox-kamaritlerin ritüel horonu birleştirilmiştir.

Bunun nedeni, horon sırasında söylenen "Evoe, Baküs!" çağrısının Baküs'ün adını anımsatması olabilir. Aslında burada, denizci-kamaritlerin ritüel horonundan bahsediliyor olabilir. Dionysios'un aktardığı "Evoe, Baküs!" çağrısı, Abhazca "**Uax**" (kelimenin tam anlamıyla "çekin, kürek çekin"; çoğul: "**Şüax**" "çekin, kürek çekin") ile bağlantılı olabilir. Bu çoğul form ("Şüax"), Abhaz denizci şarkısı "**Şüax amarca**"nın ("Шəах амарԥьа!") nakaratında da yer almaktadır. "**Amarca**" kelimesi ise şüphesiz "**amar**" (kamar veya hamar) teknesinin adıdır; sonundaki "-ca" eki ise, insan çoğul eki olan Abhazca "**-çüa**" (цəа) ekinin değişmiş bir formu olabilir (karşılaştır: atşı (açı) "at", açı-çüa (аҽцəа) "atlılar, süvariler"). Aynı zamanda "-ca" eki, "insan, halk" anlamında Abhazcada mevcuttur: **acü**ı (аʒəы) "bir kişi", yü-ca (ԥыцьа) "iki kişi", aca-r (aca-r) "bir-çok insan". Dolayısıyla "amarca", "kamaritler" (tekneciler, deniz savaş birliği) ile eş anlamlıdır. "**Hai (veya Ahahai) amarca!**" ifadesi, başlangıçta denizcilerin savaş narası, daha sonra ise herhangi bir eylemi teşvik eden bir çağrı olmuştur. "Amarca" kelimesi, Abhazların komşuları olan bazı halkların dillerinde de bulunmaktadır: Kabardeycede: **marje, marj** "çağrı, nara" anlamında bir ünlem; Osetçede: **amarca, yamarca** teşvik edici bir ünlem (Abaev'e göre Gürcüce "marj" (galip gelmek) kelimesinden türemiştir; buradan Gürcüce "gamarjoba" selamlaşma); Karaçay-Balkarca ve Çerkesçede: **marca, marja** "lütfen" (hitap); Nogaycada: **marje** bir grup insana hitap veya çağrı ifade eden bir ünlem.

8. Axeya ve Axeyler

Pseudo-Skylaks (M.Ö. IV. yüzyıl), Axeya ve Axeyleri, Toretler ile Genioxlar arasında konumlandırır: *"Toretlerin ardında ahe halkı, Axeylerin ardında ise Geniox halkı yaşar."* [295, 242]. Axeylerden ayrıca Diodorus Siculus (M.Ö. IV. yüzyıl) [358, 188], Aristoteles (M.Ö. IV. yüzyıl), Diogenes ve diğer antik yazarlar da bahseder. Artemidoros'a (M.Ö. II-I. yüzyıl) göre Axeyler, günümüzdeki Tuapse'den güneye, Soçi bölgesine kadar uzanan sahil şeridinde yaşamaktaydı [249, 281; 295, 242]. Strabon ise şöyle yazar: *"Sindika'nın ötesinde Axeyler, Zigler, Genioxlar yaşar..."* [299, 209].

Aynı yazar, Artemidoros'a atıfta bulunarak, *"Axeylerin kıyı şeridi 500 stadion, ardından Genioxların kıyısı 1000 stadion uzunluğundadır"* [299, 214, 215] der. M.S. I. yüzyılda Pomponius Mela [351, 118] ve Plinius Secundus da Axeylerden söz eder. Plinius'un aktardığına göre, *"Valllerden ve Svanlardan (veya Sava'lardan) Pontus'a kadar uzanan bölgede çok sayıda İnioxi ve ardından Axey kabilesi yaşar"* [351, 179, 182].

Arrian (M.S. II. yüzyıl), Mithridates'in (M.Ö. 67'de) *"Genioxların ülkesinden dostane bir şekilde geçtiğini, ancak Axeyleri yenilgiye uğratıp takip ettiğini"* yazar [18, 283].

Bu bilgiden, Mithridates'in Axeyleri mağlup etmesiyle Axeya'nın etno-politik bir birlik olarak varlığını sonlandırdığı ve Axeylerin zamanla unutulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, M.S. II. yüzyılın ilk yarısında Appian, Claudius Ptolemy [304, 249] ve Dionysius [303, 184] hala "Axeyler" terimini kullanırken, çağdaşlarından Arrian'ın Kafkasya'nın Karadeniz kıyısı halkları listesinde Axeyler geçmez. Onların yerine "**Sanigler**"i koyar ve Saniglerle Zixler arasındaki sınır olarak Acheius (Şahe) Nehri'ni gösterir. Ayrıca, "**Eski Axeya**" adlı bir bölgeden bahseder; burası Eski Lazika ile Pagr (Gelencik) limanı arasında yer alır [223, 271, 272].

Antik yazarlara (Diodorus Siculus, Aristoteles, Tacitus, Ovidius, Strabon vb.) göre Axeyler, tıpkı Genioxlar gibi, usta denizcilerdi ve korsanlıklarıyla sadece Kafkasya kıyılarında değil, tüm Karadeniz'de ün salmışlardı [24, 185]. Aynı zamanda savaşçı bir halk olarak da tanımlanırlar [61, 175].

Axeylerin kökenine dair antik ve sonraki literatürde çeşitli görüşler mevcuttur. Strabon şöyle der: *"Anlatılanlara göre, Iason'un mürettebatından Fthiotisli Axeyler buradaki Axeya'ya, Lakonialılar ise Genioxia'ya yerleşmiştir."* [299, 213]. Appian ise Axeylerin, Truva'dan dönerken kaybolan ve *"barbarlardan çok çeken eski Yunanlar"* olduğuna dair bir efsane aktarır [223, 285]. Dionysius Periegetes (M.S. II. yüzyıl) da Kafkas Axeyleri hakkında şunları yazar: *"...savaşçı Axeyler, bir zamanlar güney ve batı rüzgârlarının etkisiyle Xanthos ve İda Dağı'ndan buraya, (Truva) Savaşı sonrasında kralı Aretius'un oğlunu takip ederek gelmişlerdir. Komşuları Genioxlar ve Zigler de Pelasg kökenlidir."* [61, 175].

Bazı modern araştırmacılar Axeya'yı Hitit kaynaklarındaki "**Axiyava**" ile özdeşleştirir [295, 242]. Diğerleri, özellikle Kiessling ve bir grup Gürcü bilim insanı, Axeyleri Kerketler, Genioxlar gibi Kartvel kabilelerinden sayar [345, 88, 89; 61, 25]. Ancak Ş.D. İnal-ipa'nın haklı olarak belirttiği gibi, Homeros'un Yunan Axeyleriyle (hele Kartvel kabileleriyle) hiçbir alakası olmayan Kafkas Axeylerinin, eski Abhaz kıyı kabilelerinden biri olduğundan şüphe edilemez [24, 188]. İnal-ipa, görüşünü Abhaz toponimisiyle destekler: *"...Gagra'dan Adler'e kadar uzanan sahil şeridi, eski Abhazlar tarafından hala '**Axa**' olarak adlandırılır. Yakınlarda, Bzıb Nehri'nin yukarılarında '**Axba** (Axba soyunun yerleşimi)' adlı bir bölge ve bu nehre dökülen '**Axey**' adlı bir dere bulunur. Kuzeybatı Abhazya'da lokalize edilen savaşçı Axeyler, birçok araştırmacı tarafından eski bir Abhaz kabilesiyle ilişkilendirilir (karşılaştır: günümüze kadar bu bölgede varlığını sürdüren Xibba ve Axba gibi Abhaz soyadları)."* [24, 188, 189].

Ünlü Kafkasolog A.N. Genko, Axeyleri Şapsığ topluluğu "**Guaye**" ile özdeşleştirir.

V.İ. Voroşilov bu görüşe katılarak şöyle yazar: *"...XIX. yüzyılın ortalarındaki 'Aguyya' etnonimi ve günümüzdeki 'Agoi' toponimi de antik 'Axey' köküne dayanır. Aynı Arrian, Şahe Nehri'nin ağzında yer alan 'Acheunt' kentinden bahseder; bu adın kökeninde de Axeylerin etnonimi açıkça görülür. XIX. yüzyılda (1864 öncesi) Psezuapse-Şahe arasında yaşayan Şapsığ alt grubunun adı 'Goy' veya 'Guaye' idi."*

Voroşilov ayrıca, "'Hoi'ler muhtemelen Axeylerin ta kendisidir" der [96, 43]. Ancak etnonimlerin dilbilimsel açıdan özdeşliği (Axey ↔ goy, guaye, aguyya) tartışmalıdır. N.G. Volkova, "**Axey**" etnoniminin kökenini Adıgece "**hı**" (deniz) köküne, Abhaz-Abaza "-a" öneki ve Yunanca "-oi/ei" son ekinin eklenmesiyle oluştuğunu öne sürer [362, 34]. Ancak bu konuda en ikna edici açıklamalar Ş.D. İnal-ipa'ya aittir. İnal-ipa, Abhazların Gagra-Adler bölgesini "**Axa**" olarak adlandırdığını doğrularken, bu kelimenin Abhazcada "**yukarı, baş kısmı**" anlamına geldiğini belirtir: "**adzı axa**" (nehirin yukarı kısmı), "**axı-uaa**" (köyün veya ülkenin yukarı kesiminde yaşayanlar), "**axı-aamsta**" (baş asilzade) [74, 163].

Abhazların geçmişte "**Axa**" olarak adlandırdıkları bölgeyi ikiye ayırdıkları düşünülmektedir: **Axa** veya **Axadu** ("Büyük Axa"), Arrian'ın "**Eski Axeya**"sına (Gelencik'ten Şahe Nehri'ne kadar) karşılık gelir. **Axaxuçı** ("Küçük Axa") "**Axaxça**" sıradağının adında korunmuştur ("Axa + xuçı" (küçük). "**Açaç**" ise daha eski bir formdur ve "**Axaçpsou//Ahçıpsou**" (günümüz Abhazcası: "**Ahçıpsı**" veya "**Hahçıpsı**") topluluğunun adında görülür. Bu ad, "**Küçük Axa'nın Abhazları**" anlamına gelir ("Axaç" + "psou" [Abhazlar]). **Axaç** kökü, Pshu bölgesinin adı olan "**Ahçıpsxu**", "**Ahçıpsxou**" [364, 347, 472] ve burada yaşayan "**ahçıpsxular**" [364, 127] ile de bağlantılıdır. Dolayısıyla, Kuzeybatı Kafkasya'nın antik etnotoponimi "**Axeyler**", büyük olasılıkla Abhaz-Abaza coğrafi terimi "**axa/aha**"dan türemiştir ve Yunanca "-oi/ei" [96, 12] veya Adıgece iyelik eki "-y" ile birleşmiştir. Ş.D. İnal-ipa, "**Axa**" ile birlikte "**Xiaa**" (tekil: "**Xibba**", "**Axibba**") soyadını da Axeylerle ilişkilendirir. Ancak bu adın "**axii**" (kuyumcu) kelimesinden geldiği iddia edilir. İnal-ipa'ya göre, "**Axeyba**" (Türkiye'de yaşayan) prens-soylu ailesi de "**Axa**" soyadından türemiştir ("Axa + i + ba" = "Axa'nın oğlu") [74, 219, 236].

VIII. BÖLÜM

M.Ö. I. YÜZYILDAN M.S. VII. YÜZYILA KADAR GÜNEYDOĞU VE DOĞU KARADENİZ'İN ETNOPOLİTİK YAPILARI

§ 1. M.Ö. I. Binyılın Sonu ve M.S. I. Yüzyıl Uluslararası İlişkilerinden Kesitler

M.Ö. I. binyılın sonu, Küçük Asya'da büyük siyasi çalkantılara sahne oldu. Bu dönemde Seleukos Devleti'nin Roma ile mücadelesi, zayıflayıp dağılması, M.Ö. II. yüzyıl başlarında Ermeni krallıklarının yükselişi ve fetihleri, Pontus Devleti'nin güçlenmesi, Pontus-Roma çatışması ve Roma İmparatorluğu'nun genişlemesi, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'in M.Ö. II-I. yüzyıllardaki etnopolitik yapısını derinden etkiledi.

Daha önce de belirtildiği gibi, M.Ö. II. yüzyılda Güneydoğu Karadeniz kabileleri sırasıyla Küçük Ermenistan ve Pontus egemenliğine girdi.

M.Ö. II. yüzyılın başlarında Pontus, önemli bir güç haline gelmişti. Yüzyılın ilk yarısında Pontus Kralı I. Farnakes, Sinop'u ele geçirerek başkentini buraya taşıdı. Komşu Küçük Ermenistan, daha önce Güneydoğu Karadeniz'in birkısmını kontrol etse de fiilen Pontus'a bağımlı hale geldi.

M.Ö. II. yüzyıl sonlarında Pontus Kralı VI. Mithridatis Eupator döneminde Küçük Ermenistan ve Kolhis, Pontus'a bağlandı. Aynı dönemde Mithridatis, Olbia ve Chersonesos ile ittifaklar kurup Bosporos Krallığı üzerinde hâkimiyet sağlayarak Kuzey Karadeniz'deki konumunu sağlamlaştırdı. Batı Karadeniz kıyılarında da nüfuz kazanmaya çalışan Mithridatis, bölge halklarını doğrudan boyunduruk altına alamayacağını anlayınca, ittifaklar kurarak ve paralı asker toplayarak onları kendi saflarına çekmeye odaklandı. Böylece VI. Mithridatis Eupator, tüm Karadeniz halklarının hükümdarı veya müttefiki haline geldi [301, 322, 323, 364]. Mithridatis, Küçük Asya'nın birçok bölge-

sini de kontrol altına almayı başardı. M.Ö. 88 yılına gelindiğinde, Küçük Asya'nın tamamı, Hellas ve Karadeniz kıyıları onun hâkimiyetine girmişti [301, 365].

Mithridatis'in bir politikacı ve hükümdar olarak en önemli avantajlarından biri, çok dilli olmasıydı. Plinius Secundus'un aktardığına göre, *"Döneminin en büyük kralı Mithridatis... 22 dil konuşabilen tek ölümlüydü ve 56 yıllık saltanatı boyunca kendisine tabi kabilelerden hiç kimseye tercüman aracılığıyla hitap etmemiştir"* [351, 194].

Mithridatis'in başlıca müttefiki, o dönemde gücünün zirvesinde olan **Ermeni Kralı II. Tigranes** idi. II. Tigranes, M.Ö. 95'te Sophene'yi topraklarına kattı. Ardından bir dizi Alban sınır bölgesini ele geçirerek dağılmakta olan Seleukos İmparatorluğu topraklarını işgale başladı. Bu amaçla Akdeniz kıyılarına ilerleyen Tigranes, Suriye, Fenike ve ovalık Kilikya'yı hâkimiyeti altına aldı [301, 420]. İberya ve Mosx Ülkesi de Ermenistan'a bağlandı [249, 304].

Roma İmparatorluğu, Ermenistan ve Pontus'un bu denli güçlenmesine kayıtsız kalamazdı. Romalılar, Mithridatis'e ilk büyük darbeyi M.Ö. 87'de Yunanistan'da vurarak ordularını bozguna uğrattılar. M.Ö. 85'te imzalanan Dardanos Antlaşması ile Mithridatis, Küçük Asya'daki tüm fetihlerinden vazgeçmek zorunda kaldı. Ancak M.Ö. 83'te Roma'daki karışıklıklardan faydalanarak ikinci bir savaş başlattı ve Kapadokya'nın önemli bir bölümünü geçici olarak ele geçirdi [301, 367].

M.Ö. 73'te üçüncü kez Roma'ya savaş açan Mithridatis, bu kez kesin bir yenilgiye uğradı. M.Ö. 70'e gelindiğinde Romalılar, Pontus Krallığı'nın neredeyse tamamını kontrol altına almıştı. Aynı dönemde Mithridatis'in oğlu Mahares ile ittifak kurarak Ermenistan'a karşı askeri hazırlıklara giriştiler. M.Ö. 69-68'de başlayan bu savaşlar sırasında Mithridatis, Roma'nın Ermenistan'la meşguliyetini fırsat bilerek 8.000 kişilik bir orduyla krallığına döndü ve bölgedeki Roma güçlerini yendi. Bu sırada Lucullus komutasındaki Roma ordusu, Ermenistan'ın başkenti Tigranakert'i yağmaladı; bu zaferle Ermenistan güneydeki tüm fetihlerini kaybetti ancak ülkenin kendisi tamamen boyun eğdirilemedi.

M.Ö. 66'da **Gnaeus Pompeius**, Mithridatis ve Tigranes'e karşı savaşı sürdürme görevini üstlendi. Pompeius'un orduları, M.Ö. 66 baharında Küçük Ermenistan topraklarında Mithridatis'in güçlerini dağıttı. Mithridatis kuzeye, Kolhis'e kaçmak zorunda kaldı. Dioskurias'ta kışı geçirdikten sonra M.Ö. 65'te Kuzey Karadeniz'e ulaşan Mithridatis, burada Roma'ya karşı yeni hazırlıklara girişti. Meot kabileleriyle ittifak kurdu ve kuzeyden dolanarak Bosporos Krallığı'nı yeniden ele geçirip oğlu Mahares'i kovdu. Ancak daha fazla ilerleyemedi ve M.Ö. 63'te intihar ederek hayatına son verdi [301,

376].

Mithridatis'in ordularını mağlup eden Romalılar, M.Ö. 66'da Ermenistan'a yöneldi. II. Tigranes, durumun farkına vararak Pompeius'a teslim oldu. Kısa süre sonra Pompeius, İberya, Mosx Ülkesi ve Phasis Ülkesi'ni (Kolhis) Roma'ya bağladı. Böylece Küçük Asya, Transkafkasya, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz halklarının kaderini derinden etkileyen M.Ö. I. binyıl sonunun çalkantılı olayları sona ermişti. Bu dönemde halklar göç etmiş, etnik ve etnopolitik sınırlar değişmiş, yeni etnik adlar ortaya çıkmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi, bu olaylar –özellikle Mithridatis'in faaliyetleri–, eski bir Abhaz topluluğu olan **Mosxların** (Masxlar, Basxlar veya geç dönem kaynaklarındaki adıyla Misimianlar) Mtsheta Krallığı'ndan Kuzey Kolhis'e göç etmesiyle ilişkilendirilir [350, 265]. Bu göçün, ele geçirdiği topraklardaki halkları sürgün etme geleneği olan Ermeni Kralı II. Tigranes'in politikalarından kaynaklandığı düşünülebilir. Mosxların yer değiştirmesi, aynı zamanda M.Ö. 40'larda Bosporos Kralı Pharnakes ve ardından Caesar tarafından Pharnakes'in krallığıyla ödüllendirilen Pergamonlu Mithridatis'in Mosx Ülkesi'ne düzenlediği seferlerin sonucu olabilir. Strabon, Mosx Ülkesi'ndeki *"zengin Leukothea tapınağının"* yağmalanmasından bahseder [249, 304].

Güneydoğu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde M.Ö. II–I. yüzyıllarda çarpıcı değişimler yaşanmaktadır.

§ 2. M.Ö. I. Binyıl Sonu ve M.S. I. Yüzyılda Kolhis

M.Ö. III-II. yüzyıl dönümünde Seleukosların zayıflamasıyla birlikte Doğu Karadeniz'in kıyı bölgeleri, Güneydoğu Karadeniz ve çevresindeki Helenistik merkezlerin etkisi altına girdi. Kısa süre sonra, VI. Mithridatis Eupator döneminde Phasis Krallığı veya Kolhis, Pontus Krallığı'nın bir parçası haline gelerek yerel yönetimini kaybetti. Strabon bu konuda şunları yazar: *"Bu ülkenin antik çağdaki şanı, Medya'ya kadar ilerleyen Iason'un seferini ve ondan önceki Phriksos'un yolculuğunu anlatan mitlerle kanıtlanmıştır. Sonraki krallar, eyaletlere bölünmüş bu toprakları yönettiler ancak özel bir güce sahip değillerdi. Mithridatis Eupator'un yükselişiyle birlikte ülke onun hâkimiyetine geçti; vali olarak her zaman yakınlarından biri atanırdı. Bunlardan biri de annemizin babası tarafından amcası olan Moafernes'ti... Donanmanın organizasyonu için krala en önemli destek buradan geliyordu."* [299, 216]. Appianus'un aktardığına göre, M.Ö. 83'te Kolhlar (yani Phasianlar) Pontus Krallığı'ndan ayrılmaya çalıştı. Bu isyanı bastıran Mithridatis, Kolhis'e oğlu (aynı adı taşıyan Mithridatis) atadı. Ancak oğlunu ihanetle suçlayarak *"altın zincirlere vurdurmuş ve kısa süre sonra idam ettirmiştir"* [223,

283]. Görünüşe göre, onun ardından Kolhis'i "Oltak" adlı bir yönetici (çağdaşı İberya Kralı "Artak" ile isim benzerliği dikkat çekicidir) yönetti. İşte bu yönetici döneminde Pompeius, M.Ö. 65'te Mithridatis'in ordularını yenerek Kolhis'i ele geçirdi.

Oltak, "İskit kökenli Olkaba" olarak tanımlanır ve Lucullus ile Mithridatis arasında denge politikası gütmüştür [223, 284]. Plutarxos ise onu *"Meotislilerin Dandarii kabilesinden"* olarak niteler: *"Mithridatis'in ordusunda Dandarii kabilesinin lideri Oltak (Olkaba) vardı; savaşta güç ve cesaret gerektiren her durumda öne çıkan, zekâsı ve nezaketiyle tanınan biriydi. Bir akrabasıyla sürekli çatışma halindeydi ve Lucullus'u öldürerek Mithridatis'e büyük bir hizmette bulunacağına söz verdi..."* [299, 281]. Appianus'a göre, *"başka bir İskit olan Sobodak'ın Lucullus'a geçmeyi planladığını Mithridatis'e bildirmiş, Sobodak yakalanmıştır*" [223, 284].

Pompeius, M.Ö. 65'te Mithridatis ve İberyalıları yenerek Kolhis'i kontrol altına aldığında, Oltak (Olkaba) hala yöneticiydi. Pompeius, ordusuyla İberya üzerinden Kolhis'e girdi. Cassius Dio, *"Phasis Nehri boyunca ilerleyen Pompeius'un, Kolhlar ve komşularının topraklarını geçerken bazen ikna bazen de tehdit yöntemlerini kullandığını"* yazar. Sonunda Phasis şehrine ulaştı ve burada Pontus'u koruyan filo komutanı Publius Servilius tarafından karşılandı [249, 299, 300]. Kısa süre sonra Pompeius'un Roma'daki zafer alayında *"Kolhların asa taşıyıcısı (skeptux) Oltak"* da yer aldı [249, 300]. Aynı yıl Pompeius, Oltak'ın yerine **Aristarxos** (M.Ö. 65-47) adlı birini atadı. Avrupa kaynakları onu "kral" olarak anar [249, 301]. Onun döneminde Kolhis'te, bu kez Yunanca *"Kral Aristarxos, Kolhis Hükümdarı"* yazılı sikkeler basıldı [15, 63]. Aristarxos'tan sonra (M.Ö. 47 civarı) Kolhis, artık bir Roma eyaleti bile değildi.

M.Ö. I. yüzyıl sonu ile M.S. I. yüzyıl başlarında Kolhis, Roma'nın Pontus eyaletine bağlıydı ve önce Pontus Kralı Polemon I, ardından eşi Pythodoris tarafından yönetildi.

G.A. Melikişvili'ye göre, Kolhis'te yerel yönetimin çöküşü ve Pontus'un yüzeysel hâkimiyeti, dağlık bölgelerde kabile düzeninin çözülmesiyle birlikte, ovalık ve kıyı kesimlerine yönelik göç dalgalarının önünü açmıştır [345, 366]. Buradan hareketle, M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyılda Karadeniz halklarının kıyı boyunca yer değiştirmesi ve yeni krallıkların ortaya çıkışının, daha önce bahsedilen Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'in siyasi durumundan kaynaklandığı açıktır.

Ancak M.S. I. yüzyıl başlarında bile Strabon, Kolhis'teki etnik yapının büyük ölçüde değişmediğini belirtir. Kuzeybatıdan doğuya doğru sıraladığı halklar şunlardır: **Genioxlar** ("dört kral tarafından yönetilen" [299, 211]), onlara bağlı skeptuxlar, *"Büyük Pitiunt'tan Dioskurias'a kadar 360 stadion"*, **Kerketerler**, **Mosxlar**, **Kolhlar**, yukarı-

daki **Fthirophaglar** (bit yiyenler) ve **Soanlar (Sanlar)** [18, 253], Kafkasya'nın diğer küçük halkları [299, 214]. Strabon, *"Dioskurias'ın ötesinde Kolhis'in geri kalan kıyı şeridi ve ona bitişik Trapezus uzanır" der [299, 215]. Burada ilk kez "Soanlar (Sanlar?)"* adı geçer, ancak bu onların daha önce bölgede olmadığı anlamına gelmez. Ne yazık ki, Strabon'un birçok önemli ifadesi hem antik hem de modern yazarlar tarafından farklı yorumlanmıştır. Özellikle Dioskurias kentinin konumu ve Svanların lokalizasyonu tartışma konusudur. Greko-Romen yazarlar, Dioskurias'ı Karadeniz'in antik kentlerinden biri olarak anar ve coğrafi bir referans noktası olarak kullanır. Kentten ilk kez M.Ö. IV. yüzyıla ait Pseudo-Skylaks'ın metninde bahsedilir: *"Onların (Abhaz Gelonlarının) ötesinde Kolh halkı, Dioskurias kenti, Hellen kenti Hyen ve Hyen Nehri, Xerubios Nehri, Xors Nehri, Xari Nehri, Phasis Nehri ve Hellen kenti Phasis bulunur... Buradan 180 stadion içeriye, Medea'nın doğduğu büyük barbar kenti [Aia] uzanır."* [295, 242].

Skylaks'ı takiben M.Ö. III. yüzyıl tarihçisi Timosthenes *de "Dioskurias'ta 300 farklı dil konuşan halkın bir araya geldiğini"* iddia eder [18, 274].

M.S. II. yüzyılda Charax Pergamon, *"Argonautlardan bir geminin kaybolduğunu ve Dioskurların arabacılarının, 'Genioxlara ve Tindaritlere, Pontus'un en uç köşesindeki Dioskuris ülkesine adlarını verdiklerini'"* yazar [18, 279, 280]. Çağdaşı Nikanor Alexandris ise *"Pontus'taki Dioskurias kenti, aynı zamanda Sebastopolis olarak da bilinir; eski adı Aia'dır. Sakinlerine Dioskurlular denir"* der [420, 213]. Herodianos (M.S. II-III. yüzyıl) da *"Sebastopolis, Pontus'ta bir adadır; aynı zamanda Dioskurias ve eski adıyla Aia"* [304, 250, 251] ifadesini kullanır. Bu bilgiler, M.S. VI. yüzyıl yazarı Stephanus Byzantinus tarafından tekrarlanır [61, 189]. Ancak Strabon ve Plinius'un verileri, "Abhaz" şehirleri Dioskurias ve Sebastopolis'in konumuna ilişkin bu bilgilerle çelişmektedir. Strabon'a göre Dioskurias, Pitiunt'tan 360 stadion uzaklıktadır, bu da Kodor Nehri'nin sol kıyısı yakınlarındaki deniz kenarında bulunan Skurça'ya işaret eder. Plinius ise Dioskurias ve Sebastopolis'i farklı şehirler olarak anlatır. Oldukça doğru bir şekilde Sebastopolis'i modern Sohum şehrinin yerine konumlandıran Plinius, Dioskurias'ı (onun döneminde artık var olmayan bir şehir) bundan 30 mil güneydoğuya, yaklaşık Kındıh köyü ile Mıku (Muk) Nehri arasındaki sahil şeridine denk gelen bir mesafeye yerleştirir [61, 172]. Burada Dioskurias'ı Anthemunta (?) Nehri üzerine konumlandırır ve buranın artık ıssız bir bölge olduğunu söyler [351, 179].

Aynı zamanda, Strabon'un anlatımına göre, onun bildiği iki Dioskurias vardı: biri Kodor Nehri'nin sol kıyısında, Pitiunt'tan 360 stadion uzaklıkta, diğeri ise Phasis'in sağ kıyısında, Xares Nehri üzerindeydi. Şöyle yazar: *"Dioskurias yakınlarında Xares Nehri*

akar" [299, 217]. Phasis'in sağ kıyısındaki bu nehir birçok antik yazar tarafından bilinmektedir: Xarios [295, 242] veya Arios [61, 160] Psödo-Skylaks; Xares [299, 217] Strabon; Xarient [351, 179] veya Xarien [61, 171] Plinius; Xariusta [304, 251] Batlamyus; Xarient [223, 269] Arrian, vb. Akademisyen S. Canaşia bu nehri, Phasis'in ağzına en yakın sağ kolu olan Tshivi Nehri ile özdeşleştirir [419, 273]. Ancak bizim görüşümüze göre, böyle bir nehir Tshivi'ye en yakın olan Tehuri Nehri de olabilir ya da Phasis'in sağ kolu da olabilir. Tarihçi G.D. Gumba da aynı görüştedir [322, 86, 88].

Antik yazarlar neredeyse ağız birliği etmişçesine, Argonautlar'ın tam da Phasis Nehri'nin ağzına, efsanevi Kolhis başkenti **Aia'ya** ulaştıklarını belirtir. Aia, tüm araştırmacılar tarafından Bizans kaynaklarındaki "Arkeopolis" (Antik Şehir), Gürcü kaynaklarındaki "Tsixe-Goji" ve günümüzde Senaki'nin 17 km kuzeydoğusunda, Texuri Nehri'nin yukarı sol kıyısında yer alan Nakalakevi (Nokalakevi) ile özdeşleştirilir [249, 231, 343; 295, 242]. Bazen de Kutaisi şehriyle bağdaştırıldığı olur [61, 160, 518]. Bununla birlikte, Strabon'un zamanında artık "Aia" adında bir şehir yoktu. Strabon şöyle der: *"...Phasis Nehri yakınında hâlâ 'Aia' şehrinin yerini gösterirler ve herkes, Kral Aietes'in Kolhis'te hüküm sürdüğüne inanır; bu isim hâlâ kullanımdadır."* [420, 56]. Aynı bölgede, Xares Nehri yakınında Strabon, antik yazarlar tarafından Aia ile özdeşleştirilen ikinci bir Dioskurias'tan bahseder. Bu şehri anlatırken şunları söyler: *"Dioskurias'a gelenler arasında, pislikleri ve kirlilikleri nedeniyle 'bit yiyenler' (ftheirofaglar) olarak adlandırılanlar da vardır. Yakınlarında, temizlik konusunda onlardan pek farklı olmayan, ancak güç bakımından belki de bölgenin en güçlüleri olan* ***Soanlar*** *yaşar. Hatta Dioskurias'a hâkimdirler. Bir kralları ve üç yüz kişilik bir meclisleri vardır. Ordularının iki yüz bin kişiye kadar çıktığı söylenir, çünkü halkın tamamı savaşçıdır, aktif hizmette olmasalar bile. Ayrıca nehirlerinin altın taşıdığı ve barbarların delikli tekneler ve kıllı postlarla bu altını topladıkları anlatılır."* [299, 217].

Bu metinde önemli olan sadece Xares Nehri yakınındaki Dioskurias değil, aynı zamanda bu şehre hâkim olan Soanlar'dır. Strabon'un bahsettiği Svanların konumu, Plinius'un şu ifadeleriyle daha da netleşir: *"Eya, denizden 15.000 adım uzakta, Phasis'e çeşitli yönlerden Hippos ve Kyaneos gibi büyük nehirlerin döküldüğü yerde bulunur... Sonra başka bir nehir olan Xarient (Xaris–V.K.), tuzlular (saltiler) halkı –eskiden 'bit yiyenler' olarak bilinirdi– ve bir diğer halk olan Sanlar. Kafkaslar'dan Svanların bölgesinden geçen Hob Nehri akar. Daha sonra Roan Nehri ve Kegritika bölgesi gelir."* [351, 179]. Başka bir yerde ise şöyle yazar: *"Kafkas Geçitleri'nden (Daryal Geçidi – V.K.) Gurda Dağları'na kadar Valler ve* ***Svanlar*** *(yanlışlıkla 'Svavlar' olarak geçer) [352, 194] yaşar; bunlar medeniyetten uzak kabilelerdir, ancak madenlerden altın çı-*

karmayı bilirler. Onlardan Karadeniz'e kadar çok sayıda Heniohi ve daha sonra Axa boyları yaşar." [351, 182].

Gördüğümüz gibi, Svanlar yüksek dağlarda, Phasis Kolhis'i üzerinde yaşıyordu. Onlarla deniz kıyısı arasında kalan bölge ise "çok sayıda **Heniohi** ve sonra **Axa boyları**" tarafından işgal edilmişti.

Bu önemli bilgileri göz ardı eden bazı araştırmacılar (İ. Orbeli, G. Melikişvili vb.), yalnızca antik yazarların *"Dioskurias'ın Heniohilerin topraklarında kurulduğu"* ve Strabon'un *"Soanlar Dioskurias'a hâkimdir"* ifadelerine dayanarak, Heniohilerin Svanlar olduğunu iddia eder. Buradan hareketle, *"tüm Kuzey Kolhis'i, bugünkü Batı Abhazya'dan Soçi'ye kadar olan bölgeyi antik çağda Svanların işgal ettiği, bunun yer adlarıyla da doğrulandığı"* sonucuna varırlar. Oysa antik kaynaklar ve yerel toponomi [421; 93; 94], Svanların bu Karadeniz bölgesiyle, özellikle de Heniohilerle doğrudan bir bağlantısı olmadığını gösterir [18, 14, 35–52; 20, 134–137; 24, 184, 188 vb.].

Plinius'a göre, M.S. I. yüzyıl başlarında, Phasis Nehri ile Sebastopolis kalesi arasındaki Kolhis sahil kesimi, ilk kez yazar tarafından bahsedilen **Apsiller** tarafından işgal edilmişti. Onların ardında **Sanikler** ve sonra *"birçok isimle anılan Heniohi kabileleri"* yaşıyordu [351, 179]. Aynı zamanda, Apsillerin güneyindeki sahil kesiminde, Apsaros ve Phasis nehirleri arasında daha önce burada bilinmeyen **Heniohiler ve Lazlar** yaşamaya başlamıştı. Plinius şöyle yazar: *"Trabzon'dan 140.000 adım uzakta, ağzında aynı adlı kale bulunan Apsaros Nehri vardır. Bu bölgede dağların ardında İberya uzanır, kıyıda ise Heniohiler, Amprevtler, Lazlar yaşar. Akompseon, İsis, Mogros, Glubokaya nehirleri akar, ardından Kolh boyları, Matium şehri, Heraklius Nehri ve aynı adlı burun ile Pontus'un en ünlü nehri Phasis gelir."* [351, 178].

Plinius'un bu ifadesinden, M.S. I. yüzyılda bugünkü Çoruh Nehri'nin hâlâ "Apsaros" (Apsar) olarak adlandırıldığı ve nehrin sol kıyısında, ağzında aynı adı taşıyan bir kale bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, deniz kıyısında, eski Apsaros Kolhilerinin topraklarında, Apsaros (Çoruh) ile Kintriş veya Supsa (Mogros) nehirleri arasında Heniohiler, Amprevtler ve Lazların yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Kolhiler ise onlardan ayrı olarak anılmakta ve kabaca Mogros (Supsa) ile Phasis (Rion) nehirleri arasında, günümüzde Guria bölgesine denk gelen alanda yerleştirilmektedir.

Bu durum, yerli Kolhilerin (aynı zamanda Apsarlar, Fasianlar, Apsiller ve Egriler olarak bilinen) Phasis kıyılarına ve daha kuzeye doğru itildiğini göstermektedir. Muhtemelen bu, M.Ö. 83 yılında bastırılan anti-Mithridatis isyanının bir sonucuydu. Kolhilerden boşaltılan ve kabaca günümüz Acara bölgesine denk gelen topraklar, bahsedilen

Heniohiler, Amprevtler (aynı zamanda Amphitai [61, 171] olarak bilinirler) ve Lazlar tarafından iskân edilmiştir.

§ 3. Mahelonlar ve Geniohların Krallığı

M.Ö. I. binyılın sonlarında Güneydoğu Karadeniz kıyılarında, geleneksel olarak burada yaşayan etnik topluluklar arasında yeni yerleşimciler –**Geniohlar** ya da **San/Geniohlar**– ortaya çıktı. Bu topluluğu bu bölgede ilk kez I. yüzyılda Plinius Secundus (Yaşlı Plinius) tespit etmiştir. Özellikle şöyle yazar: *"...Trapezus'un (yani Trabzon'un–V.K.) ardından Armenoxaliblerin kabilesi yaşar ve Büyük Ermenistan, 30.000 adım mesafededir. Trapezus'a varmadan sahil boyunca Pixitis nehri akar, ardından da San/İnioh kabilesi gelir."* [351, 178]. Buna karşın, Strabon (M.Ö. 63 – M.S. 23) ve Pomponius Mela (M.S. 15–60) San/İniohlardan hiç söz etmez. Görünüşe göre, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz halklarını tarif ederken bu yazarlar, Plinius'tan farklı olarak, kendilerinden önceki kaynaklara dayanmışlardır.

Plinius'a göre, İniohlar (Geniohlar), Karadeniz kıyısında, Absar (Çoruh) Nehri'nin ağzı civarında ve daha ileride, esas nüfuslarıyla ("çok sayıda İnioh kabilesi") birlikte Phasis Nehri'nin (Rion) ötesinde yaşamaktadır [351, 178, 182]. Plinius'tan yaklaşık 50 yıl sonra, Antik Yunan tarihçisi ve Roma valisi Flavius Arrian, Güneydoğu Karadeniz'de yer alan Mahelon ve Genioh Krallığı'ndan söz eder [223, 270]. Bu yazarın bölge halklarına dair verdiği diğer bilgiler de oldukça ilginçtir.

Flavius Arrian, 131 yılı civarında Karadeniz'in Güneydoğu ve Doğu kıyıları boyunca yaptığı seyahatte şöyle yazar: *"Trapezuntlularla Kolhisliler komşudur, bunu Ksenofon da söyler. Ksenofon'a göre, Trapezuntlulara en çok düşman olan ve en savaşçı halk, Driller adını taşır. Ancak bana göre bunlar 'Sanlar'dır; bugün de oldukça savaşçı ve Trapezuntlulara düşmandırlar. Tahkim edilmiş yerleşimlerde yaşarlar; kralları yoktur ve uzun zamandır Romalılara vergi ödemekle yükümlüdürler. Ancak haydutlukları yüzünden bu ödemeleri aksatırlar; fakat Tanrı isterse artık düzenli ödeyeceklerdir, yoksa onları ülkeden çıkarırız. Yanlarında Makronlar (el yazmasında Mahelonlar–V.K.) ve Geniohlar yaşar; onların kralı* ***Anxial'dır****. Mahelonlar ve Geniohlarla Zidritler komşudur; onlar Farsman'a bağlıdır."* [223, 270].

Plinius Secundus (I. yüzyıl) ve Flavius Arrian'ın (II. yüzyılın ilk yarısı) bu önemli ve birbirini tamamlayan bilgilerine göre, I. yüzyılda Güneydoğu Karadeniz kıyılarında San/Genioh topluluğu ortaya çıkmakta ve bunların kurduğu Mahelon ve Genioh Krallığı oluşmaktadır.

Plinius'un "San/Genioh" etnonimini birlikte kullanması, görünüşe göre iki farklı halk –Sanlar ve Geniohlar– anlamına gelmez; Kessling'in de belirttiği gibi, Genioh soylu bir San boyunu, yani Genioh kabilesine mensup Sanları ifade eder [350, 269]. Bu, yerli Sanlar (Çanlar/Zanlar) ile ayırt edilmiştir. Arrian'a bakılırsa, II. yüzyılda "San" ya da "Sannik" etnonimi, daha önce Doğu Karadeniz'de bilinen "Genioh" etnoniminin yerini almış görünmektedir.

Güneydoğu ve Doğu Karadeniz kıyılarında M.Ö. I. binyılın sonunda ve M.S. I. yüzyılın başlarında gerçekleşen etnopolitik değişimler, öncelikle Pontus-Roma savaşlarının bir sonucudur. Bu çatışmada, Pontus kralı VI. Mithridates Eupator'un tarafında, Güneydoğu, Doğu ve Kuzey Karadeniz'in çoğu halkı yer almıştır. Bu halklar arasında en güçlülerinden biri Geniohlardır (ayrıntılar için bkz. Bölüm VII).

Görünüşe göre Mithridates, Güneydoğu Karadeniz'deki konumunu güçlendirmek amacıyla, Doğu Karadeniz'deki (bugünkü Abhazya) sadık ve savaşçı Geniohların bir kısmını bu bölgeye yerleştirmiştir. Geniohların, Mithridates'in Roma'ya karşı yürüttüğü savaşlara aktif şekilde katıldığı kesindir; nitekim Roma komutanı Gnaeus Pompeius şöyle der*: "...Beni fethedilmiş Arap, savaşçı İniohlar ve ünlü Altın Post'u çalmış Kolhisliler tanıdı"* [351, 147].

Ayrıca tesadüf değildir ki, yenilgiye uğradıktan sonra Mithridates, Pompeius'un takibinden kaçarak Kuzey Karadeniz'e giderken, M.Ö. 66 yılında kışı Dioskuriada'da (bugünkü Sohum civarı) Geniohların arasında geçirmiştir [18, 271; 351, 118]; ardından da Strabon'a göre dört krallığa bölünmüş olan bu kadim Genioh topraklarından sorunsuzca geçmiştir [299, 214]. Bu nedenle, söz konusu "Abhaz" Geniohlardan, güneydeki Geniohları ayırmak zordur. G.A. Melikişvili'nin [249, 227] düşündüğünün aksine, bu güney Geniohlar, Çıldır Gölü kıyısında yaşamış ve Urartu kaynaklarında M.Ö. VIII. yüzyılda geçen "İganieh" halkının torunları olamaz. Bu halkın, Mahelonlar ve Geniohlar Krallığı'nın kurucusu olduğu iddiası [235, 114, 213, 240] inandırıcı değildir. Krallığın adında geçen **"Mahelonlar"** etnonimi de birçok soruya neden olmaktadır. Bazı araştırmacılar bu ismi "Makronlar"ın bir varyantı olarak görmektedir. Ksenophon ve onu izleyen yazarlar, Makronların uzun süredir Güneydoğu Karadeniz'in dağlık bölgelerinde, Trapezus'un güneybatısında, Tibarenlerle komşu olarak yaşadığını belirtmişlerdir. Makronlar (veya Mahoronlar) son olarak I. yüzyılda Plinius tarafından şöyle anılır: *"[Termodont nehrinden sonra] Kep kabileleri, Halibler (Halıplar – V.K.), Kotior şehri, ardından Tibarenler, dövmeli vücutlu Massinler, Uzun Kafalılar kabilesi, Kerasus (Giresun) şehri, Kordula limanı, Behir kabileleri, Buxerler, Kara Nehir, Mahoron-*

lar ve Sidonlar kabileleri, Sidon nehri – bu nehir Polemonion şehrini (modern Fatsa) yıkar; bu şehir, Amisus'tan 120.000 adım uzaklıktadır." [351, 178].

Görüldüğü gibi, Makronların yaşadığı bu bölge, Mahelonlar ve Geniohların Krallığı'nın yer aldığı alanla büyük ölçüde ayrıdır. Krallık, modern Rize ve Atina (Pazar) civarındaki kıyı şeridini kapsamaktadır [249, 331]. Aynı zamanda, anlaşılıyor ki, bu dönemde "Makron" etnonimi artık unutulmaya yüz tutmuştur. Bu yüzden Strabon, Pomponius Mela ve Flavius Arrian, çağdaşları olan Makronlardan habersizdir. Strabon, yalnızca Sanların (Çanların) eskiden Makronlar olarak adlandırıldığını belirtir [18, 265]; Arrian ise Sanların eski Driller olduğunu söyler. Bu da, Arrian'ın "Mahelonları" ile eski Makronlar arasında özdeşlik olduğunu şüpheli hale getirmektedir.

Bazı araştırmacılar Mahelonları, Gelonlarla da özdeşleştirmektedir [350, 270, 271].

Bize göre, Maxelonların etnik kimliğini belirlerken öncelikle şu noktadan hareket etmek gerekir: Maxelonlar ve Heniohiler, Güneydoğu Karadeniz'de ortak bir krallık oluşturmuşlardır ki bu da aralarında etnik bir yakınlık olduğunu düşündürür. Zamanla birbirleriyle kaynaşmışlar ve yalnızca "Heniohiler" adı altında anılmaya başlamışlardır. Bu yüzden, Marcus Aurelius döneminde (M.S. II. yüzyılın ikinci yarısında) artık sadece Heniohilerden bahsedilir ve Heniohi kralının, Ermeni satrapı Tiridates'in zulmüne uğradığı anlatılır [350, 270].

Dikkate alınması gereken bir diğer husus, incelediğimiz **"Maxelon"** etnoniminin Yunanca bir form olduğu ve "maxel" etnonim kökü ile Yunanca "-on" son ekinden (ör. Psar > Psar-on, daraan > daraan-on, makr > makr-on vb.) oluştuğudur. Görüşümüze göre, bu "maxel" etnonim kökü, daralmış formda, geçmişte ayrıcalıklı bir statüye sahip olan Abhaz topluluğu **Mxel // Mhil // Mkel** (günümüzde Abhazca: Mkialba // Mkealba, Rusça: Mkelba, Gürcücede: Mimel(a)dze, kelimenin tam anlamıyla "Mkelov") isminde korunmuştur.

Bunlarla bağlantılı olarak Abhazya'da bir dizi tarihi köy adı bulunmaktadır: Sohum şehri yakınındaki (Gulrıpş bölgesi) Amxel (Amxial) köyü [8, 422; 418, 30, 39]; Psou Nehri'nin sol kıyısındaki (Gagra bölgesi) Mhil-rıpsh // Mkial-rıpsh köyü, kelimenin tam anlamıyla "Mxialların (Mkealların) sınırı" [93, 186]; Gudauta bölgesindeki Huap köyünde bir yerleşim yeri ve dağ ile Garp köyündeki bir dağ olan Mkial-rxua ise kelimenin tam anlamıyla "Mkielların platosu" anlamındadır [93, 271, 277].

Ayrıca şu toponimler de mevcuttur: Kelimenin tam anlamıyla "Mkialların toprağı" olan (Mkialaa rıdgiıl); "Mkialların pınarı" olan (Mkialaa rıdzix) Gudauta bölgesindeki Aatsı köyünde [93, 220, 321]; "Mkial'ın oturağı" olan (Mxial itüarta) Gudauta bölge-

sindeki Anxua köyünde [93, 228]; "Mxial soyundan bir kadının vadisi" olan (Mxial-pha lıpsta) Sohum bölgesi dağlarında (Akuadır-zku dağı) [93, 160].

Görüldüğü gibi, **mxel//mkel** ile bağlantılı tüm bu toponimler, Heniohilerin tarihi anavatanının dağ eteklerinde kesin olarak lokalize edilmektedir. Bu durum, Maxelonlar ve Heniohiler krallığında iki Heniohi klanının -San-Heniohiler ve Maxelon-Heniohiler- varlığını gösteren ek bir kanıt sunmaktadır.

"Maxyel > mxel > mxial" etnonim kökü, Arrian tarafından bahsedilen Maxelonlar ve Heniohiler kralı **Anxial'ın** ismiyle de bağlantılı görünmektedir. Bu isim, yukarıda bahsedilen Abhaz etno-toponimi Amxel//Amxial ile özdeş olabilir.

Heniohiler bağlamında, **"ançil"** etnonimi de dikkat çekmektedir. Kissling'in belirttiği gibi, Küçük Asya Heniohilerine bağımlı olan ve aynı zamanda kendi kralına sahip olan Anchialos adlı bir topluluk bulunmaktaydı [350, 270]. "-il" son eki taşıyan bu etnonim, şu halk adlarıyla akrabalık göstermektedir: "dir//dır" etnonim kökünden gelen dril, buradan Dir + aps nehir adı, kelimenin tam anlamıyla "Dirlerin nehri"; "şaş" kökünden şaşıl; "apsa, apsar" (Abhazlar) kökünden apsil vb. (bkz. yukarı).

Bundan yola çıkarak, "ançil" adında "anç" etnonim kökü ayırt edilebilir ki bu kök, antik Abhaz prenslerinin Abhaz kralları hanedanının kurucuları olan Aç(ı), çoğul Açaa, aynı zamanda Anç(ı), Ançaa, kelimenin tam anlamıyla "Açlar"//"Ançlar", buradan tekil formda Abhaz soyadı Açba//Ança, kelimenin tam anlamıyla "Açlar"//"Ançlar", Abaza ve Adığelerde Ançok//Ançokua, yani "Ançlar" [425, 263; 204, 123], Gürcülerde Orta Çağ'da Abhazca Ançpa'dan Ançipadze//Ançipidze//Ançibadze, günümüzde Ançabadze, kelimenin tam anlamıyla "Ançalar" [366, 320] soyadı olarak korunmuştur.

"Anç-iil" formunun ise, bize göre, Hititçede antik Aç veya Anç topluluğunu ifade eden ve "-il" son ekinin Hititçedeki köken ekine karşılık geldiğini gösteren bir yapıya dayanmaktadır [24, 220] (ayrıca bkz. Bölüm VI, VII). Aynı zamanda, "Ançil" isminin Yunancadaki karşılığının "Anxil" formu olduğu ve bunun da Maxelonlar ve Heniohiler kralı Anxial'ın ismiyle pratik olarak özdeş olduğu görülmektedir.

Arrian'a göre, Anxial'ın sarayı Pritanis nehri (aynı zamanda **Pordanis**, günümüzde Furtuna nehri) yakınında bulunuyordu [223, 267]. Bu ikinci form, yani Pordanis, yukarıda ünlü Abhaz-Ubıh topluluğu Vardan'ın ismiyle karşılaştırılmıştır. "Pordanis" hidronimi aynı zamanda bir kral ismi olarak da geçmektedir. Kissling, Arrian'ın seyahat notlarında aynı zamanda Maxelonlar ve Heniohilerin ortak kralı olarak Portanis veya Pordanis'ten bahsettiğini belirtir [350, 272].

İran şehinşahlarının açıklayıcı yazıtlarından birinde **Maxelonya** (aynı zamanda Si-

kana olarak da anılır) ülkesinden bahsedilmesi oldukça ilgi çekicidir. Bu bölge, toponimleri (Zigana, Zigopol) ile karşılaştırıldığında, **"Zigi"** etnonimiyle bağlantılı görünmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi (Bölüm VII), M.Ö. I. binyılın ikinci yarısında, Güneydoğu Karadeniz'in dağlık bölgeleri de dâhil olmak üzere, esasen Abhaz-Adığe ve Zan kabileleri tarafından iskân edildiği sonucuna varmıştık. Bu durum, söz konusu döneme ait etnonimler ve toponimler tarafından da doğrulanmaktadır.

Abhaz-Adığe toplulukları arasında, **Kolhlar** olarak bilinen **Apsı (Apsarı)** kabilesi ve onlarla akraba olduğu düşünülen **Xou** kabilesi öne çıkar. Xou ismi, Abhazca "**x** + **ou**" kelimesinin tam anlamıyla "uzun kafalı" anlamına gelmekte olup, Yunancaya "makrokefalı" olarak çevrilmiştir. Apsarların, **Bezirler ve Zidritler** ile akraba olduğu anlaşılmaktadır. Aynı bölgede, savaşçı Ubıh toplulukları **Taokh, Pöx** ve muhtemelen Abhaz-Ubıh klanı **Vardan** (Abhazca Yüardan/Ԥардан) da temsil edilmekteydi. Bu etnik topluluklar, zor zamanlarda Doğu ve Kuzeybatı Karadeniz'den gelen soydaşları tarafından defalarca desteklenmiştir.

M.Ö. I. binyılın sonunda, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz halkları için yeni ve endişe verici bir durum ortaya çıktı. Bu durum, Ermenistan'ın güçlenmesi, Pontus Krallığı'nın kurulması ve Pontus ile Roma arasındaki çatışmayla ilişkilidir. Tam da bu dönemde, Kuzeybatı Karadeniz'in etnik topluluklarının bazı klanları -özellikle Sanlar**, Henioxlar, Maxiallar (Maxelonlar), Ançiller, Vardanlar, Lazlar (Lawazlar)** ve diğerleri- bu bölgede görülmeye başladı. Daha önce de belirtildiği gibi, M.Ö. 2-I. yüzyıllarda Pontus Kralı VI. Mithridatis bunu kasıtlı olarak teşvik etmiştir [350, 265].

Göçmenler, kendileriyle akraba olan yerel etnik toplulukları ayrı krallıklar altında birleştirdiler. Bu konuda G.A. Melikişvili şunları yazmıştır: *"...Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'in hemen hemen tüm sahil şeridinde, kısmen Kolhis'in kuzey dağlık bölgelerinden ve Kuzey Kafkasya'dan, kısmen de Güneydoğu Karadeniz'in dağlık bölgelerinden buraya gelen yeni kabileler ortaya çıkmaktadır. Bunlar, tarihi Kolhis topraklarında, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'de yavaş yavaş hegemonyayı ele geçirmektedir. Sahil şeridinin antik tarım nüfusuyla -birçok durumda etnik olarak onlara çok yakın olan- kaynaşarak, yeni büyük siyasi oluşumların başına geçmektedirler: 'Maxelonlar ve Heniohiler', 'Lazlar', 'Apsiller', 'Abazglar' ve 'Sanigler'in krallıkları"* [235, 366].

Arrian'ın bildirdiğine göre, Maxelonlar ve Heniohiler Krallığı dışındaki yeni Karadeniz krallıkları, M.S. II. yüzyılın başlarında zaten Roma'nın egemenliği altına girmişti. Ancak Arrian, Maxelonlar ve Heniohiler Krallığı'nın Roma ve diğer devletlerle iliş-

kileri hakkında sessiz kalmaktadır ki bu da, görünüşe göre, bu krallığın bağımsız varlığına işaret etmektedir. M.S. II. yüzyılın ikinci yarısında bu krallık artık Heniox olarak anılmakta ve daha önce de belirtildiği gibi, Heniox kralı, Ermeni Kralı II. Tiridatis'in ordusuyla yapılan bir savaşta ölmüştür. Heniox Krallığı'nın ve Güneydoğu Karadeniz Heniox klanlarının sonraki kaderi bilinmemektedir. Kissling'in görüşüne göre, Henioxlar, en azından V. yüzyılda [Furtuna] nehrinden (yani Pordanis) daha doğuya, [Arhave] nehrine (yani [Archabis]) kadar ilerlemişlerdir [350, 272]. Bizim görüşümüze göre ise, bunlar büyük ölçüde zaten Laz Krallığı'nın nüfusunun bir parçasını oluşturmaktaydı.

§ 4. Abhaz-Abaza Lazları (Loardzlar) ve Laz Krallığı

Lazlar, daha önce de belirtildiği gibi, ilk kez M.S. I. yüzyılda Plinius tarafından Apsar (modern Çoruh) Nehri'nin sağ kıyısında anılmıştır. M.S. II. yüzyılın otuzlu yıllarında, Romalı memur Arrianus, Karadeniz kıyıları boyunca seyahat ederken artık bir Laz krallığından bahsetmektedir. Özellikle şöyle yazmaktadır: *"Makronlar ve Henioxilerin sınırında Zidritler yaşar; onlar Pharasman'a tabidir. Zidritlerin yanında Lazlar vardır; Lazların kralı Malass, iktidarını senden almıştır. Lazların ardından Apsiller gelir... Acheuntus'tan Herakles Burnu'na 150 stadia; buradan Thrascius ve Boreas rüzgârlarına karşı korunaklı bir buruna 180 stadia. Buradan Eski Lazika denilen yere 120 stadia; buradan Eski Achea'ya 150 stadia..."* [223, 270, 271–272].

M.S. I. yüzyıla kadar Kolhis'te bilinmeyen Lazların etnik kökeni ve anavatanı hâlâ tartışmalıdır. Bu konuda çeşitli teoriler mevcuttur ve bu da Karadeniz kıyısındaki halkların antik tarihinin farklı yorumlanmasına yol açmıştır.

G.A. Melikişvili'ye göre, Lazlar bir Çan kabilesiydi ve ataları antik çağda (M.Ö. IX-VIII. yüzyıllarda) Urartu'nun Luşa bölgesinde yaşıyordu; dolayısıyla **"Laz"** etnonimi de buradan gelmektedir. Daha sonra, Luşa kabilelerinin Karadeniz kıyısına ilerleyerek gelecekteki Lazların etnik temelini oluşturduğunu belirtir. Ardından, bu Lazların baskısıyla, Kolhis'in merkezindeki antik halk olan **Egriler**, Batı Gürcistan'ın iç bölgelerine sürülmüştür. Sonrasında Lazlar, onlarla neredeyse aynı olan **"Egriler" (Megreller)** ile birleşmişlerdir – Kolhis'in "en eski" nüfusu [345, 366, 374; 24, 199]. Başka bir yerde G. Melikişvili, Lazların Batı Gürcistan'ın en eski sakinleri olduğunu, **Kolhların** doğrudan torunları ve Gürcü kabilelerinin **Megrel-Çan** koluna mensup olduklarını yazar [300, 66–69, 210, 212, 374].

Bir dizi başka araştırmacı, özellikle Gürcü (S. Kauxçişvili, P. İngorokva, M. İnadze,

M. Kısling vb.) ve bazı seyyahlar (A. Lamberti vb.), yalnızca Megrelya topraklarının tarihi Lazika ile örtüşmesinden ve Lazika'nın da Kolhis sınırlarına denk gelmesinden hareketle, Megrelleri Lazlar, Egriler ve Kolhlarla özdeşleştirmişlerdir. Ayrıca, Arrianus'un (M.S. II. yüzyıl) **"Eski Lazika"** (modern Neçepsuho) hakkındaki ifadesine dayanarak, Lazların Kuzey Karadeniz'den geldiğini savunurlar. Dahası, Lazları bir Çan kabilesi olarak tanımlayarak, antik yazarların Sinop'tan Kırım'a kadar Karadeniz kıyısında yerleştirdiği tüm etnik toplulukları temelsiz bir şekilde Kartvel olarak ilan ederler. Bu versiyonun tutarsızlığı açıktır ve birçok araştırmacı tarafından da belirtilmiştir.

Lazların kökeninin Abhaz-Kolhlardan geldiğine dair bir görüş de vardır. Bu sonuca ilk kez D. Gulia varmıştır. Şöyle yazar: *"...Abhazlar ve onların ataları Henioxiler (İnioxiler) Kolhlardır... Daha sonra Henioxiler olarak adlandırılan Kolhlar, Karadeniz'in doğu kıyısının yerli halkıdır. Sonunda, bu kabileden bir halk, yani Lazlar, Yunanlıların yardımıyla Karadeniz'in doğu kıyısında üstünlük sağlar ve Kolhis ülkesi Lazika olarak adlandırılmaya başlar. Daha sonra bu hâkimiyet Abasglara (Abhazlara) geçer ve bir zamanlar Kolhis, ardından Lazika olan ülke, Abhazya, daha sonra da... İmereti olarak anılır"* [18, 9, 51].

Abhaz tarihçi R.A. Honelya, "Laz" etnoniminin toplu bir anlam taşıdığına işaret eder [596, 10].

Gerçekte, Lazlar nereden gelmiştir ve yukarıdaki versiyonlardan hangisi gerçeğe daha yakındır? Bu konuda tartışmaya başlamadan önce, şunları vurgulamak gerekir:

1. G. Melikişvili'nin **"Laz" ve "Luşa"** gibi birbirinden tamamen farklı ses yapısı ve farklı kökenlere sahip isimleri özdeşleştirmesinin tutarsızlığı;

2. M.Ö. I. binyıl boyunca Doğu Karadeniz'de bulunmayan **Çan (Megrel-Çan) kabilelerinin** Kolhların torunları olamayacağı (bu konu yukarıda ele alınmıştır), hele ki Kuzeybatı Kafkasya'nın diğer etnik topluluklarının hiç olamayacağı;

3. Arrianus'un Lazları güneyde anması ve Kuzeybatı Karadeniz'de, eskiden beri Abhaz-Adığe etnik topluluklarının yaşadığı **"Eski Lazika"** bölgesinin adının geçmesi, Lazların Çan kökenli olduğuna değil, tam tersine Abhaz-Adığelerle bağlantılı olduğuna işaret etmektedir.

"Eski Lazika" maddesi ve Laz etnonimiyle ilgili olarak Ş. İnal-ipa şöyle yazar: *"...Modern Abhazya'nın kuzeybatısında lokalize edilen 'Eski Lazika' noktasının yanı sıra, dönemin antroponimisiyle ilgili bazı gerçekler de dikkat çekmektedir. Örneğin, '**Laz**' terimi Doğu Gürcü çevresine yabancıyken (Gürcü kaynaklarında Lazika 'Egrisi' olarak geçer), Abhazya'da bu etnonim (Abhazca: alaz, alazkua) görüldüğü kadarıyla*

yaygın bir kullanıma sahipti; aynı zamanda erkek kişi adı (Laz) ve bir Bzıb köylü soyadı (Lazba) olarak da bilinmekteydi. Aynı kuzeybatı Abhazlar arasında bugün bile ***Guabaz*** *gibi soyadlarına rastlanmaktadır. Bilindiği gibi, Laz kralları bu tür isimler taşımıştır ve aralarında Zamnaz, Damnaz gibi benzer isimler de vardır (bkz. Abhaz isimleri Şabaz, Çamaz, Sasangaz ve diğerleri). Bu Abhaz isimlerindeki 'z' sesi, yalnızca Bzıb lehçesinde korunmuş olan ve ödünç kelimelerde bulunmayan özgün bir ıslıklı-sızlayıcı sestir. Dolayısıyla Guabaz ve benzeri yapıdaki diğer soyadları (Çuaz, Çalmaz, Tkuaz vb.) yerel Abhaz antroponimleridir ve başka bir dil ortamından alınmamıştır... Önemli olan, '****Laz****' etnoniminin yalnızca bir ad değil, aynı zamanda Lazların kendi kendilerine verdikleri bir isim olmasıdır"* [365, 324, 325].

Bize göre, Lazların kökeni sorunu, şimdiye kadar sunulduğundan çok daha basittir. Öncelikle, adı geçen yazarlar gibi, Arrianus'un **"Eski Lazika"** bölgesi hakkındaki gerçekten kilit nitelikteki ifadesinden yola çıkıyoruz. Bu bölge, Neçepsuho Nehri yakınındaki bir yerleşimle özdeşleştirilmiştir ve bazı yazarlara göre burada antik Nikopsis kenti de bulunmaktaydı [96, 162]. Bu Karadeniz kıyısı bölgesinde, Neçepsuho Nehri'nin güneyinde, çok eski zamanlardan beri bilinen bir yerleşim yeri ve **Loo // Lou** adında bir nehir vardır; bu isimler, eski bir Abhaz-Abaza soylu ve nüfuzlu prens ailesinin (Abhazca: Açı [modern Açba], Abazaca: Aşı [Aşba]) bir kolunun adı olan **Lau** etnonimine dayanır. Aynı aile, Abhaz krallarının hanedanının kurucuları olarak kabul edilir [146, 250, 251; 96, 140]. Onların aile adı, Tuapse'nin güneyindeki Aşe bölgesinin ve büyük bir nehrin adıyla da bağlantılıdır [96, 73].

Ortaçağ kaynaklarına göre, Kuzeybatı Karadeniz'de en fazla nüfuza sahip olan Abhaz-Abaza toplulukları **Aşe, Şaşe ve Lau** idi. Sonuncular, yani Lau, Abhaz Krallığı döneminde bile, Arap bilgini El-İdrisi'nin yazdığına göre, Taman Yarımadası'nda bulunan Matraha'nın (Tmutarakan) prensleriydi [49, 152]. Louluların, Abhaz Prensliği'nin başkentlerinden biri olan Lıhnı'nın adıyla da bağlantılı olduğu görünmektedir. Geçmişte kaynaklarda Louhin olarak da geçen bu isim, muhtemelen Abhazca **Lou + han** ("Lou ailesinin sarayı") kelimesinden türemiştir [94, 205, 206].

Aile adı Lou//Lau'nun çoğul biçimleri şu şekildedir: Abhazca'da **Lau-aa veya Lauar** (karşılaştırın: Apsua-Apsar "Abazalar"), Abazaca'da **Lau-raa** [42, 114] veya **Loua-dz**, Sadzlar'da ise **Ladz (Лаʒ)**. Bu formların tümü çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Önemli bir nokta olarak, bir zamanlar Kuzeybatı Kafkasya'nın Karadeniz kıyısında ve daha kuzeyde yaşayan Abaza toplulukları, XVIII. yüzyılın sonlarında modern Abhazya topraklarında ve Kuban Nehri'nin yukarı havzasında genel bir ad olarak **"Lo-**

ardza" olarak kaydedilmiştir [422, K–13; 39, 40, K–6]. Ş. D. İnal-ipa da Abhaz kabile adlarından biri olarak Lou, Louaa – Louadz adını zikreder [73, 94, 95].

Aynı aile topluluğunun adı, **Lauaz** biçimiyle, P. Vesconte (1318) ve G. Soleri (1385) haritalarında Gagra yakınlarındaki bir yerleşimin adı olarak geçmektedir [61, 830]. Sadz çoğul biçimi olan Ladz, kısaltılarak **Ldz, Lıdz** şeklinde, Pitsunda yakınlarındaki ünlü büyük köyün adı olan **Ldzaa veya Lıdzaa**'da korunmuştur, bu da Abhazca Ladz-aa, yani **"Ladzlar"** veya **"Lou ailesi"** anlamına gelir. Ldzaa köyü ve burada yaşayan soylu bir aile olan Ladz (Louadz) veya Lıdza, Abhaz Nart destanlarında da geçmektedir [424, 71–72]. Ayrıca, ünlü Pitsunda Tapınağı'nın (X. yüzyıl) adı olan Ldzaanıh, ***"Ldzaa (Ladzaa)*** *köyünün kutsal yeri"* veya muhtemelen *"Ladzların kutsal yeri"* (yani "*Lou ailesinin kutsal yeri"*) anlamına gelir [94, 204, 205]. Son olarak, Ş. İnal-ipa'nın da haklı olarak belirttiği gibi, **"Laz"** etnonimi, Abhazlar arasında uzun zamandır kişisel bir isim olarak (Laz) ve aile adı olarak (Lazba) kullanılmaktadır (karşılaştırın: Gürcüce Laz-i-şvili, "Laz'ın oğlu").

Dolayısıyla, Abhaz-Abaza (Sadz) topluluğunun adı olan **ladz** (Abhazca: lauadz//ladz//lıdz) ile Plinius (M.S. I. yüzyıl) tarafından Apsar (modern Çoruh) Nehri'nin sağ kıyısında ilk kez bahsedilen Laz halkının adı arasındaki özdeşlik oldukça açıktır. Bu özdeşlik, ayrıca, Fredutius'un haritasında (1497) bu bölgenin **"Loar"** olarak adlandırılmasıyla da teyit edilir [423, 14], ki bu, daha önce de belirtildiği gibi, antik Abhaz-Abaza güçlü topluluğu Lau'nun çoğul biçimidir.

Lazların (yani Lauların) anavatanı –Eski Lazika– **Ahxea** topraklarında bulunuyordu. Artemidorus'a göre, Eski Ahxea, Karadeniz kıyısında modern Soçi ile Tuapse arasında yaklaşık 550 stadionluk bir alanı kaplıyordu. Bu bağlamda Kısling şöyle yazar: *"...Bu isim [Lazlar–V.K.], Axai halkından ayrı düşünülemez, çünkü [Lazos–V.K.] şehri bir zamanlar bu kabilenin insanları tarafından kurulmuş ve iskân edilmişti, hatta Axaialıların başkenti bile olmuştu."* [350, 261].

Appian'a göre, **Axaialılar ve Heniochiler**, VI. Mithridates'in güvenilir müttefikleriydi. Dolayısıyla, Mithridates'in desteğiyle, Axaialıların kuzeybatıya ilerleyerek, düşmanları Kerketlerin topraklarının bir kısmını (modern Bulannaya veya komşu Guba bölgesinde) ele geçirdikleri varsayılabilir [350, 263]. Aynı zamanda, bir kısım Axaialı Laz (Lau) ve Heniohi, Mithridates'e isyan eden Kolhların eski topraklarına, yani modern Acara bölgesine yerleşmişlerdir. Plinius zamanında batıda onlarla komşu olan Kolhlar, kısa süre sonra Arrian tarafından **Apsiller** olarak anılacaktır. Phasis'in kuzeyinde Apsillerin ötesinde Sanniler ve Saltlar, Hob ve Rion nehirlerinin yukarı kesimle-

rinde ise Svanlar yaşıyordu [351, 179]. Kısa süre sonra, Kolhis'in sahil kesiminde Sanniler, Kolhlar (aynı zamanda Apsiller, Apsarlar, Egriler), Lazlar ve Heniohiler arasında hızlı ve sorunsuz bir birleşme gerçekleşir, bu da onların etnik akrabalığına işaret eder (G. Melikişvili de bunu belirtir [235, 366]). M.S. II. yüzyılın başlarında, bu etnik topluluklar, Abhaz-Abaza Lazlarının (Lauar ve Lau) önderliğinde **"Laz Krallığı"** adını alan bir etno-politik birlik oluştururlar [249, 335]. Daha sonra, bu krallığın adıyla, tüm nüfus (Çanlar da dâhil) "Laz" olarak anılmaya başlanır – tıpkı geniş Abhaz Krallığı'nda tüm farklı halkların "Abhaz" (Obez, Abazg) olarak adlandırılması gibi.

Ancak, Ptolemy'ye (M.S. 168'den önce) göre, Kolhis'te birleşen bu etnik topluluklar başlangıçta **"SannoKolhlar"** olarak adlandırılıyordu (yanlışlıkla "SvanoKolhlar" olarak kaydedilmişti). Bu, Ptolemy ve diğer yazarların ifadeleriyle doğrulanır. Örneğin Ptolemy, dağlık ve sahil topluluklarını ayrı ayrı ele alır: Pontus boyunca Axaialılar, Kerketler, Heniohiler ve ardından "SvanoKolhlar" (yani SannoKolhlar) yerleşmiştir [304, 249]. Buradan, SannoKolhların, dağlık Svanların aksine, Kolhis'in sahil kesiminde yaşadığı anlaşılmaktadır. Başka bir yerde Ptolemy, "SvanoKolhlar"ı (yani SannoKolhlar) artık "Lazlar" olarak adlandırır: *"Kolhis'in sahil kesimi Lazlar tarafından, daha yukarıdaki bölgeler ise Manrallar ve Ekrektike ülkesinde yaşayan halklar tarafından iskân edilmiştir."* [304, 251]. Görüldüğü gibi, burada da Svanlardan hiç bahsedilmemektedir. Strabo ve Plinius'un da belirttiği gibi, onlar denizden uzakta Hob ve Rion nehirlerinin yukarı kesimlerindeki dağlarda yaşıyorlardı. Üstelik Laz Krallığı'na ancak 4. yüzyılın sonunda dâhil oldular [249, 339]. Dolayısıyla, Ptolemy'nin **"SannoKolhlar" veya "SvanoKolhlar"** adı altında kastettiği, Plinius'un Apsilleri, Sanlar, Kolhlar, Lazlar ve Heniohileridir, ki Ptolemy bunları aynı zamanda "Lazlar" olarak da tanımaktadır.

Lazların ve krallarının dili, 4. yüzyılın ilk yarısında bile, Lazika'nın kuzeydoğu bölgelerinde yaşayan birçok Çan (yani Egr/Megrel) için anlaşılmaz görünüyordu. Tarihçi G. Gumba'ya göre bunun kanıtı, Ermeni Kralı III. Trdat'ın (287–330) sekreteri Agathangelos'un 4. yüzyılın ilk yarısında Lazika'ya gelişini anlatan bir Ermeni kaynağıdır. Bu el yazmasına göre, Agathangelos'a tercüman olarak eşlik eden bir Egr, Egr (yani Laz) kralının konuşmasını anlayamamıştır (çevirememiştir) [463].

Bu bağlamda, ünlü Kafkasolog S. Hotko'nun şu sözleri önemlidir: "Laz aristokrasisi, **Zih (Kerket)** soylularından geldiğini iddia ediyordu ve bu durum, Lazika'ya Zihler şeklinde güvenilir müttefikler sağlıyordu." [480, 70].

Ş.D. İnal-ipa'nın belirttiği gibi, XIX. yüzyılın ilk yarısında Abhazya'yı ziyaret eden İngiliz seyyah ve bilim adamı E. Spencer, Abhazları **"Çerkes"** olarak adlandırarak şöy-

le yazmıştır: *"Megrel köylülerinin Çerkes (yani Abhaz) lehçesini konuşmadıkları, bunu yalnızca... Çerkeslerle ortak köken iddiasında bulunan prensler ve soylular tarafından kullanıldığı bilinmektedir... Bu gerçek, Rus subayları tarafından da doğrulanmıştır... Megrelya soylularını... Bağımlı sınıflardan keskin şekilde farklı bir ırk olarak tanımlamışlardır..."* [483, 317–318; 365, 571].

Lazların (Lauların) bir kısmının, **Eski Lazika** bölgesinden Kolhis'e göç etmiş aile topluluklarından oluştuğu varsayılabilir. Kraliyet adı "Gubaz"a bakılırsa, krallar, Gubaa veya Gubaz (yani "Gublar") soyundan seçiliyordu (karşılaştırın: Lau > Laz ve Gubaa > Gubaz). Bunlarla, Tuapse'nin yaklaşık 50 km batısındaki Gubaa yerleşimi [350, 263] ve Mzımta Nehri'nin yukarı kesimindeki "**Gubaa**" adı (bugünkü "Krasnaya Polyana", Abhazca Gubaadü, yani "Gubaa ovası") bağlantılıdır [340, 17]. Akademisyen N.Y. Marr da, Gubaz adını (Gürcü kroniklerinde Gubadze), Abhaz aile adı "Guba" olarak yorumlamıştır [12, 57]. G.V. Tsulaya bu konuda şöyle der: "*Şüpheli etimolojileri (örneğin gu-ba 'kalbin oğlu') bir kenara bırakırsak, N.Y. Marr'ın bu Abhaz aile adının tarihsel sürekliliği hakkındaki temel düşüncesi güvenilirdir. Önümüzde, modern Abhaz antroponimisinde korunmuş, Abhazya'nın Laz Krallığı'nın yörüngesinde olduğu dönemin yankıları vardır, ki sonradan bu krallığın tarihsel halefi olmuştur."* [513, 122].

Ş.D. İnal-ipa da, Laz ve Abhaz krallarının isim benzerliğine ve kraliyet aile adı "Gubaz"ın kökenine dikkat çeker. Özellikle şöyle yazar: *"Apsilia ve Laz hükümdarlarının aynı adı taşıması (Opsit), Abhaz-Laz onomastiği sisteminde ayrı bir inceleme konusu olmalıdır: Laz (karş. eski Abhaz erkek ve aile adları Laz, Laz-ba), Malass // Malassa, Gubaz, Damnaz (Zamnaz), Tsata (Tsate), Opsit vb."*

Laz hanedanının kendisine gelince, bu yerel yöneticiler arasında en çok bilinen birkaç kral vardır: **Gubaz I (Tsata, Tsatiy), Gubaz II ve Tsata//Tsate,** Gubaz II'nin küçük kardeşi, muhtemelen ikinci (aile?) adı olarak Gubaz'ı da taşıyordu. Bu hanedanın kökeni, yani etnik aidiyeti, tıpkı "Laz" etnonimi ve Gubaz antroponiminin kökeni gibi hala belirsizliğini korumaktadır [365, 522]. Bu bağlamda, Abhaz-Adığe dil yapısını yansıtan diğer Laz krallarının isimlerinden de bahsedilebilir: **Zamnak-s, Barnuk**, bu isimlerdeki -k, -ku (qua/ĸya) ekinin "oğul" anlamına geldiği düşünülebilir.

Toponomik materyaller de büyük ilgi çekmektedir. Güney Kolhis'te, Guria ve Acara sınırında, Çohatauri'nin altında Supsa Nehri'ne sol taraftan karışan **Gubazeuli Nehri** bulunmaktadır [K–4]. Bu nehrin yukarı kısmı "Hanis Tsqali" olarak adlandırılır, Gürcüce tam karşılığı "Han Nehri" veya "Han'ın Nehri"dir, burada "han" Türkçe ve Abhazca'da "hükümdar" anlamına gelir. Gubazeuli ise "Gubaz'a ait" veya "Gubaz'ın (nehri)"

anlamındadır. Gubazların ve genel olarak o dönemdeki Lazların etnik kökenine işaret eden bir diğer unsur da, "han nehri" veya "Gubaz hanedanının nehri" yakınlarında "**Basil-eti**" adlı bir bölgenin bulunmasıdır, kelime anlamıyla "Basillerin Bölgesi". Basil etnonimi, daha önce de belirtildiği gibi, antik Abhaz topluluğu a-psil'in (kendilerine apşa, apsar, apsua diyen) adının bir varyantıdır ve aynı zamanda Kolh olarak da bilinir. Aynı etnonim, Bazil olarak ses değişimine uğramış halde, Çheri Mela Nehri'nin sağ tarafında yer alan Bazil-eti//Bazal-eti, "Bazillerin Bölgesi" adında korunmuştur [308]. Basil-eti yakınlarında ayrıca **Laşe** bölgesi bulunur [308; 310], bu ismin Abhazca "Laşa" "aydınlık", "parlak" kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Yukarıda, Guria bölgesinin adının Abhazca "**a-gura**" "merkez", "bir şeyin merkezi kısmı" ile bağlantılı olduğundan bahsedilmişti. Bu bölgenin ana şehri olan **Ozurgeti veya Ozrugheti** [281, 54] adının da Abhaz-Abaza kökenli olduğu anlaşılıyor: Uazrkıt//Ozrkıt veya Azırkıt formundan türemiş olabilir. İlk varyantta, ön ek olarak antik bir Abhaz-Abaza topluluğunun adı Abhazca "Uaz-aa", "Uazlar" (yazılış: Uazba, Vozba), Abazaca "Uaz", "Oz", çoğul hali – "Ozraa" (yazılış: Ozov) kullanılmış olabilir. (Karşılaştırın: Ozraa ile Urartu kaynaklarındaki Ozraha adı, ayrıca antik yazarların "avaza" veya "abaza" dedikleri "uaaza".) Uazlarla aynı zamanda Abhazya'daki ünlü antik kale Uaz-aba'nın adı da bağlantılıdır, kelime anlamıyla "Uazların Kalesi". Ancak, tarihi Ozrugheti adının ön ekinde, Abhazların Şapsığ dilindeki karşılığı olan "az"ın çoğul hali "azra"nın Çan varyantı bulunuyor olabilir [428, 447; 429, 53]. Sonuncusu, muhtemelen Acara'daki "**Azra-ti**" "Azların Yeri" toponiminin de temelini oluşturmaktadır [281, 94]. Dolayısıyla **Oz-r-kıt(a) veya Az-r-kıt(a)**, kelime anlamıyla "Uazların//Ozların veya Azların köyü (yerleşim yeri, bölgesi)", burada Uaz//Oz bir aile adıdır veya "**az**" etnonimi "Abhazlar" anlamında kullanılmıştır, "**r**" 3. çoğul şahıs iyelik zamiri "onların", "kıt(a)" ise "köy, bölge" anlamına gelir. Karşılaştırın: Abhaz-Abaza köylerinin adları Açaarkıt(a) "Açbaların köyü", Bibarkıt "Bibaların köyü", Aşüırkıt "Aşubaların köyü", Eşkıt "Eşbaların köyü", Abazakıt "Abazaların köyü", vb. Ozurgeti yakınlarında ayrıca **Atsana** bölgesi bulunmaktadır, bu isim Abhaz-Sadz soylu ailesi **Atsan-aa** veya **Tsan-aa**'nın (yazılış: Atsanba) adıyla uyumludur, ayrıca Xixadziri bölgesinde Tsanda-uri "Tsandovalar" [281, 103]. Karşılaştırın: Abhazya'da **Tsand-rıpş**, kelime anlamıyla "Tsandovaların sınırı".

Aynı bölgede, çeşitli kaynaklarda geçen "**abassa**" etnoniminden türeyen ve "Abhazlar" anlamına gelen, dolayısıyla **Abassia veya Abaskia** "Abhazya" [61, 267, 268, 277, 298, 335; 423, 62, 63] olarak kaydedilen etnotoponim **Abaşa** da birkaç yerde karşımıza çıkar. Özellikle, Supsa ve Rion nehirleri arasında, Çoxatauri şehrinin yukarısında Abaşa köyü bulunur [308]. Zemo Abaşa, yani Yukarı Abaşa, Abaşa köyünün yuka-

rısında, Sadzavaho'nun doğusunda [K–6] Abaşa Nehri Rion'un sağ kolu; Abaşa ve Eski Abaşa şehirleri Abaşa Nehri'nin sol tarafında. Aynı bölgede, Rion'un sağ kolları olan Tskivi ve Txuri nehirleri arasında, ünlü Senaki şehri ve Eski Senaki bölgesi yer alır. Yakınlarında, bilim insanları "Argonautika"nın Aya şehrini, Bizans kaynaklarının Arxeonopolis "Antik Şehir"ini ve Gürcü kaynaklarının Tsixe-Goca'sını konumlandırırlar [249, 343]. **"Senaki"** adının kendisi, Abhaz-Abaza etnosunun bir kolu olan Sanniler veya Sanikler//Saniglerin adının bozulmuş bir formu gibi görünmektedir. Plinius tam da bu bölgeye Sannileri yerleştirir. Sannilerin izleri Acara'da da korunmuştur: **Saniag-verdi** "Sannilerin Tarafı", Gorgom bölgesinde [281, 117]; **Sanitskali** "Sanların Nehri", Kirnati bölgesinde [281, 135]; **Sanighele** "Sanların Deresi", Merisi bölgesinde [281, 62]; Sirti bölgesinde **Sanixevi** "Sanların Vadisi" [281, 59].

M.S. I. yüzyılın başlarında, Abhaz-Abaza Lazları (Lauazlar) ile birlikte diğer klanların da Kolhis'teki soydaşlarının yanına göç ettiğine dair kanıtlar vardır. Örneğin, Plinius'un modern Batum şehri bölgesinde bahsettiği **Bata (Batis)** nehri ve bölgesi adının, Ptolemy'nin Novorossiysk yakınlarındaki Bata köyü ve limanı ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir [304, 245]. Bata bölgesinin adı, bildiğimiz gibi, Batum şehrinin adına da kaynaklık etmiştir.

Ptolemy'nin Bata adında, tıpkı Guba toponiminde olduğu gibi, büyük olasılıkla bir aile adını (aynı zamanda kişisel ad) görmek gerekir; bu ad Abhaz folklorunda **A-bat-aa veya Bataa** formunda geçer ve taşıyıcıları Şapsığların derebeyleriydi. Görünüşe göre, Batalarla birlikte, Abhazların **Kuapal //Kupal**, Şapsığların **Kobl**, Abazaların **Kabul//Kobul** (yazılış: Kabulov // Kobulov) olarak adlandırdığı, daha önce bahsedilen ve Urartu kaynaklarındaki kabıluhlara benzeyen Abhaz-Şapsığ grubunun bir kısmı da Güney Kolhis'e göç etmiştir.

Kobuleti//Kabuleti adı, Gürcüce'de kelime anlamıyla "Kobullar//Kabulllar Bölgesi" demektir; karşılaştırın: Abazaca Kabul. Aynı etnopatroimik kök, Acara'daki şu toponimlerde de bulunur: **Koble-bi** "Kobllar", Keda bölgesinde [281, 37, 56]; **Kobule-bi** "Kobullar", Buturauli bölgesinde [281, 99]; **Kobalauri** "Koballılar", Hulo ve Gorgom bölgesinde [281, 109, 117, 118]; **Kobaleti** "Koballar Bölgesi", Kirnati bölgesinde [281, 138]; Abhazca **Kobaltha**, kelime anlamıyla "Kobalların Yeri", Dgvani ve Shubani bölgelerinde [281, 89, 93] vb. Abhaz Kopallar//Kuapallar soyundan Gürcü (Svan) Kopaliani ve Megrel Kobaliya soyadları türemiştir (daha eski kopallar//kabullar kabıluhlar hakkında yukarıya bakınız). Görünüşe göre, Abhaz-Abaza Lauazlar (Lazlar) ile bağlantılı olarak, Guria ve Acara'da **-psı, -bz** ile biten nehir adları ortaya çıkmıştır, bunlar Ab-

haz-Adığe dilinde "su", "nehir" anlamına gelen kelime oluşturucu unsurlardır: Akamps-is, Supsa, Dua-bz [426, 196, 8, 10; 393, 13, 14; 427, 274; 94, 44]. Ayrıca, **-kva** ile biten coğrafi adlar da mevcuttur, bu son ek bilinen Abhaz-Abaza çoğul eki **-kua (қәа)** ile örtüşebilir [425, 292]. -kva ile biten isimler genellikle patroimik ve etnonimik köklerden türetilmiştir. Bunlara örnekler: **Çakva** (Batum bölgesinde nehir ve yerleşim yeri) [305; 308], patroimik kök Çag → Çag + kva (Çag + қәа) "Çaglar"; Çakva soylu ailesi muhacirlerden önce Abhazya'da Guma Sohum bölgesinde ve diğer yerlerde yaşıyordu [74, 232, 265]; Guria sınırındaki **Açı//Açi** köyü ve ayrıca **Açkva** (Gürcüce Aҷkәa) (Dagva Nehri'nin solundaki bölge) [308] muhtemelen Abhaz soylu (prens) adı Aç, Açba "Açlar"dan (karşılaştırın: Abhazça Çaç, Gürcüce Çaç, Çaçasdze ve Abhazca çoğul eki -қәа (kua) dolayısıyla Açkua "Açlar". Ayrıca Açkva'nın aç (аҷ) etnoniminden, Abhazca açou ve kua çoğul ekinden (karşılaştırın: agırua agırkua "Megreller", akırtua "Gürcüler" vb.) türemiş olması da mümkündür. Açkva bölgesinde Açguay adında bir nehir ve yerleşim yeri bulunur [305], bu muhtemelen Abhaz-Abaza formu **Açguayüa (Ачгуаɷа)**, kelime anlamıyla "Açların vadisi"dir; **Babokva//Bobokva-ti** (Dagva Nehri'nin sol kıyısındaki bölge, Açkva yakınında) [308] Abaza soylu ailesi Babıgu + kva (Babıgu + kua), kelime anlamıyla "Babıglar"; **Makva** (Çolok Nehri'nin yukarısındaki bölge, Aihauri yakınında) [305], muhtemelen soylu Mak ailesi (Mak + kua) "Makular" aynı zamanda Makiar; **Maltakua//Moltakua** (yerleşim yeri ve Karadeniz'e dökülen nehir, Paleostomi Gölü yakınında) [308]), patroimik kök Malta veya Balta [74, 95]; **Darkva // Darkv(a)-eti** (Kvirila Nehri yakınında, Saçhere'nin aşağısında) [K–4]), patroimik kök Dar, karşılaştırın: Abhazya'daki Dırpş (Duripş) köyü, Abhazca Dar + rıpş (Дәрыпшь) "Darların sınırı" ve Darı + kфa, Abazaların altı topluluğundan biri Tapan-ta [425, 291]; **Znakva** (Rion Nehri'nin yukarısı, Kaçaeti'nin üstünde) [308], muhtemelen Abhaz-Abaza Zına + kua (Зына + қәа), yani "Dzınlar (Zınlar)" vb.

Ş.D. İnal-ipa, hem Abhazya'da hem de Acara ve Guria'da bulunan bir dizi Abhaz yer adını şöyle sıralamaktadır: Vardzia yakınındaki **Kuaraşi** bölgesi ve Abhazca Kuaraş (Кәарашı) "Beyaz taşlı kıyı", "Beyaz çakıllı kıyı" [94, 185]; Kutaisi yakınındaki **Abjara** yükseklikleri Abhazca abjara "orta", "merkez"; **Tsahhur Nehri** "enürez", "ıslatan"; Rion Nehri havzasında **Kodor (Kudrı)** köyü ve Abhazya'da Kodor Nehri; Guria'da **Atskur** Abhazya'da Tskura (Tsk'uara) "boğa nehri"; **Dagua** "Sağır" ve **Laşa** "parlayan" dağları ile **Sxalta Nehri**. Karşılaştırın: Abhazya'da Çxaltha Nehri ve **"Tavşan av yeri"** anlamına gelen **Ajaşüara** bölgesi, hem Abhazya'da hem de Acara'da bulunur [365, 221]. Tekrarlanan isimler arasında şunlar da vardır: **Bzana** Abhazya'da bir dere ve Acara'da Bzana [281, 52, 49]; **Dvana (Dyüana), Jampal, Skurça**

(Шәқәырча), Şubara (Шәбаара) bölgeleri Abhazya'da ve Dvana [281, 97], Champali [281, 129, 134], Skurça [281, 59], Şubara (Hulo bölgesinde) Acara'da.

Bize göre, Guria ve Acara toponimisine Abhaz katkısı olduğu açık olan diğer isimler şunlardır: Acara'da yaygın bir toponim olan **Agara** Abhazca agara, agara "boş arazi", "çıplak yer" (bu konuda yukarıya bakınız); Çakva Nehri'nin sağındaki **Xala** bölgesi [308]. Karşılaştırın: Abhazya'da Xala (ayrıca Ҳхала) "yokuşun sonu" [93, 213, 226]; Guria'da **Okvare** deresi, Abhazca akvara (a-kuara) "dere", "çay" [365, 222]. Acara'da **Nadikvara** [281, 92, 111, 125], kelime anlamıyla "Nada'nın deresi (çayı)" [365, 221]. Ayrıca şu isimler: **Baba-kvari, Babo-kvara, Bobolo-kvari, Saço-kvara** [281, 47, 53, 106]; **Agvara // Gvara** Abhazya'da ve Megrelya'nın dağ eteklerinde bulunan bir toponim [436, 181]; Guria'da **Tsininigvara** köyü [365, 222]; Acara'da Achguay (Ачқуа) Nehri'nin solunda **Guara** köyü [305], ayrıca Kirnati bölgesinde [281, 28, 37, 134, 183]. Abhazca ve Abazaca'da a-guara, Bzıp ağzında a-aguar kelimesi "çit", "avlu", "ağıl" (hayvanlar için) anlamında kullanılır. Kelime oluşturucu ve yer adı oluşturucu bir temeldir. Bundan türeyenler: aguarta, kelimenin tam anlamıyla "konaklama yeri", aguarata "avlu", "çiftlik", aguarp "avlu önü", aguarabjara "köy yolu" vb. Yani, aguara kelimesi, aguara du, kelimenin tam anlamıyla "büyük çit (avlu)", aguaraanda "çit bariyeri", abaagura "kale çiti", açguar "atlar için ağıl", "at avlusu", acmağguara "keçiler için ağıl", ajüguara "inekler için ağıl", atsanguara, kelimenin tam anlamıyla "cücelerin çiti" gibi bileşik Abhaz yer adlarında bulunur. A-guara terimi, aynı zamanda daha önce adı geçen Guria köyü olan Tsipnigvara'nın bir parçasıdır, kelimenin tam anlamıyla "Tsipna'nın Çiti (veya Avlusu)" Tsipna veya Tsipina (sahibinin adı) + i "onun" + gvara (guara) "çit", "avlu" [365, 222]. Ağuara kelimesinin kendisi de açık bir Abhaz-Abazin etimolojisine sahiptir [151, 109, 110].

Son olarak, Çoruh Nehri'nin (eski Apsar Nehri) hidroniminin ve **Açara (Atçara)** makrotoponiminin etimolojisini belirlemeden Laz Krallığı'nın etnik bileşimi hakkında tam bir fikir edinmenin mümkün olmadığını düşünüyoruz. Bu bölge, Çoruh Nehri'nin sağında yer alan Güney Kolhis'in tarihi adıdır.

Açara, Atçara, (günümüzde Acara) bölgesi, "Kartlis Tshovreba"da VIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olaylarla bağlantılı olarak anılmaktadır [46, 48].

Atçara'nın (Ачара) başlangıçta etnografik Acara'nın ana nehrinin adı olduğu, şimdi **Açaristkali (Acaristan Nehri)** olarak bilinen ve daha sonra hidronim Açara'nın tüm bölgeyi kapsadığı kabul edilir [281, 143]. Ermeni tarihçi N. Adonts, Açara adını eski kaynaklardaki Eger ile özdeşleştirir [330, 26].

Açara adının kökeni de uzun süredir Gürcü akademik literatüründe tartışılmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında N. Canaşvili, Açara'nın Gürcüce **ça (ча)** "kuyu"dan türetilmiş olabileceğini yazmış, bunun "kaynak", "dere" anlamına gelebileceğini varsaymış, dolayısıyla çara → açari [437].

Akademisyen S. Canaşia, Açara'nın Acara'daki Açkua Nehri'nin yukarısındaki **Aç (Ач)** yerleşiminin adından geldiğini düşünüyordu, dolayısıyla Acara Sıradağları'nın adı Açaris kedi [438, 625].

P. İngorokva'ya göre Açara, etnik ad **"Çanlar"** ile bağlantılıdır; Çan-eti, A-çan-ra, A-çara'nın varyantlarıdır: A-çara'daki baştaki "A" önekini, E-gri-si adındaki "E"ye karşılık gelen ve anlam olarak gramer partikülü "Sa" (Sa-mtsx-e) ile eşdeğer olan bir önek olarak kabul eder. Ona göre, örneğin "a-dgili" ile "sa-dgili" aynı anlama gelir, "Abano" yani "Sa-bano", tıpkı A-çanra'nın "Sa-çanra", "Sa-çano"dan başka bir şey olmaması gibi [55, 138, 139].

Z. Çiçinadze'nin görüşüne göre Açara, **vaçari** "tüccar" kelimesinden gelmektedir [281, 144].

S.Y. Siharulidze, Atçara toponiminin bu etimoloji varyantlarını haklı olarak ikna edici bulmamaktadır [281, 144, 182, 183].

Bize göre, araştırmacıların sınırlılığı ve Atçara'nın etimolojisine farklı yaklaşımlar, öncelikle yazarların Kartvel dil materyaliyle sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bilim insanlarının tespit ettiği gibi, bu bölgede Kartvellerin öncülleri Abhaz-Adığelerdi. Bu nedenle, bu bölgenin eski tarihi söz konusu olduğunda Abhaz-Adığe dillerinin verilerini gözardı etmek yanlış olacaktır.

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhazlar Acara bölgesini uzun zamandır **Açara**, Acaralıları **açou**, Acarca dilini ise **a-çou bızşüa** ("a-çou halkının dili") olarak adlandırmaktadır. Son ifade olan açou bızşüa aynı zamanda "anlaşılmaz dil" anlamında mecazi bir anlam taşır. **Açou** etnonimi, temel kök **a-ça** ve Abhazca "-u" ("insan") ekinden oluşarak etnik bir form kazanır: aça + u → açou ("çou halkından olan").

Aynı etnik kökten (a-ça) gelen Abhazca yerel bir ek kullanılarak, Çanların (Çouların) yaşadığı bölgeye **Açov-Çanı** adı verilmiştir. Bu durum, Abhazca'daki "apsua" (Abhaz) kelimesinden türeyen **Apsnı** (Abhazya) ve "azıhu" (Çerkes) kelimesinden türeyen **Zıxunı** (Çerkesya) örnekleriyle benzerlik göstermektedir. Görünüşe göre, Abhazların Çou ülkesi için kullandığı **Çanı** terimi, o dönemde Çouların (Çanların) doğrudan komşusu olan Abhazlardan Gürcüler tarafından ödünç alınmış ve Gürcü dilinde Çouların etnik adı olarak benimsenmiştir. Çouların (Çanların) ülkesini belirtmek için Çanı'ya

Gürcüce "-eti" eki eklenerek **Çan-eti** oluşturulmuştur.

Açan-ra etnotoponimi de Çanı'nın bir varyantıdır; tıpkı Abhazca **Apsnı** (Abhazya) kelimesinden türeyen **Apsın-ra** (tüm Abhazya toprakları) örneğinde olduğu gibi. Bizi ilgilendiren **Acara** adının kökeninde de **a-ça** etnonimi yatmaktadır. Bu, Abhazca'daki tekil etnik form olan **açou**'dur. Çoğul hali ise **a-ça**, **açkua** veya **açar** (Abazaca **açaraa**) şeklinde "Çoular" veya "Çanlar" olarak ifade edilir, dolayısıyla **Acara** da buradan gelmektedir. (Karş. Abhazca "apsua" (Abhaz) → apsakua veya apsar, apsaraa "Abhazlar" – buradan Acara'daki en eski yazarlar tarafından da anılan **Apsar** nehir ve yer adları).

Büyük nehirlerin adlarının çoğunun etnonimik kökenli olduğu bilinmektedir. **Açara** (Acaris tskali) hidronimi de böyledir. Y.M. Siharulidze'nin haklı olarak belirttiği gibi, bu isim zamanla nehrin çevresindeki toprakları da kapsamıştır [281, 143], yani modern Acara bölgesini (Abhazca **Açara**). Acara'nın (Açara) Abhaz kökenli olduğu akademisyen N.Y. Marr tarafından da vurgulanmıştır [17, 30].

A-ça etnonimi (Abhazca **açou**) ile bağlantılı olarak **Çoruh** hidronimi de ilgi çekicidir. Çoruh Nehri (aynı zamanda **Apsar**), eski Gürcü kaynaklarında **Çorohi**, **Çorehi** olarak geçer. Vahuşti ve Saba Orbeliani, **Çorohi**'yi "kum (veya taş) toplayan" olarak yorumlarken, arkeolog Kuftin ise Çoruh'un, Akampsis'in Ermenice çevirisi olan "çortehil" kelimesinden geldiğini düşünmektedir [281, 182]. Coğrafyacılar N. Nicaradze ve Y. Siharulidze, Çoruh Nehri'nin adını, coşkun renginden aldığını savunurlar. Acarca **çoroha** "beyazımsı-kahverengi" anlamına gelir. Y. Siharulidze'nin yazdığı gibi, *"Çorohi Nehri genellikle her zaman coşkun bir renge sahiptir"* [281, 183]. Ancak, Abhazca'da da "alacalı", "çok renkli" anlamına gelen yaygın bir **çırıhu** kelimesi olduğunu belirtmek gerekir (karşılaştırın: Acarca **çoroha**). D. Gulia daha önce Çoruh Nehri'nin adını, "gri-beyaz" (çizgili) anlamına gelen Abhazca **çrıhu** ile ilişkilendirmişti, bu, nehrin köpüklü yapısına bir göndermedir [18, 63]. Abhazca **çirıhu** formuyla özdeş olan bir kök, Acaris tskali Nehri'nin yukarı kesiminin adında da bulunur: **Çiruhis tskali** (Çiruh Nehri), Acaris tskali'nin sol kolu.

Ancak biz, **Çoruh (Çoroh-i)** hidroniminin kökeninde **çou** etnonimini görme eğilimindeyiz. Dolayısıyla **Çoroh (Çoruh)**, Abhazca **Çourhu**'dan ("çoların dağı veya sıradağı", yani "Çou Dağı", "Çou Sıradağı", **çou** (etnik ad) + **r** – "onların" (3. çoğul şahıs iyelik zamiri) + **hu** – "sıradağ", "dağ") türemiş olabilir. Görünüşe göre, **Çourhu** → **Çouruh** başlangıçta Çoruh Nehri'nin sağ kıyısı boyunca uzanan Çoruh Sıradağları'nın adıydı, daha sonra sıradağın adı nehrin adı haline geldi.

Yukarıda incelenen dilsel materyal, birçok bilim insanının (A. Gleye, P. Uşakov, O.

Senkovski, İ. Cavahişvili, A. Çikobava, V. Latışev, K. Lomtatidze, S. Canaşia, D. Gulia vb.) uzun zamandır savunduğu bir düşünceyi doğrulamaktadır: Batı Gürcistan'da Kartvel kabilelerinden önce Abhaz-Adıge kabileleri yaşamaktaydı. Dahası, Abhazca (Abhaz-Abazaca) uzun bir süre boyunca Çan dili üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Özellikle, ünlü Kafkas dilleri uzmanları A. Çikobava ve K. Lomtatidze, Çan ve Megrel fiil öneklerinin Abhaz unsurlarıyla yoğun şekilde beslenmiş olduğunu [230, 288; 231, 165, 166, 167] ve genel olarak "Megrel-Çan dilinde Abhaz substratının varlığı gerçeğini" tartışmasız kabul etmektedir [56, 138, 139]. Aynı zamanda, *"...Adıgelerle birlikte Abhazların, bir zamanlar Kuzey ve Güney Kafkasya'nın batı kesimindeki halkların etnogenez sürecine büyük ölçüde etki etmiş olan çok daha geniş bir etnik birleşimin kalıntıları olduğu"* vurgulanmaktadır [56, 138, 139].

Daha önce de belirtildiği gibi, A. Gleye [253, 49, 50], P. Uşakov [406, 25, 27], V. Latışev [215, 265] ve diğerleri Abhazları Kolhilerin doğrudan torunları olarak görmekte, birçok yazar Kolhileri Lazlarla da ilişkilendirmektedir. Tüm bunlar büyük ölçüde D.Y. Gulia'nın şu formülüyle örtüşmektedir*: "Abhazlar ve onların ataları Henioxler Kolhilerdir"* [18, 9], *"bu kabileden bir halk, yani Kolhilerden Lazlar, Yunanlıların yardımıyla Karadeniz'in doğu kıyısında üstünlük sağlar... ve Kolhis ülkesi Lazika olarak adlandırılmaya başlar..."* [18, 51]. Bize göre, burada sadece şu noktanın açıklığa kavuşturulması gerekmektedir: Lazlar (yani Louzlar), Abhazların kuzeybatı kanadını temsil eden bir topluluk olarak, M.S. I. yüzyılda, Kolhilerin (Apsiller) zorlu bir dönemden geçtiği sırada, Güney Kolhis'teki soydaşlarının arasına yerleşmişlerdir.

M.S. I.-II. yüzyılların başında Abhaz Lazları, Güney Kolhis'teki dağınık Abhaz-Abaza topluluklarını kendi yönetimleri altında birleştirmeyi başarmış ve böylece burada Kolhis devletini yeniden tesis etmişlerdir. Bununla birlikte, Arrianus'un ilk Laz kralı Mallas'ın kraliyet nişanlarını Roma imparatoru Hadrianus'tan aldığına dair ifadesi, Lazların (Louzların) krallığının II. yüzyılın 30'lu yıllarında tamamen Roma'nın siyasi nüfuz alanına girdiğini göstermektedir.

Ancak bu etki başlangıçta sembolik düzeyde kalmış görünmektedir. Bu nedenle, muhtemelen II. yüzyılın sonunda Roma imparatoru Septimius Severus Kolhis'i (yani Lazika'yı) güç kullanarak boyunduruk altına almıştır [69, 10]. Ancak Romalılar o dönemde Kolhis'in iç işlerini kontrol edecek durumda değillerdi; öncelikle kıyıdaki kaleşehirlerini koruyarak yerel yöneticilerin nominal bağımlılığını sürdürmeye çalışıyorlardı. Roma ve onun himayesindeki krallıklar için III. yüzyıl da zor geçmiştir. Araştırmacıların belirttiği gibi, bu dönem iç siyasi durumun kötüleştiği, farklı sosyal gruplar ara-

sında şiddetli çatışmaların ve iç savaşların yaşandığı, ayrıca imparatorluğun Sasani İran'ına karşı zaman zaman başarısız savaşlar yürütmek zorunda kaldığı bir zamandır. Bu durum, Roma'nın Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarındaki konumunun zayıflamasına yol açmıştır. III. yüzyılın 40'lı yıllarında Roma garnizonları Bosporan Krallığı'ndan çekilmiştir [249, 337]. Tam da bu sırada Kolhis kıyıları Gotların yıkıcı akınlarına maruz kalmıştır. Gotlar, Phasis Nehri'nin ağzındaki Roma kalesine başarısız bir saldırı düzenlemişlerdir.

III. yüzyılın sonunda Bosforlu komutan Sauromates Romalılara karşı sefere çıkmıştır. Kaynaklara göre, önce Lazların ülkesini fethetmiş, bu ülkenin halkıyla savaşmış ve Halys Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Ancak kısa süre sonra Sauromates Bospor'a geri dönmek zorunda kalmıştır [345, 381; 249, 339].

IV. yüzyılın ilk yarısında imparator Konstantin, Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti Konstantinopolis'i Küçük Asya ile Avrupa'nın sınırında kurmuştur. Bu bağlamda, doğu eyaletlerinde Roma'nın konumunda bir miktar güçlenme gözlemlenirken, Lazlar Roma'nın vergi ödeyenleri arasında kalmaya devam etmiştir. Dahası, 362 yılında Lazlar, İmparator Julian'a "anavatan topraklarında huzur içinde yaşamalarına ve geleneksel haraçlarını ödemelerine izin verilmesi" talebiyle bir elçilik heyeti gönderenler arasında yer almıştır [69, 11]. Bununla birlikte, birçok yazarın (S. Canaşia, S. Kauxçişvili, G. Melikişvili vb.) görüşüne göre, IV. yüzyılın sonunda Laz Krallığı'nın güçlenmesi, Svanların boyunduruk altına alınmasıyla kendini göstermiştir. S. N. Canaşia, Roma'nın IV. yüzyılın ikinci yarısındaki olaylar (Hunların ve Sarmatların seferleri, İran'a karşı başarısız savaşlar vb.) nedeniyle bu duruma razı olmak zorunda kaldığını ve Laz Krallığı'nın güçlenmesine engel olamadığını düşünmektedir [429, 315–317; 249, 339]. Aynı zamanda, bunun o dönemde Roma'nın da çıkarına olduğu açıktır. Bu sırada, Laz (yani Abhaz-Abaza) topluluklarının birleşik yapısına Çoruh Nehri havzasındaki Çanlar (Çoular) da dâhil edilmiş olabilir; bunların bir kısmı Lazika'nın merkezi ve kıyı bölgelerindeki ıssız yerlere yerleştirilmiş olabilir.

V. yüzyılın ortalarında Bizans ile Lazika arasında ciddi bir çatışma yaşandı. Çatışmanın nedeni, Laz kralının ülkenin geleneksel yönetim biçimini değiştirme girişimiydi. Kral, Lazika'yı bölerek iktidarının bir kısmını oğluna devretti. Y. Voronov'un belirttiği gibi, ülkenin bu şekilde bölünmesi muhtemelen imparatorluğun bu bölgedeki çıkarlarına aykırıydı. Dönemin tarihçisi Priskos Pontikos'un anlatımına göre, İmparator Markianos (450-458) döneminde Laz kralı Gubaz imparatorluğa karşı ayaklandı. Buna karşılık Markianos Lazlara savaş açtı [462, 119].

456 yılında Bizans birlikleri Orta Kolhis'e girerek Yukarı Rion (Egristkali) Nehri'nden Tsixe-Goci'ye (Arkeopolis) kadar olan bölgeyi ele geçirdi [69, 12]. Gubaz ise Perslerden yardım istedi, ancak Hunlarla mücadeleleri nedeniyle reddedildi. Bunun üzerine Gubaz, barış teklifiyle Konstantinopolis'e bir elçi gönderdi [69, 13]. Sonuçta, Priskos'un yazdığına göre, Lazika kralı imparatorluğa boyun eğmek ve Lazika kralı unvanını oğlu Tsate lehine bırakmak zorunda kaldı [462, 119-120].

Ancak V. yüzyılın ilk yarısında Lazika'da, özellikle doğu bölgelerinde Pers etkisi arttı. Buradaki başlıca Pers yanlısı güç Kartli yöneticileriydi. 470'lerde Kartli kralı Vahtang Gorgasal iki kez Lazika'ya saldırdı. Son savaş üç yıl sürdü ve *"kanlı bir muharebeyle sonuçlandı; Vahtang bu savaşta Bizanslı komutan Polikarpos'u öldürdü."* Sonuçta Kartli'nin topraklarına *"Abhazya'nın (yani Egrisi'nin-V.K.) Tsixe-Goci'ye kadar olan kaleleri"* katıldı. Bizans'la yapılan barış antlaşmasıyla Kartli'ye "Egristkali'den Klisura'ya kadar" olan bölge, yani Rion Nehri'nden Tsixe-Goci ve Kutaisi'nin altındaki savunma hattına kadar olan topraklar verildi; bu hat "Yunanistan ile Kartli arasındaki sınır" olarak kabul ediliyordu [431, 157, 177; 69, 16, 150-153].

III.-V. yüzyıllarda yaşanan bu olaylar, Lazika'nın en istikrarsız bölgelerinin Çoruh (Apsar) ve Rion (Phasis) nehirleri arasında kalan doğu ve güneydoğu kesimleri olduğunu gösteriyor. Görünüşe göre bu nedenle, Laz Krallığı'nın beşiği olan bu bölge VI. yüzyıla gelindiğinde neredeyse ıssız hale gelmişti. Lazika nüfusunun çoğu Phasis'in sağ kıyısında toplanmıştı. Prokopios şöyle yazıyor: *"Lazların tüm köyleri burada, nehrin bu tarafındadır"* ve ekliyor: *"Phasis'in sol kıyısı, bu nehirden Lazika sınırlarına kadar, iyi bir yürüyüşçünün bir günlük mesafesindedir. Ancak bu topraklar tamamen ıssızdır"* [412, 224, 26-228].

G. Melikişvili'ye göre Laz Krallığı'nın başkenti **Tsixe-Guca** (yani "Kuca Kalesi") idi; Bizanslı yazarlar burayı **Arkeopolis** (yani "Antik Şehir") olarak adlandırıyordu [249, 343]. Bu görüş Y. Voronov tarafından tartışılmaktadır. Özellikle şunu yazıyor: *"Kaynaklarda Arkeopolis Lazların en önemli ve birinci şehri olarak geçse de, araştırmacıların varsaydığı gibi gerçekten 'Laz Krallığı'nın başkenti' olduğu şüphelidir. Arkeopolis, Lazika'nın merkezi ve en kalabalık bölgesi olan **Muhirisi**'ye kıyasla başkent olmak için uygunsuz, sınırda bir konumdaydı..."* [69, 141, 142]. Yazarın haklı olarak belirttiği gibi, başkent işlevini **Kutaisi şehri** –Muhirisi'nin ana kenti– üstlenmiş olabilir. Kutaisi sadece Lazika'nın en verimli ve kalabalık bölgesinin merkezinde değil, aynı zamanda iki önemli yolun kesişim noktasındaydı. Bunlardan biri Kuzey Kafkasya'dan Svaneti üzerinden Rion Vadisi'ne, diğeri ise Doğu Transkafkasya'dan Lixi Sıradağla-

rı'na uzanıyordu. Adı Abhaz kabilelerinden biri olan **Kutasi** [1, 6] ile bağlantılı olan Kutaisi şehri, Yunanların "Güller Şehri" anlamına gelen **Rodopolis** olarak adlandırdığı bir diğer Laz kalesi-kentinden 12 km uzaktaydı. Sonuncusunun, Gürcüce **Vardtsixe**'nin ("gül kalesi/şehri") yanlış çevirisi olduğunu düşünüyoruz. **Vardtsixe**'nin kökeninde Farsça, Gürcüce ve Abhazca "gül" anlamına gelen **vard** değil, kalenin sahipleri olan **Vard** veya **Uard** aile adı yatıyor olabilir.

Kartli kralı Vahtang Gorgasal'ın ölümünden (502) sonra Kartli ve Lazika'da Pers etkisi arttı. Persler, yeni Laz hükümdarlarını atama hakkını ele geçirdiler. Kaynaklara göre, İran şahı tarafından onaylanan ilk Lazika hükümdarı Zamnakş adında biriydi. Bizans imparatoru I. Justinos, 522'de Zamnakş'ın ölümünü fırsat bilerek oğlu Tsathios'u gizlice Konstantinopolis'e çağırdı. Tsathios belirli koşulları kabul ettikten sonra Lazların kralı ilan edildi [432, 263, 264].

Lazika'nın bu şekilde Bizans nüfuz alanına geri dönmesi Persleri endişelendirdi. Üstelik 523'te Kartli kralı **Gurgen** Perslere karşı ayaklandı. Bu isyanın bastırılmasının ardından Persler Kartli'de krallığı kaldırdı [433, 106]. Ardından, **I. Justinianos** döneminin (527-565) hemen başlarında Persler, Laz kaleleri **Skanda** ve **Sarapanis**'i ele geçirdi. Buna karşılık Bizanslılar kıyı bölgesinde **Petra Kalesi**'ni inşa etmeye başladılar; burası *"Bizans'ın Lazika'daki askeri güçlerinin ana üssü olacaktı"* [69, 50].

528'de Persler Lazika'nın iç bölgelerine girmeye çalıştı, ancak Y. Voronov'un belirttiği gibi, Laz kralı Tsathios *"Bizans birliklerinin yardımıyla"* onları ele geçirdikleri Skanda ve Sarapanis'e geri püskürttü. 532'de Bizans ile İran arasında "ebedi barış" antlaşması imzalanınca Persler bu kaleleri de terk etmek zorunda kaldı. Kısa süre sonra Tsathios öldü. Lazların kralı önce kardeşi **Opsit**, ardından Tsathios'un Yunan eşinden olan oğlu **Gubaz II** oldu. Lazika'daki durum o kadar kötüleşti ki 10 yıl sonra Lazlar İran şahı I. Hüsrev'den yardım istemek zorunda kaldı [69, 51].

540'ta "ebedi barışı" bozan Hüsrev, kısa süre sonra Lazika'ya girdi ve Lazların yardımıyla Bizans kalesi Petra'yı ele geçirdi. Petra'yı aldıktan sonra Hüsrev, Kuzey Kolhis'teki **Sebastopolis** ve **Pitiunt** kalelerini ele geçirmek amacıyla büyük bir ordu gönderdi [69, 53, 54].

545 Bizans-İran Barış Antlaşması, Perslerin Lazika'daki konumlarını pekiştirdi. Ancak Lazlar kısa sürede Pers yönetiminin ağırlığını hissedince yeniden Bizans'ın korumasını aramaya başladı. Hüsrev, *"Lazlara hiç güvenmemesine"* rağmen, onların hoşnutsuzluğunu öğrenince *"en iyisinin Laz kralı Gubaz'ı öldürmek, tüm Laz halkını sürgün etmek ve Lazika'ya Persleri ve diğer halkları yerleştirmek olduğuna"* karar verdi [412,

210]. Prokopios'un Hüsrev'in Lazları sürme planına dair bu ifadesi, Tabari'nin I. Hüsrev döneminde Alanlar, Abhazlar, Bulgarlar ve Sul kabilesinden insanların Azerbaycan'a sürüldüğüne dair kaydıyla (bkz. Bölüm VIII, § 5, madde 3) önemli bir paralellik gösterir. Prokopios'un şu sözleri de dikkat çekicidir: *"Lazlar, bir zamanlar Kolhis'te yaşayan bir halk, Roma'ya bağlı sayılıyordu çünkü kral öldüğünde Roma imparatoru halefine egemenlik simgeleri gönderiyordu"* [412, 106, 107]. Belki de Prokopios burada Kolhis adı altında Lazların (Lau'ların) anavatanı olan Çoruh ve Rion (Phasis) nehirleri arasındaki bölgeyi kastediyordu.

Hüsrev'in planlarını uygulamaya koyma girişimi, özellikle "Gubaz'ı öldürme" niyeti, 549'da başarısız oldu. Gubaz, Hüsrev'in niyetini öğrenince Bizans tarafına geçti. Justinianos hemen Lazika'ya 7.000 kişilik bir ordu ve 1.000 kişilik bir Tsan (Çan) birliği gönderdi [69, 58]. Ancak Hüsrev, büyük kayıplar pahasına (Mermerois ve Xorianos'un seferleri sırasında) o sırada Lazika'daki varlığını sürdürmeyi başardı. VI. yüzyılın ikinci yarısında Bizans nihayet Persleri yenerek Lazika'yı kesin olarak kontrol altına aldı. Tam da bu sırada (554) Bizanslılar bir komplo düzenleyerek Laz kralı Gubaz'ı haince öldürdüler. Lazlar imparatordan suçluların ağır şekilde cezalandırılmasını ve Lazika tahtına Gubaz'ın küçük kardeşi Tsathios'un geçirilmesini talep etti. Talepleri kabul edildi. Ancak kısa süre sonra, akademisyen S. Canaşia'nın belirttiği gibi, Lazika'da krallık kaldırıldı. Z. Açba (Ançabadze)'ye göre, *"Bizans'ın Lazika'da krallığı kaldırması 623'ten sonra, imparator Herakleios'un Lazika'nın Bizans'ın Pers seferine katılmayı reddetmesi nedeniyle hoşnutsuz olduğu bir dönemde gerçekleşti"* [19, 71].

VII. yüzyılın sonuna kadar Lazika yöneticileri "patrikios" unvanını taşıdı. Bunlardan biri 663'te görevden alındı ve **Abasgia**'ya sığınmak zorunda kaldı; daha sonra Abazgların yardımıyla iki kez Lazika'daki iktidarını yeniden sağladı. Onun ardından Lazika'nın yöneticisi Abhaz-Adıge kökenli **Baruk** adında biri oldu.

Lazlar ikinci cezayı VII. yüzyılın sonunda aldı. Yöneticileri (patrikios) **Sergios** (Baruk'un torunu) Bizans'tan ayrılarak ülkesini Araplara tabi kıldı. Bu hareket nedeniyle ülke patrikios makamını kaybetti ve "doğrudan imparatorluk yönetimi" getirildi. Ancak kısa süre sonra, siyasi nedenlerle burada özyönetim yeniden kuruldu; ancak Z. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, "yerel bir Laz hanedanı yerine Kartli 'kralı' **Arçil** başa geçirildi" [19, 72].

Bu dönemde Lazlar (Gürcüce: Egriler), bize göre, artık Abhaz-Abaza ve Çan (Çou) topluluklarından oluşan, Abhazca ve Çanca (Çouca) konuşan iki dilli bir halk haline gelmişti. Çoruh ve Rion (Phasis) nehirleri arasına sızan Kartliler tarafından kesin olarak

ikiye bölünmüşlerdi. Sonraki süreçte, kuzeybatıdaki Abhaz-Çan Lazlarından Megreller ortaya çıkarken, Çanlara (Abhazca: Çou) "Laz" etnonimi yerleşti.

§ 5. Apsiller, Abasglar (Abazglar), Sanigler ve Zeglerin Krallıkları (M.S. I-VII. yüzyıllar)

1. Etnik Özellikler ve Lokalizasyon Sorunları

Antik yazarların **Apsiller, Sanigler, Abasglar** ve ayrıca **Misimyanlar** olarak kaydettiği toplulukların Abhaz ve Abazaların ataları olduğu, modern Kafkasologların çoğu tarafından tartışmasız kabul edilir. Bazı araştırmacılar Zegler (Zigler)i de Abhaz-Abaza topluluklarına dâhil eder.

Bu topluluklar arasında **Apsiller**, adlarından ve tarihsel kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Abhaz-Abaza etnik dünyasının en eski ve temel gruplarından biriydi. "**Apsil**" adı, Abhazların kendi kendilerine verdikleri "**Apsa//Abza**" (kelime anlamıyla "aynı dili konuşanlar") ile bağlantılıdır [94, 63, 64]. Bu etnik adın çeşitli varyantları (Apsa//Abaza, Abasg//Abazg) farklı dönemlerde kullanılmıştır. Çoğul formları: *Apsa-r, Apsa-uaa//Aps-uaa, Apsa-kua, Apsa-tsaa, Apsa-uaa, Apasa-kua//Abaza-kua* şeklindedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, "**A-ps-a**" kökü ve çoğul hali "**Apsa-r**", muhtemelen M.Ö. XIX. yüzyıla ait bir Mısır yazıtında "Abişa" ve "Abisar" olarak geçmektedir. "**Aps-il**" varyantı (karşılaştırın: Şaş-il, Dır-il, Anç-il), "**Apsa**" halkının yabancı dillerdeki adıdır ve Asur kaynaklarındaki "**Obeş-la**" (M.Ö. XII. yüzyıl), Ermenicede "**Apş-il-k**", erken M.S. dönemindeki "**Abşil**" ve Gürcücede "**Apş-il-i**" ile "**Apşil-eti**" ("Apslerin/Abhazların Ülkesi") ile aynı kökene sahiptir.

Apsil etnonimi, içerik olarak Antik Yunanca "**Aiaoeos**, **Kolhos**, **Fasiani**", Urartuca "**Kulxa**", Gürcüce "**Egri**", Ermenice "**Egerk**" ile örtüşür.

Apsiller, Greko-Romen literatüründe ilk kez M.S. I. yüzyılda anılmıştır. Ancak bu etnonimin daha önce de Kolhis'te var olduğu, Hipokrat'ın (M.Ö. V-IV. yüzyıl) "Fasiani"lerin uzun boylu ve aşırı şişman olduğunu, vücutlarında eklem veya damar belirginliği olmadığını yazmasından anlaşılabilir [18, 246]. Hipokrat'ın bu tasviri, muhtemelen Abhazca "**Apsıla**" ("şişman", "yağlı") kelimesinin çevirisine dayanmaktadır ki bu, Fasiani'lerin ikinci adı olan "**Apsil**" ile uyumludur.

M.S. I. yüzyıla kadar Apsiller (aynı zamanda Apsarlar, Kolhler, Fasiani'ler, Egriler), Kolhis'in ana nüfusunu oluşturuyordu. Ancak M.Ö. 83'te VI. Mithridatis'e yenilmeleri ve M.Ö. 65'te Pompey'in Kolhis'i fethi sonucunda, Apsar ve Phasis nehirleri arasından

Phasis'e ve kuzeybatıya doğru göç ettiler. Boşalan bölgeye, Kuzeybatı Kafkasya'dan gelen Abhaz-Adıge toplulukları (Heniohler, Lazlar/Loazlar, Şapsığlar) ve Güneydoğu Karadeniz'den Çanlar yerleşti (Bkz. Bölüm VIII).

Kısa süre sonra, Abhaz-Abaza Lazlar (Lau veya Ladzlar) önderliğinde **"Laz Krallığı"** ortaya çıktı.

Plinius (M.S. I. yüzyıl): **Apsilleri** Lazlar ve Sebastopolis arasında, Sanikleri ise daha kuzeyde gösterir [351, 179]. Arrian (M.S. II. yüzyıl): "Lazların ardından Apsiller gelir; kral Julian'dır, krallığı senin baban tarafından verilmiştir. Apsiller Abasglarla komşudur; Abasgların kralı Resmag'dır, o da iktidarını senden almıştır. Abasgların yanında Sanigler vardır, topraklarında Sebastopolis bulunur; Sanig kralı Spadag krallığını senden almıştır" [223, 270].

Bu ve sonraki dönem kaynakları (M.S. II. yüzyıl Evliya Herodian, M.S. V. yüzyıl Stefan Bizanslı, M.S. VI. yüzyıl Prokopius vb.), Apsilya'nın doğu sınırının **Phasis Nehri**, bazı görüşlere göre ise **Hob Nehri** olduğunu gösterir [289, 23].

Apsilya ile Abasgiya arasındaki sınır konusunda Kafkasologlar, bunun Kialasur (Kialaşüır) Nehri [69, 26; 382, 41] veya Gumısta Nehri boyunca uzandığını düşünmektedir. Genel olarak, M.S. I-II. yüzyıllarda Apsiller, Phasis'in kuzeyinden Sebastopolis'e (özellikle Kialasur Nehri'ne) kadar olan bölgede yaşıyordu [34, 46; 454, 64].

Gürcü araştırmacılar M.P. İnadze ve G.V. Melikişvili gibi bazıları, M.S. II. yüzyılda Lazların Apsilleri ve Abasgları kuzeye iterek etnografik sınırlarını İngur Nehri'ne (İnadze) veya Dioskuria-Sebastopolis'e (Melikişvili) kadar genişlettiğini iddia eder [439, 17, 18; 235, 383]. Ancak bu görüşler somut kanıtlarla desteklenmemektedir. Gerçekte, M.S. I-VI. yüzyıllar arasında Laz, Apsil, Abasg ve Sanig krallıklarının kurulmasıyla Doğu Karadeniz halklarında önemli bir nüfus hareketi yaşanmamıştır.

Prokopius (M.S. VI. yüzyıl) bile Apsilya'nın doğu sınırının **Phasis Nehri**, kuzeybatı sınırının ise Abasgiya ile dağlık bölgede **Kialasur** veya **Gumısta Nehri** olduğunu yazar. Plinius (M.S. I. yüzyıl) Apsilleri tam da bu sınırlar içinde, Lazlar ile Sebastopolis arasında gösterirken, Abasglardan hiç bahsetmez. Arrian (M.S. II. yüzyıl) ise Sebastopolis'in Sanig topraklarında olduğunu ve Apsillerin Abasglarla komşu olduğunu belirtir, ancak Abasgların kesin konumu belirsizdir. Bu tutarsızlık, literatürde birbiriyle çelişen yorumlara yol açmıştır.

Tarihçi M. Gunba şöyle yazıyor: *"Bu bilgilere göre, Sanigler ve Abasglar aynı bölgeyi işgal etmişlerdir. Bu, her iki kabile'nin de aynı etnik gruba ait olduğu anlamına gelir."* Daha sonra kendisiyle çelişerek şunu ekliyor: *"Ancak, Saniglerin krallığı toprak-*

larında başka bir eşit statüdeki Abasg krallığının bulunması pek mümkün değildir" [51, 149, 150].

Antik dönem Doğu Karadeniz halklarının tarihi üzerine araştırmalar yapan M. İnadze, M.S. II. yüzyılda Abasgların kuzey sınırının Sebastopolis (Sebastopol) şehrinin güneyinden geçtiğini düşünmektedir [439, 18]. Başrahip Dorofey (Dbar) ise şu görüştedir: *"Saniglerin sınırları, I. yüzyılın ikinci yarısı ile II. yüzyılın başlarında, modern Haşupse veya Psou nehirleri arasında uzanıyordu; burada Abasglarla komşuydular ve Soçapsta veya Şaşa nehirlerinin ötesinde zihlerin toprakları başlıyordu"* [440, 26]. Tarihçi T. Ş. Gıtsba da aynı fikirdedir [382, 41].

Ancak bu yargılar, öncelikle Plinius ve Arrian'ın aktardıklarıyla çeliştiği için tamamen temelsiz görünmektedir. Onlara göre, M.S. I-II. yüzyıllarda Sanikler, deniz kıyısında Apsilia'dan Aheunta (Şahe) Nehri'ne kadar olan bölgede yaşıyordu; Sebastopolis ise Saniklerin topraklarında yer alıyordu ve Saniklerin yanında, Apsillerle de sınır komşusu olan Abasglar bulunuyordu.

Bize göre, bu aktarılanlardan çıkan sonuç şudur: M.S. I-II. yüzyıllarda Apsiller, hem kıyı şeridinde Saniklerle hem de dağ eteklerinde Abasglarle sınır komşusuydu. N. Keçakmadze de aynı şeyi söylemektedir [453, 90]. Bu nedenle, Plinius'un Abasglardan bahsetmemesi, muhtemelen onların denizden uzak olmasından kaynaklanıyordu. Apsillere yakın akraba olan Abasglar, büyük olasılıkla o dönemde Kialasur Nehri'nin yukarılarından Psou veya Mzımta nehirlerinin kaynaklarına kadar uzanan tüm Abhazya dağ eteklerini kaplıyordu. Bu bölge, Akapa, Guma, Psıhu, Mzaa, Aybga ve Ahçıpsı gibi tarihi yerleri içeriyordu. Bu yüzden, II. yüzyılda bile Psou Nehri'nin Abask olarak adlandırılması tesadüf değildir [223, 271]. "**Psou**", "**a-psa-ua**" (Abhazlar veya Abaza) otokton adının kısaltılmış biçimidir; "**Abask**" ise, "**apasa//abasa//baza**" otokton formundan türetilmiş, yabancı dillerdeki "**abask, abazg**" gibi Abhaz adlandırmalarına karşılık gelir. Bu bağlamda, Cenevizliler döneminde de tam olarak Psou (Abask) Nehri'nin ağzında "**Abaza**" adlı bir ticaret limanının bulunduğunu belirtmek gerekir [94, 227, 228].

Sanigler ise, daha önce de belirtildiği gibi, M.S. I-II. yüzyıllarda bir yandan Apsilia ile Axeunta (Şahe) Nehri arasında, diğer yandan deniz ile Abasgia arasında, deniz kıyısında yaşıyorlardı. Kafkasologların haklı olarak belirttiği gibi, hem coğrafi olarak hem de köken itibarıyla bunlar, antik yazarların bahsettiği savaşçı Genioxlardır. Abhazlar arasında Sadzlar veya Sandzlar olarak biliniyorlardı; Gürcü kaynaklarında ise "cikler" veya "çikler" olarak geçerler (bkz. Bölüm II, § 2). "**Sanig**" etnoniminin kökü olan "**san**", Abhazcadaki "**san-dz**" (kısaltılmış hali "**Sadz**") kelimesinde korunmuştur. Bura-

da "**san//tsan**" etnonimik kök, "**dz**" (Abhazca "**ʒ**") ise Sadz çoğul ekidir. Abhazca "**Sandz**" formundan, "**San-dz-rıpş**" ve "**Tsan-dz-rıpş**" (kelimenin tam anlamıyla "Sanların/Tsanların Sınırı") olarak bilinen etnotoponimler "**Sandrıpş**" ve "**Tsandrıpş**" türemiştir. "**San//tsan**" etnonimik kökü, aynı zamanda eski Abhaz prens ailelerinin adları olan "**Tsan**" ve "**San**" (tekil hali "**Tsan-ba//San-ba**", bkz. Bölüm II) ve cüce bir kabile olan "**atzan**" (ацан) ile de bağlantılıdır. Abhaz efsanelerine göre, Atsanlar, Abhaz dağlarının tarih öncesi sakinleriydi [146, 136–139]. Geleneğe göre, A-tsanlar, (modern) Abhazlardan önce Abhazya'nın dağlık bölgelerinde yaşıyorlardı. Akademisyen S. Canaşia, "tsan" terimini "san-ig" adıyla, dolayısıyla da "Sanig" etnonimiyle ilişkilendirmenin mümkün olduğunu düşünüyordu [451, 15].

Böylece, M.S. I-II. yüzyıllarda Apsiller, Sanigler ve Abasglar, birbirine yakın akraba olan ve doğrudan sınır komşusu olan büyük topluluklardı. Bu dönemde onlar ve krallıkları önemli bir sarsıntı yaşamadı.

Sonraki dönemlerde Abasgia ve Sanigia'nın sınırlarında bazı değişiklikler gözlemlenir. Görünüşe göre, II. yüzyılın sonlarından III. yüzyıla kadar, düşmanlar için erişilmesi zor olan Kialasur ve Abask (Psou) nehirlerinin yukarı kısımları arasındaki dağ eteklerinde ve muhtemelen sırtın ötesindeki topraklarda yaşayan Abasglar, yakın akraba ve komşuları olan Sanigler üzerinde nüfuzlarını genişletmeyi başardılar. Abasgia'ya bitişik Saniglerin kıyı topraklarının ele geçirilmesi sonucunda, Abasgia önemli bir deniz ülkesi haline geldi. Apsilia ise artık Sanigia ile sınır komşusu değildi; Sanigia'nın sınırı Kialasur veya Gumısta Nehri'nden Psou Nehri'ne kaydı. Bu durum, V. yüzyılın anonim bir yazarı (Pseudo-Arrian) tarafından da doğrulanmaktadır. Ona göre, Abasglar ile Sanigler arasındaki sınır Abask (Abaskos) Nehri, yani Psou Nehri idi. Anonim yazarın sözleriyle, Sanigler Abaskos Nehri'nden Aheunta Nehri'ne kadar yaşıyorlardı [441, 231].

VI. yüzyıla gelindiğinde, Prokopius'un aktardığına göre, dağlar tarafında Abasglar ile Alanlar arasında, ilk kez Prokopius tarafından bahsedilen bruxiler bulunuyordu. Ş. D. İnal-ipa'ya göre, bunlar "muhtemelen sonraki Ubıhlardır" [365, 434]. Bize göre, "**brux**" kelimesi, Ubıhların bilinen adları olan "*Ubıh, Pöh, Pöxir, Tahı (Təahı)"* ile pek uyumlu değildir. Köken olarak "**Brux**" etnonimi, Abhaz-Sadz soylarının adları olan Abhazca "**Bar-ou//Baar-ou**" (kelimenin tam anlamıyla "Barlar" veya "Baarlar") toponimlerde "**Baarou, Barouahu**" ("Barou Dağı/Yükseltisi") [93, 249, 344], "**Bırc**" köyü, "**Bırcxua (Bırc-xua)**" Dağı ("Bırcların Dağı/Yükseltisi") [93, 140] ve Sadz soylu aile adı "**Bar-dzı // Bır-dzı**" (kelimenin tam anlamıyla "Barlar/Bırlar") ile karşılaştırılabilir.

Burada "**dz**", Sadz çoğul ekidir; "**Bırdzı**"dan "**Bırdzışxa**" ("Bırdzların / Bırların Dağı"); Sadzca "**Bar-dzı//Bır-dzı**"dan Ubıh formu "**Berze-hu, Berze-k**" (Ubıh liderlerinin soyadı). Öyle görünüyor ki, "**Bar-ou**" topluluğunun adından, yabancı dillerdeki "**baru-h, bru-h**" formu türemiştir (karşılaştırınız: *Zix, Zilx, Sanix, Abazx, Cix*).

Aynı zamanda, ses benzerliğinden yola çıkılırsa, "**Brux**" adı, bilinen bir Abaza topluluğu olan "**Brakiy//Barak-ay**" [167, 9] ile de ilişkilendirilebilir. "**Brux**" etnonimi, bazı yazarlar (Ş.D. İnal-ipa, Y.N. Voronov, M. Kişmahov) tarafından hidronimler "**Borgis**" (Arrian, II. yüzyıl), "**Burka**" (Ptolemaios, II. yüzyıl) ve Pseudo-Arrian zamanında (V. yüzyıl) artık "**Mezig**" olarak adlandırılan "**Bruxont**" Nehri ile bağlantılıdır [441, 230, 231]. Ancak aynı modern yazarlar, "**Burka//Borgis//Bruxont//Mezig**" Nehri'ni bugünkü Mzımta Nehri ile özdeşleştirirler. Bu bağlantının tek dayanağı, "**Mezig**" ve "**Mzımta**" hidronimlerinin ses benzerliğidir. Gerçekte, böyle bir özdeşleştirme, yukarıda adı geçen yazarların aktarımlarıyla hiçbir şekilde uyuşmamaktadır. Onlar sadece Karadeniz bölgesindeki yerleşim yerlerini ve nehirleri değil, aynı zamanda aralarındaki mesafeleri de belirtmişlerdir. Örneğin, Arrian (II. yüzyıl) şöyle yazıyor: *"Nitika'dan Abask Nehri'ne kadar 90 stadyon*[2]*, Abask'tan Borgis'e 120 stadyon, Borgis'ten ise 60 stadyon uzaklıkta Herakles Burnu'nun bulunduğu Nesis vardır. Nesis'ten Masaithika'ya 90 stadyon; buradan Aheunta Nehri'ne 60 stadyon vardır; bu nehir zilxleri Saniglerden ayırır"* [223, 271].

Aynı bilgiler, bazı düzeltmelerle, V. yüzyılda yaşayan Pseudo-Arrian tarafından da tekrarlanmıştır. O, Arrian'ın stadyon ölçülerini kullanarak mesafeleri mil cinsinden de vermiştir.

Her iki yazarın verilerine göre, Nitika (Gagra) ile Abask (Psou) Nehri arasındaki mesafe 90 stadyon (12 mil), yani yaklaşık 16 km'dir. Bu, Gagra ile Psou Nehri arasındaki gerçek mesafeye uymaktadır. Daha sonra, Abask (Psou) Nehri'nden Borgis'e (Arrian), yani V. yüzyılda artık "**Mezig**" olarak adlandırılan Bruxont'a (Pseudo-Arrian) kadar olan mesafe 120 stadyon veya 16 mildir (yaklaşık 23 km).

Bu belirtilen mesafe, "**Burka, Borgis, Bruxont ve Mezig**" adlarını, Psou (Abask) Nehri'nden sadece 6 km uzaklıkta olan Mzımta Nehri ile bağdaştırmamaktadır. Gerçekte, Psou (Abask) Nehri'nden yaklaşık 23 km uzaklıkta Karadeniz'e dökülen "**Mısua**" veya "**Mtsı**" Nehri bulunur; bugünkü adı "**Matsesta**"dır [96, 37].

"**Mısua//Mızua**" hidroniminde "**Mız**" veya "**Mıs**" topluluğunun adı yatmaktadır

[2] Bir stadyon, 600 antik Yunan ayağına (podes) dönemde. Günümüzde tam uzunluğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, tarihçiler bunun 150 metre ile 210 metre arasında yapıldığını tahmin etmektedir.

(karşılaştırınız: "**Mısra**" ["Müsera"], "**Mıs-raa**" ["Mısların yeri"]). Buradan Abhazca etnonimik form "**Mıs-ua**" (karşılaştırınız: "**Asadz-ua**" ["Sadz"], "**Aps-ua**" ["Abhaz"], "**Agır-ua**" ["Megrel"] vb.) ve Pseudo-Arrian'ın "**Mezig**"i (karşılaştırınız: "**San-ig**, **Abaz-g**, **Z-ig**") türemiştir.

Arrian'a göre, Borgis'ten (Mezig // Mızua, yani Matsesta) 60 stadyon (yaklaşık 11 km) uzaklıkta Herakles Burnu'nun bulunduğu Nesis vardır. Bize göre bu, Soça Burnu'na karşılık gelmektedir. Nesis'ten Masaithika'ya 90 stadyon (yaklaşık 16 km) vardır; bu da Masaithika'yı Loo Nehri bölgesiyle bağdaştırmamızı sağlar. "**Masaithika**" adını, Loo Nehri'nin sol kolu olan "**Mısket//Mıtsket**" [96, 36] (kelimenin tam anlamıyla "Mısların/Mızların köyü veya topluluğu") ile karşılaştırabiliriz. Burada "**ket**", Abhazca-Sadzca "**kıt**" ("köy, topluluk") kelimesinden gelir. Masaithika'dan Aheunta (Şahe) Nehri'ne kadar olan mesafe, Sanigler ile Zilxler (Zigler) arasındaki sınır olarak 60 stadyon (yaklaşık 11 km) olarak belirtilmiştir.

Genel olarak, Arrian ve Psödo-Arrian'a göre, Abask (Psou) ve Aheunt (Psödo-Arrian döneminde "Basii" olarak da adlandırılan) nehirleri birbirinden 330 stadyon (yaklaşık 60 km) uzaklıktaydı. Bu mesafe, günümüzdeki Psou ve Şahe nehirleri arasındaki mesafeye tam olarak uymaktadır. Antik yazarlar, M.S. II-VI. yüzyıllarda Sanigleri tam da bu iki nehir arasına yerleştirmişlerdir. Sanigler, doğuda Abask (Psou) Nehri boyunca Abazglarla, kuzeybatıda ise Aheunta//Basii (Şahe) Nehri boyunca Zigler (Zihler) ile sınır komşusuydu.

Bize göre, VI-V. yüzyıllarda Abazglar, Sanigler üzerinde nüfuzlarını genişletmişlerdir. Bunun bir göstergesi, Sanigia'da "Bruxont" yerine "Mezig" ve Aheunt (Şahe) yanında "Basii" (bu isim, Abhazca "a-pasa, abaza" [Abhazlar] ile karşılaştırılabilir) gibi yeni toponimlerin ortaya çıkmasıdır. Aynı zamanda, VI. yüzyılda bruxiler, abazglar ve alanlar arasındaki dağlık bölgede konumlanmıştır. Özellikle, Prokopius (VI. yüzyıl) bu toplulukların konumunu detaylandırmıştır. *"Apsillerin ötesinde ve bu 'hilal şeklindeki' körfezin ikinci ucunda, kıyı boyunca Abasglar yaşar; sınırları Kafkas Dağları'na kadar uzanır... Abasglarin ötesinde, Kafkas Dağları'na kadar olan bölgede, Abazglar ile alanlar arasında Bruxiler yerleşmiştir. Karadeniz (Pontus Euxinus) kıyısında ise zexler bulunur... Onların ötesinde Saginler yaşar."* [430, 302–383].

Procopius'un mesajından şu sonuçlar çıkmaktadır: Abasgiler, deniz kıyısı ile Kafkas Dağları arasındaki bölgeyi işgal ettikleri için, Bruhlar Kafkas sıradağlarında Abasgilerin üzerinde olamazdı; ayrıca Procopius, Abasgia ve Apsilia'nın üzerinde yaşayan Alanlardan ve onların (Alanların) Abasgia'ya yaptıkları akınlardan bahsederken, burada

Bruhlardan söz etmez. Procopius'un "*Abasgilerin sınırları ötesinde Kafkas sıradağlarına kadar Bruhlar yaşar, Abasgiler ile Alanlar arasında yer alırlar"* şeklindeki sözleri şu şekilde anlaşılmalıdır: Bruhlar, Kafkas sıradağlarının eteklerinde, Abasgia'nın kuzeybatı sınırlarının ötesinde, eskiden Bruhont (günümüzde Matsesta) adı verilen nehrin yukarı kısımlarında bulunuyordu. Burada Bruhlar hem Abasgiler hem de batıdaki Alanlarla komşu olabilirlerdi. Üstelik batı Ubıhları bir zamanlar Alanlar olarak adlandırılıyordu [167, 14; 416, 181].

Aynı Procopius'a göre, Pontus Euxinus (Karadeniz) kıyısında (Saniglerin kuzeybatısında-V.K.) Zexler yerleşmişti ve onların ötesinde (doğuda kıyı boyunca) Saginler, yani Sanigler yaşıyordu.

Zexlerin etnik topluluğu ilk olarak Strabon (I. yüzyıl) tarafından Zigiler olarak anılır, aynı form Dionysius Periegetes (II. yüzyıl), Arrian (II. yüzyıl başları) tarafından Zilhler, Ptolemy tarafından Zinxler, Pseudo-Arrian (V. yüzyıl) tarafından Zihler, Procopius tarafından ise Zexler olarak geçer. Daha önce belirtildiği gibi, Zigiler veya Zihler (Zilhler) güneydoğuda Saniglerle Acheunt (modern Şahe) nehri boyunca, kuzeybatıda ise Axalarla sınır komşusuydu. Bununla birlikte, I. yüzyılda bile Zig yerleşimlerinin Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'in bazı bölgelerinde var olduğu anlaşılıyor. Bu konuda Ş.D. İnal-ipa şöyle yazıyor: *"Erken Sasani döneminde Maxelonia adında bir başka bölge veya ülkenin daha var olduğu ve İran şahinşahlarının yazıtlarında geçtiği, aynı zamanda Sikana (Zigiler, Zigan, Zigopolis ve Abhazya'daki Ziganis nehri gibi isimlerle karşılaştırılabilir) olarak adlandırıldığı da ilgi çekicidir"* [365, 329]. Bu bağlamda, daha önce bahsettiğimiz (Bkz. Bölüm VII) Rize şehri yakınlarında bulunan antik Zil kale//Zir kale (Türkçe kale "hisar") adlı kaleyi de hatırlamak gerekir. Bu kalenin adı da muhtemelen Ziglerle, yani Arrian'ın Zilhleriyle bağlantılıdır.

Kuzeybatı Kafkasya'daki Ziglerin toprakları, esasen antik Axaların topraklarıyla örtüşüyordu ve onların adıyla Acheunt (modern Şahe) nehri de anılıyordu. Bu nehir, Arrian zamanında Zexler ile Sanigler arasındaki sınırı oluşturuyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, Kafkas Axalarının adı Abhaz-Abaza dilindeki "ahı" (baş, başlangıç) kelimesinden türemiş olabilir, dolayısıyla "ax-a", "ax-aa" ("baştakiler", yani en kuzeyde yaşayanlar). Axa, Axaa adlarının, antik yazarlar tarafından Grekçe "-oi"//"-ei" son ekiyle Axei (yukarıya bakınız: "Axaea ve Axalar") şeklinde dönüştürülmüş olması muhtemeldir. Bu etimoloji bağlamında, Axeunt nehrinin sonraki adı olan Şaxe (Abhazca Şaxı/Şüaxı) de dikkat çekicidir; burada da "xı" (baş, başlangıç) kökü mevcuttur. Dolayısıyla Şahı, kelimenin tam anlamıyla "Aş'ın (Aşe) başlangıcı", yani Aş topraklarının

başlangıcı anlamına gelir.

Ziglerin (Zilhlerin) topraklarında, yani eski Aşe'de, Arrian, Ptolemaios'un Axea köyüne (modern Cubga?) karşılık gelen Eski Achaia yerleşimini ve Eski Lazika'yı (modern Neçepsuho) kaydeder [223, 272]. Bu son isim, büyük Abhaz-Abaza prenslerinin Aş, Aşaa kolundan gelen Lay, çoğul hali Ladz (bu konuda yukarıya bakınız) adıyla bağlantılıdır.

Arrian'a (II. yüzyıl) göre Pagr (modern Gelencik) limanı adlı toponim de ilgi çekicidir [223, 172]. Görünüşe göre bu isim de Abhaz-Abaza soylu Bag, Pag ailesinin adıyla bağlantılıdır (çoğul Bagra, Pagra, kısaltılmış Bagr, Pagr-Baglar, Paglar). Abhazcada ise Bag, Bagaa- Baglar Bagba, Abagba-Bagov (Bag soyundan), aynı ismin varyantı olan Pag, Pagaa-Paglar (Paguaa), kelimenin tam anlamıyla "Paglar" şeklinde yazılır.

Bununla birlikte, Ziglerin veya Zihlerin etnik kökeni konusunda Kafkasologlar arasında henüz ortak bir görüş yoktur. Bazıları onları Adıgelere, diğerleri ise Abhazlara (yani Abaza halkına) dâhil eder. İlk grup, Abhazların Adıgelere "AzıuA" dediğini ve bunun "Zih" etnonimiyle uyumlu olduğunu savunur. Diğerleri ise Adıgelerin Abhazlara "Azega" dediği gerçeğinden hareket eder. Örneğin Prof. Z.V. Açba (Ançabadze) şöyle yazıyor: *"Modern Abhazya'nın kuzeyinde yaşayan sahil Zihlerinin ('Procopius'un Zexleri') etnik kökenini kesin olarak belirlemek zordur. Erken feodal dönemde bu ad altında yalnızca Adıge (Çerkes) kabilelerinin değil, aynı zamanda Abhazlarla yakın akrabalığı olan bir etnik grubun da yer aldığını düşünmek için nedenler vardır. Burada şunu belirtmek yerinde olur: Adıgeler bugün bile Abhazlara 'A-zeğa' adını vermektedir"* [450, 60]. Bize göre, ikinci görüş daha fazla doğrulama bulmaktadır, özellikle dilsel materyalde. Daha önce de belirtildiği gibi, bir dizi yazar (G. Novitskiy, J. Bell, N. Rayevskiy, A. Berje, A. Vvedenskiy, L. Lyulie vb.) Abhaz-Abaza topluluklarını Azra ve Azega adları altında da kaydetmiştir. Özellikle A. Vvedenskiy, Adıge kabileleri arasında Abhazların farklı adlarla bilindiğini yazıyor: Abaz, Abaza, Az, Hakuçilerin Kiçmay köyünde ve genel olarak, onun yazdığı gibi, tüm Şapsığlar Abhazları "Az", "Azexa" veya "Azega" olarak tanıyordu [443].

Diğer bir tanınmış yazar olan ve yaklaşık üç yıl (1837–1839) sahil Çerkesleri arasında yaşayan J. Bell, Abhazların ayrıca Azra olarak adlandırıldığını yazmıştır [11, 75–77]. Lyulie ve Uslar'a göre, *"Ubıhlar, Abhaz kökenli tüm kabileleri kolektif olarak Adzıge adıyla tanıyordu",* Dirr'e göre ise Ubıhlar Sadzları ayrıca "Cıxı" kelimesiyle adlandırıyordu, buradan da Gürcüce "Ciki", "Ciketler" ve "Cigetler" türemiştir [365, 180].

Yukarıdaki verilere dayanarak Ş.D. İnal-ipa, Çerkescedeki "Azege" kelimesinden

antik Zig//Zihlerin ve XIX. yüzyıl etnografik literatüründe karşılaşılan Abhazların adı olan Azega'nın türemiş olabileceğini yazıyor [365, 180].

Böylece, Abhazlar, Apsiller, Abazgiler, Sanigler, Abaza gibi isimlerin yanı sıra şu adlarla da bağlantılıdır: Az, Azra, Azega//Azexa, Adzıge, Cihi. Bunları antik Zig, Zih, Zir//Zil (Zir kale // Zil kale, bkz. yukarı) ve Arrian'daki Zil-h ile ortak bir etnonimik kök olan "a-z" birleştirir. Zig//Zih etnik adının formları, Abaz-g//Abas-k, San-ig//Sanih//San-ik gibi, "g//h" öğesi yardımıyla oluşturulmuştur. Arrian'daki Zil-h'de, Aps-il, Şaş-il, Anç-il gibi etnonimleri hatırlatan "-il" (z-il) son ekiyle Zil kökü vardır. Zigi//Zihi adının fonetik varyantları, Azega, Azexa, Adzıga, Cixi formlarıdır.

"A-z" etnonimik kökünden, çoğul Abhaz-Abaza formu Az-ra (Zir, Zir kale ile karşılaştırınız), Az-raa, kelimenin tam anlamıyla "Azlar" türetilmiştir ki bu, Ptolemy'nin (II. yüzyıl) Azak Denizi bölgesinde yerleştirdiği Azara şehri adıyla pratik olarak özdeştir [304, 244]. Azara şehrinin güneyinde (Küçük Rombit bölgesinde) Ptolemy ayrıca Aza-raba'yı (köy veya şehir) belirtir [304, 349], bu kelime Abhazca'da tam olarak "Azrların (Azarların) kalesi" anlamına gelir, burada "ba" Abhazca "a-baa" (kale) kelimesinden gelir. Görünüşe göre, Azak Denizi'nin adı da "az" etnonimiyle bağlantılıdır. Bu bağlamda V.İ. Voroşilov şöyle yazıyor*: "Muhtemelen 'az' etnik terimi, Azov ve Azak Denizi adlarının temelini oluşturmuştur. Ptolemy bile Tanais'in (Don) ağzının ötesinde Azara şehrinden bahseder"* [96, 49].

Abhazcada Azov adı, "v" foneminin Abhazcaya özgü olmaması nedeniyle Azou şeklinde karşılık bulur; bu, "az" isim kökü ve Abhazca etnonimik son ek "-u" (insan, halk) ile oluşturulmuş bir formdur, dolayısıyla Azou, kelimenin tam anlamıyla "Azlar", karşılaştırınız: Psou (a-psa + u), a-psı, yani "Abhazlar", karşılaştırınız: Loo//Lou, Laa + u, vb.

Böylece, Azov (Abhazca Azou) adı öncelikle etnik bir terimdir. Azak Denizi (gölü), farklı dönemlerde çoğunlukla kıyılarında yaşayan halkların adlarıyla anılmıştır: Yunan döneminde Meotlar (Adıgeler) halkının adıyla Maiotis limanı "Meot Gölü", Romalılar döneminde Palus Meotis "Meot Bataklığı", antik çağda Temerinda, Azou buradan sonra Rusça Azov, Azak Denizi [96, 48, 49]. Adıgeler tarafından az, azra, azega, antik yazarlar tarafından ise zigi//zihi olarak bilinen Abhaz-Abaza topluluklarından birinin antik dönemde Axeunt (Şahe) nehrinden Azak Denizi kıyılarına ve Kuban nehrinin sağ koluna (belki daha ötesine) kadar uzanan Karadeniz sahillerinde yaşadığına dair bir dizi başka coğrafi isim de işaret ediyor gibi görünmektedir. Öncelikle, antik bir yerleşim yeri ve yarımada olan Taman (Taman Yarımadası) ile aynı yarımadada Kuban nehrinin

ağzında bulunan Temrük veya Tamrük şehrinin adları dikkat çekmektedir.

Modern Taman şehri (Taman stanitsası) bölgesinde M.Ö. VI. yüzyılda Yunan kolonisi Hermonassa kurulmuştu; burada M.S. IV. yüzyılın sonlarından itibaren Tamatarha şehri varlığını sürdürdü. Arap kaynaklarına göre bu şehir Metrega, XV. yüzyıl İtalyan haritalarında Materka, Matriga, Matuga, Matega, Matrega, Rus kaynaklarında ise X. yüzyıldan itibaren Tmutarakan olarak geçer [96, 201, 202].

Edebiyatta Taman adının etimolojisine dair çeşitli açıklamalar bulunmaktadır: Adıgece "temen" (bataklık), Türkçe "taman", "taban" (taban, ayak tabanı, çöküntü); kişi adı olan Taman vb. [96, 201; 44, 331].

Ancak görünüşe göre Taman oldukça eski bir coğrafi addır. Köken olarak antik Azak Denizi adı Temerinda ile akrabadır; bunların temeli "tam//tem", büyük olasılıkla Abhaz-Abazaların antik Tama topluluğunun adıdır, çoğulu Abazaca Tamraa, Abhazca Tamar (bkz. Temer-inda). Günümüzde tekil formu Abhazlarda Tam, Tamba, Tambiya; Abazalarda Tam, Tamov, Tambiyev; Kabardeylerde ise Tambiy şeklindedir. Sonuncusu, yani Tam-biy, Lavrov'un haklı olarak belirttiği gibi, "Tamov prensi" anlamına gelir [425, 364–366]. Böylece, antik Yunan Temerinda (Tamar → "Tamlar"dan) diğer bilinen Azak Denizi adları gibi bir etno-hidronim olabilir. Ayrıca, Abhaz-Abaza çoğul etnonim formu Tam → Tamar'dan Adıgece bir soyadı formu olan Tamrı + ku veya Temrı + ku (Temryuk), kelimenin tam anlamıyla "Tamrov oğlu" türemiştir, buradan da Kuban nehri ağzındaki Temryuk şehri adı gelir ki burası antik yazarlarda Tiramba olarak geçer (bu konuda aşağıya bakınız).

Tam etnoniminin kökü, modern Taman şehri yakınlarındaki Taman Körfezi kıyısında bulunan antik Tamatarha şehrinin adında da görülmektedir. Oikonym Tamatarha'nın biraz bozulmuş bir form olduğu anlaşılıyor. Bunun orijinali Tamadzarha olabilir, Abhaz-Abazaca kelimenin tam anlamıyla "Tam kıyı ovası", Tam + adzarxa, burada adzarxa "kıyı ovası" demektir.

Görünüşe göre Tam etnonimi, antik Tamatarha'nın yerini alan Tmutarakan adında da mevcuttur. Sonuncusu, Rus kroniklerinde X. yüzyılda bir Rus prensliğinin merkezi adı olarak ortaya çıkar. Rusça oikonym formu Tmutarakan'ın orijinalinde Tamı-tarakan (bkz. Adıgece Tam-tarakay) yatmaktadır, burada ilk kısım Tam-ı – etnonim, ikinci kısım tarhan ise muhtemelen bir Türk yönetici unvanıdır ki bu Kırım Yarımadası'nda – Tarhan Burnu, Tarhan tepeleri gibi bir toponim olarak da karşımıza çıkar [96, 202, 203; 444, 431].

Antik Abhaz-Abaza topluluğu Tam'ın (çoğulu Tamar, Tamraa, Tamaa) adından,

Tram etnonimik formu türemiştir (burada "r" bir ek olabilir veya Tram, Tamar, Tamr → "Tamlar"dan gelir). Sonuncusu, yani Tram, ünlü bir Abaza prens ailesinin adıdır, geçmişte tüm Kafkasya'da tanınan at yetiştiricileriydi [425, 373; 37; 35, 23]. Abhaz-Abaza aşireti (kabilesi) Tram (Tam) adıyla, büyük olasılıkla Strabon'un Antikita nehri ağzındaki (Ptolemy'nin Attikita'sına -Kuban'ın kuzey kolu- karşılık gelen) bir şehir veya kale adı olan Tiramba (modern Temryuk) da bağlantılıdır [292, 211, 212; 304, 244]. Ptolemy tarafından da anılan [304, 244, 248] coğrafi nokta Tiramba, Abhazca kelimenin tam anlamıyla "Tiramların (Tramların) Kalesi" anlamına gelir, burada ba (baa) "kale" demektir (bkz. Azara – Azara-ba-a). Antikita, Antiket veya Attikita, Attikit nehrinin (Pliny'de Dioskuria şehri yakınındaki Anthemunta nehriyle karşılaştırınız) adı ise Abhazcadan "Attilerin köyü, topluluğu, bölgesi" veya "Attilerin köyü" olarak çevrilebilir, burada kita, kit, Abhaz-Abazaca kıta, kıt "köy, topluluk, bölge" anlamına gelir ve ön ek olarak patronimik görevi görür. Bu bağlamda, Abhaz soylu ailelerinin adları olan Antia, Antey-ba "Antiyler" ve Ateyba, At'eyba "Attiyler", "Attiyeler" de dikkat çekicidir.

Tram ailesi, kendilerine Tapanta diyen Abazalara mensuptur, bu adın Farsça (Osetçe) "ovalı sakin" anlamına geldiği kabul edilir [42, 8]. Ancak bu etnonim, yani Tapanta, farklı bir etimolojiye de sahip olabilir. Bize göre, Tapanta etnoniminin temelinde Taman coğrafi adı yatmaktadır, bunun fonetik bir formu Tapan veya Taban olabilir, sonundaki -ta ise Abhaz-Abaza aidiyet ekidir (günümüzde Abhazcada -tü). Genel olarak, tapanta, tamantı → tamant-a, tamant-aa kelimenin tam anlamıyla "Taman'dan", "Tamanlılar", "Tamanlı" anlamına gelecektir. Aynı zamanda, Taman yarımadası adının Abhazca Tamnı'dan çevirisi "Tamların toprağı (mülkü)"dür, burada Tam etnik bir topluluğun adı, -n ise ülke ve etnik bölge adları türeten lokatif bir ektir (bkz. Aps-nı "Abhazya", Agır-nı "Megrelya", Şua-nı "Svaneti"). Tamov prensleri Tramlar, büyük prensler Laların (Lauların) soyluları arasında ilk sırada yer alıyordu. Abhaz Krallığı'nın güçlü olduğu dönemde, özellikle XI. yüzyılın sonlarında, görünüşe göre Rus prenslerinin yönettiği Tmutarakan (Tamatarha, Matrega, Matraha) ve Tmutarakan Prensliği toprakları Abhazya'ya geçti; buradaki yöneticiler Laov (Lau) prensleri oldu.

XII. yüzyıl Arap bilgini El-İdrisi şöyle yazıyor: *"Matraha (yani Tmutarakan, Tamatarha.- V.K.) oldukça eski bir şehirdir. Prensleri, Olu Abas adıyla tanınan, güçleriyle ünlü... Cesaretleri ve savaşçı ruhlarıyla komşularına korku salmışlardı"* [448, 359; 49, 152]. Olu Abas (Olou Abbas) adının yaygın çevirisi olan "Abas (veya Abhaz) soyundan Alou"yu İ.G. Konovalova ve B. Nedkov sorgulamaktadır. Onlar "ulu" kelimesini muluk "hükümdar"a dayandırırlar [459, 169], ki bu gerçeğe pek uymasa da Alou Abas yani "Abhaz Alou" gerçekten de hükümdarlardı. Araştırmacıların çoğu, "Olou

Abbas" adında Abhaz-Abaza prens ve kral ailesi Lau//Lou adını tanır. Taman'daki Abhaz yönetimi hakkında Akademisyen A.P. Novoseltsev şöyle yazıyor: *"XII. yüzyılın 40–50'li yıllarında Taman'da Abhaz kökenli bir prens hanedanı hüküm sürüyordu... XII. yüzyılda Kırım'da Kerç bölgesinde Rusiya adlı bir şehir vardı... 40–50'li yıllarda bu şehir, Matraha'daki Abhaz prensiyle düşmanca ilişkiler içindeydi"* [449, 107; 49, 152].

Tmutarakan veya Tamatarha, Arap kaynaklarında Matraha, Matrega olarak geçer, Rusçada ise Matraha şeklinde yer alır ki bu, Abhaz-Abaza yer adı olan Ta-matarxa'nın kısaltılıp bozulmuş hali gibi görünmektedir; yani Matraha, Ta-matarxa'dan türemiştir. Öte yandan, Matega, Matrega, Matriga gibi isim formları, Azak Denizi'nin Meot (Adıge) kıyılarının eski adları olabilir: Matega veya Matyga, kelimenin tam anlamıyla "matların/metlerin kıyısı" anlamına gelir – buradaki mat veya met "Meot" kelimesinden, Abhazca ga (a-ga) ise "deniz kıyısı" anlamındadır. Aynı şekilde Met-re-ga veya Mat-riga da "Meotların deniz kıyısı" olarak çevrilebilir; burada Met//Mat etnik kök, -r üçüncü çoğul şahıs eki ("onların"), -ga ise "deniz kıyısı" anlamına gelir.

Kuban Nehri'nin (Abhaz-Abazaca Kupina) bir diğer adı olan Psıj da Abhaz-Abaza kökenli gibi görünmektedir. J. Kokov, bu hidronimi Adıgece bir kelime olarak "eski nehir" anlamında yorumlamıştır. –psı "su", "nehir" ve j (jü) "eski" (Abhaz-Adıge) [207, 51]. Ancak bir nehrin eski veya genç olması pek mümkün değildir; bir nehir büyük, sığ, derin, hızlı, soğuk, ılık vb. olabilir. Çoğu zaman büyük nehirler, kıyılarında yaşayan halkın adıyla anılır. Bu nedenle, tarihi Abhazya'nın kuzeybatı sınırını oluşturan Kuban Nehri'nin adı olan Psıj'ın, Abhaz-Abazacadaki Psı-dz (Psadzı, Psıdzı) yani "Abhaz nehri" olduğunu düşünmek mantıklıdır, -psı(a-psı) "Abhazlar" ve dz "su", "nehir" [93, 66].

Abhaz-Abaza izleri, muhtemelen Kırım Yarımadası'nın güney kıyılarındaki bir dizi toponimi de korunmaktadır. Sahil şehirleri olan Alupka ve Aluşta'nın isimleri buna örnektir. Birincisi, Abhazcada "değirmen taşlarının kesildiği yer" anlamına gelir, –alu "değirmen taşı" (yani "değirmenin taş çarkı") ve -pka, "kesmek", "oymak", "çıkarmak" anlamındaki a-pka-ra fiilinin köküdür. İkincisi, Aluşta ise kelimenin tam anlamıyla "değirmen taşlarının alanı", "değirmen taşlarının avlusu" veya "değirmen taşları malzemelerinin meydanı" anlamına gelir. -alu "değirmen taşları" ve şta "tarla", "avlu", "saha", "çiftlik". Bilindiği gibi, değirmen taşları kuvars, kumtaşı ve granit gibi sert kayaçlardan yapılırdı; en iyisi kuvars olarak kabul edilirdi. Bu tür kayalar doğada sık bulunmazdı. Ancak değirmen taşlarına olan talep fazlaydı ve ihraç edilen bir üründü.

Alupka yakınlarında bulunan Yalta adlı yerleşim adı da dikkat çekicidir. Yalta ismi-

nin sonundaki -ta, Abhazcada yaygın bir yer bildiren ek olabilir; karşılaştırınız: La-ta, Matses-ta, Çxal-tha, Ur-tha, Aaps-tha, Gums-ta, Pış-ta, msır-ta ve Abhazya'daki diğer birçok toponim. Ayrıca Abhazlarda Yalta şeklinde bir kişi adı da vardır.

Karşı sahildeki Taman'ın karşısında yer alan Kerç şehrinin adı da muhtemelen Abhaz-Abaza kökenlidir. Bu ismin bugüne kadar kabul görmüş bir etimolojisi yoktur. Bu bağlamda, bu yer adını geçmişte oldukça tanınmış olan Abhaz-Abaza feodal (prens) soyadı Keç//Kiaç//Geç//Giaç ile karşılaştırmak yerinde olacaktır. Orijinal Keç'ten, Kerç formu türemiş olabilir [447, 80]; buradaki -r bir eklenme olabilir, örneğin: tam → tram. Ayrıca Kerç soyadı da vardır (Donetsk bölgesinde görülür). Kerç şehrinin en eski adı Pantikapey'dir (M.Ö. VI. yüzyılda kurulmuş, Bosporan Krallığı'nın başkenti), IX.-XI. yüzyıllarda ise Rus şehri Korçev veya Rusina olarak anılmış ve Matraha'daki Abhaz prensiyle çatışma halinde olmuştur [449, 107].

Kerç (Pantikapey) yakınlarındaki sahil yerleşimi Akra da merak uyandırmaktadır. Strabon şöyle yazar: *"...Pantikapey topraklarında, Akra adında bir köy"* [229, 211; 245]. V.V. Latışev, bu yerleşimi Kerç Yarımadası'ndaki Takil-Burun burnu civarında lokalize eder. Akra adlı sahil yerleşmelerinden diğer antik yazarlar da bahseder; örneğin Batlamyus, Sarmatya'da Meotis (Azak Denizi) kıyısında, Utluk Limanı'nın doğusunda bir Akra şehrinden söz eder [304, 234], Stefanus Byzantinus ise İskitya'da bir Akra yerleşmesinden bahseder. Bu isim, yani Akra, Abhazcada coğrafi bir terim olarak "burun", "deniz feneri" anlamında kullanılır [365, 208]; modern Abhazya'da ise Akra, Dğamş Nehri'nin ağzındaki bölgenin adıdır [93, 435].

Antik yazarların bahsettiği diğer bazı coğrafi adlar da büyük ilgi uyandırmaktadır: Vardan Nehri (yani Kuban) [304, 249]. Karşılaştırınız: Abhaz-Ubıh asil ve savaşçı sülalesi Vardan (Abhazca Yüardan); Skopel (Kuban Nehri'nin ağzı yakınlarında bir yerleşim), modern Kopıl (Kopılsaya köyü) [304, 249]; karşılaştırınız: Kopıl ile Abhaz-Abaza soyadı Abhaz. Kupal, Kupalaa "Kupallar", Kupal-ba "Kupalov", Abaz. Kupal, Kupalraa, Kupalov (detaylar için yukarıya bakınız); Hippeos Dağları, yani At Dağları (Kafkasya'nın kuzey uzantıları) [299, 245]. Strabon şöyle yazar: "Meotis'in doğu kıyısında Büyük Rombit Nehri vardır, onun ötesinde Theophania (modern Yeeya-V. K.), sonra Küçük Rombit, ardından Attikit (Antikit-V. K.), daha sonra Psat ve nihayet Vardan (Kuban Nehri'nin güney kolu-V. K.); bu nehirlerin tümü At Dağları ve Kafkas Dağları'ndan doğar" [299, 245, 249]. Strabon'un Hippeos (yani At) Dağları olarak adlandırdığı bu dağ sırası, bize göre Abhaz-Abaza halk etimolojisinin bir ürünüdür: Aşışhakua (modern Aşuışhakua) –Kafkasya'nın kuzey uzantılarının adı– Abazaca aşı, Ab-

hazca açı "at" ve şxakua kelimenin tam anlamıyla "dağlar". Aslında Aşışxakua'daki Aşı öneki, Kuzeybatı Karadeniz bölgesinin etnotoponimik adıdır; buradan türeyen Abhaz. Aşua, Abaza-Tapanta halkını ifade eder ve Aşışxakua "Aş Dağları" veya "Abaza Dağları" anlamına gelir.

Böylece, M.S. I. yüzyıldan Geç Orta Çağ'a kadar Taman Yarımadası'nda Abhaz-Abaza etnik unsurlarının (Tapanta ve diğer topluluklar) sürekli varlığından söz edebiliriz. Özellikle burada, Abhaz-Rus ve Abhaz-Adıge etnopolitik ve etnokültürel ilişkileri şekillenmiştir. Taman prensleri Tambiyler, görünüşe göre, Orta Çağ Adıge tarihinde de önemli bir rol oynamıştır [425, 364–366]. Söylencelere göre Kabardiya adı, Kabardı Tambiyev'in adından gelmektedir; bir versiyona göre kendisi Abhaz dağ topluluğu "Mudavi"den [445, 145, 420, 632, 365, 180], diğerine göre ise "Basheg" yani Tapanta kökenlidir [446, 319–322]. Vurgulamak gerekir ki, Kabardiya adı XIV. yüzyıl başlarında (Vesconti haritasına bakınız) Azak Denizi'nin kuzey kıyısında, yaklaşık olarak bugünkü Taganrog civarında bir bölgenin adı olarak kaydedilmiştir [447, 80]. XIV-XV. yüzyıllarda Kabardaylar, Azak bölgesinden Kuban Nehri'nin yukarılarına ve şimdiki yaşadıkları yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Görünüşe göre, o dönemde Kabardaylarla birlikte Azak bölgesinden Kuzey Kafkasya'ya bir grup Abhaz-Abaza (kendilerine Tapanta diyenler) de göç etmiştir. Bu isim, fonetik bir varyant olarak Tamanta "Tamanlılar"dan türemiş olabilir. Abaza tamanta//apasa (apsa) tamanta, yani "Tamanlı Abazalar", bu da "Tamanlı Abhazlar" anlamına gelir.

1. Apsillerin Krallığı.

Flavius Arrian, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz bölgesinde toplam altı etnopolitik oluşumdan bahseder: Maxelonlar ve Henioxlar Krallığı, Lazlar, Apsiller, Abasglar, Sanigler ve Zegler. Daha önce Maxelonlar ve Henioxlar Krallığı ile Laz Krallığı hakkında konuşmuştuk. Arrian'a göre, bahsedilen bu etnopolitik oluşumlar (Maxelonlar ve Henioxlar Krallığı hariç) II. yüzyılda Roma'nın etki alanına girmişti ve bunlar arasında en erken Roma ile ilişki kuranlar Apsiller olmuştu. Arrian, Apsillerin (Apşiller) kralının, iktidarını (meşruiyetini) İmparator Trajan'dan (98-117) aldığını, oysa Lazların, Abasgların, Saniglerin ve Zeglerin krallarının ancak onun oğlu Hadrian döneminde tanındığını belirtir. Apsillerle ilgili olarak, Romalı tarihçi Eutropius'un şu kaydı oldukça ilgi çekicidir*: "Trajan, İberler ve diğer bazı halklar gibi Kolhları da himayesine aldı"* [345, 369]. Burada "Kolh" adı altında büyük ihtimalle Apsiller (Apsarlar, Phasiani) kastedilmektedir, çünkü Doğu Karadeniz'de yalnızca Roma-Apsil ilişkileri Trajan döneminde

kurulmuş ve onun tarafından yalnızca Apsillerin (Kolhların) kralı Julianus'un unvanı onaylanmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi, Apsilia, Phasis Nehri'nden Kialasur Nehri'ne (bazen Gumısta Nehri'ne kadar) uzanan geniş bir bölgeyi kapsıyordu. Coğrafi konumları gereği, Apsiller de Lazlar gibi önemli uluslararası ticaret yollarını kontrol ediyordu. Lazika üzerinden, Hindistan'dan Karadeniz'deki Phasis şehrine ve oradan da Roma İmparatorluğu'nun iç bölgelerine uzanan uluslararası bir ticaret yolu geçiyordu. Apsilia'nın Kuzey Kafkasya'ya giden yolu da en az onun kadar önemliydi. Bu nedenle, Apsilia'nın ana merkezlerinin, Romalıların bölgeye gelişinden itibaren ilgisini çeken Kluxor Geçidi'ne giden yol üzerindeki Tzabal Vadisi'nde yoğunlaşması tesadüf değildir. Geçit yolları, Romalıların hem ticari ilişkilerini geliştirme hem de sınır güvenliklerini sağlama açısından dikkatini çekiyordu. Abhaz geçitleri özellikle tehlikeliydi, çünkü buradan savaşçı Alanlar ve diğer Kuzey Kafkasya kabileleri, Romalılar için hayati önem taşıyan Kolhis merkezlerine akınlar düzenliyordu [34, 46]. Dolayısıyla, Kafkas geçitlerinin korunmasında hem yerel etnik topluluklar hem de Roma İmparatorluğu'nun yöneticileri çıkar sahibiydi. Görünen o ki, Apsilia, III. yüzyılın ikinci yarısında Gotların ve ardından Savromat liderliğindeki Bosporusluların Roma İmparatorluğu topraklarına yaptığı istilaların güzergâhı üzerindeydi. IV. yüzyılın sonunda ise Bizans İmparatorluğu, Lazika, Apsilia, Abazgia ve Kafkasya'nın diğer Karadeniz kıyısı etnopolitik oluşumları, Hun istilası tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Bu dönemde, daha önce olduğu gibi, Sebastopolis (modern Suhum), Apsilia kıyılarındaki en önemli Roma askeri üslerinden biri olmaya devam etti. Burada, *"Claudius'un Birinci Süvari Kohortu"* (yaklaşık 500 kişi) da dâhil olmak üzere önemli bir Roma (Bizans) birliği konuşlanmıştı [457, 84]. Roma gemileri ve kaleleri, Apsilia'nın kıyı şeridindeki Gyenos, Zeganis (Gudaa) gibi noktalarda bulunuyordu [34, 55]. Özellikle, IV. yüzyılın sonunda Ziganis'te *"Valens'in İkinci Kohortu"* (yaklaşık 400 lejyoner) yerleşikti [460, 10]. Ayrıca, III. yüzyılın bitimi IV. yüzyılın başlangıcı zamanlarında, İmparator Diocletian tarafından Hristiyanlığa bağlılığı nedeniyle Apsilia'ya sürülen Kiryak'ın, kardeşleriyle birlikte Ziganis'te (modern Gudaa) gömüldüğü bilinmektedir [461, 190].

IV. yüzyılın 70'li yıllarında Hunlar, Alan konfederasyonunu dağıtarak Kafkas geçitlerinden güneydeki Roma eyaletlerine akınlar düzenledi. Bu koşullarda, Kafkas geçitlerinin savunması Bizans için hayati önem taşıyordu. Bu durum özellikle Sanigler, Abazglar, Apsiller ve Lazlar (Lodzlar) gibi Abhaz-Abaza topluluklarını daha da endişelendiriyordu. Bu da IV. yüzyılın sonunda, geçitlerin ve yerleşim alanlarının ortak savunulmasını sağlayan bir ittifakın kurulmasına yol açmış olabilir. Kaynaklara göre, bu

birleşmede Lazika özel bir role sahipti. Bunun nedeni muhtemelen Lazika'nın coğrafi konumu, Bizans İmparatorluğu'nun merkezine yakınlığı ve ayrıca Abhaz-Abaza kralları arasında öne çıkan Lau (Lou) veya Lauadzlar hanedanının (Laz Krallığı'nın kurucuları ve yöneticileri) tarihsel ağırlığıydı. Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki akraba etnopolitik oluşumlarının ittifakı, Doğu Roma İmparatorluğu'nun da çıkarınaydı, çünkü Hunların topraklarına girmesi tehlikesi devam ediyordu. Bizans, Transkafkasya'da, en azından nominal olarak kendisine bağlı güçlü bir müttefike ihtiyacı vardı. Bu müttefik, Bizans'la sınır komşusu olan Lazika ve diğer Kafkas Karadeniz krallıklarının birleşimi olabilirdi. Prokopius, Lazların Romalılara karşı tek bir sorumluluğu olduğunu söyler: *"Kuzey sınırlarını korumak, böylece düşmanca niyet besleyen Hunların Kafkas Dağları'ndan geçerek Lazika üzerinden Roma topraklarına girmesini engellemek"* [462, 115, 412, 106-107]. Apsilia, Abazgia ve Sanigia da Bizans'la benzer ilişkiler içindeydi. G. A. Melikişvili'nin belirttiği gibi, bu dönemde Roma ile Kolhis'teki siyasi oluşumlar arasındaki askeri ittifak her iki taraf için de gerekli hale gelmişti [345, 379]. Ancak bu ilişkiler, Kafkasoloji literatüründe farklı yorumlanmaktadır.

Akademisyen S. Canaşia, Prokopius'un *"onlar (yani Apsiller ve Abasglar) Lazların uzun süredir tebaasıdır"* ifadesine dayanarak, Abasgların, Apsillerin ve Saniglerin M.S. IV. yüzyılın 80-90'lı yıllarında Lazlara bağımlı hale geldiğini savunmuştur [429, 315-317]. Buna karşılık G. Melikişvili şöyle yazar: *"Apsillerin veya Abasgların Lazika'ya ne zaman tabi olduğunu bilmiyoruz... Abasgların durumu, VI. yüzyıla gelindiğinde Apsillerinkinden farklıydı. Abasgların iki prensi (iki kral) vardı: biri batıda, diğeri doğuda hüküm sürüyordu. Apsillerin toprakları ise doğrudan Laz Krallığı'na dâhil edilmiş gibi görünüyor"* [249, 341-342]. Ancak, tarihçi M. M. Gunba'nın haklı olarak belirttiği gibi, kaynaklar daha dikkatli incelendiğinde bu görüşler tam olarak doğrulanmamaktadır. Örneğin, Prokopius, Saniglerin *"ne Roma imparatorunun ne de Laz kralının tebaası olmadığını"* açıkça yazar [20, 207-208]. Ayrıca, Abasgların Romalılardan (Lazlardan değil) ayrıldığını belirtir [430, 400; 51, 161]. Prokopius, Apsilia ve Lazika'yı ayrı siyasi birimler olarak ele alır: *"Medler, yalnızca Lazika'yı değil, Apsilia'yı da egemenlikleri altına almayı düşünmeye başladılar"* [430, 403]. Z. V. Açba (Ançabadze)'nin de vurguladığı gibi, bu ayrım, Lazika ve Apsilia'nın kesin olarak tek bir devlet oluşturmadığını gösterir [20, 207]. Dahası, Lazika'nın 362'de İmparator Julian'dan kendi topraklarında barış içinde yaşama izni istemek zorunda kalması [467, 1005], IV. yüzyılda Apsilia, Abasgia ve Sanigia'nın Lazika'ya bağımlı olduğu iddiasını güçsüz kılar. Bazı araştırmacılar, IV. yüzyıl sonunda Lazika'nın güçlendiğini ve bunun kanıtı olarak Svanların Lazlara tabi olmasını gösterir. Ancak, V. yüzyılın ilk yarısında Bizans'ın Lazlar, Apsil-

ler, Abasglar ve muhtemelen Sanigler üzerindeki etkisini artırmaya çalıştığı bilinmektedir. V. yüzyıl ortalarında Bizans, Hun savaşları ve İran'la olan gerilimler nedeniyle zor bir döneme girdi. Bu durumu fırsat bilen Lazika yöneticileri (ve muhtemelen müttefikleri Apsilia ve Abazgia), iç ve dış politikalarında daha bağımsız kararlar almaya başladı. Bu süreç, Lazika ile Bizans arasında ciddi bir çatışmaya yol açtı. Lazika yenilgiye uğradı ve yeniden imparatorluğun bir parçası haline geldi. Ancak kısa süre sonra, Lazika'nın zayıflığından yararlanan Svanlar bağımsızlıklarını ilan etti. V. yüzyılın 70'li yıllarında Lazika, Vahtang Gorgasal tarafından işgal edildi [462, 121; 69, 16]. Vahtang Gorgasal ile Bizans imparatoru arasındaki anlaşmaya göre, iç Lazika (Gürcüce "Egrisi") ve Svaneti, Vahtang'ın yönetimine bırakılırken, sahil Lazikası, Apsilia, Abasgia ve Sanigia Bizans'ın etki alanında kaldı [431, 177]. Sonuç olarak, Apsilia, Abasgia ve Sanigia'nın Lazika'ya bağlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Prokopius'un *"Abasglar ve Apsiller uzun süredir Lazların tebaasıdır"* iddiası, M. Gunba'nın da belirttiği gibi, politik bir amaç taşımaktadır: Bizans, İran'a karşı kazandığı zaferin ardından Lazları kendine bağlamış ve onlar üzerinden komşu toplulukları da kontrol altına almayı hedeflemiştir [51, 161].

Ancak, V.-VI. yüzyıllarda Lazika ile Apsilia arasında daha sıkı bağların varlığı da açıktır. Bizim görüşümüze göre, bu ilişki büyük olasılıkla gönüllü bir ittifak karakteri taşımaktaydı. Bunun kanıtı, 550 yılında Apsillerin, Lazların müttefiklik yükümlülüklerini yerine getirmemesi nedeniyle onlardan ayrılmasıdır [430, 403].

Etnik açıdan yakın akraba olan bu halklar arasında oluşan Apsil-Laz ittifakı, muhtemelen bir yandan Hunların, diğer yandan Persler ve Romalıların bölgeye yönelik tehditleri karşısında ortaya çıkan ortak savunma ihtiyacından kaynaklanmıştır. Laz-Apsil ittifakı, kendisini antik Kolhis Krallığı'nın mirasçısı olarak ilan etmişti [20, 208]. Agathias'ın belirttiği gibi: *"Kolhların eski adıyla övünerek kendilerini aşırı derecede yüceltiyorlardı ve belki de bu iddiaları tamamen temelsiz değildi"* [434, 73]. Bu birlik, coğrafi ve etnik açıdan gerçekten de büyük ölçüde Kolhis Krallığı ve Phasis Krallığı ile örtüşmekteydi. Daha önce de vurgulandığı gibi, antik Abhaz-Abaza toplulukları her zaman birbirleriyle bağlantılıydı; tarihlerinin kritik dönemeçlerinde birbirlerine yardım ediyor ve ortak siyasi eylemler gerçekleştiriyorlardı [365, 456].

Özellikle dikkat çekici olan, Lazika hükümdarlarının defalarca ülkeyi terk etmek zorunda kaldıklarında Svaneti, Kartli veya başka yerlere değil, Abhazya'ya (yani Apsilia ve Abasgia'ya) sığınmalarıdır [466, 63]. Lazlar ve Apsilleri birbirine bağlayan hem etnik yakınlık hem de hanedanlar arası akrabalık bağlarıydı. Örneğin, 530'larda Lazika'da

hüküm süren Kral Tsate'nin kardeşi Opsite ile 550 yılında Abasg kralı Skeparn'ın yokluğunda Traxea kalesinin savunmasını yöneten Apsil kralı Opsite'nin aynı kişi olduğu düşünülmektedir. Bilindiği üzere, bu dönemde Lazların kralı, Opsite'nin yeğeni ve kardeşi Tsate ile Bizanslı eşinin oğlu olan Gubaz II idi [69, 51]. Kral Opsite'nin adı hakkında Ş.D. İnal-ipa şöyle yazmaktadır: *"...Prokopius'a göre Laz kralının Abhazca adı olan Opsite de birçok düşünceye yol açmaktadır"* [365, 522]. 532 yılında Bizans ve İran arasında imzalanan "ebedi barış" antlaşmasıyla Bizans, Karadeniz'deki eski konumunu korumuştu. Ancak kısa süre sonra Bizans'ın Lazika politikası ve bölgedeki askerlerin davranışları, Lazların yeniden ayaklanmasına yol açtı. Lazlar, İran Şahı I. Hüsrev'den yardım istemek zorunda kaldılar. 540 yılında "ebedi barışı" bozan Hüsrev, bir yıl sonra Lazika'ya girdi [69, 53]. Hüsrev, Lazika'daki Bizans'ın ana deniz üssü olan Petra kalesini ele geçirdikten sonra, 542 yılında Sebastopolis ve Pitiunt'taki Bizans tahkimatlarını ele geçirmek amacıyla Apsilia ve Abasgia'ya yöneldi. Ancak Procopius'un aktardığına göre, buradaki Bizans birlikleri Hüsrev'in niyetini önceden öğrenince evlerini yakıp kale duvarlarını yıktılar ve gemilerle Trabzon'a geçtiler. Bizanslıların Sebastopolis ve Pitiunt'u terk ettiğini gören Persler Petra'ya geri döndüler [69, 56]. 550 yılında Nabed komutasındaki İran ordusu, Kral Gubaz'ın rakibi olan Laz asilzadesi Terdat'ın daveti üzerine Apsilia topraklarına girdi. Terdat ihanet ederek Apsillerin ana kalesi Tzibil'i (Abhazca Tzabal) İranlılara teslim etti [430, 403]. Burada, Apsillerle birlikte Opsite'nin (eski Laz kralı ve Gubaz'ın amcası) Bizanslı eşi Theodora da bulunuyordu. Nabed, Theodora'yı esir aldı ve Tzibil'de bir miktar asker bırakarak Abasgia'ya ilerledi.

Tzibil'i kolayca ele geçiren İranlılar, kendilerini Apsillerin efendisi olarak görmeye başladılar. Procopius bu konuda şöyle yazıyor: *"Bunun üzerine Medler, yalnızca Lazika'yı değil, Apsilia'yı da egemenlikleri altına almayı düşünmeye başladılar"* [430, 403]. Ancak Medlerin bu arzusu gerçekleşmedi. Bunun başlıca nedeni, kısa süre sonra Tzibil kalesinde patlak veren olaylardı. Procopius bu olayları oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatır: *"Bu kalenin (Tzibil) komutanının Apsilli ve son derece güzel bir eşi vardı. Pers ordusunun komutanı bu kadına delicesine âşık oldu. Önce onu baştan çıkarmaya çalıştı; başarılı olamayınca hiç tereddüt etmeden zor kullanmaya kalkıştı. Öfkeden deliye dönen kadının kocası, gece vakti hem komutanı hem de onunla birlikte kaleye giren ve komutanlarının tutkusunun kurbanı olan tüm askerleri öldürdü ve kaleyi yeniden ele geçirdi. Bunun üzerine Apsiller, Perslerin zulmüne uğradıklarında kendilerine yardım etmek istemedikleri gerekçesiyle Kolhlardan (Lazlardan) ayrıldılar"* [430, 403]. Kısa süre sonra, bağımsızlığını ilan eden Apsilia'ya, Abasg kalesi Traxea'nın fethine öncülük eden Bizanslı komutan İoannes ordusuyla girdi. İoannes, "birçok dostane söz ve vaatle"

Apsilleri Bizans ve Lazika ile eski ilişkilerine döndürmeyi başardı [430, 403].

553 yılında Mermeroes komutasındaki Pers birlikleri yeniden Apsilia ve Abasgia'ya sefer düzenledi. Ancak Persler, Tzibil kalesindeki Apsil-Bizans garnizonu tarafından durduruldular. Mermeroes, Lazika'ya geri dönmek zorunda kaldı [69, 88].

555 yılında Apsilia'nın doğu sınırlarında, Misimian topraklarında, Bizanslı strategos Soterich'in davranışları nedeniyle trajik olaylar yaşandı. Misimianlar muhtemelen Apsillerin bir koluydu ve Kodori ile İngur nehirlerinin yukarı havzaları arasındaki dağlık bölgede yaşıyorlardı. Procopius'a göre, 550'lerin başında bu bölge hala Apsilia'nın bir parçasıydı [34, 64]. Misimian topraklarında önemli kaleler bulunuyordu: Kodori vadisinde Tzaxar ve İngur Nehri yakınında Buhelon. Tsaxar kalesinin adı (aynı zamanda Sideron "Demir" olarak da bilinir [69, 122]), kıyısında inşa edildiği Dzıxxar, Dzıxxara (Abhazca Зыцҕар-а) nehrinin adından gelmektedir. Bu hidronim, Abhazca Dzıxxar, Adzıxxara (Günümüzde. Аҙыцҕара), yani "sığ su" anlamına gelir [94, 80]. Apsiller ile Misimianlar arasındaki yakın bağa, "Aziz Maksimos'un Hayatı"nda da değinilir. Buna göre, 660'larda Pusta kalesi "Apsilia ve Misimania bölgelerinde" bulunuyordu. 555 yılında Bizanslı komutan Soterich, imparatorluk başkentinden Misimania'ya geldi ve Buhelon kalesi yakınlarında kamp kurdu. Bizans'ın Kuzey Kafkasya'daki müttefiklerine dağıtılmak üzere imparatorluk hazinesinden altınlar getirmişti. Ancak görünüşe göre Soterich, Apsil kalesi Buhelon'u Alanlara vermeyi planlıyordu, "böylece daha uzaktaki halkların elçileri orada sübvansiyon alabilir ve Bizans elçilerinin uzun dağ geçitlerinin zorluklarını aşmasına gerek kalmazdı" [69, 99-100]. Bu dedikodular Misimianları öfkelendirdi ve Soterich'e iki seçkin temsilcilerini - Hada ve Tuana'yı - gönderdiler. Agathias'ın yazdığına göre, bu temsilciler Soterich'e şöyle dediler: *"Bize haksızlık etmek istiyorsun, komutan. Başkalarının bizden bir şey almasına izin vermen ya da bunu kendin istemen yakışık almaz. Eğer böyle bir niyetin yoksa bir an önce buradan ayrıl ve kendine başka bir konaklama yeri bul. Gereken erzak konusunda sıkıntı çekmeyeceksin, sana her şeyi sağlayacağız. Ama burada kalmaya devam edemezsin ve daha fazla oyalanmana izin vermeyeceğiz"* [434, 87]. Soterich, Misimianların bu taleplerini hakaret olarak algıladı ve temsilcilerin dövülmesini emrederek tüm Misimianları aşağılamış oldu. Öfkeden deliye dönen Misimianlar gece vakti Bizans kampına saldırarak Soterich ile oğullarını öldürdüler ve Bizans'ın Kuzey Kafkasya müttefiklerine dağıtılacak altınlarını alıp götürdüler. Daha sonra Misimianlar İranlıların tarafına geçerek onlardan yardım istediler. Ancak İranlılardan önce Bizanslılar harekete geçti ve 556 yılında Misiminya'ya cezalandırıcı bir sefer düzenlediler. İlk aşamada Bizanslılar, görüşmeler yoluyla Misimianların "eski yöneticilerini" (yani Laz ve Bizans) tanımasını ve Soterich'ten ele ge-

çirdikleri altınları iade etmesini sağlamaya çalıştılar.

Bizans komutanları, Misimianlarla görüşmek üzere elçi olarak Apsilleri kullanmaya karar verdiler. Aralarından en makul temsilcileri seçerek onları Misimianlara gönderdiler. Ancak Agathias'ın aktardığına göre Misimianlar, *"evrensel insani yasaları hiçe sayarak, yaşam tarzları kendilerine benzeyen komşuları olan bu Apsil elçilerini, Romalılar ve Soterich hakkındaki suçlamalarla hiçbir ilgileri olmamasına ve sadece kendilerine fayda sağlayacak dostane bir öğüt vermek istemelerine rağmen, derhal öldürdüler"* [434, 118-119]. Bu olay karşısında büyük öfkeye kapılan Bizanslılar, sert cezalandırıcı önlemlere başvurdular. Yolları üzerinde kadın ve çocuk ayırt etmeden ilerlediler. Sonuçta ağır bir yenilgiye uğrayan Misimianlar boyun eğmek ve Soterich'ten aldıkları paraları iade etmek zorunda kaldılar. Buna karşılık Bizanslılar *"Misimianların kendi topraklarında özgürce yaşamalarına izin verdiler"* [434, 67; 462, 156].

Misimianlardan bir sonraki bahis, Bizans diplomatı Zimarxos'un faaliyetleriyle ilgilidir. Bilindiği üzere Zimarxos (569-570 yıllarında) Orta Asya'dan dönerken Alanların merkezine ulaşmış, ancak daha kısa olan "Misimian yolunu" kullanmaktan vazgeçerek batıdaki Darial (Apsil) yolunu tercih ederek Apsilia üzerinden geçmiştir [69, 118]. Görünüşe göre VII. yüzyılda Misimian topraklarının bir kısmı Alanların kontrolüne geçmişti. Kaynaklara göre, VI. yüzyıl ortalarında Bizanslılar Misimian kalesi Bukolus'u (Buhelon) Alanlara vermeye çalışırken [69, 99-100], VII. yüzyılın 60'lı yıllarında bu kale zaten Alanların elindeydi [464, 1-12].

VII. yüzyılın sonlarına doğru Araplar Lazika üzerinden Apsilia ve Abasgia'ya sızdılar ve kısa bir süre için Misimania'da tutunmayı başardılar. Tarihçi Theophanes Confessor'un yazdığı gibi: "Orada (Misimania'da) Sideron adında bir kale vardı ve komutanı Farasmanios o sıralar Sarazenlere (Araplara) bağlıydı" [465, 84]. Bu kale 706-710 yılları arasında Bizans imparatoru II. Justinianos'un gönderdiği spatharios Leon İsauros tarafından, özellikle Apsillerin yardımı sayesinde ele geçirildi. Apsilia'nın kendisine gelince, 562 yılında Bizans ile İran arasında 50 yıllık ateşkes anlaşmasının imzalanmasından itibaren Bizans'la dostane ilişkiler kurmuştu. Ancak Apsilia, Lazika ve Abasgia gibi Bizans tarafından kıyı kaleleri aracılığıyla kontrol ediliyordu. Zamanla, VII. yüzyılın ilk yarısında tüm Kolhis fiilen bir Bizans eyaletine dönüştü. Y. Voronov'un belirttiği gibi, siyasi sahneden basileus-krallar çekilirken yerlerine patrikioslar geldi [69, 111]. Örneğin, Lazika'daki kraliyet iktidarı VII. yüzyılın ilk yarısında, özellikle 623 yılından sonra, Bizans'ın Pers seferine katılmayı reddetmesi nedeniyle, İmparator Herakleios'un Lazika'ya kızgın olduğu dönemde kaldırıldı [19, 71]. VII. yüzyıl ortalarındaki Apsilia

hakkındaki bilgiler büyük ilgi çekmektedir. Maksimos Homologetes ve yandaşları - apokrisiarios Anastasios ve öğrencisi keşiş Anastasios'un Lazika'ya sürgün edilmesinin hikâyesi kastedilmektedir [464, 1-12]. İkincisi, seyahatlerini Kudüslü keşiş Theodosios Gangra'ya yazdığı mektupta anlatmıştır. Anastasios bu mektupta tutulduğu tüm kaleleri ve konumlarını listelemektedir. Bunlar arasında Kodor Nehri vadisindeki Skotor [51, 191], Azanta'nın doğusundaki Pusta (Abhazca **Реуўşта/Цеҩшҭа**, *"uçurumun yanındaki meydan veya avlu"* [94, 233-234]) ve Tusum-e (modern Abhazca Dzım-aşta, "Dzım'ların avlusu") [24, 251, 252] gibi Apsil kaleleri bulunmaktadır.

Anastasios'un VII. yüzyılın 60'lı yıllarının başında Lazika'da bir yöneticinin iki yıl boyunca görevden alındığını ve yerine geçen diğerinin 663 yılında iki kez iktidardan düştüğüne dair anlatısı özellikle ilgi çekicidir [276, 44-45]. Her iki durumda da sonuncu Abasgların ülkesine kaçmış ve Abasgia yöneticisinin yardımıyla Lazika'daki iktidarını yeniden tesis etmişti. Kısa süre sonra yerini *"Tanrı'dan korkan, Hristiyanlığı seven"* Grigori adlı yeni bir yöneticiye bırakmak zorunda kaldı. Dikkat çekici olan, o dönemde Laz yöneticilerinin ikametgâhının her zamanki gibi Lazika'nın doğu kesiminde değil, Apsilia'nın kuzeybatısında, Apsil yöneticilerinin ikametgâhı yakınlarında bulunmasıydı. Daha önce de belirtildiği gibi, 663 yılı başlarında dönemin Lazika yöneticisi görevden alınmıştı. Anastasios'un anlatımına göre, bu yöneticinin ikametgâhı hala iç Lazika'daydı. Onun yerine geçen yöneticinin ikametgâhı ise artık Apsilia'da, Tzibil (Tzabal) bölgesinde, Anastasios'un hapsedildiği Pustus kalesi yakınlarındaydı. Lazika'nın yeni patrikiosu (yöneticisi) Anastasios'u Pustus (modern Apuşta) kalesinden çıkararak aynı bölgedeki kendi ikametgâhı yakınlarına yerleştirdi [69, 114]. Burada daha sonraki Lazika yöneticisi Grigori'nin ve muhtemelen Abhaz-Adıge kökenli ismiyle tanınan halefi Barnuk'un (veya Le Barnuk) [69, 114-115; 94, 251] ikametgâhı da bulunuyordu. ("Abhaz Krallarının Divanı"ndaki kraliyet adı Kaparuk ile karşılaştırınız). Tüm bunlar, güçlenen Abasgia'nın Apsil yöneticilerini o sırada imparatorluk yönetimi altındaki tüm Lazika'nın yöneticileri olarak sunmaya ve böylece hem Apsilia hem de tüm Lazika üzerindeki etkisini genişletip güçlendirmeye çalıştığını göstermektedir. Ancak kısa süre sonra tüm Batı Transkafkasya'da siyasi durum kökten değişti. VII. yüzyılın son yıllarında bölgeye Araplar girdi. İlerlemeleri, Laz yöneticisi Barnuk'un oğlu Sergios'un Bizans'a karşı isyan etmesi ve Lazika'nın Araplara boyun eğmesiyle kolaylaştı. Apsilia ve Abasgia da Arapların tarafına geçti. Araplar Apsilia'ya birkaç garnizon yerleştirdi, ancak VIII. yüzyıl başlarında Bizans İmparatorluğu, özellikle geleceğin imparatoru Leon İsauros'un çabaları sayesinde bölgede eski durumu yeniden tesis etmeyi başardı. Theophanes'in yazdığı gibi, Bizans imparatoru II. Justinianos 708 yılında Leon İsauros'u

"Arapların Abasgia, Lazika ve İberia'yı ele geçirdiği sırada, Alanları Abasgia'ya saldırtmak için paralarla birlikte Alanlara gönderdi" [465, 84] şeklinde yazmıştır. Leon İsauros paraları Phasis'te bırakarak Apsilia üzerinden Alanlara ulaştı ve Bizans müttefiki Alanları Abasgia'ya saldırtmayı başardı. Önündeki görevi tamamladıktan sonra 711 yılında bir geçidi aşarak Apsillerin ülkesine indi. Burada Araplardan kaçan, çoğunluğu Ermeni asıllı Bizans askerlerini topladı. Onların güçlendirilmiş bir vadi boyunca aşağıya doğru ilerlemeleri gerekiyordu. Theophanes şöyle yazıyor: *"Orada Sideron 'Demir' (aynı zamanda Tzaxar) adında bir kale vardı ve komutanı o sıralar Sarazenlere bağlı olan Farasmanios adında biriydi"* [465, 84]. Leon İsauros, yanındaki Alan ve Ermenilerin yardımıyla Sideron kalesini kuşattı. Savaşın gidişatını, üç yüz askeriyle İsauros'a yardıma gelen Apsil patrikiosu Marinos belirledi. Sideron'u yıkan Leon İsauros, *"Apsillerin önde geleni Marinos eşliğinde Apsilia'ya gitti ve büyük onurla karşılandı".* Daha sonra, bilim insanlarının tahminlerine göre Şapkı (eski kaynaklarda Sobga) Dağı'nda, Tzibilium'dan 7 km uzakta bulunan Marinos'un ikametgâhından törenle uğurlandı ve Sebastopolis limanında gemiye bindi [69, 122-123; 34, 69].

Araplar Apsilia'ya ikinci kez 738 yılında girdiler. Theophanes Confessor'un bildirdiğine göre, Murvan ibn Muhammed (Murvan Kr) Anacopia'yı kuşatırken, başka bir Arap komutan Süleyman ibn İsam Apsilia'ya girdi. Araplar Sideron'u (Tzaxar) ele geçirerek Apsillerin son yöneticisi, daha önce Leon İsauros'a yardım eden "şanlı patrikios" Marinos'un oğlu Evstathios'u esir aldılar. Evstathios da sıra dışı bir kişilikti ve Hristiyan dünyasında haklı bir üne sahipti. Anacopia önlerinde yenilgiye uğrayan Araplar Evstathios'u yanlarında götürdüler ve onu İslam'a döndürme girişimleri başarısız olunca idam ettiler [19, 93-94; 69, 127]. Theophanes bu konuda şunları yazıyor: "*Süleyman ibn İsam 740 yılında hükümranlığı altındaki tüm şehirlerde esir alınan Hristiyanları öldürttü; bu arada Marinos'un -ünlü patrikiosun- oğlu kutsanmış Evstathios da zarar gördü. Tüm zorlamalara rağmen gerçek inancından vazgeçmedi ve Mezopotamya'nın ünlü şehri Harran'da gerçek bir şehit oldu; kutsal kalıntıları Tanrı'nın lütfuyla çeşitli iyileşmeler sağlıyor"* [69, 127]. Tarih literatüründe haklı olarak belirtildiği gibi, 738 yılında Araplar Apsilia'ya öyle bir darbe indirdiler ki, bundan sonra bağımsız bir siyasi oluşum olarak yeniden canlanamadı [34, 69].

Apsilia'nın I.-VII. yüzyıllar arasındaki sosyo-ekonomik yapısı, çeşitli arkeolojik buluntuların analizine dayanarak değerlendirilebilir. Bölgenin en erken ve en çarpıcı arkeolojik eseri, Tagilan (Tagilon) köyünde keşfedilen bir mezardır. Burada, I.-II. yüzyıl sınırına tarihlenen çok sayıda altın eser bulunmuştur: dallı boynuzları olan bir geyik başı,

altın boncuklar, plakalar, gümüş kaplar (kupa, kâse, bardak, tabak), yüzük, bronz sürahi parçaları, demir at gemleri ve diğer eşyalar [69, 20-21]. I.-III. yüzyıllarda Apsilia'da Roma sikkeleri, fibulalar (çengelli iğneler), Akdeniz kökenli kolye deniz kabukları, amforalar, cam kaplar, silahlar ve diğer malzemeler yaygınlaşmıştır. Bu buluntular, *"Roma-Apsil ilişkilerinin giderek güçlendiğini göstermektedir"* [34, 47]. Maddi kültürde ayrıca Karadeniz'in genelinde görülen çapa, silah ve süs eşyaları örneklerinin yanı sıra, Apsiller ile Alanlar arasındaki bağlantıları gösteren malzemeler de mevcuttur. Apsilia arkeolojik buluntuları, yerel özgün kültürün gelişimine de işaret etmektedir. Özellikle yerel çömlekçilik ve metalürji okulu büyük ilgi çekmektedir. Genel olarak, Tzabal'da yapılan kazılarda elde edilen ve hem maddi hem de manevi kültür alanında bir dizi kendine özgü özellik gösteren buluntular, arkeologlara Batı Transkafkasya'da "Tzabal kültürü" [455, 273-274; 201-219] veya "Apsil kültürü" olarak adlandırılan özel bir arkeolojik kültürü tanımlama olanağı sağlamıştır. Sosyal açıdan Apsil toplumu, yoksullar ve zenginler arasında oldukça keskin bir şekilde ayrışmış durumdaydı. Dini açıdan ise hem paganizm, hem de gayriresmi Hıristiyanlık mevcuttu [456, 69]. VI. yüzyılda Sebastopolis'te (Suhum) şehit Orestes adına bir kilise inşa edilmiştir. Sebastopolis piskoposu, 451 yılında IV. Ekümenik Konsil'e (Kalkedon şehri) katılmıştır [459, 14]. Hıristiyanlık, Apsiller tarafından resmi din olarak Lazları takiben VI. yüzyılın 30'lu yıllarında kabul edilmiştir [34, 65, 66].

3. Abasg (Abazg) Krallığı

Daha önce de belirtildiği gibi, II. yüzyılın ilk yarısında Apsillerin yanı sıra Abasglar da bulunmaktaydı. Apsiller kuzeybatıdan hem Saniglerle hem de Abasglarla komşuydu. Abasglar ise modern Abhazya'nın dağlık bölgelerini, Kialasur (veya Gumısta?) nehrinin yukarı havzasından Psou nehrinin yukarı havzasına (muhtemelen Mzımta nehrine) kadar olan alanı ve Alanlara komşu Kuzey Kafkasya topraklarını işgal etmekteydi (bkz. yukarı). Tam da bu dönemde, Arrian'a göre Abasg Krallığı'nın başında Roma imparatoru Hadrian tarafından onaylanan Kral Resmag bulunmaktaydı.

Kısa süre sonra Abasglar, Gumısta ve Psou nehirleri arasındaki sahil topraklarını Saniglerden alarak bölgelerini genişletmeyi başardılar. Bunun Abasgların bu toprakları ele geçirmesiyle mi yoksa akraba etnik toplulukların birleşmesiyle mi gerçekleştiğini söylemek zordur. Her durumda, V. yüzyılda Apsiller artık yalnızca Abasglarla (muhtemelen Gumısta nehri boyunca) komşuydu ve Abasglar ile Sanigler arasındaki sınır artık Abask (Psou) nehri boyunca uzanmaktaydı. Böylece, II. yüzyılın sonu ile III. yüzyı-

lın başlarında Abasgia (Abazgia) diğer Abhaz-Abaza siyasi oluşumları gibi bir sahil ülkesi haline geldi. Abasglar (Abazglar) hakkındaki bilgiler, II.-X. yüzyıllar arasında antik yazarların eserlerinde oldukça sık karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklara göre, II.-V. yüzyıllarda Abasgia, Roma'nın siyasi etki alanı içindeydi.

II. yüzyılın sonunda, Yunan Pitiunt'un yerine güçlü bir Roma kalesi inşa edilmişti. Y. Voronov'un belirttiği gibi, burada yalnızca önemli bir garnizon değil, aynı zamanda muhtemelen Kuzey Kolhis'te konuşlanmış garnizonlar grubunun merkezi komutanlığı da bulunmaktaydı [69, 25]. Görünüşe göre bu dönemde Abasgia toprakları, Roma'nın Karadeniz kıyısındaki etki alanının kuzey sınırını oluşturmaktaydı. Bilindiği üzere, III. yüzyılın 40'lı yıllarında Romalılar, askeri garnizonlarını Bosfor Krallığı'ndan çekmek zorunda kalmışlardı ve bu bölgede antik Roma kimliği oldukça güçlenmişti. Bu nedenle, III. yüzyılın ortalarından itibaren Kuzeybatı Karadeniz bölgesi sakinlerinin, Bosfor Krallığı'nın ve Gotların, Pitiunt'taki Roma tahkimatını ve ardından Karadeniz'in diğer bölgelerindekileri yok etme girişimlerinde bulunmaları tesadüf değildir. Pitiunt'u ele geçirmek için gerçekleştirilen ilk saldırı başarısız olmuştu. Birkaç yıl sonra Gotlar, Pitiunt'a bir kez daha saldırdılar. Bu sefer surlarla çevrili şehri ele geçirmeyi, yağmalamayı ve sakinlerini esir almayı başardılar [15, 71]. Kısa süre sonra, III. yüzyılın 50'li yıllarının sonunda Pitiunt, Karadeniz'in Kafkas kıyısındaki diğer şehirlerle birlikte Gotlar tarafından tekrar ele geçirildi ve yağmalandı. III. yüzyılın sonunda ise Bosforlu komutan Savromat, Meot Sarmatyalılarının başında Romalılara karşı bir sefer düzenledi, Lazika'yı fethetti ve Küçük Asya'daki Halys(Kızılırmak) nehrine kadar ulaştı, ardından Bosfor'a geri dönmek zorunda kaldı.

Bu ve benzeri diğer olaylar, Roma'nın III. yüzyılda topraklarını ve himayesindeki bölgeleri etkin bir şekilde koruyamadığını göstermektedir. Bu durum, III. yüzyılda Roma'da iç siyasi durumun kötüleşmesi, farklı sosyal gruplar arasındaki şiddetli mücadele, Roma İmparatorluğu'nun güçlenen Sasani İran Devleti'ne karşı yürütmek zorunda kaldığı başarısız savaşlar ve diğer faktörlerden kaynaklanmaktaydı. III. yüzyılın ikinci yarısında Roma ile Abasgia arasındaki ilişkiler, Apsilia ve Lazika ile olduğu gibi müttefiklik ilişkisi içindeydi ve Roma iç işlerine müdahale edecek durumda değildi.

III. yüzyılın bitimi ve IV. yüzyılın başlarında Roma İmparatorluğu'nun merkezi yavaş yavaş doğuya kaymıştır. Bunun etkisiyle IV. yüzyılın ilk yarısında özellikle Orta ve Kuzey Kolhis'in sahil şehirlerinde Roma'nın bir ölçüde güçlendiği gözlemlenebilir. Görünüşe göre yine aynı zamanlarda Roma İmparatorluğu ile Abasgia arasındaki bağlar daha da güçlenmiştir.

III. yüzyılın sonunda yeniden inşa edilen Pitiunt, Hıristiyanların sürgün yeri haline geldi. IV. yüzyılın ilk çeyreğinde burada, 325 yılındaki İznik Konsili'nin katılımcısı Piskopos Stratofilus'un önderliğinde bir Hıristiyan topluluğu oluştu [34, 55]. IV. yüzyılda yazılan "Aziz Orentius'un Şehitliği" adlı ünlü kaynağa göre, Roma imparatoru Diocletian, Abasg kralı Rigvadin'e Pitiunt'a sürgün edilen Hıristiyanlarla ilgili talimatlar vermiştir [69, 25]. Daha sonra Pitiunt, 407 yılında sürgüne gönderildiği Pitiunt'a giderken ölen Ioannes Xrysostomos'un başına gelenlerin anlatıldığı bir bağlamda Kıbrıslı Theodoret tarafından anılmıştır. Theodoret ayrıca, Pitiunt'un onun zamanında "Pontus'un ve Roma iktidarının en uç sınırı olduğunu, en vahşi barbarlarla komşu olduğunu" belirtmiştir [467, 622].

IV. yüzyılda çok sayıda Abasg, Roma ordusunda hizmet etmeye başlamıştır ve IV. yüzyılın bitimi ile V. yüzyılın başlangıcı dönemlerinde Roma ordusunda tamamen Abasglardan oluşan askeri birlikler (Ala prima Abasgorum) ortaya çıkmıştır [69, 26]. Aynı dönemde Mısır'da "Birinci Abasg Kohortu" adını taşıyan bir Roma askeri birliği konuşlanmıştı [34, 51].

Bununla birlikte, Bizans'ın yani Doğu Roma İmparatorluğu'nun kurulmasıyla (395), Abasgia'da ve Pontus Limes'in diğer bölgelerinde Roma askerlerinin sayısı önemli ölçüde arttı. Sebastopolis'te "Birinci Claudius Süvari Kohortu" [457, 84], Pitiunt'ta ise beş yüz lejyonerden oluşan "Birinci Mutlu Theodosius Kohortu" konuşlandırılmıştı [457, 85]. Bu durum öncelikle Hunların imparatorluk topraklarına istila etme tehlikesinden kaynaklanmaktaydı. Aynı dönemde Attila önderliğindeki Hunlar, Kafkas geçitlerinden güneydeki Roma eyaletlerine akınlar düzenlemişlerdi [458, 143-153]. Ancak bu dönemde Vandallarla Hunlara karşı yapılan mücadelelerle ve iç siyasi çekişmelerle zayıflamış olan Bizans, sınırlarını tek başına koruyacak durumda değildi. Ondan dolayı, öncelikle Hun istilaları Bizans'ı IV. yüzyılın sonunda önemli geçit yollarının kontrolünü elinde tutan Abasgia da dâhil olmak üzere Abhaz-Abaza etnopolitik oluşumlarıyla müttefiklik ilişkileri kurmaya itmiştir. Bizans, bu ilişkilerden yararlanarak Doğu Karadeniz'deki "Pontus Limes" savunma sistemini geliştirmiş ve buradaki Roma askerlerinin sayısını önemli ölçüde artırmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, yalnızca Pitiunt'ta V. yüzyılda artık 500 lejyoner bulunmaktaydı [34, 55]. Böylece Bizans, V. yüzyılın ilk yarısında görünüşe göre Lazika, Apsilia ve Abasgia'yı kontrol altına almayı başarmıştır. Ayrıca, Vaxtang Gorgasal'ın Bizans imparatoruyla yaptığı anlaşmadan da anlaşılacağı üzere, Abasgia V. yüzyılın ikinci yarısında Bizans İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır [431, 177].

VI. yüzyılın ilk yarısında Bizans'ın Abasgia'daki varlığı, bölge halkı için daha da hissedilir hale geldi. Prokopios'un yazdığına göre: *"İmparator tarafından gönderilen ve uzun zamandır onların (Abasgların-V.K.) arasında birçok noktaya yerleşmiş olan Romalı askerler, bu ülkeyi Roma İmparatorluğu topraklarına katmayı mümkün gördüler; aynı zamanda onlara bazı yeni düzenlemeler getirdiler. İktidarın daha zorlayıcı şekilde tezahür etmesi karşısında Abasglar... öfkelendiler"* [430, 400]. Vurgulamak gerekir ki, Bizans'ın Abasgia'yı tamamen ilhak etme yönündeki zorlayıcı çözümü, 542 yılında Pers baskısı nedeniyle Bizans'ın birliklerini Pityus ve Sebastopolis'ten çekmek zorunda kalmasıyla sonuçsuz kaldı. Tarih yazınında belirtildiği gibi, Bizans kaba kuvvetle Abasgları kontrol etme imkânını kaybedince, uygun bir an bekleyerek diplomasi yoluna başvurdu. Yaklaşık 548 yılında Abasgia'ya imparatorun elçisi olarak Abasg kökenli Euphrates(Efrat) geldi ve burada Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesini sağladı. Konstantinopolis'ten bir piskopos gönderildi, Justinianos'un tahsis ettiği fonlarla bir kilise inşa edildi ve imparatorluk sarayında Abasg çocuklarının özel olarak eğitildiği bir okul kuruldu. Hristiyan olarak Abasglara Bizanslılarla eşit haklar tanındı. Buna paralel olarak yerel prenslerin, soydaşları olan Hristiyanları sakat bırakıp köle olarak satmaları yasaklandı [34, 58]. Prokopios'un belirttiğine göre, Romalıların ve özellikle de kraliyet sarayındaki hadımların çoğu Abasg kökenliydi [430, 383], tarihçi Eunapius (Evagrius) ise Justinianos'un iç muhafızlarının da Abasglardan oluştuğunu aktarmaktadır [19, 45; 468, 110–111].

Öte yandan Justinianos önderliğindeki Bizans hükümeti, Abasgia'ya gençlerin hadım edilmesi uygulamasıyla mücadele bahanesiyle, Abasg muhalif çevrelerini kralına karşı kışkırtmak amacıyla ajanlarını gönderdi [430, 382]. Prokopios'a göre kısa süre sonra *"Abasglar krallarını devirerek özgür yaşamaya karar verdiler"* [430, 383]. Ancak Y. Voronov'un belirttiği gibi, Bizanslıların Abasgia'da yerel halkla istişare etmeden getirdiği düzenlemeler, halk arasında hoşnutsuzluğa yol açtı. İmparatorluğun İran'la Lazika için sürdürdüğü savaşın yarattığı zorluklardan faydalanan Abasglar, bu kez doğuda Opsite, batıda ise Skeparna adlı küçük kralları seçerek Perslerden yardım istediler. Görüşümüze göre hem Abasgia, hem de Apsilia halkı, önce kendi yöneticilerine, ardından Bizans'a karşı ayaklandı. Abasgia'yı takiben 550 yılında Apsilia da Bizans'tan (özellikle Lazika'dan) ayrıldı. Aynı dönemde Nabedes komutasındaki Pers birlikleri, Abasgia'ya ilerlerken (yukarıda belirtildiği gibi) hileyle Apsilia'nın Tzibile kalesini ele geçirdi ve burada Opsite'nin (eski Laz kralı ve Gubaz'ın amcası) Yunan asıllı eşi Theodora'yı esir aldı. Pers ordusu daha sonra Abasgia topraklarına ulaştı. Kısa bir süre kaldıktan sonra en soylu Abasg ailelerinden altmış çocuğu rehine alarak geri döndüler. Nabedes'in or-

dusuyla birlikte Theodora ve rehinelerin yanı sıra, Xosrow'un görüşme için davet ettiği Abasg krallarından Skeparna da uzak Pers diyarına gitti [69, 67, 68].

Abasgların Pers tarafına geçmesi Bizans İmparatoru Justinianos'u öfkelendirdi. Justinianos'un emriyle Lazika'daki Bizans kuvvetlerinin komutanı Bessas, *"Roma ordusundan seçkin askerler toplayarak başlarına Uligag ve İoannes'i komutan olarak atadı... ve derhal onları gemilerle Abasg bölgelerine gönderdi"* [430, 400–401].

Skeparna'nın yokluğunda Abasgların savunmasını üstlenmek zorunda kalan Opsite, Prokopios'un ifadesiyle *"Romalıların seferini öğrenince tüm Abasgları topladı ve büyük bir gayretle onlara karşı savaşa hazırlandı"* [430, 400–401]. Bize göre bu Opsite o dönemde Apsilia'nın, yani Doğu Abhazya'nın kralıydı; daha önce de Lazika'da tahtı kardeşi Tzathius'tan (yukarıya bkz.) devralmıştı. Opsite'nin Theodora adlı Yunan eşinin Apsilia'nın merkezindeki Tzibile kalesinde bulunması da tesadüf değildir.

Ş.D. İnal-ipa Opsite'nin kimliği hakkında şöyle yazar: *"Sanırız ki Opsite, Prokopios'un yazdığı gibi 'doğu Abasglarının kralı' değil, o dönemde batı sınırları muhtemelen Sohum bölgesine, hatta biraz ötesine kadar uzanan Apsilia'nın, yani 'Abhazya'nın doğu tarafının' hükümdarıydı. O zamanlar batı Abhazya'da, yani tüm gerçek Abazglarda kral ise Skeparna idi. Bununla birlikte kaynaklarda Opsite ismiyle ilgili belirgin bir kargaşa göze çarpıyor: 'kral', bazen 'Abasgların yöneticisi', bazen de Abasgia'nın 'doğu tarafının hâkimi' olarak geçiyor; ilginçtir ki aynı isim, kökeni belirsiz bir 'Laz kralı' için de kullanılıyor, üstelik Lazika'da ne zaman hüküm sürdüğü de belli değil, adı ise açıkça Abhaz (Apsil) kökenli izlenimi veriyor. Lazların neden kraliyet ailesinin bir üyesini, geleceğin Laz tahtının varisini neden Laz ismiyle değil de Apsil ismiyle çağırdıkları merak konusudur. Dikkat çeken bir diğer nokta, hem Opsite adında hem de Apsilia isminde 'ps' öğesinin bulunmasıdır. Prokopios'un belirttiği gibi - batı Abhazya'nın Skeparna'sının olmayışı (Persler tarafından alıkonulması) nedeniyle Traxea'nın savunmasını Apsili Opsite'nin yönetmiş olması bizi şaşırtmamalı, zira Apsilia da - ki burada ayrılıkçı eğilimler güçlüydü - aynı dönemde Lazların ve Romalıların hâkimiyetinden çıkmıştı, yani neredeyse Abasglarla eşzamanlı olarak ki bu kesinlikle tesadüf değildi. Tarihlerinin dönüm noktalarında Apsiller ve Abazglar açıkça tek bir halk gibi hareket etmişlerdir, yani koşullar onları uyumlu siyasi eylemlere zorlamıştır"* [365, 456].

Opsite, Abasg (ve muhtemelen Apsil) kuvvetlerini, Apsilia ile Abasgia arasındaki sınırda, deniz kenarına yakın bir konumdaki Traxea kalesinde topladı. Prokopios bu tahkimat hakkında şöyle yazar: *"Apsillerin sınırlarının ötesinde, Abasg topraklarına girişte şöyle bir yer vardır: Kafkas sıradağlarından başlayıp giderek alçalan, basamaklı*

bir merdiven gibi son bulan yüksek bir dağ, Karadeniz'in kıyısına kadar uzanır. Bu dağın eteğinde çok eski zamanlarda Abasglar çok güçlü, büyük bir kale inşa etmişlerdir. Burası onların düşman saldırılarını püskürtmelerini sağlamıştır, zira bu yerin geçilmezliğini aşmak mümkün değildir. Kaleye ve Abasg ülkesinin geri kalanına giden tek bir geçit vardır ki buradan iki kişi yan yana geçemez... Bu dar patikanın üzerinde, kampa kadar uzanan ve denize kadar inen son derece dik ve heybetli bir kaya uzanır. Bu mevki, dik yamacın hakkını veren bir isim taşır: Yunanca konuşanlar buraya 'Traxea' -sert ve kayalık- derler" [430, 401]. Abasgia'ya ilerleyen Bizans ordusu *"Abasg ve Apsil sınırları arasında karaya çıktı; birlikleri karaya çıkaran (görünüşe göre Romalıların kontrolündeki Sebastopolis'in batı kesiminde-V.K.) İoannes ile Uligag kara yoluyla ilerlerken, denizciler hafif gemilerden oluşan filoyla kıyı boyunca askerleri takip etti."* Bizanslılar Traxea kalesine doğudan saldırmaya karar verdiler. Ancak dar geçitte ilerlerken "*kendilerinden yukarıda, tüm uçurum boyunca silahlı ve savaş düzenindeki Abasgları gördüler..."* [430, 401]. Büyük bir şaşkınlık içinde duraklayan Bizanslılar, bu durumdan nasıl çıkacaklarını bilemediler. Sonunda cephe saldırısının ağır kayıplara yol açacağını düşünen Bizans komutanları ordusunu iki büyük birliğe ayırdı. İoannes komutasındaki birlik, geri çekiliyormuş gibi yaparak gemilere döndü. Kürek çekerek Traxea'nın denize yakın kısmını dolaştılar ve böylece düşmanın arkasına sızdılar. Ardından sancaklarını açan iki Bizans birliği Abasglara saldırdı. Prokopios'un aktardığına göre *"iki yandan gelen düşmanı gören Abasglar... tam bir düzensizlik içinde kaçmaya başladılar ve bu mevkii terk ederek giderek uzaklaştılar"* [430, 401–402].

Abazglar kale surlarının ardına çekilmek zorunda kaldı. Ancak muhafızlar kapıları zamanında kapatamadı ve düşman hiçbir engelle karşılaşmadan kaleye daldı. Abazglar evlerin çatılarına çıkarak yukarıdan savunma yapmaya çalıştılar, fakat saldırganlar evleri ateşe verdi ve Opsite küçük bir birlikle Perslerin müttefiki olan Hunlara sığınmak üzere Kuzey Kafkasya'ya kaçtı. Bizanslılar, soylu Abazg kadınlarını, çocuklarını ve maiyetini esir alarak çevredeki bölgeyi yağmaladılar [34, 60]. Böylece 550 yılında Abazglar bağımsızlık arzularının bedelini ağır ödediler.

Yukarıda anlatılan olaylar bağlamında, Traxea kalesinin konumunun tespiti büyük önem taşımaktadır. Bu konuda hâlen bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar (S.N. Canaşia [469, 73], V.A. Lekvinadze [470, 181, 185] vb.) Traxea'yı eski Gagra bölgesine yerleştirirken, diğerleri (D. Bakradze [471, 25], Z.V. Açba (Ançabadze) [19, 11], Ş.D. İnal-ipa [365, 463], Y.N. Voronov [69, 7] vb.) kalenin günümüz Yeni Athos'taki Anakopia (Apsar) Dağı'nın zirvesinde olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Son zamanlarda başka görüşler de ortaya atılmıştır. Örneğin yerel tarihçi T. Gıtsba, yu-

karıdaki görüşleri –ki bize göre oldukça haklı gerekçelerle– çürüterek, Traxea'nın Kialasur surlarının deniz kenarındaki kısmında, Apsilia ile Abasgia arasındaki sınırın geçtiği noktada bulunmuş olabileceğini düşünmektedir [382, 50, 51]. Biz de daha önce ihtiyatlı bir şekilde, Traxea'nın Gumısta Nehri'nin sağ kıyısındaki Yukarı-Eşera Platosu'nda bulunan Uaz-aba kalesi bölgesine denk gelebileceğini ifade etmiştik [94, 256]. Procopius'un tarif ettiği Traxea'nın bu bölgeyle tam olarak örtüştüğünü düşünmemizin nedenleri şunlardır:

1. Traxea, Abasgia ile Apsilia arasındaki sınıra yakındı – *"Apsilia sınırlarının ötesinde, Abazg topraklarına girişte"* [430, 401]. Apsilia ile Abasgia arasındaki sınır Gumısta Nehri'ydi [19, 8] ve bu nehrin sağ kıyısında Yukarı-Eşera Platosu bulunmaktadır.

2. Traxea, denizden oldukça uzakta, "dağlık bölgelerde" konumlanmıştı [69, 7]. Yukarı-Eşera Platosu da denizden önemli bir mesafede (yaklaşık 5-6 km) yer alır ve platonun kendisi dağlık bir araziye sahiptir.

3. Procopius'a göre Traxea, *"Kafkas Sıradağları'ndan başlayıp giderek alçalan, basamaklı bir merdiven gibi son bulan ve Karadeniz'e kadar uzanan"* bir dağ üzerindeydi [430, 401]. Burada da Yukarı-Eşera Platosu ile Eşera köyünün *"giderek alçalan, basamaklı bir merdiven gibi Karadeniz'e kadar uzanan"* coğrafyasını tanımak zor değildir.

4. Kaynaklarda, **Traxea** kalesi ve Abazg ülkesinin geri kalanına ulaşımın tek bir dar geçitten sağlandığı belirtilir: "*Bu tahkimata (yani Traxea'ya) ve Abazg ülkesinin geri kalanına giden tek bir geçit vardır ki buradan iki kişi yan yana geçemez... Bu dar patikanın üzerinde, kampa kadar uzanan ve denize kadar inen son derece dik ve heybetli bir kaya uzanır. Bu mevki, dik yamacın hakkını veren bir isim taşır: Yunanca konuşanlar buraya 'Traxea' –sert ve kayalık– derler"* [430, 401].

Gerçekte, o dönemde olduğu gibi günümüzde de denizden Eşera köyü üzerinden Yukarı-Eşera Platosu'na doğrudan ulaşmak oldukça zordur. Eskiden platoya Gumısta Geçidi'nden, Uazabaa Kalesi'ni (Traxea) aşarak girilirdi. Dar patika, Gumısta Geçidi'nin girişindeki üst Gumısta köprüsünde başlar, ardından Gumısta Nehri'nin sağ kıyısı boyunca yaklaşık 1 km ilerlerdi. Daha sonra Procopius'un bahsettiği dik kayalıklara ve *"Traxea'ya girişin tek yoluna",* yani Uazabaa Kalesi'ndeki geçide doğru tırmanırdı. Burada ayrıca büyük bir pınarın çıktığı bir mağara bulunur. Bunların hepsi Yukarı-Eşera Platosu'nun doğu sınırındadır ve bilindiği gibi Romalılar ilk olarak Traxea'ya doğu tarafından yaklaşmıştır. Bu taraf aynı zamanda en alçak kısımdır ve tüm dağlık platonun

eteği konumundadır. Burada, bölgeye tek girişi doğudan koruyan Uazabaa Kalesi yer alır. Procopius, *"dağın eteğinde çok eski zamanlarda... çok güçlü bir tahkimat inşa ettiler... Burada düşman saldırılarını her zaman püskürtebildiler"* [430, 402] derken muhtemelen bu kaleyi kastetmektedir.

Kaynağa göre **Traxea** bölgesi birçok yerleşimi içeren geniş bir alanı kapsıyordu. Romalılar bu bölgeye iki yönden saldırmak zorunda kaldılar: Roma ordusunun bir kısmı doğu girişinde kalırken, diğer kısım deniz yoluyla Traxea'nın kıyı kesimini dolaşarak muhtemelen Gvandra civarında karaya çıktı. Daha sonra Romalı askerler dağa tırmanarak Abazgların arkasına sarktılar.

Görüldüğü gibi, yukarıdaki anlatılanların hiçbiri eski Gagra'daki kaleye, hele ki Yeni Athos'taki Anakopia'ya uymamaktadır. Son olarak, Procopius'un Traxea olarak adlandırdığı bölge ile Yukarı-Eşera Platosu'nun aynı yer olduğunu destekleyen bir diğer kanıt da, daha önce belirtildiği gibi bölgenin doğu girişinde yer alan Uazabaa yerleşimi ve kalesinin adıdır.

Halk etimolojisine göre **Uazabaa Kalesi'nin** adı "Hüzün Kalesi", "Ağlayan Kale" olarak çevrilir, *auaz* "ağlama", "sızlanma"dan türemiştir. Oysa gerçekte ismin ön ekinde büyük olasılıkla *uaz* etnik adı (çoğulu *uazaa*, günümüzde Voz-ba, Abazalarda Oz-ov şeklinde yazılır) ve *abaa* "kale" kelimesi vardır: **Uazabaa** "Uazların kalesi". Ayrıca Abhazcadaki *a-uaz* biçiminin *avaz*//*abaz* ile örtüştüğü ve bilinen etnonimler *avazg*//*abazg*'nin kökenini oluşturduğu dikkate alınırsa, Uazabaa veya Uazırbaa kalesinin adı tam anlamıyla "(Avazgların) Abazgların kalesi" veya "Abazg (Avazg) Kalesi" olarak çevrilebilir [94, 256].

Daha önce de belirtildiği gibi, VI. yüzyıl boyunca Abazgia, tıpkı Apsilia, Misiminia ve Lazika gibi kanlı bir ulusal kurtuluş mücadelesine sahne oldu. Her başarısız ayaklanma ağır sonuçlar doğurdu. Bunlardan biri de nüfusun sürgün edilmesiydi.

Örneğin, Abazgların Bizans karşıtı ayaklanmasının bastırılmasının ardından, Traxea'nın savunmasını yöneten (Apsillerin?) kralı **Opsite**, bir grup savaşçıyla birlikte Kuzey Kafkasya'ya, Perslerin müttefiki Hunlara sığınmak zorunda kaldı ve muhtemelen orada kaldı. Aynı olayların arifesinde Persler, Abazgia'dan ayrılırken en soylu Abazg ailelerinden altmış erkek çocuğu yanlarında götürdüler; her birinin yanında muhtemelen Abazglardan oluşan bir hizmetli grubu da vardı. Perslerle birlikte İran Şahı Hüsrev ile görüşmek üzere Abazg kralı **Skeparna** da maiyetiyle yola çıktı ve bunlardan hiçbirinin ülkesine döndüğüne dair bir kanıt yoktur. Aynı Hüsrev, 549 yılında *"tüm Laz halkını göç ettirip Lazika'ya Persleri ve diğer halkları yerleştirme"* kararı almıştı [412, 210]. Görünüşe göre bu plan kısmen uygulandı. Azerbaycanlı araştırmacı S.Y. Ka-

sumova, IX. yüzyıl Arap tarihçisi A. Tabari'ye atıfla, I. Hüsrev döneminde Azerbaycan'a Alanlar, Abhazlar, Bulgarlar ve Sul kabilesinden insanların yerleştirildiğini yazmaktadır [472, 48]. Bilindiği üzere Sumgayıt'tan Derbent'e kadar Hazar kıyısında "Abhaz" adını taşıyan onlarca yer adı bulunmaktadır. Hatta bir de Abhaz şehri vardı [473, 36; 474, 13]. Kaynaklara göre bu şehir, merkezi Şamahı olan Liran ülkesine komşu bölgenin yöneticisi Abhaz-şah'ın ikametgâhıydı [476, 28].

Azerbaycan topraklarında **Azera** adında bir etnik topluluğun yaşamış olması da büyük ilgi çekmektedir. Özellikle bunlar *"(Bazza köyünün) sakinleriydi ve yayılma merkezleri Erdebil şehriydi"* [472, 44, 45]. Azerlerin şehri **Bazza**, VIII. yüzyıl sonlarında Babek İsyanı'nın merkezi haline geldi; bu isyan *"Güney Azerbaycan'ın yanı sıra Arran ve Beylakan'ı da kapsadı ve 20 yıl boyunca tüm Abbasi Halifeliği'ni sarstı"* [472, 32]. Bazza yerleşiminin yakınında, 628 yılında Barzand olarak yeniden adlandırılan Barza şehri de vardı. Erdebil'den önce tüm bu bölgenin merkezi, 732-733 yıllarına kadar **Afzahrus** (Apza(x)rus//Apzarus) olarak adlandırılan Meraga şehriydi [472, 23]. Ne yazık ki S.Y. Kasumova'nın belirttiği gibi Azerilerin diline ait örnekler kaydedilmemiştir. Bize göre bu boşluk bir ölçüde yukarıda bahsedilen onomastik malzemeyle doldurulabilir. Örneğin:

- **Azera** etnonimi ile Çerkeslerin Abhazlar için kullandığı **Azra** kelimesi karşılaştırılabilir.
- Azerlerin şehri **Bazz**, **a-baz-g**, **abaza** "Abhazlar" ve Abhazca soyadı **Baz-aa** "Bazlar", **Baz-ba** "Bazov" ile kıyaslanabilir.
- Bazz şehrine yakın yerleşim yeri **Barza**, Sadz-Ubıh prens ailesinin adı **Barzı** (Abhazca Barʒı), günümüzde Barzek, Barzekov; Abhazya'da **Bardzı-şxa** "Barzov Dağı" ile bağlantılı olabilir.
- **Apzarus** (Apza(x)rus), 730'larda Meraga olarak yeniden adlandırılan bölgesel merkez; **Apsar-us** ile Apsillerin (Abhazların) eski öz adı **apsar** veya **Abzax-rus** ile **abadzex** arasında bağ kurulabilir.
- İsyanın lideri **Babek** ki hareketin merkezi yine Bazza şehriydi; **Babek**, Abhaz-Çerkes adı **Babuk** (Бабıкə) ve tarihi Batı Abhazya'daki **Babuk-aul** "Babuk köyü" ile ilişkilendirilebilir.

Her halükarda, eski kaynaklar VI. yüzyılda Hüsrev tarafından bir grup Abhaz-Abaza topluluğunun günümüz Azerbaycan topraklarına yerleştirildiği konusunda hiçbir şüphe bırakmamaktadır.

551 yılında Hüsrev ile Justinianos, Bizans için aşağılayıcı şartlar içeren beş yıllık bir ateşkes imzaladılar.

Ancak 553'te Mermeroes komutasındaki Pers ordusu Abasgia'ya doğru harekete geçti. Bizanslılar ise -muhtemelen Apsillerle birlikte- Apsilia'nın ana kalesi Tzibile'yi garnizon olarak tutmuş, dik kayalıklarla çevrili dar geçidi (Y. Voronov'a göre muhtemelen Traxea) ele geçirerek Pers ordusunun ilerlemesini engellediler. Mermeroes Archeopolis'e geri çekilmek zorunda kaldı [69, 83]. Aynı Mermeroes, 554'te hileli manevralarla Lazika'da konuşlanmış büyük bir Bizans ordusunu kaçmaya zorladı. Bu utanç verici geri çekilme nedeniyle Justinianos, ünlü General **Bessas'ı** görevden aldı, mal varlığına el koydu ve onu Abasg ülkesine sürgün etti [69, 85] - ki bu belki de onun Abazg kökenli olduğuna işaret eder. Kısa süre sonra Perslerin Lazika'daki konumu kötüleşti. 555'te arka arkaya iki yenilgi aldılar: önce Archeopolis, ardından Phasis önlerinde. I. Hüsrev, Lazika'daki askeri seferi fiilen kaybettiğini anlayınca önce Bizans'la ateşkes yaptı, sonra 562'de 50 yıllık uzun soluklu bir barış antlaşması imzaladı.

Bu dönemde Laz-Bizans ilişkileri düzeldi, Bizans'ın Apsilia ve Abasgia ile bağları güçlendi. 570'lerden itibaren bir buçuk yüzyıl boyunca Kolhis, Abasgia da dâhil olmak üzere artık bir Bizans eyaleti haline geldi [69, 111]. Bununla birlikte Abasglar imparatorluğun askeri operasyonlarında yer almaya devam etti. 572'de Abasglar, Bizans'ın Pers komutanı Miran'a karşı savaşında yer alan birlikler arasındaydı. 623'te ise Bizans İmparatoru Herakleios'un Doğu Transkafkasya'daki seferine katıldılar. Ancak kısa süre sonra Abazglar ve Lazlar bu savaştan bağımsız olarak çekildiler. Theophanes Confessor bu konuda şöyle yazmıştır: *"Herakleios askeri operasyonları Mezopotamya'ya kaydırmaya karar verdi, ardından Kuzey Kafkasya'ya çekildi; Lazlar ve Abasglar savaşa daha fazla katılmayı reddettikleri için büyük belaya girdiler. Örneğin Lazika bu davranışı nedeniyle kraliyet statüsünü kaybetti"* [276, 97]. Abasgların ne ceza aldığı bilinmiyor ancak 654'te Bizans'ın Fırat kıyılarındaki Arap savaşında yardımcı birlikler arasında anılıyorlar [19, 70–88; 69, 112].

VI-VII. yüzyıllarda Bizans, Lazika, Apsilia ve Abasgia üzerindeki kontrolünü öncelikle sahil kaleleri aracılığıyla sürdürdü. Sebastopolis ve Pityus yeniden inşa edildi. Procopius bu konuda şöyle yazar: *"...Lazika'nın karşısında iki tahkimat vardı - Sebastopolis ve Pityus; Romalılar bunları Hüsrev'in aceleyle buraya ordu gönderdiğini duyunca kendileri yıktılar... Şimdi ise İmparator Justinianos bu Sebastopolis'i -ki eskiden sadece bir kale idi- baştan aşağı yeniden inşa etti, öyle surlar ve tahkimatlarla çevreledi ki artık ele geçirilemez hale geldi, sokakları ve diğer yapılarıyla süsledi; böylece hem güzellik hem de büyüklük açısından onu en dikkat çekici şehirlerden biri yaptı"* [69, 112]. VIII. yüzyıl yazarı Epiphanios Konstantinopolites bu şehirden "Büyük Se-

bastopolis" diye bahseder. III.-IV. yüzyıllarda Abasglar kendi topraklarında büyük ve güçlü bir kale olan **Anakopia'yı** inşa etmeyi başardılar - ki burası VIII. yüzyılda "Abasgia'nın ana kalesi" haline gelecektir.

VII. yüzyılın ikinci yarısında Abasgia güçlenmiş görünüyor, Bizans ile koordine etmeden kararlar almaya başlıyor. Daha da ötesi, Bizans otoritesine muhalefet eden - Apsilia'da sürgün cezası çeken- kilise figürlerine sempati duyuyor ve onlara yardım ediyor. Aynı zamanda, yukarıda belirtildiği gibi (bkz. Apsiller Krallığı), Lazika'daki tahttan indirilen krallar Abasgia'ya kaçıyor ve onların yardımıyla iktidarlarını defalarca yeniden tesis ediyorlar. Üstelik bu krallar Lazika'nın kendisinde değil, Abasgia'nın yanında, Apsilia'nın doğu kısmında oturuyorlardı. Lazika'nın kendisi ise imparatorluk yönetimi altındaydı. Abasgia ise bu eylemlerle o dönemde bile yakın akraba komşuları üzerinde nüfuzunu genişletmeye başlamış görünüyor.

VII. yüzyılın sonlarında Araplar Transkafkasya'ya ilerledi. 692'de Bizanslılar onlara karşı yenilgiye uğradı. Kısa süre sonra Araplar Lazika'nın doğu sınırlarına dayandı. Bu durumdan faydalanarak 697'de *"Lazika patrikiosu Sergios, Barnuk'un oğlu, Bizanslılara karşı ayaklandı ve bu ülkeyi Araplara tabi kıldı"* [465, 81, 82]. Ardından Araplar Apsilia'ya sızdı ve Abasgia'yı kendi taraflarına çekmeye çalıştı.

Bizanslılar, Abasgları kendi güçleriyle geri getirme imkânına sahip olmadıkları için onlara karşı Alanları kışkırtmaya karar verdiler. Bu amaçla, daha önce belirtildiği gibi, II. Justinianos (706-710 yılları arasında) spatharios Leon İsauros'u *"Alanlara para götürmek ve onları Abasgia'ya saldırtmak üzere Alan ülkesine"* gönderdi. Leon İsauros'un faaliyetleri tarihçi Theophanes Confessor tarafından ayrıntılı olarak anlatılır. Onun anlatımına göre Leon İsauros bir gemiyle Phasis'e geldi. Parayı burada bırakarak Bizans'a sadık kalan yerel halkın eşliğinde Apsilia'ya ve oradan da Kafkas Dağları'nı aşarak Batı Alanya'nın merkezine ulaştı. Alanlar onu tüm saygıyla karşıladılar, ardından onun kışkırtmasıyla Abasgia'ya saldırdılar ve ülkeyi yağmaladılar. Abasglar, Alanların Abasgia'ya saldırısının Leon İsauros tarafından organize edildiğini öğrenince, ne pahasına olursa olsun onu ele geçirmeye karar verdiler. Abasgların hükümdarı, yani kralı, *"Bizans İmparatorluğu'nun müttefiki olan Alanlara sert bir protesto gönderdi, elçiler aracılığıyla Spatharios'un derhal teslim edilmesini talep etti, karşılığında büyük bir maddi ödül vaat ederek, 'eski dostluklarının son bulmamasını' istedi."* Aynı zamanda Abasglar, Alan hükümdarı Itax'a, Leon'un Phasis'te bıraktığı paranın II. Justinianos tarafından geri alındığını ve dolayısıyla Alanlara ödenemeyeceğini iddia ettiler. Leon İsauros'u kendilerine teslim etmeleri karşılığında Abasg hükümdarı Alanlara üç bin altın teklif et-

ti. Alanlar bunu para için değil, "imparatora olan sevgileri nedeniyle" yaptıklarını söyleyerek Abasglarla anlaşmayı reddettiler. Bunun üzerine Abasglar altı bin altın teklif ettiler [465, 82]. Alanlar parayı kabul etmeye karar verdiler. Leon'a şöyle dediler: *"Hadi onlarla anlaşalım, seni teslim edeceğimizi söyleyelim, onların adamlarıyla birlikte bizimkileri de gönderelim... ve onlara saldıralım, ülkelerini yağmalayalım, böylece size de hizmet etmiş oluruz.*" Leon İsauros'un onayıyla her şey planlandığı gibi yapıldı [465, 83; 69, 120–121].

Bizans İmparatoru II. Justinianos, Leon İsauros'un paraya gerek kalmadan görevini başarıyla yerine getirdiğini öğrenince Abasglara bir mektup gönderdi ve şöyle teklif etti: "*Eğer spatharios'umuza zarar vermeden salıverirseniz, suçlarınızı affedeceğiz."* Abasglar bu teklifi kabul ederek Alanlara yeni bir elçi gönderdi ve şu talepte bulundu: *"Size çocuklarımızı rehin vereceğiz, Spatharios'u bize teslim edin ki onu Justinianos'a geri gönderelim."* Ancak Leon İsauros buna izin vermedi ve şöyle dedi: *"Tanrı bana dönüş kapılarını açabilir, ama Abasgia üzerinden gitmeyeceğim*" [465, 83]. Bir süre sonra Leon İsauros Apsilia üzerinden İmparatorluğa dönmeyi başardı (ayrıntılar için bkz. "Apsil Krallığı").

Theophanes'in bu olaylara dair anlatımından, o dönemde Apsilia ve Abasgia'da kalıcı Arap garnizonlarının olmadığı, ancak Apsiller ve Abasgların Bizans varlığına karşı mücadelede zorunlu olarak Araplardan yardım umduğu anlaşılıyor. Ancak kısa süre sonra Abasglar ve Apsiller yeniden Bizans'a yöneldiler.

720'lerde Araplar kısa bir süreliğine ikinci kez Kolhis'e geldiler. Ermeni tarihçi Movses Kagankatvatsi'ye göre Arap komutan Cerrah ibn Abdullah el-Hâkimi, "Abhazya" yani *"muhtemelen Darial geçidi üzerinden Kluhor Geçidi'ni kullanarak"* iki kez Hazarya'ya saldırmaya çalıştı [69, 124–125]. Lev Gumilev'in yazdığına göre 724-725 yıllarında Araplar Darial Geçidi'ni geçerek Alanlara saldırdı, onları boyunduruk altına aldı ve baş vergisine bağladı. Aynı zamanda Arap baskısıyla Hazarlar başkentlerini Terek'ten Volga'ya taşımak zorunda kaldılar ve burada İtil şehrini kurdular. Hazarların müttefiki olan Bizanslılarla ittifak, İmparator V. Konstantin (İsauros) ile Hazar prensesi Çiçek'in (Çiçek, vaftiz adı İrene) evliliğiyle pekiştirildi. İrene'nin kız kardeşi ise Abasg kralı II. Konstantin (Leon'un ağabeyi) ile evliydi.

735'te Gürcüler Arap boyunduruğuna karşı ayaklandılar ve son derece acımasız bir şekilde bastırıldılar, bu yüzden Gürcüler Arap komutanı Mervan ibn Muhammed'e "Mervan Kru" yani "Sağır Mervan" dediler.

736 yılında Mervan, dağ kalelerini ele geçirdi, Lazları ve Alanları itaat altına aldı ve 737 yılında savaşı Hazarya'ya taşıyarak Hazarları mağlup etti [478, 64, 65]. Ardından

Mervan ibn-Muhammed, Karadeniz'i dolaşarak Lazika ve Abasgia'ya yöneldi... Bu konuda Gürcü tarihçi vakanüvist Cuanşer şöyle yazmaktadır: *"Kru, tüm Kafkasya'yı dolaştı, Darial ve Derbent geçitlerini ele geçirdi. Kartli'nin tüm şehirlerini ve sınırlarının büyük kısmını tahrip etti... Kartli krallarının ve tüm akrabalarının Egrisi'ye kaçtığını ve oradan Abasgia'ya geçtiğini öğrenince geri döndü ve Çkondidi bölgesinde ordugâh kurdu. Ordugâhı, Tsheniskali'den Abhazya'ya kadar uzanıyordu... Murvan onların izini takip etti ve Egrisi ülkesinin tüm şehirlerini ve kalelerini, ayrıca üç duvarlı o güçlü Cixe-Goci kalesini yıkarak Klisura surlarına girdi. Onun gelişi sırasında katolikos Taber idi. Kru, o dönemde Bizans İmparatorluğu ile Kartli'nin sınırı olan Klisura'ya girdiğinde, Apsilia'nın Tshum (Sebastopolis-Y. V.) şehrini yıktı ve içinde Meryem Ana'nın mucizevi bir şekilde ortaya çıkmış (kimse nasıl geldiğini bilmediği) ikonasının bulunduğu Anakopia kalesini kuşattı. Bu ikona, güneyinden denizin, kuzeyinden ise bataklık ormanların yükseldiği dağın zirvesinde bulunmuştu. O sırada kale içinde Kartli kralları Mir ve Arçil vardı, babaları ise ölmüş ve Egrisi'de gömülmüştü. İmparatorluk eristavı Leon ise Osetya geçidinde bulunan Sobga kalesine çekilmişti. Hiç kimse Kru ile savaşamıyordu, çünkü orduları Egris ormanlarından daha kalabalıktı... Mir ve Arçil, Anakopia kalesindeyken, Murvan Kru oraya geldi ve bu krallarla mücadeleye başladı... Yanında sadece bin kişilik saray görevlileri ve iki bin Abhaz savaşçısı vardı"* [431, 234–238; 69, 125–127].

Anakopia kuşatması sırasında, görünüşe göre Apsilia hükümdarı Eustathios - "şanlı patrikios" Marin'in oğlu ve Abazg hükümdarı Leon, Apsilleri Araplara karşı ayaklandırdı. Bu bağlamda Arap komutan Süleyman ibn-İsam, Apsilia'ya girerek ülkeye ağır bir darbe vurdu ve Eustathios esir alındı. Bizim görüşümüze göre, Apsilia'daki bu olaylar Arapları zayıflattı ve Anakopia'yı hızlıca ele geçirme baskısına soktu, sonuçta Anakopia surları önünde yenilgiye uğradılar. Bu büyük olay, o dönemdeki tüm Abhaz-Abaza siyasi oluşumları için bir dönüm noktası oldu.

4. Saniglerin ve Zeglerin Krallıkları

Sanig etnik adı, M.Ö. I. binyılın sonlarında kayıtlara geçmiştir. Memnon'un (M.S. I. yüzyıl) aktardığına göre, IV. Mithridatis Evpator'un adamı Kleoxar, M.Ö. 70'li yıllarda Sinop'tan kaçarak "Sanegler"e sığınmıştır. Yukarıda, Sanigler ve Zeglerin (Zehler, Zihler) etnik özellikleri ve yerleşimleri ele alınmıştı. Sanigler, eski Henioxların torunlarıdır; aynı zamanda Sanegler, Sannihler, Sagidler, Cihiler, Cikler olarak da bilinirler ve Abhazlar tarafından **Sadzlar** olarak tanınırlar.

Sanigler, geçmişte en savaşçı Abhaz-Abaza topluluklarından biriydi ve Zegler (Zihler, Zilhler) ile birlikte hem Kuzey hem de Doğu ve Güneydoğu Karadeniz bölgesindeki siyasi olaylarda aktif rol oynadılar. Maxelonlar ve Henioxlar Krallığı ile Laz Krallığı'nın kurucuları arasında yer aldılar. Ancak Kuzey Karadeniz'deki Sanig ve Zeg (Zig, Zih) krallıkları hakkındaki bilgiler ne yazık ki çok fazla değildir. Bu krallıklardan, tıpkı Maxelonlar, Henioxlar, Lazlar, Apsiller ve Abazglar gibi, ilk kez M.S. 137 yılında Flavius Arrianus bahsetmiştir. Özellikle şöyle yazmaktadır: *"Abasgların yanında Sanigler yaşar; topraklarında Sebastopolis bulunur. Saniglerin kralı Spadag, krallığını senin (Hadrianus'un) elinden aldı... Nehis'ten Masaitika'ya doksan stadion, oradan da Zilhleri (Zihleri) Saniglerden ayıran Aheuntos Nehri'ne altmış stadion mesafe vardır. Zilhlerin kralı Staxemfak da iktidarını senin elinden almıştır."* [223, 270, 271].

M.S. III. yüzyılda Sanigler, topraklarının bir kısmını kaybetmiş görünmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, dağlık bölgede Gumısta ve Psou nehirlerinin yukarı kesimleri arasında yaşayan Abasglar, yakın akraba olan doğudaki Sanigleri (söz konusu nehirler arasındaki sahil şeridinde yaşayanları) ya asimile etmiş ya da bölgeden çıkarmışlardır. Sonuç olarak Apsilia, Sanigya ile komşu olmaktan çıkmıştır. Sanigya'nın doğu sınırı Abask (Psou) Nehri'ne kadar gerilemiştir [441, 231]. Bu durum, V. yüzyıl Anonim yazarının ifadesiyle de doğrulanmaktadır: (III.-IV. yüzyıllarda) Abasglar, kuzey komşuları Saniglerin topraklarını, karakteristik adıyla Abasi Nehri'ne kadar işgal etmişlerdir [73, 15]. Bu tarihten itibaren Sanigler, Roma İmparatorluğu'nun etki alanı dışında kalmışlardır. Bilindiği gibi, III.-IV. yüzyıllarda Roma'nın en kuzeydeki etki sınırı, Pitiunt Kalesi ile birlikte Abasgia idi [479, 321]. Görünüşe göre Sanigler, V. yüzyılda da bağımsızlıklarını korumuşlardır. Procopius şöyle yazmaktadır: *"Sanigler ne Roma imparatorunun ne de Laz kralının tebaasıydı."* [20, 207, 208].

VI. yüzyılda, S.H. Hotko'nun belirttiğine göre, *"Bizans döneminde Abazglar, Nikopsis'e kadar yayılarak Sanigleri Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarına sürmüşlerdir. Burada Sanigler, Zihler ve Hunlar arasında Kuban bölgesinde toprak edinmişlerdir. Böylece Abazglar, Zihlerin (veya Ziglerin) komşusu haline gelmiş, sahilde ise sadece iki isim kalmıştır: Zihiya ve Abazgia."* [480, 21]. Z.V. Açba (Ançabadze) ise şöyle yazmaktadır: *"Kaynaklarda Abazgia'nın (Abhazya) sınırlarının Neçepsuho Nehri'ne (yani Nikopsis şehrine) kadar nasıl genişletildiğine dair bilgiler korunmamıştır. Burada, muhtemelen, söz konusu bölgenin (Bzıb'dan Neçepsuho'ya kadar) Abazglara en yakın akraba olan Sanigler ve Zehler tarafından iskân edilmiş olması rol oynamıştır. Yabancı işgalcilere (özellikle Hazarlara) karşı ortak mücadele çıkarları da bu birleşmeyi teşvik etmiş olmalıdır." [21, 50]. Z.V. Açba (Ançabadze), etnonim* ***Zig, Zih*** *ile ilgili ola-*

rak şu notu düşmeyi uygun bulur: "Adıgeler, bugün bile Abhazlara 'A-Zega' demektedir." [450, 60].

Gerçekten de, o dönemde Abasglar, Sanigler ve Zegler arasındaki etnik yakınlığı reddetmek zordur. Öncelikle bu durum, antik onomastik (özellikle toponomik) Abhaz-Abaza dil materyalleriyle, II.-VII. yüzyıllardaki yerleşim bölgeleriyle bağlantılı olarak doğrulanmaktadır (bkz. yukarıda §5). Aynı zamanda, daha önce de belirtildiği gibi, birçok yazarın ifadesine göre, geçmişte Adıge toplulukları arasında Abhazlar **Abaza, Az-ı, Az-ra, A-Ziha** veya **Azeğa, Adzıge** adlarıyla bilinirdi. Ubıhlar ise Sadzları (Sanigleri) **Cıhı** olarak adlandırıyordu, buradan da Gürcüce'de **Cikler, Ciketler ve Cigetya** terimleri türemiştir [443; 11, 75–77; 365, 180]. Görünüşe göre bu son terimler, geçmişte Gagra ile Tsandripş Vadisi arasındaki sarp bölgede yaşayan **Çıgu** topluluğunun adından gelmektedir. Abhazlarda bu bölge **Çıgkıta** veya **Çıgukıta** olarak bilinir, kelime anlamıyla *"Çıg'ların köyü (topluluğu)"* demektir (ayrıntılar için bkz. Bölüm II, §2).

Yukarıda da belirtildiği gibi, **Zegler** *(Zigler, Zilhler, Zihler, Az-ra, Azeğa)* adı altında, öncelikle, bir zamanlar büyük bir Abhaz-Abaza topluluğu olan **Tapanatalar** anlaşılmalıdır. Bu ismi yeni yerleşim bölgelerinde (şimdi Karaçay-Çerkesya'da yaşayanlar) almışlardır; **Tapanta**, Abhaz-Abazacada **"Tamanlılar"** anlamına gelir. Zegler veya Zihlere, görüşümüze göre, Adıgeler tarafından asimile edilen Şapsığlar, Abadzehler ve Natuhaylar da dâhildir. Bunlar **Abadze-çil** ("Abaz halkları") gibi isimlerle anılıyordu [340, 11, 12]. Kabardeyler ise sahil Şapsığya'sını **Abaz Tzıkua /Абаз цыкә** *"Küçük Abhazya"* olarak adlandırıyorlardı.

VII. yüzyılda Abazgia'nın kuzey sınırı, Neçepsuho Nehri yakınındaki Nikopsis şehrine kadar uzanıyordu. Bu nehir, aynı zamanda Bizans'ın etki sınırı ile Abhazya ve Cigetya arasındaki sınır olarak kabul ediliyordu. İlginçtir ki, eski Gürcü kaynaklarında Cigetya adı, Zihiya için kullanılmıştır [482, 258; 481, 38], oysa daha sonraki kaynaklarda Ciketler, Sadzlar (yani Sanigler) olarak adlandırılmış ve ülkeleri Sanigya veya Sadznı (Sadzen), Cigetya olarak geçmiştir. Bize göre, Saniglerin (Saginlerin) önemli bir kısmı, VI. yüzyılda Zehlerle birlikte Karadeniz kıyıları boyunca Taman Yarımadası'na ve Kuban Nehri'ne kadar yayılmışlardır [447, 52] ve Cikler, Çikler olarak anılmışlar, toprakları da Cigetya olarak adlandırılmıştır.

VIII. yüzyılda, Arapların Abhazya topraklarından çıkarılmasından sonra, Abhazya'ya Zeglerin bölgesi de dâhil olmuş gibi görünmektedir [21, 51]. Bu nedenle I. Leon, Gürcü yönetici Arçil'e şöyle yazmıştır: *"Kayser bana bu ülkeyi (Abazgia'yı) miras olarak verdi... ve artık Klisura'dan Küçük Hazarya Nehri'ne (Kuban Nehri) kadar olan*

bölge, Kafkas dağlarının zirvelerine uzanan benim mülkümdür." [481, 242; 19, 67].

Abhaz-Abaza etnik kitlesi, hem erken hem de geç Orta Çağ'da Batı Karadeniz'de Kuban Nehri'nin ağzına kadar varlığını sürdürmüştür. XVI. yüzyılın başlarında Baron Sigismund Herberstein şöyle yazmaktadır: *"Doğudan güneye dönülürse, Meot bataklıkları ve Pontus yakınında, bataklıklara dökülen Kuban Nehri civarında Afgaz (yani Abhaz) halkı yaşar."* [395, 2]. XVII. yüzyılın ilk yarısında, iki kez Transkafkasya'ya seyahat eden Türk coğrafyacı ve gezgin Evliya Çelebi, Karadeniz kıyısında Faşa (Rion) Nehri'nden Kuban Nehri'ne kadar *"25 Abaza kabilesi"* (yani 25 büyük Abhaz-Abaza topluluğu) kaydetmiştir [614, 169, 173–181]. Bu ve diğer ortaçağ yazarlarının aktarımları, hem Taman Yarımadası'ndaki hem de Novorossiysk'ten modern Abhazya sınırlarına kadar uzanan Karadeniz sahilindeki Abhaz-Abaza toponomik katmanıyla doğrulanmaktadır.

Bugün Novorossiysk-Tuapse bölgesi ve Büyük Soçi sınırları içinde, hâlâ çok sayıda Abhaz-Abaza kökenli coğrafi isim korunmaktadır. Özellikle Novorossiysk-Tuapse bölgesinde açıkça Abhaz-Abaza kökenli olan isimler şunlardır:

Yaşimva, Abhaz-Abazaca Yaşımüa – Novorossiysk ile Gelencik arasında bir dere ve yer adı, **Yaş-i-mva** (Abhaz-Abazaca Yaş-i-müa), kelime anlamıyla "Yaş'ın yolu", burada **Yaş (İaş)** bir Abhaz-Abaza soyadıdır, dolayısıyla **Yaş-ba** (veya Eşba) asilzade soyadı türemiştir. İkinci bileşen **mva** ise, Abhaz-Abaz. **müa** ("yol") kelimesinin Rusça aktarımıdır.

Aderba – Gelencik'in güneyinde nehir ve yer adı, Abhaz-Abaza aile ismi.

Katshur – Aderba Nehri'nin yukarısında bir dağ, Abhaz-Abazaca **katshur**.

Pşada – Nehir ve yerleşim yeri, Abhaz-Abazaca anlamıyla "rüzgârsız".

Cubga – Bir dağ (sıra), nehir ve bölge adı; isim, Abhaz-Abaz. **Cübğa'nın** Rusça aktarımıdır, kelime anlamı "Cuov Dağı (sırtı)" Abaza (Tapan) soyadı **Cı, Cua** [425, 298] ve Abhaz-Abaz. **bga (bğa)** ("sırt, dağ") birleşiminden oluşur. Karşılaştırınız: **Aibga** – Psou Nehri'nin yukarısında bir sıradağ ve köy, kelime anlamı "Aio'ların Dağı".

Tu – Bir dağ, nehir ve bölge adı, temelinde Abhaz-Abaza soyadı yatar: Abazaca **Tu, Tuyaü** ("Tuov"), Abhazca **Tıyü, Tuba (Tuyüba)** ("Tuov").

Dzepşişha – Bir dağ ve nehir, kelime anlamı "Dzepş Dağı", **Dzepş (Dzapş)** – bir Abhaz prens soyadı.

Aşe – Bir nehir ve yerleşim yeri; adın kökeninde Abaza prens soyadı yatar.

Psişu – Lazarevsk bölgesinde denize dökülen büyük bir nehrin adı; Abhazca **Psşüı'nın** Rusça aktarımıdır, kelime anlamı "Abhaz Aşuası", yani "Abhaz Tapan" veya

"Abhaz Abaza".

Tsusxuac – Psişu'nun güneyinde nehir, Abhazca "kısa" anlamına gelir.

Çuxukıt – Bir yerleşim yeri ve nehir, adın Abhazca ve Abazaca kelime anlamı "Çuhların köyü" şeklindedir.

Loo – Dağomıs yakınlarında bir yerleşim yeri ve nehrin adı; kökeninde Abhaz-Abaza prenslerinin soyadı yatar, bunların eski bir **Aç** kraliyet soyunun kolu olduğu düşünülür (bkz. yukarı).

Metsket – Loo Nehri'nin sol kolu ve bir yerleşim yeri adı; Abhaz-Abazaca **Mıtskıt'tan** gelir, kelime anlamı "Mıts'ların köyü".

Soçi – Aynı adlı nehrin kenarındaki şehrin adı (detaylı bilgi için bkz. [96, 191–195]) – Abhazca **Şüaça (IIIəaча)**, eski Abhaz-Abaza topluluğu **Şaşı'nın** adının fonetik bir varyantıdır, eski kaynaklarda **Şaş, Şaşı, Şaş-il, Şaşk** olarak geçer (bkz. yukarı Bölüm VI, §1).

Şhangirey ipatçüa rxuı – Soçi şehrinde, "Rivyera" parkının yukarısındaki "Vinogradnaya" Dağı'nın adı, XIX. yüzyıl haritalarında bozuk bir şekilde "Şangerey patsua rehu" olarak geçer. V. Voroşilov, açıkça Abhazca olan Şhangirey ipatçüa rxuı ifadesini Rusçaya *"Şahan-Girey-İpa'nın (ailesinin) dağı"* olarak çevirir [96, 242], ancak daha doğru çeviri *"Şhangirey'in oğullarının dağı"* şeklindedir.

Büyük Soçi'nin güney kesiminde, **Mısua** (veya Matsesta) ve **sou** nehirleri arasında, yani Sadz Abhazya'sında (tarihi Sanigya, Cigetya), neredeyse tüm eski coğrafi terminoloji Abhazca kökenli isimlerden oluşur. Bunların birçoğu çeşitli araştırmacıların çalışmalarında ele alınmıştır: Ş.D. İnal-ipa [73], G.Z. Şakirbay [615], V.İ. Voroşilov [97], T.Ş. Gıtsba [95, 417–432], D.K. Çaçhaliya [616, 192–205] ve diğerleri.

Dolayısıyla, yukarıda incelenen materyal, M.S. I.–VII. yüzyıllarda Karadeniz kıyısında Trabzon'dan Kuban Nehri'nin kuzey ağzına kadar uzanan bölgede, Arrian ve diğer antik yazarların bahsettiği Abhaz (Abaza) topluluklarının ve krallıklarının varlığını gösteren sağlam bir temel sunmaktadır.

IX. BÖLÜM

ERKEN FEODAL ABHAZYA KRALLIĞI

§ 1. Birleşik Abhaz Devletinin Oluşumu. VIII.-X. yüzyıllarda Abhazya Krallığı

VII-VIII. yüzyıllarda Arapların Transkafkasya'ya, özellikle Lazika, Apsilya ve Abazgiya'ya düzenledikleri istilalar, Abhaz-Abaza topluluklarının etnopolitik durumunda önemli değişikliklere yol açtı. Abazgiya'nın ana kalesi Anakopya (Apsar) surları önünde Arapların uğradığı yenilgi, yalnızca Abhaz-Abaza etnik dünyası için değil, Kafkasya'nın diğer halkları için de geniş kapsamlı sonuçlar doğurdu.

Daha önce de belirtildiği gibi, Araplar 735-738 yıllarında Transkafkasya'yı tamamen ele geçirmek ve Hazarları bölgeden çıkarmak amacıyla mücadeleyi yeniden başlattılar. Bu amaçla Halife'nin kuzeni Mervan bin Muhammed, 120 bin kişilik bir orduyla Transkafkasya'nın derinliklerine indi. Öncelikle Hazarların ve Bizanslıların tarafına geçen Kartli halkını cezalandırmayı planlayarak, 735 yılında ana güçlerini onlara yöneltti. Aşırı zulmü ve insanlık dışı davranışları nedeniyle Gürcüler, Mervan'a **"Mervan Kru"**, yani **"Sağır Mervan"** adını verdiler. Kronikçinin ifadesine göre, *"Sağır, tüm Kafkasya'yı dolaştı, Darial ve Derbent kapılarını ele geçirdi, Kartli sınırları içindeki tüm şehirleri ve kalelerin çoğunu yıktı"* [462, 177].

Cuanşer, *"Kartvel krallarının ve tüm yakınlarının Egrisi'ye kaçtığını, oradan da Abhazya'ya sığındığını"* anlatır. Daha sonra, Kartli krallarını takip eden Mervan Kru'nun Batı Gürcistan topraklarına girerek *"Egrisi ülkesinin tüm şehirlerini ve kalelerini (arasında üç surla çevrili Tsixe-Goci kalesini de) ele geçirdiği"* belirtilir. Mervan'ın birlikleri buradan Abhazya'ya girerek, içinde Kartli Kralı Arçil ve kardeşi Mir'in barındığı Anakopya Kalesi'ni kuşattı. Dönemin Abhaz yöneticisi I. Leon ise o sırada Osetya'ya giden geçit yolunda bulunan Sobgi Kalesi'ndeydi [199, 48, 49; 19, 93].

Cuanşer'in aktardığına göre, Anakopya Kalesi'nde Arçil ile birlikte *"bin kadar tadzreul, eristav ve pitiahşi adamı ile iki bin Abhaz savaşçı"* bulunuyordu. Onlara karşı ise

"sayısı çekirge ve sivrisinek bulutlarına benzeyen" Mervan Kru'nun ordusu duruyordu [19, 93]. Ancak Arap güçlerinin sayıca üstünlüğüne ve Gürcü Kralı Arçil'in *"Bu şehir-kale (Anakopya) yıkıma mahkûmdur"* [199, 50] sözlerine rağmen, Abazgların ana şehri ve kalesi olan Anakopya direndi.

Gürcü kronikçi, Arçil'in Anakopya'daki Meryem Ana ikonası önünde yaptığı dualar sayesinde Arap ordusunda mide hastalığı salgını başladığını ve 35 bin Arap askerinin öldüğünü, ayrıca savaşlarda "kılıçla" üç bin Arap'ın öldürüldüğünü iddia eder [199, 50; 19, 93]. Bu bağlamda, Meryem Ana'nın "Zafer Getiren" ikonasının adından dolayı Abazg başkentinin Yunanca **Nikopeia** "Zafer Getiren" anlamına gelen Anakopya adını aldığı görüşü dile getirilir [86, 14; 87, 13] (Anakopya'nın farklı etimolojisi için bkz. [94, 94–96]).

Ancak olayların bu şüpheli yorumunda, kalenin asıl savunucuları olan iki bin kişilik Abhaz birliği ve Abazgiya yöneticisi I. Leon'un rolü hakkında hiçbir şey söylenmez. Eğer Leon'un Arap ordularının yenilgisindeki rolü önemli olmasaydı, tüm Doğu Karadeniz bölgesindeki anti-Arap cephesinin fiili lideri [462, 281] ve geniş bir bölgenin yöneticisi olamazdı. Ayrıca Arapların Anakopya'yı kuşattığı sırada Leon'un operasyonel güçleriyle birlikte Sobgi Kalesi'nde bulunmasının tesadüf olmadığı düşünülmelidir. Abhazların Çıbgı (Rusça Şapkı), yani *"çöküntü yakınındaki kale"* [94, 280, 281] olarak adlandırdıkları bu kale, Apsilya'nın güçlendirilmiş bölgesi olan Tzabal'daki geçit yolunda bulunuyordu. Aynı bölgeden Osetya'ya giden geçit yolları da geçmekteydi. Dolayısıyla Arapların Abhazya'ya girmesi sırasında I. Leon, komşu Apsilya'daydı ve görünüşe göre Apsillerin, Misimianların ve muhtemelen Osetlerin yardımıyla önemli bir güç toplayarak, Arap ordusunun ana güçleri Anakopya Kalesi surlarına bağlıyken onlara beklenmedik bir saldırı düzenledi. Sanırız ki, savaşın Abasglar lehine sonuçlanmasını bu sağladı. Ancak Apsillerin ve Misimianların bu savaştaki aktif katılımı nedeniyle, Araplar aynı 738 yılında onları cezalandırmayı başardı. Apsilya'ya yapılan seferi Arap komutan Süleyman bin İsam yönetti. Araplar Apsilya ve Misimanya'yı yerle bir etti, Apsilya yöneticisi Eustathios'u esir alarak götürdüler ve *"onu zorla Müslüman yapmaya çalıştılar. Başarılı olamayınca da idam ettiler"* [19, 93, 94; 69, 127].

Arapların Abhazya ve tüm Kolhis'ten kovulmasından kısa bir süre sonra Mir, Arçil ve Abhazya hükümdarı Leon, elçilerini Bizans imparatoruna göndererek Tanrı'nın onların elleriyle neler yaptığını bildirdiler. İmparator (III. Leon) ise Mir ve Arçil'e iki taç ve bir ferman gönderdi ve onlara şunları yazdı: *"Kartli'de krallığınızda cesaret ve bilgelik vardı. Şimdi, Mesih'e hizmetinizden dolayı bizimle birlikte zulüm görüyor olsanız*

da, durumumuz değiştiğinde bizimle birlikte yüceltileceksiniz… Kartli'nin tüm sınırlarına biz zarar verdik, ancak kralları bize destek ve fayda sağladı. Şimdi bu, tahtımıza sunulan üçüncü hizmet ve faydadır: ilk olarak vaftiz ışığını kabul ettiler… Sonrasında Pontus'un büyük bir şehrini yıkımdan kurtardılar ve onlarla Persler arasında barış sağladılar… Şimdi, eğer Tanrı onlar aracılığıyla kötü düşmanları durdurmasaydı, sonuncular Konstantinopolis'e kadar ulaşabilirdi" [518, 240; 69, 180]. Y. Voronov'un belirttiği gibi, İmparator, Kartli'nin Doğu Transkafkasya üzerinden Bizans sınırlarına yapılan düşman saldırılarına karşı bir kalkan olarak oynadığı rolü bu kadar yüksek bir şekilde değerlendirdikten sonra, I. Leon'a şu sözlerle hitap etti: *"Sana Abhazya'nın yönetimini, sana ve çocuklarına ve soyundan gelenlere sonsuza kadar bahşediyorum. Ancak Kartli halkına iyi davran ve bundan böyle onlara (yani Kartli krallarına-V.K. [199, 52]) ve Egrisi sınırlarına zarar verme, ta ki onlar kendileri oradan ayrılana kadar"* [69, 129].

Arçil ile Leon I arasındaki, Cuanşer tarafından aktarılan diyalog da büyük ilgi çekmektedir. Arçil, Leon'u çağırdı ve ona şöyle dedi: "*Tanrı sana bizlere gösterdiğin mükemmel misafirperverlik ve bizi kendi topraklarında güvenle koruduğun için bereket versin; bilinmektedir ki artık bizim (Klisure'nin yukarısındaki) topraklarımız yerleşime açılmaya başlandı. Gidip Tsixe-Goci ve Kutaisi'ye yerleşeceğim. Şimdi bana, yaptığın bu iyiliğin karşılığı olarak sen de ne istediğini söyle."* Leon ise şu cevabı verdi: *"İmparator bana bu toprakları miras olarak sizin çabalarınız sayesinde verdi. Bundan böyle Klisure'den Büyük Hazarya (Küçük Hazarya) nehrine, Kafkas sıradağlarının ulaştığı yere kadar olan bölge benim miras mülkümdür. Beni de bugün oğulların ve kardeşlerin olarak kabul edilen hizmetkârlarının arasına kat. Senden bir pay istemiyorum, sahip olduğum her şey senin olsun."*

"Ardından Arçil, Leon'a yeğeni Guranduht'u eş olarak verdi ve Yunan kralının Mir için gönderdiği tacı hediye etti. Birbirlerine söz verdiler ve aralarında düşmanlık olmayacağına, Leon'un hayatı boyunca Arçil'e itaat edeceğine dair korkunç bir yemin ettiler. Arçil (Abhazya'dan) ayrıldı ve Şorapani'ye kadar olan Egrisi'ye yerleşti" [199, 53, 54].

Yukarıda aktarılan ortaçağ yazarlarının ifadeleri araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Bazılarına göre (Vahuşti Bagrationi, S. Canasia, E. Takaishvili, Z. Açba (Ançabadze) vb.):

- Leon I bir kral değildi ve hiçbir şekilde Abhazya Krallığı'nın kurucusu olamazdı. Onlara göre bu kişi Leon II'dir.

- Leon I, Arçil gibi Bizans imparatorunun bir vasalı olarak görülmektedir.
- Ayrıca, Arapların Abhazya ve Egrisi'den kovulmasından önce Leon I'in taç giymiş bir hükümdar olmadığı ve Arçil'den minnet ifadesi olarak Bizans tacını aldığı düşünülmektedir.
- Onlar aynı zamanda Leon I'in doğu sınırını, bugünkü Abhazya'daki Kialasur nehriyle sınırlandırmaktadırlar.

Bir dizi araştırmacı (Y. Voronov, M. Gunba, G. Gumba vb.) haklı olarak farklı bir görüşe sahiptir. Biz de bu yazarların görüşlerini birçok açıdan paylaşıyoruz.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Leon I, eski bir kaynak olan "Abhaz Krallarının Divanı"na göre, zaten **"Abhazların kralı"** unvanına sahipti ve bu unvanı Anakopya olaylarından önce almıştı. Bu kaynakta Leon I, Abhazların (Abazgların) on birinci kralı olarak anılmaktadır [18, 193].

Bizce, yukarıda adı geçen kaynakların içeriğini doğru bir şekilde anlamak için, kaynağın **"Klisure"** olarak adlandırdığı Leon I'in doğu mülk sınırının geçtiği yeri netleştirmek gerekmektedir. Gürcü yazarlar, Klisure adının bugünkü Abhazya'daki Kialasur nehrinin adıyla benzerliğinden yola çıkarak, Arap istilası döneminde Abhazya ile Egrisi arasındaki sınırın Suhum şehrinin doğusundan, yani Kialasur nehrinden geçtiğini iddia etmektedirler. Ayrıca, Kialasur nehrinin sol kıyısında, deniz kenarında, Büyük Abhaz Duvarı olarak bilinen bir kale hattının başladığına dayanmaktadırlar.

Ancak, ünlü Kafkasolog Y.N. Voronov'un haklı olarak belirttiği gibi, Kialasur nehrinin ve bölgenin adı nispeten yakın bir tarihte ortaya çıkmıştır ve Türkçe "Kalasur"dan, yani kelimenin tam anlamıyla "şehir duvarı" veya Karla Serena'nın çevirisiyle "büyük duvarlarla çevrili kale" ifadesinden türemiştir [519, 118; 94, 124].

Ortaçağ Gürcü kaynaklarında ise burada Tshom nehri ve şehri lokalize edilmiştir. Dolayısıyla, Kialasur topohidroniminin eski kaynaklardaki Klisure ile bağdaştırılması hatalı kabul edilmelidir. Y.N. Voronov oldukça ikna edici bir şekilde, Bizans kaynaklarında Klisure'nin, Tsixe-Goci ve Kutaisi'nin altından geçen ve "*Yunanistan ile Kartli'nin sınırı"* olan Bizans savunma yapılarının hattı olarak adlandırıldığını göstermektedir [69, 150-157]. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu hat, Plinius ve Prokopius zamanlarında olduğu gibi, aynı zamanda Apsilia ile Egrisi arasındaki sınırı oluşturuyordu ve özellikle Texuri nehri ile Rion (Fasis) nehrinin aşağı kısmından geçiyordu. Arçil'in şu sözleri de bunu doğrulamaktadır: *"Gidip Tsixe-Goci ve Kutaisi'ye yerleşeceğim"* [518, 242] ve *"Arçil (Abhazya'dan) ayrıldı ve Şorapani'ye kadar olan Egrisi'ye yerleşti"* [199, 54].

Daha önce de belirtildiği gibi, Tsixe-Goci kalesi-şehri (antik Arheopolis, modern Nakalakevi), Apsilia sınırı yakınında, Texuri nehrinin yukarı kısmının sol kıyısında, Senaki şehrinin 17 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu nedenle Cuanşer, Mürvan Kru'nun *"Egrisi topraklarına girdiğini ve Egrisi ülkesinin tüm şehirlerini ve kalelerini (bunların arasında üç duvarla çevrili Tsixe-Goci kalesini de) ele geçirdiğini"* ve oradan Abhazya'ya girerek Anakopya kalesini kuşattığını söylemektedir (bkz. yukarı).

Böylece, Apsilia'nın zaten Leon I'in mülklerine dâhil olduğu göz önüne alındığında, Abhazya genel olarak doğuda Egrisi ile Texuri nehri ve Fasis nehrinin aşağı kısmı boyunca sınırlanmaktaydı ki bu aynı zamanda Kartli ile Bizans arasındaki sınırı oluşturuyordu. Aynı zamanda, Leon I'in kuzeybatıdaki mülkleri Küçük Hazarya nehrine, yani Kuban nehrine kadar uzanıyordu. Bilindiği gibi, Bizanslılar bu toprakları her zaman kendi etki alanlarında tutmaya çalışmışlardır. Ancak bu sefer, İmparator III. Leon (Leon İsaur), bu önemli topraklar üzerinde Leon I ve onun soyundan gelenlerin miras hakkını tanımak zorunda kalmıştır. Leon I de diplomatik bir dille şunu söylemektedir: *"İmparator bana bu toprakları miras olarak sizin çabalarınız sayesinde verdi. Bundan böyle Klisure'den Büyük Hazarya (Küçük Hazarya) nehrine kadar olan bölge benim miras mülkümdür."* Bununla birlikte, Bizans imparatoru, Leon I'e Egrisi'deki Mir ve Arçil'in mülklerinin sınırlarını ihlal etmemesi ve onlara zarar vermemesi, aksine iyilikle *"onların Kartli krallarına ve halkına saygı göstermesi ve bu andan itibaren onların Egrisi sınırlarından kendileri çıkmadıkça, onlara zarar verecek bir hükümdar olmaması"* konusunda kesin bir talimat vermektedir [518, 240; 69, 129]. Ancak, M. Gunba'nın belirttiği gibi, Leon I'in Kartli krallarının mülklerinin sınırlarını ihlal etmemesi konusunda imparator tarafından uyarılması, o dönemde iki ülkenin -Abhazya ve Kartli- yöneticileri arasındaki güç dengesini göstermektedir. Eğer Kral Mir, Leon I'den daha güçlü olsaydı, Leon I uyarılmadan Mir'in mülklerinin sınırlarını ihlal etmezdi. Muhtemelen Leon I, Kartli yöneticilerinin aleyhine topraklarını genişletmek için gerçek fırsatlara sahipti.

Diğer yandan, Bizans'ın Abhazya'nın Araplardan kurtarılmasında hiçbir rol oynamadığı düşünüldüğünde, Leon I'in Bizans'a bağımlılığı önemini yitirmiştir. Bizans sadece olmuş bitmiş bir olayı onaylamıştır [51, 288]. Bizans İmparatorluğu'nun kendisi oldukça zor bir durumdaydı. Bu dönemde Persler ve Araplara karşı şiddetli savaşlar yürütüyordu, bu nedenle İran'a sınır olan Kartli ile ittifaka özel bir önem veriliyordu. Ancak Kartli'de kraliyet iktidarı 523 yılında kaldırılmıştı ve 735 yılından itibaren ülke Arap işgali altına girmişti, Kartli yöneticisi Arçil ise ülkesinden kaçmak zorunda kalmıştı. Bizans imparatoru, yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, Kartli'yi eski haklarına

kavuşturmaya çalışmaktadır. Bu amaçla Mir ve Arçil'e iki kraliyet tacı ve bir ferman göndermiştir. Abhazya'da ve tüm Doğu Karadeniz'de anti-Arap cephesinin [462, 281] lideri, Abhazya'nın kurtarıcısı ve Kartli krallarının koruyucusu Leon I'e gelince, o zaten bir kraldı ve yeni bir kraliyet tacına ihtiyaç duymuyordu [51, 229].

Kısa süre sonra Mir öldü, ardından Arçil, Mir'in altı kızını evlendirdi. Yedincisi olan Guranduht ise daha sonra Leon I ile evlendirildi. Arçil bu sırada, Bizans imparatorunun Mir için gönderdiği kraliyet tacını da Leon I'e teslim etti. Ünlü tarihçi M. Gunba'nın yazdığı gibi, Arçil, Leon I'e kraliyet tacını verirken, aynı zamanda Mir'in topraklarını ve iktidarını da devretmişti, çünkü Mir'in en yakın varisi, Leon I ile evlenen Guranduht'tu.

Guranduht ile evlilik, aslında Egrisi'nin Abhazya'ya katılmasının hukuki bir biçimde onaylanmasıydı. Dolayısıyla, Arçil'in Egrisi'den ayrılmasından önce bile Leon I, bu bölgenin yöneticisi haline gelmişti. Buradan hareketle, Egrisi'nin Abhazya'ya katılmasının 740'lı yıllarda gerçekleştiği düşünülebilir [518, 232; 51, 23].

Açıkça görülüyor ki, Egrisi'nin Abhazya'ya dâhil edilmesi resmi olarak tamamen barışçıl bir şekilde gerçekleşmiş ve muhtemelen Bizans İmparatorluğu'nun sessiz onayıyla olmuştur [69, 132]. Bu nedenle, bugüne kadar süregelen, Abhazya Krallığı'nın kuruluşu ve Egrisi'nin Abhazya'ya katılmasının Leon I değil, Leon II ile bağlantılı olduğu, ilk Abhaz kralının Leon II olduğu yönündeki görüş hatalıdır. Ancak tüm bunlar kaynaklarca doğrulanmamaktadır. M. Gunba'nın haklı olarak belirttiği gibi, Leon II kraliyet tahtına miras yoluyla değil, Hazarların gücüyle oturmuştur. Aynı anda hem Abhazya'nın hem de Egrisi'nin yöneticisi olmuştur ki bu, Abhazya ve Egrisi'nin Leon II'den önce birleştirilmiş olduğunun kanıtıdır. Doğal olarak, Leon II, Egrisi'yi de içeren birleşik Abhazya'nın yöneticisi olarak kendisini (bir sonraki) **"Apsha"** yani Abhazların kralı ilan etmiş [51, 226, 231] ve ülkeyi Bizans'tan bağımsız hale getirmiştir. Dikkat çeken bir nokta, Leon II'nin başarılarına rağmen, onun adının "Abhaz Krallarının Divanı"nda yer almamasıdır. Bunun nedeni, muhtemelen, IX. yüzyılın ikinci yarısında Abhazya Krallığı'nda iktidarı neredeyse yirmi yıl boyunca gasp eden İoane ve Adarnase gibi, Abhazlar tarafından tanınmayan bir Abhazya kralı olmasıdır [69, 134]. Leon II'nin adı sadece XI. yüzyılın ikinci yarısında anonim bir yazarın eserinde geçmektedir [166; 56, 57]. Leon II, Abhazya'da nispeten kısa bir süre hüküm sürdü. Kısa süre sonra, "Abhaz Krallarının Divanı"na göre, tahta Leon I'in yasal varisi olan oğlu II. Theodosios geçti ve 791-818 yılları arasında [69, 131] veya 798-825 yılları arasında hüküm sürdü [199, 58]. Bu nedenle, bazı çalışmalarda, "Abhazya Tarihi" ders kitabı (1993, 2006) da dâhil ol-

mak üzere, Leon II'nin ilk Abhaz kralı, II. Theodosios'un ise onun oğlu olarak gösterilmesinin dayanağı anlaşılamamaktadır [245, 130, 132].

Aslında, ünlü Abhazolog M. Gunba'nın haklı olarak belirttiği gibi, on birinci Abazg kralı Leon I'i birleşik Abhazya Krallığı'nın kurucusu ve ilk kralı olarak kabul etmek için çeşitli nedenler vardır. Ayrıca, birçok yazara göre, eski Abhaz **Aç** (Aç-ba, Gürcücede Açba (Ançabadze)) soyundan gelen Abhaz kralları Leonidler hanedanının kurucusudur [18, 208; 365, 547].

Leon I döneminde Abhazya Krallığı'nın bağımsız gelişiminin kanıtlarından biri, Abhaz Ortodoks Kilisesi'nin otosefali kazanmasıdır. Bilindiği gibi, Abhaz kralı Leon I, 750 yılında Abhaz Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlığını yasallaştırmak için Antakya'ya bir dini heyet göndermiştir. Yolda, Suriye'nin kuzeyinde heyet haydutların saldırısına uğramış, delegasyonun birçok üyesi öldürülmüş, Antakya Patriği'ne sadece iki rahip ulaşabilmiştir. Antakya Patriği Theophylaktos özel bir Konsey toplamış ve Abhaz dini heyetinin Hristiyanlık adına gösterdiği çabayı onaylamıştır. Bu konseyin kararıyla Abhaz Ortodoks Kilisesi otosefali ile kutsanmıştır. Kura sonucu İoane katolikos olarak atanmış, ikinci Abhaz rahip ise piskopos olmuştur. Böylece İoane, bağımsız Abhaz Kilisesi'nin ilk patriği olmuştur [86, 15; 87, 15]. Abhaz Ortodoks Kilisesi'nin VIII. yüzyılın ortalarında otosefali kazanması, Abhazya devletinin önemli bir başarısı ve bağımsız varlığının bir göstergesi olmuştur.

"*Abhaz Krallarının Divanı*"na göre, Leon I kurduğu birleşik Abhazya devletini 45 yıl yönetmiş ve yaklaşık 780-782'de [18, 195; 69, 131] veya genel kabul gören tarihe göre 786'da ölmüştür. Leon I'den sonra ülkeyi oğlu değil, yeğeni Leon II yönetmiştir. Bu, Leon II'nin Leon I'in ölümünü fırsat bilerek Hazarların yardımıyla ülkede iktidarı ele geçirmesiyle mümkün olmuştur [51, 231]. XI. yüzyıl tarihi eseri "*Matiane Kartlisa*"da şöyle yazıyor: *"Bizanslılar zayıflayınca, Abhazların eristavı olan Leon, kendisine Abhazya'nın miras olarak verildiği eristav Leon'un yeğeni (kardeşinin oğlu) onlardan ayrıldı. Bu ikinci Leon, Hazar kralının torunuydu (kızının oğlu) ve onların gücünü kullanarak Bizans'tan ayrıldı, Abhazya'yı ve Egrisi'yi Lihi'ye kadar ele geçirdi (დაიპყრა), Abhazların kralı unvanını aldı. Çünkü eristav İoane ölmüş ve Cuanşer yaşlanmıştı"* [481, 251; 19, 95]. Bu ifadeden anlaşılıyor ki, Leon II sadece Leon I dönemindeki Abhaz topraklarını (Egrisi dâhil) değil, aynı zamanda antik çağlardan beri Kartvelilerin yaşadığı Argveti bölgesini de ele geçirmiş [19, 105] ve böylece Abhazya Krallığı'nın doğu sınırını Lihi (Surami) sıradağlarına kadar genişletmiştir.

Aynı zamanda, Egrisi'nin Abhazya Krallığı'na katılmasını Leon II'nin başarısı olarak

görmek için bir neden yoktur, çünkü daha önce de belirtildiği gibi, Egrisi zaten Leon I döneminde onun topraklarına dâhildi. Leon II sadece zorla, içinde Egrisi'nin de bulunduğu Abhazya'yı ele geçirmiş [51, 231] ve Argveti'yi eklemiştir. Bu bağlamda, Gürcü kaynağında geçen **"დაიპყრა"** (daipkra) kelimesi, tarihçiler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Örneğin, P. İngorokva bu kelimeye "katıldı" anlamını verirken, S. Canaşia "ele geçirdi", "zapt etti" anlamlarını yüklemiş, Z. Açba (Ançabadze) ise şöyle yazmıştır: "Aslında 'დაიპყრა' kelimesi, bağlama göre Eski Gürcüce'den hem 'ele geçirdi' hem de 'fethetti' olarak çevrilebilir" [19, 100]. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, kaynak metninde Abhazya Krallığı ve bir Abhaz kralının eylemlerinden bahsedilmesine rağmen, yukarıda adı geçen kaynakların hiçbirinin bu kelimenin Abhaz etimolojisini araştırma gereği duymamış olmasıdır. Gerçekte ise **"daipkara"** kelimesi, Abhaz-Abaza fiil kökü **"pka"** (pҟa) **"apkara"** (аԥҟара) "vurmak", "yenmek", "boyun eğdirmek", "cezalandırmak"; **"aibapkara"** (аибаԥҟара) "kavga", yani "birbirini dövmek" vb. mastar formundan türemiştir. Dolayısıyla, **"apkara"** kelimesinin Abhaz-Abaza etimolojisinden hareket edersek, Leon II'nin kaynakta belirtilen tüm bölgeyi ve daha fazlasını zorla boyun eğdirdiği (veya fethettiği) açıkça anlaşılır. Ayrıca, *"Aragvi kıyılarında güçlendi, Muhnari, Herki ve Bazaleti'yi yağmaladı"* [266, 300]. Bununla birlikte, Vahuşti'ye göre, güneybatı Gürcistan'ın bir kısmının nüfusu Leon II'ye gönüllü olarak boyun eğmiştir. Vahuşti bu konuda şöyle yazıyor: *"Leon Abhaz tahta çıktıktan sonra, (Gurialılar) Odzrhe eristavlarına (Abastumani bölgesinde bir kale-şehir) boyun eğmek istemediler. Onlardan ayrıldılar ve Leon'a katıldılar... Bundan sonra Guria toprakları Çoruh ve Rion arasına yerleşti"* [520, 174, 176].

Leon II, Abhazya Krallığı'nı sekiz bölgeye veya eristavlığa ayırdı ve başlarına kendi valilerini (yöneticiler) atadı. Vahuşti şöyle yazıyor: *"...ilk kral Levan, 20 yıl hüküm sürdü. Tahta çıkan bu Leon, tüm Egrisi'yi ele geçirdikten sonra onu Egrisi değil, Abhazya olarak adlandırdı ve bu Egrisi'yi, artık Abhazya'yı sekiz eristavlığa böldü:*

1. *Abhazların üzerine birini atadı ve ona Abhazya'yı ve Ciketi'yi Deniz'e ve Hazar nehrine kadar verdi;*
2. *Tshom'a birini atadı ve ona Egrisi'nin ötesindeki bölgeyi, Anakopya ve Alanya'yı verdi;*
3. *Bediya'ya birini atadı ve ona Egrisi (nehri) doğusundan Tshenistskali'ye kadar olan bölgeyi verdi;*
4. *Leon'a Odzrahos'un elinden alınan ve Odzrahos eristavından ayrılan Çoruh'un güneyindeki topraklar katıldığı için, buraya Guria adını verdi ve oraya*

kendi eristavını atadı;

5. Raça-Leçhumi'ye birini atadı;

6. Svaneti'ye birini atadı;

7. Şorapani'ye, (yönetici olarak) Rion ve Hanis-tskali nehirlerinin doğusundan Lihi'ye kadar tüm Argveti'yi atadı;

8. *Kutaisi'ye (eristav olarak) Vake, Okriba, Hanis-tskali'nin batısından Guria'ya ve Rion'nin batısından Tshenis-tskali'ye kadar olan toprakları atadı* [199, 128, 129]."

Abhazya Krallığı'nın tarihini aydınlatmak açısından büyük önem taşıyan bu tarihi materyalde, bize göre ciddi hatalar ve çelişkiler bulunmaktadır. Özellikle de yukarıda adı geçen bölgelerin sınırları konusunda. Vahuşti bu bölgeleri batıdan doğuya doğru sıralamaktadır. İlk olarak Abhazya bölgesi (yani Abazgia ile Ciketi'nin denize ve Hazar nehrine kadar olan kısmı) adlandırılmakta, ardından Tshum (Suhum) bölgesi gelmektedir ki bu bölgenin yöneticisine Egrisi (nehri) ötesindeki topraklar, Anakopya ile Alanya (Alanya sınırlarına kadar [19, 109, 116]) verilmiştir ki bu tamamen anlaşılmazdır. Görünen o ki, Abasgların bölgesinden başkentleri Anakopya çıkarılmış, üstelik Anakopya bir anda Egrisi nehrinin sol tarafında ve Alanistan'ın yanında gösterilmiştir [119, 128] ki bu gerçeklerle hiçbir şekilde bağdaşmamaktadır. Burada açıkça Anakopya coğrafi adının, Egrisi nehrinin (Abhazca: Egrı, Megrelce: İnguri) sol kıyısı ağzındaki bilinen bir yerleşim olan ve kulağa benzer gelen Anaklia ile kasıtlı veya yanlışlıkla değiştirilmesi söz konusudur. Bilindiği gibi, o dönemde Alanya da Egrisi (Engur) ve Hobi nehirlerinin yukarı havzalarında bulunuyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, Bizans'ın Soterix aracılığıyla 554-556 yıllarında Misimyanların Buxlon kalesini Alanlara verme niyeti Misimya'da korkunç bir trajediye yol açmıştı. Buxlon kalesi (Abhazca: Paxulan), Alanya'ya giden yol üzerinde İngur nehrinin sağ kıyısında yer alıyordu. Misimyanların yenilgisinden sonra bu kalenin Alanlara verildiği düşünülebilir [69, 99-108]. Böylece, Leon II döneminde Tshum bölgesi, Gumısta nehrinden (muhtemelen Kialasur nehri) Hobi nehrine kadar tüm Apsilia topraklarını kapsıyordu.

Sınırlarının netleştirilmesi gereken bir diğer bölge de kaynağa göre Tshum bölgesinin doğu sınırının ötesinde yer alan Bediya bölgesidir. Vahuşti şöyle yazıyor: *"(Eristav'ı) Bedia'ya yerleştirdi ve ona (Egrisi nehrinin) doğusundan Tshenis-Tskali'ye kadar olan bölgeyi verdi"* [199, 129]. Aynı kaynak pasajı Gürcüceden şu şekilde de çevrilmiştir: *"Bedia kenti, Engur'dan Tshenis-Tsxali'ye kadar"* [18, 212]. Ancak birçok yazar antik Bedia'yı günümüzde Abhazya'daki Bedia köyünün adıyla ilişkilendirmektedir. Bu

durumda, Bedia bölgesinin yöneticisinin, Tshum bölgesindeki Bedia köyünde bulunurken, Egrisi (İngur) nehrinin doğusundaki toprakları yönettiği ortaya çıkıyor ki bu da pek olası görünmemektedir. Vahuşti'ye göre, Bedia bölgesi Tshum bölgesinin ötesinde, Egrisi nehrinin (yaklaşık Hobi nehrinin ötesinde) doğusunda yer alıyor ve Tshenis-Tskali nehrine kadar uzanıyordu. Dolayısıyla Bedia bölgesinin merkezi olan Bedia'yı Hobi ve Tshenis-Tskali nehirleri arasındaki bölgede aramak gerekir.

Bedia adı ilk kez Leonti Mroveli tarafından, Kafkas halklarının efsanevi atası Targamos'un oğullarından birinin adının Egros veya Egris olduğu mitolojik anlatıyla bağlantılı olarak geçmektedir. Mroveli'nin anlatısına göre, bu Targamos Hazar ve Karadeniz arasındaki topraklarını oğulları arasında paylaştırmıştır: *"Egros'a ise deniz körfezinden itibaren topraklar verdi ve sınırlarını belirledi; doğuda - bugün Lihi olarak adlandırılan küçük dağ; batıda deniz; (kuzeyde) Küçük Hazarya nehri, Kafkas sıradağlarının ulaştığı yer. Bu Egros bir şehir inşa etti ve kendi adını verdi: Egrisi. Şimdi o yere Bedia deniyor"* [199, 37, 38]. Vahuşti ise ilk Gürcü kralı Parnavaz'ın *"egemenliği altındaki Egrisi'yi iki eristavlığa böldüğünü ve Kuci'yi Egros'un inşa ettiği Egrisi'nin eristavı olarak atadığını, bu topraklara mutluluk bulduğu için Bedia adını verdiğini ve Rion'nin batısı ve kuzeyinden denize ve Egrisi nehrine kadar olan toprakları tamamen, Svaneti dâhil olmak üzere Kuci'ye verdiğini"* yazmaktadır [4, 220].

Leonti Mroveli ve Vahuşti, Abhazya Krallığı'nın kuruluş döneminden (VIII. yüzyıl) yüzyıllar öncesine ait bir dönemden bahsetmektedir. O dönemin Egris kenti ve Egrisi toprakları Rion ve Hobi veya Egrı (İngur) nehirleri arasında bulunuyordu [94, 58-60]. İşte bu topraklara M.Ö. IV. yüzyılda buraya yerleştirilen yönetici Kuci tarafından Bedia adı verilmiştir. Bu anlatılar sayesinde Egrisi, Egris ve Bedia adları eş anlamlı hale gelmiştir. Bunun XI. yüzyılda Abhaz kralı III. Bagrat tarafından (günümüzdeki Bedia köyünün bulunduğu yerde) kurulan kraliyet ikametgâhı ve dini merkezin adı olarak ortaya çıkan Abhaz Bedia'sıyla doğrudan bir ilişkisi olduğu pek mümkün görünmemektedir. Muhtemelen Mroveli, çağdaşı kralların tarihi köklerini derinleştirmek için Bedia'yı Egrisi'nin ikinci adı olan Bedia ile ilişkilendirmiştir. V.R. Butba da Egris (Egros) ile Abhaz Bedia köyünün aynı olduğu görüşünü reddetmektedir. Ona göre kaynaktaki *"şimdi o yere Bedia deniyor"* ifadesi sonradan eklenmiştir [84, 90].

Mroveli ve Vahuşti'ye göre, Abhaz kralı Leon yöneticilerden birini Abhaz Bedia'sına değil, Batı Gürcistan sınırları içindeki Egrisi Bedia'sına yerleştirmiştir [94, 58, 93-94]. Akademisyen M. Brosset ise antik Bedia'yı açıkça Dşkon-did ile özdeşleştirmektedir. Şöyle yazıyor: "*Gürcü yazıtlarını toplamak isteyenler öncelikle Megrelya'da, Bedia*

veya Dşkon-did, Zugdidi ve Dadiani'lerin başlıca ikametgâhlarını ziyaret etmelidir" [588, 497].

Vahuşti, Bedia tarihi adını Gürcüce "bedi" (mutluluk) olarak çevirmektedir. V. Butba ise eski Ermeni kaynaklarını analiz ederek bu adın "kurtarıcı" anlamına geldiğini belirtmektedir. Ancak toponimlerin oluşum ilkelerine aşina olan biri için "mutluluk", "kurtarıcı" anlamları pek kabul edilebilir değildir. Bu nedenle Bedia'nın farklı bir etimolojisi olduğu düşünülebilir. Hatırlatalım ki, Rion'nin batısındaki Egrisi bölümü, eski yazarlara göre Kuc'un yönettiği bölge, V-VI. yüzyıllarda bile Apsilya toprağıydı (bkz. yukarı). Ayrıca, Bedia adının yaratıcısı olan yöneticinin adı Kuc'un Gürcü onomastiğinde tipik olmadığı, ancak Abhaz ve Abazalarda eski zamanlardan beri kullanıldığı not edilmelidir; karşılaştırınız kişi adları Kuc (**Қəыць**), Kuac (**Кəаць**), soylu aile adları **Kuıc** veya **Kucba** [24, 204; 39, 132].

Kuc'un verimli Egris (Egrisi) batı bölgesini aldıktan sonra ona Abhazca **"bzeia"** (bdzeia) "iyi, güzel", **"Egrı bzeia"** (bzia) "güzel Egrı (Egrisi)" adını vermiş olabileceği düşünülebilir. Zamanla Abhazca Bzeia (Bdzeia), Gürcü dil ortamında Bedia'ya dönüşmüş olabilir. Günümüzdeki Abhaz Bedia köyünün adına gelince, bu aktarılmış bir ad olabilir veya XIV-XV. yüzyıl İtalyan kaynaklarında geçen band, bend, bandia ile ilişkili olabilir [19, 239]. Farsçada band, bend "kale" anlamına gelmektedir. Gerçekten de Bedia köyünde Abhazların Nardzhxuou dediği, kaynaklarda bazen Agua, Akua, Bediachuk olarak geçen etkileyici boyutlarda antik bir kale bulunmaktadır. D.K. Chachxalia, Bedia'nın Latince badia "manastır", "abbey" kelimesinden geldiğini düşünmektedir [519, 44]. Bedia toponimiyle bağlantılı olarak, günümüzde çoğunlukla Türkiye ve Acara'da yaşayan Bedia // Badia Abhaz aile adı da ilgi çekicidir [522, 220, 223].

Yukarıda belirtilen Abhazya Krallığı bölgelerinin sınırları, Leon II'nin kendisinden önce var olan etnik-kabile sınırlarını dikkate alarak idari birimler oluşturduğunu göstermektedir. Vahuşti ayrıca Leon II'nin "bir şehir ve Kutaitisi (yani Kutaisi) kalesini inşa ettiğini ve orayı Abhaz kralının ikametgâhı yaptığını; Anakopya gibi, bu Kutaitisi'yi ikinci başkent haline getirdiğini yazmaktadır. Ayrıca Bizanslıların izniyle Abhaz katolikosunu serbest bıraktığı varsayılmalıdır" [199, 129].

Leon II döneminde, Leon I zamanında başlayan Kartvellilerin (Gürcülerin) Abhazya Krallığı'nın güney bölgelerine kitlesel göçü yaygınlaşmıştır. O dönemin çağdaşı İ. Sabanişvili'nin yazdığı gibi, Kartli sakinleri *"şiddetle köleleştirilmiş, demir gibi yoksulluk ve sefaletle zincirlenmiş, onların (Arapların) vergi yükü altında işkence görüyor ve inliyor, acımasızca eziyet ediliyor ve korkuyla eziliyorlardı"* [521, 44]. Öncelikle bu ko-

şullar Kartvellileri anavatanlarını terk edip Abhazya Krallığı'nın güney bölgelerine göç etmeye zorluyordu, *"çünkü o ülke (Abhazya) korkunç Sarazenlerden(Araplardan) korunmuştu"* [521, 49]. Bu bağlamda, Leon I ve Leon II'nin saltanatı sırasında birleşik Abhazya Krallığı'nın Kafkasya'daki en müreffeh devletlerden biri haline geldiğini vurgulamak yerinde olacaktır. Aynı döneme ait bir kaynakta şunları okuyoruz: *"Kutsanmış Abo, diğerlerinden daha fazla Tanrı'ya şükretti, çünkü o ülkeyi (Abhazya'yı) tamamen Mesih'e inananlarla dolu buldu ve sınırları içinde yerli halk arasında inançsız hiç kimse yoktu. Çünkü onun sınırları tamamen Hristiyanların yaşadığı Pontus Denizi'nden Xaldia sınırlarına kadar uzanıyor, içinde Trabzon, Apsareya yerleşimi ve Napsai limanı bulunuyordu"* [521, 62]. Bu tarihi metni yorumlayan akademisyen S. Canaşia, *"Abhazya'nın iç durumunu anlatan bu tasvir refah soluyor ve ülkenin önceki gelişimi sonucunda biriken ve Abhaz eristavının kısa sürede her türlü yabancı bağımlılığından kurtulmasını sağlayan güçleri resmediyor"* demektedir [429, 336].

Vahuşti'ye göre 20 yıl hüküm süren Abhaz Kralı II. Leon, bağımsız Abhaz devletinin inşasına önemli katkılarda bulunmuştu. Ancak bazı yazarlara göre, II. Leon, I. Leon'un oğlu ve tahtın yasal varisi II. Theodosios tarafından devrilmiştir [51, 231; 69, 134]. Daha önce de belirtildiği gibi, bu durum, II. Leon'un "Abhaz Krallarının Divanı"nda yer almamasını açıklamaktadır: Bu listede I. Leon'u, 27 yıl hüküm süren oğlu II. Theodosios izlemektedir [18, 193, 195; 51, 231].

VII-X. yüzyılların en önemli Abhazya Krallığı anıtı olan **"Abhaz Krallarının Divanı"** hakkında kısaca bilgi verelim. Bu anıt, X.-XI. yüzyılların başında Abhaz Kralı II. Bagrat'ın (Gürcü kaynaklarında III. Bagrat) girişimiyle hazırlanmıştır. II. Bagrat'tan (aynı zamanda III. Bagrat) önceki VII.-X. yüzyıllar arasındaki Abhazya Krallığı hükümdarlarının (kralların) bir listesini sunar ve daha kapsamlı tarihi belge **"Abhaz Krallarının Hayatı"** veya "Abhazya'nın Hayatı"ndan ayrılmıştır [18, 19, 195; 515, 10, 11].

"Abhaz Krallarının Divanı", çoğuyla birlikte saltanat yılları da dâhil olmak üzere 21 siyasi şahsiyetin isimlerini ve kısa bilgilerini içerir. Daha sonraki dönemlerin düzenlemelerinde, kopyalayıcının III. Bagrat'ın ve oğlu I. Giorgi'nin (1014-1027) saltanat dönemine ilişkin kısa bir notu da yer almaktadır.

Bu anıtın materyallerini ilk kez XVII. yüzyılda Kudüs Patriği Dositheos, **"Kudüs Patriklerinin Tarihi"** adlı eserinde kullanmıştır. Kayıp olduğu düşünülen belgenin Gürcüce orijinali, XX. yüzyılın başlarında E. Takaishvili tarafından bulunmuş, incelenmiş ve yayınlanmıştır [199, 22]. El yazmasında 77'den fazla makale bulunmaktadır.

Takaishvili tarafından yayınlanan **"Abhaz Krallarının Divanı"** veya Dositheos'ta adı geçen "Kral Bagrat'ın Abhazya Tarihi"nde şunları okuyoruz: *"Tanrı'nın adıyla, ben Kral Konstantin, hayırlı anısı olan Abhaz Kralı Bagrat'ın oğluyum. Kutaisi hazinesinde Kutaisi 'Krallar Divanı'nı (listesini) buldum. İçinde kralların isimleri kayıtlıydı, ancak çok eskimişti ve ben yeniden kopyalanmasını emrettim."*

"Abhazların ilk kralı ***Anos*** *idi; ikincisi - oğlu* ***Gozar****; üçüncüsü - oğlu* ***İustinianos****; dördüncüsü - oğlu* ***Phiniktios****; beşincisi - oğlu* ***Bakur****; altıncısı - oğlu* ***Demetre****; yedincisi - oğlu* ***Theodosios****; sekizincisi - oğlu* ***Konstantin****; dokuzuncusu - oğlu* ***Theodor*** *(Teodore); onuncusu - oğlu* ***Konstantin****; on birincisi - kardeşi* ***Leon****, kırk beş yıl hüküm sürdü; on ikincisi - (oğlu)* ***Theodosios****, yirmi yedi yıl hüküm sürdü; on üçüncüsü - kardeşi* ***Demetre****, otuz altı yıl hüküm sürdü; on dördüncüsü - kardeşleri* ***Giorgi****, en büyük oğul (varis) olarak Agtsupa sahipti ve bu nedenle Giorgi* ***Agtsupeli*** *(Agtsupli) olarak adlandırıldı, yedi yıl hüküm sürdü; on beşincisi - Demetre'nin oğlu* ***Bagrat****, on iki yıl hüküm sürdü; on altıncısı - (onun) oğlu* ***Konstantin****, otuz dokuz yıl hüküm sürdü; on yedincisi - oğlu* ***Giorgi****, kırk beş yıl hüküm sürdü; on sekizincisi - oğlu* ***Leon****, on yıl hüküm sürdü; on dokuzuncusu - kardeşi* ***Demetre****, sekiz yıl hüküm sürdü; yirmincisi - kardeşi* ***Theodosios Gözü Yanık****, üç yıl hüküm sürdü. Ve bu krallardan sonra Tanrı'nın izniyle, ben* ***Bagrat Bagrationi****, hayırlı anısı olan Gurgen'in oğlu ve Abhaz Kralı Giorgi'nin kızının oğlu, annemin mirası olan Abhazya ülkesini fethettim ve saltanatımda kaç yıl yaşayacağımı Tanrı bilir."*

Sonra şu eklenmiştir: "*...ve bu Bagrat otuz altı yıl hüküm sürdü ve ondan sonra da Giorgi on üç yıl beş ay hüküm sürdü"* [18, 195, 196].

Pratikte, "Divan"da belirtilen Abhaz krallarının saltanat dönemleri hakkında hala ortak bir görüş yoktur. Abhazya'da I. Leon'dan önce 10 kralın geldiği bilinmektedir: 1) Anos; 2) Gozar; 3) İustinianos; 4) Filiktos; 5) Kaparuki; 6) Demetre; 7) Theodosios; 8) Konstantin; 9) Theodor; 10) Konstantin.

Liste, 978-1014 yılları arasında hüküm süren yirmi birinci Abhaz Kralı II. Bagrat (Gürcülerde III. Bagrat) ile sona ermektedir. E. Takaishvili, bulduğu Abhaz krallarının soy ağacı listesinin orijinaline dayanarak, III. Bagrat'tan geriye doğru hesaplama yaparak listede adı geçen Abhaz hükümdarlarının saltanat yıllarını belirlemeye çalıştı ve Leon için 746-791 yıllarını elde etti. Bu tarihlendirme Akademisyen İ. Cavahişvili tarafından da kabul edilmiştir [19, 104].

Kaynağa göre I. Leon 45 yıl hüküm sürdü. Daha önce de belirtildiği gibi, E. Takaishvili bu dönemi 746-791 yılları arasına yerleştirmektedir [18, 200], diğerleri ise

736-767 yıllarını [87, 12] ve **"Abhazya Tarihi"** ders kitaplarında (1993, 2006) 741-786 yıllarını belirtmektedir. Son tarih (741-786) bize daha doğru görünmektedir. Bu, "Kartli Tarihi"ndeki şu sözlerle doğrulanmaktadır*: "Bu ikinci Leon... Abhazya'yı ve Egrisi'yi Lihi'ye kadar ele geçirdi, kendini Abhazların kralı ilan etti, çünkü İoane hayatta değildi ve Cuanşer yaşlıydı*" [199, 57]. Bilindiği gibi, İoane 786'da öldü ve yaşlı Cuanşer bir yıl sonra (787'de) hayatını kaybetti. Buradan, II. Leon'un 786 veya 787'de, o yıl ölen Cuanşer hala hayattayken tahta çıktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, 786'da Hazarların II. Leon'un Abhazya'da iktidarı ele geçirmesine ve Abhazya'yı Bizans'tan bağımsız bir devlet olarak ilan etmesine katılımı açıklanabilir. Birincisi, II. Leon, Abhaz Kralı II. Konstantin'in oğlu, annesi tarafından Hazar kağanının torunuydu. İkincisi, o dönemde ve sonrasında Hazarya ile Bizans arasındaki ilişkiler gergindi. Bizans İmparatoru V. Konstantin'in karısı, İmparator IV. Leon Hazar'ın annesi ve Abhaz Kralı II. Leon'un teyzesi olan Hazar kağanının kızı Çiçek, 752'de hayatını kaybetmişti. 30 yaşındaki oğlu, İmparator Leon Hazar'ın (780) ani ölümü gizemli görünüyordu. Sonuncusunun karısı Yunan İrene, 776'da küçük oğulları VI. Konstantin'in babasının ortak hükümdarı olarak onaylanmasını sağlamıştı. Bunu ve kocasının ölümünü kullanan İrene, 780'den 790'a kadar ülkeyi tek başına yönetti. Onun saltanatı, iktidar mücadelesi ve imparatorluğun dış ilişkilerinin zayıflaması ile karakterize edildi. Hazar kağanına gelince, görünüşe göre İrene'nin -Hazar kağanının torunu VI. Konstantin'in annesinin- davranışından hiç memnun değildi. Onun yüzünden Bizans ve Hazarya'nın yönetici hanedanları arasındaki akrabalık ilişkileri kesildi. Daha sonra, kendi iktidarı uğruna, İrene 797'de oğlunu -yani Hazar kağanının torunu VI. Konstantin'i- devirdi ve kör etti. Aynı zamanda, VIII. yüzyılın 90'lı yıllarında Hazarya, Kırım Yarımadası'nda hâkimiyet için Bizans ile aktif bir mücadeleye başladı, bu nedenle Hazarların II. Leon'a yardımı bize İrene'den intikam ve Hazarya'nın torunu II. Leon'u Abhaz tahtına oturtarak Abhazya üzerindeki etkisini genişletme arzusu gibi görünüyor.

Böylece, II. Leon'un amcası I. Leon'un (Theodor'un oğlu) ölüm tarihi olan 786'ya denk gelen tahta çıkış tarihi oldukça makul görünmektedir. 786'dan I. Leon'un saltanat süresi olan 45 yılı çıkarırsak, I. Leon'un tahta çıkış tarihi olan 741'i elde ederiz. Bu durumda, muhtemelen Abhaz Kralı II. Konstantin'in (Abazgların) ölümü veya vefatı nedeniyle, küçük kardeşi I. Leon aslında Abazgların kralı olur [51, 229, 231]. Daha sonra, Abhaz topraklarının birleştirilmesi ve Bizans İmparatorluğu'nun Leon'a bu topraklar üzerinde miras yoluyla hak tanıması ve eski yöneticisi Mir'in tacıyla birlikte Egrisi topraklarının kazanılmasıyla, I. Leon 741'de **apsha** (Abhazca: Аԥсҳа) **"Abhazların kralı"** unvanını alır. Böylece, Abhaz Kralı I. Leon, birleşik Abhaz devletinin (Ciketi, Abazgia,

Apsilia, Misiminya ve Egrisi) ilk kralı olur. Görünüşe göre, I. Leon'un tahta çıkışı olan 741'in, VIII. yüzyılın başlarında Abazgia'ya karşı düşmanca eylemlerde bulunan Bizans İmparatoru III. Leon İsaur'un (717-741) ölümüyle aynı zamana denk gelmesi tesadüf değildir (bkz. yukarı). Aynı zamanda, aynı 741'de Abhaz Kralı II. Konstantin'in kayınbiraderi olan yeni Bizans İmparatoru V. Konstantin'in (741-775) seçilmesinin Abhazya için önemli bir olay olduğu düşünülmektedir.

Genel olarak, I. Leon'un bizce 50 yıl hüküm sürdüğü, bunun beş yılını Abazgların kralı olarak, 45 yılını ise **Apsha** *"Abhazların kralı"*, yani birleşik Abhaz devletinin ilk kralı olarak geçirdiği düşünülmektedir. I. Leon 786'da, yaklaşık 77-78 yaşında öldü.

II. Leon ise 786'da yaklaşık 52 yaşında tahta çıktı. Vahuşti'nin belirlemesine göre 20 yıl hüküm sürdü ve 806'da 72 veya 73 yaşında öldü. Ancak, Vahuşti'nin II. Leon'un tahta çıkışından (786) ölümüne (806) kadar geçen 20 yılı saltanat süresi olarak belirtmesi hatalı olabilir ki bu mutlaka örtüşmek zorunda değildir. M. Gunba, Y. Voronov ve diğerlerine göre, II. Leon, I. Leon'un oğlu II. Theodosios ve taraftarları tarafından devrilmiştir [51, 231; 69, 134]. Bu, **"Abhaz Krallarının Divanı"** ile doğrulanmaktadır; buna göre 791'de Abhaz tahtını I. Leon'un yasal varisi II. Theodosios zaten almıştır ve aynı kaynağa göre 27 yıl (791-818) Abhazya Krallığı'nı yönetmiştir [18, 193, 200], Vahuşti'ye göre ise 39 yıl [199, 129]. Z.V. Açba (Ançabadze) ise II. Theodosios'un Abhazya'da 798-825 yılları arasında hüküm sürdüğünü düşünmektedir [199, 58; 19, 122, 141], ki bu bize daha olası görünmektedir. Buradan, II. Leon'un 791 veya 798'de iktidardan uzaklaştırıldığı sonucuna varılabilir.

Her halükarda, VIII. yüzyılın sonlarında birleşik Abhazya Krallığı'nın üçüncü kralı, II. Leon'un oğlu değil, I. Leon'un oğlu II. Theodosios (Teodosi, Abhazca: Taataş) olmuştur. Kendisi Tao-Klarceti hükümdarı Aşot Kuropalates'in (787-826) damadıydı. II. Theodosios, dış politika faaliyetlerini, tıpkı I. Leon ve II. Leon gibi, doğu yönünde yoğunlaştırmıştır.

Transkafkasya'da Kartli'nin kontrolü için mücadele şiddetleniyordu. Bu mücadelenin fitilini ateşleyen ilk adımı, tüm taraflar için büyük stratejik öneme sahip Kartli'yi ele geçirmeyi başaran Kaheti hükümdarı Grigol atmıştır. Grigol'a karşı ilk çıkışı, damadı Abhaz Kralı II. Theodosios ile ittifak kuran Aşot Kuropalates yapmıştır. Xani Nehri yakınlarında yapılan savaşta Grigol'u mağlup etmişlerdir. Dağlılar ve Tiflis emirinin desteğindeki Kahetili Grigol kaçmış, Kartli ise Aşot Kuropalates'in eline geçmiştir [497, 29; 19, 122, 123].

Abhaz kralı Theodosios'un bu mücadelede aktif rol alması, elbette sadece kayınpe-

derinin yayılmacı planlarına destek verme arzusundan değil, aynı zamanda Kartli'den kendisine göre daha tehlikeli bir rakip olan Kaheti hükümdarını çıkarma isteğinden kaynaklanıyordu. Theodosios'un bizzat Kartli'yi ele geçirme fırsatı henüz yoktu gibi görünüyor. Ancak Kartli için verilen ilk mücadelede yer alması oldukça anlamlıydı; bu, haleflerinin feodal Gürcistan'ın bu önde gelen bölgesini ele geçirmek için vereceği uzun mücadelenin başlangıcı oldu [19, 123].

819 yılında II. Theodosios, Kutaisi-Şorapani bölgesinde Çhara (veya Çhari, Çihori, bkz. Çiha bölgesi) şehrini inşa etmiş, ayrıca Honi (Abhazca: Han, Hanı) şehrini ve Hon Katedrali'ni yaptırmıştır [18, 214, 215; 87, 19]. II. Theodosios çocuksuz ölmüş ve Abhaz tahtına kardeşi II. Dimitri (825-861) geçmiştir [19, 123].

Seleflerinin örneğini izleyen II. Dimitri de Abhazya Krallığı'nın sınırlarını genişletmek için önemli adımlar atmıştır. Görünüşe göre Abhazya Krallığı'nın güçlenmesi hem Arapları, hem de Bizanslıları rahatsız ediyordu. Bizans imparatoru Theophilos ve ardından oğlu III. Mixail, 831 ve 833 yıllarında Abhazlara karşı cezalandırma seferleri düzenlemişlerdir. Bu seferlerde Tiflis Emiri İshak bin İsmail'den yardım istemişlerdir. Ancak birlikleri Abhazlar karşısında yenilgiye uğramıştır.

Bizans, silah zoruyla Abhazya Krallığı'na siyasi hegemonyasını kabul ettirmek için yeniden girişimde bulunmuştur. 843-844 yıllarında, anonim bir Bizans tarihçisinin aktardığına göre, Konstantinopolis'ten gemiyle Theohristos komutasında büyük bir ordu Abhazya'ya gönderilmiştir. Yolda Bizans donanması şiddetli bir fırtınaya yakalanmıştır. Karaya çıktıklarında ise Abhazların saldırısına uğrayarak ağır bir yenilgi almışlardır. Aynı kaynağa göre, imparatorluk birliklerinin kaybı 40 bin kişiye kadar ulaşmıştır [87, 19].

Kısa süre sonra, sarsılan Arap hâkimiyetini yeniden tesis etmek amacıyla Halife Mütevekkil, Buğa Türk komutasında büyük bir orduyu Transkafkasya'ya göndermiştir. Üç yıl boyunca (852-854) Buğa, Ermenistan, Azerbaycan ve Doğu Gürcistan'ı yağmalamıştır.

Buğa'nın ordusuna Abhaz Kralı II. Dimitri ("Matiane Kartlisa"ya göre Theodosios) [19, 141, 142] karşı çıkmış ve kaynakların belirttiğine göre, özellikle Tao-Klarceti hükümdarı Bagrat'ın Araplara desteği nedeniyle yenilgiye uğramıştır. "Matiane Kartlisa"da şöyle denmektedir: *"Abhaz kralı Theodosios (II. Dimitri) (Buga'ya) karşı çıktı ve Kuertshoba'da mevzilendi. Buğa bunu öğrenince, ona karşı komutanı Zirak'i ve Kuropalates Bagrat'ın oğlu Bagrat'ı gönderdi. Çarpıştılar, Abhazlar bozguna uğradı ve sayısız kayıp verdiler. Kral Theodosios Dvaleti yolundan kaçtı. Bu olay, 5 Ağustos*

853'ten sonra, yani Arapların Tiflis'i ele geçirip (Tiflis) emiri Sahak'ı öldürmelerinden sonra gerçekleşti, Aten Tapınağı'ndaki yazıtta anlatıldığı gibi" [19, 141]. Aynı "Matiane Kartlisa"ya göre, Abhaz kralının yenilgisi Tiflis'in düşüşü ve Sahak'ın öldürülmesinden sonra gerçekleşmiştir [481, 85, 86].

Alınan yenilginin ardından Abhazya Krallığı bir süreliğine haraca bağlanmıştır. Hazarya da aynı şekilde haraca bağlanmıştır [19, 142].

Bununla birlikte, kısa süre sonra Abhazya Krallığı Araplara karşı mücadeleye ve Kartli'yi ele geçirme çabalarına yeniden başlamıştır. Bu doğrultuda, II. Theodosios ve II. Dimitri'nin kardeşi, I. Leon'un oğlu I. Giorgi (861-868) başarılı bir şekilde mücadele etmiştir. Kendisine, muhtemelen eski mülkü olan Abhazya Krallığı'nın başkenti Anakopya (Apsar) yakınlarındaki Agtsa bölgesinin adıyla, **Giorgi Agtsepski** [18, 195] veya **Giorgi Agtsupski** lakabı (unvanı) verilmiştir [199, 23; 87, 20]. I. Giorgi'nin saltanatının ilk yıllarında Abhazlar Kartli'yi ele geçirmiştir [515, 122, 123]. Bu konuda **"Matiane Kartlisa"** şu bilgiyi vermektedir: *"Bu sırada Abhaz kralı Giorgi, Theodosi ve Demetre'nin kardeşi, Leon'un oğlu ortaya çıktı, Kartli'yi ele geçirdi ve Demetre'nin oğlunu Çiha'ya eristav olarak atadı"* [497, 31]. Abhazya Krallığı'nın doğuya doğru ilerleyişi, I. Giorgi'nin ölümüyle kesintiye uğramıştır.

Sonraki Abhaz kralı, I. Giorgi'nin oğlu İovane (868-880) olmuştur ki bu, muhtemelen II. Dimitri'nin oğullarının destekçileri tarafından onaylanmamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Dimitri'nin oğullarından biri, yani büyük oğul Tinen (Tinen) zaten Çiha bölgesinin yöneticisiydi. İkincisi ise Dimitri'nin küçük oğlu Bagrat idi.

Bazı araştırmacılar, kasıtlı olarak veya yanlışlıkla Giorgi'nin oğlu İovane'nin varlığını gizlemekte ve I. Giorgi'yi çocuksuz olarak göstermektedir. R.O. Argun ve A.B. Şanava'nın haklı olarak belirttiği gibi, bu araştırmacılar Giorgi'nin oğlu İovane'nin adını, Giorgi'nin eşinin yakınındaki bir prens olan İoane Şavliani'nin adıyla özdeşleştirmektedir. Dahası, İoane Şavliani'ye, orijinal kaynaklarda doğrudan bir gönderme olmaksızın, Abhaz tahtını ele geçirme ve Abhazya Krallığı'nda iktidarı gasp etme suçlaması yüklenmektedir.

Vahuşti ise şöyle yazmaktadır: *"Kral Theodosios'tan sonra kardeşi Giorgi kral oldu. Bu Giorgi Kartli'yi ele geçirdi ve Çiha'ya kardeşi Dimitri'nin oğlu Tinen'i eristav olarak atadı. İyi bir saltanatın ardından Kral Giorgi Hristiyan takvimine göre 877, Gürcü takvimine göre 97 yılında öldü. Kral Giorgi'den sonra oğlu İovane kral oldu. Ancak kraliçe, Kral İovane'nin annesi, oğlunun saltanatını daha da güçlendirmeye karar verdi ve zaten Theodosios ve Giorgi krallarının kardeşi Dimitri hayatta olmadığı için Dimit-*

ri'nin oğlu Çiha Eristav Tinen'i tutukladı ve öldürdü. Aynı Dimitri'nin küçük oğlu, çocuk Bagrat'ı sürgün etti ve yolda Bagrat'ı denize attılar. Ancak Tanrı onu kurtardı ve Konstantinopolis'e ulaştı" [4, 222].

İovane, Abhaz tahtındaki istikrarsız konumunu güçlendirmek için Tao'nun hükümdarları Bagrationiler ile akrabalık kurmuştur. Oğlunu Aşot'un oğlu Guaram'ın kızıyla evlendirmiştir. İovane'den sonra tahta oğlu Adarnas veya Athanasios (880-888) geçmiştir. Görünüşe göre Adarnas'ın da ülkede, I. Giorgi'nin dul eşi ve oğlu İovane - Adarnas'ın babası- tarafından gösterilen zulüm ve hainlik nedeniyle birçok düşmanı vardı. Bu, bireysel Abhaz feodal beylerinin -bölge yöneticilerinin- özgür eylemleriyle kanıtlanmaktadır. Böylece, bu dönemde geleceğin Bagvaşi soyundan gelen Argveti'nin Abhaz yöneticileri, Trialeti topraklarını kendi kendilerine ele geçirmiş ve orada sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir. Ayrıca Trialeti sıradağları üzerinden Kartli'ye en kısa yolu açmış (delmiş) ve burada Gürcülerin **Klde-Kari**, kelimenin tam anlamıyla "kayadaki kapı", Abhazların ise **Baaguaş** (Baaguaşü) "kale kapıları" olarak adlandırdıkları bir kale inşa etmişlerdir. Buradan da soyadı (veya lakap) Abhazca Baağuaşü, Gürcüce Bagvaşi (aşağıya bakınız) türemiştir. İovane ve Adarnas'ın Abhaz kralları listesinde yer almaması da tesadüf değildir. Yine de onlar krallardı.

İovane ve Adarnas'ın saltanatları sırasında Kartli için mücadele devam etmiştir. Temel olarak Ermeni Bagratidleri ile Abhazya Krallığı arasında yürütülmüştür, bu da "Vakayiname"nin şu ifadesinden anlaşılmaktadır: *"Guaram'ın oğlu Nasra ve Gurgen (Tao-Klarceti hükümdarları) Abhazların tarafındaydı; Davit ve Liparit Ermenilere yardım etti ve Ermeniler ile Abhazlar Kartli yüzünden savaştı"* [199, 60]. Görünüşe göre Kartli mücadelesinin bu aşamasında Abhaz tarafı yenilgiye uğramış, bu nedenle Ermeni hükümdar Aşot Bagratuni, eristav -Ermenilerin ve Kartvellilerin eristavı- unvanını almıştır [19, 125]. Abhazların tarafında yer alan Nasra ise Sarazenlerin(Arapların) yardımıyla Bizans'a sürgün edilmiştir.

IX. yüzyılın sonlarında Dimitri'nin oğlu Bagrat Abhazya'ya dönmüş ve Abhaz yandaşlarının ve Bizans askeri gücünün yardımıyla Abhaz tahtını ele geçirmiştir. **"Matiane Kartlisa"** bu konuda şunları bildirmektedir: *"Abhaz kralı Dimitri'nin oğlu Bagrat Bizans'ta, Konstantinopolis'te bulunuyordu; Yunan kralı ona bir ordu verdi ve gemilerle deniz yoluyla Abhazya'ya gönderdi. (Oraya vardığında) Bagrat Adarnase'yi öldürdü ve Abhazya'yı ele geçirdi. Onun (Adarnase'nin) karısını, Guaram'ın kızını kendine eş olarak aldı."* Bu son hareketiyle Tao hükümdarıyla arasında bir çatışma çıkmasını önlemiştir.

Bagrat Abhazya'da nispeten kısa bir süre (888-893) hüküm sürmüştür. Kral olduktan sonra Bagrat, imparatorun himayesinde bulunan karısının kardeşi Nasra'yı Yunanistan'dan getirtmiştir. Bagrat Nasra'ya bir ordu vermiş ve onu, daha önce Taolular tarafından Kartli eristavı ilan edilen Adarnas'a karşı göndermiştir. Bagrat'a, Taolulara ve Kartvellilere karşı Osetler de yardım etmiştir. Abhaz kralının birliklerinin desteğiyle Nasra, daha önce babasına ait olan Odrzhe ve Caristsihe'yi ele geçirmiştir. Sonra Bagrat I, Kartli'yi ele geçirmeyi ve oradaki Ermenileri ve Tayoları çıkarmayı planladı. Bunun üzerine endişelenen Ermeniler ve Kartliler, birleşik Abhaz, Oset ve Bizans ordusuna Kura Nehri kıyısında ani bir saldırı düzenledi ve onları mağlup etti. "Vekayiname"de şöyle denir: *"Gurgen ve Davut'un oğlu Adarnas geldi, Ermeniler onlara yardım etti, Kura kıyısında savaşa girdiler; Abhazları yendiler, Nasr'ı ve Osetlerin mthavarı Bakatar'ı ile Abhazların eristavını öldürdüler"* [199, 127].

Belirtilen metni ve diğer kaynakları analiz eden bir grup bilim insanı, geçmişte Bizanslılar tarafından Abhazlara karşı kullanılan Osetlerin bu dönemde artık sadece müttefik değil, aynı zamanda Abhazlara tabi olduklarını öne sürmektedir [523, 198; 515, 127].

I. Bagrat'ın ölümünden sonra Abhaz tahtına oğlu III. Konstantin (893-922) geçmiştir. İktidara gelir gelmez rakiplerine karşı enerjik eylemlere girişmiş ve 904 yılında Kartli'yi ele geçirmiştir. Bu durum Ermenilerin Abhazya'ya karşı misilleme yapmasına yol açmıştır. **"Vakayiname"** bu konuda şunları aktarmaktadır: *"Bu sırada Abhaz kralı Konstantin ortaya çıktı ve Kartli'yi ele geçirdi; Ermenistan kralı Sumbat Tiezerekal ona çok kızdı, büyük bir orduyla harekete geçti ve Uplistsihe'yi kuşattı, birbirlerinin üzerine palan-kurdani (yük semerleri) koydular ve bu hileyle kaleyi aldılar. Ancak (daha sonra) Sumbat ve Konstantin anlaştılar ve (Sumbat Abhaz kralına) Uplistsihe'yi ve tüm Kartli'yi geri verdi"* [497, 32].

İki kral arasındaki ittifak, Konstantin'in Sumbat'ın kızıyla evlenmesiyle pekiştirilmiştir. Bu arada Ermenistan ve Abhazya hükümdarları daha önce de akrabaydılar, çünkü Sumbat'ın oğlu Muşeg, Abhaz kralı Konstantin'in kızıyla evliydi. Şimdi ise akrabalık bağları daha da güçlenmiştir. Ermeni eşinden Konstantin'in Bagrat adını verdiği bir oğlu olmuştur [87, 23]. Ancak Z. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, Sumbat'ın bu kadar yumuşak davranmasının nedeni öncelikle o dönemde Araplarla ilişkilerin bozulmasıydı. Ermeni tarihçi Asoghik'in bildirdiğine göre, 907 yılında halifenin emriyle Sumbat'a karşı Arap valisi Ebu Sac "büyük bir orduyla" harekete geçmiş ve bazı Ermeni yöneticiler tarafından desteklenmiştir. Bunu öğrenen Sumbat "Abhazya'ya geçti".

Dikkat çekici olan, Tao-Klarceti kralı Adarnase'nin de Sumbat'ın muhaliflerini desteklemesidir; dolayısıyla Sumbat'ın Abhaz kralı Konstantin ile ittifak halinde olduğu düşünülebilir.

Gürcü vakayinameci, Arap komutan Ebu'l-Kasım'ın istilası döneminde (914) Sumbat'ın yine "Abhaz dağlarında" sığınak bulduğunu bildirmektedir. Sonrasında Sumbat Araplarla mücadelede hayatını kaybetmiştir [19, 127].

Aynı 914 yılında Arap komutan Ebu'l-Kasım, Abhaz kralı Konstantin'i Kartli'yi terk etmeye zorlamıştır. Ancak kısa süre sonra Konstantin, Arap güçlerinin bir kısmının Kartli'den ayrılmasından ve Ermenistan Krallığı'nın zayıflamasından yararlanarak Kartli'yi sağlam bir şekilde ele geçirmeyi başarmıştır. Bu durum, özellikle Kaheti korepiskoposu I. Kvirike'nin kendisini onun vasalı olarak tanımasından ve birlikte Ereti'ye karşı mücadeleye girişmelerinden anlaşılmaktadır. Vakayinameci, Konstantin ve Kvirike'nin *"Ereti'ye girdiklerini ve Vejini kalesini kuşattıklarını"* aktarmaktadır. *"Abhaz kralı yukarıdan, Kvirike ise aşağıdan kuşattı."* Eretileri yenilgiye uğrattıktan sonra Kvirike Orçobi kalesini, Konstantin ise Arişi ve Gavazni'yi almıştır [199, 63].

Bu olayı yorumlayan İ.A. Cavahişvili şöyle yazmaktadır: *"Kaheti hükümdarı akıllıca davranmış, topraklarını tek başına genişletmeye cesaret ederek Abhaz kralını karşısına almamıştır; zaferden sonra kendisine verilen toprakların sadece bir kısmını almış, iki kısmını ise Abhaz kralına bırakmıştır.*" Böylece Abhaz kralı artık sadece Kartli'de değil, aynı zamanda Ereti'de de hâkimiyet kurmuştur. Bundan böyle Gürcistan'daki üstünlük ve önderlik "Abhaz krallarının" eline geçmiştir [19, 127].

Ereti'ye karşı kazanılan zaferin şerefine, Abhaz kralı Konstantin'in emriyle Eredvi (Tshinvali yakınlarında) köyünde bir kilise inşa edilmiştir. Eredvi adının kendisi muhtemelen Abhazca **Eretdüı** (Ерԥдəы), yani "Ereti ovası (düzlüğü)" anlamına gelen kelimenin Gürcüce biçimidir.

Burada bulunan kilise yazıtında şunlar yazılıdır: *"Baba Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh adına, Meryem Ana'nın şefaatiyle, Aziz Giorgi'nin yardımıyla, Tanrı'nın takdir ettiği kral Konstantin'in saltanatında ki o Ereti'ye gidip Ereti kralını bozguna uğrattı ve barış içinde geri dönerek Alaverdi'de sabah duasına katıldı, Bredza'da geceyi geçirdi. Tekrar yola çıktı ve Vejini kalesini yıktı. Kartli'de İvane Tbeli'nin yönetimi sırasında, mutlu Nikoz piskoposu Stephanos'un planıyla, onun haçıyla, ben Teodore Taplaisdze, yakınlarımın çabaları ve yardımıyla temeli attım. Yıl 6510 (906)"* [87, 24].

Konstantin'in adı, o dönemin diğer epigrafik anıtlarında - kilise yazıtlarında, ikonalarda, eşyalarda da geçmektedir. Adı ayrıca Şemokmedi Manastırı'ndaki piskopos asa-

sında da kazılıdır ve yazıtta şunlar yazılıdır: *"Mesih, Abhaz Kralı Konstantin'i yüceltsin."* III. Konstantin, Kafkas halkları arasında Hıristiyanlığın yayılmasında aktif bir rol oynamıştır. Kuban nehrinin yukarı kesimlerinde, Abhaz mimari ekolüne ait olan Hıristiyan kiliselerinin inşası onun adıyla ilişkilendirilmektedir. Konstantin'in Alanlar arasında Hıristiyanlığı yayma çabaları, Konstantinopolis Patriği I. Nikola Mystikos tarafından takdirle karşılanmıştır. Patrik Konstantin'e yazdığı mektupta şöyle demiştir: *"Şanlı Abasgia hükümdarı... dindarlığının kanıtı, Alan halkının kurtuluşu ve gerçeğe ulaşması konusunda gösterdiğin ve göstermekte olduğun Tanrı vergisi çabandır: senin başarılarını, Tanrı'nın yardımıyla Alan hükümdarının ve onunla birlikte kutsal vaftizi hak edenlerin aydınlanması için gösterdiğin büyük çabayı çeşitli bilgili kişilerden öğrendik"* [87, 24, 25].

Sumbat'ın idamından sonra Ermenistan'ın başına oğlu Aşot Demirci geçmiştir. 920 yılında, babasının 906 yılında Arap saldırısı arifesinde Abhaz kralı III. Konstantin ile kurduğu dostluk ittifakı uyarınca yardım istemek için Abhazya Krallığı'na gitmiştir [87, 24].

Ancak Ereti'nin ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra Abhaz kralı III. Konstantin ölmüştür (922). Ardından ülkede Konstantin'in oğulları Giorgi ve Bagrat arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. **"Matiane Kartlisa"** şunları bildirmektedir: *"Kral Konstantin'in iki oğlu vardı -biri büyük, diğeri küçük- onu (ikinci) karısı (Ermeni-V.K.) doğurmuştu. Büyüğünün adı Giorgi, küçüğünün adı Bagrat idi. Ve aralarında şiddetli bir mücadele vardı ki bu da tarihlerinde anlatılır. Bu Bagrat, eristavt-eristav Gurgen'in damadıydı, Gurgen (Bagrat'a) tüm gücüyle yardım etti. Ve Bagrat ölene kadar barış olmadı. Ölümünden sonra Giorgi tam yetkili Abhaz kralı oldu. O, tüm iyiliklerle dolu, cesur ve görkemli, Tanrı'yı seven, kiliseler inşa edenlerin en büyüğü, fakirlere merhametli, cömert, alçakgönüllü ve her türlü iyilik ve erdemle dolu biriydi. Mülkünün ve krallığının tüm işlerini düzene soktu ve yönetti, Çkondidi kilisesini inşa etti, bir piskoposluk kurdu ve onu birçok aziz şehidin kalıntısıyla süsledi"* [497, 33, 34].

II. Giorgi (929-957), "Vakayiname"nin aktardığına göre, IX-X. yüzyıl Abhaz kralları arasında en seçkin kişilikti. Onun saltanatı döneminde Abhazya Krallığı, Transkafkasya'da kendi kendine yeten ve en etkili devlet haline gelmiştir. **"Matiane Kartlisa"** II. Giorgi'yi "ulu ve Tanrı'nın sevgili kralı" olarak adlandırmaktadır [524, 265, 269, 275; 19, 128]. Giorgi, Kuzey Kafkasya'ya kültürel yayılmayı sürdürür ve Abhaz mimari ekolünü temsil eden kiliselerin inşa eder. Onun saltanatı sırasında, Kafkas sıradağlarının kuzey tarafında, 923 yılında prens Ber liderliğinde Ermenistan'a giren kuzeyli Ab-

hazların yaşadığı bölge güçlenmiştir [87, 24].

Tahta çıktıktan sonra II. Giorgi, Kartli'nin yönetimini büyük oğlu Konstantin'e vermiştir. Ancak üç yıl sonra, yerel feodallerin kışkırtmasıyla Konstantin *"babasıyla düşman olmuş ve kraliyet tahtını talep etmiştir".* Uplistsihe kalesinde güç toplamış ve "Tbetliler ve diğer birçok asilzade" tarafından desteklenmiştir [19, 128, 129]. Giorgi derhal Uplistsihe'yi kuşatmıştır. Uzun bir kuşatmanın ardından Giorgi, oğlunu aldatıcı vaatlerle kandırmış ve ardından *"kör edilmiş, hadım edilmiş, diğer işkencelere maruz kalmış ve sonunda ölmüştür"* [19, 129].

Kartli'yi bastırdıktan sonra Giorgi, ikinci oğlu Leon'u oraya yerleştirmiştir. Aynı zamanda, Gardaban feodallerinin isyanı nedeniyle Giorgi, Kaheti'ye girerek orayı yağmalamış ve ülkeyi kendine bağlamıştır [19, 130].

II. Giorgi ayrıca, Kartli ve Kaheti üzerinde hak iddia eden ve bu nedenle Abhazya'nın doğuya doğru ilerlemesini kıskançlıkla izleyen Tao-Klarceti üzerindeki etkisini artırmak için sürekli mücadele etmiştir. Amacına ulaşmak için II. Giorgi, kızını Tao-Klarceti kralı Adarnase'nin oğlu Aşot Kuropalates ile evlendirmiştir. Daha sonra Giorgi, Tao-Klarceti'nin bir bölümünü ele geçirmeyi başarmıştır. Kısa süre sonra, görünüşe göre, Taoluların da dâhil olduğu Kartvelliler ve Kahetililer anlaşarak Abhazya Krallığı'ndan ayrılmaya çalışmışlardır. Bunu öğrenen Giorgi, oğlu Leon'un komutasında birlikler göndermiştir. Onlar isyankâr Kaheti'yi harap etmişlerdir. "Vakayiname"nin bildirdiğine göre: *"Direnmenin başarısız olduğunu anlayan Kvirike onlara geldi. Ancak daha sonra gizlice kaçmak istedi, (Leon) onu yakaladı ve tüm ailesini ele geçirmek için Kaheti'ye yöneldi. (Ancak onlar) Kartli asilzadelerinin kendilerini uyarması üzerine saklandılar. Kaheti korepiskoposu Kvirike'nin kardeşi (Şurta), kral Giorgi'nin (II) tarafına geçti ve Ujarma kalesini ona teslim etti, Kaheti'nin diğer kalelerini de ele geçirdiler, üç kale hariç: Nahçıvan, Boçorma ve Lotsobanta. Lotsobanti kalesine İvane (Arşisdze) sahipti, orada güçlendi, efendisine (kendi) ihanet etti. Şuristsihe'yi inşa ettiler ve içine bir garnizon yerleştirdiler. Marana kalesine o sırada İvane'nin kardeşi Hahu Arşisdze sahipti, (o da) kardeşi gibi kaleyi zorla elinde tutmak istedi. Kral (Giorgi) geldi, orduya savaşmasını emretti. Kaleyi hileyle ele geçirdiler ve esir alınan Hahu'yu kralın huzuruna çıkardılar, kral da onu esir olarak Ciketi'ye gönderdi. Nahçıvan kalesine Kvirike'nin oğlu Fadla sahipti. O da kaleyi güçlendirdi. Korepiskopos Kvirike kendi yetersizliğini görünce, can güvenliği sözü istedi ve Kaheti'yi kral Giorgi'ye teslim etti"* [497, 35].

Ancak Kartli ve Kaheti'nin tamamen boyun eğdirilmesi kral Giorgi'nin ölümüyle

engellendi. Leon babasının ölümünü öğrenince Bazaleti Gölü'nde Korepiskopos Kvirike ile buluştu ve onunla barış yaptı. Kvirike'nin oğlu, Leon'un kızıyla evlendi ve Kaheti üzerinde kayınpederinin siyasi otoritesini tanıdı. Bundan sonra Leon Abhazya'ya döndü ve tahta çıktı [19, 131, 132; 515, 132-134].

Giorgi'nin oğlu Leon, "Abhaz Krallarının Divanı"na göre III. Leon, on yıl boyunca (957-967) hüküm sürdü. Babası gibi o da ülkenin ekonomik ve siyasi gelişimi için enerjik önlemler almaya başladı. "Vakayiname"de şöyle denir: *"Rab onun krallığını babasınınki gibi çoğalttı. O da Tanrı'yı seven ve her türlü iyilikle dolu biriydi. Muk'da bir kilise inşa etti ve onu piskoposluk kilisesi yaptı, kutsadı ve her türlü düzeni sağladı"* [518, 270; 515, 134].

III. Leon iktidarını daha doğuya doğru genişletti ve Cavaheti'yi kendine bağladı. Bu bölgenin yöneticisi olarak kendi adamı Zviad Maruşiani'yi (Maruşis-dze) atadı. Abhazya Krallığı'nın en doğu sınırı olan ve Ermenistan sınırında, günümüz Ahalkalaki yakınlarındaki Cavaheti'de, onun emriyle Kumurdo köyünde bir kilise inşa edildi. Bu kilisenin duvarında, hem III. Leon'un hem de bu bölgedeki yeni vali Zviad Maruşiani'nin adının geçtiği bir kitabe bulunmaktadır. 964 yılında temeli atılan kilisede, III. Leon'un, kucağında geleceğin Abhaz kralı II. Bagrat olan bebeğiyle, kız kardeşi Guranduht'un kabartma tasvirleri korunmuştur.

Kumurdo'daki yazıt şöyle der: *"Piskopos İoane, günahkâr Sakotsari'nin eliyle bu kilisenin temelini 964 yılı Mayıs ayında, ilk ayın cumartesi günü, Zviad'ın valiliği döneminde Kral Leon zamanında attı"* [87, 29].

III. Leon, Kaheti'nin Abhazya Krallığı'na kesin olarak bağlanması mücadelesini sürdürdü. Kvirike II'nin eşi olan kızının ani ölümünden sonra, III. Leon büyük bir orduyla yeniden Kaheti'ye girdi, Aragvi Nehri kıyısına ulaştı ve Muhrani, Horki, Bazaleti'yi yağmaladı. Kısa süre sonra, Kaheti'ye yapılan büyük sefer sırasında aniden hastalandı ve öldü [19, 132]. Anakara Abhazyası'nda, henüz yeni tamamlanmış olan Mokvi Katedrali'ne gömüldü [87, 29, 30].

III. Leon çocuksuz öldü ve Abhaz tahtına kardeşi - III. Demetre (Dimitri) (967-975) geçti. Leon'un diğer kardeşi Theodosios daha çocukken babası II. Giorgi tarafından eğitim alması için Bizans'a gönderilmişti. Vakayinamecinin sözlerine göre, Giorgi, ölümünden sonra kardeşler arasında taht kavgası çıkmaması için Theodosios'u ve kardeşini (Bagrat) yurtdışına göndermişti [19, 132, 133].

III. Dimitri tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Kartli'yi ele geçirdi. "Vakayiname"de belirtildiği gibi: *"...ve krallığındaki işleri düzene sokana kadar zaman geçti"* [497, 36,

37]. Bu dönemde "bazı kişiler" Theodosios'u Bizans'tan getirterek kardeşi Dimitri'ye karşı mücadele başlatmasını sağladılar [19, 133].

Theodosios, Gürcü feodallerinden ve muhtemelen bazı Abhaz soylularından da destek gördüğünü fark edince, tahtı kardeşinden zorla almaya karar verdi. Bizans'tan doğrudan Samtshe'ye geldi; burada ona katılan Mosxi feodalleri önemli bir ordu topladılar. Ancak Dimitri'nin ordusu tarafından ani bir saldırıyla bozguna uğratıldılar ve Theodosios Kartli'ye kaçtı. Bir yıl sonra Dimitri, Mtsheta'da, seçkin kişilerin huzurunda Theodosios'a barış konusunda yeminli teminatlar verdi. Ne var ki, kardeşini ele geçiren Dimitri, yeminini ve sözünü bozarak Theodosios'u kör etti. Bu olay Theodosios'un destekçileri arasında isyana yol açtı. Kaynakların gösterdiği gibi, Dimitri bu ayaklanmaları kararlılıkla ve acımasızca bastırdı, zira Dimitri "kararlı ve güçlüydü" [524, 272; 19, 134, 87, 30].

Kör edilen Theodosios, **Çala** veya **Apsha Çala**, yani "sakat kral", "hasta kral" lakabını aldı (aşağıya bakınız) ve muhtemelen uzun süre Dimitri tarafından gizlendi [497, 37]. Dimitri öldüğünde, vakayinamecinin bildirdiğine göre, "bu ülkenin soyluları, Abhazeti ve Kartli'nin tek yasal hükümdarının Theodosi (Theodosios) olduğuna ikna oldular, onu çıkardılar ve kral olarak tahta oturttular" [497, 37].

III. Theodosios Kör veya Theodosios Çala yaklaşık üç yıl (975-978) hüküm sürdü. Onun saltanatı döneminde ülke çekişmelerle parçalandı ve kargaşa hüküm sürdü. Bu durum (kör bir hükümdarın güçsüzlüğü), Abhaz soylularını, Abhazya Krallığı'nda ortaya çıkan hanedan krizinde taht için yeni bir aday aramaya zorladı. Kısa süre sonra böyle bir değişim, Abhaz kralları III. Leon, III. Dimitri ve III. Theodosios'un kız kardeşi **Guranduht** ve onun küçük oğlu **Bagrat**'ta bulundu. II. Bagrat'ın (III. Bagrat) tahta çıkmasıyla Kartli ve Tao-Klarceti'nin Abhazya Krallığı'na katılması tamamlandı ve Abhaz feodal devletinin gelişiminde yeni bir imparatorluk aşaması başladı.

§ 2. VIII-X. yüzyıllarda Abhazya Krallığı'nın Sınırları

Abazg (Abhaz) Krallığı'nın ilk sınırlarına ilişkin bilgiler VIII. yüzyılın 40'lı yıllarının başlarına aittir. Daha önce de belirtildiği gibi, Cuanşer'in aktardığına göre, Abhaz Kralı I. Leon, Kartli Kralı Arçil ile yaptığı konuşmada mülkünün sınırlarını şu şekilde belirtmiştir: *"İmparator bana bu ülkeyi miras olarak verdi... Bundan böyle Klisure'den Büyük (Küçük olacak) Hazarya nehrine, Kafkas sıradağlarının ulaştığı yere kadar olan bölge benim miras mülkümdür"* [199, 53]. Elbette burada I. Leon'un zaten sahip olduğu toprakların ona tanınmasından bahsedilmektedir.

Yukarıda da birkaç kez belirtildiği gibi, kaynakta **Klisuri** olarak adlandırılan, Tsixe-Goci ve Kutaisi'nin altından geçen ve "Bizans ile Kartli arasındaki sınır" olan Bizans savunma hattıdır [69, 150-157; 329, 62-66; 94, 124]. Burada, Tehuri Nehri (Rion'un sağ kolu) ve Rion (Fazis) Nehri'nin aşağı kesimi boyunca, zaten Abazgia'nın (Abhazya) bir parçası olan Apsilia'nın güneydoğu sınırı uzanıyordu. Kaynağa göre, Abazgia'nın kuzey sınırı **Küçük Hazarya Nehri**'ne (kaynakta yanlışlıkla "Büyük Hazarya nehri" yazılmıştır) kadar uzanıyordu ki bu da Kuban Nehri'ne karşılık gelmektedir [199, 53].

Böylece Abazgia veya Abhazya, VIII. yüzyılın 40'lı yıllarında Egrisi'nin katılımından önce şu şekilde uzanıyordu: kuzeyde **Kuban Nehri**'ne; kuzeydoğuda **Büyük Kafkas Sıradağları**'na; güneydoğuda **Tehuri Nehri**'ne (Rion'un sağ kolu) ve Rion (Fazis) Nehri'nin aşağı kesimine; güneyde ise **Karadeniz**'e kadar.

VIII. yüzyılın 40'lı yıllarında, I. Leon'un ölen Egrisi hükümdarı Mir'in kızıyla evlenmesi ve I. Leon'a Mir'in tacının verilmesiyle, yine I. Leon tarafından kurtarılan Egrisi onun yönetimi altına girdi. Daha sonra, II. Leon (786-798) Kartli bölgesi İberia'yı da Abhazya Krallığı'na kattı (yukarıya bakınız), Rion ve Çoruh nehirleri arasındaki topraklar da buraya dâhil edildi. Vahuşti'nin yazdığı gibi bu, *"Abhaz Leon tahta çıktıktan sonra, (Gurialılar) Odzrxe eristavlarına (Abastumani bölgesinde bir kale-şehir) boyun eğmek istemediler. Onlardan ayrıldılar ve Leon'a katıldılar... Bundan sonra Guria toprakları Çoruh ve Rion arasına yerleşti"* [520, 174, 176] şeklinde gerçekleşti.

Aynı dönemin, yani VIII. yüzyılın sonlarının Abhazya Krallığı'nın sınırlarını gösteren bir başka önemli belge daha vardır. VIII. yüzyıl (786-790) yazarı İoane Sabanishvili'nin *"Abo Tbileli'nin Şehadeti"* adlı eserinden bahsediyoruz. Bu kaynağa göre, Kartli hükümdarı Nesre, Arap fatihlerin zulmü nedeniyle ülkesini geçici olarak terk etti. Genç bir Arap olan Abo büyük bir maiyet eşliğinde Hazarya'ya geçti, aile üyelerini önceden Abhaz Prensliği'ne göndermişti. Hazarya'da genç Abo Müslümanlıktan vazgeçti ve Hristiyanlığı kabul etti.

İoane Sabanishvili'nin eseri bağlamında, özellikle şöyle denir: *"Ve o ülke Abhazya'ya vardıklarında, o ülkenin hükümdarı Nesre'yi tüm ordusuyla lütufkâr bir şekilde kabul etti. Nesre annesi kraliçeyi, karısını ve çocuklarını görünce, hepsi sağ salim bir araya geldikleri için sevinçle Tanrı'yı yücelttiler... Ve kutsanmış Abo Tanrı'ya daha da çok şükretti, çünkü o ülkenin Mesih inancıyla dolu olduğunu gördü ve sınırları içinde tek bir inançsız bulunamazdı. Onlara komşu olan Pontus Denizi'dir ki orada Haldiya sınırlarına kadar her yerde Hristiyanlar yaşar; orada Trabzon, Apsareai'nin ikametgâhı ve Napsai limanı bulunur. Ve o şehirler ve topraklar, büyük Konstantinopolis şeh-*

rinde tahtta oturan Mesih'in hizmetkârı, İyonların kralının egemenliği altındadır" [199, 6-9].

Bir süre sonra Nesre ve Abo, Abhazya üzerinden Doğu Gürcistan'a dönerler; Araplar, genç Abo'yu 786 yılında idam ederler.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Kartli yöneticisi Nesre'nin genç Arap Abo ile birlikte Abhazya'da bulunması, I. Leon döneminde, onun saltanatının son yıllarında gerçekleşmiştir. Bu durum, Abo'nun 786 yılında, yani II. Leon'un Abhaz tahtına çıktığı yılda Kartli'de idam edilmesiyle doğrulanmaktadır. Görünüşe göre, I. Leon döneminde Guryalıların gönüllü olarak Abhaz Krallığı'na katılması ve bu bağlamda Abhaz Krallığı'nın güneydoğu sınırının Rion Nehri'nden Çoruh Nehri'ne kaydırılması da gerçekleşmiştir [520, 174, 176].

Bizim görüşümüze göre, İoane Sabanisdze'nin eserinde de Abhazya'nın güneydoğu sınırının Çoruh Nehri olduğundan bahsedilmektedir. Burada, eserde şu ifadelerin geçtiği bölüm kastedilmektedir: *"...Onlara komşu olan Karadeniz'dir (Pontos), ki burada Haldiya sınırlarına kadar her yerde Hristiyanlar yaşar; orada Trabzon bulunur, Apsareai'nin yerleşim yeri ve Napsai Limanı. Bu şehirler ve topraklar, büyük Konstantinopolis şehrinde tahtta oturan İyonyalıların kralı ve Mesih'in hizmetkârının hâkimiyeti altındadır."* Bu alıntı farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazıları (K. Kekelidze, P. İngorokva vb.) bu ifadeyi, Trabzon, Apsar yerleşimi ve Napsai Limanı'nın Abhaz Krallığı sınırları içinde olduğuna dair bir kanıt olarak görmüştür. K.S. Kekelidze, Apsar noktasını Çoruh'un ağzına (Gonio) yerleştirirken, Napsai'yi Nikopsia ile özdeşleştirmiştir [525, 34]. Ayrıca şunu iddia etmiştir: *"Abhazya'nın, yani daha önce Lazika ve Fasis (Rion Nehri'nden) olarak adlandırılan Batı Gürcistan'ın sınırlarına o dönemde gerçekten de Trabzon dâhildi."* [525, 62]. Diğerleri ise (S. Canaşia, Z. Açba (Ançabadze), M. Gunba) haklı olarak, bu alıntıda Trabzon, Apsar ve Napsai Limanı'nın açıkça Haldiya şehirleri olduğunu ve bunların İyonya Kralı'nın, yani Bizans İmparatoru'nun toprakları olduğunu vurgulamıştır [9, 113]. Akademisyen S. Canaşia'ya göre, Abhazya o dönemde siyasi anlamda Çoruh Nehri'nin güneyine kadar uzanmıyordu [429, 388]. Doğrudan Trabzon'un Haldia bölgesinin bir şehri olduğunu ve bu bölgenin tamamının Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası olduğuna dair ifade, Z. Açba (Ançabadze)'nın da belirttiği gibi, Konstantin Porfirogenet'in "Temalar Üzerine" adlı eserinin 8 numaralı bölümünde "Haldia Teması"ndan ve onun "Trabzon Metropolü"nden bahsedilen kayıt bulunmaktadır [527, 34; 19, 114].

Böylece, VIII. yüzyılın sonunda Abhaz Krallığı'nın sınırları şöyleydi: Kuzeyde **Kü-**

çük Hazarya Nehri(Kuban), Kuzeydoğuda **Büyük Kafkas Sıradağları**, Güneydoğuda **Lihi Sıradağları**, Güneyde **Çoruh Nehri**, Batıda **Karadeniz** [51, 234]. Abhazya, IX.-X. yüzyıllarda da temelde bu sınırlar içinde bütünlüklü bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür.

X. yüzyılın ortalarındaki Abhazya sınırları hakkında bazı bilgileri Bizans İmparatoru Konstantin Porfirogenet vermektedir. Özellikle şöyle yazmaktadır: "*Tamatarka'dan 18-20 mil uzaklıkta Ukruh adında bir nehir vardır ki, Zihiya ile Tamartaha'yı ayırır. Ukruh'tan Nikopsis Nehri'ne kadar ki bu nehrin kenarında aynı adı taşıyan bir şehir bulunur, Zihiya bölgesi uzanır; uzunluğu 300 mildir... Zihiya'nın sonundan, yani Nikopsis Nehri'nden itibaren, kıyı boyunca 300 mil mesafede Sotiriupolis şehrine kadar Abazgia toprakları yer alır."* [526, 21].

Bildiğimiz kadarıyla, Nikopsis Nehri ve Nikopsia şehrinin lokalizasyonu araştırmacılar arasında tartışma konusu değildir. **Nikopsis Nehri**, günümüzde Tuapse'nin 25 km kuzeybatısında Karadeniz'e dökülen **Neçepsuho Nehri**'dir. Bu nehrin ağzının sağında, bir dağ üzerinde araştırmacılar ortaçağ şehri Nikopsia'yı -Zih Piskoposluğu'nun merkezini- konumlandırmaktadır [96, 162, 164].

Ancak, Konstantin Porfirogenet'in belirttiği gibi Abazgia'nın (güney) sınırının ulaştığı **Sotiriupolis** şehrinin konumu hakkında araştırmacılar arasında farklı görüşler vardır. Bazıları (Y. Kulakovski, F. Brun, Z. Açba (Ançabadze), L. Hruşkova) Sotiriupolis'i Pitsunda ile yani antik yazarların Pitiyunt'u ile özdeşleştirir. Bazı yazarlar ise (V. Bolotov, P. İngorokva) Sotiriupolis'i Sebastopolis (Suhum) ile ilişkilendirir. Daha sonra P. İngorokva fikrini değiştirir ve yeni bir varsayım ortaya atar; Sotiriupolis, Trabzon yakınlarındaki Of sahil yerleşimidir.

Ancak tüm bu görüşler oldukça şüpheli görünmektedir, çünkü Konstantin Porfirogenet'in açık ifadesiyle çelişmektedir: Abazgia, *"Nikopsis Nehri'nden Sotiriupolis şehrine kadar kıyı boyunca 300 mil uzanır",* yani Ukruh (Kuban) ile Nikopsia arasındaki mesafe kadar. Bu durum, Y.N. Voronov ve O.H. Bğajüba'nın çalışmalarında haklı olarak vurgulanmıştır. Özellikle O. Bğajüba şu önemli noktalara dikkat çeker:

- **Sotiriupolis**, açıkça Abazgia'nın güneydoğu sınırına yakın bir noktada lokalize edilmelidir; bu bağlamda, Abazgia'da mı yoksa Bizans'ın Haldiya teması içinde mi olduğu çok önemli değildir;
- **Abazgia**, ülkenin uzunluğu (300 mil) göz önüne alındığında, kesinlikle bir etnik birimin (Abasgiler) yerleşim alanı değil, Abhaz Krallığı'nın en parlak dönemindeki toprakları olarak anlaşılmalıdır; çünkü X. yüzyılın ortalarına gelindiğinde

Abasgiler, Apsiller, Misimianlar ve Sanigler neredeyse 200 yıldır tek bir Abhaz feodal halkını oluşturuyordu;

- **Zihiya** ülkesi ile Abazgia ülkesinin uzunluğu aynıdır. Nikopsis Nehri, bu iki ülke arasındaki sınırdır ve üzerinde aynı adı taşıyan bir kale (şehir) bulunur;
- Ana kaynağın metnine göre, Sotiriupolis'in lokalizasyonu için kilit nokta, Abazgia ile Zihiya arasındaki sınır noktası olan ve diğer kaynaklardan da bilindiği gibi İsa'nın havarisi Simon Kananit'in mezarının bulunduğu Nikopsis kalesinin yerinin belirlenmesidir [528, 91].

Ancak yazar, tamamen doğru başlangıç noktalarına rağmen, bize göre yanlış bir sonuca varmıştır: Abazgia, o dönemde (X. yüzyıl) Trabzon ile Tsandrıpş arasında uzanıyordu [528, 93, 95, 97].

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Nikopsis'in Tsandrıpş bölgesine kaydırılması, Abazgia'dan Abhaz halkının önemli bir kısmını ve Abhaz Krallığı'nı koparmaktadır: Sadzlar (Sanigiler veya çikler, cikler) ve onların ülkesi Ciketya (Sanigiya), ki kaynaklara göre II-V. yüzyıllarda Zihiya ile Aheunta (Şahe) Nehri boyunca, daha sonra ise Nikopsis (Neçepsuho) Nehri boyunca sınır komşusuydu. Abazgia'nın Trabzon ile Tsandrıpş arasında olduğu iddiası, O. Bğajüba'nın şu sözleriyle de çelişmektedir: *"Abazgia, ülkenin uzunluğu (300 mil) göz önüne alındığında, kesinlikle bir etnik birimin (Abasgiler) yerleşim alanı değil, Abhaz Krallığı'nın en parlak dönemindeki toprakları olarak anlaşılmalıdır; çünkü X. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Abasgiler, Apsiller, misimianlar ve Sanigiler neredeyse 200 yıldır tek bir Abhaz feodal halkını oluşturuyordu."* [528, 91].

Bize göre, Y. Voronov ve O. Bğajüba, Sotiriupolis'i Trabzon olarak kabul ettikleri için, doğal olarak 300 mili (1 mil = 1481,5 m hesabıyla 445 km) Neçepsuho Nehri'ne kadar uzatamamışlar ve bu nedenle Nikopsia'nın Tsandrıpş bölgesinde olabileceği varsayımı ortaya çıkmıştır. Burada muhtemelen, Simon Kananit'in mezar yeri olarak kabul edilen Nikopsis'in adının kilise görevlileri tarafından bir yerden başka bir yere taşınabileceği düşünülmüştür. Bilindiği gibi, Anakopia da Rus keşişler sayesinde Simon Kananit'in mezar yeri olarak kabul edilir. Oysa Konstantin Porfirogenet'in Zihiya ile Abazgia arasındaki sınırın Nikopsis (Neçepsuho, Negepsuho) Nehri boyunca geçtiğine dair ifadesi, bizce şüpheye yer bırakmamalıdır.

Birincisi, daha önce de belirtildiği gibi, İmparator Konstantin Porfirogenet açıkça Trabzon'un Haldiya'nın metropolü olduğunu söylemektedir [527, 34].

İkincisi, yukarıda da belirtildiği gibi, VIII. ve IX. yüzyılın başlarında Abhaz Krallı-

ğı'nın sınırı Çoruh Nehri idi. Porfirogenet'e göre, X. yüzyılın ortalarında da durum aynıydı. Akademisyen O. Bğajüba'nın aktardığı Porfirogenet'in şu sözleri de bu gerçekle bağlantılıdır: *"Adarnuci (Artanuci) Kalesi, Çoruh havzasında yer alır ve 'Abazgia'nın anahtarıdır.' "* [528, 92].

Aynı Bagrationi'nin verilerine göre, sadece Abhazya Krallığı'nın kuzey sınırında değişiklikler yaşanmıştır. VIII. ve IX. yüzyılın başlarında Abhazya Krallığı'nın kuzey sınırı Kuban Nehri iken, X. yüzyılın ortalarında artık Nikopsis (Neçepsuho, Nigepsuho) Nehri boyunca uzanmaktaydı. Zihiya ise Abazgia'nın ötesinde Nikopsis Nehri ile Kuban Nehri arasında yer alıyordu. Bilindiği üzere, eski dönemlerde Zihiya ve Sanigia'nın, daha sonra da Abazgia'nın iç sınırı, Adrian ve diğer yazarların bahsettiği Aheunt'a karşılık gelen Şahe Nehri boyunca geçiyordu. Ancak şimdi Şahe ve Nikopsis nehirleri arasındaki bölge, Abhazya Krallığı'nın toprakları arasında yer almaktadır. Kısa süre sonra, görünen o ki Abhazya kralları, Zihiya'nın geri kalanını Abhazya Krallığı'na dâhil ederek, krallığın eski sınırını Kuban Nehri'ne kadar geri getirmişlerdir. Bunun bir kanıtı olarak, X. yüzyılın ikinci yarısında Zihiya metropolitliğinin merkezinin Nikopsis'ten Tmutarakan'a taşınması gösterilebilir [96, 164].

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhaz-Zih sınırında yer alan Nikopsis, Aziz Simon Kananit'in mezarının bulunduğu yer olarak kabul edilirdi. Bu bağlamda, Nikops-is adının kökeni ve yerel formu olan Nigepsuho (Niçepsuho) dikkat çekmektedir. Bu formların temelinde, "ikon" veya "kutsal" anlamına gelen Abhaz-Abaza dilindeki "**nıha**" kelimesinden türeyen benzer kökler yatmaktadır. Buradan **Nıhaps** (Nikops ile karşılaştırınız) kelimesi türemiştir, kelimenin tam anlamıyla "kutsal nehir" veya "kutsalın nehri", burada "**ps**" Abhaz-Adıge dilinde "su" veya "nehir" anlamına gelir.

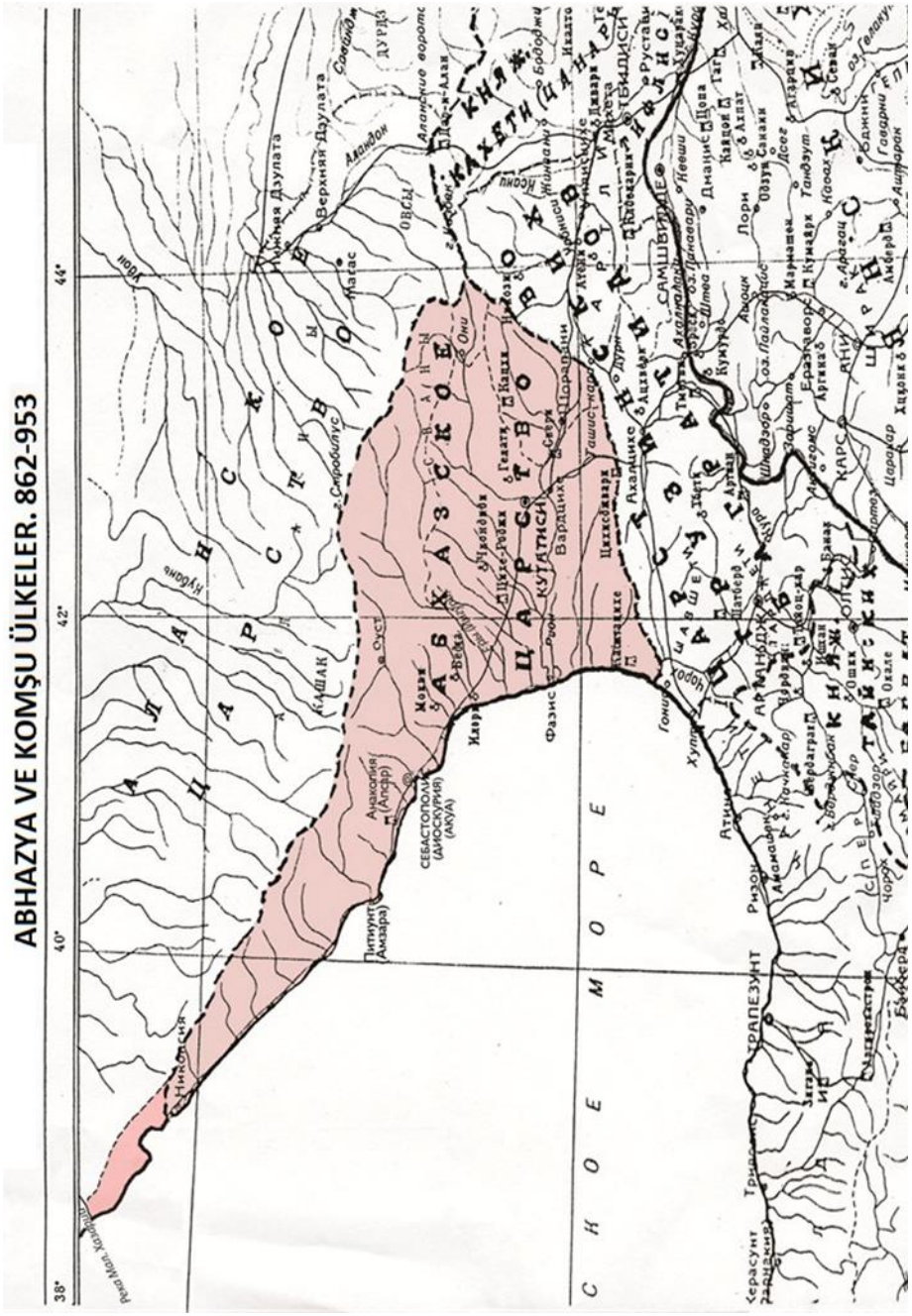
ABHAZYA VE KOMŞU ÜLKELER. 862-953
40°
42°
44°
38°
Абхазское царство
Царство Кутаиси
Кахетинское княжество
Тбилиси
Самшвилде
Карс
Ани
Трапезунт
Амастрида
Синопская область
Синоп
Амисос
Севастополис (Амисос) (Акуа)
Анакопия (Анакра)
Питиунт (Амзара)
Никопсия
Сухум
Гагра
Цихисдзири
Кутаиси
Варцихе
Шорапани
Ахалцихе
Ардануджи
Ахалкалаки
Озеро Паравани
Озеро Джавахети
Озеро Тбилиси
Мцхета
Рустави
Дманиси
Лори
Ахпат
Ереван
Ошаки
Карс
Ардаган
Ардануч
Артвин
Хопа
Батум
Гонио
Хобори
Чорох
Фазис
Кавказ
Ингури
Кодори
Бзыбь
Кубань
Псоу
Мзымта
Шапсугия
Ахеи
Зихи
Керасунт
Ризон
Атина
Аджария
Аджарская Дарья
Верхняя Дарья
Ахалдаба
Ахалдаба
Ахалдаба

Nıhapsahua (Nigepsuho ile karşılaştırınız) kelimesinden gelmektedir, kelimenin tam anlamıyla "kutsal kıyı" veya "kutsalın kıyısı", burada "**psaxua**" (Abhazca: ԥшаҳәа) "kıyı" veya "sahil" anlamına gelir.

Son olarak, Nikopsia'yı Abazg ülkesinin iki ucu arasındaki mesafenin başlangıç noktası olarak kabul edersek, Bagratlı Konstantin'e göre Nikopsia'dan 300 mil uzaklıkta, Sotiropol kentiyle birlikte Abhaz Krallığı'nın güney sınırı bulunmalıdır.

Gerçekte, Bagratlı Konstantin'in milini kara ölçüsü olarak ele alırsak (1 mil = 1609,34 m), 300 mil yaklaşık 483 km eder (karşılaştırın: O. Bğajüba – 445 km), bu da Nikopsis ile Çoruh Nehri arasındaki mesafeye kabaca denk gelir. Buradan hareketle, Sotiropol kentinin Batum veya Petra bölgesinde olma ihtimali oldukça yüksektir. Muhtemelen, Batum'un antik adı olan "Bata" veya "Bati", Pitsunda'nın adı olan "Piti" ile "Sotiropol, eskiden Piti" şeklindeki eski bir kayıt nedeniyle karıştırılmıştır [530, 36].

Böylece, X. yüzyılın ortalarında Abhaz Krallığı'nın sabit siyasi sınırları şöyleydi: kuzeyde **Nigepsuho (Nicepsuho) Nehri**, doğuda **Büyük Kafkas Sıradağları**, güneydoğuda **Lih (Suram) Sırtı**, güneyde **Çoruh Nehri** (veya yakınları) ve batıda **Karadeniz**. Yukarıda belirtildiği gibi, Abhaz krallarının siyasi genişleme başarılarına bağlı olarak, onların toprakları bazen (özellikle X. yüzyılda) güneyde Doğu Gürcistan bölgesine (Kartli, Kaxeti'nin bir kısmı, Ereti ve Tao-Klarjeti) kadar uzanmış ve kuzeyde Kuban ("Hazar Nehri")'ne ulaşmıştır.

X. BÖLÜM
ABHAZ VE ABAZA DİLLERİNİN KANITLARI

§ 1. Feodal Halk: Abhazlar veya Abazalar//Apasa//Apsa (Apsua)//Apsar

V-VI. yüzyıllarda başlayan eski Abhaz-Abaza topluluklarının tek bir Abhaz halkı olarak birleşme süreci, büyük ölçüde VIII. yüzyılın ilk yarısında tamamlanmıştır. Abhaz feodal halkının oluşumunda en belirleyici rolü **Abasglar** ve **Apsiller** oynamıştır. VII. yüzyıldan itibaren antik yazarlar, Abazg-Apsil yakınlığına dikkat çekmişlerdir. Örneğin, VII. yüzyıl sonlarına ait anonim bir Ermeni coğrafyacı şöyle yazmaktadır: *"Deniz kıyısında, Apsiller ve Avazgların yaşadığı Avazg ülkesi bulunur; bu halklar kıyı kenti Sebastopolis'e ve daha ileride, Abhazya'yı Eger ülkesinden ayıran Ejder Nehri'ne kadar uzanır..."* [19, 65]. "Kartlis Tshovreba" derlemesinde ise eski bir Apsil kenti olan Tsxum (Sohum-Sebastopolis), *"Abhazya ve Apsilya'nın kenti Tsxumi"* olarak anılır [21, 49]. Bununla birlikte, bu kaynaklarda Abasglar ve Apsillerin ayrı ayrı zikredilmesi, VIII. yüzyıl başlarında henüz tam anlamıyla bütünleşmiş bir etnopolitik yapı oluşturmadıklarını göstermektedir. 730'lu yılların sonunda Arap istilası tehdidi, Abazgiya ve Apsilya'yı daha da yakınlaştırmıştır. 738 yılında Arapların Anakopia'yı kuşattığı dönemde, Abazg hükümdarı (kral) Leon ve Apsil lideri Eustathios, Apsilya'da önemli bir askeri güç oluşturmuş ve bu güçlerin, Anakopia önlerinde Arapların yenilgisinde belirleyici rol oynadığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, yukarıda da belirtildiği gibi, Arap komutan Süleyman ibn-İsam aynı yıl Apsilya'ya girerek ülkeye ağır bir darbe indirmiştir. Araplar, Hristiyan dünyasında haklı bir üne sahip olan son Apsil hükümdarı Eustathios'u esir almıştır. Kısa süre sonra Abhazya'da yenilgiye uğrayan Araplar, Eustathios'u yanlarında götürerek onu zorla İslam'a döndürmeye çalışmış, başarısız olunca da 740 yılında Mezopotamya'daki antik Harran kentinde idam etmişlerdir [19, 93, 94; 87, 16]. Bu tarihten itibaren Apsilya, bağımsız bir birim olarak varlığını yitirmiş ve Leon I'in önderliğindeki yeni bir siyasi birliğin parçası haline gelmiştir. Bu birliğe Sanigler, Misimianlar ve diğer Abhaz-Abaza toplulukları da dâhil olmuştur.

Böylece, VIII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Kuban Nehri'nin ağzından Fazis

(Rion) Nehri'ne kadar uzanan Karadeniz kıyılarını kaplayan neredeyse tüm Abhaz-Abaza etnik kitlesi Kral Leon I'in liderliğinde ve Abazgia adı altında bir araya gelmiştir. Bu etnik kitlenin Abhaz feodal halkını oluşturmasında, öncelikle ortak (bitişik) topraklar ile dil ve kültür etkili olmuştur. Ayrıca, çok sayıda Abhaz-Abaza topluluğunun kendilerini bireysel adlarının yanı sıra, "**abaza//apasa**" gibi tümü için geçerli olan bir etnik isimle tanımlamaları da önemli bir faktördür. Bu isim, "**bz//ps**" kökünden türemiştir. "**Abaza//apasa**" otokton adından türeyen biçimler şunlardır: "**abaza-ua//apasa-ua**" ("Abaza//apasa"), "**abaza-kua//apasa-kua**" ("Abazalar// apasalar"), "**abaza-şü'a**" (karşılaştırın: "**abızşüa**" – "dil") // "**apasa-şü'a**" ("Abazca//apasaca dili").

Abhaz otokton adının fonetik varyantı olan "**apasa**", çok eski zamanlardan beri kısaltılmış biçimde "**apsa**" olarak da kullanılmaktadır. Buradan türeyen otokton formlar şunlardır: "**aps-ua//aps-ua**" ("Abhaz"), "**apsa-uaa//aps-uaa**", "**apsa-kua**", "**apsa-çüa**" ve eski "**apsa-r**" ("Abhazlar") (detaylar için bkz. yukarı). Sonuncusu, yani "**apsar**" otokton adı, antik kaynaklarda bir kent-kale adı olarak geçmektedir: Çoruh Nehri'nin ağzının sağında, deniz kıyısındaki **Apsar** (günümüzde Gonio). Aynı isim, Çoruh Nehri'ni de ifade etmekteydi. Bu etnik ad, Abazgia'nın başkenti olan Apsar'da da kullanılmıştır; bu kentin dağlık kesiminde başkent kalesi Anakopia yer alıyordu. Gürcü kaynaklarında, yukarıda da belirtildiği gibi, Abhazlar "**apsar**" olarak da anılmıştır [365, 182]. Son olarak, etnonimik kök "**aps**"ten türeyen önemli bir sosyal terim olan "**apsh'a**" ("kral", kelimenin tam anlamıyla "Abhaz kralı") ve Abhazların ülkesinin adı olan "**Apsnı**" ("Abhazların yeri") de belirtilmelidir. Sonuncusu, VII. yüzyıla ait Ermeni "Coğrafya"sında Abasglar ve Apşeglerin ülkesinin adı olarak "**Psinun**" biçiminde kaydedilmiştir [84, 78].

Abhazların etnopolitik tarihi üzerine çalışan araştırmacıların çoğu, Abhaz feodal halkının oluşum sürecinin büyük ölçüde VIII. yüzyılda tamamlandığı görüşündedir. Ayrıca, Abhaz halkının şekillenmesinde Abasglar ve Apsillerin başlıca rol oynadığı da tartışmasızdır [19, 69].

Ayrıca vurgulanmalıdır ki, VIII. yüzyılda Abhazya, etnik sınırları içinde yoğun nüfuslu [525, 49–51; 365, 533] ve monoetnik bir ülkeydi. Abhaz Krallığı'nın varlığı boyunca Abhazlar, hem kendi topraklarında hem de fethettikleri bölgelerde hegemonyalarını kimseyle paylaşmamışlardır [365, 525]. Genellikle kendi etnik adlarını ve devletlerinin ismini, Kafkasya'daki kendilerine bağlı ülkelere ve halklara yaymışlardır.

Prof. Ş.D. İnal-ipa'nın haklı olarak belirttiği gibi: *"Abhaz krallarının, bu kadar başarılı bir yayılmacı siyaset izleyebilmeleri, ancak kompakt, etnik açıdan büyük ölçüde*

homojen ve sayıca önemli bir nüfusa dayanmalarıyla mümkün olabilirdi" [365, 545].

§ 2. Abhaz Dilinde Devlet İnşası ve Sosyal İlişkiler Sözlüğü

Dil, bir halkın etnik kimliğinin temel göstergesi olmakla birlikte, aynı zamanda bu kimliğin varlığının da temelidir. Dil, yazılı arkeolojik ve diğer tarihi eserlerden çok daha fazla bilgi barındırır. Abhaz-Abaza dilinde, ulusal devlet inşası ve sosyo-politik ilişkilerle bağlantılı oldukça gelişmiş bir sözlük bulunmaktadır.

Abhaz dilinde "**halk**" kavramı, **ajülar/ажәлар** kelimesiyle ifade edilir. Bu kelime, **ajüla/ажәла** (aile, soy) ve çoğul eki **-r-** birleşiminden oluşur; **ажәлар** kelimesi tam anlamıyla "birçok soy" demektir. **Auaajülar/Ayaaжәлар** "toplum" veya "kamusal alan", **Apsua jülar/Аԥсуа жәлар** "Abhaz halkı", **Apsnıjülar/Аԥсныжәлар** "Abhazya halkı", **Anxayüjülar/Анхаҩыжәлар** "Çiftçi halk" gibi terimler de bu kökten türemiştir. Daha önce, Abhaz-Abaza topluluklarının genel adı olarak kullanılan **abaza//apasa, apsa//apsua, apsar, abazg, abhaz** gibi ekzo-etnonimler ve otonimlerden bahsedilmişti. Kendi kendini adlandırma biçimleri olan **apsa (aps-ua)** ve **apsar** kelimelerinden, ülkelerinin adı olan **Apsnı** (Abhazya) türemiştir; bu kelime tam anlamıyla "Abhazların Ülkesi" anlamına gelir. Ayrıca, **Apsınra** (Abhazya'nın yargı yetkisinin yayıldığı tüm toprakları ifade eder) ve **Apsıntüıla** ("Abhazya Ülkesi", "Abhaz Devleti"; tam anlamıyla "Abhazya'nın Mülkü") gibi varyantlar da kullanılır. Buradaki **tüıla** eki, "mülk" anlamına gelen Abhazca fiil **atüıra** (sahip olmak) kökünden gelir. **Tüı** kökü "aidiyet" veya "mülkiyet" anlamını taşır; buradan **atüı** ("köle") ve **atüıra** ("kölelik") gibi kelimeler türemiştir.

Atüıla (orijinal hali atüı-ra) kelimesi, "mülk", "ülke" veya "devlet" anlamlarında oldukça eski bir yapıdır. Zamanla, ülke ve devlet adlarını oluşturan bir unsur haline gelmiştir: **Kırttüıla** (Gürcistan), **Urıstüıla** (Rusya), **Tırkutüıla** (Türkiye) gibi. Abhaz dilinde, neredeyse taşlaşmış bir ifade olan "**atüıla arbgara**" ("ülkeyi yıkmak") kullanılır. Bu ifade, büyük bir eylemden bahsedildiğinde kullanılır: **atüıla irbgeyt** ("büyük bir iş yaptı"), **atüıla irbgazşüa** ("sanki büyük bir iş yapmış gibi"). Ancak kimse bu ifadenin asıl anlamının ("bir devleti veya ülkeyi yıkmak") farkında değildir. Bu ifade, kuşkusuz, Abhaz Krallığı dönemindeki Abhaz krallarının fetihlerinin anısını taşır.

Abhazya geçmişte büyük bölgelere ayrılmıştı. Ülkenin güneybatı kısmı **Apsnıdu** ("Büyük Abhazya"), kuzeydoğu kısmı ise **Apsnıxutçı** ("Küçük Abhazya") olarak adlandırılıyordu [340, 15]. Abhaz Krallığı'nın güç dönemine ait terimler ise **Apsnıduddzda** ("Büyük Abhazya") ve **Apsnıqiaqiadu** ("Geniş Büyük Abhazya") idi. Abhazların

kendi kendini adlandırması olan **apsa** kelimesinden, **Apsadgil** ("Vatan"; tam anlamıyla "Abhazların toprağı") terimi de türemiştir.

Abhazya'nın bölgeleri, **ahra** ("prenslikler"), **ahmadara** (kralın valileri tarafından yönetilen bölgeler; **ahmada**), **apş** ("bölgeler") [94, 45] ve **akıta** ("köy", "şehir", "topluluk") gibi yerleşim birimlerine ayrılırdı. Köyler ise **atsu** ve **atsuta** gibi daha küçük yerleşimlerden oluşurdu.

En eski Abhaz-Abaza sosyal terimlerinden biri **ah** ("reis", "efendi", "prens", "hükümdar", "kral") kelimesidir. Ş.D. İnal-ipa şöyle yazmıştır: "Yakın zamana kadar Abhaz gelinler, en yaşlı erkeği **ah, daddah** veya **sah** ("en saygın, büyük, efendim") olarak adlandırır, eşini ise **nanah** ("hanımefendi") diye çağırırdı" [146, 215]. **Ah** ("prens", "kral") kelimesinden türeyen diğer Abhaz terimleri şunlardır:

- **ah-kuajü** – "prenses";
- **ahkuajüdu** – "kraliçe", "hükümdar", "hanımefendi";
- **ahra** – "prenslik", "krallık";
- **ahradu** – "krallık" (tam anlamıyla "büyük prensli
- **ahtnı** – "malikâne", "ikametgâh", "başkent";
- **ahtırpar//ahtnırpar** – "prens/kral muhafızları", "saray muhafızları";
- **ahamta** – "hediye", "ödül" (tam anlamıyla "prens/kral hediyesi") [146, 217].

Ayrıca, önemli bir sosyal terim olan **aamsta** ("asilzade", "şövalye"), **aamstara** ("asillik"), **aamstaçüa** ("asiller") tamamen Abhaz-Abaza kökenlidir. Ş.D. İnal-ipa şöyle açıklar: *"Feodal sistemin oluşumu ve gelişimi sürecinde, egemen sınıfın bir parçası olarak asiller kategorisi şekillenir. Abhazca **aamsta**, prenslerin hizmetinde yetişen ve onlardan ayrılma hakkı olmayan kişilerdir. Bu durum, terimin kendisinde de ifade edilir: **ah** (prens) ve **amusta** (hizmet) birleşiminden oluşur"* [146, 218]. Ancak, İnal-ipa'nın bu etimolojisi tam olarak doğru olmayabilir.

Aamsta terimi aslında **ahmısta** biçiminden gelir ve tam anlamıyla "prensin sarayında bulunan" anlamına gelir: **ah** ("prens") ve **mısta** (**mıdztaa; mdzı** – "avlu", **ta** – "bulunmak"). Dolayısıyla, Abhaz-Abaza **aamısta** terimi, Rusça "**dvoryanin**" (saray mensubu) ile benzer bir kökene sahiptir. Aynı zamanda, bu terim oldukça eski olabilir. M.Ö. XIII. yüzyılda Ugarit Kralı'nın saray mensuplarından birinin oğlu olan **Ammistamrı** ile benzerlik gösterir. Abhaz-Abaza asilleri iki ana kategoriye ayrılır: **aamsta du** ("büyük toprak sahibi feodaller"; Gürcü **tavad**'a eşdeğer) ve sıradan asiller (**aamsta**), Abhaz şövalye etiği (**aamstaşüara**) kurallarını belirleyen kişilerdir.

Abhazca **ahmada** ("temsilci", "naip", "vali") terimi de büyük ilgi çekicidir. Bu kelime, eski Gürcü kaynaklarında **ahmada** ve **hamada** biçimlerinde geçer [539, 305, 307]. Özellikle, XIII. yüzyıl sonlarında Kafkasya'daki olaylarla bağlantılı olarak, Suram bölgesi ve Kartli'ye atanan bir kral temsilcisinden bahsedilir. Ayrıca, **Abaza Çila (Abazas-dze Çila)** adlı bir bölgenin yöneticisi olan **Amirecip** de anılır [539, 305, 307].

Ahmada//hamada terimi genel olarak "kralın temsilcisi" veya "kralın naibi" anlamına gelir. Bu kelime, **ah** ("prens", "kral") ve **mada** ("temsilci", "bağlantılı olan") birleşiminden oluşur. **Amadara** fiili ("emanet etmek", "bağlamak"), **aymadara** ("bağlantı") kelimesini de türetmiştir.

Ahmada terimi, **aamsta** gibi, muhtemelen Abhaz Krallığı'ndan çok daha önce ortaya çıkmıştır. Abhaz Krallığı döneminde ise, **ahmada** terimi, kralın bölgesel yöneticilerini ifade ediyordu. Bu terimden, Kafkasya'da yaygın olan **thamada//tamada** ("sofrayı yöneten kişi") kelimesi türemiştir.

Ortaçağ Abhaz devletinin yönetici sınıf hiyerarşisinde en üst sırada **аԥсҳа** "kral", "hükümdar", "efendi" ve bazen "imparator" [146, 213] yer alırdı; Abhaz dini literatüründe aynı kelime "tanrı" anlamında da kullanılmıştır [540, 53]. **Apsha** ("kral") teriminden türeyen **apshara** ise "krallık", "imparatorluk" ve dini bağlamda "göklerin krallığı" anlamlarını taşır [541; 1-8; 146, 218]. Bu terim tam anlamıyla "Abhazların kralı" demektir. Akademisyen N.Y. Marr'ın da belirttiği gibi: "**Apsha** tipik bir Abhaz terimidir; son eki (**ha**) koruyucu, yönetici, efendi anlamlarını taşırken, ilk kısmı (**ps**) Abhazların etnik adından (**Apsua**) türemiştir. Kelime bütün olarak 'Abhaz kralı' (tam anlamıyla 'Abhazların hükümdarı') anlamına gelir" [2, 182]. Prof. Ş.D. İnal-ipa eserlerinde **Apsha** teriminin tarihine geniş yer ayırmıştır [146, 212-257]. Haklı olarak vurguladığı üzere, bu terim Abhaz ulusunun oluşum dönemi ve merkezi bir yönetim altında devletleşme sürecinin önemli bir dilsel kanıtıdır [146, 218]. Başka bir çalışmasında ise şöyle der: "**Apsha** teriminin, krallığın başkenti Kutaisi'ye taşınmasından sonra ortaya çıkmış olması mümkün değildir. Açıkça görülüyor ki bu terim, etnik açıdan homojen bir siyasi birliğin ürünüdür. Belki de ilk **Apshalar**, Abhaz Krallığı'nın çekirdeği olan Abhazya'yı birleştiren I. Leon döneminde ortaya çıkmıştır" [365, 549]. Folklorik kaynaklara göre Abhazlar, **Apsha**'yı **ahçüa rah Apshadu** ("Krallar kralı Büyük Abhaz Kralı") olarak anardı (bkz. Abhaz krallarının unvanları).

Abhazcada Arapçadan alıntılanmış **hünkiar (ahüntkiar)** "hükümdar" kelimesi de mevcuttur; buradan türeyen **ahüntkiarra (apshara)** ise "devlet", "imparatorluk" anlamına gelir [517, 78]. Dağ eteklerindeki Abhaz toplulukları arasında ise erken Ortaçağ'da Hazarlardan alındığı düşünülen Türkçe **han** ("yönetici") terimi kullanılırdı. An-

cak Abhazcada **han** aynı zamanda "saray" anlamına da gelir ki bu anlamıyla yerli kökenli olabilir: **han** kelimesi **han(ı)** ("liderin mekânı") kökünden gelir; **xı** ("baş", "lider") ve **-n** (yer bildiren ek) birleşiminden oluşur. Abhaz-Abaza dilindeki "**axı**" (kafa) kelimesinden, "baş" anlamı da türemiştir, örneğin, "**jülar-rxı**" (halkın başı). Buradan, "**axada**" (başkan, yönetici, cumhurbaşkanı) terimi ortaya çıkmıştır "**Apsnı axada**" (Abhazya cumhurbaşkanı) (bkz. Misimiyce "Xada" [365, 397; 434, 87]). Aynı "**axı**" (kafa) kökünden, "**axılapş** (axılapşyü)" (gözetmen, yönetici, başkan, koruyucu) ve "**axılapşçüa**" (yöneticiler) gibi unvanlar türetilmiştir - "**axı**" (kafa) ve "**apşra**" (bakmak) kelimelerinin birleşiminden [15, 16; 517, 72]. Ayrıca, "**axatıpwayü**" (yardımcı) [550, 259] terimi de bu kökten gelir. Abhaz toplumunda seçilmiş bir kişi olan "**apıza**" (kelimenin tam anlamıyla "önder, lider") de önemli bir rol oynamıştır: "**ar-rpıza**" (ordu önderi), "**apıza-ministir**" (başbakan, kelimenin tam anlamıyla "bakanların lideri") gibi. Seçilmiş bir kişi olan "**apxiagıla**" [517, 39] (kelimenin tam anlamıyla "ön saflarda duran") da önemlidir: "**ajülar rapxiagılayü**" (halkın lideri, ulusun lideri). Genel olarak, bu terimler Abhaz Krallığı dönemindeki Abhaz toplumunun üst tabakasını ifade eder: "**ayhabıra**" (yaşlılar, hükümet, yönetim); "**anapxgara**" (liderlik). Yönetici sınıf, üreten nüfusa kıyasla tartışmasız bir azınlık oluşturuyordu. Hepsi birlikte "**ahi alaay**" (üstler ve altlar) olarak adlandırılırdı, "**ah**" (prens, kral) (karşılaştırınız: "**ahara**" "yükseklik, üst") ve "**alaa**" (kelimenin tam anlamıyla "altlar" "**a-la**" (alt) ve "**aa**" (insanlar) kelimelerinin birleşiminden). "**ah ilaa**" (hizmetkâr prensler, halk), "**Ah ilaa drılaçon hüa**" (atasözü) "(şu) prens veya kral ki altları arasında yaşardı" [542, ?, 543, 119]. "**Alaa**" kategorisine köylüler de dâhildi -"**anxayü** (anxaçüa "köylüler")- özellikle bağımsız köylüler olan "**anxayü tskia**" (kelimenin tam anlamıyla "saf/temiz köylü"), kendi geçim kaynaklarına sahip, bilinen toplumsal hakları olan ve hatta köleleri ve kendilerine bağımlı yoksul köylüleri olanlar [517, 99]. D. Çaçhalia, "**alaa**" terimini yanlışlıkla üst sınıf soylular olarak yorumlamıştır [87, 59]. Abhazca terim olan "**a-laa**", "aşağı tabaka" veya "halk" anlamına gelir ve görünüşe göre Strabon'un İberya'da kralların köleleri olarak hizmet eden halkı tanımlamak için kullandığı "**laoi**" terimiyle özdeştir [249, 285–286]. Aynı zamanda, birçok araştırmacının da belirttiği gibi, Strabon'un İberya toplumunun alt tabakasını tanımlamak için kullandığı "**laoi**" terimi, Helenistik Doğu'da, özellikle Küçük Asya'da yaygın bir sosyal terimdi. Strabon'un kendisi de Küçük Asya kökenli olduğundan, İberya toplumunun belirli bir tabakasını "**laoi**" olarak adlandırırken, öncelikle kendisine daha yakın olan Küçük Asyalı "**laoi**"leri düşünmüştür. Küçük Asya'da ve genel olarak Helenistik Doğu'da, sömürülen nüfusun büyük çoğunluğunu "**laoi**"ler oluşturuyordu, yarı bağımsız topluluk üyeleri. Onları ne köle, ne de serf olarak

kabul etmek mümkündür. Aynı şekilde kolonlar olarak da nitelendirilemezler. Onlar, kişisel olarak özgür çiftçilerdi ancak topluluğa bağlıydılar ve kralın, soyluların, tapınakların, şehirlerin ve askeri kolonistlerin topraklarını işliyorlardı. Bunun yanında para veya ayni vergiler ödüyor ve çeşitli diğer yükümlülükleri yerine getiriyorlardı. "**Laoi**" terimi, "köylüler", "halk" veya "insanlar" olarak çevrilebilir [249, 288].

Vurgulamak gerekir ki, Gürcü dilinde "**laoi**" veya "**alaa**" terimleri kaydedilmemiştir. Abhaz dilinde ise "**alaa**" ile bağlantılı olan "**alaga**" kelimesi "aşağılanmış", "hor görülmüş", "alçaltılmış", "fakir" anlamlarına gelir. "**Ala**" ön eki "aşağı" ve "**ga**" eki "almak" veya "tutmak" fiilini oluşturan bir araç ekidir. "**Alagar**" fiili "aşağı indirmek" veya "alçaltmak" anlamına gelir. Karşılaştırınız: "**ayüa-ga**" "yükseltilmiş", "**ayüagara**" "yükseltmek". Abhazca "**alaga**", kaynaklarda Gürcüce formu olan "**alagta**" "fakir" olarak kaydedilmiştir ve Prof. M.D. Lordkipanidze bunu Gürcüce "**glaxakta**" "dilenci", "fakir" kelimesine dayandırmaya çalışmıştır [497, 59, 90]. Abhaz dilinde "**alaa**"nın yanı sıra, aynı zamanda eski ve oldukça önemli bir sosyal terim olan "**axıpşı**" "bağımlı", "himaye edilen", geniş anlamda "birine bağımlı olan herkes" anlamına gelir. "**Axıpşı**" sınıfına şunlar dâhildi:

- Bağımlı köylüler – **anxayüı xıpşı**;
- Serflenmiş köylü – **axuyüı**, kelimenin tam anlamıyla "yemek, yem hazırlayan", **axura** "hizmet etmek", "yemek, yem hazırlamak", "birine pay hazırlamak";
- Hizmetçi – **amatzuyü, amatzurazku**; **amatz** "hizmet", **amatzura** "hizmet etmek", "hizmet", "hizmetkârlık", **amatzuyü** "uşak", "hizmetli" [550, 166];
- Köleler – **atüı, agırua**;
- Kölelerin köleleri – **atüı itüı**;
- Esirlerden köleler – **axaşüala** [15, 16–18; 517, 72, 101].

Bize göre, Abhaz terimi **a-xıpşı** ve onun formu **i-xıpşu** "bağımlı", muhtemelen M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Asur, Fenike, Mitanni ve belki de diğer Yakın Doğu devletlerinde bilinen eski terim **hupşu** "bağımlı" ile ayrılamaz. Daha önce belirtildiği gibi (bkz. Bölüm V), Asur'da bu terim, krala bağımlı insanlardan toplanan en düşük rütbeli askerleri ifade ediyordu [189, 322]. Fenike'de **hupşu/hupşe** terimi, bağımlı köylüleri ifade ediyordu [189, 388]. Abhazca **a-xıpşı** "bağımlı", oldukça şeffaf iki heceli bir oluşum olarak görünmektedir. Bu, ön ek **a-xıı** "arka", "arka taraf" ve fiil **pşra** "bakmak", "seyretmek" [517, 72; 556, 133] kelimelerinden oluşur. Dolayısıyla **axıpşı** kelimenin

tam anlamıyla "birinin arkasına bakan", yani "birini takip etmek", daha sonra "birine bağımlı insanlar" ve nihayetinde "bağımlılar". Karşılaştırınız: fiil **axıpşra** "birini takip etmek".

Yazılı kaynaklarda kaydedilen **hupşu** formu, aynı zamanda Abhaz terimi "**axıpşı** – **i-xıpşu**" "bağımlı" varyantı ve Abhaz fiilinin temeli **huanşı → a-xuapşra** "birine bakmak (seyretmek)" ile karşılaştırılabilir (xıpşı terimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bölüm V).

Yukarıda ayrıca belirtildiği gibi, Asur'da, sosyal bir terim olan "**hupşu**"nun yanı sıra, "**ala**" veya "**alu**" kökünden türetilen ve Ugarit ve Asur metinlerinde "köylü topluluğu" anlamında kaydedilen [201, 98] (bkz. Abhazca "**alaa**" "halk tabakası") en az onun kadar önemli bir kelime olan "**alayau**" (topluluk üyesi) da kullanılmaktaydı [189, 322].

"**Ala**" "topluluk" terimiyle muhtemelen Abhazca "**ailar**" "topluluk" kelimesi ilişkilendirilmiştir. Bkz. "**ailar rımxı**" "topluluk tarlası", "**ailarnıxa** (Elyrnıxa)" "topluluk kilisesi", "topluluk kutsalı" [94, 169]. "**Ailar**" terimi, çoğul eki "**r**" ile "**aila**" "birliktelik", "topluluk", "birleşme" kökünden türetilmiştir: bkz. "**aila-la-ra**" "birleşmek", "toplanmak"; "**ailıtzra**" "dağılmak" vb., dolayısıyla "**aila eiwow**" (bkz. Süryanice "alayau") veya "**ailar eiwow**" "topluluk üyesi" (bkz. Bölüm V). Bize göre, ilgimizi çeken bu terimler başlangıçta Hatti ve Hurri nüfusuna sahip devletlerde kullanılmaktaydı. M.Ö. I. binyılın ortalarında Hurriler, Yakın Doğu'nun en büyük devletlerinden biri olan Mitanni devletini kurdular. Ayrıca Suriye'de de birçok Hurri yaşamaktaydı. Genel olarak, M.Ö. III–II. binyıllarda Kuzey Mezopotamya ovalarından Orta Transkafkasya'ya kadar olan tüm bölgeyi kaplıyorlardı [182, 90, 91]. Araştırmacıların belirttiği gibi, Hattiler ve Hurriler, dil ve köken açısından Kafkas halklarının atalarına [189, 311], özellikle de Abhaz-Çerkeslere [546, 25] yakındı.

Abhazya'da bağımlı köylüler olan **axıpşı**, orta halli insanlar olan **zıpsı zlou anxaçüa** ve "fakir", "yoksul", "düşkün" anlamına gelen **ağağ** olarak ikiye ayrılırdı. Buradan **ağarra** kelimesi "yoksulluk", "sefalet" anlamını taşır. **Ağar** terimi, "seyrek" [551, 70], "ufak", "küçülmüş" anlamındaki **ağa** kökünden türemiştir. Karşılaştırma için: **arağara** "seyreltmek", **arğğara** "ufalamak", **adzığğara** "sığlık", "kumluk". Sonundaki **r** harfi ise çoğul eki olarak kullanılır. Vurgulamak gerekir ki, **adzığğara**, Abhaz hidrotoponimisi olan **Adzığğara → Tsaxara**, VI. yüzyılda Agathias tarafından kaydedilmiştir [434, 119, 30, 35]. Tüm bu veriler, Abhazca **a-ğap** kelimesinden Gürcüce **ğari** kelimesinin türediğini düşündürür. Örneğin, **ğari-ba, ğari-buli** – "fakir", "yoksul", "kıt". **Ağar** kategorisine, kelimenin tam anlamıyla "yaşayan ve yaşamayan" yani "sefil bir

hayat süren" anlamındaki **anımxa-xımçüa**, "zavallı", "bitkin" anlamındaki **ananamga**, "tamamen yoksul", "mutsuz" anlamındaki **arıtsha** ve "felaket", "yoksulluk" anlamındaki **arıtshara** dâhildir.

Yukarıda incelenen terimler, Abhaz devlet yapılanması ve sosyal ilişkilerine dair geniş bir sözcük dağarcığının yalnızca bir bölümünü oluşturur. Bu sözcük dağarcığı, şartlı olarak aşağıdaki sektörel gruplara ayrılabilir.

1. Davranış Normlarıyla İlişkili Terimler:

Atzas: *"âdet", "davranış kuralı", "tören", "karakter", "mizaç", "tavır", "alışkanlık".*

Bu kelime Gürcücede de mevcuttur, bkz. Gürcüce **Tzesi** "kural", "âdet". Bazı yazarlar (K. Lomtatidze, B. Conua vb.) [551, 40; 107, 110, 121], Abhazcadaki **atzas**'ın Gürcüceden alıntı olduğunu düşünmektedir. Ancak R.K. Gublia bunu haklı olarak sorgular. Şöyle yazar: "Bu kelime, **atza** 'dip, alt, temel' ve dönüşümsel ek **-s** (eski işaret zamiri **as** 'böyle', 'işte böyle') ile ayrıştırılabilir. Kelime başlangıçta 'temel olarak' anlamına geliyordu. Abhazcadaki benzer oluşumlarla karşılaştırın: **aus** 'iş' (**au-ra** 'yapma', 'yapmak' + **-s**), kelimenin tam anlamıyla 'yapma olarak'; **açıs** 'yiyecek', 'yemek' (**a-ça-ra** 'beslenmek, doymak' + **-s**), yani 'yemek olarak' vb. Olumsuz formu **ԥasım** 'yasak', 'günah' (dini nedenlerle) dikkat çekicidir. **Atzas** kelimesi, isimlerin ikinci bileşeni olarak yaygın şekilde kullanılır ve hareket zarfları oluşturur: **auayü** – **uayützas** 'insan, insanca, insan olarak'; **apsuatzas** 'Abhaz gibi'; **phüıstzas** 'kadınca', 'kadınlara özgü' vb." [551, 39, 40]. Bize göre, **a-tzas** terimi oldukça eski bir oluşumdur. Abhaz ortaçağ krallığının ortaya çıkmasından çok önce var olmuş olabilir. R.K. Gublia'nın görüşünü genel olarak paylaşarak, **a-tzas** terimini tam anlamıyla "kural, âdet olan" şeklinde çevirebiliriz. **a-tza** 'temel', 'esas', 'ana', 'doğru', 'öğrenilmiş' (bkz. **i-tzo-up** 'öğrenilmiş', **tza-up (tzo-up)** 'doğru', **a-tza-ra** 'öğrenmek', **atzara** 'bilgi' [551, 39]), buradan 'temel', 'doğru', 'olağan' anlamları türemiştir. **A-tza** kökünden, dönüşümlülük eki **-s** [555, 72] ile **a-tzas** 'âdet', 'davranış kuralı', 'tören' vb. terimleri türetilmiştir.

- ***Apsuara*** *– "Abhazlık", "Abhazların davranış normlarının bütünü", "Abhaz halkının karakteristik özellikleri" [548, 85];*
- ***Apsışüaxara*** *– "nazik selamlama", "selam", kelimenin tam anlamıyla 'Abhazca konuşmak'";*
- ***Apsışüara*** *– "nezaket".* ***Apsşüa*** *'Abhazca' kelimesinden türemiştir;*
- ***Aamstaşüara*** *– "iyi terbiye görmüş insan davranışı", "asalet", "nazik", "zarif" [548, 6] –* ***aamsta*** *'soylu', 'şövalye' kelimesinden;*

- ***Aamstara*** *– "şövalyelik",* ***aamstaşüara*** *"incelik", "taktik", "nezaket", "terbiye";*
- ***Alamıs//anamıs*** *– "vicdan", "onur", "saygı ve gurur duyulan etik davranış normları": Yunanca* ***nomos*** *– "âdet", "düzen", "kanun" [553, 228] kökenlidir, "Yunan şehir devletlerinde zorunlu, evrensel ve değişmez dini-etiğe dayalı yasal norm" [552, 742];*
- ***Aleişüa*** *– "davranış", "karakter", "disiplin" [548, 127]; muhtemelen eski Abhazca* ***a-lei*** *'Yunan',* ***leiaa*** *'Yunanlılar' kelimesinden türemiştir. Buradan* ***A-leitüıla*** *'Hellas', 'Yunanistan' – 'uzak ülke',* ***a-leişüa*** *başlangıçta 'Yunanlılık', 'Yunan davranış normu (âdeti)' anlamına gelir, bkz. Abhazca* ***aamstaşüa*** *'soylu davranış normu'.* ***Aaamısta*** *'soylu' ve* ***şüa*** *'benzerlik' [550, 361; 554, 300],* ***auayü-şüa*** *'insanca' vb.*
- ***Alıx*** *– "seçilmiş kişi", "seçilmiş".* ***Алхра*** *"seçimler", "seçmek";*
- ***Alıpşaax*** *– "seçkin insanlar";*
- ***Aquış, aquığa*** *– "bilge", "akıllı";*
- ***Apxiagıla*** *– "öncü", "lider", "önder";*
- ***Adzırgaa*** *– "tanınmış kişi", "itibarlı";*
- ***Anaga*** *– "saygın", "temsil edici";*
- ***Aguraga*** *– "güvenilir", "vekil";*
- ***Adır*** *– "soylu", "bilgili";*
- ***Auayüra*** *– "insanlık", "hümanizm";*
- ***Açey*** *– "dürüst" –* ***açeupa*** *– "dürüstlük";*
- ***Axatüra*** *– "görkemli", "tanınmış", "sağlam", "soylu";*
- ***Ayaşa, ayaşara, atzabırg*** *– "hakikat", "doğruluk", "gerçeklik", "adalet";*
- ***Atçırpıştüı, atçırpşıgaa*** *– "örnek", "model";*
- ***Apxaşayü*** *– "utangaç", "çekingen", "mahcup", "kibar";*
- ***Axidz, axidz-apşa*** *– "şan", "şöhret".*

2. Suçlu Davranışı Tanımlayan Terimler:

- ***Amçey*** *– "alçak", "değersiz".*
- ***Açüapçıga*** *– "rezil", "utanç verici".*
- ***Ağüç*** *– "hırsız".*
- ***Akulayü*** *– "gaspçı".*

- ***Apxaşara*** *– "utanç", "ayıp".*
- ***Alamısda*** *– "onursuz".*
- ***Amtshüayü*** *– "yalancı".*
- ***Apagia*** *– "kibirli".*
- ***Aquırquır*** *– "kavgacı".*
- ***Amtzakiakiara*** *– "yağcılık".*
- ***Açügiarşıyü*** *– "canavar".*
- ***Akaçbey*** *– "cimri".*
- ***Amuça*** *– "asalak".*
- ***Aqiala*** *– "sapkın", "serseri".*
- ***Amşgayü*** *– "aylak".*
- ***Agmıg*** *– "iğrenç".*
- ***Axaga*** *– "deli".*
- ***Agadza*** *– "aptal".*

3. Nötr (Genel) Terimler:

- ***Ayzara*** *– "toplantı", "halk meclisi";*
- ***Jülar reyzara*** *– "halk meclisi", "parlamento";*
- ***Alıxeyzara*** *– "temsilciler meclisi", "yetkili konsey" –* ***alıx*** *("seçilmiş kişi") kökünden;*
- ***Aylatüara, aylaçüajüara*** *– "oturum", "müzakere";*
- ***Axantüayü*** *– "başkan", "toplantı yöneticisi";*
- ***Alkaa*** *– "sonuç",* ***alkaara*** *("ayırmak");*
- ***Alahüara*** *– "duyuru", "ilan etmek";*
- ***Ayçkaayü*** *– "organizatör",* ***ayçkaara*** *("organize etmek");*
- ***Abjagara, abjgara*** *– "tavsiye", "öğüt", "nasihat",''sunmak'',* ***abjgayü*** *("danışman"),* ***abjgayüçüa*** *("danışmanlar");*
- ***Abjaqatzayü*** *– "arabulucu",* ***abjaqatzara*** *("arabuluculuk");*
- ***Abjaçüajüayü*** *– "müzakereci",* ***abjaçüajüara*** *("arabuluculuk yapmak");*
- ***Amadza*** *– "sır",* ***amadzajüa*** *("gizli görüşme");*
- ***Amadzanıuqgayü*** *– "sekreter", "güvenilir kişi";*

- ***Alabaqiayü*** *– "tellal";*
- ***Anapıntza*** *– "görev", "sorumluluk";*
- ***Aykuşahatra*** *– "uzlaşma", "anlaşma";*
- ***Anışüara*** *– "barışmak", "kabullenmek";*
- ***Ayzıqazaaşa*** *– "karşılıklı ilişki";*
- ***Amadara*** *– "teslim etmek", "emanet etmek";*
- ***Akhıukkı*** *– "amaç", "hedef";*
- ***Adtza*** *– "görev", "emir",* ***adtzara*** *("emanet etmek");*
- ***Adgılara*** *– "desteklemek",* ***aydgılara*** *("ittifak", "birlik");*
- ***Adtzara*** *– "katmak",* ***adtzra*** *("ayrılmak", "devletten çıkmak");*
- ***Adıxra*** *– "ayırmak";*
- ***Adtsalara*** *– "zorlamak";*
- ***Axtıs*** *– "olay", "vaka", "tarih kaydı";*
- ***Amxraa*** *– "görevden almak";*
- ***Axhüara*** *– "görevden uzaklaştırmak";*
- ***Axakuitra*** *– "özgürlük";*
- ***Apqara*** *– "kural", "düzenleme";*
- ***Apxıukra*** *– "yükümlülük",* ***atakpxıukra*** *("sorumluluk");*
- ***Atüum*** *– "yabancı",* ***atüumcara*** *("yabancı diyar");*
- ***Auaahü*** *– "yardım çağrısı";*
- ***Akiaçiak*** *– "şakacı",* ***akiaçiakra*** *("şaka yapmak");*
- ***Axakutzara*** *– "fedakârlık",* ***axeykuırxara*** *("kendini koruma");*
- ***Anıuqtsara*** *– «sömürmek», «birini ayak işlerinde kullanmak»;*
- ***Aşışa*** *– "şikâyet etmek",* ***aşışbğıts*** *("şikâyet");*
- ***Akudzaara*** *– "yok olmak",* ***akuıdzra*** *("büyük zarar görmek");*
- ***Aknahara*** *– "idam etmek";*
- ***Amç*** *– "güç",* ***amçra*** *("iktidar"),* ***mçıla*** *("zorla");*
- ***Akuımçra*** *– "baskı", "şiddet";*
- ***Açhara*** *– "sabır";*
- ***Ausbarta*** *– "yönetim", "karar merkezi";*
- ***Axan*** *– "tapınak", "saray";*
- ***Ahitüara*** *– "taht", "ikametgâh";*

- ***Axazına*** *– "hazine", mecazen "muhteşem";*
- ***Axazınatra*** *– "hazine dairesi";*
- ***Abiraq*** *– "sancak";*
- ***Amhür*** *– "mühür".*

4. Askerî Terminoloji:

a) Askerî birlik türlerinin, komutanların ve ordu görevlerinin adları:

- ***Ar*** *– "ordu", "askerî güç",* ***aruayü*** *("asker");*
- ***Apstır*** *– "abhaz ordusu";*
- ***Ar rxı*** *– "başkomutan";*
- ***Arpıza*** *– "ordu lideri";*
- ***Apxiagıla*** *– "öncü birlik";*
- ***Aguıp*** *– "müfreze";*
- ***Arquıtçüa*** *– "askerî birlik";*
- ***Aşaqar*** *– "piyade";*
- ***Açıwaa*** *– "süvari";*
- ***Jüayürxı*** *– "onbaşı";*
- ***Aşüyürxı*** *– "yüzbaşı";*
- ***Zkirxı*** *– "binbaşı";*
- ***Aa****msta* *– "şövalye";*
- ***Apşıxuyü*** *– "keşifçi";*
- ***Axiça*** *– "nöbetçi";*
- ***Ahüaaxiçayü*** *– "sınır muhafızı";*
- ***Atçapşayü*** *– "nöbetçi";*
- ***Ar rıçuan*** *– "ordu kazanı";*
- ***Ar rımyüa*** *– "ordu yolu".*

b) Kale Yapıları ve Silahlar

Bu bölüm, Abhazcadaki **kale yapıları** ve **silahlarla** ilgili çeşitli terimleri ve bunların etimolojik kökenlerini inceliyor.

- ***Abaa*** *– "kale", "tabya", "iç kale", "tapınak", genel olarak "taş yapı"*
- ***Abaaguara*** *– "kale duvarı", "kale surları"*
- ***Abaaguaşü – "kale kapısı"***

- ***Abaarıpxra*** *– "kale zinciri", "kaleler silsilesi"*
- ***Acıx*** *– "**kule", "kale", "sağlam yapı**" [548, 289]. Abhazcadaki **cı** ön ekinden ("sağlam, sert, dayanıklı" [551, 43]) ve **x** kelime yapım ekinden türemiştir; karşılaştırın: **aquırtça** – "bir şeyin kırıntısı" → **aquırtça-x** – "parça", **akaşüara** – "düşmek" → **akaşüara-x** – "buluntu çocuk", **a-tü** – "kendine ait" → **atüı-x** – "köle" vb. Abhazca **a-cıx** – "kule", "kale"; megrelcede **cixi**, gürcücede **tsixe** – "**kale**"*
- ***Abaacıx*** *– "kale kulesi"*
- ***Abaajü*** *– "eski kale", "antik taş yapı kalıntıları"*
- ***Abaaxjüara*** *– "kaleyi yıkmak"; deyim:*
- ***Abaa xıiujüazşüa*** *– "sanki bir kaleyi yıkmışsın gibi"*
- ***Baa krgılan baa zırbgo*** *– "bir kale inşa edip diğerini yıkan kişi" (atasözü)*
- ***Abaandara*** *– "kaleye kapatmak"*
- ***Abaandayü*** *– "tutuklu", "mahkûm", "esir"*
- ***Abaandatüra*** *– "tutuklamak", "esir almak"*
- ***Axıruğğuartaa*** *– "tahkimat", "müstahkem mevki"*
- ***Aybaşıga // abcar*** *– "savaş aleti/silah"*
- ***Ajra*** *– "hendek", "kanal"*
- ***Ahüışt*** *– "gözetleme kulesi"*
- ***Abcar*** *– "silah", "teçhizat", "zırh".Gürcüce'de de mevcuttur. Karşılaştırın Gürcüce: **Abcari** "zırh". P. K. Uslar, Abhazca **abcar**'ı öz Abhazca bir kelime olarak kabul etmiş ve **abcara** ("sağlam") ile ilişkilendirmiştir. Bu görüş R.K. Gublia tarafından desteklenirken, N. Marr ve P. Çaraya farklı düşünmüş, kelimenin Svanca kökenli olduğunu iddia etmişlerdir [551, 43, 44]. Abhazca kökenli **abcar** teriminin Abhazca olduğuna, Abhazca isimlerde tipik olan ön ek **a-** işaret ediyor gibi görünmektedir. **Abcar** teriminin kendisi ise, Abhazca en eski silah adlarını anımsatır: **abtzı** ("mızrak", "cirit") → **abtzar** ("mızraklar" veya "ciritler"), karşılaştırın: **Abtzar → abcar**. Ancak, V.A. Çirikba'ya göre, Abhazca **abcar**, Gürcüce **abcari**, megrelce **anjari** terimlerini eski İranca **upaçara** ve eski Farsça **abiçara** ("aletler", "araçlar") ile ilişkisiz görmek zordur.*
- ***Abtzı*** *"mızrak", "cirit", **abtzar** "mızraklar", "ciritler" (bu sonuncu, çoğul eki **-ar, -r** ile türetilmiştir, bkz. Yukarı)*

- ***Absa, apsa*** *[547, 61] – "süngü", "kargı"*
- ***Alabaşa*** *– "metal uçlu baston"*
- ***Asa*** *– "kısa mızrak", "kılıç"*
- ***Ahüa*** *– "şeşen", "sabal"*
- ***Ayüçı*** *(avcı dilinde)//**aqama** – "hançer"*
- ***Ahıts*** *– "ok yayı"*
- ***Ahtça*** *– "demir uçlu ok (yay için)"*
- ***Axı*** *– "kurşun", "ok"*
- ***Axuımpal*** *– "yuvarlak başlı ok (çocuk için)"*
- ***Azaandaq*** *– "arbalet"*
- ***Akualdzı*** *– "zırh", "zırhlı gömlek"*
- ***Aşüanıza*** *– "göğüs zırhı"*
- ***Akualdzki'aç*** *– "kurşungeçirmez yelek"*
- ***Amanıza*** *– "kolçak"*
- ***Aşanıza*** *– "dizlik"*
- ***Akualdzxılpa*** *– "miğfer"*
- ***Apındzar*** *– "miğfer" [548, 168] ("başı ve yüzü koruyan miğfer")*
- ***Alaktayü*** *– "miğfer", "siperlik"*
- ***Apıra, apırak*** *– "kalkan" [557, 801], kök morfem **p (ı,a)**'dan türemiştir. Bu kök, Abhaz-Abaza dillerinde "**ön**", "**ön taraf**", "**önde**", "**başlangıçta**", "**önceden**" anlamlarında kullanılır. **-ra** türetim eki ise soyut bir form kazandırır: **apı-ra** ("önünde olan", "kalkan", "siper"). R. Gublia şöyle yazmaktadır: "**Apıra** ('siper', 'engel'), **-p-** ('ön') kökünden gelir; **-r** ise ettirgenlik ekidir: **apırakra** ('örtmek, kapamak')" [556, 74]. **Apıra** kökünden ayrıca şu kelimeler türemiştir: **apıragılara** ("örtmek", kelimenin tam anlamıyla "bir şeyin önüne koymak"), **apıra-kra** ("kendini veya bir başkasını bir şeyle örtmek"), **apar-gıla, apır-gıla** ("paravan", "perde") [550, 207], **apıra-hüa** ("önlük"), **apar-dı, apar-da** ("perde") (karş. Türkçe perde) [551, 48, 49]. Düşünülebilir ki, **apıra, apırak** ("siper", "kalkan", "koruma") kökünden, Abhazca **apra** ("yelken") terimi de türemiştir. N. Y. Marr, bunu Abhazca **apırra** ("uçmak") ile açıklamıştır. Son olarak, Gürcüce **pari** (ve dolayısıyla **sa-pari**– "kalkan") büyük olasılıkla Abhazca **apıra, apırak** ("siper", "koruma", "kalkan") kökünden gelmektedir.*

c) Savaş, Askerî Harekât

Bu bölümde savaş ve askerî harekâtlarla ilgili Abhazca terimler listelenmiştir:

- ***Amç*** *-* *"kuvvet",* ***amçra*** *"iktidar", "askerî güç",* ***amçxara*** *"askerî potansiyel"*
- ***Aybaşra*** *– "savaş", "savaşmak"*
- ***Aybaşyü*** *– "savaşçı,* ***aybaşçüa*** *– "savaşçılar", "ordu"*
- ***Ağa*** *– "düşman",* ***ağaçüa*** *– "düşmanlar",* ***ağara*** *– "düşmanlık etmek"*
- ***Atçagılara*** *– "karşı koyma", "direniş"*
- ***Apıjüara*** *– "üstünlük", "avantaj"*
- ***Aşra*** *– "öldürmek",* ***aşıga*** *– "öldürme aracı"*
- ***Aşakatüara*** *– "kan dökme"*
- ***Ajülara, ajülara*** *– "taarruz", "hücum", "saldırı" [548, 71]*
- ***Ajützara*** *– "birini kışkırtmak", "üzerine saldırtmak" [548, 73]*
- ***Axısra*** *– "ateş etme", "ateş etmek",* ***aiştçaxısra*** *– "çatışma"*
- ***Axura*** *– "yara", "yaralanma", "yaralamak"*
- ***Axurbğits*** *– "yara otu" (kelimenin tam anlamıyla "yara yaprağı", "damar otu")*
- ***Ampıtzaxalara*** *– "fethetmek", "ele geçirmek", "zaptetmek"*
- ***Akuılara*** *– "baskın yapmak", "akın", "saldırı"*
- ***Akuılayü*** *– "saldırgan",* ***akuılaçüa*** *– "saldırganlar"*
- ***Arhüra*** *– "yağma", "yağmalamak",* ***arhüçüa*** *– "yağmacılar"*
- ***Aymtçüara*** *– "tahrip etmek", "yıkım", "yağmalama", "talan"*
- ***Atüla rbgara*** *– "devleti, ülkeyi yıkmak" (bkz. Yukarı)*
- ***Apqara*** *– "dövmek", "öldüresiye dövmek" [548, 155]*
- ***Anibartçüara*** *– "birbirini yok etmek"*
- ***Ataxara*** *– "ölmek", "helak olmak"*
- ***Atarxara*** *– "öldürmek", "imha etmek"*
- ***Apıngıla*** *– "engel", "bariyer",* ***apıngılara*** *– "engel olmak"*
- ***Akuşara*** *– "kuşatmak", "muhasara etmek"*
- ***Amyüakra*** *– "pusu", "pusu kurmak", "yolu kesmek"*
- ***Apxatzara*** *– "kovalamak"*
- ***Axiatzra*** *– "geri çekilmek"*

- ***Atüarçüra*** *– "boşaltmak", "tahliye etmek"*
- ***Akuıxra*** *– "yok etmek", "imha etmek"*
- ***Aquaquara*** *– "ezmek", "tamamen yok etmek"*
- ***Antçüara*** *– "mahvolmak", "yok olma"*
- ***Aymadara*** *– "bağlantı", "irtibat"*
- ***Atzaxara*** *– "yenilmek", "mağlubiyet"*
- ***Abjadzra*** *– "kaybolmak"*
- ***Aytaxara*** *– "beraberlik"*
- ***Axıxiçara*** *– "savunma", "öz savunma"*
- ***Aykuırxara*** *– "kurtarmak"*
- ***Aynaalara*** *– "barışmak"*
- ***Arğığkra*** *– "körüklemek"*
- ***Aynkiara*** *– "çatıştırmak"*
- ***Amakarra, arşüara*** *– "gözdağı vermek", "korkutmak"*
- ***Aguçanızaara*** *– "tedbir", "uyanıklık"*
- ***Amaana*** *– "hile", "tuzak"*
- ***Aaxa*** *– "zarar"*
- ***Aşahaga*** *– "pranga"*
- ***Aşamtlahü*** *– "zincir"*
- ***Atqua*** *– "esir", "tutsak",* ***atquara*** *– "esir almak"*
- ***Ayaayra*** *– "zafer"*
- ***Axakuitra*** *– "özgürlük"*
- ***Ahüaa*** *– "sınır", "uç"*
- ***Ahüaanırçü*** *– "yabancı ülke"*
- ***Ahüaarkra*** *– "sınırlamak"*
- ***Ahüaada*** *– "sınırsız"*
- ***Aysax*** *– "tartışmalı toprak", "tartışmalı sınır"*

D) kahramanlık, korkaklık, ihanet:

- ***Aguımşüa*** *– "cesur", "yiğit", "korkusuz"*
- ***Aguağira*** *– "risk", "göze almak"*
- ***Axatza*** *– "erkek", "mert"*

- ***Axatzara*** *– "yiğitlik"*
- ***Axatza ixatza*** *– "kahramanlar kahramanı"*
- ***Axatzağieyü*** *– "güçlü, kararlı adam"*
- ***Afırxatza*** *– "kahraman", "cesur"*
- ***Axatza ixatza afırxatza*** *– "süper kahraman" (kelimenin tam anlamıyla "kahramanların kahramanı")*
- ***Afırxatzara*** *– "kahramanlık"*
- ***Aşüara*** *– "korkmak"*
- ***Aşüayü, aşürguında*** *– "korkak"*
- ***Arşüara*** *– "korkutmak"*
- ***Aşüarta*** *– "tehlike"*
- ***Atiyü*** *– "hain"*
- ***Atiyra*** *– "ihanet etmek"*
- ***Apsaxra*** *– "ihanet"*
- ***Apsaxyü*** *– "hain"*
- ***Anapxara*** *– "ihbar", "ispiyon"*
- ***Anapxayü*** *– "muhbir"*

e) Deniz ve Donanma Terimleri

Bu bölüm deniz ve denizcilikle ilgili Abhazca terimleri listeler (ayrıntılı bilgi için bkz. [147]):

- ***Amşın*** *– "deniz"*
- ***Aga*** *– "kıyı", "sahil bölgesi"*
- ***Apsamşın*** *– (apsua mşın) "Abhaz (Abazin) denizi" [491; 109; 365, 436]*
- ***Amşınnırçü*** *– "denizin ötesi"*
- ***Abaza*** *– "Karadeniz'in (Abhaz. – V.K.) batı kıyılarında esen ve özellikle Tuna balıkçıları için tehlikeli olan güçlü doğu rüzgârı" [549, 5]*
- ***Amşınuayü*** *– "denizci", "gemici",* ***amşınuaa*** *"denizciler", "gemiciler"*
- ***Amşınnıquara*** *– "denizde seyahat etme"*
- ***Arra*** *– "karşıya geçmek",* ***arırta*** *"geçiş yeri"*
- ***Arga*** *– "deniz/rehber aracı", "üzerinden nehir veya deniz geçilen şey",*

"kayık" (karş. Argonotların gemisi "argo" (bkz. Yukarı))

- ***Aşxua*** *– "kayık", "yelkenli gemi", "yelkenli tekne", "kuşun kayık şeklindeki göğüs kemiği",* ***aşxuap*** *(aşxua kelimesinden türetilmiştir, kelimenin tam anlamıyla "kayık ordusu"; burada aşxua – "kayık", "yelkenli gemi" ve ar – "ordu", "birlik")*
- ***Aşxuap*** *– "askerî deniz birliği" (bkz. Aşxua)*
- ***Anış*** *– "kayık" (karş. Hint-avrupa na-us, yun. Naus, lat. Navis – "gemi", gürc. Nusha, megrelce neshi, nishi, abhaz. Anış – "kayık" [107; 29])*
- ***Amar // kamap*** *– eski Abhaz uzun kayığı (bkz. Yukarı)*
- ***Ağba*** *– "gemi", "tekne"*
- ***Apra*** *– "yelken",* ***aprağba*** *– "yelkenli gemi" (abhaz. Apra – gürc. Apra – "yelken" (bkz. Yukarı))*
- ***Akanca*** *– "büyük kayık", "barkas"*
- ***Aflika*** *– "filika"*
- ***Aşxuar raşüa*** *– "denizcilerin şarkısı"*
- ***Aşxuatüarta*** *– "kayıkların demirlediği yer"*
- ***Ağbatüara*** *– "liman", "koy"*
- ***Abağuaza*** *– "deniz limanı", "liman, koy"*
- ***Ağbğşaxa*** *– "gemi halatı"*
- ***Ağğara*** *– "sığlık"*
- ***Adzığğapa*** *– "sığ su"*
- ***Apırsal*** *– "çapa" (kelimenin tam anlamıyla "yelkenlinin çivisi")*
- ***Akra*** *– "burun", "deniz feneri",* ***alaşarba*** *"ışık", "deniz feneri", "ateş böceği"*
- ***Adzsara*** *– "yüzmek",* ***adzsayü*** *– "yüzücü"*
- ***Adzxılara*** *– "denize açılmak"*
- ***Adzxıtzra*** *– "karaya çıkma"* ***adzxıtzırta*** *– "karaya çıkma yeri"*
- ***Adzaaqurılara*** *– "batmak", "gemi kazası geçirmek"*
- ***Adzaarqurılara*** *– "batırmak"*
- ***Axuaçra*** *– "boğmak, suda boğmak"*
- ***Açükuırpa*** *– "dalgalar"*
- ***Adzıku*** *– "sel basmış alan"*
- ***Adzışşıdaa*** *– "durgun su"*

- ***Amşıneysra*** *– "denizin dalgalanması"*
- ***Adgıılbjaxa*** *– "ada"*
- ***Adzıbjaxa, adzıbja-xala*** *– "körfez"*
- ***Amşınhüa*** *– "yunus"*
- ***Akata*** *– "ağ", "balık ağı"*

5. Hukuk ve Örfî Hukukla İlgili Terimler:

- ***Azin*** *– "hak", "yetki"*
- ***Azindara*** *– "haksızlık"*
- ***Azinxiçara*** *– "insan hakları savunuculuğu"*
- ***Azinbara*** *– "adalet"*
- ***Azineylagara*** *– "suç", "hak ihlali"*
- ***Akuitra*** *– "haklı olmak"*
- ***Aara*** *– "suç", "suçlama"*
- ***Adzba, adzbayü*** *– "soruşturmacı", "yargıç" (kelimenin tam anlamıyla "kaybı (eksikliği) gören (ortaya çıkaran)"). Abhazca* ***adzba, adzbayü*** *kelimelerinden türeyen gürcüce kelimeler: me-dzeba-ri – "iz sürücü", gamo-dzieba – "soruşturma", ga-modzieb-uli – "soruşturmacı", madzieba-ri, madzieb-eli – "arayan"*
- ***A-madzaba, amadzabayü*** *– "soruşturmacı", "sırrı açığa çıkaran" (kelimenin tam anlamıyla "gizli olanı (örtülü olanı) gören (açığa çıkaran)")*
- ***Adz, açüıdz*** *– "kayıp",* ***adzraa*** *– "kaybolmak",* ***adzara*** *– "çalmak", "gizlemek"*
- ***Adzbara*** *– "yargılamak", "karar vermek" (aslen "kaybı bulmak", "kayıp arama")*
- ***Adzbayü*** *– "soruşturmacı", "yargıç" (kelimenin tam anlamıyla "kaybı bulan (arayan) kişi")*
- ***Adzbarta*** *– "mahkeme"*
- ***Adzbatü*** *– "incelemeye tabi olan", "ortaya çıkarılması gereken"*
- ***Adauarta*** *– "yargı yeri" [23, 439] (eski terim, karş. Mısır (habeş) adauauaa – "yargı yeri" [18, 124])*
- ***Aymdara*** *– "arama",* ***aymdarakua*** *– "aramalar"*
- ***Apşaara*** *– "aramak", "bulmak"*

- ***Aguyüara*** *– "şüphe", "kuşku"*
- ***Aşklıpşra*** *– "takip etmek", "gözlem", "gözetleme", "birini gözlemek"*
- ***Aşta*** *– "iz",* ***aştakua*** *– "izler"*
- ***Aştalara*** *– "takip etmek", "kovalamak"*
- ***Aştazaayü*** *– "takipçi", "iz sürücü"*
- ***Aztzaara*** *– "soru", "sormak", "sorgulama"*
- ***Adzbaxu*** *– "haber", "kayıp hakkında bilgi"*
- ***Atçıdzga // atçıtzga*** *– "sebep", "bahane"*
- ***Aarpşra*** *– "ortaya çıkarma", "gösterme", "açığa vurma"*
- ***Aylırgara*** *– "anlamak", "tartışmak", "çözümleme"*
- ***Atçargılara*** *– "yüzleştirme", "karşı karşıya getirme"*
- ***Akupçra*** *– "ifşa etmek", "suçüstü yakalamak"*
- ***Açapçıra*** *– "açığa çıkarmak", "çürütmek"*
- ***Atzıxra*** *– "deşifre etmek", "zorlamak"*
- ***Agurargaga*** *– "kanıt"*
- ***Aşahat*** *– "tanık",* ***aşahatra*** *– "tanıklık"*
- ***Agxa*** *– "hata", "yanlış hesap"*
- ***Aylagara*** *– "ihlal"*
- ***Açügia*** *– "kötü bir şey",* ***açügiara*** *– "kötülük", "suç" [548, 238],* ***açügiaura*** *– "suç işlemek", "suç",* ***açügiahüara*** *– "ihbar etmek", "gammazlık yapmak",* ***açügiahüayü*** *– "ihbarcı", "gammaz", "iftiracı"*
- ***Açüıdz*** *– "kayıp"*
- ***Amadzarax*** *– "çalıntı", "hırsızlık malı"*
- ***Atzartışa*** *– "rüşvet", "haraç"*
- ***Ağiç*** *– "hırsız",* ***ağiçra*** *– "çalmak",* ***arhüra*** *– "soymak"*
- ***Akuılara*** *– "saldırı", "saldırmak"*
- ***Auayüşra*** *– "cinayet", "insan öldürmek"*
- ***Abnalara*** *– "kaçmak", "tüymek"*
- ***Abrag*** *– "abrek" (kafkasya'da kanun kaçağı)*
- ***Axara*** *– "suç",* ***axaratüra*** *– "suçlamak"*
- ***Agubğan*** *– "azarlama", "paylama"*
- ***Avba, avbara*** *– "dolaylı suçlama", "serzeniş", "kabahat"*

- ***Akuıdzbara*** *– "kınamak", "mahkûm etmek"*
- ***Akra*** *– "tutuklamak", "yakalamak", "avlamak"*
- ***Atakra*** *– "tutuklama", "hapis", "kapatmak"*
- ***Agurpsa*** *– "ceza", "intikam", "kısas"*
- ***Aybatira*** *– "birbirine ihanet etmek", "birbirini ele vermek"*
- ***Abaxta*** *– "hapishane", "zindan"*
- ***Axixura*** *– "pişman olmak", "akıl etmek"*
- ***Anajra*** *– "affetmek", "bağışlama"*
- ***Açıryaşara*** *– "aklanmak", "temize çıkmak"*
- ***Aştra, auştra, aujra*** *– "serbest bırakmak", "salıvermek"*

6. Hıristiyan Terminolojisi:

• ***Ançüa*** *– "Tanrı", "Yüce Olan",* ***Ançüayu*** *– "Yüce Tanrı", Başlangıçta* ***Ançüa, ançüakua*** *– "tanrılar",* ***ançüaxuı*** *– "tanrısallık" [550, 188], Abhaz Hıristiyan Tanrısı Ançüa her şeye gücü yetendir ve tüm dünyayı yönetir. Abhazlar güne ve sofraya şu sözlerle başlar: "****Ançüa ulpxa hat, Ançüa xaxiça****" – "Tanrı bize gözlerinin sıcaklığını (merhametini) ver, bizi koru". Abhaz sofrasının ilk kadehi, Tanrı'dan yeryüzündekilerin (halkın, sofradakilerin, ailenin vb.) sağlığı için yapılan bir çağrı niteliğindedir. Yerleşik bir dizi ifade vardır:*

Ançüa ixişarguıtza *– "Tanrı'nın altın ayağı (kutsal ayağının altı)"*

Ançüa idırıp (itüup) *– "Tanrı bilir (haberdardır)"*

Ançüa iumhüan! *– "Tanrı korusun!"*

Ançüa ihüaayt! *– "Tanrı versin!"*

Ançüa işihüara dıqoup (dınxoyt) *– yani o çok iyi yaşıyor, "yağ içinde yüzüyor" deyimiyle karşılaştırılabilir.*

Ançüa dıumırtçuan *– "Tanrı'yı ağlatma, kaderden şikâyet etme" anlamında.*

Ançüa wişazar! *– "Tanrı seni yarattıysa!"*

Ançüa iiçımığu *– "iğrenç, tiksindirici, Tanrı'nın lanetlediği tip"*

Ançüa eyzişeyt *– "onları (kız ve erkek) Tanrı tarafından birbirine uygun yaratılmış"*

Ançüa imazkwa (eykanwa) *– "çok güçlü, cesur insan", "güçte, cesarette, bilgelikte Tanrı ile yarışabilen insan"*

Wara iuhüo Ançüa iuıtsihözar aup *– "Senin dediğini, Tanrı da söylemeli."*

Ançüa iişo Ançüa digoyt *– "Tanrı verdiğini, Tanrı alır."*

Ançüagi Ançüayoup axa uargi uxı uaxua *– "Tanrı da Tanrı'dır, ama sen de gayret et", "Tanrı'ya güven, ama kendin de boş durma" [548, 150].*

A-nçüaxatzayü *– "inanan, dindar insan"*

Ançüaxatzara *– "tanrı'ya inanç"*

A-nçüatüra *– "tanrılaştırmak", "ilahlaştırmak", "putlaştırmak"*

A-nçüaxuı *– "tanrısallık", "tanrı", "koruyucu"*

İhakuitu *– "üzerimizdeki rab"*

Yasa-kiırsa *– "isa mesih"*

Akirsyan *– "hıristiyan"*

Akirsyanra *– "hıristiyanlık"*

Adzaaxra, arkrisyanra *[547, 62] – "vaftiz"*

Kirsa *– "noel"*

Anan (ançüa yan) *– "tanrı'nın annesi" (meryem ana)*

Nanhüa *– "tanrı anası'nın ölüm günü", "ağustos"*

Anıxa *– "ikon", "tasvir", "kutsal nesne"*

Anıps nıxa *– "tanrı anası'nın ikonu (kutsal nesnesi)"*

Atskiatıp, apşatıp *– "kutsal yer"*

Anıxabaa *(Yun. еклес, Megrelce oxame) – "kilise" (kelimenin tam anlamıyla "ikon kalesi", "kutsal nesne kalesi"; burada anıxa – "ikon", "kutsal nesne" ve baa – "kale", "tapınak"). "Kilise" anlamındaki anıxabaa terimi, anıxapaayü kelimesinde korunmuştur (aşağıya bakınız).*

anıxapaayü *(anıxabaayü'den) – "kilise yöneticisi"; "rahip", "kilise görevlisi" (terimin temelinde anıxabaa "kilise" + yb "insan" (bkz. anıxабаа))*

Apşa *– "kutsanmış", "kutsal"*

Apşatıp *– "kutsal yer"*

Apşayüra *– "kutsal yazılar"*

Apşara *– "kutsama", "kutsamak"*

Apşayü (anıxapaayü), apap *– "rahip", "papaz"*

Adikuan *– "diyakon"*

Aber *– "keşiş"*

Amaalik *– "melek", "bebek"*

Aşara *– "yaratmak"*

Aşaçüa *– "yaratıcılar", "melekler"*

Alpxa – *"lütuf", "iyi niyet"*
Açgara – *"oruç tutmak", "perhiz yapmak"*
Açgaxia – *"oruç yemeği"*
Amşap//mşapı – *"paskalya"*
Amşapımza – *"nisan"*
Amşapıüşt – *"düğün çiçeği"*
Anıhüa – *"dua", "bayram"*
Anıhüara – *"dua", "dua etmek", "birinin sağlığı için konuşmak"*
Anıhüapxidz – *"dua", "kutsama"*
Anıhüarta – *"dua yeri", "kilise"*
Akunaga – *"pay", "hak ediş"*
Apsapa – *"merhamet", "iyilik"*
Acşara – *"şükran", "teşekkür etmek"*
Akura – *"yemin", "ant içme"*
Açataxia – *"adak"*
Ançüa raşüa – *"ilahi" [550, 188]*
Ançüa inukura, ançüynıs – *"tanrı'ya yemin etmek"*
Anıkura – *"birinin adına yemin etmek"*
Abzabaa – *"refah"*
Aşiara – *"gözetmek", "geleneği, yasak günü uygulamak"*
Agurgiın – *"taç"*
Agurgiın xatzara – *"taç giyme"*
Ançüaxşa – *"tanrısal"*

7. Mal-Para İlişkileri Terimleri:

Axuaaxutra // axuhaaxutra – *"ticaret yapmak", "ticaret"*
Axuaaxutyü – *"tüccar", "esnaf"*
Arhara – *"kazanmak", "elde etmek"*
Atira, arxuhara – *"satmak"*
Atiyü – "satıcı"
Atitüı – *"mal", "satılacak veya değiştirilecek şey"*
Axu – *"fiyat", "değer"*
Axupsa – "değer", "fiyatlandırma"

Apsa, apsara *– "değer"*

Axuşara *– "değer biçmek"*

Xuıda *– "bedava",* ***xuıda-psada*** *– "karşılıksız", "bedavaya"*

Axaşüala, akiap *– "kâr", "çıkar"*

Apara *– "para"*

Akiaadpara – "kâğıt para"

Apara tçırpı – "bozuk para"

Amaat – "ruble"

Aparatra – "cüzdan"

Apırga *– "küçük banknotlarla para",* ***apırgara*** *– "bozdurmak"*

Apxiadzara *– "saymak",* ***axıpxiadzara*** *– "miktar"*

Amazara (amal) *– "servet", "mülk"*

Amtsxu *– "fazlalık"*

Apsaxra *– "değiştirmek", "ödünç almak"*

Aytnıpsaxlara *– "takas", "değiş tokuş etmek"*

Ayladzara *– "anlaşma", "anlaşmak"*

Aylaxuıra *– "şirket", "kooperatif"*

Alaxuıa *– "ortak", "iş ortağı", "bir topluluğun üyelerinden biri"*

Apxasta *– "zarar", "hasar", "bozuk"*

Axarapsa *– "ceza"*

Akiıra *– "ücret"*

Aşüara *– "ödemek"*

Anıx (axarc), anıxra *– "masraf", "harcamak"*

Aualhüayü *– "alacaklı"*

Aşas *– "rehin"*

Aşüara *– "ödemek", "para vermek"*

Aşüaxtü *– "vergi"*

Aşüatü *– "ödeme"*

Ahaza *– "resim", "harç"*

Axuta *– "parça",* ***axutaa*** *– "pay", "hisse"*

Şamaxamzar donmuş bir kelimedir; Abhaz dilinde nadir bir nesne veya olgudan bahsedilirken kullanılır ve "çok sık değil", "nadiren", "nadir istisnalar dışında" anlamlarını ifade eder. **Örnekler: ari eypş şamaxamzar isımbats** – "bunu gibisini pek görme-

dim" **şamaxamzar ari eypş upıladzom** – "bunu nadiren görürsün" **şamaxamzar, zegi bziyoup** – "nadir istisnalar dışında hepsi iyi" vb.

Kelimenin içinden "мзар" öğesi çıkarılabilir; bu öğe, Abhaz dilinde "eğer değilse" anlamında bilinir. Örneğin: **yaxia-mzar uatçüı** "bugün değilse yarın", **zejü-mzar yüajüa** "on dokuz değilse yirmi" vb.

Dolayısıyla **şamaxamzar**, kelimenin tam anlamıyla "eğer Şamaxa'da değilse", "eğer Şamaxa değilse" demektir. Burada ön ek olan **şamaxa**, Abhaz-Adıge dillerinde herhangi bir şekilde açıklanamamaktadır.

Anlaşıldığı üzere, bu ifade, IX–XVI. yüzyıllar arasında Şirvan Hanlığı'nın başkenti olan kadim Şamaxa şehrinin adıyla bağlantılıdır. Bu devletin en güçlü olduğu dönem VII–lar olarak kabul edilir. Aynı dönem, Abhaz erken feodal devletinin de kuruluş ve yükseliş zamanıdır. Bu dönemde Şirvan'ın başkenti Şamaxa, Kafkasya'nın en önemli şehri, İpek Yolu üzerinde büyük bir ticaret merkezi ve Orta Doğu'daki önemli ticaret ve zanaat merkezlerinden biri haline gelmiştir. Şamaxa ve Şirvan'ın diğer bölgelerinde dokunan havlı halılar, palaslar ve kilimler dünya çapında ün kazanmıştır [560, 662; 561, 114].

Şamaxa'da pek çok devletin tüccarları ticaret yapıyordu ve kelimenin etimolojisine göre, Abhaz tüccarları da bunlar arasındaydı. Abhazlar, antik dönemde ve Orta Çağ'da çeşitli malların yanı sıra dokuma ürünlerini de dünya pazarlarına sunuyorlardı. Abhaz kumaşları sık sık Konstantinopolis, Selanik ve İzmir pazarlarına ihraç ediliyordu [562, 5], aynı zamanda Şirvan'ın başkenti Şamaxa'ya da gönderiliyordu [561, 144]. Bununla birlikte, 1124 yılında Abhaz Kralı IV. David'in Şirvan'ı ele geçirerek buraya kendi valilerini atadığını belirtmek gerekir [61, 573, 574].

Abhaz tüccarları, muhtemelen sık sık ziyaret ettikleri Şamaxa'dan döndüklerinde, gördükleri ve duydukları bu uluslararası ticaret merkezi hakkında coşkuyla anlatılar yapıyorlardı. Bu nedenle, nadir bir nesne veya olgudan bahsedildiğinde, *"bunu eğer Şamaxa'da değilse, hiçbir yerde göremezsin (veya duyamazsın)"* demeye başladılar. Zamanla **Şamaxa mzar** ("eğer Şamaxa'da değilse") ifadesi halk arasında yaygın bir deyim haline geldi. Bu ifade zamanla orijinal anlamını kaybetti ve günümüzde "çok sık değil", "nadiren", "nadir istisnalar dışında" anlamlarında kullanılmaktadır [561, 114, 115].

Bu bağlamda, Udi dil materyali de büyük ilgi çekmektedir. Kafkas Albanyası'nda (Azerbaycan'da) yaşayan Udinler [563, 453], bir şeyin veya birinin kaybolması durumunda "Şamaxa gibi kayboldu" derler. Görünüşe göre, bu ifade, 1222 yılında Tatarlar

ve Moğollar tarafından Şamaxa'nın yıkılmasının veya burada sık sık yaşanan depremlerden birinin sonucunda şehrin harap olmasının dildeki yansımasıdır.

Böylece, Abhaz örneğinde Şamaxa şehrinin gücü ve refahı ile Abhaz-Şirvan ticari ve siyasi ilişkilerinden bahsedilirken, Udi dilinde Şamaxa'nın trajedisinin hatırası korunmuştur. Bu gerçekler, dilin aynı zamanda herhangi bir halkın tarihsel ve kültürel geçmişinin taşıyıcısı ve koruyucusu olarak öneminin çarpıcı bir kanıtıdır.

Elbette, verdiğiniz metni Türkçe dil bilgisi ve akıcılık açısından düzelttim. İşte gözden geçirilmiş hali:

Yukarıda belirtilen kültürel, dini, sosyo-politik, askerî ve diğer terimler, temel olarak **Abhaz Krallığı** döneminde şekillenmiş olup, bir kısmının kökleri eski uygarlıklara kadar uzanır. Genel olarak bu katman, özü itibarıyla **Abhaz-Abaza** kökenlidir ve içinde Gürcüce ile diğer dillerden neredeyse hiç alıntı bulunmaz. Bu durum, bize göre, Abhazların IX-X. yüzyıllarda Gürcü kabilelerinin sınırlarına zaten gelişmiş bir sosyo-politik terminolojiyle girdiklerini ve Abhaz Krallığı döneminde Abhaz terimlerinin Gürcü dillerine sızmasının tesadüf olmadığını göstermektedir.

Özellikle, Abhaz dilinden alıntılanan aşağıdaki örnekler bu durumu kanıtlar niteliktedir:

- ***Gürcüce: da-pqr-oba, day-pqro*** *– "fethetmek", "ele geçirmek": Abhaz fiilinin kökünden* ***pqa – a-pqa-ra*** *– "yenmek", "bozguna uğratmak", "boyun eğdirmek" (bkz. yukarı [19, 98, 100]).*
- ***Ğari-ba, ğari-buli*** *– "fakir", "yoksul": Abhazca* ***ağa*** *– "küçük", "fakir",* ***ağarra*** *"küçülmek", "fakirleşmek",* ***aʒap*** *"fakir",* ***anxayüğar*** *"küçük (fakir) köylü".*
- ***Alagta*** *– "dilenci", "fakir" [498, 59, 90]: Abhazca* ***alaga*** *(aşağıya bkz.).*
- ***Alaga*** *– "alt tabaka", "aşağı", "aşağılanmış", "düşkün":* ***ala*** *– "alt" ön eki ve* ***ga*** *alet ekinden türemiştir.*
- ***Msaxura*** *– "hizmetçi", "görevli": Abhazca* ***axura*** *– "hizmet etmek" (kelimenin tam anlamıyla "yemek hazırlamak", "birine yemek hazırlamak") –* ***axuı*** *– "pay", "yiyecek", "yemek" ve* ***aypa*** *– "hazırlamak";* ***axuıyüı*** *– "hizmetçi", "serf" (kelimenin tam anlamıyla "yemek hazırlayan").*
- ***Tzesi-*** *– "kural", "gelenek": Abhazca* ***atzas*** *– "gelenek", "kural", "tören", "karakter", "huysuzluk" (bkz. Yukarı).*
- ***Tsxe*** *(Gürc.),* ***cixa*** *(Megrelce) – "kale": Abhazca* ***acıx*** *– "kule", "hisar kulesi".*
- ***Abcari*** *(Gürc.) – "zırh": Abhazca* ***abcar*** *– "silah", "teçhizat" (karşılaştırınız Abhazca* ***abtzar*** *– "mızraklar" (****abtzı*** *– "mızrak")).*

• ***Pari, sapari*** *– "kalkan": Abhazca* ***apıra, apırak*** *– "siper", "kalkan".*

• ***Apra*** *(Gürc.) – "yelken": Abhazca* ***apra*** *– "yelken". Marr'a göre, Gürcüce ve Abhazca* ***apra*** *("yelken"), Abhazca* ***apırra*** *("uçmak") kelimesinden türemiştir. Ancak Abhazca* ***apra*** *("yelken"), muhtemelen* ***apıra*** *("siper") kelimesinden gelir (bkz. Yukarı* ***pari, apıra****).*

• ***Nuşa*** *(Gürc.),* ***nışa*** *(Megrelce) – "kayık": Abhazca* ***a-nış*** *– "küçük kayık" (karşılaştırınız Hint-Avrupa naus) [559, 142; 494, 71].*

• ***Madzeyaba-ri, madziyeb-eli*** *(Gürc.) – "arayan",* ***ga-mod-zieb-uli*** *(Gürc.) – "dedektif",* ***ga-madzieba*** *(Gürc.) – "soruşturma",* ***madzebari*** *(Gürc.) – "iz sürücü": Abhazca* ***adzba, adzbayü, amadzaba, amadzabayü*** *– "dedektif" (kelimenin tam anlamıyla "kaybı gören (ortaya çıkaran)", "gizli olanı açığa çıkaran"),* ***adzbara*** *– "soruşturma".*

• ***Ahmada, hamada*** *– "vali" [539, 305, 307]: Abhazca* ***ahmada*** *– "vali", "vekil", "temsilci" (burada* ***ah*** *– "hükümdar", "kral" ve* ***mada*** *– fiil kökü);* ***a-mada-ra*** *– "emanet etmek", "kefil olmak" (karşılaştırınız* ***aymadara*** *– "bağlantı", "karşılıklı ilişki").*

• ***Tamada*** *– "sofrayı yöneten": Abhazca* ***ahmada, hamada*** *"vali (ev sahibinin vekili)", "ev sahibinin görevlendirmesiyle sofrayı yöneten kişi".*

Dikkat çekici bir şekilde, Gürcülerin kendilerine verdikleri **Kartveli** adı da Abhazca **Kartwa (Akırtwa) Gürcü**" kelimesinden türemiştir ve kelimenin tam anlamıyla "**Kartlı insan**" demektir. Abhazca **Kart** "Tiflis" ve **ua/wa** "insan", "halk" (bkz. yukarı). Abhazca **kartwa (a-kırtwa)**, Megrelcede **kortu, kortua**, Gürcücede ise doğal olarak **kartva** olmuş, buradan da **kartv-eli** – "**Gürcüler**" (kelimenin tam anlamıyla "**Kartlılar**", "**Kartua'ya ait olanlar**") anlamını kazanmıştır.

Gürcü dillerinde pek çok başka Abhazca kökenli kelime de bulunmaktadır. Birçoğu özel literatürde zaten belirtilmiştir (bkz. [494, 71–115]). Ancak bu konunun yeterince incelendiği söylenemez.

Orta Çağ Abhaz çokuluslu devletinde Abhazların ve Abhaz dilinin rolü hakkında önemli dilsel kanıtlar, eski Gürcü kaynaklarında da yer almaktadır. Özellikle burada **açala, apsar, laşa** gibi bilinen Abhazca kelimeler de kaydedilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi, 975 yılında Abhaz tahtına, kardeşi Demetre (Abhaz Kralı) tarafından kör edilen **Theodosius (Abhazca Tataş)** oturtulmuştur. Theodosius, kaynaklarda "**Çala-kral**" lakabıyla geçer. Aynı zamanda kendisine "**Kör Theodosius**" ve "**Karanlık Theodosius**" da denir [515, 138; 140]. Gürcüce bir ifade olan "**Çala-**

kral" bazı yazarlar tarafından "**saman kral**" olarak da çevrilmiştir [515, 137]. Ancak samanın sakat veya engelli bir hükümdarla nasıl bir bağlantısı olduğu anlaşılamamaktadır. Muhtemelen bu nedenle Prof. M. Lordkipanidze, "**çala**" kelimesini "**değersiz**" olarak çevirmiş, fakat Gürcü dilinde böyle bir kelime bulunmamaktadır [497, 77].

Bize göre, Gürcüce "**Çala-mepe**", Abhazca "**Apsha-çala**" ("**Çala-çar**") ifadesinin kısmi bir çevirisidir ve Abhazcada kelimenin tam anlamıyla "**sakat çar**" veya "**engelli çar**" anlamına gelir. Burada "**apsha**" "**çar/kral**" ve "**çala**" "**hastalıklı**", "**dövülmüş**", "**sakat**", "**zayıf (cılız)**" demektir. (Karşılaştırın: "**açala**" "zayıf" - "**apsıla**" "besili"). "**Açala**" kelimesi, tam anlamıyla "**ağrı içeren**", "**hastalıklı**" anlamına gelir ve "**aç**" kökünden türemiştir; "**aç**" "**ağrı**", "**şişlik**", "**hastalık**" demektir. Buradan ayrıca "**açımazara**" "**hastalık**" kelimesi türemiştir ki bu da kelimenin tam anlamıyla "**aç'a (ağrı, şişlik) sahip olmak**" demektir; burada "**amazaar**" "**sahip olmak**" anlamına gelir [151].

Abhaz Orta Çağ devleti hakkında doğru bir anlayış geliştirmek için, eski bir kaynakta geçen iki Abhazca anahtar kelimenin önemi yadsınamaz: "**apsar**" (Abhazların eski kendi adı, dolayısıyla başkentlerinin adı "**Apsar**", bkz. yukarı) ve "**laşa**" "**aydınlık, ışık**". Söz konusu eser, Orta Çağ'da yazılmış *"Taç giyenlerin tarihi ve övgüsü"* adlı çalışmadır. Yazar, Abhaz tahtının varisi Giorgi Laşa'nın doğumu nedeniyle düzenlenen askerî seferin organizasyonundan bahsederken şöyle yazar: *"Laşa'nın mutluluğu için toplandılar ki bu Apsar dilinde 'Evrenin Aydınlatıcısı' olarak çevrilir"* [565, 434]. Z.V. Açba (Ançabadze)'nin haklı olarak belirttiği gibi, vakanüvisin *"Apsar dili"* ile kastettiği şüphesiz Abhaz (Apsua) dilidir [18, 190]. Z.V. Açba (Ançabadze) ayrıca şunu da belirtir: "*'Laşa' kelimesi gerçekten Abhazcadır. Abhazcada 'ışık', 'aydınlık' anlamına gelir*" [19, 214]. M. Janashvili, S.N. Janashia, Ş.D. Inal-ipa, G.A. Amiçba gibi diğer tanınmış bilim insanları da bu duruma açıkça işaret etmişlerdir (ayrıca bkz. yukarı).

Özellikle Ş.D. Inal-ipa şöyle yazar: "*Önümüzde hem Abhaz dil aidiyetinin hem de Laşa adının Abhaz etimolojisinin tam bir uyumu var ki bu, sadece Apsar dilinden çevrilebilir ki bu, esas Abhazların (apsua) tek toplumsal ulusal öz adıdır. Ve sadece bu dilde 'ışık' olarak anlaşılabilir, çünkü gerçekten sadece Abhazcada 'laşa' ışık, parıltı, göz kamaştırıcı, aydınlatma anlamına gelir (karş. atasözü: atzara – laşaroup, atzaradrara – laştsaryoup, yani 'eğitim aydınlıktır, eğitimsizlik karanlıktır')"* [365, 527]. Bazen küçük hacimli bir tarihsel kaynaktaki bilgi, bir terim, leksikal ifade vb. çok fazla bilgi taşıyabilir. Bu nedenle, Vahtang'ın müstensih ve editörlerinden (bkz. yukarı) mucizevi şekilde kurtulan vakanüvisin sözlerinin XX. yüzyılda düzeltmeye tabi tutulması tesadüf değildir. Örneğin, Prof. V.S. Kekelidze'nin "**Taç Giyenlerin Tarihi ve Övgüsü**" eseri-

nin yayınında (Gürcü orijinal 1941, Rusça çeviri 1945) artık "**Laşa**" kelimesinin hangi dilde "**aydınlatıcı**", "**ışık**" anlamına geldiği belirtilmemiştir [19, 214; 365, 528, 529]. *"Taç Giyenlerin Tarihi ve Övgüsü"* yazarının yukarıdaki ifadesinin önemi hakkında Z.V. Açba (Ançabadze) şöyle yazar: "*Böylece, yazarı anlattığı olayların çağdaşı olan 'Taç Giyenlerin Tarihi ve Övgüsü' adlı tarihi eser, gördüğümüz gibi, Abhazya tarihi hakkında önemli bilgiler ve özellikle o dönem Abhazlarının etnik durumu sorusuna ilişkin çok değerli kanıtlar içermektedir. Bu kaynak, Abhazların tarihsel geçmişini araştıran herkes tarafından kullanılmalı ve ne yazık ki, Orta Çağ Abhazlarının etnik aidiyeti hakkında tarih yazımında yerleşmiş görüşleri kökten değiştirmek isteyen bazı yazarların yaptığı gibi tamamen göz ardı edilmemelidir"* [19, 216]. Genel olarak, yukarıda verilen veriler, Abhazların Orta Çağ'da oldukça gelişmiş bir devlet aygıtına sahip olduklarını ve kontrol ettikleri topraklarda etnik hegemonyalarını kimseyle paylaşmadıklarını yeterince açık bir şekilde göstermektedir.

§ 3. Gürcü ve Megrel Antroponimisinde Abhaz-Abaza Soy ve Aile Adları

Bilindiği gibi, onomastik materyaller, özellikle antroponimi, dil tarihi araştırmacıları, belirli bir etnosun geçmişi ve komşu ülkelerle kültürel ve politik bağları gibi konularda oldukça önemlidir.

Abhaz-Abaza kişi, soy ve aile adları birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve çekmeye devam etmektedir. Akademisyenler N.Y. Marr ve S.N. Janashia'nın yanı sıra Abhaz bilim insanları D.İ. Guliya, S.P. Basaria, H.S. Bğajüba, G.A. Amiçba, V.M. Bganba, D.M. Dasania gibi isimlerin eserleri büyük ilgi görmektedir.

Son yıllarda hem Abhaz (Ş.D. Inal-ipa [74], A.E. Kupraa [76]) hem de Abaza antroponimisi (S.H. Ionova [425]) üzerine bir dizi monografik çalışma ortaya çıkmıştır. Tanınmış bilim insanı J.N. Kokov'un çabalarıyla Adıge etnik, kişi ve aile adları da toplanmış ve incelenmiştir [204]. Tüm bunlar oldukça önemlidir. J.N. Kokov'un haklı olarak belirttiği gibi, *"bir dilde antroponimi çalışmalarının durumu, önemli ölçüde, onunla tarihsel temas halinde olan (akraba veya akraba olmayan) başka bir dilde bu bilimin başarısına bağlıdır"* [204, 8]. Erken Orta Çağ Abhaz-Gürcü ilişkileri ve genel olarak Abhaz Krallığı dönemi (VIII-XIII. yüzyıllar) ile ilgili sorunlar bağlamında, Gürcü ve Megrel antroponimisi materyallerini bilmek de önemlidir.

Gürcistan'da Gürcü antroponimisi çalışmalarında da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Abhaz-Adıge ve Gürcü antroponimisinin karşılaştırmalı çalışmasının sonuçları, şüphesiz, Abhaz-Gürcü ilişkilerinin doğasının ve ayrıca Abhaz Krallığı döneminde mo-

dern Gürcistan topraklarında Abhaz etnik unsurunun varlığının ve rolünün sınırlarının göstergelerinden biri olabilir. Bu konuya ilk olarak akademisyen S.N. Janashia dikkat çekmiştir [505, 476-481], daha sonra Z.V. Açba (Ançabadze) ve diğer araştırmacılar tarafından ele alınmıştır.

Özellikle, S.N. Janashia, yazılı kaynakları inceleyerek, X. yüzyıldan itibaren Abhazlar tarafından Doğu Gürcistan'a yapılan feodal göçün ("kolonizasyon") varlığını doğrulamaktadır. S.N. Janashia'ya göre, Doğu Gürcistan'a *"sadece senyörler değil, aynı zamanda onların vassalları, arrière-vassalları, serfleri ve hizmetkârları da geliyordu"* [451, 481].

1. Gürcü Antroponimisinde Abhaz Soyadları

Abhazlar, geleneksel soyadlarına sahip olmalarıyla karakterize edilen halklardandır. Bu adlar çoğunlukla seçkin kişilerin torunlarına ve toplumda yüksek konuma sahip insanlara verilmiştir.

Ş.D. Inal-ipa'nın belirttiği gibi, ayrıcalıklı soyların ortaya çıkışı Abhazlarda oldukça eski zamanlara dayanır. Abhaz-Abaza toplulukları arasında en eski ayrıcalıklı sınıflar **Aç** ve **Çaça** prens aileleri olarak kabul edilir. Bunlardan **Çaça**'nın, geleneklerde ve bazı yazarların çalışmalarında **Aç** soyundan bir kol olduğu belirtilir [365, 547; 19, 195].

Tarihi Abhazya'nın batı kesiminde **Aç** ve **Çaça** ad biçimleri **Aş** ve **Şaş** veya **Aşe** ve **Şaşe** olarak kullanılmıştır [35, 10]. XIX. yüzyıldan anonim bir yazarın aktardığına göre, **Aç (Aç-ba)** adının kökü Eski Abhazcada aynı zamanda "**prens**" anlamına geliyordu; buradan **Çaça (Ç-aç, Aç-i-aç** – kelimenin tam anlamıyla "**prensler prensi**") soyadı türemiştir [19, 195].

Aç veya **Aş** ayrıcalıklı toplumuyla, geçmişte güçlü bir prens ailesi olan **Lau // Lou**'nun kökeni de ilişkilendirilir [73, 73]. Bize göre tüm bunlar, bir zamanlar kalabalık olan **Aç** veya **Aş** soyunun önemine ve antikliğine işaret eder. Ayrıca **Aç // Aş** soyunun (kabilesinin), Abhaz Krallığı'nın kuruluşundan çok önce **Aç // Aş, Çaça // Şaş, Lau** gibi ayrı topluluklara bölündüğü anlaşılmaktadır.

Örneğin, **Şaş (Çaça)** topluluğunun adı, **Şaş-il** biçiminde (karş. **apsa → aps-il, dr-il, anç-il** vb.) Urartu kaynaklarında kraliyet şehri – **Şaş-il** veya **Şaşil-uni** ve **Şaşeti** ülkesinin adı olarak geçmektedir (bkz. yukarı Bölüm VI). Abhazya'da ayrıca **Şaşil-kıt** köyü (Gürcüce **Şaşil-eti,** kelimenin tam anlamıyla "**Şaşil'in köyü**"), Sadzlar arasında **Saşe// Şaşe** topluluğu ve **Şaşe//Şaçe** köyü (şimdi Soçi şehri) ile **Şaşe** prens ailesi bilinmektedir [73, 72, 122].

Prens **Lou** ailesine gelince (çoğul **Lauadzı** veya **Ladz//Lıdz** [73, 95, 143]), daha önce de belirtildiği gibi **Laz** yani **Ladz Krallığı**'nın kurucuları olmuşlardır (bkz. yukarı Bölüm VI). **Aç** soyundan **Lau//Lou**'larla, bazı araştırmacılar Abhaz krallarının **Leonid** hanedanının başlangıcını da ilişkilendirir [18, 207, 208; 508, 106].

Aynı zamanda M.S. ilk yüzyıllardan itibaren yazılı kaynaklar, eski Abhaz-Abaza topluluklarının krallarının çeşitli adlarını kaydetmiştir [7, 152]. Bunlardan bazıları da soy veya etnik adlarla bağlantılıdır. Örneğin **Opsit** adı (Kolhis'teki **Apsırt** ile karşılaştırın. Apsilya ve Laz krallarının (VI. yüzyıl) adı olarak bilinir), Abhazların kendi kendilerine verdikleri **apsua** adından türemiş olabilir.

Aynı şekilde **Guba, Gubaa** soyadından (karşılaştırın: Gürcüce **Guba-dze** soyadı [12, 57]), Abhaz-Sadz çoğul eki **dz "ʒ"** ile türetilmiş aile adları: Abhazca **Gubaz**, Sadzca **Gubzı, Gubza**, Ş.D. Inal-ipa ve G.V. Tsulaya'nın belirttiği gibi [365, 522, 523; 513, 122], Lazika'nın kraliyet ailesi **Gubaz I, Gubaz II** (V-VI. yüzyıllar) ile akrabadır.

Sonuncusunun küçük kardeşinin kişi adı **Tsata** idi. Görünüşe göre **Tsata** adından Abhazca **Tsataa**, Megrelce **Tsatava**, Gürcüce **Tsatiashvili** soyadları türemiştir.

Abhaz Krallığı'nın güçlenmesi ve X. yüzyıldan itibaren Transkafkasya'nın içlerine doğru ilerlemesiyle birlikte, eski Gürcü edebiyatında Abhaz soylularının soyadları ortaya çıkmaya başlar. Daha X. yüzyılın 70'li yıllarında, ünlü siyasi figür, Abhaz kralının Kartli'deki temsilcisi **Ioane Marush-is-dze**'nin soyadı kaydedilmiştir. Burada, Abhaz prens ailesi **Mar(ı)ş-an - Marış, Marşı**'nın [74, 153] kökünü tanımak zor değildir. Sonuncusu **Marçı, Marçan, Marçil** (karş. **aps-il, şaş-il** vb.), Gürcüce **Merçule**; **Barçı, Barçan, Bırçil**, Gürcüce **Burçuladze**; Sadzca **Mardzı, Bardzı, Bardzba**; Ubıhça **Barzek, Berzek** "**Berzekov**" gibi fonetik varyantlarda da karşımıza çıkar.

Orijinal biçim Abhaz-Sadz **Mar-dzı (Bar-dzı)** olarak kabul edilmelidir. Burada **Mar** kökü ve eski Abhaz-Sadz çoğul eki **dz (ʒ → çı → şı)** ayırt edilir. Antroponimik kök **Mar**'ın kendisi muhtemelen etnonimik kökene sahiptir.

Bu bağlamda, Hekataios ve Herodot tarafından bahsedilen **Mar** kabilesi ilgi çekicidir. Herodot'a göre Marlar ve Kolhlar, Pers ordusunun Yunanistan'a karşı seferine birlikte katılmışlardır (bkz. Bölüm VII). Plinius (M.S. I. yüzyıl) ise Kuzey Karadeniz bölgesinde **Mard** kabilesinden bahseder.

Yukarıda bahsedilen **Marış//Marıç** biçimlerinden, prens ailesi **Marşan//Marçan**'ın varyantları türemiştir; bu da bize göre **Marış-han** unvanına dayanır; burada **han** Türkçe "**hükümdar**", "**prens**" anlamına gelir (karşılaştırın: **Bardzı - Bırdzahan** "güçlü, kendine yeten kişi").

Bilindiği gibi geçmişte **Marşan** adı, dağlık Abhazya'da iki anlamda kullanılıyordu: hem soyadı olarak, hem de "**hükümdar**", "**prens**" anlamında. Akademisyen S.N. Janashia tarafından kaydedilen **Marşan-ha** (kelimenin tam anlamıyla "**Marşan-prens**") [507, 135] ve **Marşan-kul** ("**kutsal prens**" veya "**kutsal Marşan**") [204, 181, 224; 39, 42] biçimleri de buna işaret eder.

Benzer şekilde Abhaz soylu ailesi **Maan**'ın da **Maahan**'dan veya Megrelce **Margan (Margania), Maa-r-han**'dan (burada *r* eklenmiş olabilir veya 3. çoğul şahıs eki olabilir) türediği düşünülmektedir. Aynı şekilde soylu aile **Ozgan**'ın [74, 167] da **Ozhan**'dan (kelimenin tam anlamıyla "**Ozların Hanı**" veya "**Oz (soyundan) Han**") türediği sanılmaktadır.

Bize göre Türkçe **han** ("**hükümdar**", "**prens**") kelimesi Abhazya'da en geç VI-VII. yüzyıllarda kullanıma girmiştir (bkz. aşağıda). Megrel yöneticileri **Dadiani**'ler kendilerini Abhaz hanlarının torunları olarak görüyorlardı; bu, Rus elçisi F. Yelçin'in 1639-1640 yıllarında Dadiani topraklarında bulunuşuna dair Rus Çarı'na sunduğu raporda da belgelenmiştir.

Özellikle burada Levan Dadiani'nin unvanı, onların (Dadiani'lerin - V.K.) dilinde "**Hantipa Leont**" [61, 243] olarak geçer; bu, Abhazca **Handipa**'nın (**Han-d(u)-ipa** – kelimenin tam anlamıyla "**büyük hanın oğlu**") bozulmuş bir biçimidir; karşılaştırın: **Han-ipa** unvanı ve soyadı ("**hanın oğlu**", "**hükümdar**", "**prens**") (**Hanipa** soyadı Abhaz folklorunda sıkça geçer).

Bir dizi bilim insanı, **Dadiani** ailesini ve ayrıca **Vardanis-dze** soyunu **Marushian**'ların, yani **Marşan**'ların kökenine dayandırır [506, 108-109; 74, 153-154] (**Dad, Dada...** adı hakkında bkz. aşağıda); bu, bize göre örneğin **mar (Mar-şan), bar (Barşan, Bar-dzı, Bar-dzek), var (Yüar-dan), uar (Uar-dan, Yüar-dan)** köklerinin fonetik yakınlığıyla doğrulanmaktadır.

Vardan adıyla bağlantılı olarak, Strabon (M.S. I. yüzyıl) tarafından bahsedilen [299, 245] ve Batlamyus (II. yüzyıl) tarafından **Vardana** biçiminde [304, 244] aktarılan Kuban Nehri'nin eski adlarından biri **Vardan** da oldukça ilgi çekicidir. Sonuncusu, Abhazca **Vardana-a (Yüardanaa)** "**Vardanov**" ile neredeyse aynıdır.

Prof. Ş.D. Inal-ipa, **Vardan** soyadını ayrıca Ubıhya'daki **Vardana (Yüardana)** topluluğu, yerleşim yeri ve nehriyle (Plinius (M.S. I. yüzyıl) aynı bölgede, Axeylerin yanında Mard kabilesini (Plinius NH, VI, 16) yerleştirir). Adler yakınındaki **Vardan** köyü ve ailesiyle, Bzıb Abhazya'sındaki **Vardanıhu** köyüyle, Eşera köyündeki **Vardanıha** yerleşim yeri, aile ve tapınağıyla, Dal'deki **Vardan - Vardan** köyüyle, Abhaz kozmo-

nimi "**Vardaniev yıldızı**" (**Yüardanaa riatçüa**) ile ilişkilendirir.

Vard, Uard kabilesinin adına Adıge efsanelerinde, şarkılarda ve ifadelerde rastlanır. Örneğin: "**vard gibi**". Kuzey Abhazya'da ise efsanelerde epik kahraman **Mard** yer alır.

Bu bağlamda, Sasani'lerin İran sınırındaki kuzey geçitlerinde vasal prenslikler oluşturmaları ilgi çekicidir. İşte tam da buradan, birinin adı ve unvanı bilinmektedir: **Vardan-şah...** [74, 153].

Gürcü kaynaklarında, etnopatronim **Vardan, Vardanis-dze**'den sonra da (1044) Abhaz prens ailesi **Çaça**'nın soyadı, Gürcü biçimiyle **Çaça-s-dze** olarak ortaya çıkar. Sonuncusu, Abhaz ordusunun komutanı **Kuabuleli Otağo Çaçasdze**'nin [199, 80] tam adında yer alır.

Bu adda ilk kısım -**Kuabuleli**- "**Kuabul'lu**" unvanı olarak kullanılmıştır ve modern Kobuleti bölgesinin adı olan Abhazca **Kuapıl**'dan türemiştir. Bu da **Otağo Çaç-ipa**'nın (Gürcüce **Çaça-s-dze**) mülklerine işaret eder.

Aynı ailenin bir temsilcisi artık **Şervaşidze, Abhazca Çaçba** soyadıyla asıl Abhazya'nın yöneticisi (eristav) olur [18, 208; 15, 127]. XII. yüzyılın 80'li yıllarında Abhazya'nın Tshum bölgesinin yöneticisi de **Şervaşidze Otağo (Dotağo)** idi. Kaynaklarda tekrarlanan **Otağo** adı, **Şervaşidze** ailesinin Abhaz yöneticileri **Çaça (Çaça-ba)**, Gürcüce **Çaça-s-dze** ailesiyle bağlantısına işaret ediyor gibi görünmektedir. Bu nedenle, onların iki adla, Abhazca **Çaça, Çaça-ba** ve Gürcüce **Şervaşi-dze** olarak bilinmeleri tesadüf değildir.

Sonuncusunun kökeni hakkında literatürde çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri **Şervaşidze** soyadının Şirvan Prensliği'nin (modern Azerbaycan topraklarında) yönetici hanedanından, yani **Şirvan-Şah** ailesinden geldiğine dair geleneğe dayanmaktadır [18, 208; 564, 64]. Ancak birçok yazar bu geleneğe şüpheyle yaklaşmaktadır. Onlara göre, **Şervaşidze** feodallerinin (prenslerinin) kökenlerini Şirvan-şahlara bağlama girişimi, Orta Çağ toplumunda bazı feodallerin soylarını soylu bir yabancı aileyle ilişkilendirerek toplumsal statülerini yükseltme çabasının tipik bir örneğidir [15, 128].

Bu bağlamda Z.V. Açba (Ançabadze), feodal Gürcistan'da Orbeliani tavadlarının kendilerini Çin soylularından, Tsitsişvili tavadlarının ise kökenlerini İtalya'dan geldiklerini iddia ettiklerini belirtir [21, 191]. Biz, yazarların (N.Y. Marr, N.A. Berdzenishvili vb.) Şervaşidze ailesinin yerel kökenli olduğu yönündeki varsayımını destekleme eğilimindeyiz.

Bizim için özellikle ilgi çekici olan, akademisyen N.A. Berdzenishvili'nin **Şerva-**

şidze soyadını XI. yüzyılın 40'lı yıllarında Abhaz komutan **Otağo Çaças-dze**'nin adıyla ilişkilendirmesidir [19, 193].

Bize göre, bu eski Abhaz prens ailesinin Gürcücedeki adı olan **Şervaşidze, Şirvaş**'ın kökeninde, muhtemelen değiştirilmiş bir Abhaz unvan adı **-Şırpas (Şırpas** veya **Şürpas)-** kelimenin tam anlamıyla "**Aşların önderi**" yatmaktadır; (Abhazca *p* ile Gürcüce *v* arasındaki uyuma bkz., Abhazca **auaps → Gürcüce ovs** "Oset"). Ad, etnonim **aşua//aşüua**'nın (Abhaz-Abaza **Tapanta**'nın ve geçmişte tarihi Batı Abhazya sakinlerinin ki Sadz-jikler dâhil. Bkz. yukarı) kökü olan **aş** veya **aşü** öğesini içerir. Bu etnonimik kök, Abhazca **rpas//rpıs** terimiyle "**önder**", "**yiğit**", "**genç**" (kelimenin tam anlamıyla "**ordunun önünde giden**") birleştirilmiştir.

A-rpas//a-rpıs kelimesiyle bir dizi Abhaz adı da türetilmiştir: **Xıı-rpıs** "**altın yiğit**", **Xatza-rpıs** "**kahraman yiğit**", **Xuajüa-rpıs** (folklor) "**orman gülü yiğidi**" vb.

Abhaz Kralı **David Arap (Davud Arap)** döneminde Tshum bölgesinin yöneticisi (eristav) olarak, daha önce aşların önderi (yöneticisi) olan ve bu nedenle **Şırpas (Şırpas** veya **Şüırpas)** "**aşların önderi**" unvanını taşıyan Abhaz prens (kraliyet) ailesi **Çaça**'dan (Abhazca **Çaça-ba**, Gürcüce **Çaça-s-dze**) bir kişinin atandığını düşünüyoruz.

Bu unvan adı, bize göre, Abhaz yöneticileri **Çaça-ba**'nın ikinci soyadı haline gelen **Şervaşi-dze**'nin Gürcü biçiminin temelini oluşturmuştur: Abhazca **Şırpas → Gürcüce Şerpas-idze → Şervas-idze**.

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhaz unvan isimleri arasında **Marşan**, **Maan, Dadipa, Dadian** (Dadi-han**), Kuapıl**, Gürcüce Kuabul-el, Agur, Gürcüce Gur-iel, [5, 13; 19, 195], Badei Gürcüce Badian, Bedian, Bedieli gibi soyadları da bulunmaktadır. Ayrıca **Agtsıbaa** "**Agtsub** (Agtsup) Kalesi" (Anakopya Kalesi), Gürcüce Agtsepeliden türeyen Georgi Agtsepeli, yani "Agtsuplu Georgi" (Abhaz kralı) da bu gruba dâhildir.

En büyük Abhaz feodalı ve siyasetçisi **Liparit**'in, **Bagvaşi** ailesinin kurucusunun adı büyük ilgi çekmektedir. Araştırmacılar, orijinal kaynaklarda onun soyadının belirtilmediğini not etmektedir [46, 31]. Ancak bize göre, **Liparit**'in soyadı, **Liparit** adının kendisinde bulunmaktadır; bu adın, Abhaz-Abaza **Lou-Barat**'ın Gürcüce aktarımı olduğunu düşünüyoruz, kelimenin tam anlamıyla "**Barat** (Lou soyundan)"; burada **Lou** - Abhaz-Abaza prens ailesi ve **Barat** Abhaz kişi adı, bundan güçlü Abhaz feodal ailesi **Baratoflar**'ın (Gürcüce **Barata-şvili**) adı da türemiştir (bkz. aşağı **Baratashvili, Kaçibasdze**).

Aynı zamanda **Bagvaşi** ailesinin kurucusunun **Liparit** (yani **Lou Barat**) olduğu bilinmektedir [46, 50, 85]. Daha sonra **Bagvaşi** ailesinin temsilcileri, Abhaz kralları III.

Bagrat ve IV. Bagrat'a itaat etmemeye çalışan Abhaz Krallığı'nın büyük ve etkili feodalları haline geldiler.

Bagvaş soyadı, günümüzde Abazalar arasında prens ailesi **Bagvaş** olarak, Abhazlarda ise büyük bir köyün -**Pakvaş (Pakuaş)**- eski Açba prenslerinin mülkünün adı olarak korunmuştur. Abhaz **Bagvaş**'ın, Abhaz-Abaza prens-soylu topluluğu **Bag**'ın soyadından türediği kabul edilmektedir [425, 272-274].

Aynı zamanda bu adın kökeni şu tarihi gerçekle bağlantılı olabilir: **Bagvaşi** ailesinin başlangıçta Yukarı İmereti'yi, yani Argveti'yi yönettiği bilinmektedir. IX. yüzyılın 80'lerinde **Bagvaşi** soyundan **Liparit**, Trialeti'ye göç etti ve burada kendi eristavlığını kurdu, aynı zamanda Trialeti sıradağlarının bir uzantısında yapay bir geçit açarak Kartli'yi Abhaz Krallığı'nın ana topraklarına en kısa yoldan bağladı ve açılan kayanın üzerine **Klde-Kari** kalesini inşa etti; kelimenin tam anlamıyla "**kayadaki kapı**" veya "**kaya kapıları**" [497, 72; 19; 124].

Şaşırtıcı bir şekilde, **Bagvaş-Baguaş**, Abhazca **Baağuaşü** kelimenin tam anlamıyla "**kalenin kapıları**" veya "**kale kapıları**" olarak çevrilir. Burada **Ba(a)** "**kale**" ve **ğuaş,** Abhazca **ğuaşü** "**kapılar**". Aynı zamanda **Bagvaş, Bag-ğvaş** biçiminden, Abhazca **Bag-ğuaşü**, kelimenin tam anlamıyla "**Bagov kapıları**" veya "**Bagların kapıları**" (**Bag + ğvaş** "**kapılar**") olarak da çevrilebilir. Ancak etimolojinin ilk varyantının daha olası olduğu görülmektedir.

Liparit tarafından açılan Abhaz Krallığı'nın batı kısmı ile yeni toprağı Kartli arasındaki en kısa yolun ve geçit üzerine inşa edilen, Gürcüler tarafından **Klde-Kari** "**kaya kapıları**", Abhazlar tarafından ise **Baagvaş** "**kale kapıları**" olarak adlandırılan kalenin büyük pratik öneme sahip olduğu açıktır. Bu, **Liparit**'in prensliğinin tanımı olarak kalenin Gürcüce adı **Klde-Kari** "**kaya kapıları**"nın kullanılmasını açıklamaktadır. Abhaz adı **Baagvaş** "**kale kapıları**" ise **Liparit**'in adına bir sıfat olarak eklenmiştir, buradan **Liparit Kale Kapıları; Liparit'in oğlu Rat Kale Kapıları** vb.

Görünüşe göre, daha önce de belirtildiği gibi, onlar Abhaz prens ailesi **Açba - Lou**'nun bir kolundandı. Buradan, **Bagvaşi** ailesinin kurucusunun Gürcü biçiminin etimolojisi, Abhaz **Lou Barat**'tan, kelimenin tam anlamıyla "**Barat (Lou soyundan)**" gelmektedir. **Liparit** ve oğlu **Rat**'in Kartli eristav **Ivane Abazas-dze**, kelimenin tam anlamıyla "**Abazalar**" ile ittifak kurmaları tesadüf olmayabilir.

Ayrıca, **Liparit**'in oğlu **Rat**'ten **Rat-işvili** soyadıyla yeni bir kolun türediği düşünülmektedir, Abhaz-Megrelce **Ratia** (karşılaştırın: Abhaz kişi adı **Rat** [509, 424], **Rad** [74, 112]). Yukarıda bahsedilen Kartli eristav **Ivane Abazas-dze** adına gelince, keli-

menin tam anlamıyla "**Abazalar**", bu doğrudan Abhaz-Abaza etnosu **Abaza**'nın adıyla bağlantılıdır (karşılaştırın: Ayrıca **Abazin** soyadı **Abaza** [425, 254]).

Gürcü yazılı kaynaklarında, X. yüzyılın ortalarına ait, tanınabilir bir soyadı daha geçmektedir: **Arş-is-dze**. İki kardeş **Ivane** ve **Hahu Arşisdze**, Kaheti'nin iki büyük kalesinin sürgün yöneticileriydi. Özellikle kaynakta şöyle denmektedir: *"(Lotsobani kalesine) **Ivane [Arşisdze]** sahipti, orada güçlendi, efendisine (kendisine) ihanet etti. Shuristsihe'yi inşa ettiler ve içine garnizon yerleştirdiler. O sırada Marana kalesine **Ivane**'nin kardeşi **Hahu Arşisdze** sahipti, (o da) kardeşi gibi kaleyi güçle elinde tutmak istedi. Kral (Giorgi) geldi, orduya savaşmasını emretti. Kaleyi hileyle aldılar ve ele geçirilen **Hahu**'yu krala getirdiler, kral da onu esir olarak Ciketi'ye gönderdi"* [497, 35].

Bahsedilen **Arş-is-dze** soyadının kökü **Arş**, muhtemelen Abhaz soyadı **Arş, Arısh** ve çok sayıda **Arş-ba** "**Arşlar**" veya "**Arışlar**" ailesinden ayrılamaz. Suçlu **Hahu Arşisdze**'nin Ciketi'ye, yani Batı Abhazya'ya (bkz. yukarı) gönderilmesi, bu ailenin Abhaz kökenlerine işaret etmektedir.

Ş.D. Inal-ipa'nın belirttiği gibi, Gürcistan'ın etnik kökenli tanınmış soyadları arasında Abhaz-Abaza dünyasıyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olan şunlar da bulunmaktadır: *Abhazauri, Abzianidze, Abhazava, Abhadze (Aphadze), Abhaidze (Aphaidze), Absava (Apsava), Absandze (Apsandze), Abaza (bkz. yukarı.–V.K.), Abhazi, Abazadze, Abhazişvili, Apsua, Apsua-ipa, Apsilava* [74, 269].

2. Abhaz Soyadı Sonekleri

Abhaz soyadlarının temelini genellikle kişisel, ailevi ve etnik isimler oluşturur. Bunlara soyadı formunu kazandıran, uzun zamandır yerleşmiş bir dizi soyadı sonekidir. Bilindiği gibi, soyadı oluşumu günümüze kadar devam eden uzun bir süreçtir [204, 7]. Bununla birlikte, ana dilde yazılı kaynakların eksikliği, belirli soyadlarının ve soyadı soneklerinin ortaya çıkış zamanını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Bizler ise yalnızca Antik Yunan, Gürcü ve Rus yazılı kaynakları ile Abhaz folklorik verileriyle yetinmek zorundayız. En eski ve bilinen soyadlar, öncelikle ayrıcalıklı sınıflara ait olanlardır.

Abhaz soyadlarının karakteristik soneklerinden biri, Ş.D. Inal-ipa'nın da haklı olarak belirttiği gibi, **"oğul"**, **"çocuk"**, **"torun"** anlamına gelen **-ba, -pa** ekidir [74, 183]. Bunun yanında, **"kız"**, **"genç kadın"** anlamına gelen dişil soyadı soneki **-pha** (kısaltılmış hali **-ha**) da bulunmaktadır [12, 42, 43, 74; 281, 282]. Önemli bir grup ise, sonu **-ua, -aa, -ia** ile biten Abhaz soyadlarıdır. Bazı araştırmacılar bu ekleri yanlışlıkla Megrelce sanmaktadır, ancak örneğin **-ua** ekindeki Abhazca **-ua, -uaa ("insan", "halk")**

veya **-aa'daki** insan sınıfı çoğul eki kolaylıkla fark edilebilir (karş. **auayüı "insan" – au-aa "halk"**). Ünlü Gürcü dilbilimci, akademisyen ve Abhaz-Abaza dilleri uzmanı K.V. Lomtatidze de aynı sonuca varmıştır [510].

-ua formantı eski bir yapı olup öncelikle etnonim oluşturan bir unsurdur: **Aşü-ua "Abaza"**, **Aps-ua "Abhaz"**, **Agır-ua "Megrel"**, **Akırt-ua "Gürcü"** vb. Aynı ek, **Mat-ua, Sab-ua, Çiç-ua, Xux-ua, Çok-ua, Jap-ua** gibi birçok soyadda da görülür. **-ua** formantı, isimlerde kısaltılmış **-u** şeklinde de karşımıza çıkar: **La-u (Lo-u), Psa-u (Pso-u), Aguxa-u (Aguxou)** vb. **-ua** eki, çoğul formda **-uaa ("halk")** olarak da kullanılır: **Mat-ua** çoğulu **Mat-uaa, Sab-ua** çoğulu **Sab-uaa, Çiç-ua** çoğulu **Çiç-uaa** vb. Aynı ek, kısaltılmış **-aa** formunda da görülür: **Agrba, Agr-aa "Agrbalar", Hagba, Hag-aa "Haglar"**...

-ua veya **-uaa** soneki, **-a** ile biten bir kökle birleştiğinde, ortaya çıkan **-aua, -auaa** kompleksi Megrelcede (ve Rusçada) **-ava** olarak aktarılır. Örneğin: **Aguxaa, Aguxa-uaa,** Megrelce **Aguxava; Kakaa, Kaka-uaa** Megrelce **Kakava; Tsanaa, Tsana-uaa, Tsanava** vb. İlginçtir ki, Megreller sözlü iletişimde Megrel soyadlarını telaffuz ederken **-va** ekini düşürürler: örn. **Abhazava - Abhazaa, Mikava - Mika, Gudava - Guda** vb. A.E. Kupraa, **-va** formantını özgün bir Megrel formu olarak kabul etmez; onun görüşüne göre, **-va**, Abhazca **-uaa** sonekinin Gürcüleştirilmiş halidir [76, 89].

Abhaz-Abaza antroponimisinde, çoğul formu veren başka eski formantlar da bulunur: Abazacada **-p, -ar** ve **-raa**; Sadz-Abhazcada ise **-z//-ʒ** (yukarıda defalarca bahsedilmiştir).

Bilindiği gibi, Abhazlarda ve özellikle Megrellerde sonu **-ia (-iya)** ile biten çok sayıda soyadı vardır. Bazıları bunu Megrel soyadı eki olarak görürken, diğerleri Abhaz kökenli olduğunu düşünür.

Gözlemlerimize göre, **-ia** formantı, temelde yabancı kökenli olan ve sonu **-i** ile biten soyadı köklerine Abhazca **-a'nın** eklenmesiyle ortaya çıkan bir soyadı sonekidir. Örneğin: Adıgecede **Guli –** Abhazca **Guli-a**; Adıgece **Bli,** Abhazca **Bli-a,** Megrelce **Buli-a**; Adıgece **Kuarçey,** Abhazca **Kuarçi-a**; **Badiy – Badi-a**; **Bjaney – Bjani-a**; **Dagujey – Daguji-a (Daguzi-a)** vb. Gürcü-Megrel soyadı formundan: **Margani** (Abhazca **Maan**), Abhazca-Megrelce **Margani-a**; **Marşani – Marşani-a**; **Çikvani – Çikuani-a, Çkoni-a** vb. Megrel soyadı eki **-aya** ise, Megrel-Abhaz **-ia'nın -a** ile birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır: **-a + -ia → -aya**. Örn.: **Ketsba – Ketsba-ya, Zuxba – Zuxba-ya, Çaça-ba – Çaça-ba-ya** vb.

Aynı zamanda, yukarıda incelenen soyadı soneklerinin **(-aa, -ava, -aya, -ya (-iya), -**

ua) XVI. yüzyılın sonlarında yazılı kaynaklarda zaten kullanıldığı belirtilmelidir [61, 234–236].

-ba, -ia, -pha (-ha), -aa, -ua, -ia, -z (-dz), -a-r ile biten soyadlarının yanı sıra, Abhaz antroponimisinde başka son eklerle biten birçok soyadı daha vardır. Ş.D. İnal-ipa bunları aşağıdaki son formantlara göre sınıflandırır:

- ***-xu*** *ile bitenler (Akiatıxua, Şaratxua, Hatxua, Tamışxua)*
- ***-qua*** *ile bitenler (Ançoqua, Beramıqua, Daltrıqua, Salmaqua)*
- ***-kua*** *ile bitenler (Artılakua, Adikua, Çakua, Tskua)*
- ***-gua*** *ile bitenler (Aggua, Labigua, Bigua, Gegua, Şmagua)*
- ***-ou*** *ile bitenler (Baalou, Draqou, Lou, Mdou, Şou, Çakuou)*
- ***-an*** *ile bitenler (Guırzan, Ozgan, Maan, Marşan, Yüardan, Dişan, Qardan)*
- ***-pş*** *ile bitenler (Bagapş, Gıruapş, Dzapş, Kapş, Tapş, Trapş, Şapş)*
- ***-mış*** *ile bitenler (Barmış, Ermış, Tahtamış, Hamış)*
- ***-ış*** *ile bitenler (Başış, Ptış, Mçış, Hüatış vb.)*
- ***-r*** *ile bitenler (Lakır, Smır, Çagır; Ampar, Dbar, Çugbar, Acbar, Eskindar, Basar, Bakilar; burada **-r**'nin çokluk ve topluluk bildiren bir ek olduğu düşünülebilir)*
- ***-az*** *ile bitenler (Gubaz, Waz, Cuaz, Çalmaz, Bağuaz, Txuaz)*
- ***-ıl*** *ile bitenler (Tarkiıl, Şaqrıl, Hmayıl)*
- ***-al*** *ile bitenler (Acincal, Çaabal, Banbal, Xuırxumal, Kiasal, Kiırkapal)*
- ***-çü*** *ile bitenler (Layüçü, Hağuçü, Hakuıçü-aa, Pşıçü-ba)*
- ***-ac*** *ile bitenler (Abğac, Amkuac, Guac, Tranc, Tguac)*
- ***-ç*** *ile bitenler (Ağaç, Kçaç, Taskuaç, Qunaç, Geç (Giaç), Kiaç, Reç, Qlıç; muhtemelen bu gruba Aç-ba, Çaç-ba, Şüa-ça, Tsıx-ça, Wana-ça, Pıntsaça, Asabı-ça vb. de dâhildir)*
- ***-dza*** *ile bitenler (Aşdza, Kındza, Amçdza, Agırdza, Kııldza); burada **-dz "ʒ"** genel-çoğul anlam taşır (karşılaştırın: zındza "tüm", "hepsi", "tamamen") ve Adıge dillerinde belirli paralellikleri vardır [74, 183, 184].*

3. Gürcü Antroponimisinde -ba, -ia, -ua Son Ekli Eski Abhaz Soyadları

Daha önce de belirtildiği gibi, erken dönem Gürcü yazılı kaynaklarında (IX–XIII.

yüzyıllar) o dönemin tanınmış Abhaz siyasi ve askeri figürlerinin yalnızca aile isimleri geçmekte olup, günümüzde bilinen Abhaz soyadı ekleri bulunmamaktadır. Ancak bu aile isimleri, Batı Gürcücesindeki "**dze**" (oğul) kelimesiyle birlikte anılmıştır: **Çaça-s-dze, Maruş-is-dze, Varadan-is-dze, Art-is-dze** vb. Gürcü geleneğine göre -metinde Gürcüceye çevrilebilen her şeyin çevrilmesi - Gürcüce "**dze**"nin, Abhazca **-pa** ("oğul") ekine karşılık geldiği düşünülebilir: **Çaç-i-pa → Çaça-s-dze** (karşılaştırın: **Çaç-ba** ile Kartli'deki bir köyün adı **Çaçub-eti** [366, 342]), **Marış-i-pa → Maruş-is-dze, Yüardan-i-pa → Vardan-is-dze** vb.

Akademisyen S.N. Canasia'nın, Abhaz prensleri **Giaç-ba//Geç-ba** (veya **Kiaç-ba**)'nın Abhaz Krallığı döneminde Kartli'ye kolonici olarak geldikleri yönündeki tespiti de bu görüşü desteklemektedir. Burada, Gürcü çevresinde, Abhaz soyadı eki **Giaç-i-pa //Giaç-ba//Geç-ba (-pa, -ba "oğul")** Gürcü eki "**dze**" ("oğul") ile birleştirilerek **Kacipa-dze** ve **Kaçiba-dze** şeklini almıştır [429, 476]. S.N. Canasia şöyle yazmaktadır:

"Sanıyorum ki, aynı dönemde, Batı Gürcistan'ı Doğu Gürcistan'a bağlayan yolun en kuzey noktasında **Açba (Ançabadze)** ailesi yerleşmişti. Bu ailenin kökeni ve sonraki tarihi ('ba' + 'dze'), **Kaçibadze** soyadıyla tam bir paralellik gösterir." **Açba (Ançabadze)** soyadından **Açabeti** yer adı türemiş, buradan da Gürcü feodal aristokrasisinde önemli bir tavad (prens) ailesi olan **Maçabeli** soyadı ortaya çıkmıştır [429, 478].

Z.V. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, bu tür örnekler (**Gonglibaisdze, Aphazi** vb.) çoğaltılabilir. Bunlar, Abhaz Krallığı döneminde ve sonrasında birçok Abhaz kökenli ailenin Gürcü toplumuna entegre olduğunu göstermektedir [19, 156].

Bize göre, Gürcücedeki **Aç-ba → Ançaba-dze // Ançapi-dze** dönüşümündeki "**-n-**" bir eklemedir. Aynı durum, Abhazca **Çaç-ba**'nın Gürcüleşmiş hali **Çançiba-dze** için de geçerlidir (karşılaştırın: Abhazca **haga**, Megrelcede **hanga** "deli"; Abhazca **Egrı Nehri,** Gürcüce **İngur** vb.).

Öte yandan, **Maçabeli** soyadının kökeninin **Açba//Açba (Ançabadze)** ailesiyle bağlantılı olmayabileceği de düşünülebilir. Büyük olasılıkla, **Maçabeli**, Abhaz feodallerinin **Maç (Maça)** aile adından türemiştir (çoğul: **Maçaa, Maçar,** Abhazca **Maçaraa**, soyadı formu **Maçaba → Gürcüce Maçaba-eli**).

Yukarıda adı geçen ve diğer Abhaz ailelerinden, sonradan ünlü hale gelen birçok Gürcü soyadı türemiştir. Örneğin, S.N. Canasia'nın belirttiği gibi, Abhaz feodalı **Barata Kaçibasdze**'nin kişisel adından **Barataşvili** soyadı ortaya çıkmıştır. Bu aile, Orbet-Samşvilde bölgesinin hâkimleri olarak büyük feodal güç kazanmış ve "Saorbeliano" unvanını "Sabarataşvili"ye eklemişlerdir [429, 476; 366, 341]. S.N. Canasia'yı takip

eden Gürcü tarihçi D.V. Gvritişvili, **Barataşvili** prenslerinin atalarının X–XIII. yüzyıllarda Abhazya'dan Kartli'ye geldiklerini ve **Kaçibadze** soyadını taşıdıklarını belirtir. Vahuşti'ye atıfta bulunarak, *"Barataşvili'lerin Tiflis'in güneyinden Lori-Panavari'ye kadar uzanan Gaçian ve Gardaban eristavlıklarını (prensliklerini) yönettiklerini"* ekler [511, 77]. Yazar, **Geçba - Kaçibadze - Barataşvili** soyundan gelen diğer Gürcü aileleri hakkında şu bilgileri verir:

1. ***Gostaşabişvili****: Bu ailenin temsilcileri, XVI. yüzyılın ilk yarısında Alget Vadisi'nde toprakları olan* ***Gostaşab Barataşvili****'den türemiştir.*

2. ***Germanodzişvili****: Ailenin kurucusu,* ***Germanoz Kavtaroviç Barataşvili****'dir. Onun* ***sataavado*** *(feodal mülkü) da XVI. yüzyılın ilk yarısında Alget Vadisi'nde oluşmuştur.*

3. ***Zurabişvili****:* ***Zurab Barataşvili****'nin kurduğu* ***Sazarabişvilo sataavado****'su XVI. yüzyılda Dmanis Vadisi'nde ortaya çıkmıştır.*

4. ***Abaşişvili****: F. Jordania'ya göre bu ailenin soy kütüğü XIV. yüzyıla dayanır.*

5. ***Palavanhrosroşvili****: Barataşvili ailesinden ayrılan bu soyad, XVII. yüzyıldan itibaren kayıtlarda geçmektedir.*

6. ***Kavtarişvili****: İlk kez XVII. yüzyıl belgelerinde anılır.*

7. ***İaralişvili****: Barataşvili'lerden türemiştir. 1721'de 19 köyde serfleri vardı.*

8. ***İotamişvili****:* ***İotam Barataşvili****'nin soyundan gelir. 1536'da İotam'ın Orbeli'den ayrılmasıyla feodal mülkleri kurulmuş ve 80'e yakın köyü kapsamıştır.*

9. ***Kaplanişvili****: Bu ailenin feodal mülkü 1536'da oluşmuştur [511, 77; 512, 207–208].*

Abhaz-Gürcü antroponimik bağlantılarına dair pek çok örnek vardır. Aşağıda sunulan "*Abhaz-Abaza aile ve soyadları sözlüğü"* ile bunlarla ilişkili Gürcü soyadları da bu durumu kanıtlamaktadır.

4. Abhaz-Abaza Aile ve Soyadlarının Gürcü Soyadlarına Dönüştürülmüş Biçimlerinin Sözlüğü

Abaza: Ekzoetnonim, Abhaz-Abaza etnik dünyasının yabancı dillerdeki tanımı. Abazalarda **Abaza** aynı zamanda bir soyaddır [425, 251, 254], muhtemelen Adıgece **Abaza** "Abhaz-Abazalar"dan [204, 118]. **Abaza** etnik adı altında - **Abaza-s-dze**, IX-X. yüzyıllarda Doğu Gürcistan'da güçlü bir Abhaz feodal ailesi oluşmuştur [507, 211-217;

76; 56] (yukarıya bakınız).

Abazasdze: bkz. **Abaza**.

Abakeli, Abakelia: bkz. **Apagiaa, Apakiaa**...

Abat (Şapsığ), Abhazca **Abataa** [74, 289], Abazaca **Abıta** [425, 255]: Asilzade ailesi; **Abat - Bat - Batiaşvili // Patia-şvili** adının temelinden, Abazaca **Abıta**'dan - Gürcüce **Abuti-dze**.

Abaş (Abaş), **Abaşaa (Abaşaa)** [74, 218, 240]: Megrelce **Abaşia**, Gürcüce **Abaşidze, Abaşi-şvili** (bkz. **Giaç, Geç, Giaçba**).

Abaşidze, Abaşia: bkz. **Abaş, Abaşaa**.

Abaşişvili: bkz. **Abaş; Giaç, Geç**, ... **Giaçba // Geçba**.

Abdaa, Abdia, Abıdba [74, 289]: Gürcüce **Abdia-şvili**.

Abdaladze: bkz. **Abdlaa**.

Abdiaşvili: bkz. **Abdia, Abdaa, Abıdba**.

Abdlaa [74, 246]: Gürcüce **Abdala-dze**.

Abesalaşvili: bkz. **Abısal**.

Abras (krş. **Abras-kil**), **Baras** (Abhazca) [74, 289, 297]: Gürcüce **Apras-i-dze**.

Abugu, Abıgu, Abuk, Abuk-ipa, Abugba, Abuhba, Bugba (Abhaz-Abazaca) [74, 92, 221, 223, 225; 425, 256]: Megrelce **Bukia**, Gürcüce **Abukaşvili**.

Abukaşvili, Bukia: bkz. **Abugu, Abıgu**.

Abuladze: bkz. **Aubla, Aublaa**.

Abutidze: bkz. **Abat, Abataa, Abıta**.

Abhazava//Aphazava: Gürcülerin Abhazlara verdiği ad, Gürcistan'da en yaygın soyadlardan biri. İlk kez XVII. yüzyıl başlarındaki Gürcü kaynaklarında tespit edilmiştir [76, 60]. Soyad, Gürcüce **aphazi**, Megrelce **aphaza** "Abhazlar", Abhazca **Aphazaa → Gürcü-Megrel Aphazava // Abhazaa**'dan gelmektedir. Aynı zamanda, **aphazi** soyad temeli Gürcistan'da **Abhazi** prens soyadı olarak da bilinmektedir. Bunun kökeni, XVII. yüzyıl başlarında Kaheti'ye yerleşen Abhazya'nın yönetici prensleri **Çaçba - Şervaşidze**'nin bir koluna dayanmaktadır. **Aphazi** ekzoetnoniminden ayrıca şu Gürcü soyadları türemiştir: **Abhaza-uri, Abhazi-şvili, Abha-dze//Apha-dze** (muhtemelen **Aphaza-dze**'den), **Abhai-dze//Aphai-dze** [74, 269].

Abhadze//Aphadze: bkz. **Abhazava//Aphazava**.

Abhazauri: bkz. **Abhazava//Aphazava**.

Abhaidze//Aphaidze: bkz. **Abhazava//Aphazava**.

Abhazi//Aphazi: bkz. **Abhazava//Aphazava**.

Abhazişvili: bkz. **Abhazava//Aphazava**.

Abşiladze: bkz. **Apsil, Apşil**.

Abısal (Abazaca) [425, 255]: Megrelce (?), Gürcüce **Abesala-şvili**.

Agigaa (Abhazca) [74, 223], [74, 222]: Megrelce **Gigava**, Gürcüce **Gigaşvili**.

Agsabadze: bkz. **Agusa, Agusaba**.

Agusa, Agusaba → Aguasba (Abhazca) [74, 290]: Gürcüce **Agsaba-dze**.

Adeişvili, Ateişvili: bkz. **Atei, Ateiaa, Ateiba**.

Aiba, Eiba: Abazaca çoğul biçimi **Eibraa** - eski bir Abhaz-Abaza topluluğu (Abhazya'da **Ebrnıha** mevkii ve kutsal alanı, kelimenin tam anlamıyla "Eibların kutsal alanı"), Abhaz-Abazaca **Eibraa**'dan Gürcüce **Ebra-eli → Ebrali-dze**.

Aimhaa, Emhaa, çoğul biçimi **Aımhəar**: Abhaz prens ailesi; Abhazca **Aımhəar**'dan - Megrel-Gürcü **Emuhvari**.

Ak, Akaa, Akaba [74, 226, 291]: Yaygın bir Abhaz-Abaza soyadı; Megrelce **Kaba-ia** [366, 377], **Akobia** (?) [74, 260, 291], Gürcüce **Akaba-dze, Kaba-dze**.

Akabadze: bkz. **Ak, Akaa, Akaba**.

Akadalze: bkz. **Kal, Kalaa, Kal-ipa, Akal-ipa**.

Akauba // Akouba, Akaıa, Kaua [425, 262]: Abhaz-Abaza soyadı; **Kaua** soyad temelinden - Megrelce **Kaua-ia** [74, 220] - Gürcüce **Kava-dze**; Abhazca **Akouba** soyadından - Megrelce **Akobi-ia**, Gürcüce **Akobi-dze**.

Akobidze: bkz. **Akauba // Akouba**...

Akobia: bkz. **Ak, Akaa, Akaba; Akouba**.

Alavidze: bkz. **Lau, Lou, Alou**.

Amaan // Maan: Tanınmış Abhaz prens-asilzade ailesinin adı; Megrelce **Margania**, Gürcüce **Ama-ne-li, Amaneli-sdze** (XII. yüzyıl) [199, 89], **Margana-dze, Marganı-dze** (bkz. **Marış** maddesi).

Amaneli: bkz. **Amaan, Marış**.

Amanelisdze: bkz. **Amaan, Marış**.

An, Anua, Anrua (Abhazca) [74, 224, 293]: Gürcüce **Anua-şvili**.

Ananaa: Abhazca aile adı; Megrelce **Nanava**, Gürcüce **Ananeişvili** (karşılaştırın: Gürcistan'da Aragvi Vadisi'ndeki **Anan-ura** kalesi).

Ananeişvili: bkz. **Ananaa**.

Anda: Abhazca aile adı, çoğul - **Anda-r, Andaraa** "Andarlar", **Andar**'dan - Abhaz-

ca **Andar-ba, Andarb-ua** "Andarblar" [74, 260]; Megrelce **Andriba-va**, Gürcüce **Andria-dze**.

Andriadze, Andribava: bkz. **Anda, Andar, Andarbua**.

Antadze, Antia: bkz. **Ant, Anteiaa**.

Ant, Anteiaa, Anteiba (Abhazca): (karşılaştırın: Karadeniz'in kuzeyindeki **Ant** kabilesinin adı); Megrelce **Antia, Antelava** (?), Gürcüce **Anta-dze**.

Anuaşvili: bkz. **An, Anua**.

Açba (Ançabadze), Ançapidze, Ançpadze: bkz. **Aç**.

Apagiaa, Apakiaa, Apagia-ipa: (Abhazca **Apagia//pagia** "gururlu"); eski bir Abhaz prens-asilzade ailesi (Abhazya'da soyu tükenmiştir), Megrelce **Apakia**, Gürcüce **Apaki-dze**; muhtemelen ayrıca Abhazca **Apagia**'dan Gürcüce **Abak-eli** - buradan da Megrelce **Abakel-ia**.

Apakidze, Apakia: bkz. **Apagiaa, Apakiaa**.

Aprasidze: bkz. **Abras**.

Apsa, çoğul **apsaa, apsakua, apsaçüa, apsar**: Abhazların kendi kendilerine verdikleri eski adlar. **Apsa** biçimi Abazalarda da soyad olarak kullanılmaktadır [425, 264]. Abhazca **Apsaa**'dan, Megrelce **Absava//Apsava**, Gürcüce **Apsan-dze//Absan-dze**, burada "p" ek (karşılaştırın: **Çaçba - Çançiba-dze, Açba - Ançaba-dze** vb.). Endoetnonim **ap-sua**'dan Gürcüce **Apsua-ipa**, kelimenin tam anlamıyla "Abhaz'ın oğlu", "Abhazov" [74, 269].

Apsandze//Absandze: bkz. **Apsa**.

Apsil, apşil: Abhazların eski yabancı dillerdeki tanımları (yukarıya bakınız), Abhazca **Apsilaa (Anşilaa)**, Megrelce **Apsilava** [74, 269, 293] (yaklaşık 1600 yılında yazılı olarak tespit edilmiştir [513, 123]; Gürcüce **Abşila-dze, Apşila-şvili**).

Apsua-ipa: bkz. **Apsa**.

Apsilava: bkz. **Apsil**.

Apşiladze: bkz. **Apsil**.

Apşilaşvili, Apsilava: bkz. **Apsil, apşil**.

Ar [74, 293], **Ara** [204, 124], **Arba, Araa** (krş. **Ar-t, Ar-d** Abhaz-Sadz prens soyadı **Art-ba, Ard-ba, Aredba**'nın temeli). Görünüşe göre Abhazca **Arba**'dan Gürcüce **Arbe-li, Orbe-li, Arbi-dze**; Gürcüce **Orbeli** soyadından **Orbel-iani**.

Araşidze, Areşidze: bkz. **Arş, Arış, Arşba**.

Arbeli: bkz. **Ar, Ara, Arba**; bkz. ayrıca **Art, Ard**.

Arbidze: bkz. **Ar, Ara, Arba**, bkz. ayrıca **Art, Ard**.

Arda, Ardaıa, Adıgece **Ardava** [204, 124] (karşılaştırın: Sadzca **Ared - Aredba, Arıd - Arıd-ba** [74, 142]; Abhazca **Ardaıa, Ardaıaa**'dan, Gürcüce **Ardava-dze**).

Ardavadze: bkz. **Arda, Ardaıaa**.

Areşisdze: bkz. **Arş, Arış, Arşba**.

Arihua (Arihəa), Arhua [74, 244] (krş. Gudauta bölgesindeki **Arxua** dağı. [93, 287])); çoğul **Arıxuaa**, Abhazca-Abazaca **Rixua, Rıxua, Rıxva** [74, 320; 425, 362], Megrelce **Rixa-ia, Aruxava**, Gürcüce **Arxva-dze, Arhua-dze**; **Rıhu** biçiminden Gürcüce **Ruha-dze**.

Art (Arт), Ard, Artba, Ardba [74, 208, 218, 294]: Abhaz-Sadz prens ailesi; karşılaştırın: Gürcüce **Orbe-li**, Svanca **Orbe-l-iani** (muhtemelen Abhazca **Artba**'dan Gürcüce **Ort-beli → Orb-eli**, krş. Ayrıca Gürcüce **Artmela-dze, Artbela-dze**'den mi?); Abhazca'da ise zaten Gürcüce **Ortbeli (Orbeli)**'den **Ardbel-aa**, Megrelce **Ardebelava**.

Artbeladze, Artmeladze: bkz. **Art, Ard**.

Aruhadze, Arhuadze: bkz. **Arihua, Arhua**.

Arhvadze: bkz. **Arihua, Arhua**.

Arçavadze, Arçvadze, Arçevadze: bkz. **Arçaa, Arçı**.

Arçava, Arçaya: bkz. **Arçaa, Arçı**.

Arçaa, Arçı, Arçua (krş. **Orç-ua, Orçı-ku-ba**): Abhaz asilzade ailesi; Abhazca **Arçaa**'dan Megrelce **Arça-ya; Arçua**'dan **Arçva-ya**, Gürcüce **Arçva-dze, Arçava-dze, Arçeva-dze**.

Arş, Arış, Arşba [74, 254, 294]: Eski Abhaz-Sadz ailesi; Megrelce **Arşba-ya**, Gürcüce **Areşis-dze** - X. yüzyılda **Arş-is-dze** olarak kaydedilmiştir [497, 35], **Arişis-dze, Areşi-dze, Araşi-dze**, Svanca **Arış-iani** asil aile. Yazılı kaynaklara göre, Kaheti'de Loçobanta (İvane'nin mülkü) ve Marana (Hahua'nın mülkü) kalelerine sahip olan iki kardeş Hahua ve İvane Arşisdze, Kral Giorgi'ye itaatsizlik ettikleri için yakalanıp cezalandırıldı. Kral Hahua Arşisdze'yi Cigetya'ya [497, 35], yani anavatanı Kuzey-Batı Abhazya'ya gönderdi.

Arşisdze: bkz. **Arş, Arış, Arşba**.

Arışiani: bkz. **Arş, Arış, Arşba**.

Asaba, Asabua, Saba, Sabua (Abhazca) [74, 248, 321], Adıgece **Sabai** [204, 287]: Megrelce **Sabua**; Abhazca **Asabua**'dan - Gürcüce **Asabua-şvili, Asaba** formundan - **Asaba-şvili**.

Asabuaşvili, Asabaşvili: bkz. **Asaba, Asabua, Sabua**.

Asanbadze: bkz. **San // Tsan**, ... **Atsanba**.

Asanidze: bkz. **San // Tsan, Tsanaa, Atsan**...

Asıkutar, Asıkutaraa: bkz. **Tskit, Tskuit, ... Sıkutar**.

Atei (Atei), Ateiaa, Atei-ba "Ateyler" (Abhazca) [74, 219, 246, 251]. Megrelce **Antia** (?), Gürcüce **Atei-şvili, Adei-şvili**.

Axa, Axaa, Axba, Ax(a)ba (Abhazca) [74, 295]: Megrelce **Axbaya** [74, 260], Gürcüce **Axaba-dze**.

Aubla, Aublaa: Sadz Abhazya'sının en eski prens ailesi. Abhazca **Aublaa**'dan - Megrelce **Ubilava**, Gürcüce **Abula-dze**.

Ahabadze, Ahbaya: bkz. **Aha, Ahaa, Ahba**.

Ahavadze: bkz. **Hau, Hou, Ahouaa**.

Ahobadze, Ahobaya: bkz. **Ahuaa, Ahuba**.

Ahouaa, Huaa (Xuaa): (Abhazca) [425, 268; 74, 326] - Gürcüce **Ahua-şvili**.

Axuaa (Ahuaa), Axuba (Ahüba) [74, 295]: Megrelce **Axoba-ya**, Gürcüce **Axoba-dze** [74, 269].

Ahuaşvili: bkz. **Axoua, Xuaa**.

Aç: En eski Abhaz prens ailesinin adı. Tarihi Kuzey-Batı Abhazya'da bu isim **Aş** biçiminde karşılık bulmuştur [35, 10]. **Aç** aile adının zamanla "prens" anlamı da kazandığı, dolayısıyla **Çaç (Çaç-ba)** soyadının **Açiaç** "prensler prensi" veya "prenslerin üstündeki prens"ten türediği görüşü vardır [19, 195]. Abhaz kraliyet hanedanı Leonidler'in **Aç, Açba** ailesinden geldiğine dair bir varsayım da mevcuttur [18, 208; 365, 547]. Çoğulda **Aç - Açaa, Aş - Aşaa**, isim formları - **Açba** "Açov", **Aşba** "Aşov" olmuştur. Abhaz prenslerinin **Açba** soyadı Doğu Gürcistan'da **Açab-eti** bölge adında ve Gürcü yazılı kaynaklarında Abhazca **Açba, Ançpa-dze, Ançapi-dze, Ançaba-dze** olarak geçmektedir [429, 478; 199, 137; 366, 320, 341]. Megrelce **Ançba-ya, Ançbe-ia** [366, 393]. Gürcü ve Megrel formlarında "**n**" eklentisi olduğu görülmektedir. Karşılaştırın: Abhazca **Açba**, Megrelce **A(n)çba**, Gürcüce **A(n)çpa-dze, A(n)çaba-dze**; Abhazca **Çaçba**, Gürcüce **Ça(n)çiba-dze** (bu konu için yukarıya bakınız). **Açba** prenslerinden ünlü prens ailesi **Lau, Lou**'nun [74, 148] (bkz. **Lau** maddesi) ve ayrıca **Maçabeli** ailesinin geldiği kabul edilir [19, 156].

Açba: bkz. **Aç**.

Açua [74, 219, 296; 424, 269], **Çua, Çıua, Çuaz**: Abhaz-Sadz asilzade ailesi [74, 331], Megrelce **Çaava** (?), Gürcüce **Açua-dze**.

Açuadze: bkz. **Açua, Çua**.

Baalou [74, 231, 297]: Abhaz-Abaza asilzade ailesi: Megrelce **Balou** [366, 398], Gürcüce **Balava-dze, Balova-dze**.

Babal [74, 222], **Babıl** (Abhazca) [495, 248], Sadz. **Babalya, Bablia, Bablua**; temel form **Babıl** (karşılaştırın: **Tsabal - Tsibil**): Abhaz asilzade ailesi [366, 411], çoğul **Babılaa**'dan, Megrelce **Babıla-va**, Gürcüce **Babıla-şvili**; **Babılua** formundan - Svanca **Bablua-ni**; Sadzaca **Bablia**'dan Gürcüce **Babli-dze**; **Babal** formundan **Babalı-şvili**.

Babalaşvili: bkz. **Babal**.

Babana [74, 225]: Gürcüce **Babanişvili**.

Babanişvili: bkz. **Babana**.

Babilava: bkz. **Babal, Babıl**.

Babillaşvili: bkz. **Babal, Babıl**.

Bablidze: bkz. **Babal, Babıl**.

Babluanı: bkz. **Babal, Babıl**.

Baboko, Babıgu, Babıku (Babıḳu): (Abhazca) [425, 271], Megrelce **Bukia, Babuk-ia**, Gürcüce **Babuka-şvili**.

Babou (Abhazca kişi adı) [74, 94]: Soyad **Babıua, Babıuaa**; Megrelce form **Bobua**, Gürcüce **Bobua-dze**.

Babukaşvili: bkz. **Baboko, Babıgu**.

Babutaşvili: bkz. **Babıt**.

Babutidze: bkz. **Babıt**.

Babutsidze: bkz. **Babıtsa**.

Babıt (Abazaca) [425, 271]: Gürcüce **Babuti-dze, Babuta-şvili**.

Babıtsa (Abazaca, Adıgece) [204, 127]: Gürcüce **Babutsi-dze**.

Bag, Pag, Bag-ba, Bah (Bağ), Bah-ba (Bağ-ba), Bagaa, Bagraa "Baglar//Paglar": Abhaz-Abaza prens-asilzade ailesi [74, 165, 244, 247; 425, 272; bkz. Bölüm VIII, § 5], Adıgece **Baga, Baho** [204, 127, 130], Megrelce **Pagava, Bagba-ya, Bahba-ya (Bağbaia), Bağbava** [76, 40, 41], Gürcüce **Bagi-şvili**.

Bagbaya, Bahbaya, Bahbava: bkz. **Bag, Bagba**.

Bagvaş//Bagaş: Abhaz-Abaza prens ailesi. **Bag** prens ailesiyle (**Bagaa, Bagraa - Bagba**) bağlantılı olduğu düşünülür [425, 272, 273; 37, 89; 501, 30]. Eski Gürcü yazılı kaynaklarına göre **Bagvaşiler** IX-X. yüzyıllarda Abhaz Krallığı'nın büyük feodalleri ve siyasi figürleridir. Daha önce belirtildiği gibi, IX. yüzyılda **Bagvaşiler**den biri – **Liparit-**, Trialeti Sıradağları'nın bir kolunda bir geçit açtı ve mülkünü kısa yoldan Kart-

li'ye bağladı, ayrıca açtığı kayanın üzerine bir kale inşa etti. Bu kale ve geçit Gürcüler tarafından **Klde-Kari** "kayadaki kapı" olarak adlandırıldı. Buradan **Liparit**'in mülkünün Gürcüce adı **Klde-Kar eristavlığı** [497, 72; 19, 124]. Bu bağlamda, **Bagvaş** etimolojisi (Abhazya'daki **Pakvaş** köyüyle karşılaştırınız) Abhazca **Baagvaş (Baaguaşü)**, kelimenin tam anlamıyla "kale kapıları" veya "kalenin kapıları", burada **ba (baa)** "kale" ve **guaş (guaşü)** "kapı" (muhtemelen ayrıca - "Bagların kapıları", yukarıya bakınız) olarak büyük ilgi çekmektedir. Abhazca **Baagvaş (Baaguaşü)**'tan **Liparit**'in tam adı **Liparit Baagvaş** "Liparit Kale Kapıları". **Liparit Baagvaş**'ın oğlunun adından **Liparit**, Gürcüce **Lipariti-s-dze** soyadı [497, 48] ve bu **Liparit**'in oğlunun adı **Ratı Bagvaşi**'den Abhaz-Megrel **Ratıa**, Gürcüce **Ratı-şvili** türetilmiştir.

Bagişvili: bkz. **Bag, Bagba**.

Bagu, Bagua, Baguaa, Bugba, Bıgu (Abhaz-Abazaca) [74, 191, 297]: Gürcüce **Bagu-şvili, Bugu-şvili**.

Baguşvili, Buguşvili: bkz. **Bagu, Bagua, Bıgu**.

Baj (Bajü), Bajaa (Bajüaa) [425, 274], **Baja** (Abhaz-Abazaca) [204, 127]: Gürcüce **Baja-dze, Boja-dze**.

Baz, Baza, (Badza) [425, 274]: Gürcüce **Baza-dze**.

Bazadze: bkz. **Baz, Baza**.

Bala [425, 275], **Blua, Bluaa**: Abhaz-Abaza asilzade ailesi; Adıgece **Baluk (Baloko, Balıqu)** - Megrelce **Bala** [74, 262]; çoğul **Bluaa** formundan - Gürcüce **Blua-şvili**, Abhaz-Adıge **Balıku (Balıqu)**'dan - Gürcüce **Balukva-dze**.

Balavadze // Balovadze: bkz. **Baalou**.

Balukvadze // Bolukvadze: bkz. **Bala**.

Baraka (Baraqa), Barakai (Baraqai): Abaza topluluğu [425, 277, 278], Gürcüce **Baraka-dze**.

Barakadze: bkz. **Baraka, Barakai**.

Barataşvili: bkz. **Giaç, Geç**… **Giaçba // Geçba**... **Kiaç**.

Bardzanidze, Bardzanya: bkz. **Bardzı, Bardzaa**.

Bardzı (Bardzı), Bardzaa, Bırdzı, Abar-dzuaa [74, 219, 224, 299], **Bardz-ba, Bırdz-ba** [74, 225], **Bardzan** (Abhaz-Sadz.): Megrelce **Bardzan-iya**, Gürcüce **Bardzani-dze**, bkz. yukarı **Marış**.

Basil (krş. **Apsili**, Gürcistan'daki **Basil-eti** bölgesi), **Basilba, Basilba-y, Başilba-y**: Abaza topluluklarından biri [42, 10] - Megrelce **Basil-aya**, Gürcüce **Basila-şvili**.

Basilaşvili: bkz. **Basil, Basilba**.

Batiaşvili: bkz. **Abat, Abataa, Abıta**.

Ber [204, 133] (**Ber**, krş. **Ber-dz**): **Ber** - X. yüzyıl Abhaz komutanı [74, 53], çoğul formu - **Beraa**; Megrelce **Beraya, Beri-ya**, Gürcüce **Bera-dze, Beri-dze**.

Beradze, Beridze: bkz. **Ber**.

Beraya, Beriya: bkz. **Ber**.

Birc [167, 21], **Bırc, Bırc**; **Bırc**'dan - **Bırc-ıl, Bırc-il**, (krş. **Apsa**'dan - **Aps-il, Şaş**'tan - **Şaş-il** vb.): Abhaz-Sadz asilzade ailesi [498, 21; 94, 137]; Abhazca **Bırcıl**'dan - Gürcüce **Burcula-dze**.

Bluaşvili: bkz. **Bala**.

Bobuadze, Bobua: bkz. **Babou**.

Buaa [74, 254, 299], Sadz çoğul formu **Buadz**: Megrelce **Buava**, Gürcüce **Buadze**; Sadzca **Buadz**'den - Gürcüce **Buaçi-dze**.

Buava: bkz. **Buaa**.

Buadze: bkz. **Buaa**.

Buaçidze: bkz. **Buaa**.

Buguşvili: bkz. **Bagu, Bagua, Bıgu**.

Burculadze: bkz. **Bircь, Bırc, Bırc, Bırcıl**.

Vardan, Abhazca **Yüardan, Uardan, Ayüardan, Yüardanaa** "Vardanievler", **Yüardanjülar** "Vardan topluluğu": Eski Abhaz-ubıh asilzade-prens ailelerinden biri. Megrelya'da bu ailenin mensupları **Vardan-ia**, Gürcü kaynaklarında **Vardani-s-dze** (XII. yüzyıl), **Vardani-dze, Vardani-şvili** olarak geçer. Vardanlar, Abhaz prens ailesi **Marşan**'ın bir kolu olarak kabul edilir [506, 108, 109; 74, 153-154] (Vardan ailesi hakkında daha fazla bilgi için yukarıdaki **Marış** maddesine bakınız).

Vardan: bkz. **Vardan, Marış**.

Vardanisdze: bkz. **Vardan, Mırış**.

Vardanişvili: bkz. **Vardan, Marış**.

Vahvahişvili: bkz. **Vahoh, Uahoh**.

Vahoh, Uahoh: Abhaz asilzade ailesi [74, 168, 222] (krş. ayrıca Abhaz soyadı **Hohaa, Hohba**). Abhazca **Uahoh//Vahoh**'dan Gürcü prens ailesi **Vahvahi-şvili**.

Gaba, Abazaca **Gabraa, Gabri-ipa** [74, 300]: Megrelce **Gabrava**, Gürcüce **Gabadze**.

Gabadze, Gabrava: bkz. **Gaba, Gabraa**.

Gag [496, 65, 74], **Gagi** [425, 281; 39, 149], **Gagiaa, Gagua** "Gagievler": Abhaz-

Abaza aile adı **Gagi** → **Gagita** → modern **Gagida** - Gal bölgesinde bir nehir ve köy adı [94, 140]; Abhazca **Gag**'dan Abhaz-Megrel **Gagua** [74, 267], **Gagi** formundan - Gürcüce **Gagi-la-dze** (muhtemelen **Gagil**'den; krş. **aps-il, Şaş-il, Anç-il** vb.).

Gagiladze: bkz. **Gag, Gagi**...

Gagoşidze, Gogoşidze: bkz. **Goguş, Guaguş**.

Gagua: bkz. **Gag, Gagi**.

Gardaphadze: Asil bir Gürcü soyadı, Abhazca temelden türemiştir. **Garda-ph**, burada Abhazca son ek **pha** "kız" [12, 42, 43; 74, 281, 282]; **Garda** temeli ise muhtemelen Abhazya'daki yerleşim yerlerinin adlarında korunan eski bir Abhaz aile adıdır: **Gvarda (Guarda), Gvarda ahabla, Gvarda avitsa** [93, 137, 140, 151].

Gvanadze: bkz. **Guana**.

Gergadze: bkz. **Gergya, Gьargaa**.

Germanodzişvili: bkz. **Giaç, Geç**... **Giaçba // Geçba**...

Getsadze: bkz. **Gıts, Gıtsaa**.

Giaç, Geç, Geçaa, Giaçba // Geçba: Fonetik varyantlar: Abhazca-Abazaca **Kiaç, Kiaç, Kiaç** (Abhazya'da **Kiaç-nıha** tapınağı "Kiaçevlerin kutsal yeri"), **Kiaçua, Kiaçaa, Kaçibaya, Keçba** [74, 310]. Sadz yöneticilerinin eski prens ailesi. Çeşitli kaynaklara dayanarak akademisyen S.N. Canasia, Abhazca, Abazaca **Kaçiba**'dan Gürcüce **Kacipa-s-dze, Kaçiba-s-dze**, Megrelce **Kaçiba-ya**'nın (ayrıca Megrelcede **Keç-ya**, Gürcücede ise **Kiaç-eli** - soyadı ve takma ad olarak bilinir) kökenini tespit eder. **Kaçiba** ailesinin mensuplarının Kartli'ye geçişini S.N. Canasia, Doğu Gürcistan'ın Abhaz kolonizasyonu dönemine atfeder. XV. yüzyıl başlarında, özellikle **Barata Kaçiba** veya **Kaçiba-dze**'den, Kartli'de büyük feodallerin soyadı **Barataşvili** ortaya çıkar [429, 476, 480-481]. D.V. Gvritişvili'nin belirttiği gibi, sonrakilerin ailesine şu soyadların taşıyıcıları dâhildir: **Gostaşabişvili, Germanodzişvili, Zurabişvili, Abaşişvili, Palavanhrosroşvili, Kavtarişvili, İaralişvili, İotamişvili, Kaplanişvili** (yukarıya bakınız).

Gigaa (Gigaa), Agigaa (Agigaa) (Abhazca) [74, 22, 223]: Megrelce **Gigava**, Gürcüce **Giga-şvili, Giga-uri**.

Gigauri: bkz. **Gigaa**.

Gigaşvili, Gigava: bkz. **Gigaa, Agigaa**.

Goguadze, Goguşvili: bkz. **Guagu, Guagua**.

Goguş, Guaguş (Gəagəış): Abaz. [425, 283], Adıgece **Goguş** [204, 139], Gürcüce **Gagoşi-dze, Gogoşi-dze**.

Gonglibasdze: Abhazca **Gongliba//Gonglipa**'dan [19, 156].

Gostaşabişvili: bkz. **Giaç, Geç**... **Gaçba//Geçba**.

Gotuadze: bkz. **Kota, Kotua//Kodua**.

Goçava: bkz. **Guç, Guça**...

Guagu (Abazaca), Abhazca **Guagua, Guagua (Gəogəua)**: Megrelce **Gogua**, Gürcüce **Gogu-şvili, Gogua-dze**.

Guana "Gonov": Abazaca [425, 283] (karşılaştırın: Abhazca **Gunaa, Gunba**), Megrelce **Gona-va** (?), Gürcüce **Gvana-dze**.

Gubaa - Abhaz aile adı, Abhazca Kızıl Çayır'ın adında **Gubaadüı**, kelimenin tam anlamıyla "Gubaa'nın çayırı" veya "Gubaaların çayırı (ovası)" olarak sabitlenmiştir. **Gubaa** aile adından, Sadz çoğul formu **Gubdzı**'ye dayanan ve Abhazcada **Gubaz** (karşılaştırın: Laz krallarının aile adı **Gubaz I, Gubaz II**) olan soyad formları **Gubaz, Gubza** türetilmiştir. Abhaz-Abaza aile adı **Gubaa**'dan Gürcü soyad formu **Guba-dze** oluşturulmuştur [12, 57; 513, 122; 514, 54, 55].

Gubadze - bkz. **Gubaa**.

Gubla (karşılaştırın: Ğuıbla, Aubla)// Hubla, Hublaa (karşılaştırın: Ђəıblaa, modern Gubliaa). Abhazca Hublaa (Ğuıblaa)'dan Megrelce Hubula-va, Gürcüce Hubuladze, muhtemelen ayrıca Kubla-şvili.

Guda, Gıda, Gudaa (muhtemelen **Gudza, Gudzaa**'dan) "Gudlar" - Abhaz-Abaza asilzade aile adı, aynı zamanda Abhazya'nın Gal bölgesinde bir köyün adıdır [94, 153]. Megrelce **Gudava**, Gürcüce **Gudava-dze, Guda-dze**.

Gudavadze, Gudadze, Gudava - bkz. **Guda, Gudaa**.

Guli (Adıgece) [204, 142] - Abhazca **Gulia (Gəlia)** [74, 302], Megrelce **Gulia**, Gürcüce **Gulia-şvili**.

Guliaşvili - bkz. **Guli, Gulia**.

Gum [425, 284], Gumaa (Agumaa), Gumba, Abazaca **Gumbaraa "Gumbalar";** Abhazca **Agumaa'dan** Megrelce **Agumava, [74, 262**], **Gumba** formundan **Gürcüce Gumba-dze,** Abazaca **Gumbaraa**'dan **Gumbari-dze.**

Gumbadze - bkz. **Gum, Gumaa, Gumba**.

Gumbaridze - bkz. **Gum, Gumaa, Gumba, Gumbaraa**.

Guç [74, 98], **Guça, Guaça** [204, 142, 143], **Guaçua//Goçua//Guçua**[74, 301], çoğul formu **Guaçaa**. Abhazca **Guaçaa**'dan Megrelce **Goçava**, ayrıca **Goçua//Guçua**; Abhazca **Guçua**'dan - Gürcüce **Guçua-şvili**.

Guçuaşvili - bkz. **Guç, Guça, Guaça//Goçua**.

Gıts, Gıtsaa, Gıtsba [74, 301] - Megrelce **Gıtsba-ya** [74, 266], Gürcüce **Getsa-**

dze (?).

Giargia [425, 288], **Giargaa** - Megrelce **Gergi-ya, Gerga-va**, Gürcüce **Gerga-dze, Gergi-dze**.

Dad, Dada, Dad-ipa - Abhaz-Adıge kişi adı ve Abhaz aile adı [74, 99, 225; 204, 143]. Tarihi Abhaz prens ailesi (krş. Dadaş [74, 27]). Gudauta bölgesindeki büyük bir köyün adında korunur Dadrıpş//Dıdrıɲş, kelimenin tam anlamıyla *"Dadların (Dıdların) ucu"*. Buradan köyün ünlü kutsal alanının adı Dadrıpş nıha//Dıdrıpş-nıha "Dadrıpş (Dıdrıpş) kutsal yeri". Aynı zamanda Abhazlarda dad saygı ifade eden bir kelimedir. Abhazlar bu kelimeyi veya çoğul formu - dadraa'yı halk toplantılarında yaşlılara hitap etmek için kullanırlar [74, 197] ve dadah adı geçmişte aile reisini ayırt etmek için kullanılırdı. Görünüşe göre Abhazca dad'dan, Megrelya'nın Abhaz yöneticilerinin unvan adı -Dadian (kısaltılmış Adian), Megrelce Dadiani türemiştir (bu konu için yukarıya bakınız). Dadiani'nin bir soyad değil, bir unvan olduğu bir dizi araştırmacı (Vahuşti Bagrationi, M. Brosse, Z. Açba (Ançabadze) [19, 195] vb.) tarafından belirtilmiştir. Bunun kanıtı, Vahuşti'de sıklıkla karşılaşılan şu ifadelerdir: *"Dadian olarak kardeşi Mamiya oturdu"* [4, 237]; *"onu dadian yaptı"* [4, 238]; "Liparit'i dadian olarak atadı" [4, 238] vb. Vahuşti, dadiani unvanının, Dad nehrinin yukarısındaki Dad yerleşiminin ve kalesinin adından geldiğini düşünüyordu (buradan Dad-iani", kelimenin tam anlamıyla "Dadlı"-V.K.). Dad kalesi, M. Brosse'nin görüşüne göre, modern Abhazya'nın Gal bölgesinde yer alıyordu. M. Brosse şöyle yazıyor: *"Her zaman, Dadiani prenslerinin unvanının tam olarak bu Dad ile bağlantılı olduğu görüşünü paylaştım"* [74, 197]. Böylece, Dadiani ad formunda, Abhaz aile adı ve yer adı Dad ve Svan son eki -iani görürsek, daha önce de belirtildiği gibi, Dadiani "Dadlı" veya "Dadların soyundan" anlamına gelecektir. Aynı zamanda, muhtemelen Dadihan'dan Dadihan, burada han Türkçe "yönetici", "hükümdar" (bkz. Marış maddesi). Görünüşe göre bu, daha önce bahsedilen Levan Dadiani'nin (XVII. yüzyılın ilk yarısı) unvanıyla doğrulanmaktadır, Dadianların dilinde "Dadiani Handipa Leont" [61, 243], yani Abhazca *"Dadiani Handu-ipa Leont"*, kelimenin tam anlamıyla *"Dadiani büyük hanın oğlu Leont"*). Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi Dadianlar kendilerini Abhaz prensleri Marşan'ın kökünden sayarlar [506, 108 - 109; 74, 153-154].

Dadaş, Dadış - Abhaz-Adige kişi adı ve aile adı [74, 27; 204, 143, 74, 98] (karşılaştırın: **Tataş** - Abhaz erkek adı). **Dadış** ad kökünden muhtemelen Svan prens soyadı - **Dadişkel-iani** türemiştir, bu muhtemelen **Dadış-kul-iani**'den gelir. Burada **Dadış** aile adı, **kel//kil,** Arapça-Türkçe **kul, kuli** "Tanrı'nın kulu". Azizlerin adlarına ek, karşılaştı-

rın **Marşyan, Marşyankul, Meremkul**, vb. [204, 224].

Dadian, Dadiani - bkz. **Dad, Dada... Marış**.

Dadişkeliani - bkz. **Dadaş, Dadış**.

Darah (Adigece) [204, 122], Abhaz-Abaz. **Darahua, Darahuaa** - Gürcüce **Darahv-eli, Darahveli-dze**.

Darahveli, Darahvelidze - bkz. **Darah, Darahua, Darahuaa**.

Dgebadze - bkz. **Dgeiba**.

Dgebouadze - bkz. **Dgeiba**.

Dgeiba – Abhaz soyadı, muhtemelen **Dgeibua** olarak da kullanılmıştır. Şimdi Abhazlarda ve Megrellerde **Dgebia** formunda korunmuş olup, Gürcücede **Dgeba-dze** ve **Dgeibua**'dan türeyen **Dgeboua-dze** olarak karşımıza çıkar.

Deli, Delaa, Delba [74, 304], Adıgecede **Dol** [204, 145] – Megrelcede **Dolba-ya**. Abhazca **Delba, Dolba**'dan Megrelce **Dolba-ya**, Gürcücede ise **Dolba-dze** [74, 260] türemiştir. **Dol** kökünden ise Gürcüce **Doli-dze** oluşmuştur.

Jaa, Caa – Abhaz aile adıdır ve Tzabal'da **Caa** adında bir köy bulunur [93, 350; 94, 284, 285]. **Caa** ad kökünden türeyen soyadları şunlardır: **Ca-ba (Caba)** – buradan **Cab-ua, Cap-ua, Caba-aa**. Aynı **Caa** kökünden muhtemelen Abhaz-Adıge **Cahua** ve Svan **Ca-iani** oluşmuştur. Abhazca **Cabua (Tzabua)**'dan Megrelce **Cabua**; çoğul formu **Cabaa**'dan Megrelce **Cabava**; Abhazca **Caba**'dan Gürcüce **Cab-eli**; Abhaz-Adıge **Cahua**'dan Megrelce **Caha-ya**, Gürcücede ise **Ca-ha-dze, Coha-dze** türemiştir.

Cabeli, Cabua, Cabava – bkz. **Caa**.

Camit (Tzamıt), Çamıt, Çamit, Çımıt, Abhazca çoğul formu **Çamıtaa** – Abhaz-Adıge aile adı. Karşılaştırınız: **Çimit** nehri, tarihi Batı Abhazya'da **Çemitokua** köyü [96, 236, 239] (Adıgecede "Çemitlerin köyü"). Abhazca **Çamıtaa**'dan Megrel soyadı **CJomida-va** ve **Çımıt** formundan **Cumut-ia** türemiştir.

Cahadze, Cahaya, Cahua – bkz. **Caa**.

Cibil (Abhaz-Adıge) [204, 148], karşılaştırınız eski **Dzibil, Tsibil**, modern Abhazya'da **Tsabal** köyü, Gürcücede **Cibla-dze** olarak geçer.

Cibladze – bkz. **Cibil**.

Cincal, Cincalaa "Cincallar" – (Abhazca) [74, 335]; Megrelcede **Cincol-ia, Cincila-va, Cincola-va**, Gürcücede ise **Cincala-dze** olarak bilinir.

Cincaladze, Cincolava – bkz. **Cıncal**.

Cincaradze – bkz. **Cınci**.

Cınci, Cınc-ua, Cıncba – (Abhazca); **Cincaraa** "Jinclar" – Abazaca [74, 243, 255,

335]; Megrelcede **Cinci-ya**. Abhazca **Cıncba**'dan Gürcüce **Dzindzi-ba-dze**, Abazaca **Cincaraa**'dan ise **Cincara-dze** türemiştir. Ayrıca **Cincixa-dze, Cincixa-şvili** soyadları mevcuttur; burada **Cincixa** temelinde **ha** (veya **pha**) "kız" son ekiyle eski bir Abhaz kadın soyadı formu bulunur (yukarıya bakınız).

Comidava – bkz. **Camit...**

Cumutia – bkz. **Camit... Çamıt**.

Dzindzibadze – bkz. **Cıncı**.

Dzadz (Ӡaʒ), Dzadza, Dzadz-ua, Dzadz-ba [74, 252, 307], çoğul formu **Dzadzaa**, Abazacada **Dzadzıra** [425, 304]; Megrelcede **Dzadz-ua**, Gürcücede **Dzadzua-şvili, Dzodzua-şvili** olarak geçer.

Dzadzuaşvili, Dzodzuaşvili – bkz. **Dzadz...**

Dzapş, Dzapşaa, Dzapş-ba – Megrelcede **Zapi-skua**, Gürcücede **Zepi-şvili** [74, 263].

Dzari, Dzdzari, Abhaz-Adıge **Dze-r** [175, 209], Abhazca **Dzari-a// Dzidzaria** [74, 252] – Megrelcede **Dzidzaria**. **Dzari** formundan Gürcüce **Dzari-dze** türemiştir.

Dzaridze – bkz. **Dzari**.

Dzıga, Dzıguaguba [425, 305], Adıgecede **Dzago** [204, 149] – Megrelcede **Dzigua**, Gürcücede **Zago-şvili** olarak geçer.

Didibadze – bkz. **Dıd, Dıdba**.

Didebaşvili – bkz. **Dıd, Dadba**.

Dolbadze – bkz. **Deli, Delaa, Delba**.

Dolidze – bkz. **Deli, Delaa, Delba**.

Dumaa, Dum-ba [74, 304] – Megrelcede **Duma-va**, Gürcücede **Dumba-dze** [74, 269, 304] olarak geçer.

Dumbadze – bkz. **Dumaa, Dumba**.

Dıd – Eski Abhaz kişi adı ve aile adı [74, 37] (karşılaştırınız **Dıdın** – kelimenin tam anlamıyla "Gök gürültülü", "Gök gürültüsü" [74, 28]). **Dıd-ba, Dıd-ipa** (karşılaştırınız **Dad-ipa** [74, 225]) – Megrelcede **Didia**, Gürcücede **Didiba-dze, Dideba-dze, Dideba-şvili** olarak geçer.

Ebrialidze – bkz. **Aiba, Eiba**.

Eci (Ецı) – Abhazca kişi adı, buradan **Eci-ipa (Eciba)** soyadı türemiştir ve Türkiye'deki Abhazlarda korunmuştur. Megrelya'da **Eci-ba-ya, Ecibia**, Gürcücede ise **Eciba-dze** olarak geçer.

Eci-badze//Eci-badze – bkz. **Eci**.

Eci-baya//Ecibia – bkz. **Eci**.

Emuhvari – bkz. **Aimhaa, Emhaa**.

Enık, Enik, Enıkɷaa [74, 305], Adıgecede **Enukoy** [204, 152], Gürcücede **Enukidze** olarak geçer.

Enukidze – bkz. **Enık, Enik**.

Eş (Eş), Eşaa//Yaşaa, Eşba//Yaşba – Abhaz asilzade ailesidir. Megrelcede **Eşi-baya**, Gürcücede **İaş-vili** (İaş-şvili'den), **Yaşvili** (Yaş-şvili'den) olarak geçer.

Jvani (Jüanı), Jvanba (Ajüanba), Jvanaa (Jüanaa) – Abhaz asilzade ailesidir. Megrelcede **Ajüanba (Zvanba)-ya**, Gürcücede **Jvani-dze** olarak geçer. Ayrıca Gürcücede **Gugu-şvili**, **Gugu Ajüanba (Zvanba)ya**'dan [76, 39, 41] türemiştir.

Zagoşvili – bkz. **Dzıga**.

Zanta – Abhazca kişi adı, karşılaştırınız **Zata** [74, 100], **Janta** [509, 69] Osetçede **Zanta-ta** "Zantlar". **Zanta** soyadı kökü, Tzabal bölgesindeki Abhaz köyü **Azanta** ile aynıdır. **Zanta** adının Abhazca çoğul formu **Zantar**, Abazacada **Zantaraa** (veya **Zantar**), karşılaştırınız Adıge soyadı **Jandar** [204, 149], Abazacada **Jandar** [425, 298, 299]. Abhazca **Zantar**'dan Megrelcede **Zantar-ia**, **Zantaraa** formundan **Zantara-ia**, Gürcücede ise **Zantara-dze** türemiştir.

Zantaradze, Zantaraya, Zantaria – bkz. **Zanta**.

Zepişvili, Zepiskua – bkz. **Dzapş**.

Zou, Zaua [74, 101, 226], **Zouaa** – Gürcücede **Zoui-dze** olarak geçer.

Zouidze – bkz. **Zou, Zaua**.

Zurabişvili – bkz. **Giaç, Geç, ... Giaçba // Geçba...**

Yaralişvili – bkz. **Giaç, Geç, ... Giaçba // Geçba...**

Yaşvili, Yaşvili – bkz. **Eş, Eşaa//İaşaa**.

İnal-ipa – Abhaz prens ailesi – Megrelcede **İnali-skua**, Gürcücede **İnali-şvili** [366, 390] olarak geçer.

İnaliskua – bkz. **İnal-ipa**.

İnalişvili – bkz. **İnal-ipa**.

Yotamişvili – bkz. **Giaç, Geç, ... Giaçba // Geçba...**

Kabadze – bkz. **Ak, Akaa, Akaba**.

Kabaya – bkz. **Ak, Akaa, Akaba**.

Kabaɷ, Kuapaɷ, Kuapaɷa, Kəapaɷı-naa (Abhazca) [74, 220], Adıgecede **Kabah**

[204, 166]. Modern Abhazca-Megrelca **Kaba-ɷia, Kobaɷiya**, Gürcücede ise **Kobaɷi-dze** olarak geçer.

Kabuladze – bkz. **Kua-pal, Kupalba**.

Kua-bulel – bkz. **Kuapıl, Kupal, Kupalba**.

Kavadze – bkz. **Akauba, Akouba, Kaua...**

Kavtarişvili – bkz. **Giaç, Geç... Giaçba // Geçba...**

Kacipaisdze – bkz. **Giaç, Geç... Giaçba // Geçba...**

Kazan, Kazanba, Kazandba [74, 308] – Abhaz soyadının temeli **Kazan**'dan Gürcüce **Kazana-dze** türemiştir.

Kazanadze – bkz. **Kazan, Kazanba**.

Kaka, Kakaa, Kakaba//Kakuabaa//Kakoba; Abhazca **Kakaa**'dan Megrelce'de **Kakava**, Gürcüce'de **Kaka-şvili**; **Kakaba (Kakoba)**'dan ise Gürcüce'de **Kakaba-dze** türemiştir.

Kakabadze – bkz. **Kaka, Kakaa, Kakaba**.

Kakaşvili, Kakava – bkz. **Kaka, Kakaa**.

Kaku, Kaku-aa, Kakuba, Kakubaa [74, 102, 260, 308]; Abhazca **Kakuba**'dan Megrelcede **Kakuba-ya**, **Kakubaa**'dan **Kakuba-va** [366, 392, 306], Gürcücede ise **Kakub-eri** olarak geçer.

Kakuberi, Kakubava – bkz. **Kaku, Kaku-aa, Kakuba**.

Kal, Kal-aa, Kal-ipa [74, 226], **Akal-ipa** (Abhazca), Sadzca **Kaldzı (Kaldzı)**, **Kal-tsaa** buradan Abhazca form **Akal-tsba** [74, 218, 219]; **Kal** temelinden ve **Kal-gba (Kal-ği-ba)** "Kallar" varyantından Gürcüce **Kala-dze** [74, 244], **Akala-dze**.

Kaladze - bkz. **Kal, Kal-aa, Kal-ipa**.

Kamış [1, 49-51], **Kamış-aa, Hamış (Hamış)** - Abhazca, **Kmış, Hamış** (Abazaca) [425, 317, 318]. Abhaz-Abaza topluluğu, ayrıca Abhaz-Sadz prens ailesi [74, 161; 73, 156]; Megrelce **Kamuş-ia**, Gürcüce **Kamuşa-dze, Komuşa-dze**.

Kamusadze, Komuşadze - bkz. **Kamış, Hamış**.

Kançaeli - bkz. **Kaç, Kaça**.

Kap, Kapa, Kap-aa, Kabba [74, 226], **Kapba** - Abhazlar ve Abazaler arasında yaygın soyad varyantları (Abhazca) [74, 219, 223, 226; 425, 308], Megrelce **Kapba-ia**, Gürcüce **Kapa-dze**.

Kapadze - bkz. **Kap, Kapa...**

Kaplanişvili - bkz. **Giaç, Geç, ... Giaçba // Geçba...**

Kapş (Қапş), Kapş-aa, Kapşba - Abhaz asilzade ailesi; Megrelce **Kapş** [366, 396], Gürcüce **Kapşa-dze**.

Kapşadze - bkz. **Kapş**.

Kar, Kar-aa, Karba [74, 308] - Megrelce **Kara-ya**, Gürcüce **Kara-şvili**.

Karaşvili, Karaya - bkz. **Kar, Kar-aa, Karba**.

Kats, Katsı (krş. **Каɥı-rhəa** köyü, kelimenin tam anlamıyla "Katslar platosu (köyü)"), **Katsba** (Abhazca) [74, 308]; Megrelce - **Kats-ia, Katsiba-ya**, Gürcüce **Katsadze**.

Katsadze - bkz. **Kats, Katsı, Katsba**.

Katçü, Katçüa-aa, Katçüba - (Abhazca) [74, 312]; Megrelce - **Katsiba-ya** [76, 47], Abhazca **Katsuba**'dan - Gürcüce **Katsoba-şvili**.

Katsobaşvili - bkz. **Katsv, Katsv-aa, Katsuba**.

Kaç, Kaça, (Abhazca kişi adı) [74, 105] - buradan soyad **Kaçba, Kaçabaa** "Kaçblar" [74, 308]; Abhazca **Kaçabaa**'dan Megrelce **Kaçaba-va**, **Kaça** aile adından Gürcüce **Kaçei-şvili**, muhtemelen **Kançaeli**, burada "n" ek olabilir (bkz. **Aç** maddesi); **Kançaeli** veya **Kaçaeli** asilzade ailesinin adı yazılı kaynaklarında geçmektedir.

Kaçabava - bkz. **Kaç, Kaça, Kaçba**.

Kaçaeli (Kançaeli) - bkz. **Kaç, Kaça**.

Kaçeişvili - bkz. **Kaç, Kaça, Kaçba**.

Kaçibadze - bkz. **Giaç, Geç... Kiaç, Giaçba**.

Kaçibasdze - bkz. **Giaçba, Geç, ... Kiaç...**

Kaçibaya - bkz. **Giaç, Geç, ... Giaçba // Geçba...**

Kaş, Kaşua, Kaşba, Kaşuba, [Suh. telefon reh., 1990], (krş. **Kaşüba** [74, 309]). **Akaşba//Akşba** - Bir zamanlar kalabalık bir Abhaz ailesi. Megrelce **Kaşiba-ya (Kavişbaya (?) [74, 260])**, Abhazca soyad temeli **Kaşua**'dan Gürcüce **Kaşuaşvili**, **Kaşba**'dan **Kaşaba-dze, Kaşiba-dze**; **Kaşuba**'dan **Kaşuba-dze**.

Kaşabadze - bkz. **Kaş, Kaşua, Kaşba...**

Kaşibadze - bkz. **Kaş, Kaşua, Kaşba...**

Kaşibaya - bkz. **Kaş, Kaşua, Kaşba...**

Kaşmaridze - bkz. **Kiçma // Kişma**.

Kaşuaşvili - bkz. **Kaş, Kaşua, Kaşuba...**

Kayü (Каѡ), Kayüba, Akayüba (Қаѡба, Акаѡба), Keyüba [74, 266] - Abhaz aile ve soyad adının varyantları; Megrelce **Keba-ya**, Gürcüce **Keba-dze**.

Kvabulisdze - bkz. **Kua-pıl, Kupal, Kupalba**.

Kvadzadze - bkz. **Kuadz, Kuadz-aa, Kuadzba**.

Kvirikaşvili, Kvirkiya - bkz. **Kurik, Kurikba**.

Kvirkvelia - bkz. **Kurik, Kurikba**.

Kebadze - bkz. **Kayu, Kayuba... Keyuba (Keɷba)**.

Kiaçeli (soyadı ve takma ad) - bkz. **Kyaç**.

Kik, Kikuraa (Abazaca) [425, 308; 74, 268], Abhazca **Kikaa, Kikaba//Kikba** "Kiklar"; Abhazca **Kikaa**'dan Megrelce **Kikava**; Abazaca **Kikuraa**'dan - Megrelce **Kikor-ia** [74, 268], Abhazca **Kikaa**'dan Gürcüce **Kika-dze, Kika-şvili**; **Kikaba//Kikba**'dan - Gürcüce **Kikabi-dze, Kikna-dze** (?).

Kikabidze - bkz. **Kik, Kikuraa**.

Kikadze, Kikava - bkz. **Kik, Kikuraa**.

Kııl, Kil-ba, Kııl-aa, Sadz. **Kııl-dzı**; Megrelce - **Kıılba-ya** [74, 261], **Kilana-va** [366, 396], Gürcüce **Kila-dze**.

Kiladze, Kilbaya - bkz. **Kııl, Kıılba**.

Kintsa, Kindze, çoğul **Kintsır** - Abhaz-Sadz asilzade ailesi [74, 166, 220; 94, 190]. Çoğul formu **Kintsır**'dan Gürcüce **Kintsura-şvili**.

Kintsuraşvili - bkz. **Kintsa, Kindza**.

Kip [204, 213], **Kip-aa, Kipal, Kipal-ipa** [74, 310]. Svan-Gürcü **Kip-iani**.

Kipiani - bkz. **Kip, Kip-aa, Kipal**.

Kipşidze - bkz. **Kapş, Kipşi**.

Kipş (Abhazca **Кыпҵ** "şaşı"), **Kipşba**, Adigece **Kipşiy, Kıpşiy** [204, 163]; Megrelce - **Kipşiba-ya** [366, 375], Gürcüce - **Kipşi-dze**.

Kirtadze, Kirtbaya - bkz. **Kirt, Kırt**.

Kiçma//Kişma (krş. **Kiç, Kiçba**) - Abhaz-Adige soyad temeli. Adigece **Kiçmay, Kişmahua** [74, 263, 264]. **Kiçma//Kişma**'dan Abhaz-Abaza çoğul formları **Kiçmar//Kişmar**. Buradan Megrelce **Kişmar-ia**, Gürcüce **Kaşmari-dze, Kiçmaridze** asilzade ailesi.

Kiçmaridze - bkz. **Kiçma, Kişma**.

Kişmaria - bkz. **Kiçma // Kişma**.

Kobaladze, Kobalia - bkz. **Kua-pal, Kupal, Kupalba**.

Kobahidze, Kobahiya - bkz. **Kabah, Kua-pah**.

Kobulaşvili - bkz. **Kua-pıl, Kupal, Kupalba**.

Koidze - bkz. **Kuei, Kueiba**.

Kopaliani - bkz. **Kua-pıl, Kupal, Kupalba**.

Kota, Kotua // Kodua, Kotba - Abhaz asilzade ailesi [74, 222]; Megrelce - **Kotua**, Gürcüce **Gotua-dze, Kotua-şvili**.

Kotuaşvili - bkz. **Kota, Kotua**.

Kotsadze - bkz. **Kvadz, Kvadz-aa, Kvatsba, Kotsba**.

Koçiaşvili - bkz. **Kuaç, Kuaça...**

Koçibaya - bkz. **Kuaç, Kuaça...**

Kosadze - bkz. **Kuaş, Kuaşa**.

Koşaradze - bkz. **Kuaş, Kuaşa**.

Koşuadze - bkz. **Kuaş, Kuaşa**.

Koyava - bkz. **Kuei, Kueiba**.

Kuaban, Abazaca **Kobanra** "Kobanlar" [425, 319, 378] - Gürcüce **Kubani-şvili**.

Kuadz, Kuadz-aa, Kuadzba, Akuadzba, Kotsba, [74, 222, 226, 229, 235, 248, 310]. Kalabalık bir Abhaz asilzade-köylü ailesi; **Kodz** "Birinci dereceden Besleney asilzadesi..." [204, 132]. Abhazca **Kvatsba**'dan Megrelce **Kvatsba-ya** [76, 46], **Kotsba-ya, Kvatsaba-ya, Kuadzba-ya, Kuatsba-ya** [74, 261]; Abhazca **Kvadz**'dan Svanca **Kvatsi-ani**, Gürcüce **Kvadza-dze**; **Kotsaa (Kotsba)**'dan Gürcüce **Kotsa-dze**.

Kua-pıl, Kupal, Kupalba -Abhaz-Şapsığ eski ailesi (yukarıya bakınız)-. Megrelce **Kobal-ia**, Svanca **Kopal-iani**, Gürcüce **Kabula-dze, Kobala-dze, Kobula-şvili** [199, 135], **Kupali-şvili**. Abhazca **Kua-pıl, Kua-pıl-ipa**'dan Gürcüce **Kvabul-isdze** (İovane Kvabulisdze IX. yüzyıl) [497, 29]. **Kua-pıl** aile adından ayrıca modern Acara'nın sahil bölgesindeki Kua-pılların mülklerinden birinin adı. **Kobuleti**, kelimenin tam anlamıyla "Kua-bulların yeri (toprağı)". Buradan **Kua-bulel** unvanı "Kobuleti'nin sahibi" veya "Kobullu".

Kuarçei, Kurçeiaa, Kuartçia (Kuarçiya) [74, 220, 226, 244, 311], Abazaca **Kurça, Kurçaa**, [425, 322], Adigece **Kurça, Kurçey** [204, 161] - Gürcüce **Kuarçieli** (karşılaştırın: Abhaz soyadı **Kvarçelia//Kuartçelaa**), **Kurçi-şvili** (karşılaştırın: Ayrıca **Kvirçi-şvili**).

Kuartçelia//Kvarçelia - bkz. **Kuarçei**.

Kuaç, Kuaça (Abhazca kişi adı) [74, 104], **Koçua, Kuaçba** (krş. **Kuçba**) [74, 232] - Megrelce **Koçiba-ya, Koçua**, Svan. **Kvaçi-ani**, Gürcüce **Koçia-şvili**.

Kuaş, Kuaşa (karşılaştırın: Şapsığ **Guaşa**) [74, 302; 204, 141], **Koşua, Kuaşba, Kuışba, Kşınba** Abhazca [74, 260, 316, 309]. **Kuaş, Kuaşa**'nın çoğulu **Koşar**; Abhaz-

ca **Kuaşa (Koşa)**'dan Gürcüce **Kosadze**; **Koşua**'dan **Koşua-dze**; **Koşar - Koşara-dze**.

Kubanişvili - bkz. **Kuban, Kobanraa**.

Kubraa [74, 264], Abhazca tam anlamıyla "Kamorov", Megrelce Kupra-va, Gürcüce Kupra-dze, Kuprei-şvili, Kupara-dze.

Kud, Kudba, Kut, Kotyuva, Kutba – Abhaz-Sadz soylu bir aile [74, 220, 311]. Megrelce Kudba-ya, Gürcüce Kutiba-şvili, Kutiva-dze.

Kuei, Kueiaa, Kueiba (karşılaştırın: Adigece Kuy, Kuey) [204, 172], Abhazca Kueiaa (Қәеиаа), Megrelce Koyava, köken Kuei Gürcüce Koi-dze.

Kuk, Kukaa, Kukba, Kukuba – Abhaz soylu bir aile; Abhazca Kukaa, Megrelce Kuka-va.

Kukul, çoğul Kukulaa – Abhaz kişi ve soyadı. Kukulaa formundan Megrelce Kukula-va, Gürcüce Kukula-dze.

Kukuladze, Kukulava – bkz. Kukul, Kukulaa.

Kupalişvili – bkz. Kuapl, Kupal, Kupalba.

Kuparadze – bkz. Kubraa.

Kupradze, Kupraa – bkz. Kubraa.

Kupreişvili – bkz. Kubraa.

Kurik, Kuriku, Kurikba (Abhazca) – Megrelce Kvirk-iya, Gürcüce Kvirkveli (Megrelce Kvirkvelia); Kvirika-şvili.

Kurça – bkz. Kuarchay.

Kurçişvili – bkz. Kurçei.

Kutatelaşvili – bkz. Kutit.

Kutateli – bkz. Kutit.

Kutit [74, 226] (karşılaştırın: kişi adı Kuıtat, Kutat [74, 104, 106]), Adigece Hutat [204, 211], Gürcüce Kutat-eli → Kutate-la-dze.

Kutibaşvili, Kudbaya – bkz. Kud, Kudba, Kut, Kutba.

Kutivadze – bkz. Kud, Kudba, Kut, Kotua.

Kuhal, Kuhal-ipa (Abhazca) – Gürcüce Kuhaleişvili.

Kuhaşvili, Guhaşvili – bkz. Kuhua, Kuhuaa.

Kuhua, Kuhuaa [74, 222] – Megrelce Kuhua (?), Gürcüce Kuhua-şvili, Kuha-şvili, Guha-şvili.

Kuhuaşvili – bkz. Kuhua, Kuhuaa.

Kuç (Қәыч), Kuça, Kuçua, Kuıçaa, Kuçba [74, 311], Abazaca çoğul formu Kuç-

baraa; Abhazca Kuçaa'dan Megrelce Kuçava, Abazaca Kuçbaraa'dan Kuçberia; Kuça formundan Gürcüce Kuçai-dze, Kuça-şvili.

Kuçaidze – bkz. Kuç, Kuça, Kuçua, Kuıçaa, Kuçba.

Kuçaşvili – bkz. Kuç, Kuça, Kuçua, Kuıçaa, Kuçba.

Kuçberia – bkz. Kuç, Kuça, Kuçua, Kuıçaa, Kuçba.

Kirt, Kırt, Kırtaa, Kırtba [74, 312]; Abhazca Kırtaa – Megrelce Kirta-va, Kırtba – Kirtba-ya, Abhazca Kırt-aa – Gürcüce Kirta-dze.

Kiaç (Қьaç), Kiaçba, Kiaçua (Кьaçua), Kiaçaa (Кьaçaa) – bkz. Giaç, Geç, Geçaa…

Laba, Lapa, (çoğul Lapaa veya Lapa-r). Abhaz-Abaza soyadı. Bla-bır-hua köyündeki bir tapınak adında korunmuştur: Lapa-rnıha. Tam anlamıyla "Lapların tapınağı" [365, 197] (Karşılaştırın: Laba Nehri, Labra köyü, Laba-hua soyadı). Megrelce Labia, Gürcüce Laba-dze.

Labaşvili, Labia – bkz. Laba, Lapa.

Labahua – bkz. Laba, Lapa.

Lau, Lou, Alou (kişi adı ve soyadı), çoğul – Lauaa//Louaa, Abazaca Laurua, Sadzca Laudzı, kısaltılmış Abhazca ve Abazaca Ladz, Lıʒ. Abhaz-Abaza prens ailesi, Aç (Açba) prens soyunun eski bir kolu [74, 315, 362; 73, 143, 144; 425, 335]. Abhazca Alou, Gürcüce Alovidze.

Liparitisdze – bkz. Bagvaş.

Luh, Lıh, Lıhuaa (Luhəaa), Luhba, Lıhuba [74, 315]. Abazaca Lih "Lihlar" [425, 342]. Prens-soylu aile. Megrelce Luha-va, Gürcüce Luha-dze, Luhva-dze, Luho-şvili.

Luhaşvili, Luhava – bkz. Luh, Lıh, Lıhuaa, Luhba.

Luhvaşvili – bkz. Luh, Lıh, Lıhuaa, Luhba.

Luhoşvili – bkz. Luh, Lıh, Lıhuaa, Luhba.

Maad, Maad-ipa, Madba [74, 220, 222, 240, 315]. Muhtemelen Mpaad'dan (karş. Mpaad-rıpsta yer adı, tam anlamıyla "Mpaad'lar vadisi" [93, 186, 642]). Prens ailesi [74, 162]. Megrelce Madia (?), Maad-ipa, Madba, Gürcüce Madeba-dze, Modeba-dze.

Maan – bkz. Amaan; Marış.

Mag, Magi (Magi // Maki), bkz. Magiaa – Magiba [74, 166, 252, 316], Abazaca çoğul formu Magraa. Abhaz-Abaza soylu ailesi. Megrelce Magia (?), Abazaca çoğul Magraa, Gürcüce Magra-dze.

Magradze – bkz. Mag, Magi.

Madebadze, Modebadze – bkz. Maad, Maad-ipa, Madba.

Macar – Evliya Çelebi'ye göre eski bir Abhaz topluluğu [61, 248], Karşılaştırın: Macara soyadı [504, 377], Gürcüce Macara-dze.

Macaradze – bkz. Macara.

Maz, Mazaa "Mazlar" (Abhaz-Abaza) [74, 316; 425, 342] (Karşılaştırın: Gudauta bölgesinde Mazihua dağı ve köyü, tam anlamıyla "Maz Dağı"). Megrelce (?), Gürcüce Mazia-şvili, Mazi-şvili.

Maziaşvili, Mazişvili – bkz. Maz, Mazaa.

Makaş (Makaş), Mkaş, Makaşua (karşılaştırın: Nakaş, Nakaşia [74, 240]), Adigece Makuaşa [204, 180]; Makaş formundan Gürcüce Makaşi-dze, Makaşua Mikaşavidze//Mikaşevi-dze.

Mikaşavidze – bkz. Makaş, Mkaş, Makaşua.

Makaşevidze – bkz. Makaş, Mkaş, Makaşua.

Makaşidze – bkz. Makaş, Mkaş, Makaşua.

Makeradze – bkz. Makyar, Makir.

Makiyar, Abazaca Makiyar, Meker [425, 343], Makir, Makıraa [74, 316], Maki//Magi'dan türeyen çoğul form. Abhaz-Abaza soylu ailesi [425, 343; 74, 166, 316]. Gürcüce Makera-dze.

Mamats, Mamatsaa [74, 316], Sadzca Mamadz – Mamdzı (karşılaştırın: Mamdzışxa "Mamdz Dağı"). Abhaz soylu ailesi. Gürcüce Mamatsa-şvili.

Mamatsaşvili – bkz. Mamats, Mamatsaa.

Mar – bkz. Marış.

Marganadze – bkz. Amaan // Maan.

Margania – bkz. Amaan // Maan, Marış.

Marganadze, Marganidze – bkz. Amaan // Maan.

Margoşvili – bkz. Marguş.

Margoşidze, Margoşia – bkz. Marguş.

Marguş (Abazaca) [425, 346], Adigece Margu, Marguş [204, 178]. Megrelce Margosh-ia, Gürcüce Margosh-şvili, Margoshi-dze.

Marcanişvili – bkz. Mırış.

Maruşisdze – bkz. Marış.

Marşava – bkz. Marış.

Marşan, Marçan, Barçan – bkz. Marış.

Marşania – bkz. Marış.

Marşankul – bkz. Marış.

Marşanha – bkz. Marış.

Marış – Abhaz prenslerinin eski soyadı *Marşan* (bkz. yukarıda). İlk olarak, *Marış*, Kartli'deki Abhaz kralının valisi *İvane Maruş-is-dze* (X. yüzyıl) adında geçer [497, 38]. *Marış* adının birçok fonetik varyantı vardır: *Marşı – Marşan; Marçı – Marçan, Marçıl* (Gürcüce *Merçule*, X. yüzyıl); *Barçı – Barçan, Bırçıl* (Gürcüce *Burçula-dze*). Bunların hepsinin, çoğul eki *dzı* ile *Mar* kökünden türeyen Sadzca *Mardzı* formundan geldiği düşünülmektedir: *Mar-dzı*, tam anlamıyla "Mar'lar" (eski *Mar* kabilesi için bkz. yukarıda). *Bardzı* (Mar-dzı'den) formundan ayrıca Ubıh soylu ailesi *Barze-k, Berzek* "Berzeklar" adı türemiştir. *Marşan, Marçan, Barçan* soyadlarında, Ubıh soyadlarının son eki -n'ye benzer bir ek görülür. Ancak Ubıhlarda *Marşan, Marçan* soyadları yoktu, aynı şekilde prens aileleri de yoktu. Bize göre, Abhazca *Marşan*, *Marış-han*'dan gelmektedir; burada *Marış* soyadı, *han* ise Türkçe "hükümdar, prens" anlamına gelir. Bu açıklama, *Marış*'ların dağlık Abhazya'daki sosyal konumlarıyla uyuşmaktadır, çünkü *Marşan* adı hem prens soyadı hem de "hükümdar, prens" anlamında kullanılıyordu. Benzer şekilde *Ma-an* (< *Maa-han*), Megrelce *Mar-gan* (< *Mar-han*), Gürcüce Amaneli, Amanelisdze (Abhazca *Amaan*), Ozgan (< Oz-han "*Ozluların Hanı*") gibi soyadlar da türemiştir.

Marşan soyadı ve unvanı, Türkçe kul ("aziz" [204, 181, 224; 39, 42]) ile Marşankul ve Marşan-xa ("Prens Marşan" [507, 135]) formlarında da kullanılmıştır. Abhazca Marış, Marışaa – Megrelce Marşava, Abhazca Marşan, Megrelce Marşania, Marçan, Gürcüce Marcani-şvili. Bazı yazarlar, Marşan'lara Abhaz prens-soylu ailesi Yüardan, Yüardanaa (Megrelce Vardan-ia, Gürcüce Vardani-s-dze [X. yüzyıl], Vardani-şvili) ve Megrelya hükümdarları Dadiani'yi de dâhil eder [506, 108–109; 74, 153–154] (bkz. yukarıda).

Marışhan – bkz. *Marış*.

Mata, Matu – Abhaz kişi adı [74, 78, 131]. Soyad formları: Adigece Matu [204, 179], Abhazca Matua [74, 316]. Abhazca Matua'dan Megrelce Matua, Gürcüce Matuadze, Matua-şvili. Abhaz-Abaza çoğul formu Mataraa Gürcüce Matara-dze.

Mataradze – bkz. Mata, Matu.

Matıt (Abhaz kişi adı) [74, 109]. Karşılaştırın: Gürcüce Matita-şvili.

Matitaşvili – bkz. Matıt.

Matuadze – bkz. Mata, Matu.

Matuaşvili – bkz. Mata, Matu.

Mah, Mahua (Mahva) [425, 349] – Mxeiaa, Mxeiba (Türkiye Abhazlarında). Çoğulu Mahar, Maharaa, Şapsığlarda Mahara. Abhaz-Abaza soylu ailesi. Megrelce Mahua, Mahar-ia, Gürcüce Maho-şvili, Mahara-dze, Mahara-şvili; Abhazca Mxeiaa'dan Gürcüce Mxeidze (Abhaz Krallığı'nın önemli feodal ailelerinden biri). Abhaz söylenceleri bu aileyi Xetsia soyadıyla ilişkilendirir. Bu aileden, söylenceye göre, Yüce Tanrı Açüa'nın annesi gelmektedir [513, 122, 123]. Xetsia soyadı Megreller arasında prens ailesi olarak bilinirken, Abhazlarda köylü soyadıdır.

Maharadze, Maharia – bkz. Mah, Mahua.

Maharaşvili – bkz. Mah, Mahua.

Mahoşvili – bkz. Mah, Mahua.

Maça (Маҷа), Maçaa "Maçlar", çoğul Maçar, Adigece Maçar [204, 182], Maçaraa (Abhazca) "Maçarlar" – eski bir Abhaz-Abaza topluluğu [168, 178; 94, 210; 496, 76] – Megrelce (?), Abhazca Maça, Gürcüce Maça-idze, Maçai-şvili; Maçara'dan Maçaradze, Maçara-şvili (karşılaştırın: Maçavar-iani); Abhaz soyad formu Maça-ba'dan Gürcüce Maçab-eli (bkz. Aç maddesi).

Maçabeli – bkz. Aç; Maça.

Maçaidze – bkz. Maça, Maçaa.

Maçaişvili – bkz. Maça, Maçaa.

Maçaradze – bkz. Maça, Maçaa, Maçar.

Maçaraşvili – bkz. Maça, Maçaa, Maçar.

Maçavariani – bkz. Maça, Maçaa, Maçar.

Mdı, Mdıuaa, Mdou, Mdavey, Mıdavey (Mdayüey, Mıdayüey) – Prens ailesi [74, 161, 248, 316]. Megrelce Mudav-ia, Svanca ve Gürcüce Mdiva-ni.

Mdivani – bkz. Mdı, Mdıuaa, Mdou, Mdavey (Mdaөey).

Merçule – bkz. Marış.

Mikadze – bkz. Mıku, ... Mıkuaa.

Mikaşevidze – bkz. Makaş, Mkaş, Mkaşıua.

Mikeladze – bkz. Mkial, Mkialaa, Mkialba.

Mikelbaya – bkz. Mkial, Mkialaa, Mkialba.

Miki, Mikaia, Mikava – bkz. Mıku, Mıkuaa…

Mişveladze – bkz. Mşval.

Mişveliani, Mişveli – bkz. Mşval.

Mkial, Mkialaa, Mkialba – Bu soylu aile [74, 261, 317] Megrelcede **Mikelbaya**, Gürcücede ise **Mikela-dze** olarak karşımıza çıkar.

Mheidze – bkz. **Mah, Mahua**.

Mşval (Mşüal, Mşüalaa) – Abhaz soylu ailesi [93, 532, 531] ile **Muş-ba** (Abhazca **Mışü-ba**) [74, 317] arasında bir benzerlik bulunur. Bu isimler Megrelce'de **Mişvel-i, Mişel-ia**, Svanca'da **Mişvel-iani**, Gürcüce'de ise **Mişvela-dze** şeklinde dönüşmüştür.

Mıku, Mıkuaa, Mıkuba [74, 317], Abazaca'da **Mıkva** [425, 354] – Buradan, Abhazya'nın Oçamçıra bölgesindeki eski **Mıku** köyünün adı ile Abhaz-Abaza soy ve aile adı türemiştir. Megrelcede **Miki, Mika-ia**, **Mıkuaa** formundan **Mika-va**, Gürcüce'de **Mika-dze**, Svancada ise **Mukbaniani** olarak geçer.

Nan, Nanaa, Nanba – Eski bir Abhaz-Abaza ailesidir [74, 318]. Megrelcede **Nana-va**, Gürcücede **Nani-şvili, Nanei-şvili** olarak bilinir.

Naneişvili – bkz. **Nan, Nanaa, Nanba**.

Nakaş (karş. **Makaş, Kaş, Kaşba, Kaşuba**), **Nakaşia** [74, 240]. Megrelcede **Nakaş-ia**, Gürcücede **Nakaşi-dze**. Bu bir prens ailesidir.

Nakaşidze – bkz. **Nakaş**.

Napsa (Karşılaştırın: **Napşa, Apsa** "Abhaz") [425, 355], Adıgecede **Napşa** [204, 184]. Gürcüce'de **Nepsa-dze** (Abhaz (?) Katolikosu, 1712) [61, 269] olarak geçer.

Ozgan, Ozhan – bkz. **Marış**.

Orbeli – bkz. **Ar, Ara, Arba**; ayrıca bkz. **Art, Ard**.

Orçı (Uarçı), Orç-ua (karşılaştırın: **Arçua, Arç-aya**), **Orçuk (Orçuq), Orçuk-ba** [74, 318]. Abhazca **Orçua**'dan Gürcüce **Orçva-dze** türemiştir.

Orçvadze – bkz. **Orçı, Orçua**.

Pag, Pagaa, Pagava – bkz. **Bag, Pag…**

Pal, Palaa, Pal-ba (Abhazca) [74, 318, 319] – Megrelce'de **Pal-ia**, Gürcüce'de **Palia-şvili** olarak geçer.

Palavanhrosroşvili – bkz. **Giaç, Geç..., Giaçba//Geçba**.

Paliaşvili, Palia – bkz. **Pal, Palaa, Palba**.

Rad//Rat (Abhaz kişi adı) [509, 424; 74, 112]. Karşılaştırın: **Bagvaş** ailesinden prenslerden **Rati Bagvaş** (X. yüzyıl). Buradan, muhtemelen Abhaz-Megrel soyadı **Ratia**, Gürcücede **Rati-şvili**, Svancada ise **Ratiani** türemiştir. bkz. **Bagvaş**.

Ratişvili, Ratia – bkz. **Bagvaş; Rad // Rat**.

Ruhadze, Rihaya – bkz. **Arihu, Arhua**.

San//Can (karşılaştırın: **Sandrıpş//Tsandrıpş**), **Sanaa, Atsan, Tsnba//Atsanba**. Bunlar Abhaz-Sadz prens ailesinin adlarıdır. Abhazca **Tsanaa** Megrelcede **Sanava**'ya; **San** kökünden Gürcücede **Sani-şvili, Asani-şvili**; Abhaz-Sadz soyadı **Atsanba // Asanba** ise **Asanba-dze**'ye dönüşmüştür.

Sanişvili – bkz. **San//Tsan, Tsanaa**.

Sotiskua – bkz. **Şat-ipa**.

Sotişvili – bkz. **Şat-ipa**.

Sohadze – bkz. **Tsuh, Tsyuh, Tsuhaa**.

Suhişvili – bkz. **Tsuh, Tsyuh, Tsuhaa, Tsuhuba**.

Tavadze – bkz. **Tau, Taua**.

Tau, Taua (Abazaca) "Tayov" – Eski bir Abhaz-Abaza ailesidir [425, 368] ve Gürcücede **Tava-dze** olarak geçer.

Tbeli – Abhaz Krallığı'nda (IX. yüzyıllar) büyük feodal ailelerden biridir [497, 34, 76]. Muhtemelen Abhaz-Abaza prens ailesi **Dziba**'dan gelmektedir; ayrıca Abhaz soylu ailesi **Tsiba** ile de karşılaştırılabilir. **Tbeli** ailesi, muhtemelen **Şavşeti** bölgelerinden birinin adıyla (**Tbeti**) ilişkilidir. Bu sonuncu, muhtemelen **Dzibeti**'den gelir ve tam anlamıyla "Dziblar'ın yurdu" anlamına gelir; **Tbeli** ise **Dzibeli** ile benzerlik gösterir.

Tota [74, 115], **Tot-ipa, Tatiba (Tat-ipa)**, karş. Gürcüce **Totiba-dze**. **Totiba-dze** soyadını taşıyanlar, kendilerini Abhaz **Tat-ipa** ailesinden geldiklerini kabul ederler.

Totibadze – bkz. **Tota, Totiba**.

Tsikişvili – bkz. **Tskis, Tskiş**.

Uaz, Uazaa, Uazba (Vozba) – Eski bir Abhaz-Abaza ailesidir; Megrelcede **Uzbaya**, Gürcücede (?) olarak geçer.

Uzbaya – bkz. **Uaz, Uazaa, Uazba**.

Urış (Urışü) [74, 324] – Megrelcede (?), Gürcücede **Uruşa-dze** olarak geçer.

Urusadze – bkz. **Urış (Urışü)**.

Haba (A-ha-ba, A-h-ba [74, 295]), **Habı** [204, 209] – Eski bir Abhaz-Adıge ailesidir; Gürcücede **Habia-şvili** olarak geçer.

Habiaşvili – bkz. **Haba, Habı**.

Habita, Huabıta – Abhaz-Adıge soyadıdır. Adıgecede **Habıta** [204, 203], Abazacada **Habıta, Habita** [425, 386], Türkiye Abhazlarında **Huabıta** "Huabitlar" olarak bilinir. Abhazca **Huabıta,** Megrelce'de **Hubut-ia**, Gürcüce'de ise **Hobida-şvili** olarak dönüşmüştür.

Havadze, Hovadze – bkz. **Hau, Hou, Ahouaa**.

Har, Har-ipa, Haripaa (Türkiye Abhazlarında). Karşılaştırın: Megrelce'de **Hareba-va**, Gürcücede **Hareba-şvili**.

Hara (karşılaştırın: **Har, Har-ipa**), **Hara-ba, Harab-ua** (Abhazca) [74, 125]. Megrelce'de **Harab-ua**, Gürcüce'de **Haraba-dze, Haraba-şvili** olarak geçer.

Harabadze – bkz. **Hara, Haraba, Harabua**.

Harabaşvili – bkz. **Hara, Haraba, Harabua**.

Harebaşvili – bkz. **Har, Har-ipa**.

Hatidze – bkz. **Hat, Hatua**.

Hatişvili – bkz. **Hat, Hatua**.

Hau, Hou, Ahouaa, Huaa (Xuaa) [74, 326]. Adıgece'de **Hav (Xau)** [204, 203], Gürcüce'de **Ahava-dze, Hava-dze, Hova-dze** olarak geçer.

Hat, Hatua [425, 392; 204, 207]. Abhaz-Adıge **Hat-xua.** Adıgecede **Hat-ko** "Hatlar"; Megrelce'de **Hatia** (?), Gürcüce'de **Hati-dze, Hatia-şvili** olarak geçer (Hat, karşılaştırın: etnonim Hattiler).

Xetsia – Bu Abhaz-Megrel soyadı. Abhazcada "gürgen" anlamına gelen **axiatsa** kelimesinden türemiştir [513, 122]. bkz. **Mah, Mahua** maddesi.

Xintibadze, Xintibidze – bkz. **Xınt, Xintba**.

Xintbaya – bkz. **Xınt, Xintba**.

Xobidaşvili – bkz. **Xabita, Xuabıta**.

Xoradze, Xorava – bkz. **Xuar, Xuaraa**.

Hoh (Hua-hu), Hohua, Huhua, Hohba – Abhaz soylu ailesidir [74, 168, 242, 226]. Abhaz-Megrel **Huhua**, Megrelce'de **Hohobaya** [366, 168], Gürcüce'de ise **Hoha-dze, Hoha-şvili, Huhua-şvili** olarak geçer. bkz. **Vahoh, Uahoh**.

Hohadze – bkz. **Hoh**.

Hohaşvili – bkz. **Hoh**.

Hohobaya – bkz. **Hoh**.

Hoçaa (Xotçaa), Sadzcada **Huaçaa** [74, 221], (Karşılaştırın: **Huacaa**); Megrelce'de **Hoçava**, Gürcüce'de **Hoça-dze** olarak geçer.

Hoçadze, Hoçava – bkz. **Hoçaa, Huaçaa**.

Huar, Huaraa (Xuaraa) [74, 223, 227] – Abhaz-Sadz soyadıdır. Megrelce'de **Horava**, Gürcüce'de ise **Hora-dze** olarak geçer.

Hubuladze, Hubulava – bkz. **Gubla**.

Hubutia – bkz. **Habita, Huabıta**.

Huc (Xuıc), Hoc, Huac [425, 394]. Çoğul formları **Hucaa, Hocaa (Xocaa, Xuacaa, Xuatçaa)** [74, 221, 222]; Abhazca Hocaa (Xuacaa), Megrelce'de Hocava'ya; Hotçaa (Xuatçaa) ise Megrelce'de Hotçava'ya, Gürcüce'de Huca-dze, Huça-dze'ye dönüşmüştür.

Hucadze, Huçadze – bkz. **Huc, Hoc, Huac**.

Huhu, Huhua (Xuıxuaa) [74, 119, 234, 326] – bkz. Hoh (Hua-hu), Hohua...

Huhuaşvili – bkz. **Hoh (Hua-hu), Hohua...**

Xınt (Xıntü), Xıntba (Xıntüba) [74, 326] – Megrelce'de **Xintba-ya**, Gürcüce'de ise **Xintiba-dze, Xintibi-dze** [74, 269; 236] olarak geçer.

Tsabadze, Tsibadze – bkz. **Tsi, Tsey, Tsiba**.

Tsanava – bkz. **San // Tsan, Tsanaa...**

Tsaragba – Megrelcede **Tsaragba-ya** [74, 261; 366, 354], Gürcücede (?) olarak geçer.

Tsarba (Karşılaştırın: **Tsarbey** – Abhaz kişi adı) [74, 120]. Megrelce'de **Tsarba-ya, Tsirba-ya** [366, 354], Gürcüce'de **Tsarba-dze** olarak geçer.

Tsarbadze, Tsarbaya, Tsirbaya – bkz. **Tsarba**.

Tçüıca (Цəыцьа), Tçüıc (Цəыць), Tçüıdz (Цəыʒ), Tçüıcaa, Tçüıdzba (Цəыцьba, Цəыʒba) [74, 206, 223, 242, 248, 329] – (Abhaz-Sadz) soylu ailesidir. Abhazca **Tçücaa** Megrelce'de **Çica-va**'ya, Gürcüce'de **Çicava-dze**'ye dönüşmüştür.

Tsekvadze, Tsekvava – bkz. **Tsekua**.

Tsekua (Tsequa), Tsek-uaa (Tsequaa) – Abhaz-Abazadır [425, 397; 74, 328]. Megrelce'de **Tsekva-va**, Gürcüce'de ise **Tsekva-dze** olarak geçer.

Tsi, Tsey (Abazaca) [425, 397] – Abhazca **Tsi-ba, Tsı-ba, Tsıbaa, Tseyba** [74, 328]. Abhazca **Tsıbaa** "Tsıblar", Megrelce'de **Tsiba-va**'ya; tekil **Tsıba, Tsiba** ise Gürcüce'de **Tsaba-dze, Tsiba-dze, Tsiba-dze, Siba-dze**'ye dönüşmüştür.

Tsibadze, Tsibadze, Sibadze – bkz. **Tsi, Tsey, Tsiba**.

Tsikişvili – bkz. **Tskis, Tskiş**.

Tsintsabadze – bkz. **Tsımtsı//Tsıntsı, Tsımıtsba//Tsınıtsba**.

Tsintsadze – bkz. **Tsımtsı//Tsıntsı, Tsımıtsba//Tsınıtsba**.

Tsis, Tsıs, Tsisba, Tsısba (Abhazca); Megrelce'de **Tsisba-ya** [74, 261; 76, 113], Gürcüce'de **Tsisi-şvili** olarak geçer.

Tsisişvili – bkz. **Tsis, Tsıs, Tsisba**.

Tsiskra, Tsıskraa (Abhazca **Tsıs-kraa**, tam anlamıyla "Kuşçular"), karşılaştırın: Megrelce'de **Tsiskara-va** [61, 236], Gürcüce'de **Tsiskari-dze** olarak geçer.

Tsitsibadze – bkz. **Tsıts, Tsıtsaa, Tsıtsua, Tsıtsba**.

Tsitsişvili – bkz. **Tsıts, Tsıtsaa, Tsıtsua, Tsıtsba**.

Tsitsuaşvili – bkz. **Tsıts, Tsıtsuaa, Tsıtsua, Tsıtsba**.

Tskis, Tskiş, Tsıkiş [204, 211], **Tskişaa** [425, 398] – Abhaz-Abaza prens-soylu ailesidir ve Gürcüce'de **Tsikiş-şvili, Tsikiş-şvili** olarak geçer.

Tskit, Tskuit, çoğul **Tskuitaa, Tskuitar, Tsıkutar, Tsığitır** [366, 379], **Sıkutar, Asıkutaraa** [74, 246] – soyadıdır. Abhazca **Tskuit-aa** Megrelce'de **Tsxvit-ava**'ya, **Tskuitar** ise **Tsxvitariya**'ya, Gürcüce'de **Tskiti-şvili**'ye dönüşmüştür. Karşılaştırınız Latışev'de **Skiti** kabilesi [303, 354, 355]; ayrıca Abhaz-Abaza soyadı **Tskis, Tskiş, Tskışaa** "Tskislar", "Tskişevler" [425, 398] ile de karşılaştırılabilir.

Tsxvitsxvişvili – bkz. **Tsxutsxu, Tsxutsxuba**.

Tsımtsı//Tsıntsı, Tsımtsaa//Tsıntsaa, Tsımtsba//Tsıntsba [74, 328] – Abhaz soylu ailesidir. Megrelce'de **Tsimitsba-ya//Tsimtsba-ya** [366, 414]; Abhazca **Tsıntsı,** Gürcüce'de **Tsintsa-dze**'ye, **Tsıntsba** ise **Tsintsaba-dze**'ye dönüşmüştür. **Tsımıtsba** ailesinin kolları olarak **Tsiramua** ve **Sirginava** [366, 421, 427] kabul edilir.

Tsıts, Tsıtsaa, Tsıtsua, Tsıts-ba – Abhaz soylu ailesidir. Abhazca **Tsıtsaa** Megrelce'de **Tsitsava**'ya; **Tsıtsua Tsatsua**'ya; **Tsıtsba, Tsitsba** ise **Tsitsba-ya, Tsitsiba-va**'ya [76, 41] dönüşmüştür. Abhazca **Tsıts** Gürcücede **Tsitsi-şvili**'ye; **Tsıtsua Tsitsua-şvili**'ye, **Tsıtsba, Tsitsba** ise **Tsitsiba-dze**'ye dönüşmüştür.

Tsuh, Tsyuh, Tsuhaa [498, 21], **Tsuhuba** – Abhaz soylu ailesidir [74, 328]. Gürcüce'de **Suhi-şvili, Soha-dze** olarak geçer.

Tsxutsxu, Tsxutsxuba – Abhaz soylu ailesidir (soyu tükenmiştir). Megrelce'de **Tsxutsxuba-ya** [74, 261], Gürcüce'de ise **Tsxvitsxvi-şvili** olarak geçer.

Çavçavadze – bkz. **Çaç, Çaçba, Çaçaa**.

Çagovadze – bkz. **Çagua, Çaguaa**.

Çagua (Abazaca), **Çaguaa** (Abhazca) [425, 404]. Abhaz-Abaza soyadıdır. Megrelce'de **Çagava, Çogava**, Gürcüce'de ise **Çagova-dze, (Çogova-dze)** olarak geçer.

Çakua, Çakva [74, 228, 232, 265, 330] – Eski bir Abhaz soylu ailesidir. Megrelce'de **Çakva**, Gürcüce'de ise **Çakva-şvili** olarak geçer.

Çakvatadze, Çakvitadze, Çakvitaya – bkz. **Çakuat, Çakuataa**.

Çakvaşvili – bkz. **Çakua, Çakva**.

Çakotadze – bkz. **Çakuat, Çakuataa**.

Çakuat, Çakuataa, Çakuatu – muhtemelen **Çagua-du** veya **Çakua-du**'dan türemiştir ve tam anlamıyla "Büyük Çagua (veya Çakua)" anlamına gelir. Karşılaştırınız Abazaca ve Adıgecede **Çaga-du** [425, 404; 204, 212], kısaltılmış Abhazca **Çkotua** [74, 331], Abazacada **Çkutu** [425, 405, 406]. Prens ailesidir. Megrelcede **Çakvita-ya**, Gürcücede ise **Çakvata-dze, Çakvita-dze, Çakota-dze, Çikvata-dze, Çikvita-dze, Çikota-dze, Çikota-şvili** olarak geçer. Gürcistan'da **Çakvit** köyü de mevcuttur.

Çançibadze – bkz. **Çaç, Çaçba, Çaçaa**.

Çar-ba "Çarblar" – Abhaz ailesidir (soyu tükenmiştir). Gürcüce'de **Çarba-dze** [74, 269] olarak geçer.

Çarbadze – bkz. **Çarba**.

Çarg//Çark, Çırg/ Çırk, Çırgba//Çırkba [74, 242, 331], **Çarguaa//Çarkuaa**, Sadzca'da çoğul **Çargadz**. Abhaz-Sadz soylu ailesidir. Megrelcede **Çargaz-ia, Çargındz-ia**; **Çarg** formundan Gürcücede **Çarga-dze, Çargei-şvili**; Abhazca **Çarki, Çarkua** ise Gürcüce'de **Çarki-şvili**, Svanca'da **Çarkvia-ni** olarak geçer.

Çargadze, Çargazia – bkz. **Çarg//Çark, Çırg//Çırk...**

Çargeişvili – bkz. **Çarg//Çark, Çırg//Çırk...**

Çarkviani – bkz. **Çarg//Çark, Çırg//Çırk...**

Çarkişvili – bkz. **Çarg//Çark, Çırg//Çırk...**

Çah, Çahua, Çahaa – Soylu bir ailedir [498, 21]. Megrelcede **Çahava**, muhtemelen **Cahua** (?); Abhazca **Çahua** Gürcüce'de **Çahva-dze**'ye, **Çah** ise **Çah-eli**'ye dönüşmüştür.

Çahvadze – bkz. **Çah, Çahua, Çahaa**.

Çaheli (Çoheli), Çahava – bkz. **Çah, Çahua, Çahaa**.

Çaç, Çaçba, Çaçaa – Eski Abhazya'nın ayrıcalıklı topluluğunu ifade eder. Bu isim, tarihsel Kuzeybatı Abhazya'daki prens ailesi **Şaş, Şaşe, Şaçe** ile örtüşür [35, 10; 73, 149]. **Şaş** formu, Urartu kaynaklarında geçen kraliyet şehri **Şaş-il, Şaşi-luni** ve **Şaş-eti** ülkesi, **Şaşil-kıt** köyü [268, 429], Gürcüce **Şaşil-eti** ile Soçi şehrinin Abhazca adı **Şüaça**'nın temelini oluşturur (ayrıcalıklı **Şaşa** veya **Şaça** topluluğuyla bağlantılı, bkz. yukarı).

Bazı araştırmacılar, **Çaç** prens ailesinin daha eski **Aç** topluluğundan geldiğini, **Aç** adının "prens" anlamına da geldiğini, dolayısıyla **Çaç**'ın **Açiaç** ("prenslerin prensi") formundan türediğini öne sürer [19, 195] (bkz. **Aç** maddesi). Aynı açıklama **Şaş** varyantı için de geçerli olabilir. Megreller arasında **Şaraş-ia** formunda korunmuştur; burada **Şaraş**, tam anlamıyla "aşların aş'ı" yani "prenslerin prensi" anlamına gelir (-r, Ab-

hazcada 3. çoğul şahıs işaretleyicisidir).

Abhaz prens soyadı **Çaç**, ilk kez XI. yüzyılın ilk yarısında **Çaça-s-dze** formunda yazılı kaynaklarda geçer. **Çaç**'tan türeyen Abhazca soyad formu **Çaçba** ("Çaçlar") da eski bir yapıdır. Bu isim, Kartli'deki **Çaçub-eti** köyünde ve Gürcü kaynaklarda **Çançiba-dze** olarak geçer (buradaki -n- eklenmiş olabilir, karş. **Açba** – Gürcüce **A(n)çbadze**). Megrelcede **Çaçba**, **Çaçiba-ya**'ya dönüşmüş, **Çaçaa** ise **Çaçava** olmuştur.

Abhaz **Çaçba** hükümdar prensleri, Gürcistan'da XII. yüzyıldan itibaren **Şervaşidze** olarak anılmaya başlanmıştır. Bunun nedeni, muhtemelen Kral Davit İmaredici döneminde Abhazya'nın Tsxum bölgesindeki iktidar değişikliğidir. Burada, devrik yöneticinin doğrudan varisi yerine, Batı Abhazya'dan gelen yeni bir **Çaçba** hanedanı iktidara gelmiş olabilir. **Şervaşidze** adının kökeni olan **Şervaş**, Abhazcada **Şırpas (Şüırpas, Şüırpıs)** olarak söylenebilir ve "aşların önderi" veya "Aşe (Batı Abhazya) bölgesinden önder" anlamına gelir. Muhtemelen **Şırpas** başlangıçta Tsxum'un yeni hükümdarı **Çaçba**'nın bir unvanıydı, daha sonra Gürcü ortamında **Şervaşidze** soyadına dönüştü. Abhazlar bu aileyi hâlâ **Çaçba, Çaçaa** ("Çaçlar") olarak anar.

Çoğul **Çaçaa** Megrelce'de **Çaça-va**, Gürcüce'de **Çaçova-dze**'den muhtemelen **Çavçava-dze** prens ailesi türemiştir (Bazı araştırmacılar bunun **Çiçua** ailesinden geldiğini düşünür [499]).

Çaçava – bkz. Çaç, Çaçba, Çaçaa.

Çaçasdze – bkz. Çaç, Çaçba, Çaçaa.

Çaçibaya – bkz. Çaç, Çaçba, Çaçaa.

Çegovadze, Çigava – bkz. Çıgu, Çıguaa.

Çicavadze – bkz. Tsvica.

Çivadze – bkz. Çuu, Çıu, Çıua.

Çikareli, Çikoreli, Çikoraya – bkz. Çkua, Çıku, Çıkuba, Çıkuraa.

Çikaşvili, Çikava – bkz. Çıka, Çıkba.

Çikvaidze – bkz. Çkua, … Çıkua…

Çikvatadze, Çikivitadze, Çikotadze – bkz. Çakuat, Çakuataa.

Çikvaşvili – bkz. Çkua, Çıkua…

Çikobava – bkz. Çkua, … Çıku, Çıkuba.

Çikovani – bkz. Çkua, ... Çıkua…

Çikoidze – bkz. Çıgu, Çıguaa, Çıkuaa…

Çikotaşvili – bkz. Çakuat, Çakuataa.

Çiçin (Тҫытҫын/Цычын) – Abhaz kişi adı [74, 122; 509, 199]. Abhaz folklorunda "Ah Tçıtçın (Цычын)" ("Hükümdar Çiçin") olarak geçer; refah içinde bir yönetici imajı çizer. Abhazlar "Nasılsın?" sorusuna "Ah Çiçin yeipş" ("Hükümdar Çiçin gibi") diye yanıt verir. Muhtemelen bu kişi adından Gürcü soyadı *Çiçina-dze* türemiştir.

Çiçinadze – bkz. Çiçin.

Çkua, Çkuaba [74, 228, 331; 425, 405], Çıkua, Çık-ipa, Çuk-ba//Çıkuba [74, 221, 245, 332]. Çoğul Çıkuaa, Abazaca Çıkuraa, Çıkuba – Çıkubar. Soylu aile. Çıkuraa'dan Megrelce Çikora-ya, Gürcüce Çikar-eli, Çikor-eli; Abhazca Çıkubaa'dan Megrelce Çikobava; Çkua, Çıkuaa'dan Svanca Çikova-ni, Gürcüce Çikva-i-dze (muhtemelen Çikvila-dze), Çikva-şvili, Svanca Çikovani. Abhazca Çkuan, Çkuania'dan [74, 245, 349] Megrelce Çikvania, Çkonia.

Çmakur – Evliya Çelebi'ye göre bir Abhaz topluluğu [61, 248]. Karşılaştırın: Gürcüce Çimakuri-dze.

Çolokaşvili – bkz. Çolokua.

Çolokvadze – bkz. Çolokua.

Çolokua (Abhaz-Adige), Abhazca Çolokua, Çolokuaa; Megrelce Çolokia, Çolokava [74, 242], Gürcüce Çoloka-şvili, Çolokva-dze.

Çoheli – bkz. Çuh, Çıhu…

Çhaidze – bkz. Çuh, Çıhu…

Çuareli, Çaureli – bkz. Çuu, Çıu, Çıua.

Çuaşvili (Çauşvili) – bkz. Çuu, Çıu, Çıua.

Çuh, Çıhu, Çıhua//Çuhua, Çuh-ba//Çıh-ba [74, 331] – Abhaz-Abaza soylu ailesi; Megrelce Çuhua, Gürcüce Çhai-dze, Çoheli.

Çıgu, Çıguaa, Çıkuaa, Çıguba, Açıguba//Açıkuba [74, 219, 236, 242] – Abhaz-Sadz soylu ailesi; Abhazca Çıguaa, Megrelce Çigava, Gürcüce Çegovadze, Çıkuaa, Gürcüce Çikoidze, Çıguba//Çıkuba – Megrelce Çikobava [74, 262] (bkz. Çkua… Çıkuba).

Çıka, Çıkaa, Çıkba, Çikba (tel. bilg., 540) – Megrelce Çikava, Gürcüce Çika-şvili.

Çua, Çuu, Çıua (Karşılaştırın: soyad Çuaz), Abazaca çoğul Çauraa, Çuuaraa. Sadz topluluklarından biri ve Abhaz-Sadz prens-soylu ailesi. Ayrıca Açu, Açua, Açuaa olarak da bilinir [74, 160, 331; 73, 73, 139]. Abhazca Çıua, Gürcüce Çivadze, Çauraa Çaure-li, Çuar-eli.

Şaraşia – bkz. Çaç, Çaçba, Çaçaa.

Şat-ipa – Abhaz prens ailesi, Çaabalırhua prens ailesinin bir kolu olarak kabul edilir

[366 (?), 482–484]; Megrelce Sotiskua, Gürcüce Soti-şvili.

Şaş, Şaşe – bkz. Çaç, Çaçba, Çaçaa.

Şervaşidze – bkz. Çaç, Çaçba, Çaçaa.

Şırpas (Şüırpıs) – bkz. Çaç, Çaçba, Çaçaa.

Ecdibadze – bkz. Ecdı.

Ecdibia – bkz. Ecdı.

Gürcü soyadlarının sayısı, Abhaz kökenli soy ve aile adlarına dayananlar açısından kuşkusuz çok daha fazladır. Ancak yukarıda verilen örnekler (yaklaşık 300) bile, Abhaz Krallığı döneminde Doğu Transkafkasya'daki Gürcü (İber) topluluklarının topraklarında Abhaz kolonizasyonunun ne kadar geniş çaplı olduğunu göstermektedir.

Abhaz Krallığı'nın ilk işleyiş evresinde (VIII-IX. yüzyıllar), Abhazlar modern Batı Gürcistan topraklarını Çoruh Nehri'ne kadar ve doğuda Lixi Sıradağları hattına kadar ele geçirdiler. X. yüzyıldan itibaren, akademisyen S.N. Canaşia'nın araştırmalarına göre, Abhazlar Doğu Gürcistan topraklarına da yerleşmeye başladılar [505, 476–481]. Bu konuda Z.V. Açba (Ançabadze) şöyle yazıyor: *"İncelenen dönemde Gürcü-Abhaz ilişkilerinde ilginç olgulardan biri, Abhazların kendi Abhazya'sından Batı Gürcistan topraklarına ve daha sonra Abhaz Krallığı'nın sınırlarının genişlemesiyle Doğu Gürcistan'a feodal kolonizasyonudur."* [19, 155].

Ayrıca vurgulanmalıdır ki, ele geçirilen bölgelerin yöneticileri genellikle Abhaz *aχ* (Gürcüce *eristav*) ve *aχmada* ("kral naibi") olarak atanıyordu. Burada ana toprak sahipleri de Abhaz prensleri, soylular, devlet ve kilise figürleri vb. oluyordu.

Gürcü soyadlarının oluşumu, Abhaz köklerinin ***-ba//-pa*** ("oğul"), ***-pha//-phe***,***-he*** ("kız"), **-ua** ("insanlar"), ***-aa***, ***-r//-ra*** (çoğul belirteçleri) gibi Abhaz soyad ekleriyle genişletilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu, Abhaz Krallığı döneminde nüfusun Abhazya'dan Gürcistan'a tek yönlü göç sürecinin bir kanıtıdır.

Tersine süreç, yani Gürcü ve Megrel soyadlarının ana Abhazya'da ortaya çıkışı, daha sonraki dönemlerde, özellikle Abhaz Krallığı'nın çöküşünden sonra ve XIX.-XX. yüzyıllarda yoğunlaşmıştır.

Ortaçağ Gürcistanı'nın Abhaz kolonizatörlerine gelince, çeşitli nesnel nedenlerden dolayı XI.-XII. yüzyıllardan itibaren Gürcü ortamında asimile olmaya başladılar. Abhaz Krallığı'nın dağılmasıyla birlikte Gürcü etnosuna daha yoğun şekilde karıştılar. Bu süreç XIX. yüzyılın sonuna kadar devam etti. Bilindiği gibi, XIX. yüzyılda bile Abhazlar Gürcistan'ın bazı bölgelerinde küçük topluluklar halinde yaşıyorlardı.

Bu bağlamda, günümüzde Abhaz kökenli Gürcü, Megrel ve Svan soyadları ve bun-

ların kollarından türeyen, Gürcistan vatandaşlarının sayıları yaklaşık bir milyonu bulmaktadır.

§ 4. Abhaz (Abhaz-Abaza) Katkısının Ortaçağ Transkafkasya Toponimisindeki Yeri

Gürcistan toponimisindeki eski Abhaz-Abaza substratı hakkında daha önce bahsetmiştik (bkz. Bölüm V, VI, VII, VIII). Urartu, Asur ve Antik Yunan kaynaklarında rastlanan coğrafi ve etnik adlar, şüphesiz en eski isimler arasında sayılır. Bununla birlikte, Abhaz Krallığı dönemi ve sonrasında kaydedilen bir dizi Abhaz kökenli ismin ortaya çıkış zamanını belirlemek zordur. Diğer yandan, bazı Abhaz coğrafi adları içerik olarak Abhaz Krallığı, Abhaz etnik ve patronimik isimleri, Abhaz krallarının ve onların siyasi-dini faaliyetlerinin yanı sıra ekonomik yaşamla da bağlantılıdır.

Gürcistan ve güneydoğu Karadeniz bölgesi toponimisindeki Abhaz-Adıge ve özellikle Abhaz katkısı hakkında birçok seçkin bilim insanı yazmıştır: Akademisyenler N.Y. Marr [264, 19], İ.A. Cavahişvili [426], G.A. Melikişvili [205, 82–84], İ.M. Dyakonov [244, 60], S.N. Canaşia [438, 623–628], A.S. Çikobava [230, 288], K.V. Lomtatidze [56, 138], R.V. Gordeziani [196, 8, 10] ve diğerleri. Prof. Ş.D. İnal-ipa'nın Gürcistan toponimisindeki Abhaz coğrafi adlarını tespit etme çalışmalarının sonuçları da büyük ilgi görmektedir [365, 219–224; 534, 87–95].

Abhaz toponimik materyali, hem antik ve ortaçağ yazılı kaynaklarında hem de modern Gürcü araştırmacıların toponimik sözlüklerinde (A. Glonti [566], Y. Siharulidze [281], G. Eliava [436; 568] vb.) ve ayrıca XIX.-XX. yüzyıl haritalarında tespit edilmiştir. Öncelikle ilgi çeken, Abhazya, Gürcistan ve diğer Transkafkasya bölgelerindeki Abhaz coğrafi adlarıdır; bunlar bir şekilde Abhaz Krallığı dönemi ve Abhazlarla bağlantılıdır.

Apsar veya Anakopya – Abhaz Krallığı'nın antik başkenti. Apsar, Apsarlar (Apsara "Apsarlılar") ilk kez, günümüzdeki Yeni Athos (Afon) kentinin bulunduğu bölgenin adı olarak IV. yüzyıl kilise yazarları Dorotheus ve Sofronius tarafından anılmıştır [302, 200]. 1843 tarihli bir haritada [571], Yeni Athos'un sahil kesiminde Psırı köyü ve onun üzerinde Anakopya gösterilmiştir. Birincisi, yani Psırı, günümüzde Yeni Athos'un Abhazca adı olan Psırdzha'nın yanı sıra antik kaynaklardaki Absar, Apsar (Anakopya) ile ayrılmaz bir bağlantı içindedir. Bu adın, daha önce de belirtildiği gibi, Abhazların eski öz adıyla özdeş olduğu görülmektedir.

Yeni Athos kentinin Abhazca adı olan Apsar, Psırdzha (aynı zamanda Anakopya)

hakkında D.Y. Gulia [18, 155], Ş.D. İnal-ipa [365, 219] ve bu çalışmanın yazarı [30, 23; 94, 94] gibi isimler yazmıştır. Kentin modern adı olan Psırdzha (Псырҙха) başlangıçta bir hidronim olarak ortaya çıkmıştır; dünyanın en kısa nehirlerinden biri olan Yeni Athos Nehri'ni (Psırdzha) ifade eder. Bu ad, Apsardzxa (А-псарҙха), yani "Apsarların kaynağı" veya Apsar-rıdzxa "Apsarların pınarı" şeklinde türemiştir [94, 230].

Abhazca bir öz ad olan **absar//apsar**, antik kaynaklarda aynı zamanda Çoruh Nehri'nin denizle birleştiği noktanın sağında yer alan bir kale-şehir (günümüzde Gonio) adı olarak da geçmektedir. Plinius'a (M.S. I. yüzyıl) göre Çoruh Nehri'nin bir diğer adı da Apsar'dır [223, 267–268; 180, 84]. Arrian (M.S. II. yüzyıl) ise şöyle yazar: *"Söylendiğine göre Apsar mevkii, antik çağlarda Apsırtos olarak anılırdı, çünkü Medea'nın elinden Apsırtos'un burada öldüğü rivayet edilir."* Prokopius (M.S. VI. yüzyıl) ise kendi döneminde Apsar'ın Apsar-unt (bkz. Trapezunt, Pitiunt vb.) olarak adlandırıldığını belirtir [365, 219, 220].

Abazgların ve Abhaz Krallığı'nın antik başkenti olan Apsar'ın üzerindeki dağda, III.-IV. yüzyıllarda Kafkasya'nın en büyük savunma yapılarından biri inşa edilmiş ve **Anakopya** veya **Anakopya Kalesi** olarak tanınmıştır. VIII. yüzyılda Arapların bu kale duvarı önünde yenilgiye uğramasından sonra, kale ve adı olan Anakopya büyük ün kazanmıştır. Yazılı kaynaklarda, kale adı olan Anakopya, zamanla Abhaz başkentini ifade etmek için de kullanılmaya başlanmıştır. Asıl adı olan Apsar ise ikinci plana düşmüştür.

Anakopya//Anaquapia – Apsarların (Abazglar, yani Abhazlar) III.-IV. yüzyıllarda günümüz Yeni Athos (Abhazca Psırdzha) kenti sınırlarında inşa ettiği ana kalenin adıdır. Aynı zamanda erken dönem Abhaz Krallığı'nın başkentinin adlarından biridir (bkz. Apsar).

Arkeolog M.M. Trapş'ın belirttiğine göre, Apsar kalesi, Anakopya adı ilk kez M.S. V. yüzyılda anılmıştır [569, 88], ancak ne yazık ki yazar orijinal kaynağı belirtmemiştir. Daha önce de değinildiği üzere, Anakopya Kalesi, Cuanşer tarafından VIII. yüzyılın 30'lu yıllarında Gürcistan ve Abhazya'ya düzenlenen Arap istilası bağlamında zikredilmiştir.

Ayrıca bilindiği üzere, 1027 yılında Abhaz Kralı I. Giorgi'nin (aslen Alan) dul eşi Kraliçe Alda, küçük yaştaki oğlu Dimitri ile birlikte Anakopya'da yaşamıştır. Burada 1032 yılında, IV. Bagrat'ın temsil ettiği merkezi yönetime karşı büyük bir komplo düzenlemiştir. Bu olayla bağlantılı olarak Anakopya, 1044-45 yıllarına kadar uzun bir süre çalkantılı olaylara sahne olmuştur.

Bu nedenle Abhazlar, Anakopya Kalesi'ni **Anaquapiya ah lbaa**, yani *"Anakopyalı kraliçenin kalesi"* olarak adlandırmışlardır. Bu adın bozulmuş bir varyantı da **Anaquapiyapha lbaa** şeklindedir.

XIV.-XVI. yüzyıl Ceneviz haritalarında Anakopya, Nikofia [572], Nikopsia, Anakufa, Anakopya [15, 34] olarak geçmektedir. Anakopya ile aşağıdaki adlar da ilişkilendirilmiştir: Akalifis, Niosohia, Nikopol, Axeyzos, Nikopia, Nikopsis [18, 155], Phanakopi [7, 129].

Anakopya adı, XVIII.-XIX. yüzyıllarda Anakopa [573], Anakopya [574], Anakopir [404], Anakua [575], Anakopya [576; 571] olarak kaydedilmiştir.

Anakopya'nın etimolojisi konusunda literatürde farklı görüşler mevcuttur. Dubois de Montpéreux, Anakopya adını (hangi dilden olduğu belirtilmeksizin) *"uzaktan görülebilen sarp dağ"* olarak çevirmiştir. H.S. Bğajüba şöyle yazar: *"Anakopya kelimesinde, Nikopsia'da olduğu gibi, -ia son ekini ayırt edebiliriz. Ana- kökü ise muhtemelen anaquap'a dayanır; buradaki ikinci unsur quap 'çıkıntı' anlamına gelir (krş. aquapa = çapa – 'engebeli, girintili çıkıntılı arazi'). İlk kısım olan ana- ise bağ*ımsız *bir köktür ve diğer coğrafi adlarda da tespit edilebilir: 'Anxua' (Ana-xua'dan), Ana-pa."* [168, 169].

G.A. Amıçba da Anaquapia'yı bir Abhaz adı olarak ele alır. H.S. Bğajba'nın yorumuna dayanarak, Yunan kaynaklarında geçen Traxeia ("sarp kayalık") ifadesinin Abhazca Anaquapia'nın çevirisi olduğunu düşünmektedir [577, 18].

Bize göre, Anaquapia'nın etimolojisine en yakın açıklama Z.V. Açba (Ançabadze)'nin yaptığıdır. Şöyle yazar: *"XI. yüzyıl Gürcü tarihçisi Cuanşer, Anakopya'da Meryem Ana'ya ait mucizevi bir ikonanın bulunduğunu vurgulamıştır. 'Anakopya' adı, aynı zamanda Abhazca 'anıha' (ikona) kelimesiyle de bağlantılıdır. Tesadüf değildir ki, Yeni Athos'a komşu olan Abhaz köyünün adı 'Anxua' olarak geçer."* [20, 27].

Bize göre, Anhua köyünün adı **Anıxua** biçiminden türemiştir ve kelimenin tam anlamıyla "ikona (kutsal) dağı" anlamına gelir: *anıx-a* ("ikona, kutsal nesne") + *xua* ("yükseklik, dağ"). Kelimedeki faringeal x ve *xua* seslerinin birleşimi *xua* şeklini almıştır (H.S. Bğajba'nın da belirttiği gibi) ve bu ek, Abhazya'daki birçok yerleşim adının sonunda görülür: *Blabır-xua, Mgudzırr-xua,* Katçar-xua vb. Zamanla bu kutsal dağın adı, eteğinde bulunan köye de geçmiştir. **Anakopya Dağı** ise **Anaquapia aşxa** olarak adlandırılmıştır; bu da *"Anxua (Anıxxua) önünde yükselen dağ"* anlamına gelir. Burada *pia* (*apia*), "bir şeyin önünde beliren" veya "bir şeyi önden kapatan" anlamındadır. **Anıxxuapia**nın kısaltılmış biçimi, bizi ilgilendiren etnonim **Anaquapia**yı verebilir. Son olarak, Abhazca *Anxua* (*Anıx-xua*) "ikona (kutsal) dağı" veya "kutsal

dağ", Osetçede açıklanamayan **Anhua** (Osetya'da bir yer adı) ile bağlantılı olabilir [570, 65, 115, 116]. D.K. Çaçhaliya ise, Abazg başkentinin (kalenin) adı olan **Anakopya**nın, "Zafer Getiren" anlamındaki *Nikopeia* (Yunanca) kelimesinden türediğini ve bu adın, *"Zafer Getiren Meryem"* ikonasıyla bağlantılı olduğunu düşünmektedir [86, 14; 87, 13].

Agtza (Agtsa) – Anakopya (Apsar) Dağı'nın kuzey eteklerinde, Anuhva köyüne bağlı yerleşimlerden biridir (Gudauta bölgesi). Abhaz Kralı Giorgi'nin (861-868 yıllarında hüküm süren ve Gürcü kaynaklarında *Agtsepeli* olarak da bilinen) adıyla bağlantılıdır. Buradaki *Agtseli,* muhtemelen Abhazca **Agtsıbaa** ("Agtsı Kalesi", yani "Anakopya Kalesi") ile ilişkilidir. Giorgi I (Leon'un oğlu), Abhaz tahtına çıkmadan önce bu kalenin hâkimiydi (bkz. Bölüm IX, § 1) [199, 23].

Tshom//Tshum – Abhaz Krallığı'nın Tshom bölgesinin merkezi; Kialasur (muhtemelen Gumısta) ve İngur nehirleri arasında yer alır. XI.-XIII. yüzyıllarda Tshum, Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki önemli şehirlerden biri ve Abhaz krallarının ikametgâhlarından biriydi (bkz. yukarıda). Tshom//Tshum şehri, ilk kez XI. yüzyıl Gürcü tarihçisi Cuanşer tarafından, 733-738 yıllarında Arap komutan Mervan bin Muhammed'in istilası sırasında yağmalanan Doğu Karadeniz şehir ve kaleleri arasında, Apsilia'nın bir şehri olarak anılmıştır [19, 93; 199, 49]. Ancak, Arap istilası döneminde Tshum adının kullanılıp kullanılmadığı veya şehrin o dönemde hala Sebastopolis olarak adlandırılıp adlandırılmadığı bilinmemektedir. Bu konuda, IX. yüzyıla tarihlenen ve Konstantinopolis Patrikliği'nin piskoposluk bölgelerini anlatan bir metin önemli ipucu sunar: Bu metinde, Sebastopolis, Abazgia Başpiskoposluğu'nun merkezi olarak geçer (Apsilia'nın artık Abazgia'ya bağlı olduğu bir dönemden bahsedilmektedir). Bir diğer önemli kaynak ise, Gürcü yazar ve çevirmen Ekvtime Atoneli (995-1028) tarafından yapılan bir açıklamadır. Atoneli, havarilerin seyahatlerini anlatırken şöyle der: *"Oradan (Osetya'dan) ayrılıp Sevasta şehrine vardılar ki şimdiki adı Tshumidir."* [578, 28].

Tshum adı, ilk kez İsmail Ebu'l-Fida'nın 1331 tarihli haritasında Sakhum olarak geçer [579]. Fransız haritacı Delisle'in 1723 tarihli haritasında Sahoum [580], 1770 tarihli bir başka haritada ise Shakhom ve Shacchom olarak kaydedilmiştir [581]. 1830 öncesine ait bu ve diğer haritalar (İtalyanlarınkiler hariç) oldukça kabataslaktır ve buradaki yer adlarını kesin olarak lokalize etmek neredeyse imkânsızdır. Bir istisna, Moskova'daki Askeri-Tarih Arşivi'nde bulunan 1813 tarihli Brulyen Abhazya Haritası'dır [582]. Bu haritada, Gumısta ve Kialasur nehirleri arasında Sogum, ayrıca Kialasur'un sol kıyısında Tshom (ve "Prens'in annesi Rebiya Hanım'ın burada yaşadığı" notu) gös-

terilmiştir. 1845 tarihli bir başka haritada [583] ise "Tubun – eski Tshomi" yazmaktadır. Bu bir hata mıdır?

XVII. yüzyıl Gürcü tarihçi ve coğrafyacısı **Vahuşti**, Tshum'un konumu hakkında ilginç bilgiler verir: *"Kodor Nehri'nin batısında **Tshomi Nehri** vardır; bu nehir, adını dağlardaki yukarı kesimlerinde bulunan **Tshomi** mevkiinden alır."* [584, 781]. Bazı araştırmacılar (V.İ. Sizov, L.N. Solovyev, Z.V. Açba (Ançabadze), Y.N. Voronov vb.), *"Tshomi Nehri"*ni **Besletka** ile *"nehirin yukarı kesimi"*ni ise denizden yaklaşık 500 metre uzaklıktaki **Bagrat Kalesi**'nin bulunduğu tepeyle özdeşleştirerek, Tshomi'yi Besletka'nın sol kıyısına yerleştirirler. Ancak bu görüş, yukarıdaki haritalar ve Vahuşti'nin aktardıklarıyla çelişiği gibi, XIX. yüzyıl başlarında yaşamış ve Abhazya'yı iyi tanıyan Gürcü tarihçi Niko Dadyani'nin ifadeleriyle de uyuşmaz. Dadyani, 1820'lerdeki olaylarla ilgili olarak şöyle yazar: *"**Tubun** yani **Tshom**a vardık; şehri ve çevresindeki köyleri tamamen yaktık ve yağmaladık, Şervaşidzelerin sarayını da yerle bir ettik. Oradan Aku Kalesine geçtik ve savaşın yorgunluğunu dört beş gün dinlenerek attık." Daha sonra ekler: "(Lıhnı'dan) döndük ve tekrar Akuaya, yani Suhuma vardık." [585, 101].*

Görüldüğü üzere, yazar Tshomi ile Akua (Suhum) arasında bir karışıklık yapmamakta ve birincisini Kialasur Nehri'nin sol kıyısında, Abhazların Tkhubun (Dadyani'ye göre Tubun) dediği bölgeye yerleştirmektedir.

Yukarıdaki kaynaklardan habersiz olan D. Gulia, Megrellerin Kulesi dediği Tshomu, "Suhum'un 4 verst güneyinde, Kialasur Nehri yakınındaki eski şehir" olan Tkhubun ile ilişkilendirir [18, 148].

Sonuç olarak, antik **Tshom**, Kialasur Nehri'nin sol kıyısında yer alıyordu.

Deniz kıyısındaki **Kialasur Kulesi**'nden, denizden yaklaşık 500 metre uzaklıktaki bir tepede bulunan devasa ortaçağ kalesine uzanan sur, **Tshom** (Abhazca *Tkhubun*) şehrinin batı sınırını korumak için inşa edilmişti. Daha sonraları, işte burada, yani **Tshom'**da, Abhaz prenslerinin ikametgâhı bulunuyordu; bu saray, 1820'de Rus birlikleri tarafından şehirle birlikte tahrip edildi [585, 101].

Ayrıca, Kialasur Suru'nun ötesinde bir şehrin varlığına işaret eden bir diğer kanıt da, bölgenin modern adı olan Kialasur'dur. Y. Voronov'a göre, bu adın antik Yunan ve Gürcü kaynaklarındaki *Klisura* ile bir ilgisi yoktur ve Türkçe *Kala-sur* ("şehir duvarı")ndan türemiştir (*kala*: "şehir", *sur*: "sur") [587, 103]. **Klara Serene** (XIX. yüzyılın ikinci yarısı) ise Kialasur'u *"yüksek surlarla çevrili kale"* olarak çevirir [587, 118].

Dolayısıyla, erken ve geç ortaçağdaki **Tshum** veya **Tshom** şehri, Kialasur ve Maçara nehirleri arasına yerleştirilmelidir. Bununla birlikte, X. yüzyıldan itibaren bu ad, za-

man zaman Abhazların her zaman Auğa(*Ауҕа)* olarak adlandırdığı modern **Suhum** şehrinin bulunduğu bölgeyi de kapsamıştır. Bazı yazarlar aynı anda hem **Tshum** hem de bozulmuş bir biçim olan **Suhum** adını kullanır; birincisi Kialasur'un sol, ikincisi ise sağ kıyısını işaret eder.

Tshum//Tshom adının kökeni konusunda çeşitli görüşler vardır: **G.Z. Şakirbay**, *Tshumi, Txubun* ve *Tshıbın* gibi yer adlarının aynı kökten geldiğini düşünür. **M. Kaldani**, *Tshumi*yi Svanca *tshom* ("gürgen ağacı") ile ilişkilendirir. **P. İngorokva** ise bu adı Gürcüce olarak ele alır ve *-umi, -omi* soneklerini ayırt ederek, Gürcistan'daki *Bat-omi, Borc-omi, Dil-omi* gibi yer adlarıyla karşılaştırır [55, 147].

Yazarın, ilgilendiğimiz isimde "omi", "umi" gibi soneksel bir unsurun bulunduğu konusunda haklı olduğu düşünülmektedir. Toponimin temelini ise "tsx" oluşturur ki bu, Abhazca'da "Beyaz nehir" anlamına gelen Kialasur Nehri'nin adı olan "Yox'a" (a-yo "su" ve x'a "beyaz"dan; bkz. yukarıda "Yogha") ile muhtemelen ayrılamaz. Dubois daha önce Kialasur Nehri'nin "denizi bir buçuk verstten fazla bir mesafeye beyazımsı-yeşil bir renge boyadığını" yazmıştı [7, 138]. Bilindiği gibi, Ba-omi (Batumi), daha eski bir form olan Baa'dan türemiştir; aynı şekilde, Gürcü kaynakları da Yox'a adından Kialasur Nehri ve şehri olan Tsxumi veya Tsxomi'nin adlarını türetir. Vahuşti'nin şu sözlerini hatırlayalım: *"Kodori Nehri'nin batısında, Tsxomi bölgesinden gelen Tsxomi Nehri bulunur."*

Dzıxua nehrinin adı, Abhazca'da Txuıbın//Thüıbın köyünün adında da korunmuştur ki bu, bize göre Dzuxuapan, yani kelimenin tam anlamıyla "Dzuxu geçidi", "Dzuxu çıkışı"ndan dönüşmüştür; burada Dzuxua nehrin adı, a-pan ise "geçit" anlamına gelir. Ortaçağdaki Tsxom, Tsxum'a gelince, bu ad muhtemelen "harman yeri" anlamına gelen Dzıxgum'dan türemiştir; burada Dzıxua modern Kialasur Nehri'nin adı, Gum ise Abhazya'nın merkez bölgesinin adıdır: Dzıxuguım kısaltılmış haliyle Dzıxuım > Dzxum > Tsxom//Tsxum//Sohum [94, 242–247].

Kialasur – Bkz. yukarıda **Tshom**, Bölüm IX, § 1 ve [94, 245].

Sobgi – Günümüzde Rusça **Şapkı** olarak bilinen, Tsabal bölgesindeki (Abhazya'nın Gulrıpş ilçesi) bir kalenin adıdır. **Sobgi Kalesi**, ilk kez XI. yüzyıl Gürcü yazarı **Cuanşer** tarafından anılmıştır. Onun aktardığına göre, Arap istilası (VIII. yüzyıl) sırasında Abhaz hükümdarı (kral) **I. Leon**, Osetya'ya giden geçit yolunda bulunan **Sobgi Kalesi**'ne sığınmıştır [199, 49]. Rusça konuşan yerel halkın **Şapkı** olarak adlandırdığı dağ ve kale, Apsilia bölgesi **Tsabal**'a ve oradan da Kuzey Kafkasya'ya (özellikle ortaçağ Osetya'sına) giden bir geçit yolunda bulunmaktadır ki, bu durum Cuanşer'in bah-

settiği **Sobgi Kalesi**nin konumuyla tam olarak örtüşmektedir.

Adın orijinal formu Abhazca Çıbgı (Tçıbgı) olup, kelimenin tam anlamıyla "uçurumlu", "göçük olan" anlamına gelir (açıbgara fiilinden: "çökmek, kopmak"). Abhazcadaki "tç" affrikatı Gürcücede bulunmadığı için, bu kaynakta doğal olarak "s" ile (Sobgi) aktarılmıştır.

Kalenin tam Abhazca adı **Tçıbgı abaa** (Ҵыбгы абаа) "uçurum kalesi", "uçurum kenarındaki kale" anlamındadır ki, bölgenin coğrafi yapısıyla uyumludur [94, 280, 281].

Anaklia//Anakria – Bkz. yukarıda Bölüm IX, § 1 ve [94, 93, 94].

Bedia – Abhaz Krallığı'nın VIII. yüzyıl sonlarında **II. Leon** tarafından oluşturulan bölgelerinden biri; **Hobi Nehri (?) ile Tshhenis-tskali** arasında yer alır (bkz. yukarıda Bölüm IX, § 1 ve [199, 129; 94, 59, 129–131]).

Cihan-Kuci – XIII.-XIV. yüzyıl el yazmalarında geçen Gürcü anonim bir kayda göre, **Abaşa Nehri**'nin sol kıyısında, Kutaisi'ye 40 km mesafede bir şehir. Kaynak, VIII. yüzyıl olaylarından bahseder. Kaydın geç döneme ait olduğu, içerdiği şu açıklamadan anlaşılmaktadır: *"...Megrellerin topraklarında, Cihan-Kuci şehrinde, Megrelce 'Büyük Meşe' anlamına gelen Çkondidi yakınlarında."* [199, 11, 12]. Ancak bilindiği üzere, *"Megrel"* etnonimi, XIV. yüzyıldan önceki yazılı kaynaklarda kullanılmamıştır [199, 56]. Burada bizi asıl ilgilendiren, diğer Gürcü kaynaklarda **Çkondidi** olarak geçen **Cihan-Kuci** adıdır. Vahuşti bu konuda şöyle yazar: *"Banza'nın yukarısında ve Tshhenis-tskali'nin batısında, nehre hâkim yüksek bir konumda, kubbeli, görkemli **Martvili Kilisesi** – **Çkondidi** bulunur. Burası, 8. Abhaz Kralı **Giorgi** tarafından inşa ettirilmiş ve dini süslemelerle donatılmıştır."[*520, 166].

Cihan-Kuci adının ikinci kısmı olan **Kuci**, **Leonti Mroveli**'nin mitolojik anlatısındaki **Egri-Bedia** hükümdarının adıdır. Anonim yazar, bu ismi **Cihan** şehrine ekleyerek, buranın M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış aynı **Egri** hükümdarı **Kuc'un** ikametgâhı olduğunu düşünmüştür [94, 130, 131]. Onun adı, bölgenin ünlü kalesi **Tsixe-Goca** (*"Kuci Kalesi"*, günümüzde **Nakalakevi**) ile de bağlantılıdır (bkz. yukarıda).

Cihan adına gelince, bu isim **Çkondidi**'deki **Çkon** kökünün orijinal formu gibi görünmektedir. Aynı zamanda **Dçkon-didi** [18, 218] ve **Dşkon-didi** [588, 427] olarak da kaydedilmiştir. **Cihan** kelimesinin kendisi, büyük olasılıkla Abhazca **Çihan**, **Çhan** (*"Aç'ın sarayı/tapınağı"*)'ndan türemiştir. Burada: **ç** – İlk Abhaz krallarının aile adı **Aç (Aç-ba)**'nın köküdür, "**i"** 3. tekil şahıs eril sınıf iyelik eki (*"onun"*), **han** *"saray"*, *"tapınak"* (bkz. aşağıda **Çiha**, **Çhara**).

Aç, Açba – aynı zamanda **Lau, Lou (Leontiler)** olarak da bilinir. Karşılaştırın: Abhaz prenslerinin ikametgâhı **Lıhnı** (*Louhan – "Lou'ların sarayı"*) [94, 205].

Zamanla, **Çixan/Çxan** ("Aç'ın sarayı/tapınağı") adına Abhazca **adıudu** ("büyük", "ulu") eklenmiştir (Abhaz-Abazaca **adıu, adu**: "büyük", **adıudu**: "ulu", **adıudzdza**: "en ulu"). Abazaca **a-dıudu** ("ulu"), Gürcü-Megrelcede didi ("büyük", "ulu") olarak aktarılmış, yani Çixan (veya Çxan) dıudu veya Çxan didi ("Ulu Aç Sarayı/Tapınağı") şeklini almıştır. Abhazca **Çixan/Çxan** ve ondan türeyen **Çxan-dıudu**, Megrelce çikoni/çkoni ("meşe") ile ses benzerliği nedeniyle Çkon-didi ("büyük meşe") olarak değiştirilmiştir.

Bize göre, Çkondidi ("büyük meşe") adının, bir Abhaz kralının ikametgâhı, muhteşem kraliyet yapılarının bulunduğu bir merkez ve dini bir başkent olan bir şehir için pek uygun olmadığı açıktır. Daha önce de belirtildiği gibi, X. yüzyılın ilk yarısında büyük Abhaz Kralı Giorgi, burada görkemli bir kubbeli kilise inşa ettirmiş ve bir piskoposluk makamı kurmuştur; kendisi de buraya defnedilmiştir. Sonrasında, Çxandıud mülkünün yöneticisi -Abhazca **Çxan** mada veya **Çxan dadah** (?) (Gürcüce Çkondideli)- Abhaz devletinde kraldan sonra ikinci kişi konumuna yükselmiştir.

Saray işlerini yönetenlerin, büyük olasılıkla **Marşan** prens ailesinin (bkz. aşağıda **Martvili**) mensupları olduğu anlaşılmaktadır.

Martvili – Batı Gürcistan'da bir şehir ve bölge. **Martvili şehri**, eski **Cihan-Kuci** veya **Çkondidi** ile aynıdır (bkz. yukarıda **Cihan-Kuci**). Daha önce de belirtildiği gibi, bu adların ortaya çıkışı, Abhaz krallarının Martvili'deki dini yapılarıyla (**Cihan Manastırı**, Abhazca **Çian** *"Aç Manastırı"*, ardından **Doğuş Kilisesi** ve **Meryem Ana Katedrali**) bağlantılıdır. Sonuncusu, Abhazlarca **Çihxan dıudu** (*"Ulu Aç Tapınağı"*, yani *"Ulu Kraliyet Tapınağı"*) olarak adlandırılmış, bu da Megrelcede **Çikondidi** (*"büyük meşe"*) şeklinde bozularak aktarılmıştır (bkz. yukarıda **Cihan-Kuci**).

Aynı zamanda, şehrin ve bölgenin adı olan **Martvili**'nin **Abhazca etimolojisi** de büyük ilgi çekicidir. Bu adın Kartvel dillerinde ikna edici bir açıklaması yoktur. **Pavlos Aleppos** (XVII. yüzyıl), Martvili'yi *"Hz. İsa için öldürülen masum çocuklar"* anlamındaki **Martuil**'e bağlamıştır [61, 262]. Buradan hareketle **D. Gamaharia** ve **B. Gogiya**, Martvili'yi *"şehit"* olarak çevirmişlerdir [61, 635].

Bize göre durum çok daha basittir: Gürcüce bir form gibi görünen **Martvili**, aslında açık bir şekilde **Abhazca coğrafi ad Martıla**'dan (Rusçada **Martvıla**, Gürcücede **Martvili**) türemiştir. Abhazca **Mar-tıla**, kelimenin tam anlamıyla *"Marların mülkü"*, yani *"Marşanların toprağı"* demektir. Burada: **mar** Prens ailesi **Marşan**'ın adının kö-

küdür [24, 233, 234; 110, 173, 174; 94, 208–210], **tıla (tvıla)** *"mülk", "ülke"* (bkz. yukarıda).

Daha önce de belirtildiği gibi, **Marşan** ailesinin üyeleri, saray işlerini yöneten ve Abhaz devletinde ikinci adam konumunda olan kişilerdi. Ayrıca, *"Kartlis Tshovreba"*ya göre, **Bedia bölgesi (prenslik)** X. yüzyılda zaten **Marşanlar**ın (Gürcüce **Maruşisde** veya **Maruşiani**) aile mülküydü. Bu yöneticilerin varisleri, **Dadiani** unvanıyla ortaya çıkmıştır (bkz. yukarıda ve [506, 108–109; 74, 153–154]). Bu nedenle, **Martvili Katedrali**'nin bir dönem (Abhaz) **Megrelya yöneticileri**'nin (yani ortaçağ **Bedia bölgesi Dadiani**'lerinin) mezarlığı olması tesadüf değildir ki bu aile, daha önce de belirtildiği gibi **Marşan** soyundan gelmektedir.

Asxi – **Martvili (Çkondidi)** şehrinin kuzeyinde yer alan yaylanın adıdır; Abhazca **Asxı** (*"karlı tepe", "karlı baş"*), Abhazca *a-sı* (*"kar"*) + *xı* (*"baş", "tepe"*).

Honi – Batı Gürcistan'da, Martvili'nin doğusunda bir şehir ve bölge. 1936'da **Tsulukidze**, 1989'da tekrar **Honi** olarak adlandırılmıştır. **Honi şehri** ve **Honi Katedrali**, Abhaz Kralı **II. Theodosius** tarafından 812 yılında inşa ettirilmiştir [15, 99; 17, 13; 18, 214]. Honi Manastırı'ndaki Meryem Ana ikonasında şu yazı bulunur: *"Tüm Azizlerin Anası Tanrıdoğuran, Kral Leon'un evi için Mesih'e şefaat eyle."* [17, 23].

Honi adı, muhtemelen Abhazca **han** (*"tapınak", "saray"*) kelimesinden gelmektedir: **Han > Honi** (krş. **Ç-han > Ç-koni** vb.). Bununla birlikte, bu adın daha eski bir kökene sahip olma ihtimali de vardır. Kafkasya'nın merkezi bölgelerinde yaygın olan **hon (honoy)** kabile adından türemiş olabilir [599, 232, 233].

Kinçha – Honi'nin 26 km uzağında bulunan **Zeda-Kinçha** ("Yukarı Kinçha") köyü ve şelalesinin adıdır. Muhtemelen Abhazca **Kints-dzıxa (Кинц-ʒха)** – *"Kints'lerin kaynağı"*ndan gelmektedir. Burada: **Kints** Bir Abhaz soylu ailesinin adı, **Dzxa** – *"kaynak"* (karşılaştırın: Yeni Athos'taki **Psır-dzxa** *"Apsarların kaynağı"*. Bkz. yukarıda).

Gorda (Zeda-Gorda *"Yukarı Gorda"*) – Honi bölgesinin kuzey sınırında, Tshhenis-Tskali Nehri'nin sağ kıyısında, Kinçha yakınlarında bir köy.

Geçmişte **Gorda**, kraliyet yazlık saraylarından biriydi ve sonraları Megrelya yöneticileri **Dadiani**ler tarafından kullanılmıştır. Adın, Abhazca **Guarĵa** (*"yazlık konaklama yeri"*)'dan türediği düşünülmektedir.

Okatse – Zeda-Gorda köyü (Honi bölgesi) ile Tshhenis-Tskali Nehri arasındaki kanyon.

Okatse, Abhazca **A-kıtsa** (*"vadi", "dağ eteği"*) kelimesinin Megrelceleştirilmiş ha-

lidir (Karşılaştırın: **ala-kıtza** *"göz çukuru"*, kelimenin tam anlamıyla *"gözün çukuru"*. **ala** (*"göz"*) + **kıtza** (*"çukur"*)).

Abaşa, Abaşia – Rion Nehri'nin sağ kolu; Batı Gürcistan'da **Tenhuri (Abaşa)** ve **Tshhenis-Tskali** nehirleri arasında bir şehir ve bölge. **Lamberti**'nin eserlerinde *Abbascia* olarak geçer. Ayrıca **Supisi ve Rion** nehirleri arasında **Abaşa** adında bir köy bulunmaktadır.

Adın kökeni, **abasa, apasa** (*"Abhazlar"*) etnonimidir (bkz. yukarıda Bölüm VIII, § 4 ve [18, 101; 61, 267, 268, 277, 298, 335; 423, 62, 63]).

Kutais (Kutatıs), Gürcüce **Kutaisi**, Abhazca **Kutaş//Kuteş** – Abhaz Krallığı'nın ortaçağ başkenti. Daha önce de belirtildiği gibi (bkz. Bölüm VI, § 3), bu adın **Kuta (Kita, Kitey)** antik şehrinden – **Aia-Kolxis**'in (Yunan mitolojisindeki **Aietes** ve **Aietidler**in ülkesi) merkezinden türediği düşünülmektedir. **P.K. Uslar**, **N.Y. Marr** gibi otoriteler, bu formların Abhaz-Abaza terimi a-kıta (Abhazca), kıt, kıta (Abazacada "köy", "topluluk") ile bağlantılı olduğunu savunmuştur [11, 78; 264, 19]. Bize göre, şehrin modern adı **Kutais** (Abhazca **Kutaş//Kuteş**), XVII. yüzyılda **Evliya Çelebi** tarafından kaydedilen ve tarihi Abhazya'nın batı sınırında yaşayan **Kutasi** adlı büyük bir Abhaz topluluğuyla ilişkili olabilir [1, 6].

Geguti – Ortaçağ başkenti **Kutaisi**'nin (Abhazca *Kutaş*) 7 km uzağında bir köy. Abhaz kralları burada, krallığın en görkemli saraylarından birini inşa ettirmiştir. Ancak sarayın hangi Abhaz kralı döneminde yapıldığı bilinmemektedir. Köydeki ilk yapılar VIII-IX. yüzyıllara (Abhaz Krallığı'nın erken feodal dönemi) tarihlenir. Sarayın ise XI.-XII. yüzyıllar arasında inşa edildiği sanılmaktadır.

XII. yüzyılın sonlarında, Kraliçe Tamar, ilk eşi Rus prensi Yuri (Giorgi) ile yaşadığı erken dönemde, Geguti köyü ve sarayını yazlık ikametgâh olarak kullanmıştır. Tamar'ın Yuri'den boşanıp akrabası David Soslan ile evlenmesinin ardından, Batı Abhazya yöneticileri sürgündeki Yuri'yi geri getirerek onu Geguti'de tüm Abhaz Krallığı'nın kralı ilan etmişlerdir (bkz. Bölüm XI, § 2).

Geguti adının kökenine gelince, Gürcü kaynaklarında geçen bu ismin Abhazca **Gukıt//Gukıt-a** – *"merkez köy"* veya *"başkent köyü"*nden türediği düşünülmektedir. Burada: **gu** *"merkez"*, *"başkent"*, **kıt, kıta** *"köy"*, *"topluluk"* (karşılaştırın: Abhazca **Eşkıt** *"Eşbların köyü"*, **Açça-r-kıt** *"Açbların köyü"*, Abazaca **Lou-kıt** *"Lou'ların köyü"* vb.).

Abhazcadaki **"ı"** sesinin Gürcücede **"u"** olarak aktarılması nedeniyle, Abhazca**Gukıt veya Gukıta**, Gürcücede **Gegut-i** halini almıştır (*"-i"* Gürcücede yaygın bir son ek-

tir).

Opşkviti – Geguti'nin güneyinde, Kutaisi bölgesinde bir köy. Köyün adı, muhtemelen Abhazca **Apskıta** (*"Aps'lerin köyü"*, yani *"Abhaz köyü"*)nin Megrelce formudur: **aps** Abhazların eski öz adı **apsa**nın kökü (karşılaştırn: **aps-il**, Gürcüce'de **apş-il**, **Apsilia** →Gürcüce **Apsil-eti**), **akıta** *"köy"*, *"topluluk"*. **Opşkviti** formu, Megrelce **şkviti** (*"sekiz"*) ile ses benzerliği nedeniyle bu şekli almış olabilir.

Çiha, Çhara (Çhari) – Geçmişte İmereti ve Argveti'de bir köy, **Çih bölgesi** ve kalesi [5, 324]. Çih bölgesi, Abhaz Kralı **Leon** tarafından Abhaz Krallığı'na katılmıştır. **Çiha (veya Çhara)** şehri ise Leon'un oğlu **II. Theodosius** tarafından 819 yılında kurulmuştur [18, 215; 87, 19]. Ardından Theodosius'un kardeşi **Kral Giorgi**, Kartli'yi ele geçirmiş ve Çiha'nın yöneticisi (*eristav*) olarak kardeşi **Dimitri**'nin oğlu **Tinen**'i atamıştır [5, 222].

Çiha ve **Çhara** adları da Abhazca kökenlidir: **Çiha**, Abhazca **Çıha veya Çha** – *"Aç(ba) prensi"*, *"Aç(ba) hükümdarı"* veya *"Aç'ların prensi"*, *"Aç'ların hükümdarı"* anlamına gelir. Burada: **Aç-ba** Abhaz prenslerinin aile adı **Aç** kök, **ha** *"prens (kral), hükümdar"* (bkz. yukarıda **Cihan-Kuci**). **Çha**, II. Theodosius tarafından kurulan köy veya şehrin orijinal adıydı. Sonrasında **Çha-ra** – *"Çha valisinin mülkü"* şeklini almıştır (karşılaştırın: **apsha** *"Abhaz kralı"*, **Apsha-ra** *"Abhaz Krallığı"* vb.).

Gvankiti – Çhara bölgesinin güneyinde bir köy.

Gvankiti, Abhazca **Guankıta** *"Guan'ların köyü"* adının Gürcüce aktarımıdır. Ad, Abhaz-Abaza soylu ailesi **Guan, Guanaa**dan (günümüzde Abazalarda **"Gonov"** olarak yazılır [425, 283]) türemiştir.

Sakara – Kvirila Nehri'nin sağ kıyısında, Zestafoni'nin yukarısında, **Gvankiti (Guanbıta)** köyü yakınlarında çorak bir arazi.

Sakara, Abhazca A-sakara (*"çöl"*, *"boş arazi"*)'dan gelir.

Tsutshvati – İmereti'de, Kutaisi'nin doğusunda bir kale [5, 323]. Abhazca **Tsıtsxua** (*"Tsıts'ların dağı"*): **Tsıts (Tsıts-ba)** Bir Abhaz soylu ailesinin adı. **Xu** – *"dağ"*, *"tepe"*.

Çxviş, Çxvişi, Çxvisi – İmereti'de, Raça'da bir kale [5, 324]. Abaza prens ailesi **Tskis//Tskiş**in adından [425, 398].

İmereti – **Tshhenis-Tskali ve Kvirila** nehirleri arasında, merkezi **Kutaisi** olan bölge, Abhaz Krallığı'nın merkezi eyaleti.

İmereti etimolojisi için bkz. Bölüm VI, § 5.

Guria, Abhazca **Agurı, Gurı** – Abhaz Krallığı'nın Acara ile Rion Nehri arasında

yer alan vilayeti.

Guria etimolojisi için bkz. Bölüm VII, § 2.

Atçara (*"Acara"*) – Bkz. Bölüm VIII, § 4.

Çorox – Acara'nın doğu sınırındaki nehir. Bkz. Bölüm VIII, § 4.

Genel olarak, Prof. **Ş. D. İnal-ipa**'nın da haklı olarak belirttiği gibi [365, 219–225], Batı Gürcistan'ın (özellikle *Megrelya, İmereti, Guria ve Acara*) coğrafi terminolojisinde Abhazca yer adları önemli bir yer tutmaktadır.

Gürcü toponimisi uzmanı P.P. Tshadaya, Megrelya coğrafi terminolojisinden şu Abhazca terimleri tespit etmiştir: adzmax "su birikintisi", "bataklık". Algıd "huninin ağzı". Axkara (xekara), Abhazca a-xkaara ("geçici çoban durağı", "ağıl"). Aşta "tarla", "çayır", "avlu". Kakara (kakaro) "yoğun orman", "koru" [567, 34].

Zugdidi ve Çhorotsku bölgelerinin mikro-toponimisinde de çok sayıda Abhazca ad bulunmaktadır:

Abastumani (Zugdidi bölgesinde Urta şehrinin kuzeydoğusu) [566, 50] ve Gürcistan'ın güneydoğusundaki Abastumani nehri ve kaplıcası (bkz. Bölüm VII, § 3). Gürcüce Abas-t-ubani "Abas (Abhaz) mahallesi" anlamındadır (bkz. yukarıda).

Abhazaş(i) nohora (Abastumani'de bir köy, Zugdidi bölgesi) [566, 51] – "Abhazların yaşadığı yer".

Hetsera (Abastumani bölgesi, Zugdidi) [566, 103] – Muhtemelen Abhazca **Axiatsara** ("gürgen ormanı").

Urta (Abastumani'nin güneybatısında bir dağ ve köy, Zugdidi bölgesi) – Abhazca **Urta//Utra** ("bahçe", "işlenmiş arazi"; krş. Abhazya'nın Oçamçıra bölgesindek**i Urta).**

Xirxu (Abastumani bölgesinde bir yer, Zugdidi) [566, 103] – Muhtemelen Abhazca **Xiaa-r-xu** ("Hia'ların tepesi")nın kısaltılmış formu (karşılaştırın: **Xirhu** "altın tepe" ve **Xirxu** "cezalandırılmış").

Pakvaşi (Abastumani yakını, Zugdidi bölgesi) [566, 92] – Karşılaştırın: Abhazya'nın **Oçamçıra** bölgesindeki **Pakuaş.**

Xibula – Zugdidi'nin 20 km kuzeyinde, Hobi bölgesinde bir köy (Dzveli Xibula, Ahali Xibula) [365, 220; 566, 103]. Abhazca **Xibla** "altın göz" [365, 220] vb. kökenlidir.

Çhorotsku bölgesinde: Apsaş(i) tskurgili (Çhorotsku bölgesi) [566, 51] "Abhazların pınarı", burada **apsa** Abhazların eski öz adı.

Tsaiş(i) – Zugdidi bölgesinde bir köy ve kilise, Abaza soylu ailesi **Tsiaş**'ın adından [425, 398].

Çakviti, Çakvici – Odişi'de bir kale [5, 324]. **Çakviti**, Abhazca **Çakuitüı** – "Çakua'nın mülkü", "Çakua'ya ait olan" (Karşılaştırın: Acara'daki **Çakva**). **Çakvici** ise Abhazca **Çakua-ic** ("Çakua'nın meşesi").

Agudzera (Zumi köyü, Çhorotsku bölgesi). Karşılaştırın:. Abhazya'nın Gulrıpş bölgesindeki **Agudzera**; **Arguna** (Taia köyü), Abhaz ailesi **Argun**'un adından. **Gvamarda** (Muhuri köyü, Çhorotsku bölgesi) [568, 87]. Abhazca **a-marda** ("yamaç", "dik tırmanış"); **Gvalaşara** Abhazca **alaşara** ("ışık"); **Gudaasi** (Nakiani köyü) Abhaz soylu ailesi **Guda, Gudaa**'nın adından (bkz. Abhazya'nın Gal bölgesindeki **Gudaa** köyü); **Kakara** (Ahuti köyü), Abhazca **a-kakara** ("koru", "yaprak döken orman"); **Maçara** (Kirtshi köyü) Abhazca **Maçara** ("Maç'lar"); **Nandu** (Kirtsha köyü) Abhazca "Büyük Nan" veya "büyükanne"; **Natsha** (Muhuri köyü) Abhazca **atsha** ("köprü"); **Nabcal** (Kirtsha köyü) Abhazca "geçit"; **Haşa** (Napichhao, Taia köyleri), Abhazca **Xaşa** ("kireçtaşı"); **Laharha** (Ahuti köyü), Abhazca **Laha-rxa** ("incir vadisi (ovası)"); **Leapsile** (Cogi köyü), "Apsillerin (Apşillerin) bölgesi" [568]; **Leabhaze** (Habume, Çhogi köyleri, Çhorotsku bölgesi) [566, 67], "Abhazların bölgesi", "Abhazların yaşadığı yer" vb.

Gvandra (Tsalenjih bölgesinde bir dağ) [566, 57], krş. Abhazya'daki **Guandra** – dağ, nehir ve bölge; Abhazca etimolojisi için bkz. [94, 149, 150].

Abaşa ve Martvili (Gegeçkori) bölgelerinin toponimisindeki Abhazca coğrafi adlar (yukarıda ele alınanlara ek olarak).

Bölgenin kuzeydoğu kesiminde:

Agvara – Dağlık Megrelya'da sık rastlanan bir toponim. Abhazca **aguara** – "çit", "ağıl", "ortak ahır". Abhazca **aguara**nın bölümleri vardır: **ajıj** (süt hayvanları için), genç hayvanlar için, çoban köpekleri için bölümler ve merkezde **Aguaratıp** ("çobanların yeri"). G. İliava'ya göre, Abhaz halk hayvancılık kompleksi ve **aguara**, **atıp** gibi Abhazca adlar, dağlık Megrelya sakinlerinin yaşamında neredeyse hiç değişmeden korunmuştur [436, 18]. **Aguara** adına hem Abhazya'da hem de Megrelya, Guria, Acara vb. yerlerde rastlanır (bkz. Bölüm VIII, § 4).

Agvara (Aguara) etimolojisi için bkz. [151, 109, 110].

Agvarta – Dağlık Megrelya'da rastlanan bir toponim (bkz. **Zenia gvarta**) [436, 178]. Abhazca hayvancılık terimi **a-guarĵa** "durak", "ağıl", "avlu", "sürü", "çok". Akraba dillerde de bulunur: Abazaca **guarta**, Adigece **guarté //kuart** ("sürü", "çok", "koyun sürüsü"). **A-guarta** terimi, Abhaz-Abaza fiil kökü **gua (a-guará)** "hayvanlarla bir yerde durmak" ve yerel sonek **ĵa**'dan türemiştir. Keli-

me "hayvanlarla durulan yer", "durak", "ağıl" anlamındadır. Kelimenin "çok", "sürü" anlamları kazanması, muhtemelen şu gerçeğe dayanır: Abhazcada **a-guarta**, "çok", "sürü" anlamlarında genellikle **-k** tekil sonekiyle (**guartak**) kullanılır. Bu, "bir ağıla sığan (a-guarĵa)" olarak anlaşılır. Örn.: **raxuı guartak aatseit** "çok hayvan getirdim", kelimenin tam anlamıyla "bir ağıla sığan hayvan getirdi"; **raxuı guartak ançüa isıt** "Tanrı bana çok hayvan versin", kelimenin tam anlamıyla "Tanrı bana bir ağıla sığan hayvan versin"; **araxu guarta** "çok hayvan", kelimenin tam anlamıyla "bir ağıl dolusu hayvan" [151; 111–113].

Azmaxi (kuzeydoğu Megrelya'da) [436, 18]. Abhazca **adzmax** ("su birikintisi", "bataklık"), bkz. yukarıda.

Zana – Eski Abaşa'da (Abaşa bölgesi) bir dere [436, 29]. Karşılaştırın: Abhazya'nın Oçamçıra bölgesindeki **Bzana** deresi "kaynak", Ubıhça **bz** ("su").

Napatshara (Geza köyü, Abaşa bölgesi) [436, 19]. Abhazca **Apatshara** ("örme ev yeri"), Megrelce "na" önekiyle birleşmiş.

Katsaxura – Samikao köyünde (Abaşa bölgesi) bir yer [436, 22]. Abhazca **Katzaxur** ("kadıntuzluğu").

Nartsu – Abaşa şehrinde ve Kurzu köyünde (Martvili bölgesi) bir yer [436, 38, 147]. Muhtemelen Abhazca **Narçüı** "öte taraf", "öteki dünya".

Kodore – Geza köyünde (Abaşa bölgesi) bir yer; Kodora – Abaşa şehrinde bir yer; Kodori – Kitelari köyünde (Abaşa bölgesi) bir yerleşim. Karşılaştırın: Abhazya'nın ana nehri Kodor, Kodori, Abhazca Kudrı.

Aphazaş(i)ga (Martvili bölgesi) [566, 51] – "Abhazların tepesi".

Naaphazu (Martvili bölgesi) [566, 73] – "Abhazların eski yaşam yeri" [365, 224].

Tsitsibaiaş(i) nohori (Tsitsibaiaşi nohori) – Ontopi köyü (Abaşa bölgesi) [436, 17], Megrelce "Tsitsbların yaşadığı yer". Abhaz soylu ailesi **Tsitsba**'nın adından (bkz. **Tsıts, Tsıtsba**).

Marşia (Ontopi köyü, Abaşa bölgesi), Megrelce "Marşların yaşadığı yer" – Abhaz prens ailesi **Marş, Marşan**'ın adından (bkz. yukarıda **Marşan**).

Txina (Martvili bölgesinde bir yer) [436, 105, 109]. Karşılaştırın: Abhazya'nın Oçamçıra bölgesindeki **Txina** köyü.

Agurkura (Lehaindrao köyü, Martvili bölgesi) [436, 78], Abhazca **Agurkura** – "Gurili'nin (Gurililerin) yemin yeri" (**agur** "Gurili", **a-kura** "yemin etmek", "adak adamak") [548, 106].

Kakara (Doshake köyü, Martvili bölgesi) [436, 143] – Abhazca **A-kakara** ("ko-

ru", "yaprak döken orman"), bkz. yukarıda.

Natshadu (Tamakoni köyü, Martvili bölgesi) [436, 161]. Abhazca **Atshadu** "büyük köprü" (**atsha** "köprü", **du** "büyük"), bkz. yukarıda **Natsha**.

Nandu (Abedati ve Nagvazou köyleri, Martvili bölgesi) [436, 94, 109]. Bkz. yukarıda **Nandu**.

Narou (Norio, Abedati, Naxunao, Gurdzeni köylerinde yerler, Martvili bölgesi) [436, 34, 94, 123, 160]. Muhtemelen Abhazca **narou** "uzunlamasına uzanmış yer".

Napxieka (Tskemi köyü, Martvili bölgesi) [436, 32]. Abhazca **Apxiak** "gizlenmiş", "izole", "kenarda duran" [548, 163].

Pakvaş(i) (Naxunao köyünde bir yer ve köy, Martvili bölgesi) [436, 122, 135]. Karşılaştırın: Abhazya'nın Oçamçıra bölgesindeki **Pakuaş** köyü.

Utza (Utsa) – Salxino köyünde (Martvili bölgesi) bir dağ. Abhazca **Yütza, Ayütza (Uıtsa)** "dağ eteği". Bkz. yukarıda.

Sapayue (Sapağue) – Vedidkari köyü (Martvili bölgesi) [436, 70]. Megrelce "Pagların yaşadığı yer", "Pagların köyü". Abhaz prens ailesi **Bag//Pag – Pagaa// Bagaa** ("Baglar // Paglar"), Megrelcede **Pagava** (bkz. Bölüm X, § 4). XIX. yüzyıl ortalarında Gürcistan'da bulunan Rus yetkili **K. Borozdin** şöyle yazmıştır: *"Abaşa Nehri'nden Tshhenis-tskali Nehri'ne, yani Kutaisi vilayetinin sınırına kadar yaklaşık 40 verst çapında yayılan Banza, Senaki bölgesinde adeta bir devlet içinde devletti ve burada Pagava prens ailesi ayrı bir unsur, ayrı bir güçtü."*

Horaş(i) nohori (Onogi köyü, Martvili bölgesi) [436, 74]. Megrelce "Horların yaşadığı yer". Abhaz soylu ailesi **Huara, Huaraa**'nın adından türetme. (Sadzların bir kolu, bkz. yukarıda **Huara, Huaraa**).

Arçvaş(i) kare (dağlık Megrelya'da) [436, 76]. Megrelce "Arçov'un çadırı". Abhaz soylu ailesi **Arçua, Arçaa**'nın adından (Megrelcede **Arçvaya**, bkz. yukarıda **Arçaa, Arçua**).

Tsaçxura (Tzaçxura) – (Salhino bölgesinde bir köy ve nehir, Martvili ilçesi), G. Eliava'ya göre Megrelce "çhuru" (soğuk) kelimesinden türemiştir [436, 168]. Ş. İnal-ipa, Tzaçxura ve Рионu (Rion) Nehri'ne dökülen diğer bir nehir olan Tsaçxur) adını Abhaz hidronimi olarak değerlendirir [365, 248]. Abhazca "açxura" kelimesi tam anlamıyla *"altına işeyen"* demektir. Açxura hidroniminin Abhaz kökenli olduğu tezini destekleyen bir diğer kanıt, bu nehrin bir kolu olan Abhazura yani "Abhaz (Nehri)" adıdır [436, 168].

Kuzeybatı Gürcistan'da Ş.D. İnal-ipa, bir dizi Abhaz kökenli coğrafi isim tespit et-

miştir. Örneğin: **Şxara (Şhara)** İngur Nehri havzasında, Svaneti'de bir buzul dağı (Abhazca "aşxa"(aşha) dağ); N.Y. Marr'a atıfla "aşguaş" (Svaneti'de bir dere), Gürcüce Pasis mta "Fasis Dağları" ve Basiani (Svaneti, Raça ve Osetya sınırındaki bir vadi); Taxitara (Raça'da bir yer), Abhazca Taxitüara, tam anlamıyla "Taha'nın oturduğu yer"; Nadikuara "Nada Deresi"; Kijinara "Kija yamacı"; Jibiani köyü, yani "Jibo ailesinin köyü"; Kvaraşi (Vardzia yakınlarında), Abhazca Kuaraş "beyaz taşlı"; Gumati – Kutaisi'den 5 km uzaklıkta bir yer (merkez Abhazya'daki Guma Vadisi ile karşılaştırılabilir); Kutaisi yakınlarındaki Abjarskie yıhotı – Abhazca abjara "orta"dan türeme; Kodorskaya gora) ve Rion havzasında, Piçora Nehri'nin yukarı kesimlerindeki Kodori yerleşimi (Abhazca Kudrı ile karşılaştırılabilir); Guria'da Atsana (Ş.D. İnal-ipa'ya göre, Abhazca cüce bir halk olan Atsan adından gelir); Guria'da Atskur (Abhazca Tskuara, yani "boğa deresi") [365, 219-223].

Abhaz coğrafi adları ve Abhazlarla bağlantılı isimler, en yoğun olarak Guria ve Acara (eski Batum Oblastı) bölgelerinde görülür. Burada şu örnekler kayda değerdir:

- Abhaz-Adığe dilinde "**-psı** " (**-псы**) "su" eki taşıyan hidronimler [438, 623-628]: Supsa, Kinaps, Akamps-is vb.;
- Abhazca kuara "dere, çay" köküyle oluşan isimler: Guria'da Okvare, Acara'da Nadi-kvara "Nada Deresi", Babo-kvara "Babu ailesinin deresi", Bobola-kvara "Babala Deresi" vb.;
- Abhaz-Abaza çoğul eki "**-kua**" (**-ba**) ile biten isimler: Aç-kua "Açlar", Çag-kua "Çaglar", Malta-kua) "Maltlar" vb.;
- Abhazca a-guara "çit, avlu, ahır" kökünden türeyen yerler: Guara köyü (Açba Nehri'nin sol kıyısında), Kirnati bölgesindeki Guara köyü, Guria'da Tzipin-guara "Tzipin'in çiti (avlusu)" vb.

Acara'nın (eski Batum Oblastı) Abhaz yer adları hakkında N.S. Canaşia şöyle yazmıştır: "Bugünkü Batum Oblastı'nda tarihte ünlü manastırlar bulunuyordu. Ançi (Abhazca Ançüa) 'tanrı', buradan Tiflis'teki ve Xandzta'daki Ançishati Kilisesi türemiştir. Xandzta 'Han suyu' anlamına gelir. Guria'da Tzipniguara gibi köyler vardır. İkinci kelime Abhazca aguara 'çit, örgü duvar'dır. Lançhuti'de Okvare deresi bulunur, bu Mingrelceleşmiş Abhazca akuara 'dere'dir. Lazistan'da Hopa, Megrelya'da Hobi, Megrelya'da ve Kodori bölgesindeki Pokveş köyünde Urta tepesi vardır. Kutais, Duabzu, Gubazouli gibi terimlere değinmiyorum, çünkü bunları N.Y. Marr da ele alınmıştır." [589; 365, 222].

Eski Abhaz-Abaza topluluklarının adlarından türeyen yer isimleri de ilgi çekicidir:

Gubazeuli "Gubazların köyü", Sadz Abhazlarının Gubdzı topluluğundan, Abhazca Gubadz. Tsanda-uri "Tsandoların köyü", Sadz topluluğu Tsand'dan. Sani-tskali "Sanların (Saniklerin) nehri", Sani-gele "Sanların deresi", Sani-hevi "Sanların vadisi"; Ozurgeti Abhazca Uazırkıt "Ozların köyü" vb. (Bkz. Bölüm VIII, § 4).

Abhaz coğrafi adları ve Abhazlarla bağlantılı isimler, Doğu Gürcistan'da da görülür.

Lihi – Bir dağ ve bölge. Lih Sıradağları, aynı zamanda Suram Sıradağları, VIII-IX. yüzyıllarda Abhaz Krallığı'nın doğu sınırı. P. İngorokva'nın iddiasına göre, Lihi, "Luhu" formuna karşılık gelir. Gürcüce'de ise Lihi, "yüksek ot" anlamına gelir [55, 151], ki bu bir dağ ve bütün bir sıradağ için pek olası değildir. Lihi//Luhu, bir soyadı olabilir. Bunu, Raça'daki "Lihlerin yeri" anlamına gelen Liheti köyü, aynı şekilde Luhuni//Luhunis Tskali deresi ve Leçhumi'deki "Luhlar" anlamına gelen Luhvano köyü desteklemektedir. Abhazlarda ve Abazalarda günümüzde de Lıhu (Lıhuba olarak yazılır, Abazalarda ise Lihov) soyadı vardır [74, 315]. Çoğulu Lıhuar, buradan Lıhuarba soyadı türemiştir; aynı zamanda Alhorbolar (Acara'da) [74, 220, 234]. Aynı zamanda, Luhu yer adı, Louhu'dan geliyor olabilir, kelimenin tam anlamıyla "Loların dağı" (Lou//Lau Abhaz-Abaza kraliyet soyu). Lih Sıradağları, Yunanlarda Amarantos olarak adlandırılıyordu. Ş.D. İnal-ipa şöyle yazıyor: *"Önemli olan, Yunanların Lih Sıradağları'na Amarantos dedikleri gibi, bu adı yerel halktan almış olmalarıdır (yani, yerli halk için bu sıradağ, güneşin doğduğu doğu sıradağı olduğundan, muhtemelen 'Güneşli' olarak adlandırılıyordu)"* [365, 579]. Yazar, Abhazları ve Abhazca "amra" (güneş) kelimesini kastediyor.

Xaşuri – Kura Nehri'nin sol kıyısında bir şehir ve bölge. Abhazca "**aşxaşa**", "**aşxaşara**" ("kireçli yer", "kireçtaşı yeri"), "**aşxaşa**" ("kireçtaşı", kelimenin tam anlamıyla "beyaz taş"). "**Aşxaşa-ra**" veya "**aşxaşra**" ("kireçtaşı yeri") [550, 292; bkz. Bölüm VII, § 3)]. Karşılaştırınız: Abhazca "a-şxaşa" ile Tsalencih bölgesindeki Haşa Nehri, Çhorotsku bölgesindeki Napichhao ve Taia köylerindeki **Xaşa** ve Abhazya'daki "kireçtaşı çıkarılan yer" anlamına gelen **Aşxaşa Tshırta** [93, 239].

Dikkat çekici bir şekilde, Sovyet döneminde **Xaşuri**'de iki kireç fabrikası vardı. Xaşuri hakkında ayrıca bkz. Bölüm VII, § 3.

Agara – Tiflis yolunda, Haşuri ile Gori arasında bir yer (bkz. VII. Böl. § 3).

Gori – Kura Nehri'nin sol kıyısında, Xaşuri'nin doğusunda bir şehir. Burada aynı zamanda eski bir kale olan "Goris-tsihe" bulunmaktadır. Görünüşe göre, Gori, Abhazca "**guara**" ("çit", "tahkimat") "**abaa-guara**" ("kale duvarı") kelimesinden gelmektedir: guara > gori, karşılaştırınız: Guart'a > Gord'a (bkz. yukarı).

Uplistsihe – Gori'nin 10 km uzağında bir mağara şehri-kalesi. M.S. IV. yüzyıla kadar büyük bir pagan merkeziydi ve güneş tanrısına ve diğer pagan tanrılarına tapınılıyordu (bkz. VII. Böl. § 3). Burada Hristiyan yapıları IV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır.

IX. yüzyılın başlarında, muhtemelen Abhaz Kralı Theodosius döneminde, Uplistsihe Kalesi Abhazların kontrolüne geçmiştir. Ancak IX. yüzyılın ortalarında, Abhaz Kralı Dimitri döneminde, Araplara geçmiştir. 875 yılında, Abhaz Kralı Giorgi döneminde, Abhazlar kaleyi tekrar geri almışlardır. Abhazlar, Uplistsihe'de IX. yüzyılın sonlarında, Abhaz Kralı III. Konstantin'in saltanatı sırasında tamamen yerleşmişlerdir.

X. yüzyıl yazarı Leonti Mroveli, Uplistsihe Kalesi'nin inşasını, tarih öncesi çağda yaşamış ve Gürcistan'ın eski başkenti Mtsheta şehrini inşa etmiş olan efsanevi Mtshetos'un oğlu Uplos'a atfetmektedir. Bu karmaşık ve şüpheli efsaneye dayanarak [239, 50-52] bazı Gürcü tarihçiler Uplistsihe'yi kalenin orijinal adı olarak kabul ederler.

Öncelikle vurgulanmalıdır ki, Mroveli'nin efsanevi hikâyesindeki kahramanların isimleri Kartlos, Mtshetos, Uplos vb. Yunan formundadır [239, 24, 49]. Sonuncusu, yani Uplos, G. Tsulaya tarafından Gürcüce "upali" ("hükümdar") kelimesinin türevi olarak kabul edilir [239, 49]. Ancak, Yunan formu Uplos'un kökü olan Uplo, aslında Abhazca Ubıla (A-ubıla) Abhaz-Sadz prenslerinin eski bir soyadı olan ve Abhaz kralları Apsha'nın atalarından biri sayılan Ubıla ile aynıdır.

"Uplo-s" kelimesi, kelimenin tam anlamıyla "hükümdar" anlamına gelir ve Sami dilindeki "Bal", "Bel" ("hükümdar") kelimesine dayanır (bkz. Bölüm VII, § 3).

Muhtemelen, kale, adı olan Uplistsihe'den ("Upl'ın kalesi", "Ubıla'ya ait kale") çok daha eskidir. Uplistsihe adı, IX-X. yüzyıllarda Abhaz Krallığı döneminde, kalenin ve çevresindeki toprakların sahibi olan Abhaz Ubıla ailesinin adından türemiş olabilir. Leonti Mroveli, Abhaz hükümdarlarının kökenlerini derinleştirmeye çalışmıştır veya burada gerçekten de Abhaz Ubıla'nın bu bölgedeki eski köklerinden bahsedilmektedir.

Ananuri (Anan-uri) – Aragvi Nehri'nin sağ kıyısında, Mtsheta'nın kuzeyinde, Aragvi Vadisi'nde bir kale [5, 315; 239, 65]; muhtemelen Abhaz kadın tanrısı Anana veya Anana-Gunda'nın ("arı ve arıcılık tanrıçası") adından gelmektedir [365, 276, 277], karşılaştırınız: Abhazya'da Anan-tüara ("Anana'nın oturduğu yer"). Ayrıca karşılaştırınız: soyadı Ananaa, Anan-ba, Nanba ("Nanlar", "Nanov").

Açabeti – Güney Osetya'daki (eski Gori bölgesi) Tshinvali bölgesinde, Büyük Liaxva Nehri'nin sağ kıyısında, eski Tamaraşeni köyünün kuzeyinde bir köy. Açabeti, X. yüzyıldan itibaren Büyük Liaxva Vadisi'ni kontrol eden Abhaz Açba prenslerinin

feodal ikametgâhının adından türeyen bir yer adının Gürcüleştirilmiş formudur [366, 342; 18, 156].

Samaçablo – Güney Osetya'nın Gürcü adı. Samaçablo, Gürcüce'de "Maçabeli'nin toprakları", "Maçabeli'nin bölgesi" anlamına gelir. Prens Maçabeli ailesi, S. Canaşia ve Z. Açba (Ançabadze) tarafından Abhaz Açba prenslerinin bir kolu olarak kabul edilir [505, 478; 19, 156]. Maçabeli ailesinin, Abhaz Krallığı döneminde Açabeti köyüne yerleştiği ve yavaş yavaş Liaxva Vadisi'nin büyük bir kısmına, günümüz Tshinvali bölgesinin tamamına hâkim olduğu düşünülmektedir.

Ancak, Abhazlar ve Abazalarda Maç, Maçba prens ailesinin varlığı göz önünde bulundurulmalıdır (bkz. yukarı Maçi). Çoğulu Maçaraa, Maçaba ("Maçlar"). Maçaba formundan Gürcü soyadları Maçab-eli. Maç kökünden Maç-idze, Maç-işvili. Çoğul Maçara formundan Maçara-dze, Maçara-şvili (bkz. yukarı Bölüm X, § 5).

Adzikva – Tiflis yakınlarında, Borçali bölgesinde bir dere ve Acikvis Sakdari (eski bir kilisenin kalıntıları). Abhazca "Adzıkua", kelimenin tam anlamıyla "kara su", "kara dere" [17, 30; 18, 63; 365, 222]. Bu hidronim, Abhazya'nın tüm bölgelerinde bulunmaktadır [bkz. 93, 302, 327, 487, 490, 555 vb.].

Algeti – Kartli'de bir vadi [366, 342]. Abhazca "Algıt" ("huni şeklindeki çukur, çöküntü") [567, 34].

Ançisxati – Tiflis'te bir bölge ve kilise. Bu bağlamda N.S. Canaşia şöyle yazmıştır: *"Bugünkü Batum bölgesinde, tarihte ünlü manastırlar bulunuyordu. Ançi ('Ançüa' – Abhazca 'tanrı'), buradan Tiflis'teki ve Handzta'daki Ançisxati Kilisesi türemiştir"* [589]. Ançisxati, Abhazca "Ançüaixata" ("Tanrı'nın sureti").

Axça – Kartli'de, Kola'da bir köy [5, 315], muhtemelen Abhazca "axiça" ("çoban").

Urta – Güney Kartli'de, Palakatsio'da bir kale [5, 323]. Bkz. yukarı Zugdidi bölgesindeki ve Abhazya'daki Urta.

Çapala – Kartli'de bir köy ve kale [5, 324] – muhtemelen, tanınmış Abhaz soylu ailesi Çabala, Çaabalaa ("Çaballar") adından gelmektedir.

Çabalauri – Gürcistan'ın Kaspi belediyesinde (ilçesinde) bir köy; Abhaz soylu-asilzade ailesi Çabal//Çaabal'dan türemiştir; Çabala-uri, kelimenin tam anlamıyla "Çabalların yerleşim yeri" (bkz. Çapala).

Çaçubeti – Kartli'de Algeti Vadisi'nde bir köy, günümüzde Kaspi belediyesi. Çaçub-eti adı, Abhaz prenslerinin soylu ailesi Çaçba'dan türemiştir [366, 342].

Çxikvta – Kartli'de, Tiflis'in batısında bir köy; Abhazca Dzxıkuta, kelimenin tam anlamıyla "suya (yani nehre) bitişik yer".

Eredvi – Doğu Gürcistan'ın Ereti bölgesinde bir yerleşim yeri ve kilise.

Abhaz Kralı III. Konstantin, 906 yılında, silah zoruyla Ereti'yi Abhaz Krallığı topraklarına katmayı başardı. Ereti'ye karşı kazanılan zaferin şerefine, Kral Konstantin'in emriyle burada (Tshinvali yakınlarında), Eredvi'de bir kilise inşa edildi. Kilise yazıtı şöyle der: *"Baba Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh adına, Meryem Ana'nın şefaati, Aziz Yorgi'nin yardımıyla, Tanrı tarafından tahta çıkarılan Kral Konstantin'in saltanatında, Ereti'ye gelen ve Ereti kralını bozguna uğratan..."* [87, 24].

Eredvi, daha önce de belirtildiği gibi, Abhazca "Eret-dıu" (Eret-dü)'nın Gürcüleştirilmiş halidir, kelimenin tam anlamıyla "Eret ovası (düzlüğü)". Burada Eret(i) bölgenin adı ve "dü" ise "tarla", "açıklık", "ova" anlamına gelir (bkz. yukarı Bölüm IX).

Arişi – Ereti'de, büyük bir ticaret yolu üzerinde bulunan bir kale [497, 75]. Abhaz-Sadz ailesi Arış'ın adından gelir, yazılışı Arş-ba'dır.

X. yüzyılın ikinci yarısında, Arş//Arış ailesinden iki kardeş, İvane ve Hahu, Gürcüce "Arşi-sdze" ("Arşlar"), Kaheti'de önemli kalelere sahipti: İvane, Loçobani Kalesi'ne, Hahu ise Marana Kalesi'ne hükmediyordu. Muhtemelen, Ereti'deki Ariş-i Kalesi de onların aile adını taşıyordu. Kardeşler, Abhaz Kralı II. Giorgi'nin otoritesinden çıkmaya karar verdiler, bu nedenle Giorgi'nin emriyle kaleler zorla alındı ve ele geçirilen Hahu, kral tarafından Ciketi'ye (yani anavatanına) gönderildi [497, 35].

Maçi – Kaheti'de, Zareçye'de bir kale. Abhaz prenslerinin aile adı Maç → Maç-ba → Maçab-eli'den türemiştir (bkz. Bölüm X, § 5, § 6).

Maçis-tskali – Kaheti'de bir nehir. Alazani Nehri'nin sol kolu. Hidronim Maçistskali, kelimenin tam anlamıyla "Maç Nehri", Abhaz prenslerinin aile adı Maç'tan türemiştir (bkz. Maç, Samaçablo).

Tsuketi – Kaheti'de, Azerbaycan ve Dağıstan sınırında bir bölge [5, 323]; Abhazca "Tsukıta" ("topluluk köyü").

Alada – Ahalkalaki bölgesinde bir yer; Abhazca "alada" ("güney", "alçak arazi") [365, 221].

Handzta – Klarceti'de bir Ortodoks manastır kompleksi, günümüzde Türkiye sınırları içinde. N.S. Canaşia'nın haklı olarak belirttiği gibi, Handz-ta, Abhazca "Han Nehri" anlamına gelir [589], daha doğrusu Handzı ("Han Nehri") (karşılaştırınız: İmereti'de Hanis tskali "Han Nehri"), Handz-ta formu ise kelimenin tam anlamıyla "Handzı Nehri'nin havzası"dır.

Atskuri – Samtshe'de, Ahıska'nın doğusunda bir kale ve şehir [5, 316]; Abhazca "Atskuar"-"Atskuara" "boğa deresi" [17, 31].

***

Bu bölümde sunulan, belirli kelime dağarcığı alanlarına ilişkin Abhaz-Abaza dil malzemesi, Abhazcanın hem antik dönemde hem de Abhaz Krallığı döneminde Kartvel dillerinin söz varlığı üzerinde belirli bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Abhazca kelimeler, Kartvel dilinin şu alanlarında tespit edilmiştir: Hayvancılık terminolojisi, Sosyal ilişkiler terminolojisi, Savaş ve silahlanma terminolojisi, Denizcilik terminolojisi, Geleneksel hukuk, Etiket ve diğer alanlar.

Ayrıca, Abhazlar, Gürcü antroponimisinin (kişi adları bilimi) oluşumuna da önemli katkı sağlamışlardır. Abhazların Gürcü topraklarını kolonize ettiği dönemde, Abhaz aile ve soyadlarının yayılması ve dönüşümü gerçekleşmiştir. Günümüzde Gürcistan'da bu isimler altında bir milyondan fazla insan bulunmaktadır.

Transkafkasya'nın, özellikle de Gürcistan'ın coğrafi terminolojisinde, yüzlerce Abhaz-Abaza kökenli yer adı tespit edilmiştir. Ayrıca, Megrel, Svan, Gürcü, Ermeni ve diğer toponimler de mevcuttur ve bunlar Abhazlarla, krallarıyla, yapılarıyla, prenslerin ve feodal beylerin aile ve kişi adlarıyla bağlantılıdır.

Tüm bunlar oldukça doğaldır, çünkü Abhazlar, VIII-X. yüzyıllarda, tüm Batı Transkafkasya'yı -Kuban Nehri'nden Trabzon'a kadar Karadeniz kıyılarını- kontrol ederek Kafkasya'nın siyasi yaşamında büyük bir rol oynamışlardır. X. yüzyıldan itibaren Abhazya, fiilen Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar tüm Transkafkasya'yı kontrol etmiştir.

XI. BÖLÜM

XI–XIII. YÜZYILLARDA ÇOK ULUSLU ABHAZYA DEVLETİ VEYA ABHAZYA İMPARATORLUĞU

§ 1.Abhazya Krallığı Tarih Yazımı Üzerine Bir Kez Daha

Daha önce de belirttiğimiz gibi (bkz. önsöz), erken ve klasik Orta Çağ dönemine ait Abhazya ve Gürcistan kronikleri ile diğer kaynaklar (özellikle Gürcü kaynakları), XVIII. yüzyılda Vahtang VI'nın "bilginler komisyonu" tarafından titizlikle gözden geçirilmiştir. Vahtang VI'nın oğlu Vahuşti, babası ve komisyon tarafından "yenilenmiş" ve keyfi eklemelerle zaten yeniden yazılmış olan eski el yazmalarına dayanarak Gürcistan'ın tarihi ve coğrafyası üzerine çalışmalar yapmıştır. İlk kez bu çalışmalarda, VIII-X. yüzyıllara ait orijinal kaynaklarda sıkça tekrarlanan "**Abhazların Krallığı**" terimi, "**Egris-Abhazya Krallığı**" [462, 283; 515, 32] ve ardından "**Egris Krallığı**", "**Batı Gürcistan Krallığı**" olarak değiştirilmiştir. Aynı şekilde, tarihsel terim olan "**Abhazların Kralı**" da "**Egris Kralı**", "**Batı Gürcistan Kralı**", "**Gürcü Kralı**" [505, 11] olarak değiştirilmiştir. Bununla birlikte, birçok Gürcü araştırmacı, X-XIII. yüzyıllardaki çokuluslu Abhazya devletini "birleşik Gürcü devleti" olarak adlandırmaya başlamış ve ilk Gürcü kral olarak Abhazya Krallığı'nın zirvesinde hüküm süren Abhaz Kralı II. Bagrat'ı (Gürcülerde III. Bagrat) (978–1014) ilan etmiştir. Dolayısıyla, X-XIII. yüzyıllardaki tüm Abhazya devleti en iyi ihtimalle Abhaz-Gürcü, çoğu durumda ise Gürcü olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca, çalışmalarda orijinal kaynaklardan yapılan alıntılarda, örneğin "*Apsar dilinde*" gibi belirleyici ifadeler atlanmaktadır. Bu durum, Lepotitsa'nın, Kraliçe Tamar'ın oğluna "*evrenin aydınlatıcısı*" anlamına gelen "**Laşa**" adının verildiğini belirten ve "Apsar dilinde (yani Abhazca)" ifadesini içeren mesajındaki kilit bir cümledir.

Aynı zamanda, Vahuşti'nin eserlerindeki bahsi geçen pasajların yazarın kendisi tarafından değil, bir "*editör eli*" tarafından yapılan eklemeler olduğunu düşünmek için geçerli nedenler vardır. Bu editör, Vahuşti'nin Abhaz Krallığı hakkındaki anlatısını nasıl

sonlandırdığını gözden kaçırmıştır ki bu durum, yukarıdaki notları kökten çürütmektedir. Vahuşti özellikle şöyle yazmıştır: "*Davit Kuropalat'tan, Abhaz kralı olması için Gurgen'in oğlu, Abhaz kralı Giorgi'nin kızının oğlu Bagrat'ı göndermesi istendi. O da gönderdi ve 985 yılında Bagrat Abhazeti'ye getirildi, Gürcü takvimine göre 205'te Kutaisi'de kral olarak kutsandı. Bundan sonra Abhazeti'de Bagrationi hanedanının krallığı kuruldu. Ve bu Abhaz kralları Abhazeti'de 199 yıl hüküm sürdüler. Bu ilk kral Bagrat'tan, Laşa'nın oğlu Kral Davit'e ve Rusudan'ın oğlu Davit Narin'e kadar, tüm Abhazeti tek bir Bagrationi krallığı altındaydı. Ve bu iki Davit'in ülkeyi krallıklara bölmesine kadar 274 yıl geçti***.*" [5, 224].

Vahuşti'nin ölümünden yaklaşık 50 yıl sonra, eserlerinin bir kısmı M. Brosset tarafından Rusça ve Fransızcaya çevrilerek 1842'de yayımlanmıştır. Böylece, Vahuşti'nin çalışmaları, belirtilen iletilerle birlikte, o dönemin Rus ve Avrupalı bilim insanlarının bilgisine sunulmuştur. O zamandan beri, Vahuşti'nin çalışmalarında yer alan bu ve diğer orijinal kaynak çarpıtmaları, Abhaz Krallığı'nın tarih yazımını sarsmaktadır. Çünkü bugün bile, orijinal kaynakların içeriğini ve dolayısıyla Abhazların ve ortaçağ Abhaz devletinin tarihini kökten çarpıtan pek çok çalışma yayımlanmaktadır.

Bunlarda, daha önce de belirtildiği gibi, "**Abhazların Krallığı**", "**Abhaz Krallığı**" gibi tarihsel terimler, "**Egris-Abhaz Krallığı**", "**Egris-Abhazeti Krallığı**", "**Egris Krallığı**", "**Batı Gürcü Krallığı**", "**Abhaz-İmereti Krallığı**", "**Abhaz-Kartvel Krallığı**", "**Abhaz-Kartli Krallığı**", "**Gürcistan**" olarak sunulmaktadır. Orijinal kaynaklara düşülen dipnotlarda şunlar yazmaktadır: "**Abhazlar, yani Gürcüler**", "**Apsiller, yani Gürcüler**", "**Abhazya, yani Gürcistan**", "**Abhaz Krallığı, yani Gürcü Krallığı**", "**Abhaz kralı, yani Gürcü kralı**" vb.

Oysa bilinmektedir ki, "**Gürcü**" ve "**Gürcistan**" terimleri (Gürcücede "**kartveli**" ve "**Sakartvelo**"), XI-XII. yüzyıllarda henüz mevcut olamazdı [604, 140-141; 52, 11; 49, 313-318]. Gürcü toplulukları eskiden beri "**İberler**" veya "**İverler**" olarak bilinir ve ülkeleri de "**İberya**" olarak adlandırılırdı. Ancak XI.-XII. yüzyıllarda henüz "**İver halkı**" şeklinde birleşik bir feodal halk oluşturmamışlar, "**Kartveli**", "**Gürcü**" gibi terimlerle anılmıyorlardı ve "**Sakartvelo** – **Gürcistan**" adında ulusal bir devletleri yoktu. İlginçtir ki, modern Gürcülerin kendi kendilerine verdikleri "**Kartveli**" adının ve ülkelerinin adı olan "**Sakartvelo**"nun kökeninde Abhaz etnonimi "**a-kırtua**" ("Gürcü") yatmaktadır. "**Kartua**", "**kart-uaa**" ("akırt-kva"), kelimenin tam anlamıyla "**Kartlı insan**", "**Kartlı halk**" anlamına gelir; burada "**ua**", "**insan, halk**" anlamında Abhaz etnik unsurudur. Abhazca "**kartuaa**" (Gürcücede "**kartva**" olarak aktarılır) ve Gürcü soneki "**-eli**" ile

birleştirilerek, Gürcülerin kendi adı olan "**Kartvel**" ve ülke adı "**Sakartvelo**" oluşturulmuştur. Bu durum, akademisyen N.Y. Marr tarafından da not edilmiştir [344, 104] (bkz. yukarı).

"Editör" eli sadece eski Gürcü kaynaklarına ve geç Orta Çağ dönemindeki Gürcü ve diğer yazarların aktarımlarına değil, aynı zamanda bir dizi eski yabancı kaynağa da dokunmuştur. Örneğin, günümüzde (XIX - XX. yüzyıl başları) Ermeni Apostolik Kilisesi'nin başı (IX. yüzyıl) İovannes Draskhanakerttsi'nin "Ermenistan Tarihi" adlı eski metninde belirli değişiklikler yapılmıştır. Bu konuda ortaçağ uzmanı R.A. Honelia şöyle yazıyor: *"1912 yılındaki Tiflis baskısı 'Ermenistan Tarihi'nin temelinde, aynı şekilde 1986'da Erivan'da Rusça yayınlanan baskıda da, 1853'te N. Emin'in yayınındaki aynı metin yatmaktadır. Görünüşe göre, bu üç baskının da aynı olması gerekirdi. Ancak öyle değil, 1912 baskısında Doğu Gürcistan (Kartli) için, yazarın kullandığı 'Virk' teriminin yanı sıra, herhangi bir sistem olmaksızın 'Gürcülerin ülkesi' ('Vrats Aşxarç') veya 'Gürcülerin bölgesi' ('Vrats nahang') terimleri ortaya çıkmaktadır. Bu terimlerin ortaya çıkma nedeni bir sır olarak kalmıştır. Belki de bu, yine bir ekleme veya bir tür tarih yanılgısı, ancak bu kez Gürcü kökenli olan ve İovannes'in eserini basıma hazırlayanlara ait olan bir durumdur."*

Açık olan bir şey var ki, orijinal el yazmasında ve diğerlerinde Gürcü kökenli terimler bulunamazdı. Bunlar, "**Egris**" terminolojisi gibi, "**Ermenistan Tarihi**" el yazmalarına, prototipin sayısız kopyalanması sürecinde eklenmiş olabilir. Ancak Gürcü araştırmacı G.V. Tsulaya'nın haklı olarak belirttiği gibi, *"Kartliler, -eski Gürcücede kartveli (çoğul kartvelni)- sonradan Gürcülerin genel kendilerine verdikleri addır. Bu terimin kapsamı... Esas olarak Gürcistan'ın doğu kısmı olan Kartli'ye (antik İberya) aittir."* Eski Ermenice versiyonu "**Kartlis Tshovreba**'da da her yerde "**Vrats, yani Kartli**" şeklinde geçer. Aynı şekilde haklı olarak, *"ortaçağ Ermeni yazarları Batı Gürcistan'a Apxaz (Gürcüce Apxazeti, yani Abhaz Krallığı) derlerdi. Bu nedenle... Kartli ve kartvelni adlarının 'Gürcistan' ve 'Gürcüler' olarak çevrilmesini bir tarih yanılgısı olarak görüyoruz. 'Gürcistan' adına karşılık gelen 'Sakartvelo' terimi ilk kez 'Kral Davit'in Tarihi'nde kaydedilmiştir' (yani XII. yüzyılda–V. K.) [600, 216]."*

Daha XX. yüzyılın başlarında tarihçi S. Aşxatsava şöyle yazmıştı*: "Gürcü vatanseverlerin, istemedikleri tarihsel gerçeklerden arındırılmış bir tarihe sahip olma arzusu, Abhaz tarihinin çoğu olgusunun taraflı bir şekilde sunulmasına yol açtı. Bu nedenle, çok eski bir Abhaz devletinin tarihsel görünümü değişti ve yeni Gürcü tarihine dönüştürüldü."* [17, 21, 22]. Bu satırlar yaklaşık yüz yıl önce yazılmıştı, ancak bu süre zarfında

Gürcü tarih yazımında, orijinal kaynakların ve Abhaz tarihinin taraflı çarpıtılması konusunda hiçbir şey değişmemiştir.

Bazı yazarlar bugün hâlâ, Abhaz Krallığı'nın özü itibarıyla Gürcü olduğunu, adını yöneten Abhaz hanedanından aldığını ve Abhazların bu krallıkta küçük bir etnik grup oluşturduğunu iddia etmektedir. Diğerleri ise, XI. yüzyılda Abhaz devletinin Tao-Klarceti'ye katıldığını, Bagrat III'ün Abhazya'da tahta çıkmasıyla Abhaz Krallığı'nın Gürcü devletine dönüştüğünü yazmaktadır. Bu tür görüşler, belirli bir bilim çevresinde uzun bir süre boyunca şekillenmiştir.

Aynı zamanda, birçok yazar, Abhazlara Gürcü topraklarını birleştirme ve büyük bir Gürcü devleti kurma "**megalo ideası**" atfetmektedir. Son olarak, bazı yazarlar, modern Abhazların atalarının Abhaz Krallığı ile hiçbir ilgisi olmadığını, ortaçağ Abhazlarının Gürcüler olduğunu veya *"köken itibarıyla Abhaz olmadıklarını", "tüm Abhazların apsar (yani Abhaz) olmadığını", "Abhazcanın Gürcücenin bir lehçesi olduğunu", "Abhaz teriminin ortaçağda henüz bir etnik grubu tanımlamadığını"* kanıtlamaya çalışmaktadır. Hatta "**iki yerli halk teorisi**" dahi ortaya atılmıştır vb.

Bunların büyük çoğunluğu, Abhazya'nın Gürcistan'a bağlı olduğu ve Abhaz tarihi üzerine sessiz bir yasak konulduğu Sovyet döneminde yazılmıştır. Bu tür saçma iddiaları ortaya atan yazarlar arasında en fazla öne çıkan isim, Abhazya tarihine dair bir dizi "yanlış" kavram oluşturan en aktif yazarlardan biri olan tarihçi, akademisyen M.D. Lordkipanidze olmuştur. Kendisi, kendisinden önce var olan tüm anti-Abhaz "teorileri" ve "öğretileri" birbirine bağlamayı başarmış ve bunları ustalıkla geliştirerek, VIII.-XIII. yüzyıllarda hiç var olmamış bir Gürcü (hele ki "güçlü") merkezi devletinin tarihini yaratmıştır [bkz. 523; 604].

Tarihçi-medievist, filolog, tarih bilimleri doktoru **A.L. Papaskir** şöyle yazmaktadır: *"Bilindiği gibi, Moğol öncesi döneme ait ortaçağ kaynakları, ne Egris Krallığı'nı, ne Kartli Krallığı'nı, ne Kartvel Krallığı'nı, ne İberya Krallığı'nı, hele ki tüm Kartvel topraklarını kapsayan bir 'Gürcistan Krallığı'nı tanımaz, tabii geç dönem eklemeleri saymazsak. Ancak M.D. Lordkipanidze'nin gerçek terminolojiyi değiştirme arzusu o kadar güölüdür ki, bilim etiği normlarını hiçe sayarak, ortaçağ kaynaklarındaki 'Abhaz Krallığı'nı kendi uydurduğu 'Egris-Abhazeti Krallığı' ile değiştirmeyi önermiştir, ki buna yukarıda değinilmişti. Bu emsalsiz cüretin gerekçesini ise, tuhaf bir şekilde, 'Egris-Abhazeti Krallığı' adının bu devletin (Abhaz Krallığı'nın–A.P.) hem bileşimini hem de içeriğini daha iyi yansıttığı fikrinde bulmuştur... (?!!). Ancak bu da ona yetmemiş olacak ki, Tao-Klarceti Prensliği'ni de 'Kartvel Krallığı' ilan etmeye karar vermiştir. Bu-*

rada da, 'bu siyasi birimi... Kartvel Krallığı olarak adlandırmanın daha kabul edilebilir olduğunu' düşünmektedir (?!!), yani tekrar ediyorum, hiçbir kaynakta geçmeyen bir isim. Uydurulmuş ülke adları, doğal olarak, uygun kraliyet unvanlarını da gerektirmiştir. Bu nedenle, M. Lordkipanidze hanımefendi, Abhaz Kralı III. Bagrat için 'kartvellerin kralı' unvanını 'icat etmek' zorunda kalmıştır, oysa onun zaten meşru bir unvanı vardır: 'Abhazların kralı' veya 'Abhazların ve Kartlilerin kralı'. Bu arayış, III. Bagrat'ın ikincil unvanı olan 'Abhazların ve Kartlilerin Kralı'nı (asıl unvanı 'Abhazların kralı'dır), 'Abhazların ve kartvellerin kralı' şeklinde kullanmaya başlamasıyla başlamıştır." [49, 113, 114].

Genel olarak, bugün orijinal kaynakları, Abhazların ve Abhaz Krallığı'nın tarihini – dolayısıyla Gürcülerin kendi tarihlerini– çarpıtan o kadar çok çalışma vardır ki, bunları çürütmek için akademisyen O. Senkovski'nin dediği gibi 40 cilt değil, çok daha fazlası gerekecektir.

Bilindiği gibi, Abhazların ve Abhaz Krallığı'nın tarihinin sistematik olarak çarpıtılması, 1958, 1967, 1977-1978, 1989 ve 1991-1993 yıllarındaki Abhaz-Gürcü çatışmalarının temel nedeni olmuştur. Bu çatışmalar, Abhaz Özerk Cumhuriyeti'nin Gürcistan SSC'den ayrılmasına ve 1993'te Abhaz devletinin bağımsızlığının yeniden tesis edilmesine yol açmıştır.

Orijinal kaynakların ve Abhazya tarihinin çarpıtılması konusunda, bu çalışmanın önsözünde ve birçok Abhaz ve yabancı araştırmacının -O. Senkovski, V. Langue, N. Marr, S. Aşxatsava, K. Kudryavtsev, S. Canaşia, Z. Açba (Ançabadze), K. Lomtatidze, H. Bğajüba, Ş. İnal-ipa, M. Gunba, A. Şirokorad, P. Karabuşçenko vb.- eserlerinde pek çok şey söylenmiştir.

Abhaz Krallığı'nın tarih yazımı, yukarıda adı geçen yazar A.L. Papaskir'in *"Eski Rus Edebiyatında Obezyler ve Abhazya Tarihinin Sorunları"* adlı monografisinde oldukça derinlemesine analiz edilmiştir [49, 68-84].

Bizim görüşümüze göre, Prof. A.L. Papaskir'in bu araştırması, Abhaz tarihinin birçok gerçeğini, Orta Çağ'ın tarihsel, filolojik ve diğer belgelerine uygun olarak yerli yerine oturtmakta ve Abhaz tarihini tahrif edenleri hak ettikleri şekilde sert bir eleştiriye tabi tutmaktadır. Bu nedenle, burada tekrar etmenin gereksiz olduğunu düşünüyoruz. Her ciddi bilim insanı –herhangi bir halkın etnik tarihini araştıran bir bilim insanı– için temel dayanak, öncelikle orijinal kaynaklar, eski yazarların aktarımları, kronik bilgiler, etnografya ve dil (özellikle onomastik) materyalleri, ayrıca diğer tarihsel ve dilbilimsel disiplinlerin verileridir. Bu materyallerin keyfi yorumlanması ve gerçeklerin çarpıtıl-

ması, genellikle tarihsel gerçeklikten uzaklaşmaya yol açar. Bu tür çirkin işlerle uğraşan veya uğraşmış olan kişiler, er ya da geç, gerçeği her şeyden üstün tutan uzmanlar tarafından ifşa edilir.

§ 2. Abhaz Krallığı'nın Çok Uluslu Bir Devlete Dönüşümü – Abhaz İmparatorluğu

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhaz Krallığı, X. yüzyılın ikinci yarısında oldukça güçlü bir devlet haline gelmişti ve bu dönemde Transkafkasya'da onunla rekabet edebilecek tek devlet Ermenistan Krallığı idi.

Abhazya'nın sınırları, Karadeniz kıyısında Nikopsis'ten Çoruh Nehri'ne kadar uzanıyordu; doğuda ise Lihi Dağları istikrarlı bir sınır oluşturuyordu.

Bu dönemde, günümüz Gürcistan topraklarında birbirinden bağımsız prenslikler varlığını sürdürüyordu: Kartli Prensliği, Kaheti Prensliği, Ereti Prensliği, Rani Prensliği, Tao-Klarceti Prensliği. Bu prensliklerin halkları da sırasıyla şu şekilde adlandırılıyordu: kartlar veya kartliler, kahiler veya kahetinliler, eriler, ranlar, taolar, meshler vb. Bilindiği gibi, o dönemde henüz "Gürcü halkı" gibi genel bir kavram yoktu ve tüm Kartveli etnosu için ortak bir ülke ve devlet adı –"Gürcistan"– mevcut değildi,ki bu bazı Gürcü yazarlar tarafından ısrarla savunulsa da.

X. yüzyılın ikinci yarısında, Abhaz Kralı III. Leon (957–967), Doğu Gürcistan'ın Cavaxeti bölgesini kendine bağladı ve buraya vali (aşmad) olarak Zviad Marış'ı (Gürcücede Maruş-iani, Maruşis-dze) atadı. Burada, Ahalkalaki'den 12 km uzaklıkta, muhteşem bir altı apsisli, merkezi kubbeli kilise inşa edildi [19, 153; 87, 29]. III. Leon, 923–924 yıllarında Abhaz Kralı Giorgi tarafından fethedilen Kartli ve Kaheti'yi tamamen kontrol altına almaya çalıştı, ancak ani ölümü buna engel oldu. Kardeşi III. Dimitri, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra (967–975) Kartli'yi ele geçirdi.

Ancak, Abhazya'nın doğuya doğru genişlemesine karşı olanlar, Kral III. Dimitri ile yeğeni Teodosios (o sırada Bizans'ta bulunuyordu) arasında bir taht kavgası çıkarmayı başardılar. Tesadüf değil ki, Teodosios'u destekleyenler, Abhazya'ya yarı bağımlı olan komşu prenslikler –Kartli dâhil– oldu.

Buna rağmen, Teodosios, III. Dimitri ile olan hanedan mücadelesini kaybetti ve Dimitri'nin emriyle gözleri kör edildi.

Abhazya ise bu hanedan çatışması sonucunda büyük ölçüde zayıfladı [18, 162].

Kral III. Dimitri, 975 yılında öldü. Doğrudan bir varis olmadığı için, Abhaz soyluları, kör olan III. Teodosios'u (976–978) Abhaz tahtına çıkarmak zorunda kaldılar. Z.V.

Açba (Ançabadze) şöyle belirtir: *"III. Teodosios'un tahta çıkması -ki kendisinin hiçbir otoritesi yoktu ve yönetimi sıkı bir şekilde eline alma imkânından yoksundu- Abhaz Krallığı'nda işlerin hızla kötüleşmesine yol açtı. Bu durumdan ilk faydalananlar Kahetiler oldu; Abhaz Krallığı'na savaş ilan ettiler ve Kartli'nin başlıca idari merkezi olan Uplistsihe kalesini kuşattılar.*

Bu zor durumdan çıkmak için, Abhazlar olağandışı çözümler aramak zorunda kaldılar. Kurnaz bir siyasi hamle, en büyük Abhaz feodallerinden biri olan, güçlü bir siyasetçi ve Kartli'nin Abhaz yöneticisi İoane Marış (veya Marış-han, Gürcüce'de Maruşisdze) tarafından önerildi. Kaynaklar onu 'güçlü bir adam ve pek çok adamı olan biri' olarak nitelendirir." [481, 272]. İoane Marış'ın (Marış-han veya Gürcücede Maruşisdze, yani "Maruşev") önerisi şunları içeriyordu:

- III. Teodosios'un (Kör) tahttan indirilmesi;
- Abhazya tahtına, Abhaz kralları III. Leon, III. Dimitri ve III. Teodosios'un (Kör) kız kardeşi olan Guranduht'un, Klarceti'nin bir beyi olan Gurgen Bagrationi'den olan küçük oğlu Bagrat ile birlikte çıkarılması;
- Bagrat'ın Abhaz tahtına çıkarılması yoluyla Tao-Klarceti Prensliği'nin Abhaz Krallığı'na katılması ve Kartli'de Abhaz egemenliğinin kesin olarak sağlamlaştırılması.

İoane Marışhan'ın (Maruşisdze) önerisi, Abhaz Krallığı'nın etkili kişilerinin çoğunluğu tarafından desteklendi ve bu da İoane'nin tasarladığı planı uygulamaya koymasına olanak sağladı. Öncelikle Kartli'nin Kahilerden kurtarılması gerekiyordu. Kartli Kroniği şöyle diyor: *"O (İoane Maruşisdze-V.K.), Davit Kuropalat'ın huzuruna elçisini gönderdi ve ordusuyla birlikte harekete geçerek Kartli'yi almasını önerdi: ya bizzat ele geçirmesini, ya da onu Gurgen'in oğlu Bagrat'a vermesini. Gurgen, Abhaz kralı Giorgi'nin kızının oğluydu ve annesi tarafından Abhazya ve Kartli ona aitti. Bu İvane Maruşis-dze, Bagrat'ı kral yapmak istiyordu. İvane Maruşis-dze'nin tüm bu sözlerini dinleyen Davit Kuropalat, tüm güçleriyle harekete geçti ve Kartli'ye geldi. Onun geldiğini öğrenen Kahiler, kaçaklar gibi uzaklaştılar ve Kartli'yi ona bıraktılar. Davit Kuropalat geldi ve Kvahvreli'ye ulaştı, İvane Maruşis-dze onun huzuruna çıktı, Davit ondan Uplistsihe'yi aldı ve onu Bagrat'a ve babası Gurgen'e verdi, çünkü Davit Kuropalat'ın bir oğlu yoktu, Gurgen'in oğlu Bagrat'ı ise evlat edinmişti. Geri dönüş yoluna çıktığında, Uplistsihe'de Gurgen'i ve oğlu Bagrat'ı bıraktı. O zamanlar Bagrat henüz reşit değildi ve bu nedenle (Davit Kuropalat) ona babası Gurgen'i naip olarak atadı. (Davit Kuropalat) Kartli aznaurlarını topladı ve emretti: 'O, Tao, Kartli ve Abhazya'nın varisidir, benim*

oğlum ve yetiştirdiğimdir, ben ise onun vasisi ve yardımcısıyım; hepiniz ona itaat edin.' Birkaç gün daha orada kaldı ve Tao'ya gitti." [46, 56, 57].

Ermeni tarihçi Asoghik'in aktardığı Ermeni versiyonuna göre, Aşot Kuropalat'ın Kartli seferine Ermeni kralı Smbat askeri güçlerle destek verdi. Asoghik şöyle yazıyor: *"Tayk'ın kuropalatı Davit ve Ermenilerin kralı Smbat, Gurgen'in oğlu, İberya kralı Bagrat'ın torunu Smbat'ı Abhazların kralı olarak tahta çıkardılar."* [606, 180, 181]. Burada kastedilen, Kartli'de (annesi ve babasıyla birlikte) gelecekteki Kartli hükümdarı ve kör Abhaz kralı III. Teodosios'un varislerinden biri olarak bırakılan küçük yaştaki Bagrat'tır.

Davit'in Kartli'den ayrılmasından kısa bir süre sonra Kaheti birlikleri Uplistsihe'yi ve Kartli'yi yeniden ele geçirdi. Kartli Tarihi özellikle şöyle diyor: "*Bundan sonra bir süre geçti ve yeni bir kötü ihanet, Kartli aznaurlarının geleneksel davranışı olarak ortaya çıktı: Nakurdevi ve Sabotari'den aznaurlarla anlaştılar ve Kaheti'den asker getirdiler; Uplistsihe'yi teslim ettiler, Gurgen'i ve oğlu Bagrat'ı ve kraliçe Guranduht'u yakalayıp Kaheti'ye götürdüler. Davit Kuropalat için bu haber ağır oldu. Tüm güçleriyle Trialeti'ye girdi, (sonra) Kaheti'ye saldırmak için. Kahetililer bunu öğrenince, ona elçiler gönderdiler ve ateşkes şartları önerdiler: Gurgen'i, Bagrat'ı ve kraliçe Guranduht'u serbest bıraktılar, Kartli ve Uplistsihe'yi geri verdiler, ancak Tsirkvali ve Grui kalelerini kendilerinde tuttular. O zamanlar Uplistsihe ve Kartli'ye kraliçe Guranduht hükmediyordu. Bu kraliçe Guranduht, Abhaz kralı Giorgi'nin kızı ve Bagrat'ın annesiydi."* [46, 57].

Bize göre, bu orijinal kaynak metninde bir çelişki var: metnin başında Davit'in İvane (İoane) Maruşisdze'den *"Uplistsihe kalesini aldığı ve onu Bagrat'a ve babası Gurgen'e verdiği... O zamanlar Bagrat henüz reşit değildi ve bu nedenle (Davit Kuropalat) ona babası Gurgen'i naip olarak atadı"* yazıyor. Bu ifade oldukça şüpheli görünüyor, özellikle de küçük Bagrat'ın annesi Guranduht'un, Kartli'nin doğrudan Abhaz yöneticilerinin varisi ve Abhaz tahtının mirasçısı olduğu göz önüne alındığında. Kocası Gurgen ise (Tao-Klarceti'den) Bagrat'a naip olma hakkına sahip değildi. Metnin bu kısmı muhtemelen sonradan eklemedir, çünkü kaynakta daha sonra şöyle deniyor: *"O zamanlar Uplistsihe ve Kartli'ye kraliçe Guranduht hükmediyordu. Bu kraliçe Guranduht, Abhaz kralı Giorgi'nin kızı ve Bagrat'ın annesiydi."* [46, 57].

Bu konuda A.L. Papaskir şöyle yazıyor: *"Abhaz kralı III. Bagrat Bagrationi tahta çıkmadan önce Kartli'ye babası tarafından hak iddia edemezdi, çünkü Kartli, Bagrat'ın babası Gurgen'e değil, annesi kraliçe Guranduht'a, yani Abhaz kralı Teodosios'un öz*

kız kardeşine aitti. Dolayısıyla sonuç: III. Bagrat, Kartli Bagrationilerinin, özellikle de Kartli üzerinde hiçbir veraset hakkı olmayan babası Gurgen'in varisi değildi, ancak Kartli hükümdarının kocasıydı. Dahası, Gurgen Bagrationi ne bir prens, ne de bir kraldı, ancak ona alaycı bir şekilde 'krallar kralı' lakabı takılmıştı. Bu tuhaflık, XI. yüzyıl kaynak yazarı tarafından şöyle açıklanıyor: 'Gurgen'in bir oğlu Bagrat vardı, annesi tarafından Abhaz krallarının yeğeniydi... Gurgen tahta çıkmadan önce, bu Bagrat Abhazya'da kral oldu ve bu yüzden Gurgen'e krallar kralı dendi.' Bir kez Gurgen'e İberya ve Kartli kralı denmişti, ancak bu iddia temelsizdir, gerçek tarihsel olgularla desteklenmemektedir. Gurgen, karısı Guranduht'un (Kartli) sahip olduğu şey üzerinde bile hak iddia edemezdi. Üstelik Gurgen 'doğuştan sınırlı biriydi'. Bu arada, III. Bagrat'ın dedesi II. Bagrat Bagrationi -bazı araştırmacıların nedense 'Kartvel kralı' olarak adlandırdıkları- Vahuşti, M. Brosset ve diğerlerinin belirttiği gibi aptalca biriydi. Tesadüf değil ki tarihe II. Bagrat Regveni (Gürcücede 'safdil') olarak geçti." [49, 298, 299; 199, 82, 83; 606, 200, 201].

A.L. Papaskir'e göre, Davit Kuropalat'ın 975'te Kartli'yi reşit olmayan Bagrat'a verdiği iddiası da güvenilir değildir [49, 299], oysa Kartli'nin yasal hükümdarı Bagrat'ın tahta çıkmasından sonra bir süre daha Kartli'yi yöneten annesiydi.

978'de Bagrat reşit olunca, İoane Marışhan//Maruşisdze'nin senaryosuna göre, Abhaz soyluları kör Teodosios'u tahttan indirdi ve Abhazya kralı olarak Gürcistan'da III. Bagrat olarak anılan II. Bagrat'ı ilan etti. Bu olay Kartli Tarihi'nde oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır: *"Aynı İvane (//İovane, İoane-V.K.) Maruşis-dze, Bagrat'ı Abhazya'ya kral olarak getirme arzusunu dile getirdi ve onunla birlikte Abhazya ve Kartli'nin tüm soylu eristavları ve aznaurları Davit kuropalat'tan Bagrat'ı kendilerine kral olarak vermesini istediler. O isteksizce ve büyük zorlukla onların arzusunu yerine getirdi, çünkü daha önce de belirttiğim gibi, Davit kuropalat'ın çocuğu yoktu, Bagrat'ı ise iki Tao'yu yönetmesi için evlat edinmiş ve yetiştirmişti. Ancak Kartli ülkesi ve Abhazya varissiz kalınca, anlaşma gereği onlara verdi ve karşılığında rehineler aldı. Onu Abhazya'ya getirdiler, krallığa kutsadılar ve hepsi onun iradesine boyun eğdi, çünkü o artık olgun yaştaydı."* [46, 58].

Ancak Bagrat'ın Abhazya'da tahta çıkması, vakanüvisin sunduğu gibi Bagrat ve Abhazya için o kadar da sorunsuz bir durum yaratmadı. Bagrat'ın Abhazya'da tahta çıkışı hem Abhazya'da hem de dışında farklı şekillerde algılandı. Bagrat, Abhaz tahtına çıktıktan iki yıl sonra ancak Abhaz Krallığı'nın sorunlarını çözmeye yoğunlaşabildi [49, 58]. Bu amaçla 980'de Kartli'ye gitti, ancak kroniklere göre Kartliler, annesi Guran-

duht'un yönetimi altında olmalarına rağmen Bagrat'ı Kartli'ye sokmamaya karar verdiler. Kartli Tarihi'nde şöyle yazıyor: *"Bundan (Bagrat'ın tahta çıkışı-V.K.) iki yıl sonra yönetmeye ve dedesi büyük kral Giorgi gibi işleri düzeltmeye başladı. Ve ekleyeyim ki, tüm eylemlerinde büyük kral Davit Kuropalat'a benzemişti (sonradan ekleme - V.K.)... (Bagrat) Kartli'ye, bozulan Kartli işlerini düzeltmek amacıyla geldi. Tigva'ya girdi. Ancak o zaman bazı Kartli aznaurları onun gelişini istemiyorlardı, çünkü Kartli işlerini ayrı ayrı yönetiyorlardı, ancak Guranduht'a itaat ediyorlardı. Kavtar Tbeli'yi önder seçtiler, mücadeleye giriştiler ve Mogrisi yakınlarına yerleştiler. Bunu gören Abhaz kralı Bagrat askerlerine çağrı yaptı ve taraflar karşılaştı. Kartliler kaçtı: bazıları öldürüldü, bazıları canlı ele geçirildi, diğerleri kaçıp dağıldı. (Bagrat) Uplistsihe'ye girdi, kaleyi (Uplistsihe) annesinden aldı, (orada birkaç) gün kaldı, Kartli işlerini biraz düzeltti; annesini alıp Abhaz ülkesine gitti."* [46, 57].

Z.V. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, Bagrat'ın Abhazya'da bulunmadığı süre zarfında, büyük olasılıkla burada da Bagrat'ın Abhazya tahtına çıkmasından memnun olmayan bir kısım Abhaz feodallerinin ayaklanması gerçekleşti [19, 167]. Vakanüvis, Bagrat'ın "*usta bir dümenci ve çoban gibi tüm Abhaz işlerini yoluna koyduğunu... Tüm asi olanları yerlerinden alıp kendisine sadık kişilerle değiştirdiğini"* yazmaktadır [481, 276].

Bundan sonra, kroniklere göre birkaç yıl geçti. Bagrat, Abhaz Krallığı'nın doğu bölgelerindeki işleri düzene sokmak için yeniden harekete geçmek zorunda kaldı. Burada Bagrat'ı, en güçlü Abhaz feodal ailelerinden "*Abaza hanedanı*" (Gürcücede Abazasdze) [505, 64] ve ayrıca büyük nüfuz sahibi Abhaz feodali Liparit Bagvaş (Abhazca Lou Barat'tan, bkz. yukarı) tanımıyordu. Vakanüvisin ifadesiyle, *"Bagrat'a iyi niyetle itaat etmedi*" [46, 58]. Bagvaş hanedanı, Kura Nehri'nin güneyindeki geniş Kartli topraklarına, Trialeti'ye, Aten Kalesi'ne, Manglisi Vadisi'ne ve Sqvireti'ye sahipti [9, 167].

Kroniklere göre, Kral Bagrat gizlice tüm ordusunu topladı ve Kartli'ye girerek yerel prens Rati Bagvaş'ı ele geçirmeyi planladı. Ancak Bagrat'ın düşmanları, Davit Kuropalat'a aceleyle elçiler göndererek onu, Bagrat'ın Kartlilere karşı değil, Davit Kuropalat'ı öldürmeyi planladığına ikna ettiler. Bu haberi duyan Bagrat'ın babası Gurgen, oğluna doğru yola çıktı. Ancak Davit Kuropalat, vakanüvisin dediği gibi, "*aceleyle harekete geçti, ordusunu topladı ve Ermenistan'ın tüm krallarını çağırdı... Sayısız büyük bir orduyla Dlive'ye geldiler ve yerleştiler, sonra Gurgen'e karşı asker gönderdiler. Gurgen'le karşılaşmak için yola çıktılar ve Şavşeti'nin başlangıcındaki Gardatxi'de çatıştılar; Gurgen'i püskürttüler, o da kaçarak Tsepti Kalesi'ne sığındı. Bu sırada Bagrat*

Trialeti'ye girdi ve Karuşeti'nde konuşlandı. Bir elçi göndererek orduları gözden geçirdi ve Davit Kuropalat'a karşı koyamayacağını anladı. Sonra ordusunu olduğu yerde bırakıp tek başına onun huzuruna çıktı; af diledi ve şöyle dedi: 'Ben bir şey için gelmedim, sadece Rati'nin itaatsizliği yüzünden.' Davit onu serbest bıraktı ve dedi ki: 'Bana senin beni öldürmek için geldiğini söylediler. Ama şimdi senin masumiyetinin gerçeğini öğrendim ve sana Rati'ye karşı özgürlük veriyorum: Onu senin istediğin şekilde boyun eğdir.' Bagrat sevinçle döndü ve Rati'ye şüphe uyandırmamak ve ona ani bir baskın yapmak için tekrar Abhazya'ya gitti. Kış gelince tüm güçleriyle geldi ve Klde-Kari Kalesi'ne dayandı. Bunu gören Rati oğlu Liparit'le birlikte (kaleden) çıktı, Abhaz Kralı Bagrat'a yalvardı ve kendi kalesini Bagrat'a teslim etti, kendisi de ata yurdu Argveti'ye yerleşti." [46, 59].

Yukarıda bahsedilen olayların Ermeni versiyonu oldukça ilgi çekicidir. Asoghik şöyle yazıyor: "*Babasının (Smbat'ın) ölümünden sonra dedesi Bagrat başka bir kadınla evlendi ve bu kadın Bagrat'ın oğlu Gurgen'i kendi mülklerinden kovmaya başladı. Bu nedenle Gurgen'in oğlu Abhaz kralı, Sarmatya topraklarından toplanmış büyük bir ordunun başında Kuropalat Davit ve dedesi Bagrat'a karşı yürüdü ve Kafkas Dağları'nın ötesine geçerek Kura Nehri kıyısında kamp kurdu. O zaman Kuropalat Davit ve İberya kralı Bagrat, Ermeni kralı Smbat'tan yardım istemek için elçi gönderdiler. Smbat tüm Ermeni birliklerini ve kardeşi Gagik'i alarak onlara Cavah bölgesine geldi ve Dlivek köyünde kamp kurdu. (Orada ayrıca) Kars kralı genç Abas da kendi birliğiyle bulunuyordu. Tüm İberya ve Vaspurakan birlikleri, Sünik ve Alban prensleri Abhaz ordusuna karşı birleşti. Abhazlar korkuya kapılarak barış istediler ve aralarında dostane bir anlaşma yaptılar. Kuropalat Davit, Abhaz kralından Sakurat Kalesi'ni talep etti ve aldıktan sonra kendisine yardım ettiği için Ermeni kralı Smbat'a hediye etti, ancak Smbat'ın ölümünden sonra bu kale Ermenilerden geri alındı. Sonra, aralarında barışı sağlamlaştırarak, (müttefik hükümdarlar) her biri kendi topraklarına döndü. Bu 437 (988) yılında oldu."* [606, 180–181].

Bu olaylardan sonra Bagrat, Kaheti ve Ereti'yi Abhazya'ya bağlamak için mücadeleye girişti. Sorunlu bir bölge olan Tao (eski Ermenice Tayk), Bagrat'ın babasının ata yurduydu; burada Bagrat'ın ordusuna Klarceti-Ermeni ordusu karşı koydu [34, 92].

1001 yılında Davit Kuropalat'ın ölümünden sonra, Kral Bagrat Tao-Klarceti'yi ele geçirmeye çalıştı, ancak buna Bizans İmparatorluğu karşı çıktı, çünkü Davit Kuropalat Tao-Klarceti Krallığı'nı Bizans'a vasiyet etmişti. Bizans İmparatoru II. Basil büyük bir orduyla Tao'ya girdi. Bagrat ve babası Gurgen, imparatora giderek ondan tavizler ko-

parmak zorunda kaldılar. Asoghik bu görüşmeyle ilgili olarak şunları yazıyor: *"[İmparator II. Basil] yoluna devam ederek Havtçitç Dağı'na ve aynı adlı şehre ulaştı, burada Abhaz kralı Bagrat ve babası İberya kralı Gurgen tarafından karşılandı. Basil, Abhaz kralına görkemli bir kabul göstererek onu Kuropalat, babasını ise magistros unvanıyla onurlandırdı. Ve onları ülkelerine gönderdi."* Ancak Davit Kuropalat'ın topraklarının büyük kısmını imparator elinde tuttu. Bu bölge, "*İberya Katepanlığı*" adı altında Bizans Devleti'ne dâhil edildi. Daha sonra bu "*Davit mirası*" yüzünden Bizans ve Abhaz Krallığı arasında uzun bir mücadele yaşandı [19, 169; 34, 92].

1008 yılında Bagrat'ın babası Gurgen öldü. Gurgen'in doğrudan yönetimi altında Şavşeti, Klarceti, Samtshe ve Cavaxeti'den oluşan geniş bir bölge bulunuyordu. Babasının ölümünden sonra Bagrat bu bölgeleri kendi topraklarına kattı [19, 69; 46, 60]. Daha sonra Kaheti ve Ereti de Abhazya'ya bağlandı [46, 60]. Bagrat ayrıca Ranları da boyun eğdirdi [46, 60, 61].

Böylece II. Bagrat (III. Bagrat olarak da bilinir) döneminde, Abhaz Krallığı'nın toprakları, Bagrat'ın Abhaz tahtına çıkarılmasında rol oynayan İoane Maruşisdze de dâhil olmak üzere Abhaz elitinin öngördüğü gibi büyük ölçüde genişledi.

Tarihçi Sumbat Davitisdze (XI. yüzyıl), II. Bagrat'tan, "*Cigetlerden Hazar Denizi'ne kadar tüm Kafkasya üzerinde mutlak hâkimiyet kuran Abhaz kralı*" olarak bahseder [565, 382; 19, 172]. Vakanüvis, Bagrat'ın faaliyetlerine yüksek bir değer biçiyor: *"Bu Bagrat, Abhazların ve Kartlilerin kralı, yönetim mükemmelliğiyle tüm kralları geride bıraktı. Onu memnun eden ve ona yönelenlerin hepsi tamamen hükümdar oldular, onunla gücü paylaşanlar ise ona tâbi ve (kayıtsız şartsız) sadık vasallar haline geldiler. Ve Tanrı ona düşmanlarını ve karşıtlarını boyun eğdirdi; ülkesine sağlam bir barış ve huzur bahşetti. Ve onun tüm eylemlerini ayrıntılı olarak anlatmak ve sonsuz zamanların hafızasında korumak ki*msenin *gücü dâhilinde değildir. Bu büyük kral, Bedia Katedrali'ni inşa etti ve orada piskoposluk kurarak onu Gudakva Piskoposluğu'nun yerine geçirdi, birçok köyü tüm vadileri ve mezralarıyla bağışladı, onun için bir tüzük hazırladı, bir piskopos atadı ve görevlendirdi. Eğer biri Bagrat'ın büyüklüğünü görmek ve anlamak isterse, önce Bedia Kilisesi'nin ihtişamına baksın ve onun aracılığıyla gerçekten anlasın ki, Kartli ve Abhazya ülkesinde onunla eşit bir kral olmamıştır. Kutaisi'deki kiliseyi büyük ve benzersiz bir tüzükle kutsadı, çünkü yakındaki tüm kralları ve katolikosları, tüm manastırların başrahiplerini ve öğretmenlerini, mülkünün ve krallığının Yukarı ve Aşağı topraklarındaki tüm soyluları ve diğer tüm devletlerde bulunanları topladı."* [46, 61].

Dikkat çekici bir şekilde, II. Bagrat (III. Bagrat olarak da bilinir) kendisini "*Abhaz Kralları Divanı*"na yirmi birinci Abhaz kralı olarak kaydettirdi. Özellikle şöyle yazdı: *"Ve onlardan (yani yirmi Abhaz kralından-V.K.) sonra Tanrı izin verdi ve ben, Bagrat Bagrationi, mutlu Gurgen'in oğlu, Kral Giorgi'nin kızının oğlu, annemin mirası olan Abhazya ülkesine sahip oldum ve ne kadar süre hüküm süreceğimi Tanrı bilir."* [199, 24].

Bagrat döneminde Abhaz Krallığı'nda üzerinde "*Mesih, Abhaz kralı Bagrat'ı yücelt*" yazılı sikkeler basıldı [34, 93].

Abhaz kralı Bagrat 36 yıl hüküm sürdü ve 1014 yılında öldü. Kroniklere göre, *"ölüm gününde Tao'daydı. Ve naaşını eristavlar eristavı Zviad aldı ve Bedia'ya defnetti."* [46, 61]. Bu haberde dikkat çeken şey, Bagrat'ın öldüğü gün Tao'da, yani babasının ata yurdunda bulunması ve naaşının Abhaz eristavlar eristavı (prensler prensi), Cavaxeti hükümdarı Zviad Maruşisdze tarafından alınarak Abhaz Krallığı'nın merkezinden uzakta, anakara Abhazya'sındaki Bedia köyüne defnedilmesidir. Annesi Abhaz kraliçesi Guranduht da burada yatıyordu.

Yukarıda Abhaz Kralı Bagrat ve 975-1014 yılları arasındaki Abhaz Krallığı hakkında söylenenlerin tamamı orijinal kaynaklarla tamamen uyumludur. Peki, bir dizi Gürcü araştırmacı (P. İngorokva, M. Lordkipanidze, G. Payçadze, Z. Papaskiri vb.) şu tür iddialarını neye dayandırıyor:

- Modern Abhazlar, Orta Çağ'daki Abhazlar değildir;
- Abhazlar aslında Gürcülerdir (bkz. yukarı);
- Bagrat III'ün Abhaz tahtına çıkmasıyla Abhaz Krallığı sona ermiştir;
- Abhazya, çok uluslu bir Gürcü devletinin parçası haline gelmiştir;
- Abhaz Krallığı, Tao-Klarceti Prensliği'ne (Krallığı'na) bağlanmıştır;
- Bagrat III bir Gürcü kralıdır, en azından bir Abhaz-Gürcü kralıdır vb.?

Tüm bunlarda en şaşırtıcı olan şey, X-XII. yüzyıllarda -gerçekte hiç var olmayan- çok uluslu bir Gürcü devletinin yaratılmasının, 1001'de topraklarını Bizans'a vasiyet eden Tao-Klarceti hükümdarı Davit Kuropalat'a atfedilmesidir. Daha sonra bu toprakları geri almak için Abhaz kralları önemli çabalar sarf etmek zorunda kaldı (konunun tarihçesi için bkz. [49, 84–105, 291–336]).

Esasında, bazı Gürcü araştırmacıların bu tür iddialarının tek dayanağı, kendi halkları için -elbette başka bir halkın tarihini çarpıtarak ve sahiplenerek- "sonradan" da olsa kahramanlık dolu bir geçmiş yaratma arzusudur. Daha 1920'lerde S. Aşxatsaa şöyle yazmıştı: *"Gürcü vatanseverlerin hoşlarına gitmeyen tarihsel gerçeklerden arındırılmış*

bir tarihe sahip olma arzusu, Abhaz tarihinin çoğu olgusunun taraflı bir şekilde sunulmasına yol açtı. Bu nedenle, kökü derinlere dayanan Abhaz devletinin tarihsel görünümü değiştirildi ve yeni Gürcü tarihine dönüştürüldü." [17, 21, 22].

Oysa gerçekte, orijinal kaynakların (özellikle de Gürcü kaynakların) gösterdiği gibi, X. ve XI. yüzyılların eşiğinde Abhaz Krallığı yalnızca varlığını sona erdirmediği gibi tam aksine doğuya yönelik yayılmacı emellerini sürdürerek merkezi ve güney İberya'nın bir dizi toprağını kendi mülklerine katarak daha da güçlenmiştir [49, 96]. Vurgulamak gerekir ki bu, Abhaz sarayının (İv. Maruşisdze'nin) planının başarılı bir şekilde uygulanması sayesinde mümkün olmuştur. Bunun sonucunda, Bagrat III döneminde Abhaz Krallığı, otokrat Bagrat II (aynı zamanda Bagrat III) önderliğinde çok uluslu bir Abhaz devletine, esasen bir Abhaz İmparatorluğu'na dönüşmüştür. Bagrat'ın "Abhazların kralı" unvanına "ve Kartlilerin" eklenmesi, Kartli'nin Abhaz Krallığı'na kesin olarak bağlandığını gösterir. Daha sonra, Abhaz devletine başka toprakların katılmasıyla birlikte, Abhaz krallarının unvanlarına bu toprakların ve halklarının adları eklenmiştir: Abhazların, Kartalinlerin, Ranların ve Kahetinlerin kralı vb.

Abhaz devleti, Kraliçe Tamara'nın (1184–1213) saltanatının sonuna kadar başarıyla işlev görmüştür. Gürcü tarihçi Vahuşti'ye göre, *"...bu Bagrat'tan (Bagrat III-V.K.) sonra Abhazeti'de Bagrationi hanedanının krallığı kuruldu. Ve bu Abhaz kralları Abhazeti'de 199 yıl hüküm sürdüler. Bu ilk kral Bagrat'tan, Laşa'nın oğlu Kral Davit'e ve Rusudan'ın oğlu Davit Narin'e kadar, tüm Abhazeti tek bir Bagrationi krallığı altındaydı. Ve bu iki Davit'in ülkeyi krallıklara bölmesine kadar 274 yıl geçti."* [5, 224].

Bagrat III'ten sonra Abhaz tahtını oğlu III. Giorgi (Gürcüler için I. Giorgi) (1014–1027) miras aldı. Onun döneminde Abhaz Krallığı'nın içinde ve çevresindeki durum kötüleşti. Bagrat III'ün ölümünden hemen sonra Kaheti soyluları kraliyet valisine karşı ayaklandı ve yine III. Kvirike'yi çağırarak onu Kaheti kralı ilan ettiler. Giorgi, Abhaz Krallığı'nın Bizans'la gelişen karmaşık ilişkilerini göz önünde bulundurarak bu duruma diplomatik olarak sessiz kaldı. Kaheti'nin ayrılmasının ardından Bizans İmparatoru Basil, Giorgi'den babasına geçici olarak verilen Davit Kuropalat'ın eski topraklarını kendisine iade etmesini talep etti. Giorgi buna, babasından kendisine kalan topraklardan tek bir karış bile vermeyeceğini belirten bir mektupla yanıt verdi.

Böyle bir yanıta rağmen Basil, Giorgi'ye karşı hiçbir harekette bulunmadı ve birkaç yıl boyunca onunla yalnızca diplomatik bir savaş yürüttü. 1020'de Ermenistan Kralı I. Gagik öldüğünde ve oğulları İoane ile Aşot arasında taht kavgası çıktığında, Giorgi'nin hakemliğine başvurdular. Giorgi onları ayırdı ve ağabey İoane'yi taçlandırarak, kardeş-

ler arasındaki bölünme anlaşmasının korunmasını gözetleme hakkını kendinde buldu. Çok geçmeden Aşot yanlısı Ermeni soylulardan biri, İoane'nin Şatak Kalesi'ni alarak anlaşmayı ihlal ettiğini Giorgi'ye bildirdi. Ermenilerin çoğu İoane'yi desteklemiyordu. Giorgi halkın tarafını tuttu; bunun üzerine İoane savaş ilan etti ancak yenildi; başkenti Ani ve Ermenistan'ın diğer birçok önemli noktası ele geçirildi. Ermeni aristokrasisi gruplara ayrıldı ve iç savaş başlattı. Aşot, düzeni sağlayamayınca, imparatordan yardım istemek için Konstantinopolis'e kaçtı. Bu olay imparatorun sabrını taşırdı. Basil, kendisine vasiyet edilen bölgeleri gönüllü olarak iade etmek istemeyen, aksine uzun süredir Yunan İmparatorluğu'nun egemenliği altında olan diğer krallıklar üzerinde de hâkimiyetini genişleten Giorgi'yi cezalandırmaya karar verdi. 1021'de Basil, büyük bir ordunun başında Klarceti'ye doğru yürüdü [17, 17, 18].

1021-1022 yıllarındaki bir dizi çatışmanın ardından Bizans güçleri Giorgi'nin ordusuna galip geldi. Sonuç olarak, 1023'te Giorgi'nin oğlu Bagrat'ı üç yıl boyunca rehin vermek ve Tao-Klarceti ile Cavaxeti'nin kalelerini ve topraklarını imparatorluğa bırakma zorunluluğu doğuran bir barış anlaşması imzalandı.

Abhaz Kralı Giorgi iki kez evlendi: ilk eşi, Ermeni prensesi Mariam'dan oğlu Bagrat'ın yanı sıra Marta, Guranduht ve Katu adında üç kızı oldu. Katu, ileride Ermeni kralının kardeşi Smbat ile evlendirildi. Giorgi, ikinci olarak Oset kralı Alde'nin kızıyla evlendi ve bu evlilikten de Dimitri dünyaya geldi [607, 130].

Giorgi'nin oğlu Prens Bagrat, ancak Aralık 1025'te, Abhaz-Bizans anlaşmasının şartları uyarınca, vatanına dönebildi.

Giorgi 1027'de Trialeti'de öldü ve Kutaisi Katedrali'ne gömüldü. Mariam'ın oğlu Bagrat, 9 yaşında, IV. Bagrat (Abhaz tahtında III. Bagrat) (1027–1072) adıyla Abhaz tahtına çıktı. Giorgi'nin ikinci eşi Alde -Oset kralının kızı- küçük oğlu Dimitri ile birlikte Batı Abhazya'ya gitti ve Anakopya şehrine yerleşti.

Bagrat reşit olana kadar ülkeye annesi, Ermeni kralının yeğeni Prenses Mariam hükmetti. Prenses Mariam, muhtemelen Ermenilerin yardımıyla, Giorgi'nin Kral Basil'e bıraktığı kaleleri geri almayı başardı. Bu bağlamda, yeni Bizans İmparatoru VII. Konstantin, Abhazya'ya acımasızca güney bölgelerini yağmalayan birlikler gönderdi. Bu sırada (1028) İmparator Konstantin aniden öldü. Halefi III. Roman, savaşı sürdürmek istemeyerek birlikleri geri çağırdı [17, 19]. Aynı imparator, *"barış ve birlik aramak (imparatorlukla), ayrıca oğlu için hanedanlarının geleneği ve düzeni gereği kuropalat unvanını almak ve oğluna bir eş getirmek"* göreviyle buraya gelen Kraliçe Mariam'ı Konstantinopolis'te büyük bir saygıyla karşıladı. III. Roman tüm bu "dilekleri" yerine getirdi,

birlik ve "karşılıklı sevgi" anlaşmasını altın mühürle onayladı, Bagrat'a kuropalat unvanını verdi ve yeğeni Prenses Helena ile evlendirdi. Helena, Kutaisi Katedrali'nin düzenlemesini tamamlayan Bizanslı ustaları da yanında getirdi. Ancak kısa süre sonra Helena öldü. [607, 131].

Bunun ardından Abhaz Krallığı'nda, IV. Bagrat'a karşı üvey kardeşi Dimitri'nin önderliğinde bir hanedan mücadelesi baş gösterdi. Z.V. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, Dimitri etrafında merkezi yönetime muhalif feodal unsurlar toplanmaya başladı. 1032 civarında, IV. Bagrat'ı tahttan indirerek genç Dimitri'yi kral yapmayı amaçlayan bir komplo düzenlendi. Komplonun merkezi Anakopya olduğu için, hükümet karşıtı komploya büyük ölçüde Abhaz feodallerinin katıldığı ve muhtemelen Alde'nin taraftarları olan Osetler tarafından desteklendiği düşünülebilir. Ancak komplocular *"ne (Dimitri'yi) tahta çıkarmayı, çok istemelerine rağmen, ne Kral Bagrat ve annesini sürgün etmeyi, ne de krallığının başlıca yöneticilerini uzaklaştırmayı başarabildiler."* Dimitri bundan sonra Abhazya'da kalmaya cesaret edemedi ve "*Yunan kralına*", yani Bizans'a giderek Anakopya'yı (1033 civarında) Bizanslılara teslim etti. "*Böylece Abhaz kralı Anakopya'yı kaybetti.*" [481, 295; 19, 179].

Bundan önce, Kral Bagrat, muhtemelen Alde'nin, soydaşları Osetlerden aldığı desteği zayıflatmak için tıpkı babası Giorgi gibi ikinci kez bir Oset prensesi olan Borene ile evlendi.

Abhaz Krallığı'nın doğu kesiminde, Bagrat'a karşı en büyük Abhaz feodalleri Liparit Bagvaş (Liparit'in oğlu) ve İvane Abazasdze ayaklandı. 1032'de Tiflis emirini ele geçirdiler ve ondan Birtvis Kalesi'ni aldılar. Ancak kısa süre sonra, Bagrat'ın da dâhil olduğu bir şekilde emir serbest bırakıldı ve Tiflis yine Arapların elinde kaldı [601, 174].

Liparit Bagvaş, tüm Yakın Doğu'da tanınan bir siyasi figür ve komutandı. Hem Bizanslılar hem de Müslüman hükümdarlar ona büyük saygı gösteriyordu [601, 175].

Kroniklerin aktardığına göre Z.V. Açba (Ançabadze) şöyle yazıyor: *"Yaklaşık 1044-45'te Liparit, 'Bizans İmparatoru'nun askerleriyle Bagrat'ın kardeşi Dimitri'yi Bizans'tan çıkardı. Ona bazı didébüller ve aznaurlar katıldı. Yukarı ülkeden geçerek Kartli'ye girdiler ve Ateni'yi kuşatarak Kartli topraklarını yağmaladılar.' Ancak asi ve işgalciler, savunucularının direnci nedeniyle Ateni Kalesi'ni ele geçirmeyi başaramadı. Bizans birlikleri sonunda ülkelerine dönmek ve Dimitri'yi yanlarında götürmek zorunda kaldı. Dimitri'nin annesi Kraliçe Alde, torunu Davit (Dimitri'nin oğlu) ile birlikte Anakopya'dan Osetya'ya kaçtı. Liparit Bagvaş'a gelince, Bagrat'la barışmak zorunda kaldı ve Kartli eristavı olarak atandı."* [19, 180].

"Gürcistan Tarihi" adlı kolektif esere göre [601, 175], 1045'te Ani'nin ileri gelenleri, Ermeni prensesinin oğlu olan IV. Bagrat'a, Ermenistan Krallığı'nın başkenti olan bu şehri ve diğer on Ermeni kalesini topraklarına katmayı teklif etti. Bagrat Ani'yi ve kaleleri ele geçirdi, buralara kendi memurlarını atadı ve kalelere Gürcü (yani Abhaz) garnizonlar yerleştirdi.

1046'da Bagrat, Abhaz Krallığı'nın ilk başkenti Anakopya'yı kuşattı. Aynı dönemde, kroniklere göre, Bagrat'a Tiflis Emiri Cafer'in öldüğü haberi ulaştı ve şehrin ileri gelenleri ona Tiflis'i ele geçirmesini teklif etti. Bunun üzerine Bagrat, Anakopya kuşatmasını "Abhaz birlikleri" ve hükümdar prens Kuaqueleli Otağo Çaça (isim hakkında bkz. Bölüm X, § 4) komutasında bırakarak Kutaisi'ye gitti, burada yerel milisleri topladı ve onlarla birlikte Kartli'ye yürüdü [481, 299; 19, 180]. Abhazya'nın ana kalesi Anakopya ise bir süre daha Prens Dimitri, annesi Alde ve Bizanslıların elinde kaldı.

Bugün Abhazlar Anakopya Kalesi'ne "*Anaquapia-ah lbaa*" diyorlar, kelimenin tam anlamıyla "(Anakopyalı kadının) kalesi", bu da orijinal "*Anaquapia ah lbaa*"nın, yani "*Anakopya kraliçesinin kalesi*"nin (Kraliçe Alde'nin kalesi) bozulmuş bir şeklidir (bkz. Bölüm X, § 5).

1046'da, Tiflis emirinin ölümü nedeniyle, yerel şehir ileri gelenleri sözlerini tutarak IV. Bagrat'a Tiflis şehrini teslim ettiler. Ancak Liparit'in yeniden ayaklanması sonucunda Bagrat hem Ani'yi, hem de Tiflis'i kaybetti.

Liparit, bir kez daha ordularla birlikte Kral Bagrat'ın kardeşi Demetre'yi (Dimitri) Bizans'tan çıkardı. Araştırmacıların yazdığına göre, Frank, Rus, Vareg ve diğer Avrupa halklarının temsilcilerinden oluşan Bizanslı paralı askerlerin yer aldığı Dimitri'nin ordusu, Bagrat'ın ordusunu yenilgiye uğrattı ve Lih Dağları'nı doğudan kuşattı. Ancak Dimitri'nin ani ölümü Bagrat'ın iktidarda kalmasına yardımcı oldu. Daha sonra, Bizanslıların ve Ermenilerin yardımıyla, Kartli yöneticisi Liparit, Bagrat'a bir kez daha ağır bir darbe indirdi. Bu sefer Abhaz kralını, Liparit'in ordusunu aniden bozguna uğratan ve onu esir alan Türk-Selçuklular kurtardı.

Serbest kalan Liparit, sadece Bizanslıların yardımıyla eski topraklarını (Tiflis dâhil) geri almakla kalmadı, aynı zamanda Bagrat, annesi ve kız kardeşi Marta'nın üç yıllığına Konstantinopolis'e sürgün edilmesini sağladı. Daha sonra Liparit, Bagrat'ın küçük oğlu Giorgi'yi Kartli'deki Ruisi Kilisesi'nde taçlandırdı ve onu himayesine aldı. Liparit fiilen ülkenin hükümdarı oldu [641, 67]. Ancak Konstantin Monomah'ın ölümü ve zayıf iradeli İmparator VI. Mihail Stratiotikos'un tahta geçmesi, kız kardeşi Guranduht'un ricası üzerine zengin hediyelerle ülkesine gönderilen Bagrat'ın durumunu hafifletti. "*Tüm*

ordu," diye yazıyor vakanüvis, "*onu karşılamak için Abhazya'nın Karadeniz kıyısındaki Hupati'ye çıktı*," yani bugünkü Batum'un güneybatısındaki Hopa'ya. Ülkedeki sonraki karışıklıklar, keşiş olan Liparit'in Konstantinopolis'e gitmesine ve Bagrat'ın güçlenmesine yardımcı oldu.

Bunu takiben, 1065'te, Selçuklu Sultanı Alp Arslan Abhaz Krallığı topraklarına girdi, güneydoğu ve güney bölgelerini yağmaladı, Ahalkalaki şehrini ele geçirdi, yağmaladı ve birçok sakini katletti.

Bagrat, yeğenini (kız kardeşi ve Ermeni kralı Kvirike'nin kızını) Selçuklu sultanıyla evlendirmek zorunda kaldı. Bizans'ın desteğini sağlamak isteyen Bagrat, aynı 1065'te kızı Marta'yı (Mariam) Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas'ın oğlu Mihail ile evlendirdi.

1065'te Sultan Alp Arslan, Doğu ve Orta Transkafkasya'yı bir kez daha yağmaladı, bazı birlikleri Lih Dağları'nı aşarak Kutaisi'nin doğu eteklerine kadar ulaştı. 1068'de sultan istilasını tekrarladı, bu sefer önce Kartli'yi, ardından Argveti'yi yağmaladı. Hızla bastıran kış soğukları sultanı birliklerini geri çekmek zorunda bıraktı [601, 176–177; 607, 132]. Bagrat, birinde Abhaz kralının eşinin kardeşi Oset Kralı Dorgolel'in 40 bin askeriyle katıldığı birkaç karşı saldırı düzenlemeyi başardı. Seferin sonunda Dorgolel, "*Abhaz yoluyla*" Kutaisi'ye geldi, burada kız kardeşini ve kuropalat yeğeni Giorgi'yi ziyaret etti [46, 76].

Bagrat, Abhaz devletinin zor zamanlar geçirdiği bir dönemde, 1072'de Kartli'de öldü. Bagrat'ın naaşı Çkondidi'ye (günümüzdeki Martvili) götürüldü ve X. yüzyılda III. Leon tarafından inşa edilen katedralde büyük törenlerle defnedildi. Kroniklerde şöyle deniyor: *"Bu Bagrat dokuz yaşında kral oldu ve elli altı yaşında vefat etti. Bagrat önce kuropalat, sonra nobelissimus, ardından sebastos oldu."* [46, 77].

1072'de, Bagrat'ın halefi II. Giorgi (1072–1089) Abhaz kralı oldu. Araştırmacılar onu zayıf iradeli, başarısız bir yönetici olarak nitelendiriyor, devlet işlerinden çok eğlenceye düşkün olduğunu belirtiyorlar [601, 177]. Vakanüvis ise şöyle diyor: *"Kral Giorgi yoksullara karşı merhametli ve adildi, tüm Abhaz krallarından daha heybetli ve cömert bir adamdı, misafirperver, tüm insanların en iyisi, mükemmel bir binici ve okçuydu."* [46, 77].

Tahta çıkışından sonraki ikinci yılda (1073), Giorgi'den en büyük Abhaz feodalleri - kronik yazarının "*krallığının önderleri*" olarak adlandırdığı bir dizi bölgenin yöneticileri- ayrıldı. Bunlar: Niania - Kvabul'un oğlu (Abhazca Kuapıl), İvane - Liparit'in (Bagvaş) oğlu ve Svaneti valisi (kral naibi) Vardan (Abhazca Yuardan) idi. Asi vasallarla

başa çıkamayan Giorgi onları her türlü lütufla ödüllendirmeye başladı. Kroniklere göre, *"...Kral Giorgi onları iyilik ve bilgelikle yendi, yaptıkları kötülüğü hatırlamadan bağışladı: İvane'ye Samşvilde'yi, İvane'nin oğlu Liparit'e Kahetilere verdiği Rustavi yerine Loçobanni'yi, Niania'ya Tmogvi'yi ve diğer seçkin mülkleri verdi, Vardan'a [Askalan ve Utagubo Cakelov] bağışladı, İvane'nin ve tüm sadık ve asi olanların tavsiyesiyle lütufla örttü ve böylece Kral Giorgi krallığını sakinleştirdi."* [497, 60].

Y.N. Voronov'un belirttiği gibi, Giorgi'nin durumu, kız kardeşi Marta'nın ("güzel Alan kadını" yani Abhaz) Bizans kaynaklarında sırasıyla iki imparatorun -VII. Mihail Dukas ve III. Nikiforos Botaniates'in- eşi olarak geçmesiyle hafiflemişti [607, 132]. Bu bağlantıdan ve imparatorluğun o dönemde yaşadığı zorluklardan yararlanan Giorgi, Bizanslıların zorla ele geçirdiği kaleleri geri almayı başardı. Kroniklere göre: *"Yunanlılardan Abhazya'nın ana kalesi Anakopya'yı ve Klarceti, Şavşeti, Cavaxeti ve Artani'deki birçok kaleyi geri aldı. Ve sonra Tanrı yine lütfetti: (Giorgi) Kari şehrini, kalesi ve ülkesini ele geçirdi, Vanad ve Karnifor kalelerini aldı ve o toprakların Türklerini kaçmaya zorladı."* [46, 78].

Kısa süre sonra Abhaz Krallığı büyük bir felakete uğradı. 1080'de Türkler Klarceti ve Şavşeti'ye "büyük" bir istila düzenledi. Y.N. Voronov'un belirttiği gibi, Giorgi'yi takip eden Türkler Acara'yı, Kutaisi bölgesini işgal etti ve kışın gelmesiyle Doğu Transkafkasya'ya geçerek burayı kışlık karargâhları ve yazlık otlakları haline getirdi. Giorgi yenilgiyi kabul etmek ve Sultan Melik-Şah'a kişisel olarak bağlılığını sunmak için İran'ın İsfahan kentine gitmek zorunda kaldı [607, 133].

Bunlara ek olarak, ülke 1088'de büyük bir doğal afetle, bir depremle sarsıldı. *"Artçı sarsıntılar bir yıl boyunca devam ettiği için kayıplar büyüktü. Birçok şehir ve köy yıkıldı, ünlü Tmogvi Kalesi harabeye döndü."* [601, 179].

Böylece, Giorgi'nin saltanatının son yıllarında Abhaz Krallığı içler acısı bir duruma düştü. Abhaz devleti neredeyse tüm fetihlerini kaybetti. Pratikte kontrolü altında sadece Batı Kafkasya toprakları kaldı ve kronik yazarının yazdığı gibi Kartli, *"tamamen harap oldu, kaleler dışında hiçbir yerde ne sakin kaldı, ne de bina..."* [608, 5].

Bir versiyona göre -acıya boğulan Giorgi 1089'da tahtını oğlu IV. Davit lehine bıraktı [601, 179], başka bir versiyona göre ise- 1089'da feodaller Giorgi'yi devirerek tahtı on altı yaşındaki oğlu Davit'e verdiler [601, 133]. Her halükarda, açık olan bir şey var, genç IV. Davit (1089-1125) Abhaz tahtına ağır bir mirasla çıktı ve sonradan halk tarafından "Kurucu" olarak anılacak büyük Abhaz krallarından biri oldu.

Doğuştan güçlü bir zekâ ve demir iradeye sahip olan Davit, o zaman için yüksek bir

eğitim aldı. Araştırmacıların belirttiği gibi, Doğu Hristiyan dünyasının bilgeliğini özümsedi, Arapça ve Farsça öğrendi. Arap kaynakları, Davit'in İslam hakkında derin bilgiye sahip olduğunu ve Gence kadısıyla Kuran'ın kökeni hakkında tartıştığını gösteriyor. Ayrıca farklı inançlara ve etnik gruplara karşı hoşgörüsüyle de tanınıyordu [601, 189, 190].

Davit, faaliyetlerine iç devlet ilişkilerini düzenleyerek başladı. Öncelikle asi feodallerin liderlerini bastırdı. Başlıca muhaliflerden biri olan Liparit Bagvaş'ı Abhaz Krallığı topraklarından sürdü ve onun Kldekar Prensliği'ni kendi mülküne kattı. Asi feodallerle mücadelede Davit, kraliyet iktidarına karşı düşman güçlerin temel dayanağının öncelikle kilise olduğu sonucuna vardı.

Kilisenin üst düzey yöneticileri soylu kökenli insanlardı ve açıkça veya gizlice, laik feodallerle birlikte krala karşı mücadele ediyorlardı.

David IV'ün inisiyatifiyle 1103 yılında bir kilise konseyi oluşturuldu ve bu konsey, *"kişisel nitelikleri ve başarıları nedeniyle değil, soylarının asalet ve kalıtsal ayrıcalıkları nedeniyle görevde bulunan piskoposları kilise yönetiminden uzaklaştırma"* kararı aldı ve onların yerine, kökenlerine bakılmaksızın, layık ve aydınlanmış kişileri atadı. Bu ve diğer bir dizi önemli konsey kararı, kral tarafından hızlı ve kararlı bir şekilde hayata geçirildi. [601, 192]. Böylece kilisedeki aristokrasi ezildi.

Aynı zamanda Davit, Abhaz Krallığı topraklarında dolaşan Türk ordularından ve burada konuşlanmış Selçuklu garnizonlarından kurtulmak için çaba gösterdi. Önemli güçlere sahip olmadığından, onlara karşı mobil birliklerle ani, hızlı darbeler taktiğini kullandı [601, 191].

O zamanlar bile Davit için olumlu bir dış politika ortamı oluşmaya başladı. Komnenos hanedanı yönetiminde Büyük Bizans'ın istikrarlı gelişme dönemi başladı ve Davit, kızı Katu'yu bu hanedanın bir temsilcisiyle evlendirerek akrabalık kurdu. Ayrıca Selçuklu Devleti'nin dağılma süreci ve Ortadoğu'da Hristiyan devletlerin prestijini artıran Haçlı Seferleri çağı başladı [607, 133].

1104'te Kaheti ve Ereti nihayet Abhaz Krallığı'na katıldı. Bu, Davit'in ordusunun aynı yıl Ereti'de, Ertsuhe'de Türklere karşı kazandığı parlak zafer sayesinde mümkün oldu [609, 51] (modern Abhazya'daki Ertsahu dağı adıyla karşılaştırın; Abhazca Ertsıhu, kelimenin tam anlamıyla "*erlerin dağı (yükseltisi)"* olabilir).

1110'da Davit'in birlikleri, Tiflis'i güneybatıdan koruyan önemli bir Türk karakolu olan Samşvilde şehrini ele geçirdi. Türklerden ayrıca şunlar alındı: 1115'te Rustavi şehri, 1117'de Ereti'nin Gişi kalesi ve 1118'de güçlü Lore tahkimatı [601, 193].

Davit, Kıpçak hanı Atrak'ın kızı Guranduht ile evliydi. Bu durumdan yararlanarak 1118'de Abhaz Krallığı topraklarına 45.000 Kıpçak (Kuman) ailesini yerleştirdi. Onlara toprak verdi ve askerlik hizmeti için gerekli her şeyi sağladı. Sonuç olarak iki yıl sonra Abhaz ordusu "*40.000 savaşçıdan oluşan mükemmel bir süvari birliğine"* kavuştu [601, 194].

1120'de Abhaz birlikleri Şirvan'a girdi ve kale-şehir Kabala'yı işgal etti. Bu bağlamda, IX. yüzyıl Arap tarihçisi Taberi'nin, I. Hüsrev'in bir grup Abhaz'ı Azerbaycan'a, özellikle de Şamahı'ya yerleştirdiğine dair ifadesini hatırlayabiliriz. Burada, bu bölgenin hükümdarı olan Abhaz-şah'ın ikametgâhı olan bir Abhaz şehri bile vardı (ayrıntılar için bkz. Bölüm VIII, § 5).

Ağustos 1121'de Trialeti'de, Didgori Dağları'nda, Davit'in orduları sayıca üstün Selçuklu ordusuna karşı bir zafer kazandı. 1122'de Tiflis şehri Türklerden kurtarıldı ve Davit ikametgâhını Kutaisi'den buraya taşıdı.

"Kartlis Tshovreba" kroniklerine göre, 1123'te Davit *"korkunç bir sıcakta Şirvan'ın ana konağı olan Gulistan'ı aldı, Şirvan'ı ilhak etti ve itaatkâr olan herkese iyilikle davrandı."* [518, 344].

Bir yıl sonra Davit *"Şirvan'a yöneldi ve Şamahı şehrini, Biriti kalesini, tüm Şirvan'ı ele geçirdi ve kalelerde ve şehirlerde eretlilerden ve kahlılardan oluşan büyük bir ordu bıraktı."* Oradaki işlerin yöneticisi ve denetçisi olarak o zamanlar Bediel-Alaverdeli olan başbakanı, Çkondideli başpiskopos Süimon'u atadı [518, 345].

Bu bilgiler Arap tarihçi İbn-el Esir ve Ermeni tarihçiler tarafından da doğrulanıyor. Özellikle Ermeni yazar Meteos Urhayetsi, Davit Kurucu'nun "*birçok ünlü bölgeyi (gavar) Perslerden kılıç ve güçle aldığını, Tiflis'i, Dmanisi şehrini, Şirvan'ı, Şeki'yi ve Şemkir'i, ayrıca birçok başka bölgeyi ele geçirdiğini" belirtiyor. Vardan da Davit'in "krallığının sınırlarını genişlettiğini, ...Ereti'yi Hazar Denizi'ne, Derbent'e ve Şaburan'a kadar ele geçirdiğini"* yazıyor [601, 51].

Çeşitli ortaçağ kaynakları ayrıca Abhaz ve Derbent birlikleri arasında Şaburan'da yapılan ve Derbentlilerin yenildiği çatışmayı doğruluyor. D.L. Mushelişvili'nin yazdığına göre, işte bu andan itibaren, daha sonra ünlü olan ve ilk kez Davit Kurucu tarafından vasiyetinde (1125) kullanılan Abhaz krallarının hâkimiyet formülü ortaya çıktı: *"Nikopsis'ten Derbent Denizi'ne ve Osetya'dan Speri ve Aragats'a kadar."* Aynı zamanda, D.L. Mushelişvili'ye göre, Gürcü (yani Abhaz-V.K.) krallarının unvanlarına, ilk kez Davit'in torunu III. Giorgi (1170) döneminde kaydedilen Şirvanşah unvanı eklendi [609, 52].

Gerçekten büyük Abhaz kralı IV. Davit, 1125'te Tiflis'te öldü ve inşa ettirdiği Gelati Manastırı'na, Abhaz Krallığı'nın eski başkenti Kutaisi yakınlarına defnedildi.

Davut Kurucu'nun halefi oğlu I. Demetre (1125-1156), babasının hayattayken ortak hükümdar ilan edilmiş ve Abhaz krallığına taç giymişti. Kroniklere göre I. Dimitri cesur bir kraldı, ancak görünüşe göre yetenekleri babasının gerisinde kalıyordu. Saltanatı sırasında babasının bazı fetihlerini kaybetti. Özellikle, Dimitri Ermenistan'ın başkenti Ani'yi eski Müslüman yöneticilerine bırakmak zorunda kaldı. Bununla birlikte, 1138'de Dimitri görünüşe göre Gence'ye başarılı bir sefer düzenledi. Oradan şehir kapılarını getirdi ve babası Davut Kurucu'nun yattığı Gelati Manastırı'na hediye etti. Dimitri düzenli olarak krallığını dolaşırdı. Bu bağlamda, bir süre I. Dimitri'nin sarayında hizmet eden XII. yüzyıl Arap yazarı el-Fariki'nin anlatısı büyük ilgi çekicidir. Özellikle şöyle yazıyor: *"Abhaz kralının, Tiflis'in efendisinin hizmetine girdim ve ordusunun seferine katıldım. Kral, mülklerinin sınırları içinde bir uçtan diğerine hareket ediyordu. Ben de kralla birlikteydim; Derbent ve Hazaran vilayetinde birkaç gün geçirdik... Kral ordusunu bir dağın yakınındaki vadide durdurdu. Derbent Meliki emir Ebu'l-Muzaffer, Abhaz kralına saygılarını sunmak için çıktı ve ona (kalması ve şölenler için gerekli olan) hizmetkârlar getirdi, çünkü kızıyla evli olduğu için Abhaz kralının damadıydı."* [610, 222, 223; 609, 52, 53].

Dimitri'nin saltanatı, kendisi, kardeşi Vahtang ve büyük oğlu Davut arasındaki hanedan mücadelesiyle gölgelendi. 1155'te Davut geçici olarak tahtı ele geçirmeyi ve babasını keşiş yapmayı başardı. V. Davut, bir yıl bile hüküm süremeden öldü [607, 134]. V. Davut'un ölümünden hemen sonra Kral Dimitri yeniden yönetimi ele aldı ve ardından 1156'da tahtı gözdesi olan küçük oğlu Giorgi'ye verdi [601, 208], Abhaz tahtına III. Giorgi (1156-1184) olarak çıktı. Kısa süre sonra Dimitri öldü. Ancak Abhaz saray geleneğine göre, V. Davut'un doğrudan varisi Giorgi değil, onun küçük oğlu Demna'ydı.

Ne olursa olsun, Giorgi aktif bir devlet adamı olduğunu kanıtladı.

Öncelikle, Abhaz Krallığı'nın güney sınırlarını ve Ermenistan'ı Selçuklulardan kurtarmak için hazırlanmaya başladı. Ani şehri için şiddetli bir mücadele başladı. 1161'den itibaren on yılı aşkın bir süre boyunca bu şehir defalarca el değiştirdi. Ancak 1173'ten itibaren Abhaz Krallığı Ani şehrine sağlam bir şekilde sahip oldu. Giorgi'nin birlikleri 1162'de Dvin emirine ezici bir darbe indirdi ve şehri ele geçirdi. 1167'de Giorgi Kuzey Kafkasya hükümdarlarına karşı bir sefer başlattı, Şaburan ve Derbent şehirlerini aldı ve böylece Şirvanşah'ın topraklarını kuzeyden güvence altına aldı, aynı zamanda Derbent'i kendi vasalı olarak ona verdi [601, 210].

1177'de Abhaz Krallığı'nda taht için yeni bir mücadele patlak verdi, bunun başlıca nedenlerinden biri Giorgi III'ün taht veraset düzenini ihlal etmesiydi.

Ordu komutanı İvane Orbeli, krala karşı, Giorgi III'ü devirip V. Davut'un meşru varisi Prens Demna'yı tahta çıkarmayı amaçlayan bir isyanı yönetti. Demna bizzat kralın huzuruna çıktı ve hemen yakalandı, acımasız bir fiziksel cezaya çarptırıldı ve kısa süre sonra öldü. İsyan acımasızca bastırıldı, ülkede nispeten sakin bir dönem başladı.

Giorgi, Oset prensesi Guranduht ile evliydi.

Demna'nın ölümünden sonra kraliyet hanedanının erkek soyundan doğrudan varisleri kalmadığı için, Giorgi hayattayken tek kızı Tamar'ı taçlandırdı ve 1184'teki ölümüne kadar yaklaşık altı yıl onunla birlikte hüküm sürdü. Araştırmacılar, Giorgi III'ün naaşının Geguti'de, yani Abhaz Krallığı'nın başkenti Kutaisi yakınlarındaki Batı Abhazya'daki kraliyet ikametgâhlarından birinde yattığını, daha sonra Giorgi'nin yine Abhazya'da, Gelati'de defnedildiğini düşünüyor [608, 174].

Giorgi III'ün ölümünden hemen sonra yüksek soylular, Tamar'ın babası tarafından taçlandırılmasının meşruiyetini sorguladı. Bununla birlikte, yüksek konsey Tamar'ı kralın meşru varisi olarak tanıdı ve onu görkemli bir törenle yeniden taçlandırdı, ancak kral taçlandırma töreni bu sefer mevcut Abhaz devlet geleneğine uygun olarak yapıldı ve Abhaz soylularının haklarını vurgulayacak şekilde düzenlendi [611, 338]. Kroniklerde şöyle deniyor: *"...taç getirildi, şarkıcılar seslerini yükselterek zaferle taç giyme ve güçlü krallık şarkılarını söylediler... Böyle bir övgü ve yüceltme arasında, layık bir çilekeş ve Kutaisi Başpiskoposu iyilik dolu Antony Sagirisdze davet edildi ve ona tacı eline alması teklif edildi, çünkü taç giyme töreninde taç takma hakkı Zalih İmerisi'ne (yani Abhaz Krallığı'nın beşiği olan Batı Abhazya'ya) verilmişti."* [612; 608, 199; КЦ II, 27].

Kronik yazarı özellikle vurguluyor ki, taç giyme töreni sırasında tacı takma hakkı sadece "Zalih İmerisi" (yani Batı Abhazya) piskoposuna aitti.

Tamar'a kılıç sunma töreni de dikkat çekicidir, çünkü bu orduların başkomutanına verilen bir semboldü. Bu sembolü, yani kılıcı, Tamar'a yine Batı Abhaz (Kutaisi) başpiskoposu ve seçkin Abhaz yetkilileri Vardan-isdze (Abhazca Yüardan) ve Aman-elisdze (Abhazca Amaan) sundu ve taktı (onlar hakkında bkz. Bölüm X, § 4) [611, 338]. Bu bağlamda, kılıcın XIX. yüzyılın sonuna kadar Abhaz savaş bayrağının ana sembolü olduğunu vurgulamak isterim.

Taç giyme törenlerinin hemen ardından Abhaz soyluları, genç kraliçeden III. Giorgi'nin atadığı, soylu olmayan kökenlerden gelen yüksek dereceli yöneticileri görevden almasını talep etti. Öncelikle, isyanın III. Giorgi için zor günlerinde ona olağanüstü

hizmetler sunan Kıpçak başkomutan Kubasar'ın ve ayrıca Giorgi tarafından kale garnizonlarının ve kralın kişisel ordusunun komutanı olarak atanan bir Afridon'un kraliyet çevresinden uzaklaştırılması önerildi. Kraliçe Tamar, babasına ve kendisine sadık insanları görevlerinden almak zorunda kaldı [601, 212-213]. Bunun hemen ardından, Giorgi III döneminde devlet hazinesinin başkanı olan kraliyet veziri Kutlu-Arslan (Kutlu Türkçede "kutsal", "mutlu" anlamına gelir), birçok etkili destekçisiyle birlikte, bağımsız bir devlet yasama organı olan "Karavi"nin kurulmasını talep etti.

Kraliçenin destekçileri ona Kutlu-Arslan'ı izole etmesini önerdi. Onların ısrarı üzerine Kutlu-Arslan tutuklandı, ancak hemen ardından birçok etkili güç onun savunmasına geçti. Kraliçe görüşmelere gitmek zorunda kaldı. Kutlu-Arslan serbest bırakıldı. Her iki taraf da taviz verdi ve bir anlaşmaya varıldı. Böylece, kraliyet yetkileri sınırlandırıldı ve I. Dimitri ve oğlu Giorgi III tarafından çiğnenen Abhaz saray gelenekleri fiilen restore edildi. Tam olarak bu krallar ülkede mutlakiyetçi bir şekilde hüküm sürmeye başladılar, geleneklere aykırı olarak çocuklarından ortak hükümdarlar atadılar, onları taçlandırdılar. Ülkenin soylularının görüşlerini görmezden geldiler, daha da fazlası - onlar artık kraliyet sarayına kabul edilmiyorlardı ve yüksek devlet görevleri soylu olmayan ve yerel Abhaz kökenli olmayan kişilere veriliyordu.

Tam olarak bu ve benzeri I. Dimitri ve Giorgi III'ün eylemleri, bahsedilen kral karşıtı ayaklanmaların ana nedeni oldu. Kraliçe ayrıca, devlet işlerinde Abhaz soylularının önemini güçlendirmek amacıyla önemli görev değişiklikleri yapmak zorunda kaldı. *"Tahtın önünde sarayda durma hakkına sahip görevliler, kökenlerine uygun olarak atandı."* [КЦ II, 34; 611, 340].

Tamar, kocasını seçme konusunda da kısıtlandı, çünkü pek çok şey kimin olacağına bağlıydı.

Kraliyet-kilise ortak konseyine Tamara'nın evliliği meselesi getirildi. Çeşitli layık isimler öne sürüldü. Birçok kişi, Bizans İmparatoru Andronikos Komnenos ile Abhaz prensesi Katya'nın torunu ve Tamara'nın üçüncü kuzen kardeşi olan Aleksios Komnenos'un adaylığını destekledi. Ancak yakın akrabalık nedeniyle bu adaylık reddedildi. Aynı sebepten dolayı Oset prenslerinin adaylıkları da geçersiz kaldı [605, 147]. Uzun tartışmalardan sonra, Kartli ve Tiflis hükümdarı (emiri) Ebu'l-Hasan'a [611, 225] veya Ebu'l Asan'a [605, 147] (Tsebelda'lı Abhaz prensleri Marşan-Vardanov soyundan [506, 106]) konsey, genç kraliçeye Rus prensi Yuri (Georgiy), Vladimir-Suzdal topraklarının büyük prensi Andrey Bogolyubsky'nin oğlu ile evlenmesini teklif etme kararı aldı. Kraliçenin itirazına rağmen, düğün yapılmasına karar verildi. [611, 340, 341; 613, 76].

Rus vakayinamesine göre, 1172 yılında Andrey Bogolyubski oğlu Yuri'yi Novgorod'a prens olarak atadı. 1174'te Yuri'nin babası Andrey Bogolyubski, boyarların düzenlediği bir suikast sonucu öldürüldü ve kardeşi Vsevolod, Andrey'in topraklarını ele geçirdikten sonra prenslikte kimse kalmadı. Yuri, Kuzey Kafkasya'da, Kıpçaklar arasında sürgüne gönderildi [605, 147].

Kısa süre sonra Yuri, Abhazya'ya getirildi ve Kraliçe Tamara ile evlendirildi.

Prens Yuri cesur bir savaşçı ve iyi bir komutan çıktı. İki yıl içinde komutasındaki Abhaz ordusu bir dizi zafer kazandı. Bununla birlikte, kraliçenin destekçilerinin belirttiği gibi, aynı iki yıl içinde karakterinde ve davranışlarında affedilemez, bağışlanamaz veya düzeltilemez kusurlar ortaya çıktı. Vakanüvis şöyle yazıyor: *"İğrenç bir sarhoşluk halinde, yazmaya değmeyecek kadar çok uygunsuz iş yapmaya başladı"* [608, 227].

Ancak görünüşe göre Yuri'nin reddedilmesinin asıl nedeni bu değildi. Birincisi, Yuri Tamara'ya zorla koca olarak dayatılmış ve onun rızası alınmadan evlendirilmişti; ayrıca adaylığı saraydaki tüm nüfuzlu kişiler tarafından desteklenmemişti. Tarihçi M. Lordkipanidze'nin belirttiği gibi, bu durum Yuri ile Tamara arasındaki ilişkiler üzerinde bir iz bırakmamış olamazdı. Yuri'nin destekçileri ile kraliçenin destekçileri arasındaki ilişkiler gerginleşti ve bu koşullarda Yuri doğal olarak onu tahta çıkaran grubun çıkarlarını desteklemek zorundaydı. Tamara ise taraftarlarının sayısını artırarak kocasıyla ilişkilerini kesmeye hazırlanıyordu. Evliliğinden iki yıl sonra kraliçe, devletin yüksek konseyinden kocasından boşanma hakkı talep etti ve "*konsey onun isteğini kabul etti*" [505, 148].

1188 yılında Yuri, Abhaz Krallığı'nın sınırlarını terk etmek zorunda kaldı. Bununla birlikte, onu kraliyet geleneğine uygun şekilde altın ve diğer hazinelerle bolca ödüllendirerek uğurladılar, bir gemiye bindirip Konstantinopolis'e gönderdiler [608, 227].

Kısa bir süre sonra, 1189'da Tamara, halası Kraliçe Rusudan'ın yanında yetişen Oset prensi Davit Soslan ile ikinci kez evlendi. Evlilik, aralarında oldukça yakın bir akrabalık bağı olmasına rağmen gerçekleşti. Tamara'nın büyük büyükbabası IV. Davit, Davit Soslan'ın büyük büyükannesinin babasıydı. Bu akrabalık nedeniyle Davit Soslan, Abhaz kraliyet sarayında büyüdü.

Kraliçe, Davit'i eş olarak kendi seçmişti. Bu evlilik krallıkta farklı şekillerde karşılandı. Sonraki olayların gösterdiği gibi, özellikle de akrabalık ilişkilerinin sıkı bir şekilde korunduğu Abhaz tarafında olumsuz bir tepkiye neden oldu. Bu nedenle, daha önce de belirtildiği gibi, Tamara'nın ilk evliliğinden önce Aleksios Komnenos ve Oset prenslerinin adaylıkları reddedilmişti. Ayrıca Tamara, Oset prensesi Gurunduht'un kızıydı ve

şimdi Tamara'nın yanında Abhaz tahtına, Abhaz krallarıyla akraba olsa da, Oset prensi Davit Soslan'ın çıkması Abhaz devletinin dönüşümüne yol açabilirdi.

Görünüşe göre tam da bu koşullar, Yuri'yi Abhaz tahtına getiren nüfuzlu Abhaz soylularını onu zorla geri getirmeye itti. Kısa süre sonra tüm Batı Abhaz yöneticileri tek vücut olarak Tamara'dan ayrıldılar ve büyük bir isyan çıkardılar. İsyan, Abhaz Krallığı'nın doğu ve güney kesimlerinin bir bölümünü de kapsadı. Tamara'nın eski kocası Yuri (Georgi) Batı Abhazya'ya geldi ve Abhazya'nın başkenti Kutaisi yakınlarındaki Geguti Sarayı'nda Abhazya kralı olarak taç giydi [505, 151]. Daha sonra isyancılar Doğu Abhazya'ya, Kartli'ye geçtiler; buradan isyancıların bir kısmı Cavaxeti'ye doğru ilerledi, ancak kısa süre sonra kraliçenin birlikleri tarafından yenildiler. İsyancıların ana kısmını Tamara çeşitli vaatlerle etkisiz hale getirdi. İsyancılar affedildi ve Yuri (Georgi) ikinci kez Abhaz Krallığı'nın sınırları dışına çıkarıldı.

Ancak görünüşe göre kral rolü havasına iyice giren Yuri, 1193 yılında bu kez küçük bir kuvvetle Abhazya'ya doğudan girmeye çalıştı, ancak yenilgiye uğradı ve ortadan kayboldu.

İsyanın kendisine gelince, hedefine tam olarak ulaşamamış olsa da, kraliçenin keyfiliğine ağır bir darbe indirdi ve Tamara ile Davit Soslan'a Abhaz devlet seçkinlerinin gücünü ve iradesini gösterdi. Bu nedenle Tamara ile Davit'in ilk çocuğuna dedesi Abhaz Kralı III. Giorgi'nin adı olan Giorgi ve ikinci Abhaz adı olan Alaşa//Laşa adının verilmesi tesadüf değildir.

Bu, Tamara ve Davit'in Abhazlara ve Abhaz tahtına bağlılıklarının bir göstergesi olarak açıkça yapıldı. Tamara'nın kişisel tarihçisi vakanüvis, özellikle vurgulayarak Laşa adının "*Apsar diliyle (yani Abhazca–V.K.) 'Evrenin Aydınlatıcısı' olarak çevrildiğini"* yazdı [565, 434; 19, 190]. Laşa kelimesi Abhazcada "*aydınlık", "ışık"* anlamına da gelir [19, 214; 515, 202] (yukarıya bakınız).

Z.V. Açba (Ançabadze)'nin haklı olarak belirttiği gibi: *"'Laşa' kelimesi gerçekten Abhazcadır. Abhazcada 'ışık', 'aydınlık' anlamına gelir... 'laşa' kelimesi 'ışık' (veya 'Tarih ve Övgü' yazarının çevirdiği gibi 'aydınlatıcı') anlamına sadece Abhaz dilinde gelir, çok uluslu... Krallığın diğer halklarının dillerinde değil, o halde tam olarak diyebiliriz ki 'Tarih ve Övgü'nün 'apsar' terimi, aynı kaynağın 'Abhaz' (dar anlamda) terimiyle özdeştir"* [19, 214-215]. Burada "apsar" teriminin Abhazların kendi kendine adlandırılmasının çoğul biçimi olduğu, apsa → aps-ar şeklinde (yukarıya bakınız) vurgulanmalıdır. Bununla birlikte, vakayinamenin yukarıdaki temel mesajının önemini anlayan modern Gürcü araştırmacılar, kasıtlı olarak bunu atlıyor veya "Apsar dilinde" ifadesini çıkarta-

rak alıntı yapıyorlar; diğerleri ise hiçbir utanma ve temel olmadan Laşa adını eski Gürcüce olarak ilan ediyorlar.

Doğal olarak, Abhazların kurduğu çok uluslu devlette Abhazlar ve onların kralları başat rol oynuyordu. Abhaz prensleri ve soyluları Transkafkasya'da birçok toprağın sahibiydi, Abhaz Krallığı'nın en zengin ve en nüfuzlu feodal sınıfını oluşturuyorlardı. Z.V. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, XII-XIII. yüzyıllarda ülkede az çok önemli hiçbir devlet faaliyeti, asıl Abhazya temsilcilerinin katılımı olmadan gerçekleştirilmedi. Abhazlar kraliyet sarayında bulunuyor ve tüm önemli devlet törenlerine katılıyor, tüm askeri operasyonlarda aktif rol alıyorlardı, vb. [19, 187, 188].

1190'larda Abhaz Krallığı'nda istikrarlı bir iç siyasi durum oluştu.

1193 yılında, Abhaz krallarının geleneğine (xııdzratsara "şan için sefer") uygun olarak, tahtın varisi Giorgi Laşa'nın doğumunu kutlamak için kraliyet sarayı hemen "büyük ve eski şehir" Bardavi'ye büyük bir askeri sefer düzenledi. Vakanüvisin aktardığına göre: *"...Aran'ı büyük savaşlarda, Nemrut'un savaşlarına benzer şekilde harap ettikten sonra, Eros'un kardeşi Bardos'un topraklarını ve yapılarını geri aldılar. Sayısız esir ve büyük hazineler ele geçirdikten sonra, Tamar'ın borçlu olduğu otuz bin esiri ve onun bebeğini serbest bıraktılar."* [199, 91].

Bardavi'den zaferle döndükten sonra Erzurum'a bir sefer düzenlendi. Bunun nedeni muhtemelen Erzurum yöneticisinin Abhaz tahtına olan bağlılıktan çıkmasıydı. Erzurum hâkimi, Abhaz sarayının tepkisini öngörerek savunma hazırlıkları yaptı ve Kars hâkimi Nasreddin'i, Salduh'un oğlunu ve diğerlerini yardıma çağırdı. Ancak şiddetli direnişe rağmen, Davit Soslan komutasındaki Abhaz birlikleri zafer kazandı.

1195 yılında İran Azerbaycanı'nın atabegi Ebubekir, Şirvan'a saldırdı. Düşmana tek başına direnme imkânı olmayan Şirvanşah Ahsartan, Kraliçe Tamara'dan yardım istedi. Kısa süre sonra Davit Soslan komutasındaki Abhaz birlikleri ile atabegin kuvvetleri arasında Şamkor'da büyük bir savaş yaşandı. Düşman yenilgiye uğratıldı, Türklerin güç simgesi olan Halife'nin sancağı ele geçirildi ve Ebubekir canını zor kurtardı.

Şamkor'dan sonra Gence şehri de alındı [601, 217]. Araştırmacıların belirttiği gibi bu zaferler, Abhaz Krallığı'nın Orta Doğu'daki konumunu daha da güçlendirdi. Daha sonra Abhaz Krallığı'na Gelakuni bölgesi (Sevan Gölü çevresi) ve Ararat Vadisi katıldı [613, 77].

Abhaz birlikleri 1196'da Amberd kalesini, 1201'de Bicnis'i, 1203'te ise Dvin şehrini zorla ele geçirdi [505, 157]. Abhaz Krallığı'nın bu başarıları, komşu Müslüman yöneticileri, özellikle de Anadolu Selçuklu Devleti'nin sultanı Rükneddin'i endişelendirdi.

Rükneddin, Abhaz Krallığı'na karşı büyük bir sefer düzenledi. Bu sırada aracılar vasıtasıyla Kraliçe Tamara'ya tehdit ve hakaretlerle dolu aşağılayıcı bir mektup gönderdi.

Üst düzey devlet konseyi, mevcut durumu görüştükten sonra derhal savaşa hazırlanmaya karar verdi.

Rükneddin ordusunu topladı, müttefiklerini çağırdı ve Basian yakınlarına konuşlandı. Tahminlere göre karargâhında yaklaşık 400.000 asker vardı [505, 167].

Türklerle savaş 1209'da Basian'da, Erzurum yakınlarında gerçekleşti. Savaşın başlangıcı Abhaz ordusu için çok olumlu gitmedi, ancak Davit Soslan komutasındaki ek Abhaz kuvvetlerinin beklenmedik bir şekilde düşmana yan saldırı düzenlemesiyle durum kısa sürede düzeldi. Düşman bu saldırıya dayanamayarak düzensiz bir şekilde kaçtı [601, 218, 219].

Aynı dönemde iç ve dış faktörler Bizans İmparatorluğu'nu zor duruma soktu. Ülkede taht için kanlı bir mücadele yaşanırken, imparatorluğa bir yandan Selçuklu Türkleri, diğer yandan Haçlılar tehdit oluşturuyordu. Haçlılar Konstantinopolis'i ele geçirerek Bizans'ı aralarında paylaştılar. Abhaz birlikleri bu durumdan yararlanarak imparatorluğun sınırlarına girerek Lazistan, Trabzon, Samsun, Sinop, Kerasunt'u işgal etti, ayrıca Katiyora'yı aldı ve Herakleia'ya ulaştı. İşgal edilen topraklarda yeni bir devlet kuruldu ve Tamara, tahta Yunan kökenli ancak Abhaz sarayında yetişmiş olan akrabası Prens Aleksios Komnenos'u çıkardı [601, 217].

Abhaz krallığı için Kars'ın kontrol altına alınması büyük siyasi ve ekonomik önem taşıyordu. Kars, Transkafkasya'da Selçuklu Türklerinin ana kalelerinden biriydi ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Abhaz birlikleri Kars kalesini kuşattı. Savunucularının uzun ve şiddetli direnişine rağmen kale 1206 yılında alındı [601, 219; 505, 159].

1207 yılında Tamara'nın eşi Kral Davit Soslan öldü. Kraliçe 1208'de henüz çok genç olan oğlu IV. Giorgi'yi (tarihte Abhaz adı Laşa olarak da bilinir) ortak hükümdar ilan etti ve taç giydirdi [601, 219]. Bu olaylardan sonra Abhaz kraliyet sarayı bir dizi önemli askeri harekât gerçekleştirdi. Tarih literatüründe belirtildiği gibi, 1208'de Paskalya bayramında İran'daki Erdebil sultanı Hristiyan şehri Ani'ye girdi ve burada korkunç bir katliam yaşandı. Bu korkunç suç karşısında üzüntüye kapılan Abhaz kraliyet sarayı, sultana aynı şekilde karşılık vermeye karar verdi. Bu amaçla büyük bir Müslüman bayramı arifesinde Abhaz birlikleri gece vakti aniden Erdebil'e saldırdı ve şehri ele geçirdi. Şehir yağmalandı ve temellerine kadar yıkıldı, esir alınan sultan ise idam edildi. Bu başarılı askerî operasyondan sonra Abhaz ordusu 1210 yılında güneye, İran'ın içlerine doğru

ilerledi. Marand, Tebriz, Miyane, Zencan ve Kazvin şehirleri birbiri ardına alındı. Rum-Gur'a ulaşan Abhaz birlikleri büyük bir ganimetle geri döndü [601, 220].

1213 yılında, Acara'daki Tabahmela köyünde (günümüzde Gürcistan'da bir köy) büyük Abhaz hükümdarı Tamara hayatını kaybetti. Tamara'nın kesin defnedildiği yer bugüne kadar tespit edilemedi. Bir görüşe göre Abhaz krallarının aile mezarlığı olan Gelati'ye gömüldü, diğer bir görüşe göre ise asıl Abhazya'ya defnedildi. İkinci görüş, "Çaykvanes Tamar - Kali" ("Kraliçe Tamar'ı Götürdüler") adıyla bilinen eski Gürcü halk şarkısının metniyle örtüşmektedir. Şarkıda şöyle denir: "Çaykvanes Tamar - Kali Apxazetşi dielo... o", yani *"Kraliçe Tamar'ı Abhazya'ya götürdüler"* [617, 160].

Tamara'nın ölümünden sonra devletin yönetimi tamamen genç oğlu Giorgi Laşa'nın (1213-1222) eline geçti. Kral Giorgi Laşa, dönem dönem isyan eden Gence, Nahçıvan, Erzurum ve diğer merkezleri bastırmak için yıllar harcamak zorunda kaldı. Giorgi'nin zaferlerinin haberi Papa III. Honorius'a kadar ulaştı ve Papa ona yeni bir Haçlı Seferi'ne katılmayı teklif etti. Ancak 1220 yılında birleşik krallığın doğu sınırlarında Cengiz Han'ın gönderdiği 20.000 kişilik Moğol ordusu belirdi. Moğollar Laşa ile yapılan ilk savaşı kazandı.

Ertesi yıl Moğollar yeniden Abhaz Krallığı sınırlarına geldi. Bu kez onları burada etkileyici bir askerî güç karşıladı. Durumu değerlendiren Moğollar çatışmadan kaçındı, dağları aştı ve geri çekildi [607, 135; 601, 226].

1222 yılında Kral Laşa Giorgi öldü. Giorgi'nin küçük yaşta bir oğlu Davit olmasına rağmen, kraliyet sarayının isteği üzerine Abhaz tahtını kız kardeşi Rusudan (1222-1245) devraldı. Ertesi yıl, Abhaz soylularının ısrarı üzerine Rusudan, Erzurum yöneticisinin oğlu Muğiseddin ile evlendirildi ve bu evlilikten Tamara ve Davit adında iki çocuğu oldu [601, 246].

Rusudan'ın tahta çıkışından üç yıl sonra, 1225 sonbaharında Harezmli Celaleddin'in büyük bir orduyla ülke sınırlarını işgal etmesiyle Abhaz Krallığı kritik bir eşiğe geldi. Celaleddin, Abhaz sarayının toparlanmasına fırsat vermeden hızlı darbelerle Abhaz ordusunu Ermenistan'daki Garni kalesinde yenilgiye uğrattı, ardından Aralık 1225'te Tiflis'i kuşattı ve kısa sürede şehri ele geçirdi.

Abhaz birlikleri 1228'de Bolnisi Savaşı'nda yeniden yenildi. Rusudan, vakayinamelerin aktardığına göre Kutaisi'ye kaçmak zorunda kaldı ve burada *"tüm birliklerini - Abhazları, Dadian-Bedianları, Raçi valisini ve Abhazya Katolikosunu çağırdı ve (onlar) Rusudan'ın oğlu Davit'i kral ilan ettiler, onu Kutaisi'de taçlandırdılar ve başına taç koydular."* Bu olay 1230 yılında, Davit henüz beş yaşındayken gerçekleşti. Y.N. Voro-

nov'un belirttiği gibi, "Kutaisi'de taç giyme" ve 830 yılından bu yana ilk kez bu bağlamda "Abhaz Katolikosu"ndan bahsedilmesi, yalnızca çok uluslu Abhaz devletinin dağılmasının değil, aynı zamanda merkezi Pitsunda'da olan ve yetkileri bakımından ona eşit yeni bir kilise örgütünün ortaya çıktığı Mtsheta Katolikosluğu'nun bölünmesinin de bir göstergesidir.

Rusudan'ın devleti eski sınırları içinde restore etme girişimleri başarısız oldu: Moğol istilası başladı. 1243 yılında Rusudan, Han Batu'nun üstün egemenliğini tanıdı. Moğol birlikleri Doğu Transkafkasya'ya yerleşti. Rusudan her yıl 50.000 altın ödemekle yükümlü tutuldu ve oğlu IV. Davit tahta çıkarılmak üzere Büyük Moğol Hanı'na gönderildi [607, 135]. Aynı yıl Moğollarla birleşen Rusudan'ın ordusu Küçük Asya'ya girdi, ancak burada "ünlü bir Abhaz" olan Dardan Şervaşidze (Çaçba) komutasındaki Erzincan Sultanlığı ordusu tarafından direnişle karşılaştı. Görünüşe göre bu, Abhaz Voyvodalığı'nın feodal üst sınıfının bu dönemde Rusudan'a itaat etmekten vazgeçtiğine işaret ediyor olabilir. Bilindiği gibi, "en uzakta bulunan" Abhaz feodalları 1247 yılındaki anti-Moğol komplosuna da katıldı [607, 136].

Kraliçe Rusudan 1245 yılında öldü. Moğollar onun halefi olarak iki kralı onayladılar: Laşa'nın oğlu Davit (1245-1270 yıllarında hüküm sürdü) ve Rusudan'ın oğlu Davit (1245-1293 yıllarında hüküm sürdü). Bu kuzen kardeşlerin isimlerine Moğol tanımlamaları verildi: Davit Ulu (Büyük Davit) ve Davit Narin (Küçük Davit). Başlangıçta her ikisi de Tiflis'te oturuyor ve devleti birlikte yönetiyorlardı. Daha sonra, 1259'da Davit Narin, daha beş yaşındayken taç giydiği Batı (Zalih) Abhazya'ya yerleşti, Ulu Davit ise Moğollarla ittifak kurdu ve Doğu Abhazya'da (yani günümüz Doğu Gürcistan topraklarında) konumunu sağlamlaştırdı. Böylece, birleşik çok uluslu Abhaz devleti XIII. yüzyılın ikinci yarısının başında dağılma noktasına geldi. Y.N. Voronov'un belirttiği gibi, bu önemli siyasi çözülme anı, Ermeni tarihçi Hetum (XIII. yüzyıl) tarafından "Moğolların Tarihi" adlı eserinde kaydedilmiştir. Hetum şöyle yazıyor: *"Bu krallık iki parçaya bölünmüştür. Bir parçasına Gürcistan, diğerine ise Apxas (Abhazya) denir. Burada toplam iki kral vardı, bunlardan biri yani Gürcü kralı Asya'nın otokratına tabidir, Abhaz kralı ise halkların gücüne ve aşılmaz kalelere sahiptir, bu yüzden ne Asya'nın otokratı ne de Moğollar onu boyunduruk altına alabilmişlerdir..."* [607, 136].

Vahuşti de hesaplamalarına göre 473 yıl süren Abhaz Krallığı'nın dağılmasını bu döneme atfetmektedir [5, 224].

Bazı araştırmacılar ise Abhaz Krallığı'nın nihai olarak ancak XV. yüzyılda dağıldığını düşünmektedir [17, 25, 28, 45, 46; 382, 73, 74].

Daha sonra, eski birleşik Abhaz Krallığı'nın Doğu ve Batı kısımlarının yöneticileri birleşik devleti yeniden kurma girişimlerinde bulundular, ancak o koşullarda çok uluslu Abhaz devletinin dağılması kaçınılmazdı. Abhazlar ise Transkafkasya'daki önemli insan (etnik) kaynaklarının büyük kısmını kaybederek kendi etnik sınırları içine kapanmak zorunda kaldılar. XIV. yüzyılın başından XIX. yüzyıla kadar eski Abhaz Krallığı topraklarının tamamı iç savaşlarla sarsıldı. XV. yüzyılın sonunda, Abhaz Krallığı'nın yıkıntıları üzerinde, günümüz Gürcistan topraklarında birbirinden bağımsız bir dizi Gürcü devleti ortaya çıktı. Batı Abhaz Krallığı da ayrı prensliklere bölündü.

§ 3. Abhaz Krallığı'nın Devlet ve Sosyal Yapısı, Ekonomisi, Yaşam Tarzı ve Kültürü (VIII-XIII. yüzyıllar)

Abhaz erken feodal krallığı, VIII. yüzyılda tek uluslu bir devlet olarak ortaya çıktı. VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar tüm Batı Kafkasya bölgesi, birincil kaynaklarda Abazgia veya Abhazya olarak adlandırılıyordu ve nüfusu Abhazlar olarak geçiyordu. Ancak nüfus içinde Svanlar ve Çanların (modern Megrellerin ataları) bir kısmı da bulunuyordu. Krallar ise yalnızca Apsha "Abhazların Kralı" olarak anılıyordu. X. yüzyıldan itibaren, Abhazların Doğu Transkafkasya'ya yayılmasıyla birlikte, Abhaz Krallığı çok uluslu bir devlet karakteri kazanmaya başladı. Abhaz krallarının unvanlarında, krallığın sınırları içine dâhil edilen ve fethedilen halkların ve toprakların isimleri yer almaya başladı (aşağıya bakınız).

XII. yüzyılda ve XIII. yüzyılın başlarında Abhaz Krallığı, neredeyse Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan büyük bir feodal, çok uluslu devletti. Özellikle, XIII. yüzyılın başında doğu sınırı Çalan-Usun nehri boyunca uzanıyordu (günümüz Azerbaycan'ında Ax-su "Beyaz dere"). Çalan-Usun'un doğusunda Abhaz devletine bağlı Şirvan bulunuyordu. Abhazya'nın güneydoğu sınırı Gürcü Boğazı'ndan geçiyordu. Güneybatıda Abhazya'nın sınırları Speri ve Çaneti'ye kadar uzanıyor ve devlet sınırı Porçis-tskali nehri boyunca devam ediyordu. Batı sınırı Karadeniz kıyısı boyunca uzanıyordu ve kuzeydoğudaki en uç nokta Tuapse yakınlarındaki Nikopsia idi. Devletin kuzey sınırı, Baş Kafkas Sıradağları'nın sırtı boyunca Şemahi dağına kadar uzanıyordu. Bu sıradağların kuzeyinde Abhazya'ya bağlı halklar yaşıyordu. Abhaz Krallığı sınırları içinde Dvaleti, Hevi, Phovi (Hevsureti) ve Tuşeti bulunuyordu. Kuzeydeki en uç nokta Terek nehri üzerindeki Çmi idi [622, 54-65; 505, 163].

1. **Devlet ve Sosyal Yapı**

Kuruluşundan, XIII. yüzyılın sonuna kadar, Abhaz Krallığı'nın başında, tüm birincil kaynaklarda "Abhazların Kralı" olarak adlandırılan krallar bulunduğu belirtiliyor.

Başlangıçta kraliyet sarayında bir yaşlılar konseyi faaliyet gösteriyordu; daha sonra ise temel devlet ve kilise görevlilerinden oluşan **yüksek kraliyet konseyi** oluşturuldu. XI. yüzyıla kadar kraldan sonraki en önemli kişi kraliyet sarayının yöneticisiydi ki bu kişi II. Giorgi döneminde Abhaz geleneklerine göre **Çihan Dadah**, Gürcü kaynaklarında ise **Çkon-dideli** olarak adlandırılıyordu (yukarıya bakınız). Böyle bir çevrede mutlak kralın gücü öncelikle kişisel niteliklerine ve başarılarına bağlıydı. Temsili organ olan konseye gelince, özellikle önemli devlet meselelerini görüşmek üzere kral tarafından toplantıya çağrılıyordu.

Kral ordunun başkomutanıydı. Başkomutan yardımcısı görevini ise ordu komutanı – Abhazca **apıza** veya **arpıza** "ordu komutanı"– üstleniyordu. Abhaz Krallığı topraklarının tamamı salt kraliyet ve prenslik mülklerine ayrılmıştı. Kral, devleti ve kendi mülklerini yüksek rütbeliler, saray görevlileri ve toprak yöneticileri **ah, ahçüa** "hükümdar prensler", "eristavlar" ve kraliyet valileri **ahmada** (yukarıya bakınız) aracılığıyla yönetiyordu. Kral ayrıca ülkeyi özel temsilcileri **atarnak, ahitarnakçüa** ve **axılapşyü** "gözlemci", "denetçi" aracılığıyla da yönetiyordu.

Abhaz Krallığı'nın genişlemesiyle birlikte saray görevlilerinin sayısı arttı; hak ve görevleri karmaşıklaştı ve genişledi. **XII. yüzyılda** Abhaz sarayında, en yüksek devlet görevlisini ifade eden Farsça-Arapça kökenli "**vezir**" terimiyle anılan memurlar ortaya çıktı.

Abhaz devletinde soylu Abhaz prensleri ki bunlar aynı zamanda büyük feodallardı, önemli bir rol oynuyordu ve Abhaz krallarının onların görüşlerini dikkate alması gerekiyordu; aralarındaki anlaşmazlıklar bazen askerî çatışmaya kadar varıyordu.

Abhaz devlet aygıtının temel dayanağı, Abhazca **a*am*stara, aamstçüa denilen soylulardı**. Daha önce de belirtildiği gibi Abhaz-Abaza soyluları iki temel kategoriye ayrılıyordu: **aamsta du**, kelimenin tam anlamıyla "büyük soylular" veya "ulu soylular", yani Gürcü **tavadlara** eşdeğer "feodaller" ile sıradan soylular olan **aamstalar**, Abhaz toplumunun hizmetkâr ve şövalye sınıfını oluşturuyordu (Bkz. Bölüm X, § 3).

Görünüşe göre IX. yüzyılda Abhaz Krallığı'nda köylü ve feodal sınıfların oluşum süreci büyük ölçüde tamamlanmıştı. XI-XIII. yüzyıllarda, vakayinamelere göre, yüksek soylular artık kendi silahlı kuvvetlerine sahipti [618, 91]. En kalabalık sınıf köylülerdi, Abhazca **anxayü** deniyordu. Bunlar **anxayütskia**, kelimenin tam anlamıyla "temiz köy-

lüler", yani "bağımsız köylüler"den oluşuyordu; kendi geçim kaynaklarına sahiplerdi, belirli toplumsal hakları vardı ve ayrıca köle ve kendilerine bağımlı yoksul köylüler bulundurma hakkına sahiplerdi.

Köylülüğün ikinci kısmını **axipşı** "**bağımlılar**", "**korunanlar**" kategorisi oluşturuyordu. Bu kategori şunları içeriyordu: bağımlı köylüler **anxayü xipşı**; yoksullar **ağar**; serfleştirilmiş köylüler **axuyü**; hizmetkârlar **amatzuyü, amatzurazku**; köleler **atüı, agırua**; kölelerin köleleri **atüı itüı, atüitıx**; esirlerden köleler **axaşüala** (Bkz. Bölüm X, § 3).

Aynı zamanda, Ş.D. İnal-ipa'nın belirttiği gibi, o dönemde Abhazlarda hâlâ önemli ölçüde topluluk ilişkileri kalıntıları varlığını sürdürüyordu. Bu nedenle köylülerin bağımsızlığı her yerde çeşitli ataerkil ilişkilerle gizleniyordu. Bunlar arasında özellikle feodaller ile köylüler, özellikle de kişisel olarak özgür olan en yüksek kategori olan sözde "**temiz köylüler**" (anxayü) arasındaki **sütkardeşliği sistemine** dikkat çekmek gerekir. Ancak feodal öncesi toplumsal düzenin ana kalıntısı, XII-XIII. yüzyıllarda Abhaz Krallığı'nın güçlü olduğu dönemde bile önemli ölçüde gücünü koruyan köy topluluğuydu (akıta) [365, 519].

2. Ordu ve Silahlanma

Her devlette ordunun organizasyonu ve silahlanma düzeyi özel bir öneme sahiptir. Abhaz devletinde kral, en güçlü kişi olarak kendi ordusuna (kraliyet muhafızlarına) sahipti. Genel olarak Abhaz ordusu, feodal milis sistemi temelinde örgütlenmişti. Savaş durumunda ülkenin feodalları, kendi askerî birlikleriyle kralın sancağı altında toplanmak zorundaydı. Sefer öncesinde kral, ordunun savaş hazırlığını, silahlarını kontrol eder, orduyu ve devletin savaş sancağını kutsardı [505, 170]. Ermeni Katolikosu İovannes Drasxanakert, Aşot II Erkat'ın Abhazya'ya yaptığı ziyaretin (X. yüzyıl) sonuçlarından bahsederken, Kral Konstantin'in Abhaz ordusunun durumuna değinir: *"Abhazların Kralı Konstantin, Aşot'u sayısız hediyelerle karşılayıp dostane bir şekilde ağırladı ve ona tüm kalbi, ruhu ve gücüyle bağlandı. Ona büyük bir yardım sağladı: demir zırhlara bürünmüş, ürkütücü miğferler takan, demir çivilerle perçinlenmiş göğüs zırhları ve sağlam kalkanlarla donatılmış, havada uçarcasına hızlı atlılardan oluşan kalabalık bir ordu topladı. Keskin mızraklarla silahlanmış bu orduyu, düşmanlarından intikam alması için ona verdi. Bu atlı ordusuyla hızla geri dönen Aşot, tüm askerlerine cesaret aşıladı ve işi çabucak bitirip düşmanı silah bırakmaya zorlayacağını düşünüyordu."* [600, 224].

A. Gren'in aktardığına göre, X. yüzyılda Abhaz ordusu *"Bizans geleneğine göre tam zırh giyiyordu, oysa diğer Kafkas halkları zincir zırhlar kullanıyordu... (Abhaz ordusu) çevrede korku ve titreme uyandırıyordu..."* [628, 52; 49, 391].

XI. yüzyıldan itibaren Abhaz ordusu çok dilli bir yapı kazandı. Abhaz ordusu şu unsurlardan oluşuyordu: Ülke çapında toplanan ve devlet ordusunun ana çekirdeğini oluşturan yerel birlikler, Kraliyet sarayında bulunan vasal ülkelerden gelen milisler, Ağırlıklı olarak Kuzey Kafkasya'dan gelen ücretli askerî birlikler. Ayrıca, şehirlerin ve kalelerin korunması için özel bir savunma birliği vardı [505, 170].

XIX. yüzyıl Gürcü şairi Grigol Orbeliani, Kraliçe Tamar'ın Abhaz ordusunun etnik bileşimini şiirsel bir dille şöyle aktarır:

"Tamar'ın sancağını kaldırarak,
Didube'ye çevreden toplandılar,
Kaxetili ve Tuş,
Hevsuri ve Pşav,
Zırhları ateş gibi parlayan.
İşte – güçlü Kartlili,
Nazik İmeretili,
Bilgili Meshi,
Korkusuz savaşçı Oset,
Okçulukta usta Abhaz,
Cesur dağlı ve Megrel..." [611, 344].

Abhaz okçuları ve süvarileri, ordunun temel unsurlarıydı. Abhaz savaşçıları, özellikle okçular, antik dünyada bile büyük ün kazanmıştı. Roma ordusunda ayrı Abazg askerî birlikleri bulunuyordu. Mısır'da V. yüzyılda konuşlanmış "Birinci Abasg Kıtası" adlı bir birlik vardı (Bkz. Bölüm VIII, § 5).

Abhaz okçularına birçok şiirde yer verilmiştir: Fars destanı "Vis ve Ramin" (XII. yüzyıl): "Kirpikleri ok atmakta Abhazlardan öğrenmişti, teninden ve ruhundan amber kokusu yayılıyordu." [619, 168]. Grigol Orbeliani'nin şiirinde: "Okçuluktaki usta Abhaz." [611, 344].

Abhazlar aynı zamanda mükemmel binicilerdi. Ataları Heniochiler, Lukianos (I. yüzyıl) tarafından "korkunç süvariler" olarak nitelendirilmişti. Geçmişte, gece vakti Abhaz süvarileri, atlarının karakteristik nal seslerinden uzaktan tanınırdı. Abhaz atlarının donanımı, çevredekilerin hayranlığını uyandırırdı [623]. Ünlü Gürcü opera bestecisi Z. Paliaşvili'nin eserinde, bir kahramanın Abhaz atının muhteşem donanımından bahse-

dilir. O.V. Vahania da, Batı Gürcistan'da Abhazların iyi biniciler olarak tanındığını ve bu nedenle iyi bir yarış atının veya zarif biniciliğin genellikle Abhazlarla özdeşleştirildiğini yazar [620, 32; 621, 45].

Abhazlar, askerî becerilerini Geç Orta Çağ'da da kullandılar. Tarihçi K. Kudryavtsev şöyle diyor: *"...Abhazlar, XVII-XVIII. yüzyıllarda Kafkasya ve Küçük Asya gibi bir coğrafyada bile akınları ve deniz haydutluğuyla ünlüydüler. Cesur Abhaz süvarilerinin atlarının nal sesleri, komşu ülkelerin halkını korkuya boğuyordu. Küçük gemileri bazen Boğaz'ın sularını yarıyordu ve Karadeniz kıyılarının tamamı onların cesur akınlarını biliyordu."* [15, 149].

Gürcü tarihçi Vahuşti (XVIII. yüzyıl) ise Abhazların "denizlerde 'olezhandar' gemileriyle seyahat ettiklerini (her biri 100-300 kişi taşıyabilen), deniz savaşlarında ise 'dirençli ve güçlü' olduklarını" yazmıştır [584, 785].

Abhaz savaşçısının yüksek itibarının bir diğer kanıtı, daha önce bahsedilen "*Babil Kalesi Hikâyesi*"dir (XV. yüzyıl). Bu hikâyede, Bizans imparatoru için kraliyet nişanlarını ele geçirmek üzere Babil'e gönderilen üç cesur savaşçıdan biri, Yunan Gugri ve Rus Laver ile birlikte (bir Abhaz olan) Yakov'dur [49, 386, 387].

3. Abhaz Krallığı'nın Ekonomisi (VIII-XIII. yüzyıllar)

Abhaz Krallığı'nın VIII. yüzyılda kuruluşunun sosyo-ekonomik önkoşulları, birleşik bir Abhaz ulusunun oluşumu ve V.-VI. yüzyıllardan itibaren geç antik dönemde izleri görülen feodal sistemin ortaya çıkışıydı.

VII-VIII. yüzyıllarda Abhazya, nüfus yoğunluğu yüksek, üretim güçleri gelişmekte olan ve uluslararası konumu nispeten avantajlı bir ülkeydi. En üst sosyal kategoriyi laik ve dinî aristokrasi, en alt kategoriyi ise erken feodal dönem köylüleri oluşturuyordu. "Abhaz ülkesi"nin kendi hükümdarı, piskoposları, rahipleri vardı ve Hristiyanlık burada yaygındı [525, 49-51; 365, 533].

Ş.D. İnalipa'ya göre, erken feodal Abhazya'nın başlıca uğraşları tarım ve hayvancılıktı. Ticaret de gelişmişti; çeşitli yerlerde bulunan o döneme ait sikkeler bunu kanıtlıyor. Önemli olan, bu sikkelerin yalnızca sahil şeridinde değil, iç kesimlerde ve kısmen dağlık bölgelerde de bulunmasıdır: Bu sikkeler Bosporos, Pontus, Yunan, Pers, Roma, Bizans, Arap ve diğer ülkelere ait paralardır.

Ülkenin ekonomik hayatında zanaatlar (metal işleme, çömlekçilik, gemi yapımı, deri işleme, dokumacılık vb.) büyük yer tutuyordu. Ayrıca, orman ürünleri, madenler, balmumu, deri, kürk gibi doğal kaynaklar da ticari ürün olarak kullanılıyordu [365,

519]. Yoğun bir tarım kolu olan bağcılığa ise özel bir önem verilmişti.

IX-X. yüzyıllarda Abhaz köylüleri angarya şeklinde feodal yükümlülüklerini yerine getiriyordu. Bu, hem emek hizmeti, hem de ürün vergisi biçiminde olabiliyordu.

Abhaz hazinesi, komşu bölgelere yapılan akınlardan da gelir elde ediyordu, ancak asıl kaynak devletin kontrolündeki limanlardan, dağ geçitlerinden ve uluslararası ticaret yollarından alınan gümrük vergileriydi. O.V. Maan'ın belirttiği gibi, Abhaz Krallığı'nın ticaret yapısında yalnızca iç ve dış ticaret değil, aynı zamanda devlet ve özel sektör, küçük ve büyük ölçekli mal değişimi vardı. Piyasada dolaşan ürün çeşitliliği de geniş olmalıydı. Büyük ölçekli dış ticaretle uğraşan profesyonel Abhaz tüccarları (axuaaxutçüa), kraliyet sarayının hizmetindeydi ve aslında onun temsilcileriydi [376, 166].

Abhazya'nın temel ihraç ürünleri hayvancılık, arıcılık, avcılık ürünleri, dokumacılık zanaatı, halılar, yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşlar, seramik ürünler, şarap, çeşitli amaçlar için halatlar ve ipler, gemi kerestesi, şimşir ağacı ve daha birçok şeydi. Küçük Asya ülkelerinde ve Bizans'ta Abhaz av şahinleri büyük talep görüyordu.

Abhazya'ya ise çeşitli kumaşlar, altın işlemeli şallar, parfümeri ürünleri, şeker, değerli metaller, kilise eşyaları, seramik vb. ithal ediliyordu [611, 350].

VIII-X. yüzyıllarda Abhaz Krallığı'nda ve asıl Abhazya'da temel ödeme aracının Bizans sikkeleri olduğu, Kartli'de ise Arap sikkelerinin dolaşımda olduğu kabul edilir. Bu sikkeler yerel para birimi işlevi görüyordu, çünkü yerel ihtiyaçlara hizmet ediyor ve hem iç hem de dış pazarlarda yaygın olarak kullanılıyorlardı. Bununla birlikte, D. Lang'ın belirttiğine göre, Orta Çağ'da Abhazya'da kendi darphanesinden çıkmış sikkeler de dolaşımdaydı. Bir miskal ağırlığındaki altın hiperpiron'dan bahsediyoruz ki bu yerel bir ödeme aracıydı. "Bu sikke," diye belirtiyor D. Lang, "*Abhazların topraklarında dolaşımdaydı ve atalarının para birimiydi*" [624, 166, 167; 81, 15].

Abhaz Krallığı'nın maddi durumu, VIII-X. yüzyıllarda bile Abhaz krallarının hem asıl Abhazya'da hem de fethedilen topraklarda bir dizi görkemli Hristiyan tapınağı inşa etmesine olanak sağlıyordu. Abhaz kralları Kutais, Çihara (Abhazca: Çxara) ve Honi şehirlerini inşa ettiler. Aynı zamanda Abhazya, Doğu Transkafkasya yönünde aktif bir yayılmacı politikası izliyordu.

Abhaz Krallığı'nın sınırlarının genişlemesi ve ülkeye ekonomik açıdan önemli yeni toprakların katılmasıyla devletin maddi olanakları artıyordu. Askeri seferler, ülkeye savaş ganimetleri ve fethedilen ülkelerden alınan tazminatlar şeklinde büyük zenginlikler kazandırıyordu. Örneğin, daha önce de belirtildiği gibi, Kraliçe Tamar'ın oğlu Giorgi Laşa'nın doğumunda yeni bir askeri sefer düzenlenmişti. Bu yeni seferin sonucunda ne-

redeyse tüm İran yağmalanmıştı. Tamar dönemi vakanüvisi, bu seferde ele geçirilen sayısız zenginlik hakkında şöyle diyor: *"Tüm devlet hazineleri altın ve altın eşyalarla doldu, çünkü altını toprak (kum) gibi serpiyorlar, (değerli) taşları ve incileri tartarak sayıyorlar, Bizans ürünü ve diğer altın işlemeli çok nadide kumaşları bile gereksiz giysiler gibi bir kenara atıyorlardı. Gümüş eşyalar ise artık kralın sarayında hiçbir saygınlık görmüyordu, çünkü her şey altın ve kristalden yapılmış, çeşitli değerli taşlarla, hatta Hint taşlarıyla süslenmişti ve kral bunları kiliseleri kutsal ayinleri yerine getirmeleri için cömertçe bağışlıyordu."* Kraliçe Tamar'ın tarihçisine göre, Abhazya o kadar zenginleşmişti ki *"çiftçiler soylulara, soylular prenslere, prensler ise krallara benzemişti. Tamara döneminde devlet o kadar zengindi ki, köylüler soylu efendileri gibi giyiniyorlardı"* [626, 140].

XII. ve XIII. yüzyılın başlarında çok uluslu Abhaz devleti, Kafkasya ve Küçük Asya'nın en zengin devletlerinden biri haline gelmişti [601, 228]. Kendi sikkelerini basıyor, ülkenin her yerinde tapınaklar, savunma yapıları, yeni kraliyet konutları, yollar, köprüler inşa ediyor, çok sayıda paralı ordu ve kendi askeri birliklerini besliyordu. Ülke, kilisenin ve laik kültürün gelişimi için cömertçe harcama yapıyordu, vb.

4. **Kilise ve Kültür**

Daha önce de belirtildiği gibi, Hristiyanlığın Abhazya'da resmi din olarak kabul edilmesinin tarihi 548 yılı olarak kabul edilir. VI.-VII. yüzyıllarda Abhazya topraklarında zaten çok sayıda Hristiyan tapınağı bulunuyordu ve bunlar arasında Tsandrıpş Bazilikası, Gagra, Pitiunt(Pitsunda), Tsibilium(Tzabal), Alahadzı(Pitsunda), Sebastopolis(Sohum), Güenos (Oçamçıra), Ziganis (Gudauta) vb. yerlerdeki kiliseler ünlüydü. VI-VII. yüzyıllarda Abhaz kilisesinin Konstantinopolis'e bağlı olması, Abhazya ile Bizans arasındaki önemli bir bağdı. Abhaz Krallığı'nın Bizans İmparatorluğu'nun siyasi egemenliğinden kurtulması, bağımsız bir Abhaz kilisesinin kurulmasını da gerektiriyordu. Vahuşti'ye göre, Abhaz kilisesinin ayrılması, Abhaz Krallığı'nın kurulmasından kısa bir süre sonra gerçekleşti. Bununla birlikte, 750 yılında Abhaz Kralı'nın (I. Leon-V.K.) bağımsız Abhaz kilisesini yasallaştırmak için Antakya'ya bir dini heyet gönderdiği bilinmektedir (bu konu yukarıda anlatılmıştır). Burada Antakya Patriği Theophylactos, bir Abhaz olan İoannis'i Katolikos olarak atadı. Kısa süre sonra ilk Abhaz Katolikosu İoannis Abhazya'ya döndü [86, 15, 16].

VIII. yüzyıl yazarı ve "*Abo Tbileli'nin Şehadeti*" eserinin yazarı İoannis Sabanişdze'nin bildirdiğine göre, Abhazya 780'lerde zaten gelişmiş bir Hristiyan ülkesiydi. Sa-

banişdze şöyle diyor: *"Ve kutsanmış Abo, Tanrı'ya daha da çok şükretti, çünkü o ülkeyi (Abhazya'yı-V.K.) Hristiyan inancıyla dolu gördü ve onların (Abhazların) topraklarında tek bir inançsız bulunamazdı. Ve onlara komşu olan Karadeniz'dir (Pontus Denizi), ki orada Haldiya sınırlarına kadar her yerde Hristiyanlar yaşar... Doğru ve kutsanmış Abo, o bölgenin insanlarının aşırı dindarlığını ve tüm halkın kesintisiz ibadetini görünce, kutsal bir coşkuya kapıldı"* [199, 8, 9].

VIII-X. yüzyıllarda Abhaz kralları, tarihi Abazgia'nın (Abhazya) batı kısmında Loos Tapınağı (VIII-IX. yüzyıllar) [87, 61-66], Pitsunda'daki Patrik Katedrali (IX-X. yüzyıllar), Pitsunda yakınlarındaki Müsser Tapınağı (X. yüzyıl), Lıhnı'deki Meryem Ana'nın Göğe Yükselişi Tapınağı (IX-X. yüzyıllar), Anakopya'daki (Yeni Aton) Kenanlı Simon Aziz Tapınağı (X. yüzyıl), Muk'daki Meryem Ana Katedrali (X. yüzyıl), Abhaz köyü Cgerda'nın yukarısındaki dağda bulunan Kiaç Tapınağı (X. yüzyıl), Tkuarçal şehrinin yukarısındaki dağda bulunan Laşkindar Tapınağı (X. yüzyıl), Abhaz köyü Agu-Bedia'daki Bedia Tapınağı (X. yüzyıl), görkemli kubbeli Çixandıdud Katedrali (Megrelce: Çkondidi) (X. yüzyıl), Honi Katedrali (IX. yüzyıl) gibi görkemli Hristiyan yapılar inşa ettiler.

X-XIII. yüzyıllarda Abhazların doğuya doğru ilerlemesi döneminde, Abhaz kralları sadece iç politikada ve yeni toprakların fethinde değil, aynı zamanda pagan komşularına Hristiyan inancını yaymada da bu ideolojiyi tutarlı bir şekilde sürdürdüler.

X. yüzyılın başlarında Abhaz Kralı III. Konstantin, Güney Osetya'daki Eredvi köyünde ve Çoruh Nehri'nin sol kıyısında, İspir Dağı'nın eteklerindeki İspir Vadisi'nde iki görkemli bazilika inşa etti: Dört-Kilise (Kilise - Yunanca "ekklesia"dan) ve Parxal [626, 144].

Kral ve Abhaz din adamları, Kuzey Kafkasya'da, özellikle de Alanlar arasında Ortodoks Hristiyanlığın yayılması için misyonerlik faaliyetlerine başladılar. Alanların Hristiyanlaştırılmasını Abhaz Kralı II. Giorgi sürdürdü. Kısa süre sonra burada, Kuban'ın yukarı kesimlerinde, Abhaz tarzında Hristiyan tapınakları ortaya çıktı. Abhaz krallarının Alanlar arasındaki misyonerlik faaliyetleri, Konstantinopolis Patriği Nicholas Mystikos tarafından Abhaz kralları III. Konstantin ve II. Giorgi'ye yazılan teşekkür mektuplarında takdirle karşılandı [86, 19, 20; 625, 193, 194; 474, 8].

Vaçnadzian Tapınağı ve Alaverdi Katedrali'nin inşası X. yüzyıla tarihlenir. X. yüzyıla, eski Abhaz prensleri Geçba ailesinden Barataşvili prenslerinin topraklarında bulunan Samshvilde Katedrali (958) de dâhildir (bkz. yukarıda).

X. yüzyılın ikinci yarısında III. Leon, asıl Abhazya'daki Muk Tapınağı'nın yanı sıra,

Cavaheti'de Kumurdo köyünde bir katedral inşa etti (964). III. Bagrat döneminde 1003 yılında, Abhaz Krallığı'nın başkenti Kutaisi'de, Abhaz Krallığı döneminin Transkafkasya'daki en büyük tapınağı olan Kutaisi Tapınağı'nın (Bagrat Tapınağı olarak da bilinir) inşası tamamlandı. Muhtemelen aynı Abhaz Kralı III. Bagrat döneminde, Klarceti'de Ançi Katedrali inşa edildi. Abhazca "**Ançüa**" "Tanrı", "Kurtarıcı" anlamına gelir. Ançi Tapınağı'nın, yani Abhazca "Kurtarıcı Tapınağı"nın kutsal emaneti, ünlü acheiropoietos (insan eli değmemiş) ikon -Gürcüce: Ançishati- Abhazca: Ançüa ihat, kelimenin tam anlamıyla "Tanrı'nın sureti", "Kurtarıcı'nın sureti" idi [589].

Altını çizmek gerekir ki, IX-X. yüzyıllarda Kafkasya'nın kilise mimarisinde Abhaz ekolü özel bir yer tutar. N. Milovanova'nın belirttiği gibi, Abhaz kilise mimarisi ekolünün varlığı birçok uzman -Gürcü araştırmacılar da dâhil olmak üzere- tarafından kabul edilmektedir [627, 11; 626, 173]. Milovanova şu sonuca varır: *"...Başlangıçta Bizans, Suriye ve Sasani İran'ın (Ermenistan aracılığıyla) etkisini alan Abhaz kilise mimarisi, bu deneyimi özü*mse*yip zenginleştirerek, yalnızca kendine özgü mimari teknik ve özellikleri olan yeni bir ekol yaratmış; bu ekol daha sonra Gürcistan, Kiev Rusyası ve Kuzey Kafkasya'daki tapınak inşaatlarını etkilemiştir."* [627, 11].

Abhaz kralları, XI-XII. yüzyıllarda da kilise inşasına önem vermeye devam etti. Ancak Doğu Transkafkasya'nın yeni topraklarının Abhaz Krallığı'na katılmasıyla birlikte, Abhaz mimari ekolü X. yüzyılın sonlarından itibaren Gürcü ve Ermeni mimarisinden unsurlar almaya başladı. Böylece yeni bir mimari tarz ortaya çıktı. Bu konuda Ş.Y. Amiranaşvili şöyle yazar:

"Ancak X. yüzyıl sonu – XI. yüzyıl başlarında, yavaş yavaş oluşan yeni sanat tarzı netlik kazanır. Oşki, Hahuli, Kutaisi Katedrali, Alaverdi Tapınağı gibi anıtsal mimari eserler inşa edilir ve Mtsheta'daki Sveti-Tshoveli büyük ölçüde yeniden yapılandırılır. Ana merkez güneybatı Gürcistan'dı (güneybatı Abhazya olarak anlamak lazım - V.K.)." [626, 158].

Eski Rus vakayinamesine göre, "obezler" (yani Abhazlar), Kiev'deki Ayasofya Katedrali'nin inşasına katılmışlardır [627, 11]. Eski Rus kaynağı "Kievo-Pecherskiy Paterik", XI. yüzyılın 80'lerinde Yunan ve Abhaz mozaik sanatçılarının Kiev-Pechersk Manastırı'nın sanatsal tasarımı için davet edildiğini anlatır [49, 244, 252, 273].

XII. - XIII. yüzyıl başlarında, Abhaz Krallığı'nın geniş toprakları, büyük ölçüde VIII.-XIII. yüzyıllarda Abhaz kralları tarafından inşa edilen muhteşem Hristiyan tapınak ve kiliseler ağıyla kaplanmıştı. Abhaz Krallığı başından itibaren Hristiyan bayrağı altında yer aldı ve Hristiyanlık, Abhaz devletinin ideolojik temeli oldu. XI-XIII. yüzyıl-

larda Abhazlar, Transkafkasya'da çok dilli, yüksek gelişmiş bir Hristiyan kültürü ve aynı zamanda güçlü, çok uluslu bir devlet yarattılar. Abhaz din adamları, büyük feodaller topluluğunun bir parçası olarak kilise merkezileşmesi ilkesini benimseyerek, laik merkezi otoritenin oluşturulmasını destekledi. Bununla birlikte, Abhaz Krallığı'nda Hristiyanlığın güçlenmiş konumuna rağmen, XI-XII. yüzyıllarda pagan ayin ve geleneklerin de varlığını sürdürdüğünü belirtmek gerekir.

Abhaz kraliyet sarayı, devlet içinde Abhazya'ya katılan toprakların halklarına ve inançlarına karşı hoşgörü ve saygı politikası izledi. Burada o dönemde var olan tüm dini akımlar bir arada yaşayabiliyordu.

XI-XII. yüzyıllarda Abhaz Krallığı'nda kilise hizmetleri birçok dilde yürütülüyordu: Abhazca, Yunanca, Megrelce, İverce (Gürcüce), Osetçe, Ermenice, Albanca (Albanca) vb.

Bu dönemde Doğu Abhazya'da İver (Gürcü) ve Ermeni kilise yazı kültürü özel bir gelişme gösterdi. Kilise ve manastırlarda özgün teolojik ve felsefi eserler üretiliyor, yabancı eserlerden çeviriler yapılıyor, el yazmaları kopyalanıyor, gençler eğitiliyordu.

Ancak, ana İver eğitim ve bilim-edebiyat merkezlerinin Abhaz Krallığı sınırları dışında olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar: Athos'taki İver Manastırı, Suriye'deki Karadağ'da bulunan İver Manastırı, Filistin'deki Haç Manastırı, günümüz Bulgaristan'ındaki Petriçon Manastırı vb. idi [505, 179].

Soylu ailelerin çocukları, laik eğitimlerini Abhaz kraliyet sarayında veya Bizans'ta alıyorlardı.

XI.-XII. yüzyıllarda, Abhaz Krallığı'ndan çıkmış bir dizi yazar ve filozof Bizans'ta ün kazandı. Bunlar arasında Grammatik Abazg, Giorgi Abazg, Vasili Avasg, filozof İoane Petritsi, Efrem Mtsire, Efthimios İver, Mitridat Laz, Makar Meshi vb. sayılabilir [510].

Abhaz Krallığı'nda vakayiname yazımına da büyük önem veriliyordu. Aynı vakayinameye göre, X. yüzyılın sonlarında zaten "Abhazların Hayatı" adlı bir kronik derlemesi vardı. Abhaz Kralı II. Bagrat (Gürcü kaydına göre III.), buradan kendisinden önceki Abhaz krallarının isimlerini kronolojik sırayla çıkardı ve bu liste "**Abhaz Krallarının Divanı**" adını aldı. VIII-X. yüzyılların Abhaz Krallığı'nın tarihini anlatan "**Abhazların Yaşamı**" adlı tarihi eser ise daha sonra kayboldu. Ancak, medeniyet tarihçisi G.A. Amıçba'nın belirttiği gibi, "Kartli Tarihi"nde korunan "Abhazların Yaşamı"na dair materyaller sayesinde, bu eserin içeriği hakkında fikir sahibi olunabilir: *"Anlaşılıyor ki, Abhaz Krallığı'nın vakayinamesi, VIII.-X. yüzyıl olaylarının detaylıca anlatıldığı kap-*

samlı bir tarih çalışmasıydı. Görünüşe göre bu yazılı anıt, II. Leon'un tahta çıkışıyla başlıyor ve Theodosius Kara'nın kısa süren faaliyetleriyle sona eriyordu." [515, 10, 11].

Bize göre, "Abhazların Hayatı" vakayinamesinin materyalleri, 1072-1073 yıllarında İver (Gürcü) dilinde derlenen ve daha sonra "Matiane Kartlisa" veya "Kartli Tarihi" adını alan eserin temelini oluşturdu. Araştırmacılar, bu vakayinamenin derleyicisinin Abhaz Krallığı'nın doğu kesiminden bir kişi olduğunu düşünmektedir [497, 13, 15].

X. yüzyılın ünlü yazarı Giorgi Merçule -"Grigol Handzteli'nin Hayatı" adlı eserin yazarı- muhtemelen etnik bir Abhaz'dı. Bu eserde, erken feodal Abhazya'nın tarihinden çeşitli olaylar anlatılır. Yazarın adı Merçule, eski Abhaz prens ailelerinden Marşanların (Gürcüce: Maruşianov) Abhazca adı "Mırçıl"ın (fonetik varyantı "Bırçıl", dolayısıyla Gürcü soyadı "Burçul-adze") Gürcüce uyarlamasıdır (Bkz. Bölüm X, §5). Mırçıl soyu günümüze kadar Abhazya'da varlığını sürdürmektedir.

X - XIII. yüzyıl başlarında Abhaz Krallığı'nın vakayinamesi ağırlıklı olarak Yunanca, İverce (Gürcüce), Ermenice, Arapça ve Farsça tutuldu. Bu kayıtlarda Abhaz kralların faaliyetleri, önemli olaylar ve genel olarak Abhaz devletinin iç ve dış politikası anlatılmaktadır.

Abhaz Krallığı'nda, burada ve sınırları dışında yaşayan halklar için Abhaz davranışı, gündelik yaşam ve şövalyelik kültürü taklit edilen bir örnekti. Abhazlar, ulusal gelişim süreçlerinde kendileri için "**apsuara**" (kelimenin tam anlamıyla "Abhazlık") adı verilen manevi, ahlaki ve etik davranış normları bütünü oluşturdular. Ş.D. İnal-ipa'ya göre, bu bütün, birleşik feodal Abhaz halkının oluşumu sırasında, kendi etik bilinci, toprağı, dili ve kültürü olan özel bir etnik bireysellik olarak şekillendi. Bu, VIII. yüzyıl sonlarında Abhaz Krallığı'nın kuruluşu sırasında tarihsel bir gerçek haline geldi [23, 412]. Daha sonra, apsuara normları Abhaz toplumunda yasa gücü kazandı. Profesör A.E. Kupraa bu konuda şöyle yazar: *"Geleneksel Abhaz, her yerde ve her koşulda apsuara'nın ahlaki yasalarına uymaya çalışırdı, yani pratik eylemlerinde, davranışlarında ve sözlerinde şunları sergilerdi: Abhaz vicdanı (**apsua lamıs**); onur ve saygı (**apatu**); insanlık (**auayüra**); cesaret, kahramanlık ve yiğitlik (**axatzara**); şövalyelik, asalet (**aamıstaşüara**); büyüklere saygı (**ayhabı hatır ikutzara**); kıdemliliğe riayet (**aibarpşıra**); karşılıklı hoşgörü (**aixatzgılara**); zayıfa şefkat, iyilik, samimiyet (**aguıhalalra**); alçakgönüllülük, yumuşak huyluluk, ölçülülük, nezaket, kibarlık; görev ve haysiyet duygusu; karşılıklı yardımlaşma, dayanışma (**aitsxıraara, 'kiaraz'**); direnç, sabır, kararlılık (**açhara**) vb."* [366, 202, 203].

Feodal ilişkilerin Abhazya'da yerleşmesiyle birlikte, apsuara sisteminde özel bir yer şövalyelik etiketi olan aamstaşuara tarafından işgal edilmeye başlandı. Bu bağlamda O.V. Maan şöyle not eder: *"...Feodal ilişkilerin doğuşu ve gelişimi dönemi, genel Abhaz etiketinden yeni bir etiketin -soylu etiketinin- ayrılma süreciyle eş zamanlıydı. Üst sınıf temsilcileri böylece kendileri için, genel Abhaz etiketine (görgü kurallarına) dayanan özel bir etiket ve kültür yarattılar. Aynı zamanda, Aamstaşuara, Apsuara sistemini daha da detaylandırdı, böylece tüm temel gereklilikler daha titiz ve özenle, kendine özgü yöntem ve tekniklerle yerine getirildi*." [621, 36]. O.V. Maan'ın tanımına göre, "*Apsuara, üst sınıfın yaşam tarzının tüm standart ve kurallarını belirleyerek onu 'ortak bir paydada' topluyordu: 'herkes gibi davranmak', 'herkes gibi yaşamak' ve 'her şeyin herkeste olduğu gibi olması' gerekiyordu. Aamsta'nın hayatının tüm alanlarını kuşatıyor, yaşamlarını adeta en ince ayrıntısına kadar düzenliyordu. Apsuara normları yasa niteliğindeydi ve üst sınıf üzerinde çok güçlü bir etkiye sahipti. Bu normların ihlali suç olarak değerlendirilirdi.*" [621, 92].

Abhazlar için en önemli şey "**axidz apşa**" (onur ve şeref) idi. Günümüzde bile Abhazlar, "insan bu dünyada onur ile utanç arasındaki farkı bilmek için yaşar" («*auayüı adunei dzıku axidzi axıımdzği rzoup*») inancını taşırlar. XX. yüzyılın başlarında S.P. Basarya, Abhazların asaleti hakkında şöyle yazmıştır: *"Abhazlar, zarif ve kibar, büyüklerine saygılıdır. Davranışları ve genel olarak incelikleriyle neredeyse tüm yabancıları hayrete düşürürlerdi. Rybinski, 'onlardaki saf Fransız nezaketi ve kibarlığını başka hiçbir yerde bulamazsınız' demiştir"* [16, 81].

Profesör A.E. Kupraa'nın belirttiği gibi, Abhaz halkı sözlü halk edebiyatının başyapıtlarının yaratıcısıdır: destanlar, efsaneler, mitler, masallar, halk şiiri ve canlı bir sözlü sanatsal konuşma geleneği [366, 35, 36]. Abhaz halk edebiyatının en önemli anıtları arasında ünlü Nart Destanı, tanrılara meydan okuyan kahraman Abrskil (Abhaz Prometheus) efsaneleri ve Abhaz kralları Apsha hakkındaki söylenceler yer alır.

Abhaz müzik ve şarkı folkloru da büyük ilgi çekmektedir. Burada şu eski şarkı türleri bulunur: düğün şarkısı «**Tatsaagaraşüa**», ağıtlar «**Awow**», «**Apsxuraşüa**» [16, 76]; iş şarkıları: değirmen şarkıları «**Aluraşüa**», çapa şarkıları «**Açagaşüa**», keçe dövücülerinin şarkısı; savaş şarkıları «**Ar-raşüa**», «**Axatzaraşüa**», yara şarkısı «**Axuraşüa**», kaya şarkısı «**Axra aşüa**», denizciler şarkısı «**Aşxuar raşüa**», süvari şarkısı «Azaraşüa», «**Açıçüa raşüa**», ilahi-şarkı «**Ançüa raşüa**» (kelime anlamıyla "Tanrıların Şarkısı") ve diğerleri [34, 151; 16, 78, 79].

Abhazlar arasında halk şairleri ve şarkıcılarının dinlenmesi yaygındı. Abhaz ozanlar

cesareti, asaleti ve aşkı övdüler; kötülükleri ve ahlaksızlıkları kınadılar. Her şarkı, halk hayatının şiirsel bir parçasıydı, insanları kahramanlığa ve iyiliğe teşvik eder, onları alçak ve çirkin davranışlardan alıkoyardı. Kadınlar, halk bayramlarındaki danslarda erkeklerin virtüöz ve yorulmak bilmeyen partnerleriydi [366, 288].

Abhazlar arasında uzun süre yaşamış Gürcü rahip K. Maçavariani, özellikle şunları belirtmiştir: *"Abhazlar arasında koro halindeki şarkılar ve danslar özel ilgi görür, geniş bir alanda farklı köylerden gençler toplandığında ve her köy kendi şairini yarışmaya çıkardığında... Halk kahramanları hakkında şarkı söyleyenler ve toplumsal ahlaksızlıkları kınayanlar genel saygı görürdü. Şairler serbestçe doğaçlama yapar, düşüncelerini şiirsel bir forma kolayca dökebilir, özellikle özel olarak düzenlenen yarışmalarda bütün bir gün veya gece boyunca... Geniş halka halindeki dans çemberinde bu şairler karşılıklı durur ve şiirleri geniş dalgalar halinde yayılırdı. Her şiir sadece gençleri değil, yüz yaşındaki yaşlıları bile heyecanlandırır, geçmiş günlerin, özgürlüğün ve serbest yaşamın anılarını canlandırırdı."* Birinciliği kazanan şair havaya fırlatılır ve şöhreti köyde uzun süre yaşardı [625, 39, 40; 366, 288].

Aynı yazar K. Maçavariani, Abhaz dansları hakkında da şöyle yazar: *"Danslar için beyefendiler ve genç kızlardan oluşan büyük bir daire kurulur. Çemberin çapı bazen 60, hatta 100 arşın olurdu. Her beyefendinin yanında bir genç kız veya genç evli bir kadın dururdu. Şarkıcının komutuyla herkes bir anda el ele tutuşur ve önce yerinde, sonra sağdan sola ve soldan sağa koşmaya başlarlardı. Dairesel hareket, şarkıcıların ritmiyle gerçekleşir; istisnasız herkes şarkı söyler, ancak bu şarkı söyleme bir tür disipline tabidir. Önce dairenin ilk çeyreğindekiler, sonra ikinciler şarkı söyler ve bu böyle devam eder... Birbirlerini engellemeden ve dansçıların dansını kesmemek kaydıyla*." Dairesel dansın yanı sıra, dansçının bir dansçıyla yarıştığı başka danslar da vardı. Şarkıcılar şarkı söylemeye başlar, beyefendiler bir daire oluşturup alkış tutar ve sahneye bir beyefendi ile bir genç kız çıkardı. Maçavariani şöyle yazar: *"Danslarının tüm sanatı çeşitli figürler yapmaktan ibarettir... Beyefendi ne pahasına olursa olsun, hanımefendiyi yorup dansı bırakmasını sağlamaya çalışır. Bazen genç kızlar üstün gelir ve 3-4 beyefendiyi değiştirir. Bu yorulmak bilmez dansçıların onuruna övgü ilahileri bestelenir..."* Bu halk bayramlarına, kural olarak tüm sınıflardan temsilciler katılırdı [630, 56, 57; 366, 288, 289].

Geçmiş yüzyılların birçok yazarı, Abhazlar arasında hitabet sanatının olağanüstü gelişiminden bahsetmiştir. Bu, geleneksel kültürlerinin önemli bir parçasıydı. Gelişimine öncelikle geleneksel halk meclisleri ve halk mahkemeleri de dâhil olmak üzere toplum-

sal yaşamın koşulları katkıda bulunmuştur [366, 36].

Hitabet sanatı, ses tonu, duruş ve tavır açısından J. Bell (XIX. yüzyılın ilk yarısı) Abhaz hatipleri, XIX. yüzyılın başlarındaki seçkin Avrupalı senatörler ve yargıçlarla karşılaştırmıştır [217; 631, 52, 55]. Diğer bir yazar - akademisyen S.N. Canaşia - ise Abhaz köylüsünün hitabet yeteneği, inceliği ve görgü kurallarının, Birleşmiş Milletler'deki görmüş geçirmiş diplomatları bile kıskandırabileceğini söylemiştir [366, 45]. K. Maçavariani'nin ifadesiyle: *"Abhaz hatibinin konuşması ikna edici, büyüleyici ve o kadar çekicidir ki bazen saçı sakalı ağarmış yaşlılar bile onu dinlerken kendinden geçer. Abhaz dilini mükemmel şekilde bilen kişi, ruhun tüm kıvrımlarına, kalbin tüm köşelerine nüfuz edebilecek güçlü bir araca sahiptir... Her iki cinsiyetten ve her yaştan insanların katılabildiği halk mahkemeleri, Abhazlar arasında seçkin hatipler yetiştirmiştir... Çok sayıda kişinin toplandığı bir yerde, ailevi, toplumsal, sınıfsal ve diğer meseleleri eski geleneklere göre çözen yaşlı bir Abhaz'ın konuşmasını dinleyin. Sıradan bir hatibi veya yerel bir şairi dinlerken, mantıksal tutarlılığına mı yoksa farklı güçteki kelime ve ifadelerin ustalıkla birleştirilmesine mi hayran kalacağınızı bilemezsiniz. Sağduyu yasalarına dayanan sonsuz konuşması durdurulamaz bir şekilde akar. Sonsuz benzetmeler, mecazi imgeler ve harika uyumlarda, atalardan miras kalan pratik hayat bilgeliği ve kendi yaşam deneyimiyle sınanmış tavsiyeler duyulur"* [629, 42; 266, 43].

1923'te Abhazya'ya giden Rus gazeteci Zinaida Richter şöyle yazmıştır: *"Hiç bu kadar ölçülü, hatta kültürlü diyebileceğim bir toplantıya tanık olmamıştım. Bir Abhaz, hatibin konuşmasını ne gürültüyle, ne de bağırarak böler, klasik doğaçlama vakur bir duruşla, yüksek bir bastona veya tüfeğe dayanarak dinler. Muhalifin sonuna kadar konuşmasına izin verir ve herhangi bir lordun kıskanabileceği seçkin bir nezaketle itiraz eder. Çok dayanışmacı ve disiplinlidirler, tüm sorunları olağanüstü hızlı çözerler"* [631, 61].

Abhaz Krallığı'nda, burada yaşayan tüm halklar için davranış normlarının ölçütü Abhaz görgü kurallarıydı. En çok Megreller, Gürcüler ve Osetinlerin davranış kültürü üzerinde etkili oldu. Başrahip Leonid (Kavelin) şöyle yazmıştır: *"Abhazların komşu halklar üzerindeki ahlaki etkisi arttı, ülkeleri güçlü bir krallık haline geldi ve dağlık halkları ile Lazika'yı boyunduruğu altına aldı."* Kartvelliler ve diğer komşu halklar (örneğin Osmanlı Türkleri) için "Abhaz" görgü kuralları, aristokratik inceliğin ve asaletin ifadesiydi, bu nedenle iyi tavırları olan bir kişi Abhazlara benzetilirdi. Gürcistan'da iyi yetiştirilmiş bir insanı tanımlamak için *"o bir Abhaz gibi", "Abhaz gibi yetiştirilmiş"* ifadeleri kullanılırdı [633, 92; 168, 23; 624, 151].

Geç Orta Çağ'ın sonlarında bile Abhazlar, Kafkasya'da asaletin, şövalye ruhunun ve görgünün ölçütü olarak kaldılar, bu nedenle Gürcistan'da Abhazlara *"Kafkasya'nın Fransızları"* denirdi. XIX. yüzyılın sonlarında Yevg. Markov şöyle yazmıştır: *"Abhazların kendileri - yetenekli, ince, zarif, Gürcistan'da 'Kafkasya'nın Fransızları' olarak adlandırılan mükemmel bir halktır"* [632, 360, 361; 621, 45].

§ 4. Abhaz Krallığı'nda Yazı ve İletişim Dili

Yukarıda da belirtildiği gibi, Abhaz ve Abaza dillerinin verilerine ve maddi kültür anıtlarına bakılırsa, Abhaz-Abaza etnosu için yazılı kültür yabancı değildi. Abhaz-Abaza diliyle, M.Ö. XIII-XII. yüzyıllara ait *"Maykop yazıtı"* ve M.Ö. I. yüzyıla ait Sohum epigrafik yazısı deşifre edilmiştir [25].

Aynı zamanda, arkeolojik buluntuların gösterdiği gibi, M.Ö. I. binyılın sonlarında Abhazya topraklarında Yunan yazısı yaygınlaşmıştır [168, 66]. Hıristiyanlığın burada V.-X. yüzyıllar arasında yerleşmesiyle birlikte yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Yunanca ve Abhazca, yerel kilise hizmetinin dilleri haline gelmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, 548 yılında Abasglar arasında Hıristiyanlığı yaymak ve muhtemelen Abhazlar için anlaşılır bir kilise hizmeti düzenlemek amacıyla Abasg olan Euphrates gönderilmiş, bu amaçla İstanbul'dan bir piskopos da gönderilmiştir. İmparator Justinianos ise Abasglar için bir kilise inşa etmiş ve imparatorluk sarayında Abasgia'dan gelen çocukların eğitimi için bir okul kurmuştur.

Yunan yazısı, Abhazya Krallığı'nda X. yüzyılın sonuna kadar kullanılmıştır, eski kiliselerin duvarlarında, kilise eşyalarında, mezar taşlarında vb. Yunan yazıtlarına rastlanmaktadır. Çok daha sonraları, Gürcü etkisi döneminde, Abhaz kiliselerinde, ikonlarda ve fresklerde, sıklıkla eski Yunan yazıtlarının üzerine yazılmış Gürcü yazıtları ortaya çıkmıştır.

Örneğin, S. Smolenski, 1830 yılında Lıhnı Kilisesi'nde bir kuyruklu yıldızın görünümüne dair Yunanca bir yazı okuduğunu bildirmiştir. 1848'de ise aynı olay hakkında Marie Brosset tarafından okunan Gürcüce bir yazıt belirmiştir [533, 350; 365, 556].

Yunan yazısı Abhazya'da hem dini, hem de sivil yaşamda kullanılmıştır. Bunun bir örneği, VII. yüzyıl Abhaz hükümdarına ait mühür üzerindeki *"Konstantinos Abasgios"* (Konstantin Abazg) Yunanca yazıdır [168, 67].

Yukarıda belirtilen ve diğer kanıtlar, erken Orta Çağ Abhaz elitinin iki dilli olduğunu göstermektedir. Hem Abhazca hem de Yunanca bilen bu elit, kilise hizmetlerinde de bu dilleri kullanmıştır. Abhaz elit sınıfı Yunan yazısını kullanmış, eski yazarların ak-

tardığına göre aynı zamanda kendi yazılarını da kullanmıştır. Slav alfabesinin yaratıcısı Konstantin Filozof, 867 yılında halkların kendi yazılarını oluşturma ve Tanrı'yı ana dillerinde övme hakkını savunurken, kendi yazılarını kullanan ve Tanrı'ya ana dillerinde hizmet eden halkları saymıştır. Bunlar arasında Ermeniler, Persler, Avazglar (Abhazlar), iberler (Gürcüler), Osetler, Gotlar, Avarlar, Türk halkları, Hazarlar, Araplar, Mısırlılar, Süryaniler bulunmaktadır [531, 29; 49, 49, 339].

Abhaz yazısı, ünlü "*Babil Krallığı Hikâyesi*"nde de geçmektedir. Prof. A.L. Papaskir'in "Obezi..." monografisinde bu hikâye ayrıntılı olarak ele alınmıştır. "*Babil Krallığı Hikâyesi*"nin X. yüzyılda Bizans'ta yazıldığı ve XIII. yüzyılda Rus topraklarına ulaştığı düşünülmektedir. A.L. Papaskir hikâyenin özü hakkında şunları yazmıştır: *"Antik Babil'in düşüşünden sonra, dünya hâkimiyetini devralacak kadar güçlü bir devlet bulunamamıştır. Bu nedenle, dünya hâkimiyetinin sembolleri terk edilmiş Babil'de bırakılmış ve efsanevi yılanlar tarafından korunmuştur. Mantık şuydu: Dünya hâkimiyetinin sembollerini almaya, tüm bu korkunç engelleri aşabilen kral layıktır. Birçok hükümdar, Bizanslılar da dâhil, Babil'de saklı bu sembolleri elde etmeye çalışmış ancak güçleri yetmemiştir. İkinci hikâyenin anlattığına göre, Bizans İmparatoru Leo (vaftiz adıyla Basil), Yunan Gury, Abhaz Yakov ve Rus Laver adlı üç cesur savaşçıyı bulup bu gizemli Babil'e, bu kahramanların Bizans imparatoru için kraliyet sembollerini ele geçirebileceği umuduyla göndermiştir. Leo ve askerleri ise onları uzaktan takip etmiştir. Terkedilmiş Babil'e varan savaşçılar, şehri halka şeklinde sarmış devasa bir yılanla karşılaşmışlardır. Şehrin duvarlarında üç dilde (Yunanca, Abhazca, Rusça) bu engelin nasıl aşılacağı, hangi merdivenlerin kullanılacağı, hangi azizlere saygı gösterileceği, sembollerin nerede bulunacağı vb. yazmaktadır."* [49, 50, 386, 387, 393; 536, 182–183].

XIV. yüzyıl sonu - XV. yüzyıl başına ait bazı kayıtlar da dikkat çekicidir. Özellikle, İtalyan misyoner İoann de Galonifontibus, Nahçıvan piskoposu ve daha sonra İran'ın Sultaniye şehri başpiskoposu, Persya ve "tüm Doğu"nun Hristiyanlarının lideri, Abhazya, Çerkesya, Megrelya ve Gürcistan'da bulunduktan sonra Çerkeslerin (yani Abhazların) sadece kendi dillerinin değil, aynı zamanda kendi yazılarının da olduğunu yazmıştır [534, 30, 31, 32]. Ş.D. İnal-İpa'nın belirttiği gibi, bu bilgiler, XIV-XV. yüzyıl dönümünde Abhazya ve Kafkasya'nın diğer bölgelerini ziyaret eden Alman (Bavyeralı) yazar Johann Schiltberger'in benzer ve neredeyse aynı döneme ait ifadeleriyle örtüşmektedir. Özellikle, onun zamanında Hristiyan ayinlerinin yapıldığı diller arasında Çerkezce (Zihçe), Abhazca, Gürcüce ve Megrelce bulunduğunu aktarmıştır [535, 102; 534, 32–33].

Yukarıda bahsedilen gerçekler ışığında, Yunan romanı "Varlaam ve İoasaf"ın (1048) Napoli metnine düşülen *"Abhazca (Abazgca)'dan çevrilmiştir"* (Translata Abasgo genere stilo) notu büyük ilgi çekmektedir [532, 16, 17, 247].

Bugün, "Kartlis Tshovreba"da ("Matiane Kartlisa") bahsedilen ve gizemli bir şekilde kaybolan Abhazya Krallığı kroniği "Abhazların Yaşamı" veya "Abhazya'nın Tarihi"nin hangi dilde veya dillerde (muhtemelen Abhazca ve Yunanca) yazıldığını tahmin etmekten başka bir şey kalmamıştır. "Abhazların Yaşamı" kroniğini Kudüs Patriği Dositheos görmüş ve buradan Abhaz krallarının soy ağacını çıkarmış, buna "Abhaz Krallarının Divanı" adını vermiştir. Bu bağlamda Prof. Ş.D. İnal-İpa şunları yazmıştır: *"Ancak, 'Abhazya'nın Tarihi' kronikinin kaybolmasıyla, birçok 'taşınabilir' sanat eseri ve günlük maddi kültür öğesinin götürüldüğü ve çoğu zaman nerede oldukları ve kime ait olduklarının bilinmediği, birçok şeyin kaybolduğu veya yok edildiği bir dönemde bunu söylemek kolaydır. Orta Çağ sanatının anısına, neyse ki götürülmesi mümkün olmayan anıtsal yapılar kalmıştır, ancak bunların içinde kısmen korunmuş freskler dışında hiçbir şey yoktur. Hatta Pitsunda tapınağının mozaikleri kesilerek Tiflis'e, Gürcistan Sanat Müzesi'ne götürülmüş ve birkaç salonda sergilenmiştir, oysa diğer tüm ülkelerde olduğu gibi yerinde korunmaları gerekirdi."* [365, 561].

"Bagvaş soyundan Kralların Kitabı" veya medeniyet tarihçisi G. Tsulaya'nın adlandırdığı gibi *"Krallar ve Bagvaş Hanedanı Kitabı*" da iz bırakmadan kaybolmuştur. XIV. yüzyılda isimsiz bir yazar bu kitaba atıfta bulunmuştur [46, 25, 26].

Ek olarak, XVIII. yüzyılın başında Vahtang VI tarafından oluşturulan "bilginler komisyonu"nun faaliyetlerini hatırlamak yerinde olacaktır (bkz. Önsöz). "Bilginler komisyonu" üyeleri, kendilerine ulaşan orijinal kaynakları genellikle kopyaladıktan sonra, kaynak materyal "esrarengiz bir şekilde" kaybolmuş veya basitçe yanmıştır. Örneğin, Rusya'da İmereti Kralı Arçil'in evi üç kez yanmış, beraberinde İmereti'den getirdiği kraliyet (Abhaz) arşivi de kül olmuştur [45, 84, 117].

Ş.D. İnal-İpa'nın belirttiği gibi, günümüzde de Abhaz Enstitüsü ve eşsiz arşivi, N.A. Lakoba Müzesi ve arşivi, Abhazya Devlet Arşivi ve aynı şekilde Şervaşidze prenslerinin arşivi ve tüm mal varlıkları yok edilmiştir [365, 561].

Orta Çağ'da Abhaz yazısının varlığından birçok araştırmacı da bahsetmiştir. 1924 yılında tarihçi S.M. Aşhatsaa, Abhazya Krallığı'nın tarihine değinirken şunları yazmıştır: *"Devletin sadece kendi dilinin değil, aynı zamanda kendi yazısının da olduğunu varsaymak gerekir, aksi takdirde Hristiyan misyonerler bunu yapamazdı, devletin yazılı ihtiyaçlarından bahsetmiyorum bile... Günümüzde kullanılan eski Gürcü alfabesi, eski*

Abhaz devletinin dağılmasından önce onun alfabesiydi ve sonrasında da 1863 yılına kadar kilise ve diplomasi tarafından kullanılmaya devam etmiştir." [17, 36–37].

Ünlü Kafkasolog K. Kudryavtsev de Abhaz yazısı konusunda görüş belirtmiştir. Abhazya'nın altın çağını ele alırken şu soruyu sormuştur: *"Birkaç yüzyıl boyunca, Batı Transkafkasya'ya nüfuzunu ve hâkimiyetini yayan büyük, güçlü bir devlet, kendi yazısı olmadan var olabilir miydi? Ve eğer yoksa hangisini kullanıyordu? Yunan, Gürcü vb."* Daha sonra şöyle devam etmiştir: *"Tüm verilere göre, Abhazya tamamen bağı*msız *bir devlet haline gelene kadar bu bölge Yunan yazısını (alfabe ve dil) kullanmıştır. Bu, 'Kolhida sikkeleri' efsanelerinde, tapınaklardaki yazıtlarda ve günümüz Yeni Athos'unda vb. doğrulanmaktadır.*

Ancak daha sonra bazı verilere dayanarak cesur bir varsayımda bulunuyoruz, sözde 'Gürcü' alfabesi, Abhazya'nın devlet alfabesiydi ve daha sonra Gürcistan tarafından kullanılarak onun ulusal mirası haline geldi, aksi takdirde IX. yüzyılda Gürcü tarihçilerin bu alfabeyi övmesi gülünç olurdu. Bu dönemde Gürcü dilinin 'arkaik' yapısını sadece bu şekilde açıklayabiliriz. Yunan ve 'Gürcü askeri' yazıları arasında, Abhaz devleti ve Abhazlar muhtemelen ortak Kafkas Hristiyan alfabesini kullanmışlardır.

Ayrıca, Abhazya ve günümüz Batı Gürcistan'ında arkeologların yaptığı çalışmalar, özel bir Abhaz alfabesi veya yukarıda sayılan alfabelerle yazılmış yazıtları ortaya çıkarabilir. Sonuçta, Transkafkasya'da kesinlikle var olduğu bilinen (Ağvanlar, Kafkas Albanyalıları) bir halktan bize tek bir yazılı belge kalmamıştır, oysa onların bir yazı sistemine sahip oldukları bilinmektedir." [15, 124–126].

Bize göre, eski yazarların aktarımları ile adı geçen ve diğer araştırmacıların görüşleri ve Abhaz-Abaza dillerinin materyalleri (yukarıya bakınız), Abhazya Krallığı döneminde Abhaz yazısının ve buna bağlı olarak Abhazca metinlerin varlığından emin bir şekilde söz etmemize olanak tanımaktadır.

Abhazya Krallığı topraklarında XI-XIII. yüzyıllarda Gürcü olarak kabul edilen üç yerel alfabe tespit edilmiştir: büyük harfli kilise yazısı (Gürcüce'de asomtavruli), küçük harfli kilise yazısı (hutsuri) ve sivil yazı (mxedruli). Modern Gürcü yazısı ise sivil yazı olan mxedruli'den türemiştir [538, 44]. Ancak, bir halkın bu kadar çok alfabeye aynı dönemde sahip olması ve bunları kullanması pek olası değildir. Biz de adı geçen yazarlar gibi, bunlardan birinin, özellikle sivil yazı olan mxedruli veya mxedar'ın Abhaz alfabesi olduğunu düşünüyoruz.

Akademisyen N.Y. Marr'a göre, Gürcü kilise ve sivil alfabeleri aynı alfabenin çeşitleri değil, farklı dönemlerde ortaya çıkmış birbirinden bağımsız alfabelerdir. Marr, kili-

se yazısını Hristiyanlık döneminin, sivil yazıyı ise paganizm döneminin bir icadı olarak kabul etmektedir [538, 46]. Sivil yazı mxedruli veya mxedar, feodal soyluların, yönetici sınıfın yazısı olarak işlev görmüştür. Mxedruli veya mxedar kelimesi, Gürcücede "atlı", "binici", "süvari" anlamına gelen mxedari'den türetilerek genellikle "atlı yazısı" olarak çevrilir. Ancak, bize göre bu kelime başka bir kökten türemiş olabilir. Gürcü mxedruli kelimesinden Gürcü ön ek "**m**" ve son ek "**uli**" çıkarılırsa, xedar kökü kalır ki bu, Abhazcadaki xadar veya xadara ("hükümet", "yönetim", "yönetici elit", **Apsnı axadara** "Abhazya Hükümeti") ile bağlantılı olabilir. Abhazca **xadar** // **xadara** ise, Abhazca **axada** ("baş", "başkan", "bir şeyin başı", "cumhurbaşkanı" - **Apsnı axada** "Abhazya Cumhurbaşkanı") teriminin belirsiz çoğul halidir; karşılaştırınız **anban xada** "baş harf" veya **anban xadakua** "baş harfler". Son anlam olan "başlık", yalnızca büyük harflerden oluşan asomtavruli yazısı bağlamında da ilgi çekicidir.

Sivil yazı m-xedr-uli'nin etimolojisine gelince, bu, Gürcücede kabul gören "atlı yazısı" çevirisinden ziyade, Abhazya Krallığı'ndaki yazının amacı ve karakteriyle daha uyumludur. Böylece, xada (Gürcü m-xedar) yazısına dayalı Abhazca metinler - axadara ayüra "resmi yazışma", aynı zamanda baş harfli kilise yazısı asomtavruli ile yazılmış metinler, Gürcü depolarının gizli bölmelerinde veya henüz keşfedilmemiş Abhazya Krallığı epigrafik anıtlarında saklanıyor olabilir.

Burada Gürcüce çera (çera) "yazmak" kelimesinin etimolojisine de değinmek yerinde olacaktır. Gürcü yazarlar bu kelimeyi "kesmek", "yarmak" anlamlarından türetmişlerdir [538, 41]. Ancak, bize göre Gürcüce çera, ne anlam ne de biçim olarak Abhazca a-tzara'dan ayrı tutulamaz. Bu kök, Abhazcada "kayıt", "kaydetmek" anlamlarını korumuştur: **antzara** "kaydetmek", "uygulamak", "koymak"; **anapı-ntzara** - "imzalamak", "el koymak" (kelimenin tam anlamıyla "el koymak", **anapı** "el" ve **antzara** "koymak", "uygulamak"). **Antzara** "kaydetmek" kelimesinin biçimi (karşılaştırınız **anıtzra** "silinmek"), yer belirten an- ön eki ve "yazmak" fiilinin mastar hali olan **tza-ra** fiil kökünden oluşur; başlangıçta "koymak", "uygulamak", "yerleştirmek" anlamlarına gelir, karşılaştırınız **tza** ön eki "dip", "temel", "alt". **tzara** (**an-tzara**) yazmak" kelimesi zamanla Abhazlarda "öğrenmek" anlamını da kazanmıştır: **atzara** - "öğrenmek", "eğitim", "öğretim", **atzayü** - "öğrenci", **ar-tzayü** - "öğretmen" vb.

Dikkat çeken bir başka detay daha vardır. Gürcüce ve Abhazcada alfabe, abece, elifba pratikte aynı kelimeyle ifade edilir: Gürcücede anabana (günlük dilde) veya anbani, Abhazca anban'dan sadece "i" ekiyle ayrılır. Tüm bu biçimler, alfabenin ilk iki harfinin adlarından türemiştir - **a** - "**a**n" ve **b** - "**ban**". Görünüşe göre ilk harf, Abhazca

"anne" anlamına gelen "**an**" olarak adlandırılmış, buradan ikinci harf b "**ban**"ın adı türemiştir, karşılaştırınız Abhazca ve Abazaca "baba" anlamına gelen bı veya a-b.

Daha önce de belirtildiği gibi, bir dizi Gürcü ve diğer araştırmacılar, Abhazya Krallığı'nın bir Gürcü siyasi oluşumu olduğunu iddia etmektedir. Abhazya Krallığı'nda Kartveli etnik grubunun sayısal üstünlüğünün bunu gösterdiği, Gürcü yazısının kullanıldığı, bu devletin resmi dilinin Gürcüce olduğu, ibadetlerin Gürcüce yapıldığı vb. söylenmektedir ki, daha önce de belirtildiği gibi, bu iddialar orijinal kaynaklarla pek uyuşmamaktadır.

Bu konuda Prof. A.L. Papaskir şunları yazmıştır: *"Sanırım bu tür argümanlar geçersizdir. Abhazya Krallığı'nda Gürcü etnik unsurunun, bu devletin doğu Kartveli topraklarını ele geçirerek sınırlarını genişlettiği ikinci gelişim aşamasında (XI-XII. yüzyıllar) daha fazla olduğu kabul edilebilir. Ancak bu hiçbir şey ifade etmez. Bizans İmparatorluğu'nda aslında Yunanca konuşanların sayısı, diğer dilleri konuşanlardan çok daha azdı. Altın Orda'da Moğolların sayısı, fethedilen halklarla kıyaslanamayacak kadar azdı, ancak Altın Orda bir Moğol devleti olarak kaldı. Birçok Avrupa ülkesi Latinceyi ve Latin yazısını kullanmıştır, ancak bu ülkelerin halkları İtalyan olmamıştır. Birçok halk, Abhazlar da dâhil olmak üzere, Yunanca yazmış ve Tanrı'ya Yunanca dua etmiştir, ancak özgünlüklerini kaybetmemişlerdir"* [49, 319]. A.L. Papaskir, ünlü Rus edebiyat bilimcisi V.V. Kozhinov'un şu sözlerini aktarmıştır: *"XIII-XVI. yüzyıllarda, Moğol istilası sonucunda Rusya'nın büyük batı kısmını (bugünkü Ukrayna ve Belarus) içine alan Litvanya Büyük Dükalığı vardı. Bu elbette bir Litvanya devletiydi, ancak resmi yazı dili yine de Rusçaydı (ki Litvanya grandükleri de bu dili biliyordu). Esasen X-XIII. yüzyıllarda Abhazya Krallığı'nda da durum böyleydi"* [537, 154; 49, 319].

Tarihte bunun gibi birçok örnek vardır. Abhazların ortaçağ müttefikleri, güçlü Hazar Kağanlığı'nın kurucuları Hazarlar hatırlanabilir. Türk dilli bir halk olan Hazarlar, VIII. yüzyılın sonunda Karay inancını benimsemişlerdir. Ancak bu devlette resmi yazışmalar X. yüzyıla kadar İbranice yapılmıştır.

Transkafkasya'da ise K. Kudryavtsev'in de belirttiği gibi, kendi yazıları olan ancak Albanca metinleri günümüze kadar kayıp olan Ağovanların (Kafkas Albanyalıları) örneği vardır.

Görüldüğü gibi, VIII-XIII. yüzyıllar arasındaki Abhazya Krallığı'nın yazı ve dilinin karakteri hakkında fikir veren birçok farklı materyal bulunmaktadır.

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, VIII-X. yüzyıllarda Abhazya Krallığı'nda devletlerarası yazışmalar için Yunanca ve Yunan yazısı, devlet içinde ise elit tabaka arasında

Abhazca ve Abhaz yazısı kullanılmış, kilise hizmetlerinin dilleri ise Abhazca ve Yunanca olmuştur.

Abhazya Krallığı'nın topraklarının genişlemesi ve çok uluslu Abhaz devletinin (Abhaz İmparatorluğu) oluşmasıyla birlikte, Abhaz kralları devletlerarası yazışmalarını muhatap oldukları devletlerin dillerinde yapmışlardır. Abhaz devleti içinde ise XI-XIII. yüzyıllarda yazı ve kilise hizmetlerinin dilleri şöyle olmuştur: Abhaz toplumunda - Abhazca, kısmen Yunanca ve Gürcüce; Gürcü toplumunda Gürcüce; Yahudi toplumunda - İbranice; Ermeni toplumunda Ermenice; Oset toplumunda Osetçe. Kilise hizmetleri ayrıca Megrelce ve muhtemelen Svanca da yapılmıştır.

Böylece, Abhazya Krallığı halkları, Tanrı'ya kendi ana dillerinde ibadet etme hakkına sahip olmuş, bu arada hem Tanrı'yı hem de Abhaz krallarını övmüşlerdir.

§ 5. Abhaz Krallarının Hanedan Evlilikleri, Nitelikleri ve Unvanları

1. Hanedan Evlilikleri

Hanedan evliliği, genel kabul görmüş tanıma göre, farklı devletlerin yönetici hanedanları arasında yapılan evliliktir. Monarşik hanedanların üyeleri arasındaki evlilikler, esas olarak siyasi amaçlarla ve ülkelerin ekonomik durumunu iyileştirmek amacıyla yapılmıştır. Ayrıca bu evlilikler hanedanların soyluluğunu ve itibarını artırmış, yabancı devletlerin müttefik kazanmasına olanak sağlamıştır. Son olarak, hanedan evlilikleri halklar arasındaki dostluğu güçlendirmiş, devletlerarası çatışma durumlarının düzenlenmesine yardımcı olmuş ve aynı zamanda devletin uluslararası itibarının artmasının önemli göstergelerinden biri olmuştur. Dünyadaki birçok devlet, ortaçağ Abhazya Krallığı da dâhil olmak üzere, uzun zaman hanedan evliliklerinden yararlanmıştır.

Kroniklere göre, Arapların Transkafkasya'yı işgal tehdidi döneminde, onuncu (Abhaz Krallarının Divanı'na göre) Abhaz kralı II. Konstantin, o dönemin güçlü devleti Hazarların kralının kızıyla evlilik yapmıştır [199, 57]. Hazar kralının ikinci kızı Çiçek ise Bizans imparatoru V. Konstantin ile evlenmiş ve onun halefi İmparator IV. Leon Hazar'ın annesi olmuştur. Böylece VIII. yüzyılın başlarında Bizans, Hazarya ve Abhazya'dan oluşan bir Arap karşıtı üçlü ittifak ortaya çıkmıştır. Bunu takiben 738 yılında Abhazya, Anakopya yakınlarında Arap güçlerinin saldırısında galip taraf olmuştur. Bu zaferden sonra Abhazya hükümdarı I. Leon, Kuban Nehri'nden Rion Nehri'ne kadar uzanan Abhaz-Abaza topluluklarının neredeyse tüm topraklarının varisi olmuştur. Abhazya'nın müttefikleri Bizans ve Kartli (kralı Arçil), I. Leon'un daha fazla güçlenme-

sinden ve güneydoğuya ilerlemesinden korkarak, Arçil ile I. Leon arasında hanedan evliliğiyle pekiştirilen bir ittifak kurulması için zemin hazırlamışlardır. Cuanşer'in aktardığına göre, bu gerçekleşmiştir: *"Arçil o zaman Leon'a yeğeni (kardeşinin kızı) Guranduht'u eş olarak verdi ve Bizans Kralı'nın Mir için gönderdiği tacı da Leon'a teslim etti. Bu evlilikle birlikte aralarında düşmanlık olmayacağına dair karşılıklı yemin ettiler"* [199, 54; 19, 74].

Daha önce de belirtildiği gibi, Abhaz kralı II. Leon (786-806(?)), annesi tarafından Hazar kralının torunuydu; Hazarların yardımıyla Abhaz tahtını ele geçirip kendini Abhazların kralı ilan etti ve Abhazya'yı bağımsız bir devlet haline getirdi. Ayrıca krallığın topraklarını büyük ölçüde genişletip doğuda sınırları Lixi Dağları'na, güneydoğuda ise Çoruh Nehri'ne ulaştırdı.

Abhaz krallarının doğuya doğru genişleme arzusu, Abhaz kralı Leon'un oğlu II. Theodosios'un Tao-Klarceti hükümdarı Aşot Kuropalates'in (787-826) kızıyla evlenmesine yol açmıştır. Görünüşe göre bu birliktelik her iki taraf için de faydalıydı. Abhaz Kralı Theodosios, Aşot Kuropalates'e Grigol'a karşı verdiği mücadelede yardım etti. Aynı zamanda, Z.V. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, Abhaz kralı Theodosios'un bu mücadelede bu kadar aktif rol alması, büyük ölçüde kayınpederinin yayılmacı planlarına destek olma arzusundan ziyade, Kartli'den kendisine göre daha tehlikeli olan rakip Kaheti hükümdarını uzaklaştırma isteğinden kaynaklanıyordu. Bununla birlikte, Abhaz kralı Theodosios'un Kartli için verilen ilk mücadelede yer alması, esasında Abhaz krallarının Transkafkasya'nın bu merkezi bölgesini ele geçirmek için uzun sürecek mücadelesinin başlangıcı olmuştur [19, 123].

IX. yüzyılın sonlarında, Abhaz kralının kızı, Ermeni kralı I. Smbat Bagratuni'nin gelini olmuştur [607, 124]. X. yüzyılın başlarında, Arapların Ermenistan'ı işgalinden önce, Ermeni kralı Smbat ile Abhaz kralı III. Konstantin arasında Kartli üzerindeki anlaşmazlık çözüme kavuşturulmuştur. Aralarında bir barış anlaşması imzalayarak Smbat, Uplistsihe'yi ve tüm Kartli'yi Konstantin'e bırakmıştır. İki kral arasındaki ittifak, Konstantin'in Smbat'ın kızıyla evlenmesiyle pekiştirilmiştir [19, 127]. Daha sonra Konstantin'in Ermeni prensesinden olan oğlu Bagrat, Tao-Klarceti hükümdarı Gurgen'in damadı olmuştur. Konstantin'in ilk evliliğinden olan büyük oğlu Giorgi ise Tao-Klarceti hükümdarı Adarnase'nin kızındandı.

Giorgi, daha sonra büyük Abhaz kralı olacaktır, aynı zamanda Ermeni kralının kızıyla evlenmiştir [626, 184]. Tao-Klarceti üzerindeki etkisini artırmak amacıyla Giorgi, kız kardeşini Tao-Klarceti hükümdarı Adarnase'nin oğlu Aşot Kuropalates ile evlen-

dirmiştir [527, 169; 19, 130]. Ardından Giorgi, kızı Guranduht'u Tao-Klarceti hükümdarlarından birinin oğlu Gurgen Bagrationi ile evlendirmiştir; Gurgen, Tao-Klarceti'nin ana hükümdarı Davit Kuropalates'in kardeşiydi [19, 163, 164].

Giorgi'nin oğlu Abhaz kralı III. Leon, babasının ve kendisinin Kaheti'ye yaptığı yıkıcı seferlerin ardından Katolikos Kvirike ile barış yapmış ve kızını onun oğluyla evlendirmiştir [87, 29]. Gürcü kayıtlarına göre XXI. Abhaz kralı II. Bagrat (Gürcü sayımına göre III.), Tao'nun kuzey bölgesinin hükümdarı Gurgen'in oğluydu [46, 7, 8], annesi Abhaz kraliçesi Guranduht üzerinden Abhaz Leonid hanedanını Abhazya Krallığı'nda sürdürmüştür.

Abhaz kralları X. yüzyıldan itibaren Osetlerle akrabalık bağları kurmaya başlamışlardır. Bagrat'ın oğlu III. Giorgi (Gürcü sayımına göre I.) iki kez evlenmiştir - ilk olarak Ermeni prenses Mariam ile ikinci olarak ise Oset kralı Alde'nin kızıyla. İlk evliliğinden Bagrat (IV.) dışında üç kızı olmuştur: Marta, Guranduht ve Kata. İkinci evlendiği Oset prenses Alda'dan ise Dimitri adında bir oğlu olmuştur [607, 130]. Giorgi'nin kızı Kata, Ermeni kralının kardeşi Smbat ile evlendirilmiş, kız kardeşi Guranduht ise 1050'lerde Batı Abhazya'nın hükümdarı olmuştur.

XXIII. Abhaz kralı IV. Bagrat (1027-1072), babası III. Giorgi gibi iki kez evlenmiştir. İlk evliliği, o dönem birbirleriyle savaş halinde olan Abhazya ile Bizans arasında barışın tesis edildiğinin bir göstergesi olarak Bizans imparatoru III. Romanos Argyros'un kızı Helena ile yapılmıştır. Bir süre sonra prenses Helena aniden ölmüş, ardından Bagrat IV, Oset (Alan) kralının kızı Dorgolel'in kız kardeşi Borena ile evlenmiştir [46, 66].

1065 yılında Bagrat, (Alan Borena'dan olan) kızı Marta'yı (Mariam) Bizans imparatoru X. Konstantinos Dukas'ın oğlu ve geleceğin imparatoru VII. Mixail Dukas ile evlendirmiştir. Mixail'in ölümünden sonra Marta, bir sonraki Bizans imparatoru III. Nikiforos Botaneiates'in eşi olmuştur [607, 132].

Bagrat IV, XI. yüzlılın 60'lı yıllarında Abhaz devletinin sınırlarına ulaşan ve o dönemde büyük bir güç olan Selçuklu Türkleri ile ilişkiler kurmak zorunda kalmıştır. Yeğenini -kız kardeşi Kata ile Ermeni kralı Kvirike'nin kızını- Selçuklu sultanıyla evlendirmek zorunda kalmıştır [607, 132]. Bagrat IV'ün halefi, Osetli Borena'dan olan oğlu IV. Giorgi (Gürcü sayımına göre II. Giorgi) olmuştur.

XXV. Abhaz kralı IV. Davit (veya Davit İmaredici) (1089-1125), Abhaz kralı IV. Giorgi'nin (veya II. Giorgi) oğluydu ve Kıpçak hanı Otrek'in kızı Guranduht ile evliydi [505, 97; 49, 245]. Kızı Kata'yı Bizans imparatorluk hanedanı Komnenosların bir tem-

silcisiyle evlendirmiştir. Davit'in torunu, yani kızı Kata'nın oğlu, 1184 yılında I. Andronikos adıyla Bizans imparatoru olmuştur. Ancak kısa süre sonra başkentteki bir isyan sırasında Andronikos ve oğlu Manuil öldürülmüş, Manuil'in küçük oğulları Aleksios ve Davit ise kurtarılarak Kraliçe Tamara'nın sarayında Abhaz kraliyet mahkemesinde yetiştirilmiştir [601, 232, 233].

"Obez"den (yani Abhazya'dan) gelen büyük prenses, II. İzyaslav'ın ikinci eşinin Abhaz kralı IV. Davit'in veya oğlu Demetre'nin kızı olduğu düşünülmektedir [505, 110]. Kroniklerde şöyle yazılıdır: İzyaslav 1154 yılında *"...Obez'den kendisine bir prenses kızı eş aldı..."* [49, 253]. Z.V. Açba (Ançabadze)'ye göre, kroniklerde Tamara'nın halası prenses Rusudan'dan bahsedilmektedir [19, 174].

Kroniklere göre, Davit'in oğlu IV. Dimitri'nin (Gürcü sayımına göre I. Dimitri) kızlarından biri -Rusudan- Şirvanşah II. Manuçehr ile evlendirilmiştir [505, 132], ikinci kızı ise Derbent hükümdarı Ebu'l-Muzaffer'in eşiydi. Dimitri'nin ordusuna katılan yabancı el-Fariki şöyle anlatmıştır: *"Kral, topraklarının bir ucundan diğerine, bir yerinden başka bir yerine hareket ediyordu. Ben de krala eşlik ettim ve birkaç günümüzü Derbent ve Hazaran vilayetinde geçirdik... Kral, ordusunu bir dağın yakınındaki vadide durdurdu. Derbent Meliki emir Ebu'l-Muzaffer, Abhaz kralına saygılarını sunmak için çıktı ve ona hizmetkârlarını (ziyafetler için gerekli eşyalarla birlikte) getirdi, çünkü Abhaz kralının damadıydı ve kızıyla evliydi"* [601, 222, 223; 609, 52, 53].

Abhaz kralı V. Giorgi (Gürcü sayımına göre III. Giorgi), Dimitri'nin oğlu, Oset prensesi Guranduht ile evliydi [607, 134]. Bu evlilikten, geleceğin çok uluslu Abhaz devletinin büyük kraliçesi Tamara adında bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir.

Abhaz kraliçesi Tamara, Abhaz elitinin ısrarı üzerine 1185 yılında Vladimir-Suzdal Rus prensi Andrey Bogolyubski'nin oğlu Yuri ile evlendirilmiştir. Ancak üç yıl sonra bu evlilik sona ermiştir. 1189 yılında Tamar, ikinci evliliğini Oset prensi Davit Soslan ile yapmıştır. İkinci evliliğinden Giorgi Laşa ve Rusudan adında bir kızı olmuştur.

2. **Kralların Nitelikleri**

Bir kralın, imparatorun veya genel olarak bir ülke yöneticisinin kişiliğine dair çağdaşları tarafından yapılan değerlendirmeler aynı zamanda önemli bir tarihsel kaynaktır. Yazarın saray tarihçisi veya yöneticinin kişisel vakanüvisi olması durumunda bu değerlendirmeler biraz abartılı olabilir. Ancak genel olarak bu nitelendirmelerde, söz konusu yönetici döneminde ülkenin siyasi ve kültürel durumu bir şekilde yansıtılmaktadır.

Kaynaklarda tüm Abhaz krallarının nitelikleri korunmamıştır. İlk olarak, kendilerin-

den önce gelen krallar arasında en seçkin şahsiyetler olan iki Abhaz kralı -III. Konstantin (893-922) ve oğlu II. Giorgi (922-957)- hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bizans Patriği Nicholas Mystikos, III. Konstantin'e şu sözlerle hitap etmiştir: *"**Abasgia'nın şanlı hükümdarı... Dindarlığın kanıtı...**"* [87, 25]. Aynı kişi 930 yılında başka bir mektubunda, Abhaz kralı III. Konstantin'in oğlu II. Giorgi'ye şunları yazmıştır: *"En yüce ve sevgili oğlumuz, Abasgia'nın şanlı hükümdarı. Kutsal babanızın (III. Konstantin-V.K.) aramızdan ayrılışıyla, oğlumuz bizleri üzdü, özellikle de babanızın nasıl biri olduğunu, herkesin onu övdüğünü ve hayran olduğunu hatırladıkça. Yine de, Tanrı'nın takdiriyle onun gerçek soyundan gelen ve tohumunun meyvesi olan size iktidarın başlangıcını vermesi ve ölümlü hayattan ayrılanın yerine halkınıza bir tür örnek olarak görünmeniz, kederimizi hafifletiyor... Tanrı'nın lütfuyla babanızdan hiçbir şekilde geri kalmamanızı, hatta onu geçmenizi ve yönetiminiz altındakiler için öyle bir baba ve yönetici olmanızı diliyoruz ki, eylemlerinizle Tanrı'nın size böyle bir kader vermekte haklı olduğunu kanıtlayasınız ve hayatınız ve erdemlerinizle babanızı daha da kutsal kılasınız..."* [87, 27, 28]. Nicholas Mystikos, II. Giorgi'yi ayrıca *"Parlak Ecclesiastes", "Abazgia'nın en aydınlık hükümdarı"* olarak adlandırmıştır [49, 279, 343]. Bizans imparatoru VII. Konstantin Porphyrogennetos, Giorgi'ye şu sözlerle hitap etmiştir: *"Hristos'u seven, Tanrı'nın lütfuyla Abazgia'nın parlak Ecclesiastesı*" [19, 138].

Kronikler, II. Giorgi'den "büyük kral ve Tanrı'nın sevgilisi" olarak bahseder [565, 265, 269, 275; 19, 128]. Başka bir yerde ise şöyle denir: *"O her türlü erdemle doluydu, cesur ve güçlü, Tanrı'yı seven ve her şeyden önce kiliselerin kurucusu, yoksullara merhametli, cömert ve uysal, her türlü iyilik ve hayır işleriyle dolu bir insandı"* [46, 53].

Kroniklerde ayrıca II. Giorgi'nin oğlu III. Leon (957-967) hakkında bir kayıt bulunmaktadır: *"Leon (Kaheti seferinden-V.K.) döndü ve mülkü ve krallığı üzerinde hâkimiyetini genişletti, çünkü o sırada Abhazya'ya girmişti. Tanrı, babasının olduğu gibi onun krallığını da çoğalttı. O da Tanrı'yı seven ve her türlü iyilikle doluydu. Mokvi'de bir kilise inşa etti ve onu bir piskoposluk kilisesi haline getirdi, kutsadı ve her türlü düzeni sağladı"* [46, 55].

"Büyük ve güçle donanmış kral Bagrat". Tarihçi, Abhaz kralı II. Bagrat (Gürcü sayımına göre III. Bagrat) (978-1014) hakkında böyle yazmıştır. Tarihçi devam eder: "*Bu büyük kral Bedia Katedrali'ni (günümüz Abhazya'sında-V.K.) inşa etti ve orada bir piskoposluk kurdu... Eğer biri Bagrat'ın büyüklüğünü görmek ve ikna olmak isterse, önce Bedia Kilisesi'nin ihtişamına baksın ve onun aracılığıyla gerçekten anlasın ki, Kartli ve Abhazya ülkesinde ona eşit bir kral olmamıştır... Bu Bagrat, Abhazların ve Kartlilerin*

kralı, yönetim mükemmelliğiyle tüm kralları geride bıraktı. Onu memnun eden ve ona yönelenler, hepsi tamamen hükümdar oldular; onunla gücü paylaşanlar ise ona bağlı ve (tarafsız) sadık şövalye-vassallar haline geldiler. Ve Tanrı ona düşmanlarını ve karşıtlarını boyun eğdirdi; ülkesine sağlam bir barış ve huzur bahşetti. Ve kimse onun tüm eylemlerini ayrıntılı olarak anlatacak güce sahip değildir, bunlardan sadece küçük bir kısmını, sınırsız zamanların hafızasında saklamak için anlattım" [46, 61].

II. Bagrat'tan (veya III.) sonra kral olan oğlu III. Giorgi (Gürcü sayımına göre I. Giorgi) (1014-1027), *"aynı zamanda her türlü iyilikle doluydu"* [46, 62].

Kronikler, Giorgi'nin oğlu, büyük Abhaz kralı IV. Bagrat hakkında yüksek övgülerde bulunur. Bagrat, 1025 yılında Bizans'tan döndüğünde, kroniklerin belirttiğine göre, "*babası kral Giorgi'nin huzuruna Kutaisi'deki evinde çıktı, ebeveynleri oğullarını, kendileri gibi, görülmemiş ve tarifsiz erdemlerle, mükemmel yüzüyle, cesaretleri hakkında insan ağzının konuşamayacağı biri olarak gördüler"* [46, 64]. Abhaz tahtına çıktıktan sonra (1027-1072) "*Bu Bagrat"* der tarihçi, "*başlangıçta kuropalates, sonra novellisimos, ardından da sebastos oldu. İnsanlar arasında en mükemmel yüze sahipti, bilgelikle doluydu, konuşmasıyla bir filozof, kader tarafından mutlu kılınmış, Abhazya'nın tüm krallarının en zengini, günahkârlara karşı merhametli, yolunda cömert biriydi"* [46, 77].

IV. Bagrat'ın oğlu, Abhaz kralı IV. Giorgi (Gürcü sayımına göre II. Giorgi) (1072-1089), kronikler tarafından *"yoksullara karşı merhametli ve adil, heybetli bir adam ve Abhazya'nın tüm krallarından daha cömert, tüm insanlar arasında en iyi misafirperver, usta bir binici ve okçu"* olarak nitelendirilir [46, 77].

Büyük Abhaz kralı IV. Davit (İmaredici) (1089-1125) kişiliği ve faaliyetleri de yüksek değerlendirmeler almıştır. Davit'in tarihçisi, çağdaşı ve çalışma arkadaşı şöyle yazmıştır: "*Kim sayabilir ki, bir kral ne kadar çok iş, görev ve işlevle yükümlüdür? - (Devletin) sınırlarını genişletmek ve sınırları güçlendirmek, bölünmeleri önlemek ve krallıkta düzen için önlemler almak, seferler düzenlemek, prenslerin entrikalarını ortaya çıkarmak, komutanları yönetmek, halka öğütler vermek, idari ve yargısal kararlar, hazine gelirleri, elçileri kabul etmek ve yanıt vermek, hediyeler getirenlere uygun karşılık vermek, suç işleyenlere merhametli öğütler vermek, hak edenleri cömertçe ödüllendirmek, şikâyetleri adil bir şekilde incelemek, ordu kurmak ve yönetmek, - kim kelimelerle devlet işlerinin uçsuz bucaksız derinliğini tüketebilir ki, bu işlerde ne eski krallar arasında ne de yeni krallar arasında Davit'in eşi bulunmamıştır?"* [601, 203].

Kral Davit, Ş.L. Amiranaşvili'nin belirttiği gibi, astronomi ve astroloji bilgini olarak

bilinir, sadece Hıristiyan teolojik literatürünü değil, aynı zamanda Müslüman literatürünü de iyi bilirdi. Muhammed-el-Hamavi'nin verdiği bilgilere göre, Arapça'yı iyi biliyordu ve Kuran'ın kökeni hakkında Gandi kadısıyla tartışıyordu. Kral Davit'in Müslüman şairleri ve sufileri desteklediği bilinmektedir [626, 138].

Kaynaklar ayrıca, genç yaşta bile çevresindekilerin dikkatini çeken çok uluslu Abhaz devletinin (Abhaz İmparatorluğu) (1184-1213) kraliçesi Tamar'ın kişiliğine büyük önem vermiştir. Tarihçi şöyle der: *"...o, genç olmasına rağmen, zekâsıyla genç değil, bilinçli, akıllı ve bilgili görünüyordu",* daha sonra "tarafsız, kusursuz ve özgün" olduğu belirtilir [539, 26; 611, 338]. Ayrıca canlı bir portresi de bilinmektedir*: "Düzgün yapılı bir vücut, koyu renkli gözler ve beyaz yanakların pembe rengi; utangaç bakış, etrafına kraliyet tarzında bakışlar atma şekli, neşeli ama küstah olmayan, kulağa hoş gelen konuşması, her türlü ahlaksızlıktan uzak sohbeti..."* [611, 353].

Kraliçe Tamar'a şu sözlerle hitap edilirdi: *"Güçlü kraliçe, taç giyenler arasında en aydınlık olan..."* [626, 140]. Zamanla Tamar, Bizans imparatorları gibi "*Tanrı'ya eşit*" olarak anılmaya başlandı. Tamar'ın adına "*güneş gibi*", "*güneş yüzlü*" sıfatları eklenirdi. Sonuncusu, kraliçenin adı -Tamar, Tamara- İbranice "hurma ağacı" anlamına gelen İncil'deki kadın adı Famar'dan türetilmiş Abhazca çevirisi olabilir. Kraliçenin, oğlu Laşa gibi bir Abhaz adıyla anılmış olabileceğini varsayıyoruz, ancak aynı zamanda Tamar adının yabancı kökenli olma ihtimalini de göz ardı etmiyoruz. Bu arada onunla uyumlu olan Abhazca adın (kelimenin) **Tşamara**, kısaltılmış hali **Tşamar** (**Çamara** // **Çamar**), kelimenin tam anlamıyla "güneş yüzlü (güneş yüzlü)" **-tşı** (**Çı**) "yüz" ve mara "güneş" (modern Abhazca **a-mra**, Abazaca **mara** "güneş")- anlamına geldiğini de belirtmek gerekir.

3. **Abhaz Krallarının Unvanları**

"Unvan" kelimesi, sözlüklere (V.İ. Dal ve S.İ. Ojegov) göre, *"onursal bir isim, saygı ifadesi, rütbe ve itibara göre adlandırma", "miras yoluyla geçen veya verilen onursal bir isim", "birinin başarılarını, bir faaliyetteki başarılarını tanımak için verilen isim, rütbe"* anlamına gelir.

Devletlerde, hükümdarların unvanları son derece önemli iç ve uluslararası öneme sahipti. Bir hükümdarın unvanının tanınması, uluslararası hukuk açısından onun ülkesinin, devletinin tanınması anlamına geliyordu [474, 6]. Ortaçağ devletlerinde, hükümdarların unvanlarına topraklarının bir parçası olan bölgeleri dâhil etme geleneği oluştu. Unvanların tanınması için verilen mücadele, sınırların ve fetihlerin tanınmasını berabe-

rinde getirdi. Unvanlar aynı zamanda hükümdarların devlet içindeki özel statüsünü doğruluyor ve ülkenin tarihsel olarak oluşmuş topraklarını korumak ve savunmakla yükümlü kılıyordu.

Abhaz krallarının unvanları yüzyıllar boyunca şekillendi.

Abhazya Krallığı'nın kuruluşunun ilk aşamasında oluşmaya başladı. "**Abhaz Kralların Divanı**"na göre, erken feodal Abhazya'nın ilk hükümdarı Anos'tan III. Bagrat'a (X. yüzyıl) kadar olan tüm 22 hükümdar, Abhaz kralları olarak adlandırılıyor. Ancak VIII. yüzyılda I. Leon liderliğinde birleşik **Abhazya Krallığı**'nın kurulmasından önce, Abazg krallarından herhangi birinin Apsha "**Abhazların Kralı**" olarak adlandırılması pek mümkün değildi, çünkü Abazgia başlangıçta Abhazların etnik topraklarının yalnızca bir parçasıydı.

VII.-VIII. yüzyıl dönümünde Abazgia Kralı Konstantin, kendisine ait mühürde Yunanca olarak "**Konstantinos Abazgias**", yani "**Konstantin Abazg**" olarak belirtilmiştir [634, 404; 365, 478].

Abhazların başlangıçta hükümdarlarını **Açha**, kelimenin tam anlamıyla "**Aç prensi**", "**Aç kralı**" olarak adlandırdıkları düşünülüyor; bu isim, Abhaz-Abaza yönetici kastının eski soyadı olan **Aç** ve **ah** "büyük", "reis", "prens" ve daha sonra "kral" kelimelerinden türetilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi (bkz. Bölüm X, § 5), Aç soyadı çok daha eski zamanlarda "prens", "hükümdar" anlamını da kazanmıştı. Aç ailesi, kendi aralarından **Açiaç** (kısaltılmış hali **Çaç**), kelimenin tam anlamıyla "**Aç Açlar**", yani "prenslerin prensi" unvanıyla **Açha**'yı (hükümdar) seçti; **Apsha Çaç**, kelimenin tam anlamıyla "Açlar prensi, prenslerin prensi". Daha sonra, Abhazya Krallığı'nın kurulmasından çok önce, **Aç** ailesinden, daha sonra Abhaz hükümdarlarının **Çaç-ba** soyadı türedi. **Çaç** unvanlı ayrı bir aile ortaya çıktı. Eski **Aç** soyadından prens ailesi **Aç-ba** türedi.

Eski soyadları **Açı** ve **Çaçı**, tarihi Batı Abhazya'da (Abazalarda) burada bilinen prens soyadları **Aşı** (**Aşe**) ve **Şaşı** (**Şaşe**) ile uyumluydu. Bunlar, yani **Açı//Aşı** (**Aç-ba, Aş-ba**) ve **Çaçı//Şaşı** (**Çaç-ba, Şaşaa**) ve ayrıca **Aubla** ve **Marşan** prensleri, Abhazya Krallığı döneminde ve sonrasında Abhaz elitinin en üst basamağında yer aldılar.

VIII. yüzyılda birleşik Abhaz devletinin kurulmasıyla birlikte, tüm Abhaz krallarının ana unvanı olan **Apsha**, kelimenin tam anlamıyla "**Abhazların Kralı**" ortaya çıktı. "Abhazların Kralı" unvanının, 50'li yılların başında Karadeniz kıyısındaki tüm Abhaz topluluklarının fiilen başı ve ortak Abhaz-Abaza topraklarının varisi olan **I. Leon** tarafından kullanıldığı düşünülüyor. Ancak kaynaklarda "Abhazların Kralı" unvanıyla ilk

olarak, Abhazya'yı (Bizans'tan) bağımsız bir devlet ilan eden II. Leon kaydedilmiştir. *"Bu ikinci Leon... Bizanslılardan ayrıldı... ve kendini Abhazların Kralı ilan etti"* [199, 57]. I. Leon ve II. Leon'dan başlayarak, "Abhazların Kralı" unvanı, çok uluslu Abhaz devletinin dağılmasına kadar tüm Abhaz krallarının unvanları arasında temel unvan oldu. Bununla birlikte, IX. yüzyılda Abhazya'da **Apsha** unvanının yanı sıra eski **Açha** unvanı da kullanılıyordu (bkz. yukarı Çihan, Çhara). Görünüşe göre bu, Ş.D. İnal-İpa'nın da belirttiği gibi, Abhaz kralları Apsha'nın Açha soyundan gelmesiyle açıklanıyor [365, 547].

Kroniklerde, birleşik Abhazya Krallığı'nın tüm hükümdarları, Abhaz kralı II. Leon'dan II. Bagrat'a (Gürcü sayımına göre III.) kadar sadece "Abhazların Kralı" olarak adlandırılır. Bu arada, I. Giorgi (861-868) "Abhazların Kralı Giorgi Agtsupski" olarak biliniyordu, Abhazya'nın ana kalesi Anakopya'nın Abhazca adından. Abhazca Agtsıbaa, kelimenin tam anlamıyla "Agtsı köyünün kalesi", I. Giorgi'nin miras kalan mülkünde bulunuyordu.

Abhaz kralı III. Theodosios (975-978) da adıyla öne çıkıyordu. Abhazlar ona "Apsha Çala Theodos (Tataş)", kelimenin tam anlamıyla "Abhazların Kralı Theodos güçsüz" diyorlardı, buradan Gürcüce Mepe Çala "Güçsüz Kral". Theodosios'a ayrıca "Abhazların Kralı - yakılmış göz" veya "Abhazların Kralı Theodosios kör" de deniyordu.

Abhaz krallarının "Abhazların Kralı" unvanı Bizans tarafından uzun süre tanınmadı, çünkü Bizans daha önce kendisine bağlı olan devletlerin ayrılmasını kabullenemiyordu. Bu nedenle, onlarla, Abhazya Krallığı da dâhil olmak üzere ilişkilerinde, onlar üzerindeki üstün egemenliğini vurgulamak için ısrarcı davrandı. Kendisinden ayrılan devletlerin krallarına genellikle "**Arhon**" yani "şef" deniyordu ve Z.V. Açba (Ançabadze)'nin belirttiği gibi, sadece Abhazya Krallığı'nın başı "Ecclesiastes" (hükümdar) unvanını alıyordu ki bu, Bizans "protokol listesine" göre arhon unvanından daha yüksek kabul ediliyordu. Bu tercih, Abhazya Krallığı'nın bir buçuk yüzyıldan fazla bir süre Transkafkasya'da oynadığı hegemonik rolden kaynaklanıyordu. Bizanslılar Abhaz krallarına "**Ecclesiastes**" derken, Kiev Büyük Prensi, Hazar Kağanı, Fransa Kralı gibi dönemin diğer büyük hükümdarları da dâhil olmak üzere diğerlerine "**Arhon**" diyorlardı [19, 138].

Bizans İmparatorluğu yönetiminin Abhazya kralına resmi hitabı şu şekildeydi: *"Hristos'u seven, Tanrı'nın lütfuyla Abazgia'nın parlak Ecclesiastesi"*. Abhazya hükümdarı, Bizans imparatorundan iki solidus ağırlığında "**altın bulla**" (imparatorun resminin bulunduğu yüzük) alırdı [19, 138].

"Abhazların Kralı" unvanıyla Abhaz krallarının isimleri, hem daha önce bahsedilen tarihi yazılı anıtlarda -"Abhaz Krallarının Divanı" (veya "Abhaz Krallarının Kroniği") ve Gürcü Kroniğinde- hem de çeşitli Yunan, Ermeni ve Gürcü kilise yazıtlarında kayıtlıdır.

Örneğin, Abhaz kralı II. Konstantin'in adı, X. yüzyılın ilk yarısında Mecud vadisindeki bir stelde kayıtlıdır. Kralın "Abhazların Kralı Konstantin" unvanı, Ateni Tapınağı'nın yazıtında ve Temokmadi Manastırı'nın piskopos asasının yazıtında "*Mesih, Abhaz Kralı Konstantin'i yücelt*" şeklinde belirtilmiştir [626, 184; 87, 24]. Onun adı diğer kilise yazıtlarında, ikonlarda ve eşyalarda da geçmektedir. Kilise yazıtlarında ayrıca birçok sonraki Abhaz kralının unvanları da kayıtlıdır: II. Giorgi, III. Leon, III. Bagrat, IV. Bagrat, IV. Davit ve diğerleri.

Daha önce de belirtildiği gibi, III. Konstantin'in oğlu Abhaz kralı II. Giorgi, Bizans sarayı tarafından "*Abazgia'nın Parlak Ecclesiastesi*", "*Abazgia'nın En Aydınlık Hükümdarı*" olarak adlandırılıyordu. Görünüşe göre, Abhaz krallarının unvanlarında "büyük" kelimesi tam da bu dönemde ortaya çıktı.

Kroniklerde ilk olarak II. Giorgi "*büyük ve Tanrı'nın sevgili kralı*" olarak adlandırılıyor [565, 265, 269, 275]. Daha sonra "büyük" sıfatı, neredeyse tüm sonraki Abhaz krallarının unvanlarında -**Apsha du**, kelimenin tam anlamıyla "**Abhazların Büyük Kralı**"- yer aldı.

998 yılında Abhaz tahtı, annesi tarafından Tao-Klarceti hükümdarlarından birinin oğlu olan II. Bagrat (Gürcü sayımına göre III. Bagrat) tarafından miras alındı. Böylece II. (veya III.) Bagrat, birleşik Abhaz devletinin kurucuları olan Abhaz kralları Leonid hanedanının devamı oldu. II. (veya III.) Bagrat, kendisini "Abhaz Krallarının Divanı"na yirmi birinci Abhaz kralı olarak kaydettirdi (bkz. yukarı Bölüm XI).

Bagrat'ın saltanatının ilk yıllarında, özellikle de kendisinin ve babasının Bagrat'ın mirasının iadesi konusundaki görüşmeler için Konstantinopolis'te bulunduğu sırada, Bizans imparatoru II. Basil, II. (veya III.) Bagrat'a kuropalates unvanını, babasına ise magistros unvanını verdi. M.D. Lordkipanidze'nin belirttiği gibi, kuropalates unvanı imparator sarayındaki en onurlu unvanlardan biriydi: kuropalates veya başka bir unvanın verilmesi, her zaman verilen kişinin bağımlı konumunu göstermezdi. Bizans imparatorları bu unvanı hem Avrupalı hükümdarlara, hem de XII. yüzyılda kendi kardeşlerine veriyorlardı [505, 68].

Gürcü kronikleri ise Abhaz kralı Bagrat'ı "*Büyük ve güçle donanmış kral Bagrat"* olarak adlandırır [46, 60]. Bu kronikte ayrıca şöyle denir: *"...Bu büyük kral Bedia Tapı-*

nağı'nı inşa etti ve orada bir piskoposluk kurdu..." [46, 61].

II. (veya III.) Bagrat'ın Tanrı'nın Annesi Bedia Tapınağı'na bağışladığı altın kâse üzerindeki yazıtta şunlar yazılıdır: "*Kutsal Tanrı'nın Annesi, bu kâseyi bağışlayan, bu sunağı süsleyen ve bu Kutsal Kilise'yi inşa eden Abhaz Kralı Bagrat ve annesi Kraliçe Guranduht için Oğlunun huzurunda aracı ol*."

Tsaişi'deki çift kollu haçta şu yazı bulunmaktadır: "*Hayat veren Haç, Abhazların Kuropalates Kralı Bagrat'ı yücelt*" [17, 24]. II. (veya III.) Bagrat'ın parasında iki dilde yazı vardır: Arapça ve Gürcüce. İkincisi şöyle der: "*Mesih, Abhazların Kralı Bagrat'ı yücelt*" [34, 93].

II. (veya III.) Bagrat'ın çağdaşı Sumbat Davitoviç (Davidisdze), muhtemelen Ermeni Bagratuni hanedanından, Bagrat'tan "Abhazların Kralı" olarak bahseder ve *"Ciketya'dan Gürgan (Hazar) Denizi'ne kadar tüm Kafkasya'da mutlak hâkimiyetini kurduğunu"* söyler [565, 382; 19, 172].

Ermeni tarihçisi Aristakes Lastivertsi de Bagrat'ı "Abhazların Kralı" olarak adlandırır ve ölümü hakkında şöyle yazar: *"...Abhazların Kralı Bagrat öldü ve yerine oğlu Giorgi tahta çıktı"* [19, 172].

"Kartli Tarihi" veya "Matiane Kartlisa"da II. (veya III.) Bagrat bazen (eğer bu sonradan eklenmiş bir şey değilse) "Abhazların ve Kartlilerin Kralı" olarak adlandırılır. Unvanda "Kartliler" kelimesinin ortaya çıkışı, Abhaz tarihi için kader belirleyici oldu. Daha önce de defalarca belirtildiği gibi, XVIII. yüzyılda Vahtang VI'nın "bilgin adamlar" komisyonu tarafından ortaçağ kaynaklarının "yenilenmesi(!)" sırasında, "Kartliler" kelimesi önce "Kartvelliler" ile ardından da modern "Gürcüler" ile pervasızca değiştirildi. Bu, "Kartliler"in etnik bir isim olmadığı, "Kartvelliler" ve "Gürcüler" etnonimlerinin o zamanlar henüz var olmadığı ve Gürcü topluluklarının İberler olarak adlandırıldığı bilinmesine rağmen yapıldı.

Ancak tüm bunlara rağmen, birçok Gürcü araştırmacı, bu hayali saman çöpüne II. (veya III.) Bagrat'ı "ilk Gürcü kralı" ve Orta Çağ'da (X-XIII. yüzyıllarda) var olmayan "büyük birleşik Gürcü devleti" olarak asmaktadır.

Aynı zamanda, Kartli'nin IX. yüzyılın 70'li yıllarının ortalarında Abhaz Kralı I. Giorgi Agtsupski tarafından fethedildiği bilinmektedir. 904 yılında Kartli ikinci kez Abhaz Kralı III. Konstantin tarafından fethedildi. Neredeyse II. Bagrat'ın tahta çıkışına kadar yaklaşık 100 yıl boyunca Kartli, Abhaz krallarının valileri tarafından yönetildi, özellikle de II. Giorgi'nin oğulları: önce Konstantin, ardından Leon. Abhaz kralının Kartli'deki bir sonraki valisi, Abhaz soylularının etkili bir temsilcisi, deneyimli bir poli-

tikacı olan İoann Marış (Gürcüce Maruşi-sdze, modern Abhazca Marşan) idi. Bu Marış, Abhaz prensesi Guranduht'un oğlunu Abhaz tahtına çıkarma amacıyla, Kartli yöneticisi olarak yerine Guranduht'un atanmasını sağladı. II. (veya III.) Bagrat'ın Abhazya Krallığı'nda tahta çıkmasından sonra Kartliler, Kraliçe Guranduht ve Kral Bagrat'ın otoritesinden çıkmaya karar verdiler. Genç Abhaz kralı Bagrat, Kartli'yi silah zoruyla Abhaz devletinin bir parçası haline getirmek zorunda kaldı. Daha sonra Bagrat, Kartli'ye doğrudan kraliyet yönetimi getirdi ve bu, onun unvanında yansıdı: Bagrat, *"Abhazların ve Kartlilerin Kralı"* olarak anılmaya başladı. Bu olay, elbette, yeni bir Abhaz-Kartli devletinin ortaya çıkışı anlamına gelmiyordu; daha da fazlası, bir Abhaz-Gürcü devletinin oluşumu veya Abhazya Krallığı'nın bir anda Gürcü Krallığı'na dönüşmesi ya da o zamanlar var olmayan bir Gürcü devleti içinde erimesi anlamına gelmiyordu. Ancak gerçeklere uymayan bu formülasyonlar, uzun yıllar boyunca Gürcü tarihçilerin çoğunluğu tarafından tüm dünyaya sunulmaktadır. Aşağıda göreceğimiz gibi, Abhazya Krallığı topraklarının daha da genişlemesi, yeni toprakların eklenmesi, II. (veya III.) Bagrat'tan sonraki Abhaz krallarının unvanlarında da yansımasını bulmuştur. Örneğin, IV. Davit *"Abhazların ve Kartlilerin, Ranların ve Kahların Kralı, mutlak hükümdar"* olarak adlandırılmıştır. Sonraki kralların unvanları daha da genişlemiştir.

Mevcut tanıma göre unvanların tarihi aslında devletlerin topraklarının genişlemesi veya küçülmesinin tarihidir.

Hükümdarların unvanlarına topraklarının bir parçası olan bölgeleri dâhil etme geleneği, Orta Çağ'da dünyadaki birçok devlette mevcuttu. Örneğin, I. Petro'nun unvanı şu şekilde ifade edilmiştir: *"I. Petro, Tüm Rusya'nın İmparatoru ve Otokratı, Moskova, Kiev, Vladimir... İberya topraklarının, Kartli ve Gürcü krallarının ve Kabardey toprağının, Çerkes ve Dağlı prenslerinin ve diğerlerinin mirasçısı, hükümdarı ve sahibi"*. Ancak bu, I. Petro'nun Rus-Gürcü veya Rus-Kabardey devletinin kralı veya imparatoru olduğu anlamına gelmez. O, büyük bir Rus imparatorluğunun imparatoru, hükümdarıydı.

Abhazya Krallığı, IV. Bagrat (1027-1072) döneminde Transkafkasya'nın en güçlü devleti haline geldi. Etnik bileşimi açısından Abhaz çok uluslu devletine (imparatorluğuna) dönüştü.

IV. Bagrat, selefleri gibi "Abhazların Kralı" olarak adlandırılıyordu. Ona Bizans unvanları olan novellisimos ve sebastos verildi. Kronik şöyle yazıyor: *"Bagrat (IV. - V.K.) başlangıçta kuropalates, sonra novellisimos, ardından da sebastos oldu"* [46, 77]. Monameti Manastırı'ndaki haçlardan birinde şu yazı bulunmaktadır: "*Mesih, Abhazla-*

rın Kralı ve en asil Bagrat'ı yücelt" [17, 24]. IV. Bagrat'ın parasında şunlar yazılıdır: "*Mesih, Abhazların Kralı şerefli Bagrat'ı yücelt*" [590, 99].

IV. Bagrat'ın oğlu IV. Giorgi (Gürcü sayımına göre II.) de yüksek Bizans unvanlarına sahipti. Ana unvanı "Abhazların Kralı"nın yanı sıra bazen III. Bagrat gibi "Abhazların ve Kartvellilerin (Kartlilerin) Kralı" olarak da adlandırılıyordu ve daha sonra unvanında "novellisimos" önce "sebastos" ile ardından da "sezar" ile değiştirildi [505, 123]. Ruis-Urbnis Konseyi belgelerinde IV. (veya II.) Giorgi'ye *"Doğu ve Batı'nın kralların kralı ve Sezarı"* deniyordu [505, 122].

Bizans imparatorlarının Abhaz kralları IV. (veya III.) Bagrat ve II. (veya IV.) Giorgi'yi bu kadar cömertçe ödüllendirmesi, bize göre, hiç de onların gücünün ve bağımsızlığının tanınmasından kaynaklanmıyordu. Bu, öncelikle Türklerin Bizans İmparatorluğu sınırlarına doğru ilerlemesinin yaklaşan tehdidinden kaynaklanıyordu. Abhazya ise, Türklerin Bizans'a doğru ilerlemesine karşı önemli bir engel olarak görülüyordu. Bu nedenle Bizans imparatorları, yüksek Bizans unvanları vererek de dâhil olmak üzere, her türlü yolla Abhaz krallarını Türklere karşı mücadeleye teşvik etmeye çalıştılar. Sonuç olarak Abhazya, IV. (veya II.) Giorgi döneminde Selçuklu Türklerinden ana darbeyi aldı ve bu nedenle Abhaz devleti yok olmanın eşiğine geldi. Ülkedeki o dönemdeki kritik durum nedeniyle, Abhaz soyluları Giorgi'yi tahtını on altı yaşındaki oğlu Davit'e bırakmaya zorladı [505, 87].

Doğuştan zeki, eğitimli ve enerjik genç kral IV. Davit (İmar edici, Yenileyici), daha şehzadeyken "sebastos" ve "panipersebastos" unvanlarına sahip olmasına rağmen, tahta çıktıktan sonra bu unvanları, konumuna yakışmadığını düşünerek reddetti [505, 122].

Abhazya Krallığı'nın eski sınırları içinde yeniden kurulmasından sonra, Davit *"Abhazların ve Kartvellilerin, Ranların ve Kahların Kralı, mutlak hükümdar"* olarak adlandırıldı [635, 232, 236; 505, 122].

İmar edici Davit'in haçında şu yazı bulunmaktadır: *"Tanrım, senin taç giydirdiğin Davit'i, Abhazların, Kartvellilerin, Erların ve Kahların kralını -Hristiyanlığın güneşini-yücelt, âmin"* [636, 162].

Daha sonra, yeni toprakların fethi ve Abhaz devletinin güçlenmesiyle birlikte, IV. Davit "Abhazların, Kartvellilerin, Kahların ve Lakların Kralı", "Abhazların, Ranların, Kartolinlerin, Kahların ve Ermenilerin Kralı" olarak adlandırıldı. Gelati Manastırı'ndaki haçlardan birinde şu yazı bulunmaktadır: *"Her şeyi yaratan Tanrı, senin taç giydirdiğin Abhazların, Kartvellilerin, Kahların ve Lakların kralı Davit'i -Hristiyanlığın güneşini-yücelt, âmin"* [17, 24].

Honi Manastırı'nın çift kollu haçındaki yazı şöyledir: *"Şerefli Haç, yenilmez kral Abhazların, Ranların, Kartolinlerin, Kahların ve Ermenilerin kralı Davit'i yücelt ve ben zavallıyı esirge*" [17, 24, 25].

Profesör M. Todua tarafından Farsça olarak derlenen ve yayınlanan "Tarasol" yani "Mektup Koleksiyonu" adlı diplomatik mektuplar derlemesi büyük ilgi çekmektedir [637].

IV. Davit'e hitaben yazılan mektuplardan birinde ona "Abhaz, Şaki, Alan ve Rus Kralların Kralı" denmektedir [637; 609, 60].

İmar edici Davit ayrıca "Mesih'in kılıcı" olarak da adlandırılıyordu. Davit'in bakır parasında Arapça şu yazı bulunmaktadır: "Kralların Kralı Davit, Giorgi'nin oğlu, Mesih'in kılıcı" [638, 39-47; 590, 101]. Görünüşe göre "Mesih'in kılıcı" ifadesi, Davit'in Selçuklu fatihlerine karşı mücadelede "Mesih'in kılıcı" rolünü üstlendiğini vurguluyordu.

İçeriğine bakılırsa, tarihçi E.K. Acincal tarafından Rusçaya çevrilerek yayınlanan yukarıda adı geçen Mektup Koleksiyonu'ndan alınan aşağıdaki metin de Davit'e hitaben yazılmıştır: *"Büyük evrensel, yüce kral, asil bir ailenin te*ms*ilcisi, güçlü adalet; ülkenin ve devletin büyüklüğü, Hristiyanların koruyucusu, İsa'nın takipçilerinin hamisi, miras kalan tahtların ve taçların mutlak hükümdarı, Doğu ve Batı'nın stephanos'u, Tanrı'nın inancının koruyucusu, Abhazların, Şakların, Alanların kralların kralı, Mesih'in yardımcısı..."* [474, 11].

Bir dizi yazarın (Ş.A. Meshiya, M.D. Lordkipanidze vb.) görüşüne göre, (Abhaz sayımına göre V.) III. Giorgi'nin belgesinde belirtilen *"Abhazların, Kartvellilerin, Ranların ve Kahların Kralı, Şirvanşah ve Şahanşah"* unvanı da IV. Davit'e atıfta bulunmaktadır ve onun saltanatının son yıllarında ortaya çıkmıştır [505, 123].

Bütün bunlara rağmen IV. Davit Kurucu, Abhazların kralı olarak kaldı. Bu durum, parası üzerindeki şu yazıyla doğrulanmaktadır: *"Mesih, Abhazların kralı ve sebastos'u Davit'i yüceltsin"* [639, 343; 590, 100].

Davit'ten sonra Abhaz kralı, oğlu I. Dimitri (Abhaz sayımına göre IV. Dimitri) (1125–1156) olur. Şirvanşah'ın saray şairi Feliki (yaklaşık 1160), I. (veya IV.) Dimitri'yi *"Abhazların ve Şaki'nin Şahinşahı"* olarak adlandırır (o dönemde Şaki, Batı Şirvan'dı). Feliki, *"Dimitri'nin Ölümüne Methiye"* adlı eserinde şöyle der: "*Abhazların ve Şaki'nin Şahinşahı, ufukların kralı, Batı'dan Doğu'ya haraç getiren Davitoğlu Dimitri, Bakrat soyunun başı...*" [640, 289; 609, 59].

Dimitri'nin oğlu V. Giorgi (Gürcü sayımına göre III. Giorgi) (1156–1184), kendi

fermanında, dedesi IV. Davit gibi *"Abhazların, Kartvellilerin, Ranların ve Kahların, Şirvanşah'ın ve Şahanşah'ın Kralı"* unvanını taşımaktaydı. Ayrıca kendisine "Mesih'in kılıcı" diyordu; bu, paraları üzerindeki yazıda belirtilir [608, 147].

Görünüşe göre o zamanlar bile Abhaz krallarına hitap ederken, aynı Mektupname'de kayıtlı olan şu unvan kullanılıyordu: *" İyi niyetli hükümdar, emir ve başkomutan, büyük mümin, şanlı fatih, ülkenin efendisi, ilahi İsa öğrencilerinin dayanağı, Hristiyanlık sakinlerinin ülkesini yücelten, Hristiyan inancının güçlendiricisi, Abhazların ve Alanların krallığının koruyucusu, pehlivan, şövalye ve Arman kahramanı, emirliklerin, şahların, Kıpçakların ve Hazarların kralı..."* [474, 11].

Kraliçe Tamara, saltanat dönemi Abhaz çokuluslu devletinin altın çağı olarak kabul edilen hükümdar, yönettiği devletin gücüne uygun unvanlar taşıyordu. Gelati Manastırı'na verdiği beratında (1188) kendisini "*Abhazların, Kartvellilerin, Ranların, Kahların ve Ermenilerin kraliçesi, Şirvanşah ve Şahanşah ve tüm Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı...*" olarak nitelendirir [611, 338]. Bu metinde "Şirvan-şah" Şirvan'ı, "Şahan-şah" ise doğrudan Ermenistan'ı ifade eder; "Doğu ve Batı" adı altında ise Doğu Hristiyan dünyasının sınırları anlaşılır [601, 23]. Kraliçe ayrıca "...Abhazların, Kartvellilerin ve Kahetilerin, tüm Doğu'nun ve Hristiyanların hâkimesi" şeklinde de unvanlandırılıyordu [17, 25]. Kendisine çeşitli görkemli unvanlar da verilmiştir. Örneğin parası üzerinde Tamara, "Kralların ve kraliçelerin kraliçesi, dünyanın ve dinin şanı" olarak geçer [17, 28].

Tamara'nın unvanı, XII. yüzyılda oluşan ve standartlaşan Abhaz krallarının unvanlarına hemen hemen uymaktadır: *"Tanrı'nın iradesiyle Abhazların, Kartvellilerin, Ranların, Kahların ve Sömeklerin kralı, Şirvan-şah ve Şahan-şah, Doğu'nun ve Batı'nın mutlak hükümdarı"* [601, 231].

Bu unvanı, Tamara'nın oğlu olan bir sonraki Abhaz kralı Giorgi-Laşa (1213–1222) ve küçük kız kardeşi Rusudan (1222–1245) da saltanatlarının ilk yıllarında taşımıştır. Bilindiği gibi, tam da Rusudan döneminde, 1225'te Abhaz devletinin doğu kısmı Harezmşah Celaleddin tarafından harap edilmiş ve kısa süre sonra bu topraklar Abhaz krallığından koparılmıştır. Rusudan ise Batı Abhazya'ya -Kutaisi'ye- kaçmak zorunda kalmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, 1230'da burada beş yaşındaki oğlu Davit kral olarak taç giymiştir [601, 249]. 1243'te Rusudan, Batu Han'ın üstün hâkimiyetini tanımıştır. 1245'teki ölümünden sonra Abhaz krallığının toprakları, Moğollar tarafından ikisi de kuzen olan iki Davit arasında paylaştırılmıştır. Bunlardan biri Rusudan'ın oğlu, diğeri ise yeğeniydi (bkz. Bölüm XI, § 2). Böylece, daha yakın zamana kadar tüm Kaf-

kasya ve Transkafkasya'nın güçlü devleti olan Abhaz çokuluslu krallığının çöküşü başlamış oldu.

Abhazya'nın Batı (Abhaz) ve Doğu (pratikte Gürcü) olarak bölünmesinden sonra, doğu kısmının yöneticileri uzun süre "Abhazya" adını ve Abhaz krallarının standart unvanlarını kullanmaya devam etmişlerdir. Burada XV. yüzyılın ortalarında bile hükümdarlardan biri olan Bagrat, kendisini "Abhazların, Kartvellilerin, Ranların, Kahetilerin ve Ermenilerin kralı, Şirvan-şah ve tüm Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" olarak adlandırıyordu. Ancak gerçekte, "Gürcistan Tarihi"nin yazarlarının belirttiği gibi [601, 306], bu tarihî unvan çoktan beri süren gerçek siyasi duruma uymuyordu, özellikle de XV. yüzyılda.

Genel olarak, Orta Çağ Abhaz krallarının tarihî unvanları, yalnızca Abhazların ve Abazaların değil, Kafkasya'nın diğer halklarının tarihi için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu unvanlar, öncelikle VIII–XIII. yüzyıllarda Abhaz krallığının gelişim tarihini, yükseliş ve çöküş dönemlerini, devletin gücünü ve sınırlarını, etnik bileşimini ve uluslararası ilişkilerdeki yerini yansıtmaktadır. Abhaz krallarının unvanlarında, Abhaz Krallığı'nın kurulmasında Abhazların belirleyici rolü vurgulanmakta, ayrıca X–XIII. yüzyıllarda bu krallığın büyük bir Abhaz çokuluslu devletine dönüştürülmesindeki birincil rolleri ve önemleri öne çıkarılmaktadır.

SONUÇ

Çalışmada kullanılan materyallerin analizi, özellikle Abhaz-Adıge halklarının etnogenezi ve Eski Doğu tarihi üzerine yapılan önceki araştırmaların sonuçları, Abhaz-Adıgelerin atalarının, Hattilerle birlikte antik dönemde (M.Ö. III–II. binyıllarda) kalabalık bir etnik dünya oluşturduğuna dair hiçbir şüphe bırakmamaktadır. F. Müller, N. Marr, P. Uşakov, A. Gleye, I. Dyakonov, G. Melikişvili, O. Trubaçev, Ş. İnal-ipa gibi araştırmacıların da belirttiği gibi, bu halklar, Küçük Asya'nın merkezinden Güneydoğu Karadeniz'e ve oradan da Kafkasya'nın tüm sahil şeridi boyunca Kuzey Karadeniz'in bir kısmına kadar oldukça geniş bir alana yayılmışlardır.

Abhaz-Adıgelerin en eski etno-kültürel merkezleri, Kuzey Karadeniz, Azak Denizi çevresi, Taman Yarımadası, günümüz Abhazya'sının bulunduğu bölge, Orta Kolhis, Güneydoğu Karadeniz, Çoruh Nehri'nin yukarı kesimleri, Fırat Nehri ve Kızılırmak'ın kıvrımlarıydı. Bu durum, özellikle etnonimler ve toponimler gibi eski onomastik verilerle ve söz konusu bölgelerin maddi kültürüyle doğrulanmaktadır.

Dilsel veriler de Abhaz-Adıge atalarının Küçük Asya ve Ön Asya halklarıyla, özellikle Mısırlılar ve Sümerlerle olan en eski bağlarını göstermektedir. Bu bağlar, bir dizi ortak antik terim, mitolojik kahramanların, tanrı ve tanrıçaların isimleri gibi unsurlarla kanıtlanmaktadır. Ayrıca, bu dilsel paralelliklerin çoğunun, en eski uygarlıkların ortaya çıkışından önce, yani M.Ö. III. binyıldan önce var olduğu anlaşılmaktadır.

Abhaz-Adıge protodili, M.Ö. V–IV. binyıllarda ayrı Abhaz-Adıge dil topluluklarına ayrılmaya başlamıştır. Bu dallardan biri de, ülkesi Küçük Asya'da, Kızılırmak'ın kıvrımında bulunan Hattilerdir. Bilindiği gibi, Hattiler, başkentlerinin adı olan "hatə" (хатыı) ile anılıyorlardı. Bu kelime, Abhaz-Adıge dilinde "ikametgâh", "başkent", kelimenin tam anlamıyla "prens veya kralın yeri" anlamına gelmektedir. Karşılaştırma için, günümüzdeki "aht-nı" "başkent", "ikametgâh" kelimesi verilebilir. Başkent "hatə" (hatı) adından, etnonim de türetilmiştir.

Aynı zamanda, Hatti metinlerinde "Hattice" adı altında karşılaşılan kelimelerin, ülkenin ana nüfusuna yani Hattilere ait olmadığı, aksine Hatti bölgesinin sakinleri olan

Kussar veya Kuşşar halkının diline ait örnekler olduğunu düşünmek için nedenler vardır. Hititler-Nesitler, M.Ö. XVIII. yüzyılda Hatti ülkesini bu halkın yardımıyla fethetmişlerdir. Kussar/Kuşşar dili ise görünüşe göre Abhaz-Adıge proto-dilinin bir koluydu.

Hititler-Nesitler tarafından Hatti ülkesinin fethedilmesi sonucunda, ana nüfus, Abhaz-Abaza toplulukları da dâhil olmak üzere, devlet sınırları dışına dağıtıldı. Yeni yerleşim yerlerinde, *Artsa-va, Asu-va, Pahhu-va, Lashu-va, Sal-ua* gibi isimler taşıyan ayrı prenslikler ve küçük krallıklar kurdular. Buradaki **-ua**//**-va** son eki, Abhazca ve Abazacada "halk" anlamına gelir ve etnonim oluşturan bir unsur olarak işlev görür. Benzer şekilde, I. Dyakonov bu eki Hurrice bir sonek olarak adlandırır. Adıge toplulukları ise Kaskalar adı altında, Hitit Krallığı'nın sınırlarına bitişik Güneydoğu Karadeniz bölgesini işgal ettiler.

Eski Abhaz-Abaza toplulukları, kendi kendilerine verdikleri **Abez**, **Abaza** (**Abazua**) adıyla biliniyorlardı; **Abız** ("dil") kelimesinden türeyen "aynı dili konuşanlar" anlamına geliyordu. Buradan, **Apsa** (tekil) ve **Apsar** (çoğul, "**Abhazlar**") formları türemiştir. M.Ö. XIX. yüzyıla tarihlenen Newberry'nin mezar duvarındaki Mısır yazıtında kayıtlı olan **Abişa** ve **Abisar** etnonimleriyle neredeyse aynıdırlar. Birincisi, **Abişa**, M.Ö. XII. yüzyıl Asur kaynaklarında Küçük Asya'nın kuzey kesiminde ve Güney Transkafkasya'da kaydedilen **Abeş-la**, **Abeşla** halkının adında etnonimik bir temel olarak karşımıza çıkar. **Abeşla** // **Apeşla** etnonimleriyle, daha sonraki kaynaklarda geçen **Apşil**, **Apsil** etnonimlerinin varyantları özdeştir. Ünlü Hititolog V.G. Ardzinba, bu etnonimlerin sonunda Hititçe köken soneki "**-il**" olduğunu düşünmüştür.

Antik Mısır yazıtında Abisha ile birlikte yer alan Abisar formuna gelince, bu, Abhazca otokimlik çoğul formu olan Apsa → Apsar ("Abhazlar") ile neredeyse aynıdır. Apsar, aynı zamanda M.Ö. I. binyılda bir halkın adı olarak, ayrıca bir nehrin (günümüzde Çoruh), bir şehrin ve Karadeniz kıyısındaki bitişik toprakların adı olarak kaydedilmiştir. Daha sonra, Gürcü ortaçağ kroniklerinde Abhazların adı olarak geçer.

Hititler-Nesitler tarafından Hatti Krallığı'nın fethiyle birlikte, M.Ö. XVII. yüzyılda Küçük Asya'nın kuzeydoğu kesiminde Kaskaların (Adıgelerin ataları olan Kaşkoların) krallığı ortaya çıktı.

M.Ö. II. binyılın ortalarında, Çoruh Nehri havzasında Hayasa ve Azzi krallıkları kuruldu ve daha sonra Hayasa-Azzi Krallığı olarak bir birlik halinde hareket etmeye başladılar. Bir dizi yazara göre, bu krallıkların kurucuları Abhaz-Adıge topluluklarıydı.

Aynı dönemde, Fırat Nehri yakınında, kaynağına daha yakın bir yerde, kaynaklar Ubyx Krallığı Pahhuva'yı lokalize eder. Birçok yazarın belirttiği gibi, bu adın temelinde

Ubıxların kendilerini tanımladıkları **A-pöx//pöx//paxı**, Abhazca **A-ubıx**, Adıgece **U-bbıx** ("Ubıxlar") yatar. **Pahhuva** formu ise Abhazca etnonim oluşturan unsur **-ua, -uaa, -vaa** ("halk") ile oluşturulmuştur; dolayısıyla **Pahh-uaa** (→ **Pahh-uva**), kelimenin tam anlamıyla "Paxhovitler", yani "Ubıxlar" demektir. Aynı Ubıxlar, M.Ö. XII. yüzyıl kaynaklarında zaten Ubıx otokimliği **Tüaxı//Tuaxı** formunda **Diauxi//Taoxi** (veya Dayaeni) olarak, Hayasa topraklarında bulunan bir krallığın adı olarak kaydedilmiştir.

Ubyxlerin ortaya çıkışıyla, M.Ö. XIII. yüzyılın sonlarında, Çoruh Nehri'nin yukarısında, daha önce burada var olan Hayasa-Azzi birleşik krallığının yerine güçlü bir Abhaz-Adıge devleti olan **Diauxi//Taoxi**, aynı zamanda Dayaeni olarak da adlandırılan devlet kuruldu. Bu dönemde Kaşkiler ve Abeşla halkı da birlikte hareket etmişlerdir.

M.Ö. II. binyılın sonlarına ait yazılı kaynaklarda, özellikle Asur Kralı I. Tiglat-Pileser'in yıllıklarında, Abeşla halkı ve **Kaşkile**r (Kaskalar), **Diaoxi** (Dayaeni) ülkesiyle birlikte, "büyük deniz" yani Karadeniz'e bitişik olan **Habxii** ülkesinden de bahsedilir. Ş.D. İnal-ipa'ya göre, Habxii adı, bizim görüşümüze göre Sadz çoğul formu olan **Habxia → Habxiaz → Abhaz** etnoniminin temeli olabilir.

M.Ö. XII. yüzyılın ilk yarısında ve XI. yüzyılda, Abhaz-Adıge etnik grupları, Küçük Asya'nın güneydoğu bölgelerine bir dizi ortak askeri sefer düzenlediler. Aynı zamanda, M.Ö. II. binyılın sonlarında Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasında aktif rol oynadılar.

M.Ö. XI-X. yüzyıllarda, Urartu kaynaklarındaki Abhaz-Ubyx devleti Dayaeni veya Diaoxi, Küçük Asya'nın doğu kesiminde, tüm Ermeni Platosu'nda en güçlü ve zengin devlet haline geldi. Asur'a karşı kuzeyde yaşayan kabilelerin koalisyonuna öncülük etti. Bu geniş topraklar Naïri adıyla biliniyordu. Diaoxi veya Dayaeni'nin etkisi, Asurluların saldırılarına maruz kalan Diaoxi'ye yardıma gelen birçok Karadeniz Abhaz-Adıge topluluğuna kadar uzanıyordu.

Bu dönemde, Güneydoğu Karadeniz'de, Diaoxi'ye doğrudan komşu olarak, antik Yunan kaynaklarındaki Aia (Aya) veya Eia (Eya) ve Asur Habxii'sine karşılık gelen Haya (Haya-sa) Krallığı varlığını sürdürdü.

M.Ö. IX. yüzyılda, Dayaeni (Diaoxi) yakınında, Van Gölü çevresinde güçlü bir Urartu devleti ortaya çıktı ve Dayaeni oldukça tehlikeli bir düşman kazandı. M.Ö. IX-VIII. yüzyılların başında Urartu, Dayaeni veya Urartu metinlerindeki adıyla **Diauexi//Diaoxi'ye** karşı başarılı bir sefer düzenledi.

Urartu Kralı Menua'nın övgü dolu kaya yazıtında, Diaoxi//Diauexi ülkesinin adının yanı sıra, bu ülkenin bir dizi ilginç toponiminden de bahsedilir: kraliyet şehri **Şa-**

şil//Şaşiluni, **Şaşk**, **Şaşki** topluluğu, **Şaşeti**, **Şeşeti** ülkesi. Bunların temelinde, Abhaz prenslerinin ve krallarının (kuzeybatı Abhazlarında Şaş veya doğu Abhazya'da Çaç) klan adı yatmaktadır. Bu isim, tarihi Batı Abhazya'nın bir bölgesini de belirtiyordu ve geçmişte **Şaşa, Şaşe** olarak bilinen Soçi şehrinin adı da buradan gelmektedir. Urartu formundaki kraliyet şehri **Şaşil**'in adı (karşılaştırınız: Apsil, Dr-il, Anç-il vb.) aynı zamanda Gali bölgesindeki Abhaz köyü **Şaşıl-kıt**, Gürcüce Şaşıl-eti, kelimenin tam anlamıyla "Şaşılların köyü", "Şaşılların yeri" adının da temelini oluşturur.

Diauxi'nin ikinci şehri olan **Zua**, **Zaua**'nın adı, Urartu Kralı Argişti tarafından da bir kraliyet şehri olarak adlandırılır ve Abhazca etnonimik formu **Zou-ua**'dan **Za-ua**'dır, burada **-ua** "halk" anlamına gelen etnonim oluşturan unsurdur. **Zaua**'dan, Urartu bölge adı Z**abaxa** (**Zauax** > **Zavaxa** > **Zabaxa**) türemiştir ve daha sonra, G.A. Melikişvili'nin belirttiği gibi, **Zabaxa** bölgesinin adından Gürcüce **Cavax** ve **Cavaxeti** türemiştir.

M.Ö. VIII. yüzyılın sonunda, Urartu'nun tekrarlanan istilaları sonucunda, yaklaşık 500 yıldır var olan Diaoxi ülkesi kaynaklarda bir devlet olarak ortadan kaybolur. Aynı zamanda, Diaoxi'nin kuzey kesiminde Urartular, bir dizi araştırmacının iddiasına göre Asur kaynaklarındaki ünlü **Habx//Habxii** ülkesine karşılık gelen Kulxa siyasi oluşumuyla karşılaşırlar. Aynı M.Ö. VIII. yüzyılda, Urartu kaynaklarındaki K**ulxa**'nın yanı sıra, antik Yunan edebiyatında **Ayos**, **Ayaos** halkı ve **Eya//Aya** ülkesi, daha sonra da Kolhis adı geçmeye başlar. Bir dizi araştırmacı bu ülkeyi "Güney Kolhis Krallığı" veya "**Aya-Kolhis Krallığı**" olarak adlandırır.

Antik Aya ülkesinin adı, eski bir Abhaz-Abaza topluluğu olan Aya'nın adından gelmektedir. Bu topluluğun torunları günümüzde bile Abhazya'da ayrı bir klan olarak varlığını sürdürmektedir. **Aya**, çoğul hali **Ayr** "Aylar", **Aiba** "Aylar" olarak yazılır. Bu isim, bir dizi Abhaz toponiminde de korunmuştur, örneğin **Ai-şxa**, kelimenin tam anlamıyla "Aylar Dağı", **Ai-bğa** "Aylar Sırtı", **Ai-ts** dağı ve nehri**, Ai-dz** "Aylar Nehri" vb.

Urartu kaynaklarındaki ikinci etnotoponim **Kulk, Kulx** veya **Kulxa** ise, etnonimik temel kul'dan Urartu-Hurrice çoğul eki -x ile türetilmiştir. Abhaz-Sadz çoğul formu **Kular-dz** → **Klardz**, tarihi Klarc-eti bölgesinin adında ortaya çıkar, burada -eti eki Gürcücedir. **Kular-dz** (Gürcü transkripsiyonunda Klar-j) temeli, Abhazca **Kul-ar**, kelimenin tam anlamıyla "Kullar" (karşılaştırınız: **Apsa** → **Aps-ar** "Abhazlar"), Sadz çoğul eki **-dz** ile genişletilmiş bir etnonimdir. Abhaz etnonimi Kular, Kullar formunda Asur Kralı V. Şamşi-Adad'ın (M.Ö. IX. yüzyıl) yıllıklarında geçmektedir.

Kolhis bölgesinin, ülkesinin adının Abhazca **Kul-kita//Kol-kita** (Kual-qıta) "Kulla-

rın topluluğu, ülkesi"nden gelmesi de mümkündür. Bilindiği gibi, antik Yunan yazarları Aya-Kolhis Krallığı'nın merkezini Kita (karşılaştırınız: Abhazca kıta "köy", "topluluk") olarak adlandırmışlardır.

Asur, Urartu ve Antik Yunan kaynaklarına göre, Aya-Kolxis Krallığı, Doğu ve Güneydoğu Karadeniz'i kaplıyordu ve Karadeniz'den Kura Nehri'nin yukarı havzasına kadar uzanarak tarihi Moshlar ve Zabaxların topraklarını da içine alıyordu. Homeros'un destanlarına göre ise bu krallığın etkisi, Kuzeybatı Karadeniz'den Kırım'a kadar geniş bir alana yayılıyordu. Özellikle "Argonautika"da, Aietes'in oğlu tarafından Tauris'te Panticapaeum şehrinin kurulduğu ve Aietes'in kardeşinin Taurilerin//Sindlerin kralı olduğu belirtilir. Tauriler aynı zamanda Aya-Kolxis'teki altın postun koruyucularıydı. Aietes'in kızı Medea, Taurca konuşuyor ve Kolxisca dua ediyordu vb.

Diauxi ve Güney Kolxis Krallığı'nın çöküşüyle ve M.Ö. VII. yüzyılda Güneydoğu Karadeniz'de önce Urartu, ardından Pers İmparatorluğu'nun hâkimiyetinin pekişmesiyle, Aya-Kolxis'in siyasi merkezi, başkenti Aya//Eya (aynı zamanda Kita, Kitei) olan Doğu Karadeniz'e kaydı. Ksenophon'a (M.Ö. V. yüzyıl) göre, bu siyasi oluşum M.Ö. V-VI. yüzyıllarda artık "Fasianlar Krallığı" olarak adlandırılıyordu ve Aietidler hanedanından krallar tarafından yönetiliyordu.

Ermeni kaynaklarında, Çoruh Nehri'nin aşağı kesiminde bulunan Fasianlar Ülkesi'nin adı Yeger-k, halkı ise yegeratsik yani "Yegerler" olarak geçer. Buradan hareketle, Çoruh Nehri daha sonraki Gürcü kaynaklarında Egris-Tskali ("Yeger Nehri") olarak adlandırılırken, Yunan ve Roma yazarlarında Abhazların kendi adlandırması olan "Apsar" şeklinde kaydedilmiştir. Abhazların otokton ismiyle bağlantılı olarak, Kolxis'in ikinci büyük nehri Phasis'in (Fas-is) adı da birçok araştırmacı (Uslar, Gleye, Marr, Kiftin, Bğajüba, İnal-ipa vb.) tarafından not edilmiştir.

Böylece, Fasianlar halkı, daha önce Karadeniz'de Hayalar, Habxiiler, Ayaeos, Kolxlar, Apsar, Abeşla veya Abşil//Apşil, Apsil ve Yegeratsik (Yegerler) olarak bilinen, Abhaz-Abaza etnik dünyasının bir parçasını oluşturan halkla örtüşmektedir. Kolx-Fasianların Abhazların ve Abazaların ataları olduğu, antik Yunan edebiyatının büyük uzmanı, İskitya ve Kafkasya metinlerinin çevirmeni ve yorumcusu V.V. Latışev de dâhil olmak üzere birçok araştırmacı tarafından vurgulanmıştır.

Bu iddianın temel argümanı, öncelikle antik Yunan metinlerindeki (Argonautika dâhil) isim bilimsel malzemenin nispeten şeffaf Abhaz-Abaza etimolojisine sahip olmasıdır. Ayrıca, söz konusu etnik grupların maddi ve manevi kültürlerinde ortak unsurların bulunması, özellikle de yalnızca onlara özgü olan "havaya gömme" âdeti vb. dik-

kat çekicidir.

Aynı zamanda, Kuzeybatı Kafkasya'daki dolmen kültürünün ve yayılım alanının, "Argonautika" verilerinin ve Abhaz-Adıge toponomisi ile etnonimisinin analizi, M.Ö. II-I. binyıllarda Doğu Karadeniz-Azak Denizi kıyılarının tamamının Abhaz-Abaza ve Adıge etnik toplulukları tarafından işgal edildiğini iddia etmek için de temel oluşturur.

Antik Yunan yazarlarının aktardığına göre, M.Ö. I. binyılın ortalarında, Kolx-Fasianların ötesinde, Phasis Nehri'nden kuzeye doğru, deniz kıyısında ondan fazla etnik topluluk yaşıyordu. Bunlar arasında sayıca, işgal ettikleri topraklar ve güç açısından en öne çıkanlar, daha sonra Saniler, Sanigler ve muhtemelen Abazgiler olarak adlandırılan Henioxler veya İnioxlerdi. Henioxlerin ana toprakları, Dioskurias şehrinin kurulduğu Soçi ile Sohum arasındaydı. M.Ö. I. binyılın sonlarındaki antik yazarlar, Henioxleri çok sayıda kabileye bölünmüş, birçok isimle anılan ve dört kral tarafından yönetilen bir halk olarak tanımlar. Henioxler "savaşçı", "ünlü", "korkunç biniciler", "denizciler ve korsanlar", "denizde hâkim" vb. sıfatlarla anılır.

M.Ö. I. binyılın sonunda, Henioxlerin Karadeniz kıyısında bir dizi kolonisi vardı. Çoğu araştırmacı, Henioxleri de Abhaz halkının atalarından biri olarak kabul eder.

Genel olarak, M.Ö. I. binyılın ikinci yarısında da Güneydoğu ve Doğu Karadeniz, büyük ölçüde Abhaz-Adıge toplulukları tarafından işgal edilmişti. Bu dönemde, bu toplulukların antik Yunan etnik dünyasıyla yakın bağları gelişti. Özellikle dikkat çekici olan, bu sırada Abhazca konuşanların aracılığıyla bir dizi etnik topluluğun yerel isimlerinin Yunancaya çevrilmiş olmasıdır. Örneğin, Ksenophon'un (M.Ö. V. yüzyıl sonları) bahsettiği Güneydoğu Karadeniz'deki bir topluluğun adı olan Xoi veya Xou, Abhazcadaki "uzun kafalı" anlamına gelen xou kelimesinden antik Yunanca "makrosefaloi" (uzun kafalılar) olarak çevrilmiştir. Hipokrat (M.Ö. V-IV. yüzyıllar), Fasian-Apsilleri, etnonim Apsil ile uyumlu olan Abhazca Apsila ("şişman, iyi beslenmiş") kelimesinin çevirisinden yola çıkarak "iyi beslenmiş, şişman insanlar" olarak tanımlar. Antik Yunanca ptheirofagoi ("bit yiyenler"), Adıgece **tsıfa** ("insanlar, insan") ile uyumlu olan Abhazca **tzafa** ("bit yiyen") kelimesinin çevirisidir. Antik Yunanca makropogonoi ("uzun sakallılar"), yine uyumlu olan Abhazca **pitsou** (**patzau**, "uzun sakallı") kelimesinin çevirisidir. Strabon'un Hipean Dağları (Kafkasya'nın kuzey sırtlarının adı), Abhazca **Aşışxakua** (**Aşüşxakua**, "Aşların Dağları") ifadesinin, Abhaz-Abazaca **aşışxakua//açışxakua** ("at dağları") kelimesinden çevirisidir vb.

M.Ö. I. binyılın sonunda, Küçük Asya, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'de etnopolitik durum önemli ölçüde değişti. Bu değişiklikler, Seleukos Devleti ile Roma arasında-

ki mücadele, Seleukos İmparatorluğu'nun zayıflaması ve dağılması, Pontus Devleti'nin güçlenmesi, Pontus ile Roma'nın çatışması ve Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının genişlemesiyle tetiklendi. Bu çalkantılı olaylar, Küçük Asya, Transkafkasya, Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'deki birçok halkın kaderini etkilememesi mümkün değildi. Bu dönemde halkların göçü, etnik ve etnopolitik sınırların değişmesi ve yeni etnik isimlerin ortaya çıkması söz konusudur.

M.Ö. I. yüzyılın sonlarında, Pontus kralı VI. Mithridates Eupator döneminde, Küçük Ermenistan ve Kolhis, Pontus'a bağlandı.

Pontus karşıtı ayaklanmaları nedeniyle Kolh-Fasianlar kendi devlet yönetimlerini kaybettiler. Mithridates'in faaliyetleriyle bağlantılı olarak, eski Abhaz topluluklarından biri olan Moshlar (Masxlar/Basxlar), Mtsheta Krallığı'ndan Kuzey Kolhis'e göç etti [350, 265]. Aynı dönemde, tarihi Kuzeybatı Abhazya'dan gelen Heniochler ve Loatzlar da Kolh-Fasian topraklarında görülmeye başlandı. Kısa süre sonra burada, eski Abhaz-Abaza prens soyu Lau veya Lauadz'un adını taşıyan bir krallık ortaya çıktı; kaynaklarda bu isim Laz veya Lazlar olarak geçmektedir.

Pontus krallarının bu tür faaliyetleri ve akraba etnik grupların yer değiştirmesi ve karışması sonucunda, M.S. I-II. yüzyıllarda Güneydoğu ve Doğu Karadeniz'de Maxelonlar ve Heniochler Krallığı, Lauazlar (Lazlar), Apsiller, Abazglar, Sanigler ve Zegler gibi krallıklar oluştu. Bunlar arasında III. yüzyılın sonlarına doğru Lauazlar (Lazlar) Krallığı öne çıkmaya başladı. IV. yüzyılda, Doğu Karadeniz'deki Abhaz-Abaza krallıklarını birleştiren bir güç olarak ortaya çıktı. Hatta V. yüzyılın ortalarında, Lauaz kralı Gubaz, ülkeyi Bizans egemenliğinden kurtarmak için başarısız bir girişimde bulundu. Ardından Lauaz Krallığı, Arap-Bizans savaşlarının girdabına kapıldı ve zorlu bir döneme girdi.

VII. yüzyılın 20'li yıllarında Bizanslılar, ülkeyi kraliyet yönetiminden mahrum bıraktı; Lazika'nın yöneticileri artık patrikios unvanıyla anılıyordu. Bunlar bazen Abasgia'ya sığınıyor, Abazg kralları ise onları eski yönetim haklarına geri getirme lüksünü gösteriyordu.

VII-VIII. yüzyılların eşiğinde, en büyük iki Abhaz topluluğu olan Abazglar ve Apsiller, kendi kendilerine "apasa//abaza" (kısaltılmış haliyle "apsa" (apsua), çoğul hali "apsar", yani "Abhazlar") adı altında birleşmeyi tamamladılar. Apsarlar, yani Abhazlar, VIII. yüzyılda Çoruh Nehri'nden Kuban Nehri'ne kadar Karadeniz'deki tüm Abhaz-Abaza etnik topluluklarını birleştiren bağımsız bir Abhaz erken feodal devleti kurmayı başardılar.

Abhaz Krallığı'nın (Apsha ra, kelime anlamıyla "Abhazların Krallığı") ve tüm Abhazların kralı olan "Apsha "nın (yani "Abhazların Kralı") ortaya çıkışı, Abhaz-Abaza etnik dünyasının çok yüzyıllık tarihindeki en önemli aşamalardan biriydi. VIII-X. yüzyıllar arasında Abhaz Krallığı, Karadeniz kıyısında Kuban Nehri'nden Çoruh Nehri'ne ve güneybatıdan doğuya, denizden Lixi Dağları'na kadar uzanan erken feodal, tek uluslu bir Abhaz devletiydi. Hristiyanlık, halkın ulusal dünya görüşü ve Apsuara'nın toplumsal yaşam normları, Abhaz Krallığı'nın ideolojik temelini oluşturuyordu. Bu, Abhaz halkının yükseliş dönemiydi.

Başlangıçta bu kadar büyük bir tek uluslu devletin ortaya çıkışı, köken, toprak, dil ve kültür birliği ile birleşmiş insanların etnik bütünlüğünün güçlenmesine katkıda bulundu. Bu, kabile sınırlarının yıkılmasını ve Abhaz kabilelerinin tek bir halk halinde birleşme sürecinin güçlenmesini simgeliyordu. Bağımsızlığını kazanmayı ve yabancı egemenliğini ortadan kaldırmayı başaran Abhaz Krallığı, yalnızca akraba Abhaz-Abaza topluluklarının ekonomik, siyasi ve kültürel yakınlaşması sonucunda tek bir halkın oluşması için değil, aynı zamanda krallığa dâhil olan bazı Abhaz olmayan kabilelerin asimilasyonu için de elverişli koşullar yarattı [24, 417]. Halkın birliğinin sağlanması, Abhaz Krallığı'nın iç gelişimi ve dış politika faaliyetleri için temel oluşturdu.

IX-X. yüzyıllarda, Abhazların doğu yönündeki etnopolitik genişlemesi aktif bir aşamaya girdi. Abhaz Krallığı, diplomatik ve askeri faaliyetler yoluyla Doğu Transkafkasya topraklarını ele geçirmek için mücadele etti. Burada rakipleri, Gürcü kökenli feodal siyasi oluşumların yanında Bagratlı Ermeni Krallığı'ydı. Aynı zamanda Arapların, Bizanslıların ve Alanların siyasi çıkarları da bu bölgeye odaklanmıştı. Ancak Abhazlar, Kartli'yi kendilerine bağlamayı ve Kaheti ile Ereti üzerinde etkilerini genişletmeyi başardılar. Kartli'nin Abhaz Krallığı'na kesin olarak katılması, Abhaz kralı II. Bagrat'ın (Gürcü kaynaklarına göre III. Bagrat) unvanlarından birinde yansıtıldı: *"Abhazların ve Kartlililerin kralı"*. Sonraki Abhaz kralları, bu unvana Abhaz Krallığı'na katılan yeni toprakların adlarını da eklediler.

X.-XI. yüzyıllarda, Abhaz Krallığı çok uluslu bir Abhaz devletine hatta Abhaz İmparatorluğu'na dönüştü. XII. yüzyılda IV. Davud döneminde Abhaz Krallığı, tüm Kafkasya'daki tek bağımsız ve güçlü devlet haline geldi. En parlak dönemine ise XII.-XIII. yüzyılların eşiğinde Kraliçe Tamara döneminde ulaştı.

Abhaz kralları, başından beri aktif bir inşa faaliyeti yürüttüler. Şehirler, yollar, köprüler inşa edildi; ülke kalelerle güçlendirildi ve birçok Hristiyan tapınağının inşasıyla güzelleştirildi.

Abhazlar, diğer milletlerin ve dinlerin temsilcilerine karşı hoşgörülü davrandılar.

Çok uluslu Abhaz devletindeki halklar, kendi ana dillerinde yazı yazma ve Tanrı'ya ibadet etme hakkına sahipti; ancak hepsi hem Tanrı'ya hem de Abhaz krallarına duacıydılar.

Ortaçağ Gürcü, Ermeni, Arap, Fars ve Yunan kaynaklarına, ayrıca Abhaz krallarının unvanlarına ve devletin adına bakılırsa, 500 yıldan fazla ayakta kalan Abhaz devletinde Abhazlar, hegemonyalarını yani devlet erkini kimseyle paylaşmadılar.

Abhazlar, Abhaz Krallığı'nda Leonidler (Anosidler) hanedanının korunmasına büyük önem verdiler. Krallığın var olduğu tüm dönem boyunca, Abhazlar hanedanın devamlılık geleneğini sürdürmeyi başardılar. Bu süreçte Leonidler (veya Anosidler) hanedanının kadın (anne) soyundan devam etmesi de söz konusuydu. İlk kez X. yüzyılın sonlarında Abhaz kralı II. Bagrat (aynı zamanda III. Bagrat), annesi Leonidler soyundan gelen Abhaz prensesi Guranduht aracılığıyla Abhaz tahtını elde etti. Benzer bir durum XIII. yüzyılda Abhaz Kraliçesi Tamara döneminde yaşandı; tahtı Tamara'nın oğlu Giorgi Laşa, ardından Tamara'nın kızı Rusudan'ın oğlu Davit Narin miras aldı.

Çok uluslu Abhaz devletinin dağılmasının başlangıcı, 1225 yılında doğu bölgesinin Moğollar tarafından işgal edilmesi ve 1243 yılında Abhaz kraliçesi Rusudan'ın Moğol İmparatoru Batu Han'ın egemenliğini tanımasıyla oldu. Çok uluslu Abhaz devletinin dağılma süreci uzun, sancılı bir şekilde devam etti ve ancak XV. yüzyılda tamamlandı.

Abhazlar, kendilerinin kurduğu çok uluslu devletten önemli ölçüde tükenmiş etnik kaynaklarla çıktılar. Bir zamanlar fethettikleri topraklara yerleşmiş olan, özellikle de Kartvel halkları arasında kalan Abhazların asimilasyon süreci XIX. yüzyıla kadar devam etti. Bunun kanıtı, Gürcü, Megrel ve Svan soyadları arasında Abhaz-Abaza ve Adıge kökenli aile adlarından türemiş çok sayıda ismin bulunmasıdır. Gürcistan'da bu soyadları taşıyanların sayısı günümüzde yaklaşık bir milyon kişidir.

Abhazlar, Transkafkasya'nın yer adlarında, Kafkas halklarının dillerinde ve kültürlerinde belirgin bir iz bıraktılar. En önemlisi, VIII-XIII. yüzyıllardaki Abhazlar, çeşitli dillerdeki yazılı kaynaklarda ve halkların hafızasında Kafkas halklarının kurtarıcıları ve birleştiricileri, yüksek Hristiyan ve şövalye kültürünün taşıyıcıları ve yayıcıları olarak kaldılar.

Genel olarak, Abhaz-Abaza etnik dünyasının köklerinin binlerce yıl öncesine dayandığını söylemek mümkündür. Bu dünya, Küçük Asya, Yakın Doğu, Transkafkasya ve Kuzey Karadeniz'in antik uygarlıklarıyla temas halinde gelişti.

Abhazların ve Abazaların ataları, M.Ö. II-I. binyılda Küçük Asya, Güneydoğu ve

Kafkas Karadeniz havzasında önemli bir rol oynadılar. M.S. I.-VII. yüzyıllarda ise Karadeniz bölgesinde bir dizi bağımsız krallık olarak temsil edildiler. VII. yüzyıldan itibaren tek bir erken feodal halk halinde birleştiler, VIII. yüzyılda kendi ulusal devletlerini kurdular ve XII-XIII. yüzyıllarda tüm Transkafkasya'ya etkilerini yaydılar. Abhaz-Abaza halkının tarihi bu dönemle sınırlı değildir. Ancak, sonraki tarihlerinin ele alınması bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Abhaz-Abaza tarihinin bu dönemi, uzun zamandır özel, bütüncül ve derinlemesine bir araştırma beklemektedir.

KAYNAKÇA

1. Çelebi, Evliya. ***Seyahatname***. Cilt III. Moskova, 1983.
2. Lamberti, Arcangelo. ***Günümüzde Megrelya Olarak Adlandırılan Kolhis'in Tasviri (Haritalı*), 1654**. SMOMPK, Sayı 43. Tiflis, 1913.
3. ***Chardin'in 1672-1673 Transkafkasya Seyahati***. Tiflis, 1902.
4. Vahtang Bagrationi. ***Gürcistan Krallığı Tarihi***. Tiflis, 1976. (Gürcüceden çeviren: N.T. Nakaşidze.)
5. Prens Vahtuşti. ***Gürcistan Coğrafyası***. Tiflis, 1904.
6. Bronevski, S. ***Kafkasya'nın En Yeni Coğrafi ve Tarihi Bilgileri***. Bölüm 1. Moskova, 1823.
7. Dubois de Montpéreux. ***Kafkasya Çevresinde Seyahat***. Sohum, 1937.
8. Prof. Nordman. ***Transkafkasya Bölgesindeki Seyahatleri***. Halk Eğitimi Bakanlığı Dergisi. St. Petersburg, 1839.
9. G.A. Dzidzaria. ***F. F. Tornau ve Onun XIX. yüzyıl Kafkas Materyalleri***. Moskova, 1976.
10. S.T. Ajüanba (Zvanba). ***Abhaz Etnografik Çalışmaları***. Sohum, 1982.
11. P.K. Uslar. ***Kafkasya Etnografisi. Dilbilim. Abhazca***. Tiflis, 1887.
12. Marr, N.Y. ***Abhazların Dili ve Tarihi Üzerine***. Moskova-Leningrad, 1938.
13. Maçavaryani, K.D. ***Sohum ve Sohum Bölgesi İçin Betimleyici Rehber (Abhazya'nın Tarihsel-Etnografik Tasviriyle)***. Sohum, 1913.
14. N. Vorobyov, ***Gürcülerin Sohum Bölgesi (Abhazya) Üzerindeki İddialarının Geçersizliği***. Rostov-na-Donu, 1919.
15. K. Kudryavtsev, ***Abhazya Tarihi Materyalleri Derlemesi***. Sohum, 1922.
16. S.P. Basaria, ***Coğrafi, Etnografik ve Ekonomik Açıdan Abhazya***. Sohum, 2003.
17. S.M. Aşhatsaa. ***Abhaz Tarihinin Gelişim Yolları***. Sohum, 1925.
18. D.Y. Gulia. ***Abhazya Tarihi***. Cilt I. Tiflis, 1925.
19. Z.V. Açba (Ançabadze). ***Ortaçağ Abhazya'sından Tarih Kesitleri (VI-XVII. yüzyıllar)***. Sohum, 1959.
20. Z.V. Açba (Ançabadze). ***En Eski Abhazya'nın Tarihi ve Kültürü***. Moskova, 1964.
21. Z.V. Açba (Ançabadze). ***Abhaz Halkının Etnik Tarihi Üzerine Denemeler***. Sohum, 1976.
22. ***Abhazya ÖSSC Tarihinin Ana Hatları***. Bölüm I. Sohum, 1960; Bölüm II. So-

hum, 1964.

23. Ş.D. İnal-ipa. ***Abhazlar***. Sohum, 1965.

24. Ş.D. İnal-ipa. ***Abhazların Etnokültürel Tarihi Sorunları***. Sohum, 1976.

25. Turçaninov, G.F. ***Kafkas ve Doğu Avrupa Halklarının Yazı ve Dil Anıtları***. Leningrad, 1971.

26. G.A. Dzidzaria. ***Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları***. Sohum, 1982.

27. G.A. Dzidzaria. ***Devrim Öncesi Abhaz Aydınlarının Oluşumu***. Sohum, 1979.

28. G.A. Dzidzaria. ***Abhazya Tarihinin Ana Hatları (1910-1921)***. Sohum, 1963.

29. **Abhazya Tarihi**. Sohum, 1986.

30. V.E. Kuarçiya. ***Yazılı Kaynaklarda Abhazya Yerleşim Adları***. Sohum, 1985.

31. S.Z. Lakoba. ***Abhazya'nın Siyasi Tarihi Üzerine Denemeler***. Sohum, 1990.

32. ***Abhazya: Belgeler Konuşuyor (1937-1953*)**. Derleyenler: Sağaria B. E., Açugba T. A., Paçulia V. M. Sohum, 1992.

33. V.L. Biguaa. ***Apsnı atourıx***. Ayua, 1992.

34. ***Abhazya Tarihi***. Gudauta, 1993.

35. L.İ. Lavrov. ***Abazalar***. Kafkas Etnografik Derlemesi, Cilt I. Moskova, 1955.

36. E.P. Alekseeva. ***Abazalar***. Karaçay-Çerkesya Tarihinin Ana Hatları, Cilt I. Stavropol, 1967.

37. E.N. Danilova. ***Abazalar***. Moskova, 1984.

38. ***Abazalar***. Çerkessk, 1989.

39. M.S. Thaytsuhov. ***XVIII-XIX. yüzyıl Sonları Abaza Tarihi Üzerine Denemeler***. Sohum, 1992.

40. K.V. Lomatidze. ***Abhazcanın Tapanta Diyalekti***. Tiflis, 1944. (Gürcüce.)

41. K.V. Lomatidze. ***Aşxar Diyalekti ve Abhaz-Abaza Diyalektleri Arasındaki Yeri***. Tiflis, 1954. (Gürcüce.)

42. A.N. Genko. ***Abazaca***. Moskova, 1965.

43. G.P. Serdyuçenko. ***Abaza Dili***. Moskova, 1955.

44. N.T. Tabulova. ***Abazaca Dilbilgisi***. Çerkessk, 1976.

45. V. Tatişvili. ***Moskova'da Gürcüler (1653-1722 Tarihsel Deneme)***. Tiflis, 1950.

46. ***Kartli Tarihi***. Çeviren ve Notlandıran: G. V. Tsulaya. Tiflis, 1982.

47. Konstantin Grigoliya. ***"Kartlis Tshovreba" Ne Anlatıyor?***. Tiflis, 1973.

48. O.İ. Senkovski. ***Gürcülerin Tarihine Dair Bazı Şüpheler***. Moskova, 1856.

49. A.L. Papaskir. ***Eski Rus Edebiyatında Obezler ve Abhazya Tarihinin Sorun-***

ları. Sohum, 2005.

50. ***Dünya Halkları***. Moskova, 1938.

51. M.M. Gunba. ***Milattan Sonra Birinci Binyılda Abhazya***. Sohum, 1989.

52. G.D. Gumba. ***Ortaçağ Kaynaklarında "Gürcistan" ve "Sakartvelo" Terimlerinin Anlamı***. Sohum, 1994.

53. Alıntı: F. Jorjania. ***Abhaz Krallarının Kroniği***. Gürcü Eksarhlığı Ruhani Bülteni, No. 13-14. Tiflis, 1902.

54. P. Voronov. ***Abhazya Gürcistan Değildir***. Moskova, 1907.

55. P. İngorokva. ***X. yüzyıl Gürcü Yazarı Giorgi Merçule***. Tiflis, 1954.

56. K.V. Lomatidze. ***Abhazların Etnik Kökeni ve Yerleşimi Üzerine Bazı Sorular***. Mnatobi, No. 12. Tiflis, 1956. (Gürcüce.)

57. Z.V. Açba (Ançabadze). ***P. İngorokva'nın "X. yüzyıl Gürcü Yazarı Giorgi Merçule" Kitabında Abhazya Tarihinin Sorunları***. Abhaz Dili, Edebiyatı ve Tarihi Enstitüsü Çalışmaları, Cilt XVII. Sohum, 1956.

58. H.S. Bğajüba. ***Pavel İngorokva'nın "Giorgi Merçule" Çalışmasıyla Bağlantılı Olarak Abhazya Etnonimisi ve Toponimisi Üzerine Bazı Sorular***. Abhaz Dili, Edebiyatı ve Tarihi Enstitüsü Çalışmaları, Cilt XVII. Sohum, 1956.

59. ***Axalgazrda Komunisti Gazetesi***, 2 Mart 1956.

60. Tornike Gordadze. ***Gürcü-Abhaz Çatışmasının Çözümüne Yönelik Ahlaki-İdeolojik Engeller***. Kafkas Vurgusu, No. 16 (1-15 Ağustos 2000).

61. D. Gamaharia, B. Gogia. ***Abhazya – Gürcistan'ın Tarihsel Bölgesi***. Tiflis, 1997.

62. T.A. Açugba. ***Abhazya'da Etnik "Devrim"***. Sohum, 1995.

63. ***Kafkas Vurgusu***, No. 8. 2001.

64. İ.R. Marıuxba. ***Abhazya ve Abhazlar Hakkında***. Sohum-Akua, 1993.

65. İ.R. Marıuxba. ***Abhaz Mektupları (1947-1989)***. Cilt I. Akua (Sohum), 1994.

66. İ.R. Marıuxba. ***Abhazya'nın Siyasi Tarihi Üzerine Denemeler***. Akua (Sohum), 2000.

67. B.E. Sağaria. ***Abhazya Tarihindeki "Beyaz" ve "Kara" Lekeler Üzerine***. Gagra, 1993.

68. Y.N.Voronov. ***Abhazlar – Kimdir Onlar?***. Gagra, 1993.

69. Y.N.Voronov. ***Ortaçağ Eşiğinde Kolhis***. Sohum, 1998.

70. S.Z. Lakoba. ***Gürcistan'ın Abhazya'ya Karşı Yüzyıllık Savaşı***. Gagra, 1993.

71. S.Z. Lakoba. ***Aslanbey***. Sohum, 1999.

72. S.Z. Lakoba. ***Tiflisli Tarihçilere Yanıt***. Sohum, 2001.

73. Ş.D. İnal-ipa. ***Sadzlar***. Moskova, 1995.

74. Ş.D. İnal-ipa. ***Abhaz Antroponimisi***. Sohum, 2002.

75. A.E. Kupraa. ***Abhaz Geleneksel Kültürünün Tarihinden***. Sohum, 1998.

76. A.E. Kupraa. ***Abhaz Antroponimisi Tarihinden***. Sohum, 2003.

77. T.A. Açugba. ***Abhazya Bağımsızlık Savaşı ve "Gürcü Mülteciler"***. Cilt I. Sohum, 2003.

78. T.A. Açugba. ***Abhazya Bağımsızlık Savaşı ve "Gürcü Mülteciler"***. Cilt II. Sohum, 2005.

79. T.A. Açugba. ***Güneydoğu Abhazya Nüfusunun Ulusal Bilinç Sorunları Üzerine***. Sohum, 2006.

80. M.Ş. Hvartsikia. ***Tarihin Tahrifinin Tarihi ve Tahrif Edilmiş Tarih***. Sohum, 1997.

81. E.K. Acincal. ***Abhaz Devlet Tarihinden***. Sohum, 1996.

82. E.K. Acincal. ***Abhazya'da Hristiyanlık Tarihinden***. Sohum, 2000.

83. E.K. Acincal. ***Tarihsel Abhazoloji'nin Öncelikleri***. Sohum, 2005.

84. V.F. Butba. ***Batı Kafkasya Kabilelerinden "Aşxaruалar"***. Sohum, 2001.

85. V.F. Butba. ***Eserler***. Sohum, 2005.

86. D. Çaçhalia. ***Abhaz Ortodoks Kilisesi***. Moskova, 1997.

87. D. Çaçhalia. ***Abhaz Krallarının Kroniği***. Moskova, 2000.

88. G.A. Amıçba. ***Erken Ortaçağ Abhazya'sında Kültür ve İdeoloji (VI-VIII. yüzyıllar)***. Sohum, 1999.

89. G.A. Amıçba. ***Erken Ortaçağ Döneminde Abhazya***. Sohum, 2002.

90. G.A. Amıçba. ***Eserler***. Sohum, 2004.

91. G.K. Şamba. ***Milattan Önce Birinci Binyılda Abhazya***. Sohum, 2000.

92. G.K. Şamba. ***Antik Sohum***. Sohum, 2005.

93. V.E. Kuarçiya. ***Abhazya Toponimisi***. Sohum, 2003. (Abhazca: "Apsnı atoponimika".)

94. V.E. Kuarçiya. ***Abhazya'nın Tarihi ve Çağdaş Toponimisi***. Sohum, 2006.

95. T.Ş. Gıtsba. ***Kafkas Dağları ve Dağ Geçitlerinin Abhaz Toponimleri***. Sohum, 2002. (Abhazca.)

96. V.İ. Voroşilov. ***Rusya Karadeniz Kıyılarının Toponimleri***. Soçi-Maykop, 2005.

97. V.İ. Voroşilov. ***Ubıhlar***. Soçi-Maykop, 2006.

98. Başrahip Dorofey (Dbar). ***Birinci Binyılda Abhazya'da Hristiyanlık Tarihi***. Sohum, 2005.

99. V. Biguaa. ***Abhaz Tarihi Romanı***. Moskova, 2003.

100. O.V. Maan. ***Abjua***. Sohum, 2006.

101. Ş.K. Arıstaa, L. P. Çkadua. ***Abhaz Edebi Dilinin Grameri***. Sohum, 2003.

102. V.A. Kaslandzia. ***Abhazca-Rusça Sözlük***. Cilt I ve II. Sohum.

103. Naçkebiya S. B. ***Rusça-Abhazca Arkeolojik Sözlük***. Sohum, [tarihsiz].

104. A.D. Hetsia. ***Spor Terimleri Sözlüğü (Abhazca-Rusça, Rusça-Abhazca)***. Akua (Sohum), 2002.

105. L.H. Samamba. ***Çokanlamlılık ve Eşadlılık Sınırları Üzerine (Abhazca Materyaller Temelinde)***. Sohum, 2002.

106. L.H. Samamba. ***Abhazcanın Sözlüksel ve Sözlük-Dilbilgisel Eşadlıları***. Sohum, 2001.

107. B.G. Conua. ***Abhazcanın Alıntı Kelime Hazinesi***. Sohum, 2002.

108. R.K. Gublia. ***Abhazca-Adigece Etimolojiler***. Sohum, 2004.

109. O.P. Dzidzaria. ***Abhazca-Adige Dillerinin Sektörel Kelime Hazinesinin Tarihsel-Etimolojik Analizi***. Sohum, 2009.

110. S.H. İonova. ***Abazaca Yer Adları***. Çerkessk, 1993.

111. S.N. Zamyatin. ***Abhazya'nın Paleolitik Çağı***. Sohum, 1937.

112. L.N. Solovyev. ***Abhazya Topraklarında İlkel Toplum***. Sohum, 1971.

113. M.M. Trapş. ***Eserler***. Cilt I. Sohum, 1970.

114. S.N. Zamyatin. ***Kafkasya'nın Karadeniz Kıyısındaki Navalişen ve Ahştr Mağaraları***. Dördüncü Dönem Araştırmaları Komisyonu Bülteni, No 6–7, 1940.

115. D.A. Kraynov. ***Kırım ve Kafkasya'nın Yeni Musteriyen Yerleşimleri***. Dördüncü Dönem Araştırmaları Komisyonu Bülteni, No 9, 1947.

116. Tih N.A. ***Toplumun Tarih Öncesi***. Leningrad, 1970.

117. V.V. Bunak. ***Antropoloji Verilerine Göre Konuşmanın Kökeni***. Moskova, 1955.

118. A.A. Vetrov. ***Göstergebilim ve Temel Sorunları***. Moskova, 1968.

119. Y.Y.Roginski. Levin M. G. ***İnsanın Kökeni ve İnsanlığın Eski Yerleşimi***. Moskova, 1951.

120. K.V. Lomtatidze. ***Abhazcada Reduplikasyonun İşlevi Üzerine***. Dil, Tarih ve Maddi Kültür Enstitüsü Bildirileri, Cilt V–VI, 1940.

121. K. Bouda. ***Azechiv für vergleichele Phonetik***. Cilt 3, Sayı III.

122. Şinkuba Bagrat. ***Toplu Eserler***. Altıncı Cilt. Sohum, 2008.

123. V.E. Kuarçiya. ***Bazı Etimolojik Notlar***. Abhaz Devlet Müzesi Çalışmaları, Sayı IV. Sohum, 1974.

124. F. Engels. ***Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni***. K. Marx ve F. Engels. Eserler, 2. Baskı, Cilt II.

125. M.O. Kosven. ***Kafkasya Etnografyası ve Tarihi***. Moskova, 1961.

126. G.F. Çursin. ***Abhazya Etnografyasına Dair Materyaller***. Sohum, 1957.

127. L.N. Solovyev. ***1960 Yılında Hupinipşahva Mağarasında Yapılan Arkeolojik Kazıların Sonuçları Hakkında***. TAYD, Cilt XXXII. 1961.

128. A.L. Lukin. ***Gudauta Yakınlarındaki Neolitik Yerleşim Kistrik***. SA, 1950, No XII.

129. V.V. Bjania. ***Abhazya'nın En Eski Kültürü (Neolitik ve Erken Tunç Çağı)***. Moskova, 1966.

130. N.S. Derjavin. ***Etnografik Açıdan Abhazya***. SMOMK, Sayı 38. 1907.

131. K.S. Şakrıl. ***Abhazca-Adige Dilleri Üzerine Denemeler***. Sohum, 1971.

132. A.K. Şagirov. ***Adige (Çerkes) Dillerinin Etimolojik Sözlüğü***. A – N. Moskova, 1977.

133. R.K. Gublia. ***Abhazca-Adigece Etimolojiler***. Sohum, 2004.

134. Ş.D. İnal-ipa. ***Abhazya'da Anaerkil-Klan Sistemine Dair Soru Üzerine***. TAYD, Cilt XXV. 1954.

135. Ş.H. Salakaya. ***Abhaz Nart Destanı***. Tiflis, 1976.

136. Ş.D. İnal-ipa. ***Abhaz Folkloru Anıtları***. Sohum, 1977.

137. V.G. Ardzınba. ***Nart Destanında Kahramanın Taştan Doğuşu Motifi***. Eski Anadolu. Moskova, 1985.

138. B.B. Piotrovski. ***Transkafkasya Arkeolojisi***. Leningrad, 1949.

139. A.A. Formozov. ***Kuban Bölgesi'nin Taş Devri ve Bakır Çağı***. Moskova, 1965.

140. L.N. Solovyev. ***Abhazya'da Oçamçıra Limanı Yakınındaki Bakır Çağı Yerleşimi***. SMİA, Cilt I. 1939.

141. T.N. Saveleva. ***Mısırlılar Piramitlerin İnşa Edildiği Dönemde Nasıl Yaşıyordu?***. Moskova, 1971.

142. M.İ. Şahnoviç. ***İlkel Mitoloji ve Felsefe***. Leningrad, 1971.

143. G.P. Tsıganenko. ***Rusça Etimolojik Sözlük***. Kiev, 1970.

144. G.A. Dzidzaria. ***Abhazya'da Denizciliğin Tarihinden***. A. M. Gorki Adına SGPİ Çalışmaları, Cilt XII. Sohum, 1959.

145. Ş.D. İnal-ipa. ***Abhazya'da Antik Dönem ve Feodal Çağda Denizcilik Üzerine***. Abhaz BİE Çalışmaları, Cilt XXX. Sohum, 1960.

146. Ş.D. İnal-ipa. ***Abhazların Tarihsel Etnografyasından Sayfalar***. Sohum, 1971.

147. O.P. Dzidzaria. ***Abhazcada Denizcilik Terminolojisi***. Sohum, 1989.

148. H.S. Bğajüba. ***Abhazcanın Bzıb Diyalekti***. Tiflis, 1964.

149. D.M. Mşvenieradze. ***Eski Gürcistan'da İnşaat İşleri***. Tiflis, 1952.

150. G.A. Klimov. ***Kartvel Dillerinin Etimolojik Sözlüğü***. Moskova, 1964.

151. V.E. Kuarçiya. ***Abhazcada Hayvancılık (Çobanlık) Terminolojisi***. Sohum, 1981.

152. Canasia N.S. ***Abhazya Etnografyası Üzerine Makaleler***. Sohum, 1960.

153. Uslar P.K. ***Kafkasya Etnografyası. Dilbilim. II. Çeçen Dili***. Tiflis, 1888.

154. Klimov G.A. ***Kafkas Dilleri***. Dünya Dilleri. Moskova, 2001.

155. Çikobava A.S. ***Dilbilime Giriş***. Bölüm I. Moskova, 1952.

156. Nikolayev S.L., Starostin S. A. ***Kuzey Kafkas Dilleri ve Ön Asya'daki Diğer Dil Aileleri Arasındaki Yeri***. Sözlüksel Rekonstrüksiyon ve Doğu'nun En Eski Tarihi, Bölüm 3. Moskova, 1984.

157. Starostin S.A. ***Ortak Kuzey Kafkas Sözlük Hazinesinde Kültürel Kelimeler***. Eski Anadolu. Moskova, 1985.

158. Dyakonov İ.M. ***Eski Ön Asya Dilleri***. Moskova, 1967.

159. Dunaevskaya İ.M. ***Hatticenin Kuzeybatı Kafkas Dilleriyle Yapısal Benzerliği Üzerine***. Doğu Halklarının Kültür Tarihi Araştırmaları. Moskova – Leningrad, 1960.

160. Giorgadze G.G. ***Kask Etnik ve Coğrafi Adlarının Lokalizasyonu ve Dilsel Yapısı Sorunu Üzerine***. Ön Asya Derlemesi, [1]. Moskova, 1961.

161. Melikişvili G.A. ***Eski Doğu Küçük Asya Etnonimlerinin İncelenmesine Dair***. VDI. I. 1962.

162. Trubaçev O.N. ***Karmaşık Akrabalık Terimlerinin Tarihi***. Moskova, 1959.

163. Çirikba V.A. ***Baskça ve Kuzey Kafkas Dilleri***. Eski Anadolu. Moskova, 1985.

164. Şagirov A.K. ***Abhazca-Adige Dilleri***. Dünya Dilleri. Moskova, 2001.

165. Şagirov A.K. ***Abhazca-Adige Dillerinin Genetik Ortak Sözcük Öğelerinin Belirlenmesine Dair***. Etimoloji. 1964. Moskova, 1965.

166. Papaskir A.L. ***Eski Rus Edebiyatında Obezler ve Abhazya Tarihinin Sorunları***. Sohum, 2005.

167. Lülle L.Y. ***Çerkeslerin (Adigeler), Abhazların (Azegler) ve Onlara Komşu Diğer Halkların Yaşadığı Ülkelere Genel Bakış. Çerkesya (Tarihsel-Etnografik Makaleler)***. Krasnodar, 1927.

168. Bğajüba H.S. ***İncelemeler ve Araştırmalar***. Sohum, 1974.

169. Nikonov V.A. ***Etnonimi // Etnonimler.*** Moskova, 1970.

170. Amıçba S.A., Gublia R. K. ***Abhaz Dili***. Sohum, 1984.

171. Gamkrelidze T.V. ***Eski Kolhis Toponimi'nin Tarihsel-Etimolojik Anlamlan-***

dırılması Sorununa Dair. Dilbilim Sorunları, No 4, 1992.

172. Bganba V.M. ***Bazı Etnonimlerin Kökeni ve Etnik-Dilsel Aidiyeti Sorunu Üzerine***. Abhazoloji, Sayı 1. Sohum, 2000.

173. Canba, Samson. ***Eserler***. Akua, 1986.

174. Averkiev İ. ***Karadeniz'in Kuzeydoğu Kıyısından***. Kafkas (Deneme III), No 74, 1866.

175. Han-Girey. ***Çerkesya Notları***. Nalçik, 1978.

176. Güldenştad. I.A. ***Güldenştadt'ın Gürcistan Seyahati***. Cilt I. Tiflis, 1962.

177. Çiçinadze Z.D. ***Gürcülerin Müslümanlaşması veya Gürcistan'ın Tatarlaşması***. Tiflis, 1915.

178. ***Rusya Devleti'nin Yeni Tam Coğrafya Sözlüğü***. Bölüm I. Moskova, 1788.

179. Dzidziguri Ş.V. ***Gürcü Dili***. Tiflis, 1968.

180. Dyakonov İ.M. ***Ermeni Halkının Tarih Öncesi***. Erivan, 1968.

181. ***Eski Dünya Tarihi***. Bölüm 1. Moskova, 1985.

182. ***Antik Uygarlıklar***. Moskova, 1989.

183. Gernot, Wilhelm. ***Hurriler: Eski Bir Halk***. Almancadan çeviren: İ. M. Dunayevskaya. Moskova, 1992.

184. Veynberg İ.P. ***Eski Yakın Doğu Kültüründe İnsan***. Moskova, 1986.

185. Tokarev S.A. ***Dünya Halklarının Tarihinde Din***. Moskova, 1965.

186. Bardavelidze V.V. ***Gürcü Kabilelerinin En Eski Dini İnançları ve Töresel Grafik Sanatı***. Tiflis, 1957.

187. Şahnoviç M.İ. ***İlkel Mitoloji ve Felsefe***. Leningrad, 1971.

188. Çursin G.F. ***Abhazya Etnografyasına Dair Materyaller***. Sohum, 1957.

189. ***Dünya Tarihi***. Cilt I. Moskova, 1955.

190. Krıvlyov İ.A. ***"Kutsal Kitap" Ülkelerinde Kazılar***. Moskova, 1965.

191. Avdiyev V.İ. ***Eski Yakın Doğu Tarihi***. Moskova, 1948.

192. Canasia N.S. ***Abhazya Etnografyası Üzerine Makaleler***. Sohum, 1960.

193. Stuçevskiy İ.A. ***Hz. İsa Mitinin Kökenleri***. Moskova, 1958.

194. Ardzınba V.G. ***Nart Destanında Kahramanın Taştan Doğuşu Motifi***. Eski Anadolu. Moskova, 1985.

195. Reder D.G. ***Eski Mezopotamya Mitleri ve Efsaneleri***. Moskova, 1965.

196. Gordeziani R.V. ***Kafkasya ve Eski Akdeniz Dil-Kültür İlişkileri Sorunları***. Tiflis, 1975.

197. Marr N.Y. ***Tarih Öncesinde Ulaşım Araçları, Kendini Koruma ve Üretim Aletleri***. Seçme Eserler, Cilt 3. Leningrad, 1936.

198. Marr N.Y. ***Yafetik Olmayan Dil Sistemlerinde Anlambilimsel Paleontoloji Üzerine***. Seçme Eserler, Cilt 2. Leningrad, 1936.

199. Amıçba G.A. ***Ortaçağ Gürcü Anlatı Kaynaklarında Abhazya ve Abhazlar***. Tiflis, 1988.

200. Dyakonov İ.M. ***Ur Şehri İnsanları***. Moskova, 1990.

201. ***Eski Yakın Doğu Tarihi***. Moskova, 1988.

202. Keram K. ***Dar Geçit ve Kara Dağ***. Moskova, 1962.

203. ***Harita (K-2). Türkiye***. GUGK, 1980. Moskova, 1981.

204. Kokov D.N. ***Adige (Çerkes) Onomastiğinden***. Nalçik, 1983.

205. Melikişvili G.A. ***Nairi-Urartu***. Tiflis, 1954.

206. Peyssonel M. ***1750-1762 Yıllarında Karadeniz'in Çerkes-Abhaz Kıyısındaki Ticaret Üzerine Araştırma***. Çerkes Halkının Tarihi İçin Materyaller, Sayı 2. Krasnodar, 1927.

207. Kokov D.N. ***Adige (Çerkes) Toponimisi***. Nalçik, 1974.

208. Turçaninov G.F. ***Kafkasya'nın En Eski Yazısının Keşfi ve Deşifresi***. Moskova, 1999.

209. Fasmer M. ***Rusça Etimolojik Sözlük***. Cilt IV. Moskova, 1973.

210. Tsıganenko G.P. ***Rusça Etimolojik Sözlük***. Kiev, 1970.

211. Fadeyev A.V. ***Abhazya'da Feodalizm Sorunu Üzerine***. Sohum, 1931.

212. Kaslandziya V.A. ***Abhazca-Rusça Sözlük***. Cilt II. Sohum, 2005.

213. ***Abhazca Dilbilgisi. Fonetik ve Morfoloji***. Sohum, 1968.

214. Avdiyev V.İ. ***Eski Yakın Doğu Tarihi***. Moskova, 1969.

215. Latışev V.V. ***Eski Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. VDI, 2, 1947.

216. Bakradze D.M. ***Megrelya, Samurzakan ve Abhazya Üzerine Bir Deneme***. Kafkas, No 49, 1860.

217. Bell J.S. ***1837, 1838 ve 1839 Yıllarında Çerkesya'da Kalış Günlüğü***. Beli J. S. Journal of a residence in Circassia during the years 1837, 1838 and 1839, cilt 1. Londra, 1840.

218. Reineggs J. ***Kafkasya'nın Genel Tarihsel ve Topoğrafik Tanımı***. II. St. Petersburg, 1787. (Almanca)

219. Marr N.Y. ***Seçme Eserler***. Cilt IV. Leningrad, 1937.

220. Salakaya Ş.H. ***Abhaz Halk Kahramanlık Destanı***. Tiflis, 1966.

221. Ş.D. İnal-ipa. ***Abhaz-Adige Etnografik Paralelleri Üzerine***. ADİYALİ Bilimsel Notları, Cilt IV (Tarih ve Etnografya). Krasnodar, 1965.

222. Pervuhin M.K. ***Beyaz Dağlar Ülkesi (Alban İzlenimleri)***. Doğa ve İnsanlar, No 11, 1916.

223. Latışev V.V. ***Eski Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. VDI, No 1 (23), 1948.

224. Gamkrelidze T.V., İvanov V. V. ***Hint-Avrupa Dili ve Hint-Avrupalılar***. Cilt II. Tiflis, 1984.

225. Şakrıl K.S. ***Abhazca-Adige Dilleri Üzerine Denemeler***. Sohum, 1971.

226. Kuipers A.N. ***Phoneme and Morpheme in Kabardian***. s-Gravenhage, 1960.

227. ***Farsça-Rusça Sözlük***. Cilt 2. Moskova, 1970.

228. Trubaçev O.N. ***Slav Dillerinde Evcil Hayvan Adlarının Kökeni***. Moskova, 1960.

229. Abayev V.İ. ***Osetçenin Tarihsel-Etimolojik Sözlüğü***. Cilt I. Moskova-Leningrad, 1958.

230. Çikobava A.S. ***Çan (Laz) Diyalektinin Dilbilgisel Analizi***. Tiflis, 1936.

231. Çikobava A. ***Abhazcanın Kartvel Dilleriyle Morfolojik Benzerlikleri***. İYİİMK Bildirileri. Tiflis, 1942.

232. Lomtatidze K.V. ***Abhazların Etnik Kökeni ve Yerleşimi Üzerine Bazı Sorular***. Mnatobi, No 12, 1956.

233. Draçuk V. ***Bin Yılların Yollarında***. Moskova, 1977.

234. Bayun L.S. ***Ortak Anadolu Fiil Yapısının Yeniden İnşasına Dair Bazı Sorular***. Eski Anadolu. Moskova, 1985.

235. Melikişvili G.A. ***Eski Gürcistan Tarihine Dair***. Tiflis, 1959.

236. Haçatryan V.N. ***Hitit İmparatorluğu'nun Doğu Eyaletleri***. Erivan, 1971.

237. ***Yabancı Kelimeler Sözlüğü***. Moskova, 1949.

238. ***Büyük Sovyet Ansiklopedisi***. İkinci baskı, Cilt II.

239. Mroveli, Leonti. ***Kartli Krallarının Yaşamı: Abhazlar, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Halkları Hakkında Bilgiler***. Eski Gürcüceden çeviren ve yorumlayan: G. V. Tsulaya. Moskova, 1979.

240. Gumba G.D. ***XI. yüzyıl Gürcü Tarihçisi Leonti Mroveli'nin Tarihsel Kavramının Kökenleri Üzerine***. Abhazoloji, Sayı II. Sohum, 2003.

241. Mikelaidze T.K. ***Eski Kolhis Tarihinin Dönemlendirilmesi Sorunu Üzerine***. Tiflis, 1973.

242. Şakrıl K.S. ***Abhaz Yazısının Tarihine Dair***. Sohum Devlet Pedagoji Enstitüsü Çalışmaları, Sayı X-XI. Sohum, 1958.

243. Bjania Ts.N. ***Abhazların Ekonomi ve Kültür Tarihinden***. Sohum, 1937.

244. Dyakonov İ.M. ***Medya Tarihi***. Moskova-Leningrad, 1956.

245. Bğajüba O.H., Lakoba S. Z. ***Abhazya Tarihi***. Sohum, 2006.

246. ***Rusça-Abazaca Sözlük***. Moskova, 1956.

247. Gan K.F. ***Megrelya, Samurzakano ve Abhazya'ya Bir Gezi (1900 Yazı)***. Kafkas Bülteni, No 4, 1902.

248. Solovyev L.N. ***Neolitik Çağda Kafkas Karadeniz Kıyısının Kültürel Bağlantılarına Dair Yeni Bir Anıt: Vorontsov Mağarası Yerleşimleri***. TAYAD, Cilt XXIX, 1959.

249. ***Gürcistan Tarihinin Ana Hatları***. Cilt I. Tiflis, 1989.

250. Melikişvili G.A. ***Urartu Çivi Yazıları***. Moskova, 1960.

251. Mikelaidze M.T. ***Kolhis ve Güneydoğu Karadeniz Bölgesinin En Eski Nüfusu Tarihi Üzerine Araştırmalar***. Tiflis, 1974.

252. İnadze M. P. ***Antik Yunan Yazarlarının Verilerine Göre Kolhis Krallığının Kuruluş Zamanı Üzerine***. Eski Tarih Sorunları. Tiflis, 1973.

253. Gleye A.K. ***Kuzey Kafkas Dillerinin Tarihine Dair***. Kafkas Yerleri ve Halklarının Tanımı İçin Materyaller Derlemesi, Sayı 37. Tiflis, 1907. Bölüm III.

254. Andreyev Y.V. ***Homeros Destanının Tarihselliği Üzerine***. Eski Tarih Bülteni. 1984, No 4.

255. Yaylenko V.P. ***Arkaik Yunanistan ve Yakın Doğu***. Moskova, 1990.

256. Homeros. ***Odysseia***. Moskova, 1982.

257. Tacitus, Cornelius. ***Eserler***. 2. Baskı. St. Petersburg, 1993.

258. Otkupşçikov Y.V. ***Karadeniz'de Karyalılar (Onomastik)***. Kafkasya ve Akdeniz. Tiflis, 1980.

259. Kuftin B.A. ***Kolhis Arkeolojisine Dair Materyaller***. I. Tiflis, 1949.

260. Markovin V.İ. ***Dolmen Kültürü ve Abhaz-Adığelerin Erken Etnogenezi Sorunları***. Nalçik, 1974.

261. Lavrov L.İ. ***Kuzeybatı Kafkasya Dolmenleri***. ABİYALİ Çalışmaları, XXXI. Sohum, 1960.

262. Segert, Stanislav. ***Ugarit Dili***. Moskova, 1965.

263. Homeros. ***Odysseia***. Jukovskiy V. A. Toplu Eserler, Cilt IV. Moskova-Leningrad, 1960.

264. ***Edebiyat Ansiklopedisi***. Cilt I. 1930.

265. Canaşvili M.G. ***Gürcistan Tarihi***. Cilt I. Tiflis, 1906.

266. Cavahişvili İ.A. ***Gürcü Halkının Tarihi***. Kitap I. Tiflis, 1913. (Gürcüce)

267. Açba (Ançabadze) Z.V. ***Sovyet Abhazya'nın 50 Yılı***. Sohum, 1971.

268. Dzidzariya G.A. ***Eserler***. III. Sohum, 2006.

269. Yelniçkiy L.A. ***Eski Kolhis'in Tarihsel Etnografyasından***. VDI, No 2, 1938.

270. Strabon. ***Coğrafya***. Moskova, 1994.

271. Stefan Bizanslı. ***Halkların Tanımından***. Çeviren: P.İ. Prozorov. Eski Yazarların (Yunan, Latin) İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri, Cilt 1. Yunan Yazarlar. St. Petersburg, 1890.

272. ***Kuzey Kafkasya Hakkında Antik Kaynaklar***. Hazırlayan: V.M. Atalikov. Nalçik, 1950.

273. Tsulaya G.V. ***Abrskil Mağarasının Mitik Sırları***. TAYAD, XXXIII-XXXIV. Sohum, 1969.

274. Tsulaya G.V. ***Abraskil Adının Tarihine Dair***. SE, No 6, 1966.

275. Akaba L.H. ***Abhaz Mitolojisinden***. Sohum, 1976.

276. ***Georgika***. Cilt IV, Sayı I. Tiflis, 1941.

277. Kauçişvili T.S. ***Likofron ve onun şârihleri hakkında bazı bilgiler // Kafkasya ve Akdeniz. – Tiflis, 1980.***

278. Pisarevskiy N.P. ***Karadeniz'de Yerel Gemi Yapımı ve Denizcilik Gelenekleri***. Kafkasya ve Akdeniz. Tiflis, 1980.

279. Lordkipanidze O. ***Antik Kolhis (Mit ve Arkeoloji)***. Tiflis, 1979.

280. Acincal E. ***Abhaz Kültürü ve Antik Gelenek***. Alaşara, No. 2, 1982. (Abhazca)

281. Siharulidze Y.M. ***Güneybatı Gürcistan'ın Yer Adları Bilimi***. Kitap 1. Batum, 1958. (Gürcüce)

282. Bijev A.H. ***Abadzeh***. Adıgeler, No. 2. Nalçik, 1991.

283. Ş.D. İnal-ipa. ***Eski Abhaz Kabilelerinin Etnik Kökeni Üzerine***. Moskova, 1964.

284. Şakrıl K.S. ***Eserler: Abhaz Dili ve Folkloru Üzerine Makaleler ve Denemeler***. Sohum, 1985.

285. Melikişvili G.A. ***Kulxa***. Antik Dünya. Makaleler Derlemesi. Moskova, 1962.

286. Lordkipanidze D.D., Mikelaşe T. K. ***Doğu Karadeniz Kıyısı (Kolhis) M.Ö. VII–V. yüzyıllar. Antik Yazılı Kaynaklar ve Karadeniz Kıyısının Arkeolojisi (M.Ö. VII–V. yüzyıllar)***. Uluslararası Antik Karadeniz Tarihi Sempozyumu Materyalleri. Tiflis, 1990.

287. İnadze M.P. ***Antik Kolhis'in Karadeniz Kıyısı Kentleri***. Tiflis, 1968.

288. Genko A.N. ***Abhazca-Rusça Sözlük***. Sohum, 1998.

289. Canasiya S.N. ***Eserler***. Cilt III. Tiflis, 1959.

290. Lavrov L.İ. ***Kuzeybatı Kafkasya Halklarının Kökeni Üzerine***. Kabardey Tarihi Materyalleri Derlemesi. Nalçik, 1954.

291. Latışev V.V. ***Antik Yunan ve Latin Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. VDI, No. 1, 1947.

292. Melikişvili G.A. ***Diauhi***. VDI, No. 4 (34). Moskova – Leningrad, 1950.

293. ***Yeni ve Tam Rusya Devleti Coğrafya Sözlüğü veya Leksikon***. Moskova, 1788.

294. Marr N.Ya. ***Kafkasoloji ve Abhaz Dili. Yafetik Teorinin Gelişim Aşamaları***. Leningrad, 1933.

295. Latışev V.V. ***Antik Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. VDI, No. 3, 1947.

296. Turçaninov G.F. ***Klasik Antikite Yazarlarının Φθείρωνφάγοι'si***. İber-Kafkas Dilbilimi. Tiflis, 1946.

297. Melikişvili G.A. ***Kaşkı Halkının Etnik Kökeni Sorunu Üzerine***. Araştırmalar, Cilt III. Tiflis, 1953.

298. Kokov D.N. ***Adıge Etnonimleri***. Nalçik, 1979.

299. Latışev V.V. ***Antik Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. VDI, No. 4. 1947.

300. Melikişvili G.A. ***Hitit Krallığı'nın Ortaya Çıkışı ve Transkafkasya ile Küçük Asya'nın En Eski Nüfusu Sorunu***. VDI, No. 1, 1965.

301. ***Dünya Tarihi***. Cilt II. Moskova, 1956.

302. ***Abhazya ve Oradaki Yeni Athos Simon-Kananit Manastırı***. Haz. İ. N. 1898.

303. Latışev V.V. ***Antik Yunan ve Latin Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. Cilt I. St. Petersburg, 1890.

304. Latışev V.V. ***Antik Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. VDI, No. 2 (24), 1948.

305. ***K–1. Kafkasya Bölgesi Haritası***. Kafkasya Kolordusu Genelkurmayı Tarafından Hazırlanmıştır. Tiflis, 1842.

306. ***K–2. Türkiye***. GUGK. Moskova, 1981.

307. ***K–3. Semyon Bronevski'nin Kafkasya Tasvirine Ek Olarak Yayınladığı Kafkas Toprakları Haritası***. St. Petersburg, 1823.

308. ***K–4. Gürcistan SSC İdari Haritası***. Tiflis, 1938.

309. ***K–5. OSMANLI İMPARATORLUĞU ve HİMAYE DEVLETLERİ (XVII. yüzyılda)***. 1871.

310. ***K–6. Gürcistan SSC***. SSCB GUGK. 1987.

311. Serdyuçenko G.P. ***Batı Kafkasya Dillerinin Temel Gramer Özellikleri***. Moskova, 1955.

312. Çikobava A.S. ***Dilbilime Giriş***. Bölüm 1. Moskova, 1952.

313. Kılıçev R.N., Çkadua L. P. ***Abhaz Dili***. Dünya Dilleri. Kafkas Dilleri. Moskova, 2011.

314. Şakrıl K.S. ***Abhaz Dilinde Ekler***. Sohum, 1961.

315. ***TSGVIA, VUA, No. 18510***.

316. Turaev B.A. ***Klasik Doğu***. Cilt I. Leningrad, 1924.

317. Güldenştadt İ.A. ***Güldenştadt'ın Gürcistan Seyahati***. Cilt II. Tiflis, 1964.

318. Murzaev E.M. ***Halk Coğrafya Terimleri Sözlüğü***. Moskova, 1984.

319. Jean de Luc. ***Kırım, Nogay, Çerkes, Megrel ve Gürcülerin Tasviri***. İmparatorluk Odessa Tarih ve Eski Eserler Derneği Notları, Cilt XI. Odessa, 1879.

320. Çelebi, Evliya. ***Bir Türk Seyyahın Karadeniz'in Doğu Kıyısındaki Seyahati***. ZOOID, Cilt IX. 1875.

321. Lamberti A. ***Kolhis veya Megrelya Tasviri***. İmparatorluk Odessa Tarih ve Eski Eserler Derneği Notları, Cilt X. Odessa, 1877.

322. Gumba G.D. ***Cuancher Cuancheriani'nin Egriskali Nehri'nin Kimliği Sorunu Üzerine***. Abhazoloji, Sayı III. Sohum, 2004.

323. Takaişvili E.S. ***Üç Kronik. Gürcü Vakayinamelerinin Kaynakları. Kafkasya Yerleri ve Halklarının Tasviri İçin Materyaller Derlemesi*** (SMOMPK), Sayı 28. Tiflis, 1900.

324. Abegyan M. ***Eski Ermeni Edebiyatı Tarihi***. Erivan, 1975.

325. Apakidze A.M. ***Mtsheta – Kartli Krallığı'nın Eski Başkenti***. Tiflis, 1959. (Gürcüce)

326. Dyakonov İ.M. ***Hititler, Frigler ve Ermeniler***. Ön Asya Derlemesi, Sayı I. Moskova, 1961.

327. ***Gürcistan'ın Hıristiyanlaşması***. Redaksiyon, Araştırma ve Yorumlar M. S. Çhartişvili. Tiflis, 1989.

328. Voronov Y.N. ***Eski Apsilia***. Sohum, 1998.

329. Bğajüba O.H. ***Cuancher'in "Klisure"si Nereden Geçiyordu?***. Abhazoloji, Sayı II. Sohum, 2003.

330. Adonts N. ***Justinian Döneminde Ermenistan***. Erivan, 1971.

331. Cavahişvili İ.A. ***Gürcü Halkının Tarihi***. Kitap İkinci. Tiflis, 1965.

332. Gagloiti Y.S. ***Alanlar ve Osetlerin Etnik Kökeni Sorunları***. Tiflis, 1966.

333. Kuarçiya V.E. ***Abhaz Etnonimleri auaps "Oset" ve aşüanua "Svan" Üzeri-***

ne. Kafkas Filolojisi ve Tarihi Sorunları. Nalçik, 1982.

334. Latışev V.V. ***Antik Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. VDI, No. 3, 1948.

335. Abaev V.İ. ***Oset Dili ve Folkloru***. Moskova – Leningrad, 1949.

336. Latışev V.V. ***Antik Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. VDI, No. 1, 1948.

337. Eremyan S.T. ***"Aşxarualar" Orijinal Metninin Restorasyonu Denemesi***. Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih-Filoloji Dergisi. Erivan, 1973.

338. Tsulaya G.V. ***Cuancher Cuancheriani***. JVG. Tiflis, 1986.

339. Beridze M.İ. ***Cavaxeti Yer Adlarındaki Fars Unsurları***. Onomastik. Genel red. Ş. V. Dzidziguri. Tiflis, 1987.

340. Kuarçiya V.E. ***Tarihsel ve Modern Abhazya'nın Sınırları Üzerine***. Sohum, 2011.

341. Conua B.G. ***Rusça-Abhazca Sözlük***. Sohum, 2010.

342. Orbeliani S.S. ***Gürcü Dili Sözlüğü***. Tiflis, 1929.

343. Gumba G.D. ***Kafkas Moshlarının (Mashlar-Meshler) Etnik Kökeni Sorunu Üzerine***. İlk Uluslararası İnal-ipa Okumaları. Sohum, 2011.

344. Marr N.Ya. ***Yafetik Halkların Güneyden Kafkasya'nın Kuzeyine Göçü Tarihi Üzerine***. Bilimler Akademisi Haberleri, No. 6, 1916.

345. Melikişvili G.A. ***Eski Gürcistan Tarihi Üzerine***. Tiflis, 1959.

346. Kauxçişvili S.G. ***Bizans Yazarlarının Gürcistan Hakkındaki Bilgileri***. Cilt II. Tiflis, 1965.

347. Gan K. ***Antik Yunan ve Roma Yazarlarının Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. Bölüm I. Tiflis, 1884.

348. ***Yunan Tarihçileri***. Moskova, 1976.

349. Trapş M.M. ***Eserler (Eski Sohum)***. Cilt 2. Sohum, 1969.

350. Heniochiler. ***Klasik Antikite Biliminin Gerçek Ansiklopedisi (Pauly's)***. Wilhelm Kroll (Ed.). Stuttgart, 1912. (Almanca)

351. Latışev V.V. ***Antik Yunan ve Latin Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. İmparatorluk Rus Arkeoloji Derneği Klasik Bölüm Notları, Cilt II, Sayı 1. St. Petersburg, 1904.

352. Gamrekeli V. ***Dval Kabilesi Üzerine***. Gürcü Etnografyası Materyalleri, Cilt IX. Tiflis, 1957.

353. Latışev V.V. ***Antik Yunan ve Latin Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri***. Cilt I. Yunan Yazarlar. 3. Sayı. St. Petersburg, 1900.

354. Elnitskiy L.A. ***Antik Kolhis'in Tarihi Etnografyasından***. VDI, 2, 1938.

355. Turçaninov G.F. ***Klasik Antikite Yazarlarının Φθείρωνφάγοι'si***. İber-Kafkas Dilbilimi. Tiflis, 1946.

356. Gabunia Z.M., Kuarçiya V. E. ***G. F. Turçaninov'un Eserlerinde Abhazya Tarihi ve Abhaz Yazısı Sorunları***. Kafkas Filolojisi ve Tarihi Sorunları. Nalçik, 1982.

357. Marr N.Ya. ***Abhazların Dili ve Tarihi Üzerine***. Leningrad, 1938.

358. Struve V.V. ***Kuzey Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya Tarihi Üzerine Çalışmalar***. Leningrad, 1968.

359. Çikobava A.S. ***P. Uslar ve Dağlı İber-Kafkas Dillerinin Bilimsel İncelenmesi Sorunları***. İber-Kafkas Dilbilimi, VII. Tiflis, 1955.

360. Melikişvili G.A. ***Kaşkların Etnik Kökeni Sorunu Üzerine***. İİD Gözden Geçiren, Cilt III. Tiflis, 1953.

361. Ardzınba V.G. ***Hattice ve Abhaz-Adıge Dilleri Arasındaki Bazı Ortak Yapısal Özellikler***. Abhazoloji, No. 3. Sohum, 2009.

362. Volkova N.G. ***Kuzey Kafkasya'nın Etnonimleri ve Kabile Adları***. Moskova, 1979.

363. ***Büyük Kafkasya'nın İki Yakası. Belge Derlemesi. Cilt I. Abazalar ve "Çerkes" Sorunu***. Haz. Musa Ekzekov. St. Petersburg, 2012.

364. ***Büyük Kafkasya'nın İki Yakası. Belge Derlemesi. Cilt II. Abhazlar***. St. Petersburg, 2012.

365. Ş.D. İnal-ipa. ***Eserler***. Cilt III. Sohum, 2011.

366. Kupraa A.E. ***Abhazların Geleneksel Kültürü Sorunları***. Sohum, 2008.

367. Açugba T.A. ***XIX–XX. yüzyıllarda Abhazların Etnik Tarihi***. Sohum, 2010.

368. Başrahip Dorofey (Dbar). ***Abhazya'da Ortodoks Kilisesi: Geçmiş, Şimdi, Gelecek***. Cilt 1. Yeni Athos, 2012.

369. ***Abhazlar***. Ed. Y.D. Açba (Ançabadze), Y. G. Argun. Moskova, 2007.

370. ***Antik Yunanca-Rusça Sözlük***. Moskova, 1958.

371. ***Modern Yunanca-Rusça Sözlük***. Moskova, 1980.

372. ***Rusça-Modern Yunanca Sözlük***. Moskova, 1983.

373. ***"Bu, ülke ve adalet için bir kaygı mıdır?!"*** Ahalgazırda Komunisti. 6 Mayıs 1989. (Gürcüce)

374. ***Abhazlar (gözden geçirilmiş ikinci baskı)***. Moskova, 2012.

375. ***"Özgür Gürcistan" Gazetesi***. 29 Eylül 1992.

376. Maan O.V. ***Eski ve Orta Çağ Abhazya'sının Ticari-Ekonomik İlişkileri Tarihinden***. Sohum, 2012.

377. Thaytsuhov M.S. ***Abazalar***. Çerkessk – Karaçayevsk, 2006.

378. Tçüijba L.İ. ***XIX. yüzyılda Abhazya'da Etnik-Demografik Süreçler***. Sohum, 2001.

379. Bğajüba O.H. ***Eski ve Orta Çağ Abhazya'sında Demir Metalürjisi ve Metal İşleme (M.Ö. VIII. yüzyıl – M.S. XV. yüzyıl)***. Tiflis, 1983.

380. Ayüdzba A.F. ***Vatan Savaşı (1992–1993). Abhazya'nın Askeri-Siyasi Tarihi Sorunları***. Sohum, 2008.

381. Ayüdzba A.F. ***Abhazya ve Gürcistan: Yarın Savaş Vardı***. Sohum, 2012.

382. Gıtsba T.Ş. ***Eski Abazgların Ülkesi***. Sohum, 2012.

383. ***Abhaz Krallığı'nın VIII– Sanatı. Anakopya Kalesi'nin Hristiyan Anıtları*** (A. S. Agumaa, D.V. Beletskiy, A. Y. Endoltseva). St. Petersburg, 2011.

384. ***Rus Süreli Yayınlarında Abhazya ve Abhazlar (XIX–XX. yüzyıllar)*** (Haz. R. H. Aguajba, T.A. Açugba). Kitap I. Sohum, 2005.

385. ***Rus Süreli Yayınlarında Abhazya ve Abhazlar (XIX–XX. yüzyıllar)*** (Haz. R. H. Aguajba, T.A. Açugba). Kitap II. Sohum, 2006.

386. ***XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri*** (Haz. G.A. Dzidzariya). Cilt I. Sohum, 2008.

387. ***18.–XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri*** (Haz. A.E. Kupraa, S.T. Salakaya, A.F. Ayüdzba). Cilt II. Sohum, 2011.

388. ***XIX. yüzyıl Abhazya Tarihi Materyalleri*** (Haz. A.E. Kupraa, S.Ş. Salakaya, A.F. Ayüdzba). Cilt III. Sohum, 2012.

389. ***Abhazya – Belgeler ve Materyaller (1917–1921)*** (Haz. R.H. Gojba). Sohum, 2009.

390. ***Sovyet Dönemi Abhazya Tarihi Materyalleri***. Cilt I (Haz. A.E. Kupraa). Sohum, 2012.

391. Paçuliya V.M. ***1992–1993 Gürcü-Abhaz Savaşı***. Sohum, 2010.

392. Voronov Y.N. ***Abhazya Arkeoloji Haritası***. Sohum, 1969.

393. Klimov G.A. ***Kafkas Dilleri***. Moskova, 1965.

394. Bodenstedt Friedrich. ***Büyük ve Küçük Abhazya Üzerine***. Çerkesya Hakkında. Moskova, 2002.

395. Gerberstein N.S. ***Moskovalıların İşleri Üzerine Notlar***. St. Petersburg, 1908.

396. Peyssonel M. ***"1750–1762 Yıllarında Karadeniz'in Çerkes-Abhaz Kıyısındaki Ticaretin İncelenmesi"***. Çerkes Halkının Tarihi İçin Materyaller. Sayı 2. Krasnodar, 1927.

397. Thaytsuhov M.S. ***XIX. – XX. yüzyıl Başlarında Abazaların Etnokültürel***

Bağları. Doktora Tezi Özeti. Moskova, 1985.

398. Bğajüba O.H., Lakoba S. Z. ***Abhazya Tarihi***. Ders Kitabı. Sohum, 2006.

399. Güldenştadt İ.A. ***Yeni Sınır Hattı Hakkında Coğrafi ve Tarihi Haberler...***. St. Petersburg, 1779.

400. Gamba Jean François. ***Transkafkasya'ya Seyahat***. Bölüm I. Fransızcadan Gürcüceye çev. Y.G. Mgaloblişvili. Tiflis, 1987.

401. ***K–7. Cart des pays voisins la mer Caspienne***. 1723 (G. Delisle tarafından). Paris, 1723. – TsGVIA.

402. ***K–8. Charte der Laender am Caucasus***. Weimar, 1802, 1804 (Haz. Reineke).

403. K–9. Karadeniz ve Hazar Denizi Arasındaki Topraklar Haritası (1786).

404. K–10. Kafkas Dağları ve Orada Yaşayan Halkların Sınırları Haritası (1786).

405. K–11. Harita (Büyük Abhazya, Küçük Abhazya, Megrelya, İmeretya, Guria). Yay. B. M. ve B. G.

406. K–12. Semyon Bronevski'nin Kafkasya Tasvirine Ek Olarak Yayınladığı Büyük Ermenistan'ın Bir Kısmıyla Kafkas Toprakları Haritası. St. Petersburg, 1823.

407. Markovin V.İ. ***Batı Kafkasya'nın Dolmenleri***. Moskova, 1976.

408. Uşakov P.N. ***"Kafkasya Halkları ve Dilleri"***. Kafkasya Halkları. No. 1, 1921.

409. Kopsergenova Valentina. ***Sümerler***. Çerkessk, 2012.

410. ***Dünya Halklarının Mitleri*** (Ed. S. A. Tokarev). Moskova, 1987.

411. ***Dünya Edebiyatı Tarihi***. Cilt 1. Moskova, 1983.

412. Dyakonov İ.M., Afanaseva V. K. ***Sana Gizli Sözü Açacağım***. Moskova, 1983.

413. Dirr A. ***Ubıh Dili***. Rusçadan çev. Z. Gabunia, R. Sakiev. Nalçik, 1996.

414. Prokopius Caesarea. ***Romalıların Perslerle Savaşları Tarihi***. Kitap II. St. Petersburg, 1880.

415. Pazov S.U., Tatarxao A.H. ***"Abazalar – Kafkasya'nın Eski Halkı"***. Bibarkt – Elburgan. Çerkessk, 1996.

416. ***Faustos Buzand'ın Ermenistan Tarihi***. Kitap III. Erivan, 1953.

417. ***M.S. VIII. yüzyılda Ermeni Coğrafyası***. St. Petersburg, 1877.

418. Kişmahov M.H.-B. ***Ubıhların Etnik Tarihi ve Kültürü Sorunları***. Sohum – Karaçayevsk, 2012.

419. Karbuşenko P.Ya. ***"Astrahan Kaplanı" Postunda Gürcü Şövalyeleri"***. Astrahan Meridyeni. Almanak. Sayı I, 2010.

420. Pahomov A. ***"Abhazya Tarihi ve Şervaşidze Prensleri Üzerine Tarih Notları"***. Tarih Bülteni. Cilt 7. Tiflis, 1953. (İ. Antskava ve G. Dzidzariya tarafından yayın-

landı.)

421. Canasia S. ***Eserler***. Cilt VI. Tiflis, 1989. (Gürcüce)

422. ***Kafkasya Yerleri ve Halklarının Tasviri İçin Materyaller Derlemesi***. IV, 1884.

423. Kuarçiya V.E. ***"Taraflılık mı, Amatörlük mü?"***. Bzıb. No. 5, 1990.

424. ***K–13. Karadeniz ve Hazar Denizi Arasında Yaşayan Halklar Haritası***. TsGVIA, F. VUA, d. 1060, l. 79 "a".

425. ***14.–XIX. yüzyıl Haritalarında Çerkesya***. Krasnodar, 2011.

426. ***Nart Sasrıqua ve Doksan Dokuz Kardeşi. Abhaz Halk Destanı*** (Haz. Ş.D. İnal-ipa, K.S. Şakrıl, B.V. Şinkuba). Sohum (Akua), 1962. (Abhazca)

427. İonova S.H. ***Abaza Soyadları ve İsimleri***. Çerkessk, 2006.

428. Cavahişvili İ.A. ***"Gürcistan, Kafkasya ve Yakın Doğu'nun En Eski Dönemine Ait Temel Tarihi-Etnolojik Sorunları"***. VDI. No. 4, 1939.

429. Bğajüba H.S. ***Abhaz Dilinin Bzıb Diyalekti***. İnceleme ve Metinler. Sohum, 2006.

430. Bell J.S. ***1837, 1838 ve 1839 Yıllarında Çerkesya'da Kalış Günlüğü***. Cilt II. Londra, 1840. (İngilizce)

431. Canasia S.N. ***Eserler***. Cilt II. Tiflis, 1925. (Gürcüce)

432. Prokopius Caesarea. ***Gotlarla Savaş***. Moskova, 1950.

433. ***"Kartlis Tshovreba"***. Cilt I. Tiflis, 1955. (Gürcüce)

434. Kauxçişvili S.G. ***Bizans Yazarlarının Gürcistan Hakkındaki Bilgileri***. Cilt III. Tiflis, 1936.

435. ***Gürcistan Tarihi***. Cilt I. Tiflis, 1972.

436. Agathias. ***Justinian'ın Saltanatı Üzerine***. Moskova, 1953.

437. Bell J. ***1837, 1838 ve 1839 Yıllarında Çerkesya'da Kalış Günlüğü***. Cilt II. Londra, 1840. (İngilizce)

438. Eliava G.V. ***Abaş ve Gegeçkor Bölgelerinin Yer Adları Bilimi***. Tiflis, 1977. (Gürcüce)

439. Canaşvili N. ***"Abhazya ve Abhazlar"***. ZKOİRGO. Kitap 16. Tiflis, 1894.

440. Canasia S. ***"Gürcistan Yer Adlarında Çerkes (Adıge) Unsuru"***. Matsne (SSCB Gürcistan Şubesi Bildirileri). Cilt I. No. 8. Tiflis, 1940.

441. İnadze M.P. ***Antik Dönem Gürcistan Tarihi Üzerine*** (Doktora Tezi Özeti). Tiflis, 1953.

442. Başrahip Dorofey (Dbar). ***Birinci Binyılda Abhazya'da Hristiyanlık Tarihi***. Yeni Athos, 2005.

443. Latışev V.V. ***"Antik Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri"***. VDI. No. 4, 1948.

444. Eremyan S.T. ***"Kaaba-i Zerdüşt Yazıtında 'Mahelonya' Ülkesi"***. VDI. No. 4, 1967.

445. Vvedenskiy A.N. ***"Abhazlar (Azege)"***. SSKG. Sayı VI. Tiflis, 1872.

446. Pospelov E.M. ***Rusya'nın Coğrafi Adları***. Moskova, 2008.

447. ***Kabardey Folkloru***. Moskova – Leningrad, 1936.

448. ***Kabardey-Çerkes Diyalektolojisi Üzerine Denemeler***. Ed. M. A. Kumaxov. Nalçik, 1969.

449. Kadir Natho. ***Çerkes Tarihi***. Maykop, 2012.

450. El-İdrisi. ***İdrisi'nin Coğrafyası***. Paris, 1840. (Fransızca)

451. Novoseltsev A.P., Paşuto V.T. ***"Eski Rusya'nın Dış Ticareti (XIII. yüzyıl Ortasına Kadar)"***. SSCB Tarihi. 1967, No. 3.

452. Açba (Ançabadze) Z.V. ***Seçilmiş Eserler***. Cilt 2. Sohum, 2011.

453. Canasia S.N. ***"Tubal – Tabal, Tibaren, İber"***. Eserler. Cilt III, 1959.

454. Konovalova İ.G. ***El-İdrisi'nin Eserinde Doğu Avrupa***. Moskova, 1999.

455. Flavius Arrianus. ***Karadeniz Kıyılarında Seyahat***. Gürcüce çeviri, yorum ve harita N. Keçakmadze. Tiflis, 1961.

456. ***Abhazlar*** (Ed. Y.D. Açba (Ançabadze), Y. G. Argun). Gözden geçirilmiş ikinci baskı. Moskova, 2012.

457. Trapş M.M. ***"Suhum Bölgesi Tzabal Köyündeki Arkeolojik Araştırmaların Bazı Sonuçları Üzerine"***. TAİYALİ. Cilt XXXII, 1961.

458. Şamba G.K. ***Ahacçarhu – Dağlık Abhazya'nın Eski Mezarlığı***. Sohum, 1970.

459. Lekvinadze V.A. ***"Pontus Limesi"***. VDI. No. 2, 1969.

460. Bernştam A.N. ***Hunlar Tarihi Üzerine Deneme***. Leningrad.

461. Milovanova Natalya. ***Hristiyan Abhazya***. Sohum, 2014.

462. Lekvinadze V.A. ***Batı Gürcistan'ın I–VII. yüzyıllardaki Anıtsal Eserleri***. Doktora Tezi Özeti. Moskova, 1973.

463. Lekvinadze V.A. ***"Pitiunt'un En Eski Bazilikası ve Mozaikleri Hakkında"***. VDI. No. 2, 1969.

464. ***Gürcistan Tarihi Üzerine Makaleler***. Cilt II. Tiflis, 1988.

465. Agathangelos. ***Ermeni Tarihi***.

466. Brilliantov A. ***"Aziz Maksimus İtirafçı'nın Ölüm ve Defnedilme Yeri Üzerine"***. Hristiyan Doğu. Cilt V. Sayı I. Petrograd, 1917.

467. Zateişvili S.G. ***"Theophanes'in 'Kronografya'sında Alanlara Dair Bilgiler"***.

SSCB Topraklarındaki En Eski Devletler. Moskova, 1976.

468. Amıçba G.A., Papuaşvili T. G. ***Gürcüler ve Abhazların Yabancı İşgalcilere Karşı Ortak Mücadelesi Tarihinden***. Tiflis, 1985.

469. Latışev V.V. ***"Eski Yazarların İskitya ve Kafkasya Hakkındaki Haberleri"***. VDI, 1947–1949.

470. Juze G. ***Antakya Patriği Makarios'un Gözüyle XVII. yüzyıl Gürcistanı***. Bakü, 1927.

471. Canaşia S. ***Eserler***. Cilt I. Tiflis, 1949. (Gürcüce)

472. Lekvinadze V.A. ***"Batı Gürcistan'daki Yapılar Hakkında"***. VV. 1973, Cilt 34.

473. Bakradze D. ***Hristiyanlığın Eski Eserlerinde Kafkasya***. Tiflis, 1875.

474. Kosumova S.Y. ***III–VII. yüzyıllarda Güney Azerbaycan***. Bakü, 1983.

475. Reza E.O. ***Azerbaycan ve Arran***. Moskova, 2012.

476. Acincal E.K. ***Abhaz Krallarının Unvanları Üzerine***. Sohum, 2014.

477. Cefarov Y.R. ***Hunlar ve Azerbaycan***. Bakü, 1983.

478. Aleksandr Şirokorad. ***Son Üç Bin Yılda Transkafkasya'da Savaş ve Barış***. Moskova, 2009.

479. Prokopius Kayserili. ***"Yapılar Hakkında"***. VDI. No. 4, 1939.

480. Lev Gumilev. ***Eski Rus ve Büyük Bozkır***. Moskova, 2008.

481. ***Georgika***. Cilt IV, Bölüm II. Tiflis, 1952.

482. Hotko S.H. ***Çerkeslerin Tarihi***. St. Petersburg, 2001.

483. ***"Gürcistan'ın Hayatı"***. S.G. Kauçişvili (Ed.). Tiflis, 1953. (Gürcüce)

484. Kekelidze K. ***Eski Gürcü Edebiyatı Tarihinden İncelemeler***. Cilt IV. Tiflis, 1988.

485. Neuman C.Fr. ***Das Russland und Circessen***. Stuttgart – Tübingen, 1840.

486. Maan O.V. ***Abhazların Etnik Gelişimi ve Geleneksel-Gündelik Kültürünün Sorunları***. Sohum, 2014.

487. Ayüdzba Aslan. ***Abhazya Vatan Savaşı'nın (1992–1993) Askeri-Siyasi Tarihi Sorunları***. Kitap I. Kitap II. Sohum, 2013.

488. Ardzınba V.G. ***"Hitit Ritüel Metinlerine Dair Notlar"***. VDI. No. 3, 1977.

489. Ardzınba V.G. ***Eski Anadolu'nun Ritüelleri ve Mitleri***. Moskova, 1982.

490. Aguajba R.H. ***Kafkas Diasporası Tarihinden: Abhazlar, Ubıhlar….*** Sohum, 2014.

491. ***Ansiklopedik Sözlük***. Cilt 1. St. Petersburg, 1890.

492. ***Ansiklopedik Sözlük (Granat)***. Cilt 1. St. Petersburg, 7. baskı.

493. Meliksetyan-Bek L.M. ***"Arrianus'un Periplos'unun İzinde"***. ABİYALİ Çalışmaları. Cilt XXX. Sohum, 1959.

494. ***Büyük Ansiklopedi***. Cilt 1. St. Petersburg, 1896.

495. Çirikba V.A. ***"Megrel Dilindeki Abhazca Alıntılar Sorunu Üzerine"***. VYa, No. 4. Moskova, 1998.

496. Çirikba V.A. ***"Megrel Dilindeki Abhazca Alıntılar"***. VYa, No. 3. Sohum, 2009.

497. Dzidzariya G.A. ***Eserler***. I. Sohum, 2002.

498. Volkova N.G. ***XVIII. – XX. yüzyıl Başlarında Kuzey Kafkasya'nın Etnik Yapısı***. Moskova, 1974.

499. ***Kartli Tarihi***. Çev., giriş ve notlar M.D. Lordkipanidze. Tiflis, 1976.

500. Lulye L. Ya. ***Çerkesya***. Kuzey Kafkasya Geleneksel Kültür Merkezi "Vozrozhdeniye", 1990.

501. V. Tsihinovski. ***"Kafkasya Armorialı"***. Vikipedi'den materyaller.

502. ***"Gürcü Soyadları"***. Vikipedi'den materyaller.

503. Lavrov L.İ. ***"Abazalar (Tarih-Etnografik Deneme)"***. Kafkasya Etnografya Derlemesi. Moskova, 1955.

504. Dirr A. ***"Abhazların Dili ve Yaşam Tarzının İncelenmesine Dair Materyaller"***. SMOMPK. Sayı 44. Böl. 4. Tiflis, 1915.

505. Marr N.Ya. ***"Abhaz Kişi Adlarından…"***. Abhazların Dili ve Tarihi Üzerine. Moskova – Leningrad, 1938.

506. ***1990 Telefon Rehberi***. Sohum Şehir Telefon Ağı. 1990 yılı.

507. Canasia S.N. ***"Barataşvili Ailesinin Soybilimine Dair"***. Eserler. Cilt II. Tiflis, 1952. (Gürcüce)

508. Çhataraşvili K. ***"Tzabal'dan Abu Asan İobisdze Yazıtı ve Tarihsel Önemi"***. VİGFE. VI. Tiflis, 1990.

509. Canasia S. N. ***Eserler***. Cilt IV. Tiflis, 1968. (Gürcüce)

510. Lavrov L.İ. ***Kafkasya'nın Tarih-Etnografik Denemeleri***. Leningrad, 1978.

511. Amıçba Valentina. ***Abhaz Kişi Adları Sözlüğü***. Sohum, 2012.

512. Lomtatidze K.V. ***"Abhazca Kelime 'auayü' – 'insan'"***. Moambe. 1943. Cilt IV, No. 7. (Gürcüce)

513. Gvritişvili D.V. ***Geç Feodal Gürcistan'da Sosyal İlişkiler Tarihinden (satavado – senyörlükler)***. Tiflis, 1961.

514. Dasaniya D.M. ***"Abhaz Soyadlarının İncelenmesi Tarihinden (1961 yılına kadar)"***. Abhazoloji. Sohum, 2009.

515. Tsulaya G.V. ***"Gürcü-Abhaz Antroponimisinden"***. Etnografik İnceleme. No. 1. Moskova, 1999.

516. Comidava N. ***Kolh Soyadları ve Adları***. Tiflis, 1966. (Gürcüce)

517. Amıçba Giorgi. ***Ortaçağ Abhazyası Gürcü Normatif Kaynaklarında***. Sohum, 2011.

518. Senkovski O.İ. ***Gürcülerin Tarihine Dair Bazı Şüpheler***. Sohum, 2008.

519. Fadeev A. ***Abhazya Tarihinin Kısa Bir Özeti***. Birinci Kısım. Sohum, 1934.

520. ***Kartlis Tshovreba***. Cilt I. Tiflis, 1955. (Gürcüce)

521. Serena Carla. ***Abhazya'da Seyahat***. Moskova, 1999.

522. Vahuşti. ***Gürcü Krallığı'nın Tasviri***. Tiflis, 1941. (Gürcüce)

523. Sabnisdze İ. ***Abo Tbileli'nin Şehitliği*** (Bkz. Kekelidze K. Eski Gürcü Hagiografik Edebiyatı Anıtları. Tiflis, 1956).

524. Zuhba S.L. ***"Acaristan Abhazlarının Yaşamından"***. Çağdaş Abhaz Köyü. Tiflis, 1967. (Abhazca)

525. Lordkipanidze M. ***Feodal Gürcistan'ın Siyasi Birliği***. Tiflis, 1963.

526. Vahuşti. ***"Gürcistan'ın Hayatı"***. Z. Çiçinadze yayını. 1913. (Gürcüce)

527. Kekelidze K. ***Eski Gürcü Hagiografik Edebiyatı Anıtları***. Tiflis, 1956.

528. ***Maddi Kültür Tarihi Devlet Akademisi Haberleri***. Sayı 91. Moskova – Leningrad, 1934.

529. Konstantin Porfirogenet. ***"Themalar Üzerine" ve "Halklar Üzerine"***. Moskova, 1899.

530. Bğajüba O.H. ***"Peki Konstantin Porfirogenet'in Sotiriupolisi Tam Olarak Neredeydi?"***. Abhazoloji. V-VI sayı. Sohum, 2011.

531. Pseudo-Arrianus. ***"Karadeniz Kıyılarında Seyahat"***. VDI. No. 4, 1948.

532. Kulakovski Y. ***"İmparator Justinianus Abhazlar İçin Tapınağı Nerede İnşa Etti?"***. Arkeolojik Haberler ve Notlar. No. 2. Moskova, 1897.

533. ***Konstantin Filozof'un Hayatı***. Slav Komisyonu Çalışmaları. Cilt I. Leningrad, 1930.

534. Nutsubidze Ş. ***Gürcü Felsefesi Tarihi***. Tiflis, 1960.

535. Smolenski S. ***"Bir Kafkasyalının Anıları (Bir Harbiyelinin Notlarından)"***. Askeri Derleme. Cilt I. XXXVII, böl. I. 1872.

536. Ş.D. İnal-ipa. ***Tarihsel Gerçekliğe Doğru Adımlar***. Sohum, 1992.

537. ***İmparatorluk Novorossiysk Üniversitesi Notları***. Cilt I. Sayı I-II. Odessa, 1867.

538. ***Babil Krallığı Efsanesi***. Eski Rus Edebiyatı Anıtları. Moskova, 1992.

539. Kozhinov V.V. ***Rusya'nın Kaderi: Dün, Bugün, Yarın***. Moskova, 1997.

540. Dzidziguri Ş.V. ***Gürcü Dili***. Tiflis, 1968.

541. ***Kartlis Tshovreba***. Cilt II. Tiflis, 1959.

542. ***Kutsal Tarihin Kısa Özeti***. İ. Bartolomey'in rehberliğinde Abhazcaya çevrildi. Kafkasya'da Hristiyanlığı Yeniden Canlandırma Derneği yayını. Tiflis, 1866.

543. Maçavariani K.D. ***Akura bğits. Jüa-zakuank. Anıhüarakua***. Қарҭ, 1910.

544. ***Apsua bızşüa ajüar***. 1. Aqua, 1986.

545. Şakrıl K.S. ***Apsua bızşüa bzıptüi adialekt ajüar***. Aqua, 2014.

546. Ranoviç A.B. ***Helenizm ve Tarihsel Rolü***. Moskova, 1950.

547. Boltunova A.İ. ***"İberya'da Sınıflı Toplumun ve Devlet İktidarının Ortaya Çıkışı"***. VDI. No. 2, 1956.

548. Uşakov P.N. ***"Kafkasya Halkları ve Dilleri"***. Kafkasya Halkları. Tiflis, 1921.

549. Kukba V.İ. ***Seçilmiş Eserler***. Sohum, 2007.

550. Conua B.G., Kaslandziya V.A. ***Kısa Abhazca-Rusça, Rusça-Abhazca Sözlük***. Sohum, 2011.

551. ***Büyük Ansiklopedi***. Cilt I. St. Petersburg, 1896.

552. Genko A.N. ***Abhazca-Rusça Sözlük***. Sohum, 1998.

553. Gubliya R.K. ***Kartvel Dillerindeki Abhazca Sözcük Alıntıları Üzerine***. Sohum, 2002.

554. Lübker Friedrich. ***Antikçağ Sözlüğü***. Moskova, 2005.

555. Şçeglov G.V., Archer V. ***Antikçağ Sözlüğü***. Moskova, 2006.

556. Şakrıl K.S. ***Apsua bızşüa bzıptüi adialekt ajüar***. Akəa, 2014.

557. ***Abhaz Dili Grameri***. Sohum, 1968.

558. Gublia R.K. ***Abhaz Etimolojisi Üzerine Denemeler***. Sohum, 2013.

559. Conua B.G. ***Rusça-Abhazca Sözlük***. Sohum, 2010.

560. Torotadze A.G. ***Kısa Rusça-Gürcüce Sözlük***. Tiflis, 1969.

561. Dzidzariya O.P. ***"Kartvel Dillerinde Yer Alan Bazı Abhazca Unsurlar"***. Çağdaş Kafkas Dilbilimi ve Folkloristik Sorunları. Sohum, 2000.

562. ***Büyük Sovyet Ansiklopedisi***. İkinci baskı. Cilt 47.

563. Kuarçiya V.E. ***"'Şamahamzar' Kelimesinin Etimolojisi Üzerine"***. ABİYALİ Haberleri. Cilt VI. Tiflis, 1977.

564. Acincal E.K. ***"XIX. yüzyıl Abhaz Halılarındaki Tasvirler"***. Sovyetler Birliği Halklarının Kültür ve Sanatında Antik Çağ ve Antik Gelenekler. Tüm Birlik Konferansı Tezleri. Moskova, 1974.

565. ***Dünya Dilleri. Kafkas Dilleri***. Moskova, 2001.

566. Miller A. ***"1907 Yılında Abhazya'ya Yapılan Bir Geziden"***. Rusya Etnografyası Materyalleri. Cilt I. St. Petersburg, 1910.

567. ***"Gürcistan'ın Hayatı"***. Kral Vahtang'ın Derlemesi, Z. Çiçinadze yayını. Tiflis, 1913.

568. Glonti A.A. ***Yer Adı Bilimi Araştırmaları***. Tiflis, 1971. (Gürcüce)

569. Tshadaya P.A. ***Dağlık Megrelya'nın Yer Adları Bilimi***. Tiflis, 1975 (Doktora tezi özeti).

570. Eliava Givi, Şengeliya Grigol, Parulava Givi. ***Çhorotsku Bölgesi Yer Adları Bilimi***. Tiflis, 1983. (Gürcüce)

571. Trapş M.M. ***Eserler***. Cilt 4. Sohum, 1975.

572. Tsagayeva A.D. ***Kuzey Osetya Yer Adları Bilimi***. Bölüm I. 1971.

573. ***K–21. 1843 Yılı Abhazya Konut Haritası***.

574. ***K–22. TsGAA – İtalyan Freducci'nin Haritası (1497)***.

575. ***K–15. "İveriya Toprakları" Haritası (1743)***. TsGVIA.

576. ***K–14, bkz. K–8***.

577. Abryutski 2. ***"Abhazya'ya İstatistiksel Bir Bakış"***. Tiflis Vedomosti. No. 27–29, 1831.

578. ***K–18. Antik Çağda Karadeniz Haritası. Pontus Euxinus***. Kaptan Teğmen E. Monganari'nin Tanımlamaları (1828–1836). Nikolayev, 1840.

579. Amıçba G.A. ***Yeni Athos ve Çevresi***. Sohum, 1988.

580. ***Eski Gürcü Edebiyatı Antolojisi*** (Haz. S. İ. Kubaneişvili). Cilt I. Tiflis, 1946.

581. ***K–16. İsmail Ebu'l-Fida'nın Haritası (1331)***.

582. ***K–17, bkz. K–5***.

583. ***K–19, bkz. K–8***.

584. ***K–20. Abhazya'nın Kabartma Haritası (1813)***. TsGVIA.

585. ***K–23. Asya'daki Savaş Sahnesi Haritası***. Yüzbaşı Petrov, Andreyevski ve diğerleri tarafından çizilmiştir. Tiflis, 1845.

586. Vahuşti. ***Gürcistan Tarihi***. Kartlis Tshovreba. Cilt 4. Tiflis, 1973. (Gürcüce)

587. Dadiani N. ***Gürcistan Tarihi***. SMOMPK. Sayı 35. Tiflis, 1902.

588. Voronov Y.N. ***Abhazya'nın Mimari Anıtları Dünyasında***. Moskova, 1978.

589. Serena Carla. ***Abhazya'da Seyahat***. Moskova, 1999.

590. ***Halk Eğitimi Bakanlığı Dergisi***. Bölüm XVI. St. Petersburg, 1837.

591. Canasia N.S. ***"Çalışalım"***. Sohum Bülteni. No 99-100, 1915.

592. Şamba S.M. ***Abhazya Topraklarında Para Dolaşımı (M.Ö. V. - M.S. XIII. yüzyıllar)***. Tiflis, 1987.

593. Şamba S.M. ***Günos - I***. Tiflis, 1988.

594. Dzidzariya O.P. ***Deniz ve Abhazlar. Tarihsel-Dilbilimsel Deneme***. Sohum, 2002.

595. Dzidzariya O.P. ***"Kartvel Dillerinde Bulunan Bazı Abhazca Unsurlar"***. Kafkas Dilbilimi ve Folkloristiğinin Güncel Sorunları. Sohum, 2000.

596. Çirikba V.A. ***"Bask ve Kuzey Kafkas Dilleri"***. Eski Anadolu. Moskova, 1985.

597. Biguaa Valeri. ***Abhazların Geleneksel Dini ve Gündelik Kültürüne Dair Sorular***. Sohum, 2012.

598. Honelia R.A. ***IX-X. yüzyıllarda Abhaz Krallığı ile Ermeni Bagratlı Krallığı Arasındaki Siyasi İlişkiler***. Doktora Tezi Özeti. Erivan, 1967.

599. Çirikba V.A. ***"Abhaz ve Abazaların Türkiye'deki Yerleşimi"***. Ciget Derlemesi. Sayı I. Moskova, 2012.

600. ***Eski Mezopotamya Edebiyatı***. IVL. Cilt. Moskova, 1983.

601. Gumba G.D. ***"'Aşxarualara Göre Alanlar, Aslar ve Digorlar"***. Abhazya Bilimler Akademisi Bülteni. No. 2. Sohum, 2007.

602. Honelia R.A. ***"X. yüzyıl Ermeni Tarihçisi İovannes Drasxanakertsi'nin Verilerine Göre Abhazya ve Abhazların Tarihine Dair Bazı Tarihi ve Kaynak Araştırmaları..."***. Abhazya Bilimler Akademisi Bülteni. No. 2. Sohum, 2007.

603. Berdzenişvili N., Cavahişvili İ., Canaşia S. ***Gürcistan Tarihi***. Bölüm I. Tiflis, 1946.

604. Agrba İ.Ş. ***"Hristiyanlaşma Sürecinde Abhaz-Alan Karşılıklı İlişkileri (X. yüzyılın İlk Üçte Biri)"***. Abhazoloji. Sohum, 2007.

605. İoann de Galonifontibus. ***Kafkas Halkları Hakkında Bilgiler (1404)*** ("Dünyayı Tanıma Kitabı" adlı eserinden). Bakü, 1980.

606. Gunba M.M. ***M.S. II. Binyılda Abhazya (XI-XIII. yüzyıllar)***. Sohum, 1999.

607. Lordkipanidze M.D. ***dan XIII. yüzyıl Başlarına Kadar Gürcistan Tarihi***. Tiflis, 1974.

608. Asoxik. ***Yazarı Takma Adlı Stepanos Taronetsi'nin Genel Tarihi***. Moskova, 1861.

609. Voronov Y.N. ***Bilimsel Eserler***. Cilt IV. Sohum, 2014.

610. Çelidze Vahtang. ***Gürcistan'ın Tarihi Kronikleri (XI-XII)***. Tiflis, 1988. (Gürcüceden çeviren A. Bertaşvili.)

611. Mushelişvili D.L. ***Doğu Gürcistan'ın Tarihi Coğrafyasından***. Tiflis, 1982.

612. Minorski V.F. ***Şirvan ve Derbent Tarihi***. Moskova, 1968.

613. Metreveli R.V. ***Kraliçe Tamar***. Tiflis, 1991. (Gürcüce)

614. ***Taç giyenlerin tarihi ve övgüsü***. Çev. K. S. Kekelidze. GSSR Bilimler Akademisi Yayını. Tiflis, 1954.

615. ***Gürcistan Tarihi*** (Ders Kitabı). Tiflis, 1979.

616. Çelebi Ev. ***"Seyahatname"***. İmparatorluk Odessa Tarih ve Eski Eserler Derneği Notları. Cilt IX-A. Odessa, 1875.

617. Şakirbay G.Z. ***Büyük Soçi'nin Abhazca Yer Adları***. Sohum, 1978.

618. Çaçhalia D.K. ***"XIX. yüzyılda Büyük Soçi'nin Tarihi Yer Adları..."***. Ciget Derlemesi. Sayı I. Moskova, 2012.

619. ***Gürcü Halk Şarkıları***. Üç Cilt. Tiflis, 1960. (Gürcüce)

620. ***Taç giyenlerin tarihi ve övgüsü***. K. Kekelidze yayını. Tiflis, 1941.

621. ***Eski Gürcü Edebiyatı Antolojisi***. Hazırlayan - S. Kauxçişvili. Cilt II. Tiflis, 1949.

622. Vahaniya O.V. ***Abhaz Halk Oyunları***. Sohum, 1959.

623. Maan O.V. ***Abhazların Sosyal İlişkilerinde Apsuara (XVIII. yüzyıl - XIX. yüzyıl İlk Yarısı)***. Sohum, 2012.

624. Berdzenişvili M.M. ***"XIII. yüzyıl Başlarında Gürcü Devletinin Sınırları"***. Rustaveli Döneminde Gürcistan. Tiflis, 1966.

625. Amıçba G.A. ***Abhazların Biniciliği***. Sohum, 1978. (Abhazca)

626. Maan O.V. ***Erken Ortaçağ'da Abhazların Kültürel-Etnik Temasları***. Sohum, 2014.

627. Acincal E.K. ***"Kilise ve Devlet: X. yüzyılda Abhazya'da Politika ve Egemenlik"***. Kafkas Halkları Tarihinin Güncel Sorunları. Sohum, 1996.

628. Amiranaşvili Ş.Ya. ***Gürcü Sanatı Tarihi***. Cilt I. Moskova, 1950.

629. Milovanova Natalya. ***Hristiyan Abhazya***. Sohum, 2014.

630. Gren A.N. ***"Ermenistan'da Bagratlı Hanedanı"***. Halk Eğitimi Bakanlığı Dergisi (JMNPO). No. 11, 1893.

631. Maçavariani K.D. ***Kornet K. Ş. Lakerbay***. Sohum, TsGP "Alpha" yayınevi.

632. Maçavariani K.D. ***"Abhazların Yaşamından Bazı Özellikler. Abhazya'da Kadının Konumu"***. SMOMPK. Sayı IV. Tiflis, 1884.

633. Gojba Ruslan. ***Abhazların Geleneksel Hukuku ve Hitabet Sanatının İncelenmesine Dair***. Köprüler. Sohum, 1998.

634. Markov Evgeni. ***Kafkasya'dan Tasvirler***. St. Petersburg – Moskova, 1887.

635. Leonid A. ***Abhazya ve Hristiyan Eski Eserleri, Misyoner Abhaz Okulu Yararına Abhaz Sahil Şeridi Haritasıyla***. Moskova, 1887.

636. Lekvinadze V.A. ***"Abazg Kralı Konstantin'in Sarkıt Mührü"***. Matsne

(GSSR Bilimler Akademisi Haberleri). Cilt XVI. 5. Tiflis, 1955.

637. Jordania F. ***Gürcistan Tarihi Üzerine Kronikler ve Diğer Materyaller***. I. Tiflis, 1893.

638. Meshiya Ş.A. ***Didgori Muharebesi***. Tiflis, 1972.

639. Todua M. ***Gürcü-Fars İncelemeleri***. III. Tiflis, 1979.

640. Kapanadze D.G. ***"Gürcü Kralı David'in Bakır Parası, Giorgi'nin Oğlu"***. Doğu Epigrafisi. XII, 1958.

641. Kapanadze D.G. ***"Kurucu David'in Yeni Tip Parası"***. Bizans Yıllıkları (VV). Cilt VIII. Moskova, 1956.

642. Buniyatov Z.M. ***"XII. yüzyılın İlk Yarısında Gürcistan ve Şirvan"***. Rustaveli Döneminde Gürcistan. Tiflis, 1966.

643. Kedrin G. ***Georgika***. V. Tiflis, 1963.

644. Asatiani L.Y. ***"Gürcü Hidronimlerinin Etimolojisi Üzerine RİON ve ARAGWI"***. Kafkas Onomastiği. Orconikidze, 1980.